

BHATTI KAVYA;
A
P O E M
ON THE ACTIONS OF RAM

Part the First.

WITH THE COMMENTARIES
OF
J A Y A M A N G A L A
AND
B H A R A T A M A L L I K A.

PUBLISHED FOR THE USE OF
The Sanscrit College.

UNDER THE AUTHORITY OF THE COMMITTEE OF
PUBLIC INSTRUCTION.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE EDUCATION PRESS

1828.

॥ सङ्ग्रहः ॥

अथ टीका जयमङ्गलरचिता जयमङ्गला ॥

॥ भरतमल्लिकनिर्मिता मुग्धवाचिनी च ॥

॥ तस्य प्रथमोभागः ॥

॥ कलिकाता राजधान्यां कमिटोयाइवानामाश्रया

इत्येवम् यन्मालये मुद्रितः ॥

॥ यन्मालये १८८४ प्रके १०४८ ॥

जयमङ्गला टीका ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ प्रणिपत्य सकलवेदिनमतिदुस्तरभट्टि
काव्यसम्पन्ननिधेः । जयमंगलेति नास्मा भौकेव विरच्यते टीका ।
लक्ष्यं लक्षणं चाभयमेकत्र विदुषः प्रदर्शयितुं श्रीस्वामिसूनुः कवि
भट्टिनामा रामकथाश्रयमहाकाव्यं चकार । तथा ह्यस्योपनिबं
धनं कविना द्विधाकृतं एकं लक्षणमुचकैः प्रकीर्णाधिकारप्रसङ्गति
इतिकांडैस्तुभिः । द्वितीयं लक्ष्यसूचकैरामसंभवादिभिर्दावि
श्रुत्या सर्गैः । तत्र लक्षणं द्विविधं । शब्दलक्षणं काव्यलक्षणञ्च । तत्र
प्रथमस्य प्रकीर्णाधिकारतिइतिकांडानि द्वितीयस्य प्रमत्तकांडं
यत्राष्टावसेन बहूनां लक्षणानां प्रकरणं तत्प्रकीर्णकांडं तदेवात्र
प्रथममुक्तं तस्य व्यापित्वात् । उत्तरत्रापि द्रष्टव्यमितिप्रदर्शनार्थं
अत्र यद्यथादेव कविना देवतानमस्कारो न कृतः तथापीष्टदेव
तासंकीर्तनमपि विघ्नापशमनहेतुर्भवतीतिमन्यमान आह । अभू
दित्यादि तस्य हीष्टदेवता समानतो विष्णुः स चादौ कीर्तितः । त
त्प्रतिबंधना चेयं कथेति प्रबंधेनैवात्र संकीर्तनं रामायणवत्तत्र
विष्णोर्धस्मिन्काले जगत्कार्यवशाद्दत्तारः कृतः तदेव प्रथमं दर्श
यति ।

भगवतीका :

नमो गणेशाय ॥ नत्वा गङ्गासम्पृष्टगौराङ्गमभिव्यक्तं ॥
 भट्टटोका प्रकुरुते भगवती मृगधन्विनी । विहिताः पठनीया
 चाद्यः पठनीयादिर्भाषकाः । भट्टटोका समल्पे भौराङ्गस्य
 उद्यमः । कविकल्पद्रुमात्तानो धातूनामनुबन्धतः । अत्रानि
 यानि कार्याणि तेषां धाथानि तानित् । नाति स्पष्टानि । अत्र
 ग्रन्थगौरवभाति । वाच्यान्यत्र न चाप्यर्था अतिविस्मृतं । अत्र
 भर्तृहरिनाम कविः श्रीरानकयाग्रथं महाकाव्यं चकार । अत्र
 मर्गवन्धा लक्ष्यसूचनाय काण्डवन्धा लक्षणसूचनाय । अत्र
 द्वाविंशतिः प्रकीर्णाधिकारप्रसन्नतिङन्तकाण्डानि चत्वारि
 लक्षणकाव्यलक्षणभेदालक्षणं द्विविधं । तत्र काण्डत्रयं
 छणं प्रसन्नकाण्डे काव्यलक्षणं आदौ वङ्गलक्षणप्रदर्शनं । अत्र
 एङ् व्यापकत्वाद्भिर्तं । महाकाव्यस्यादावाशीर्दंमस्त्रिंशत्
 निर्देशो वा कर्त्तव्य इति सम्प्रदायानुरोधाद्भस्त्रिंशत्
 एदेवतास्मरणात्मकं मङ्गलमप्यादौ प्रकाशयति ।

भट्टिकाव्यं ।

अभृन्नृपो विबुधमखः पान्तपः श्रुता श्रुतो दशरथ
इत्युदाहृतः । गुणैर्व्वरं भुवनहितकामनयं सना
तनः पितरमुपागमत्स्वयं ॥ १ ॥

अभृदिति भृतसामान्यं लुङ् भृत इत्यर्थः । अन्यथा राज
श्रितातीतत्वात्कवेः परात्तत्वाच्च लिट् स्यात् । अतस्त्वितिभिन्ना
लुक् । भृमवास्तिङीतिगुणप्रतिषेधः । नयनेर्ङिङे नयनेनाणादि
कश्चन नरो मनूय्यास्मान्नुन पातीति आतीनुपपत्तिवत् आती
त्वापः नृपो राजा अत्यंतधर्मविजयितादृष्टवराज इत्यभिप्रायः
दित्याह विबुधमख इति विबुधंत इति विबुधात् । अत्र शम्भुः प्र
धानत्वात्तत्रैगुपधनक्षणः कः सौमान्यशब्दोऽपि श्रुतेषु वर्तमानो
ऽप्यर्थवशाच्छक्रे प्रयुक्तस्तस्य सखेति राजाहः सखिभ्यट्टत्विबुधम
खः अनेन धर्मविजयित्वं दर्शयति विबुधमखत्वस्य । अत्रैकार्थ्य
त्वात् । धर्माविस्तरणसुरलोकविजयिनश्च ये राजानो धर्म
विजयी प्रधावां । परं शत्रवस्त्रिविधाः उक्तेदनीयोपपीडनीयः कर्षणी
याः तत्र ये उपपीडनीयकर्षणीयास्तान्परांस्तापयतीति परंतपः
द्विपत्परयोस्तापेरिति खच् । खचिङ्खः अर्द्धिषट्जन्त इति मम्
नृप इत्यनेन खनण्डत्वे वृत्तिराख्याता परंतप इति परं कण्डल ।
श्रुयंत इति श्रुतानि तदादीनि तैरश्रितः संबद्धः ग्रंथताऽर्थतश्च

गृहीतत्वात् । दशरथ इत्यनेन नाम्ना उदाहृता लोके गीतः ।
 गुणान्त अभ्यस्यन्त इति गुणाः गुण आमंत्रण इति चौरादिकोऽद-
 न्तः । स्मादकर्तरि चेत्यादिना घञ् येषामंत्रण्यन्तानामिति द-
 र्शनं येषां तन्नास्ति तेषामेव च स्वरं प्रति विवादा न रूपं प्रति ।
 गुणैः भिरामादिभिर्वरं श्रेष्ठं यं नृपं पितरमुपागमदिति संबंधः ।
 द्विः इति वरः यथादिना कर्मण्यप् । केन हेतुना उपगतवांसं
 पितॄन्मनातन इत्यत आह भुवनहितकृत्स्नेति भवन्ति उत्पद्यन्ते
 इति भवनानि भुर्भुवःस्वरिति त्रयो लोकाः । राजक्यन्नित्यनवर्त-
 माने भुसृधुमर्जिभ्यश्चंदसीत्याणादिकः क्यन् वज्रलवचनाद्भाषा
 यामपि भवति तेषां हिताः भुवनहिताः विष्णोर्दशावताराः
 इह तु रामा द्रष्टव्यः तच्छ्लेन व्याजेन भुवनहितकृत्स्नेन इदा-
 नीं रावणादिकंठकोद्धारणात् तथा चोक्तं परित्राणाय साधूनां
 विनाशाय च दुष्कृतां । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे
 युगे इति । मनंत्यययं मदर्थं वर्तते मना भवतीति सायं
 चिरमित्युच्यन्नाटच्छु मनातनां विष्णुः उपागमत् उपजगाम
 न्दित्वाटड् । अस्त्रैषु राजसु गुणैर्वरत्वात् यंपितरं जनकस-
 ङ्गीकृतवान् सोऽभृदित्योज्यं । स्वयमित्यात्मना न कर्मणान्ये-
 न वा प्रेरित इत्यर्थः ॥ १ ॥

अभृदिति ॥ दशरथ इति नाम्ना उदाहृतः ख्यातो नृपो राजा
 अभृत स कथंभूतः विबुधसखः विबुधानां देवानां सखा मित्रं
 अथवा विबुधस्य इन्द्रस्य सखा सामान्यदेवतावाचिना ऽपि वि-
 बुधशब्दस्य विशेषपरत्वात् प्राधान्यादा इन्द्रवाचित्वं एतेन वि-
 जयित्वं दर्शितं विबुधसखत्वं विनयेनापि भवतीति प्रतापं दर्शय-
 न्नाह परान् शत्रून् तपतीति परन्तपः श्रुतान्वितः श्रूयन्ने गुरुभ्य

भट्टिकाव्यं ।

इति श्रुतानि शास्त्राणि तैरन्वितो युक्तः अर्धशतकं यथा
 भाऽधेष्टवेदानिति वक्ष्यमाणश्लोके वेदाध्ययनस्य विद्यया प्राप्तव्यं
 यं पुनरुक्तेः श्रुतमत्र वेदादन्यच्छास्त्रं । इत्युदात्तं यत्तद्विद्वान्
 प्राचक्षते इतं ज्ञानं विद्यते ऽस्येति इती ज्ञानी उदात्तं यत्तद्विद्वान्
 अत्र यदा इतिषु ज्ञानिषु उदाहृतः इतीति इति मन्त्रेण प्रथमं
 प्रावे कः सर्वं गत्यर्था ज्ञानार्था इति इतं ज्ञानं प्राचक्षते इति मन्त्रेण
 प्रादिति इति । मनातना विष्णुर्भवनहितच्छर्मेन येन प्रथमं मन्त्रेण
 मना न पुनरन्यप्रकारेण पितरं उपागमत् अङ्गीकृत्य मन्त्रेण पुन-
 र्दतियोज्यं भुवनेति भुवनानां हितं रावणवधात् । इति मन्त्रेण कर्म-
 राज्ञेन एतेन भुवनहितमपदिश्य अस्य राज्ञा मन्त्रेण पुन-
 र्प्राप्तवानित्यर्थः । अत्र हेतुगर्भविशेषणमाह गुणैर्भूतानां भूतानां
 भिर्वरं श्रुष्टं । अभृदिति भूधातेरूपं अस्तेद्यत्भूतानां भूतानां
 भवद्गतमध्ये विश्वः क्याद्या इति भूते टी भूतस्य मन्त्रेण पुन-
 र्भृदिति पाणिनीयाः कातन्त्वेऽपि सम्प्रतिवर्त्तमाने मन्त्रेण पुन-
 र्भृष्टं स्वस्वसंज्ञाकालव्यभिचारसूचनार्थमिति मन्त्रेण पुन-
 र्भृष्टाख्यातं । शास्त्रस्य विवक्षाधीनत्वात्सत्यपि परोक्षं भूतानां भूतानां
 विवक्षायामद्यतनीति पुरुषोत्तमेनाप्युक्तं अनद्यतने विवक्षायाम-
 ति क्रमदीश्वरेणाक्तं तेन बोपदेवेन भूतसामान्यं यथाप्युदाहृत-
 यक्ताः नत्वनद्यतनाद्यतनपरोक्षविभागेन घीटीश्वर इति अम-
 तां भिः भूस्यापिवेति मेलुक् सर्वविधिभ्यो लोपविधिजपत्तानिति
 याथान्नादा वसोरस्येतीम मेलुकि लुकि न तत्रेत्यनेन यथाप्युदाहृ-
 तेषुः व्रजवदेत्यादिना त्रिश्च निपिङ्गुः पञ्चरः शिचेति यथाप्युदाहृ-
 तेषुः पङ्गु इति अपिङ्गुस्य ङित्वं तेनादावपि णुर्घुङ्ग इति न गुणः गुण इति
 णुक्नुथान् पाति रक्षतीति पालरक्षणे इत्यस्मात् प्राचक्षते इति ।

जन जनादिति डः टर्लीपेरडितोति टर्लीपः विदुर्भिति विदुर्भक्ते
 इति त्रिपुर्व्युधधातोस्त्रिङ् उलातल्लगजाभीकृडाः क इति क्यविन्
 धमख इति मत्वरा राशः ष इति वा यथा लोप इति ङकारलोपः
 परन्तप इति तुभुवृद्धजीत्यादेशा नाक्षीत्यथ षकाराध्यासारादभं
 ज्ञाधामपि खः नाख्यवेदं मचमिनिषिन् कृत्तद्विभगा तासमिनि
 धानं नित्यामकमित्युक्तेरं ज्ञाथो राः मित्यथा जकषड नि सनद
 शरथ इति इ षंशकत्वात् न्वर्थे वा न्वर्थमसुद्धुत्तार्थे इति षी ट
 शरथो नृत्त कीदृशः इत्युदाहृतः उक्तमाणोकेकदापर
 लताया चिन् रूपरिति वृत्त्यन्ते प्रभ्यत्यन्ते इति गुणर
 णवृत्तः अतः अजन्तवर्तित्त्वं अन्तेर्लोपिः आनिक्तिर्लोपि
 पाठः सोऽप्यकारोऽप्यः परमिनि वृत्तः धातोः प्रियन्
 धेः अणः अणः इति णः सत्तावध इति नित्यायां क
 र्त्तव्येऽपिः इति ज्ञाथुः असातनः अथत्कं विरि
 मलातिशा मनिथथ इति विश्वाः उपगमदिति
 इत्यात्तः मनिथिः इति डः जनमनेत्यादावडड
 त्युक्तेः अतः अशरथगुणाकारः ॥२॥

सोऽध्यैष्ट वदंस्त्रिदणनयेष्टे पितृजनतासीत्सममंस्
 वंघृन् । व्यजैष्ट प्रद्वर्षसंस्त वीतो समूनघातं न्यव
 धीदरीच्य ॥२॥

१ सोऽध्यैष्टेत्यादि ॥ कत्रियस्व यमोऽध्ययने यत्रने दानं गम्याजी
 २ अतरक्षणं चेति उभयं नुपइत्येति कं भतरक्षणे शस्त्रमङ्गं

भाद्रमाय ।

म नृपो वैदानध्येष्ट अशीतवानिति स्वाध्याय उक्तः । वेदयति
 आपयति धर्माधर्माविति वेदाः मामादयः पचाद्यच् । इडाधि
 पच्यस्य विभाषा लुङ्ण्डोरितिगाङ् । विभाषयति गाङ्भावपचं
 रूपं अजादित्वाटाट । आटयति वृद्धिः डित्वाटात्मनेपदमादे
 शप्रत्ययधारिति षत्वं म्लच् । त्रिदशान्देवानयष्ट अग्निष्टामा
 दिभिः पूजितवान् यजनमुक्तं । यजेः स्वरितजितदतितङ् अनिक्म
 मीपगत्यात हल् । लिङ्मिचाविति कित्वं न भवति । अनिगन्तत्वात्
 वृद्धादिना पत्वं झलाञ्जलीतिमिचालोपः । पितृनपारीन् आष्या
 क्षितवान् पितरमुद्दिश्य यजनं पूपालनपरणधारित्यस्मात्पूरणा
 र्थात् लुङ्गिरूपं मिचि वृद्धिः इटइटीतिमिचालोपः । अथवा पितृन
 ता र्क्षितितिपाठः । तृपश्रीणन इत्यस्मात् लुङि लुङ्मृशकृपतृप
 ट्पां मिचवक्तव्य इति ङ्रैः मिचि । अनुदात्तस्य चेत्यादिना अमभा
 वपच रूपं पितृन्तर्पितवानित्यर्थः । समसंज्ञाबंधून् मातृपित्रादि
 जातीन् संमतवान् रुदा दानमानादिभिः पूजितवानित्यर्थः । मन्य
 तेरनुदात्तत्वात् । इत्प्रतिषेधश्च येषां मिच इकार उच्चारणा
 र्था येषां लनुबंधार्थः । तेषां हनः सिजितिकित्करणज्ञापकान्तलोपा
 भावः । येषां तु इकार इत् तेषामिदित्वात्कारलोपाभावः ।
 आभ्यंतरं शत्रुमजित्वा कथं परंतप इत्याह व्यजेष्ट षड्वर्गमि
 ति कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्याणां षष्ठां वर्गः षड्वर्गः तम
 भिभूतवान् । त्रिपृञ्चस्य जयतेर्विपराभ्यांजरितितङ् । अरंस्त नीतौ
 गमादिषु मंध्यादिषु चरतः नीतिमानित्यर्थः । समूलघातं न्यब
 धीत् समूलान्निःशेषानरीन् शत्रून्निहतवान् उद्धेदनीया ये शत्रवः
 तेखिदं विधानं समूलोपपदाङ्गतेः समूलाकृतेत्यादिना एमुल् ।
 होहंतेरितिषत्वं वृद्धिः हनस्त इति तत्वं कषादिषु यथेत्यादिना

भट्टिकाव्य ।

यथाविधनुप्रयोगः अनुप्रयोगे लुङिचेति बधादेशः । तस्याकारा
न्तादुपदेशे ऽनेकाच्त्वादिङ्निषेधो न भवति । अतो लोपे कृते
तस्य स्थानिवद्भावादतो हलादेरिति विभाषावृद्धिर्न भवति ॥ २ ॥

भ० सोऽधैष्टेति ॥ स दशरथो वेदानधैष्ट अधीतवान् अधीङ्ल
ध्ययने नवशः पमे इति ङित्वान्धं स्यांसिः घीटीथीष्वित्यमं कृत्वा
आदिगेचोरिति णौ कृते भूयो ऽमजादेरिति पुनरमं कृत्वा
आदिगेचोरिति त्रिः क्लिलादिति षः युभिरिति तस्य टः वेदानिति
वेदयन्तीति वेदाः सामादयः पचादित्वाद्घञ्जलनट् इति
करणे वा घञ् त्रिदशान् देवान् अयष्ट अग्निष्टोमादिना पृजित
वान् केचिन्तु यजेरेव देवपूजावाचित्वात् त्रिदशानित्यस्य वैयर्थ्याप
त्तेस्त्रिदशानयष्ट सङ्गतवानित्याङ्गः वस्तुतस्तूपचारात् पूजामा
त्रवाचित्त्वे ऽपि यजत्रौर्देवार्थादानसङ्गकृतावित्यत्र देवो देवनं
क्रीडा अर्थाचेतिदम्हः देवस्यार्चेति तत्पुरुषो ऽपि तात्पर्यभेदाद्वा
क्यभेदो लौकिके न दोष इति केचित् शस्त्राजिति जस्य षङ्ऽस
स्त्रादिति सेर्लोपः युभिरिति तस्य टः पितृन् अपारीत् आप्यायित
वान् त्रिपृलिश्रो पालने पृर्त्तौ स्यामिः रुदाद्यस्तीति ईम् वसो ऽरसो
तिदम्ऽसस्त्रादिति सेर्लोपः त्यलोपे त्यन्लक्षणमिति न्यायात् सेर्लो
पेऽपि व्रजवदेत्यादिना त्रिः अतार्षीदिति क्वचित् पाठः तृपधातुः
प्रीणने सकर्मकः प्रीतिमात्रे त्वकर्मक इति क्षीरस्वामिप्रभृतयः । ब
न्धून् समंस्त आहृतवान् मन्यौङ् बोधे मभ्यूञ्चो यमादरार्थं आदि
त्वादिनिम् । पञ्चवर्गं कामकोधलोभमानमदर्षरूपं व्यजेष्ट अभि
भवतिस्त्र जिजथे चकारात् अभिभवे विपराजेति मं नीतौ अरंस्त
क्रीडितवान् रमूङ् जौ क्रीडे अरीन् श्चून् समूलघातं यथास्त्रान्त
था न्यवधीत् हतवान् समूक्षानां श्चूणां घातः प्राणवियोगफलक

व्यापारो यत्र हिंसाक्रियायां । अन्ये तु ममूलशब्दात् पराङ्गतायां
 हुन्नेत्यणम्बिभक्त्यन्ततदनुप्रयोगश्चेत्याहुः । ममक्तान्निःशेषान्
 अरीन् प्राप्य हतवानित्यर्थः चण्वाभीक्ष्ण्ये पूर्वकाले इत्यत्र वा श
 ब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् योगविभागादा अन्यत्रापि चण्वा स्यादिति
 देवीदामचक्रवर्तिना व्याख्यातं । अरीन् ममूनान् हत्वा तत्
 प्राणत्यागानुकूलव्यापारं कृतवानित्यर्थस्तेन पूर्वकालत्वमपि इति
 दुर्गमिंहप्रभृतयः । एतेन पुनः सन्धानशङ्कया सदा सावधानत्वं
 सूचितं । घातमिति हुन्नेर्घञ्चि चण्वा हनस्तडिति नस्य तङ् खेर्द्वा
 घ इति हस्य घः ऽन्यत्यन्तेजुडतोरिति त्रिः न्यबधोदिति हन्
 लोहिंसागत्याः हनवधृष्टिति बधादेशेन वधान्तत्वाद्दुसादेः सम
 इत्यादां बधवर्जनाद्धेः भेत्वमूचनाया वभोरस्येतीम् हसादेः
 सम इति बधवर्जनात् त्रिः व्यजेष्ट पद्दुर्गमित्यनेन मानसारिप
 वः अरीन् न्यबधोदित्यनेन च बाह्याश्च निर्जिता अतः पर
 क्तप इति प्रागुक्तमुपपादितं ॥ २ ॥

वसूनि तोयं घनवज्जुकारीत्सहासनं गोत्रभिदाध्य
 वात्सीत् । न त्यम्बकादन्यमुपास्थिताऽसौ यशंसि सर्वे
 पुभृतां निरास्थत् ॥ ३ ॥

वसूनि ॥ वसूनि इत्याणि बभूव्यतिरेकेण वासादिभ्यो व्यकारीत् ज०मः
 दत्तवान् विधिप्रवणित्वा । किरतेर्लुङ्गि रूपं कः किमिवेत्यपेक्षा
 यामाह तोयं घनवदिति तोयं उदकं घनो मेघः फलनिरपेक्षतया
 यथा विकिरति तद्वत् । एवं सम्यक्पालनादिश्रेण तु सत्वमाह स
 हासनं गोत्रभिदाध्यवात्सीदिति गोत्रभिदा इच्छेण सहासनं अथ

वात्सीत् अशुभितवान् अनेनात्यन्तधर्मविजयित्वस्य फलं दर्शयति
 वस निवास इत्यस्य रूपं वसिः संप्रसारणीति वचनादिउभावः ।
 अस्तिषिच इतीट् । वदव्रजेत्यादिना वृद्धिः सख्यार्द्धधानुक इति
 तत्त्वं आसनमिति उपाख्याङ्गस्य इति अधिकरणस्य कर्मभङ्गा ।
 चीणिअम्बकानि अचीणि यस्येति व्यम्बको महादेवः तस्मादन्यं नो
 पाख्यत न पूजितवानित्यर्थः उपपूर्वात्तिष्ठतेः देवपूजासंगतिक
 रणपश्चिन्नितिदेवपूजायां तड्ः स्याघोरिच्छेन्धादिना इत्वं कित्वं
 च । इस्वादंगादिति सिचोलापः । इषून विभ्रतीति अन्येभ्यो ऽपि ट्
 श्यत इति क्विप् इषुभृता धनुर्द्धराः सर्वेषां तेषां यथासि निरा
 स्यत् निरस्तवानित्यर्थः असाधारणोक्ततास्त्वं दर्शयति । उप
 सर्गादस्यत्युच्चार्या वचनमिति वचनाद्यदा तड् नास्ति तदा तिप्
 अस्यतीत्यादिना ज्ञेरड् अस्यतेत्यक् ॥ ३ ॥

भ० वसूनीति ॥ अथै दशरथो वसूनि धमानि व्यकारीत् दत्तवान्
 क इव घनवत् मेघ इव सत्साम्ये इति सत् चित्वादव्ययत्वं तोय
 मिति तोयमिव तोयतुन्यानि वसूनीत्यर्थः । तोयशब्देऽयं स्व
 प्राधान्यैकत्वादत्युक्तैकवचनः अनेकेषामपि वसूनामेकतुन्यतेत्या
 श्रयः कर्त्तृविशेषे सौ व्रजवदेति त्रिः गोचान् पर्वतान् भिनत्तीति
 गोचभिदिन्द्रः चासुसित्यादिना । क्विप् । तेन सह एकमासनम
 ध्यवात्सीत् वसूनिवासं अनिमत्वात् व्रजवदेति त्रिः सत्स्यरेइति
 यस्य तः कर्मक्रिया इत्यादिना उस्य ढत्वं व्यम्बकात् महादेवाद
 न्यं न उपाख्यत न पूजितवान् मैत्राध्वसंज्ञाराधइति आराध
 नार्थं मं स्यादोर्हिरिति णुनिषेधस्य चीणि अम्बकानि नेचाणि य
 स्येति विग्रहः सौभूमिरापस्मिन्नोऽम्बा यस्येति भारतं । त्रयाणां
 सौम्बानामम्बः पितेत्यन्ये तिम्रोऽम्बाः प्रक्तयोऽस्येति केचित् अन्या

रभ्येति पी सव्यंपुभृतां सकलधनुर्द्धराणां यथांश्चि निरासत् निर
स्तवान् ततोऽधिकत्वात् वक्रस्यस्थालिप इति ङः वच्यसेति अस्य
तेरस्यादेशः इपून् बाणान् विभ्रतीति पूर्ववत् क्विप् सस्य तन्
पितोति तन् ॥ ३ ॥

पुण्यो महद्ब्रह्मसमूहजुष्टः सन्तर्पणो नाकसदां व
रेण्यः। जज्वालनाकस्थितये स राजा यथा ऽध्वरे वक्रि
रभिप्रणीतः ॥ ४ ॥

पुण्या ॥ पुनातीतिपुण्यः पूजो यत् षुक् ह्रस्वयेति शौषादिको य ज
ना एनागमस्य ह्रस्वस्य अत्यन्तपुण्यकरणाद्राजापि पुण्य इत्युच्य
ते। तस्य यथा राजा अग्निरपि पुण्यः पावनात्पुण्यः यागादिः पुण्यः
तत्र पुरुषः पूज्यते। महतां वेदविदां ब्रह्मणां ब्राह्मणानां समूहेन
जुष्टः सेवितो राजा अग्निस्य ब्रह्मब्रह्मो ऽत्र ब्राह्मणपर्यायः। नाके
स्वर्गे मोदंतीति मत्सुद्विषेत्यादिना क्विप् नाकसदो देवाः तेषां कर्म
णि षष्ठी संतर्पयति प्रीणयतीति संतर्पणः संतर्पयतेः कृत्यन्नुटोवञ्ज
लमितिकर्त्तरि ऋट् राजा यागादिना तर्पयति अग्निरप्यग्निमुख
त्वाद्देवानां वरेण्यः श्रेष्ठः राजा अग्निस्य वृद्ध एष्यः जज्वाल प्रदीप्त
वान् लोकास्थितये मा भूलोकास्य स्थित्यतिक्रम इत्येवमर्था अग्निरपि
लोकास्य स्थितये ज्वलति। यथोक्तं। अग्नौ प्रागाङ्गतिः सम्यगादित्य
मुपतिष्ठते। आदित्या ज्जायते वृष्टिवृष्टेरक्षं ततः प्रजा इति। अभि
प्रणीत इत्यग्निविशेषणं। आभिमुख्येन प्रणीत इति प्रादिसमासः उ
पसर्गादसमास इत्यादिना णत्वं मन्त्रेषाभिमुखीकृत इत्यर्थः। यथा
ऽध्वरे यागे ऽभिप्रणीतो वक्रिर्ज्वलति तथा राजापीत्यर्थः ॥ ४ ॥

भ० पुष्टो महेति ॥ स राजा लोकस्य स्थितये मर्यादायै जज्वाल
दीप्तवान् प्रतापवान् बभूवेत्यर्थः यथा अध्वरे यज्ञे अभिप्रणीतो
मन्त्रेण संस्कृतो ऽग्निर्ज्वलति अग्निज्वलनमपि लोकस्थितयर्थं स्यात्
यद्दत्तं अग्नौ प्रागाङ्गतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्या
ज्जायते वृष्टिर्बृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति उभयोर्विशेषणमाह
पुण्यः पनातीति पुण्यं धर्मः नाम्यन्येति क्वेति सूत्रेणान्येऽपि कृतः
प्रधागाः स्युरिति सूचितं तेन पूधातोर्दुष्ये टेर्लोपाडितीति टे
र्लोपः पुण्यधोगात् पुण्यः अर्थआदित्वादः । पुण्यं धर्मो मने
ज्ञे च पावने च प्रयुज्यते । महता ब्रह्मणा समूहेन जुष्टः भवि
तस्तेन प्रीता वा ब्रह्मा विगिञ्चिद्विजयोरिति विश्वः । शस्त्रे तेने
तथा भांभे वैद्ये ज्यौतिषिकं द्विजे । यात्रायां पथि निद्रायां म
हत् शब्दे न दीयत इति निषेधान्महता ब्रह्मसमूहेन जुष्ट इति
वा विगृह्यते । महंशामौ ब्रह्मसमूहजुष्टेति वा यदा म
हद्ब्रह्म तपो तपो समूहेन जुष्टः । वेदस्तत्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा
विप्रः प्रजापतिरित्यमरः । यदा अमरा अस्यैव विश्वोरिव म
हसंज्ञा यस्मात्तावमहा इतिपुण्यकपदं । यदा मन्त्रते पूज्यते ऽसौ
महास्वामिति कर्मण्यम् । यदा अमारोगस्तं हन्तीत्यमहा त
स्मिन् राजनि सति लोकानां व्याधिभयं नाभीदित्यर्थः । आरो
ग्यमपि कविभिर्वर्ण्यते तथाच कान्दितामः जनपदे न गदः पद
मादधावभिभवः कुत एव सपन्नज इत्यग्नेर्व्याधिहन्तृत्वमस्यैव । श
डीञ्जि जुषमुदि मेवे ईदित्वान्निम् डीञ्चीदितोम् निषेधः । नाके
स्वर्गे मीदन्तीति नाकसर्दा देवाः पूर्ववत् क्षिपूतेषां सन्तर्पणः
ग्रहनन्दीति घेऽनः ढघेहतीति ढे षी सम्यक् तर्पणं यस्मादिति
विद्यमानसम्बन्धे पठीत्यन्ये । कं मुखं तदिपरीतमकं नास्यस्मि

धिति नाकः शजोऽमोवाञ्छमोरिति व्यवस्थितविकल्पत्वान्ननजो
ऽनादेशः । वरेण्यो ऽन्यापेक्षया श्रेष्ठः वृजधातोः श्रेष्ठार्थे नाम्न्य
न्यतिकेत्यन्यकृतस्य चनादेशः ॥ ४ ॥

स पुण्यकीर्त्तिः शतमन्युकल्पो महेन्द्रलोकप्रतिमां
समृद्ध्या । अध्यास्त सर्व्वर्त्तुसुखामयोध्यामध्यासितां
ब्रह्मभिरिद्विवेधैः ॥ ५ ॥

यत्र न्यो राज्ञं चकार तां नगरीं दर्शयन्नाह । स पुण्येतित्यादि । जम्
स्वामिगुणपूर्व्वका हि निवामस्य गुणा भवन्तीति प्रदर्शनार्थं पश्चा
त्तदभिधानं तथा चोक्तं । भ तु यद्वीलसलीला अस्य प्रकृतयो भवं
तीति । स राजा पुण्यकीर्त्तिः पुण्याः पवित्राः कीर्त्तयो यस्य सः ।
शतमन्युकल्प इति प्रभावं दर्शयति ईषदसमाप्तावितिकल्पः शतम
न्युरिन्द्रः महेन्द्रलोकप्रतिमामयोध्यामिति योज्यं । प्रतिमीयते तु
स्यते इतिप्रतिमा आतश्चापसर्गदत्यङ् । महेन्द्रलोकेन प्रतिमा तु
स्यातृतोयेति योगविभागात्समासः अमरावतीमिवेत्यर्थः कया
समृद्ध्या सम्यगतिशयेन षड्विः समृद्धिः प्रादिसमासः अध्यास्त अ
ध्यासितवान् भृतगमान्ये सङ् । आस्तेरनुदात्तेत्वात्तङ् अधिष्ठी
डित्यादिना अधिकरणस्य कर्मसंज्ञा सुखयतीति सुखा पचाद्यच्
सुखहेतुत्वाद्वा सुखा । सर्व्वेषु षट्सु सुखेति सप्तमीति योगविभा
गात्समासः । अध्यासितां अधुषितां ब्रह्मभिर्ब्राह्मणैरिद्विवेधैः
सर्व्वशास्त्रपरिज्ञानात् पटुबुद्धिभिरित्यर्थः इन्धेर्निष्ठायामनुना
सिकलोपः ॥ ५ ॥

स पुण्येति । स राजाऽयोध्यामध्यास्त अधुवास कर्मक्रियेत्यादि म०

ना उख ठलं । जिनासङ् उपवेञ्चे थां सुगञ्जोऽप इन्दिशपोलुक्
 स किञ्चतः पुष्पा शोभना कीर्त्तिर्यस्य स तथा । पुष्पं सुगन्धे सुकृते
 पुष्पं शोभनमस्यत इति शायतः । शतं मन्यवो यज्ञा यस्य स शत
 मन्वुरिन्द्र तस्मात् शोषदूनस्यादेयाने इतिकल्पः । अथोष्ठां किञ्च
 तां समृद्ध्या सस्यया महेन्द्रलोकेनामरावत्या प्रतिमा सादृश्यं
 यस्याः सातां सर्वेष्वनुषु मुखयतीति पचादित्वाद्दन् मुखहेतुत्वात् स
 र्वेष्वनुमुखं इदं वाधैर्दीप्तज्ञानैर्त्रीह्यणैरध्यासितां इत्यर्थः क्रो इदुः
 बुधैर्घञि धाधः ॥ ५ ॥

निर्माणदक्षस्य समीहितेषु सीमेव पद्मासनकौशल
 स्य । ऊर्ध्वस्फुरद्गतगभस्तिभिर्या स्थितावहस्येव पुरं
 मघोनः ॥ ६ ॥

नमः निर्माणेति ॥ पद्मासनो ब्रह्मा पद्ममासनं यस्येति कृत्वा तस्य कौ
 शलं नैपुण्यमिति षष्ठीसमासः । तस्य परणगुणेत्यादिना न प्रतिषे
 धः तत्र विधिगुणा एव गुणाः रूपरसगंधस्पर्शाः तद्विशेषाश्च शुक्लनी
 लादयः कटुककान्तादयः सौरभ्यादयः शीतोष्णादयश्च गृहीताः
 तत्र रूपादिभिः समासो भवत्येव । तत्स्यैश्च गुणैः षष्ठी समास्यते न
 त्तद्विशेषगुणैरिति वचनात् अन्यैस्तु समासप्रतिषेधः । एवञ्च कृत्वा
 मुनित्रयवचनमर्थवद्भवति तद्यथा । अधिकरणैतावले च तद्विशि
 यं संज्ञाप्रमाणत्वादिति पाणिनेः युगपदेशपृथक्कदर्शनादिति
 रूपमामान्याद्वा इति वचनप्रामाण्यादिति चेदलोपप्रतिषेध इति
 कात्यायनस्य नकारग्रहणसामर्थ्यात् लोपो न भविष्यतीति किं
 पुनरत्रासत्त्वमिति भाव्यकारस्येति । तस्य सीमेव मर्यादेव

अयोध्या ततो न मृच्छन्तरं शोभनमस्तीत्यर्थः । कीदृशस्य निर्मा
णदक्षस्य निर्मितिनिर्माणं सृष्टिः तत्र दक्षस्य पटोः । क विपथेषु
समीहितेषु सष्टुमीप्सितेष्वित्यर्थः । ऊर्ध्वमुपरिष्ठात्स्फुरद्भव
गभस्तिभिः स्फुरन्तो ये रत्नानां गभस्तयो रश्मयः तैर्हामभूतैर्म
घान इन्द्रस्य पुरममरावतीं विदुस्येव अवन्मिता या तामध्यात्म
मघवन् श्वन् उच्चन् इत्याणादिकः श्वयुवमघानामिति संप्रसा
रणं ॥ ६ ॥

निर्माण इत्यादि ॥ ऊर्ध्वं स्फुरन्तो ये रत्नानां गभस्तयोरश्मयश्चै
र्हामभूतैर्मघान इन्द्रस्य पुरं अवहस्येव निर्माणदक्षस्य विश्वकर्मा
णः समीहितेषु सम्यक्चेष्टितेषु या स्थापिता तामयोध्यामध्यास्तेति
पूर्व्वणाश्वयः समुपसर्गणवज्जलेन च चेष्टाया आधिक्यं सूचितं । वि
श्वकर्माणे नेदृशी शोभना पुरी निर्मिता अत इमां विलोक्य ईदृक्
पुरीनिर्माणं चेष्टा जातित्यभिप्रायः । पद्ममेव आसनं यस्य स पद्मास
नो ब्रह्मा तस्य कौशलस्य नैपुण्यस्य सीमा इव उत्प्रेक्षायां ब्रह्मणा नेदृ
शी शोभनान्या पुरी निर्मितेति भावः । अतः सुतरां विश्वकर्माणे ई
दृक्निर्माणे चेष्टावत्त्वं । यदा निर्माणदक्षस्य विश्वकर्माणः समीहि
तेषु निर्मितेषु सीमेवेतः परं शोभनं न निर्मितं इत्यभिप्रायः । कि
म्भूतस्य पद्मासनस्यैव कौशलं यस्य यदा पद्मासनस्य कौशलं मौन्द
र्यं यस्य स पद्मासनकौशलो ब्रह्मा तस्य समीहितेषु वाञ्छितेषु भी
मेव तस्य किम्भूतस्य निर्माणदक्षस्य निर्माणचतुरस्य । यदा कौ पृ
थिव्यां शलते चलतीति कौशलः पचादित्वाद्गन् सरसिजमित्युदा
हरता वोपदेवेन कश्चित् समासे विभक्तेर्नलुक इति सूचितं तेनात्र
सप्तम्या अलुक् पद्मासनस्यासौ कौशलस्येति कर्मधारयस्य

भ०

समीहितेषु सीमैव कचिद्विशेष्यः प्राक् प्रयुज्यते प्राग्भावस्य विवक्षा
धीनत्वात् इतिपद्यामनस्य प्राग्भावः कौशल इति विशेषणात् पथि
यां विहितसृष्टैर्नैतादृशी मृष्टिरिति सूचितं अतएव पृथिव्यां प्रति
योग्यभावात् स्वर्गमुपहस्य स्थिता मधेनः किंभूतस्य निर्माणदक्ष
स्य स्वपुरनिर्माणं दत्तते हन्तीति पसादित्वाद् न् इमां पुरीं तद्वा
स्वपुरोनिर्माणनिन्दकस्येत्यर्थः ॥ ६ ॥

सद्रत्नमुक्ताफलवज्रभाञ्जि विचित्रधातूनि सकान
नानि । स्त्रीभिर्युतान्यस्मरसामिवौधैर्मराः शिरांसीव
गृहाणि यस्यां ॥ ७ ॥

अ०स० सद्रत्नेति ॥ सन्ति शोभनानि यानि रत्नादीनि तानि भजन्तं यानि
गृहाणि तानि सद्रत्नमुक्ताफलवज्रभाञ्जि मुक्ताफलवज्रयोरत्ना
न्तर्भावैः अपि प्राधान्यख्यापनार्थं वचनं गोवलीवर्द्धन्यायाद्वा रत्न
शब्देन मरकतपद्मरागवदर्थ्यादयो गृह्यन्ते । सद्रत्नादियुञ्जीति
पाठान्तरं । युञ्जरममामं इति प्रतिषेधात् न भवति अनपुंसक
विषयत्वात् नपुंसक तु स्रक्चणस्य नुमाविधानात् । विचित्रधातू
नि विचित्रा नानाप्रकारा धातवो मनःशिलादयो येषु गृहेषु
संवाविरचितचित्रकर्मात्वात् । सकाननानि सौधानि स्त्रीभिर्यु
तानि अस्मरसामिवौधैः तत्रत्याभिस्त्रीभिरस्मरोभिरिवेत्यर्थः ।
मेरोः शिरांसीव मेरोः शृङ्गाणीव एवंविधानि गृहाणि यस्या
मयोध्यायां तामध्यास्त । गृह इति गेहेकः तत्र गृहशब्दो वेष्टम
नि नपुंसकलिङ्गः तत्स्थायिषु पुल्लिङ्गानित्यं वज्रवचनान्तस्य ॥ ७ ॥

यस्यामयोध्यायां गृहाणि मेरोः धिरांसीव उभयेविशेषणमा भ०
 ह । सद्वत्तद्वत्यादि ॥ सन्ति श्लोभनानि रत्नानि पद्मरागादी
 नि मुक्ताफलानि मैत्रिकानि वज्राणि हीरकाणि च भजन्ते इति
 विष्णुस्त्रित्यन्तं प्रुढन्तारिति वृद्धिः मुक्ताफलवज्राणां रत्नत्वे ऽपि
 प्राधान्यात् प्रादुर्ध्यादा पृथगुपादानं जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्धि
 रत्नं प्रचक्ष्यते इत्यनुशासनात् । सद्वत्तानि श्लोभनमध्ये उत्कृ
 ष्टानीत्यर्थः । युञ्जीति पाठे रत्नादीनां युक् योगा येषु चासु
 भित्तिष्विप दिचिचा धातवो येषु मनःशिलादिभिः हतचित्रत्वात्
 समंरुग्ङ्गेषु महजत्वात् काननेः महवर्त्तमानानि गृह सन्निधिवि
 हितोद्यानात् मेरुगृङ्गेषु महजत्वात् महःसोवेति विभाषया मह
 शब्दस्य मा वज्रभीष्टा अप्सरसामाघैरिव स्त्रीभिर्युतानि आघश
 ब्दादेकैकगोऽपि स्त्रीणामप्सरःसमूहमादृश्येनातिमौन्दर्यं दर्शि
 तं । आघावृन्दे ऽश्लेषां रये इत्यमरः ॥ ७ ॥

अन्तर्निविष्टोञ्ज्वलरत्नभासो गवाक्षजालैरभिनि
 ष्यतन्त्यः । हिमाद्रिटंकादिव भांति यस्यां गंगाम्बुपात
 प्रतिमा गृहेभ्यः ॥ ८ ॥

अन्तरित्यादि । अन्तः गृहमध्ये निविष्टानि निहितान्युञ्ज्वलर ज०म०
 त्वानि यानि तेषां भासो रश्मयः गृहेभ्यो गवाक्षजालैः अभिनिष्य
 तन्त्यः निर्गच्छन्त्यः यस्यां भांति तामध्यास्तेतियोज्यं पर्वतस्य उन्न
 तप्रदेशशृङ्गा इत्युच्यते तस्मात् हिमवत्पर्वतटङ्गादिव गङ्गाम्बु
 पातप्रतिमा गङ्गाजलप्रवाहनुत्थाः स्वच्छत्वात् ॥ ८ ॥

भ० अन्नरित्यादि ॥ यस्यामन्तर्गणे निधिष्ठानामर्पितानां उज्ज्वला
 नामुद्दीप्तानां रत्नानां भासो दीप्तयो गवाक्षजः सैर्वातायनमगुण
 र्जालाकृतिगवाक्षैर्वा गृहेभ्यो निःसरन्त्या भवन्ति हिमाद्रिर्हिमाल
 यस्य टङ्कात् पाषाणदारणात् विदीर्णप्रसारभागात् निःसरन्त्या
 गङ्गाम्बुपातप्रतिमा इव गङ्गाजलपतनकटा इ । टङ्कः कपित्थभं
 दे स्यात् मानान्तर खनित्रयोः । कोपे ऽधिकोपे जङ्गायां टङ्कः
 पाषाणदारण इतिविश्वः । गवामस्त्रीव गवाक्षः अदलाऽचक्षुषी
 तिप्रः यथोर्लोपइतीकारलोपः । हिमप्राधान्यात् हिमस्याद्रिर्हि
 माद्रिरिति षष्ठी समासः हिमेन युतोऽद्रिरितिवा निष्पतन्त्य इति
 नदन्तमौत्वस्यर्थे चेतिमृत्रेण पदत्वनिर्घात् समासलुप्तविभक्ति
 कस्य पदान्तत्वं ज्ञापकमिदं ज्ञापकमिदृस्थानित्यत्वं तेन समासे
 लुप्तविभक्तिकस्य कचिदपदान्तत्वमपि तेन संतु कखपफंवेति सू
 त्रेण विसर्गसम्बन्धिमस्य कृतत्वात् किलादिति पत्वं स्यादितितु वेसू
 दित्यादि मृत्रं निष्कृपइति मृद्वृन्त्यपनिर्देशात् सृचितं तेनात्र संतु
 कखपफंवेति विभर्गस्य सं कृते किलादिति पत्वं मनीषादित्वादा
 संतु कखपफंवेत्यत्र वाशब्दे व्यवस्थावाचो तेनात्र नित्यं मकार
 इति बोध्यं ॥ ८ ॥

धर्म्यासु कामार्थयगस्करिषु मनासु लोके ऽधिग
 तासु काले । विद्यासु विद्वानिव सा ऽभिरमे पत्नीषु
 राजानिसृष्टमासु ॥ ९ ॥

ज०म० धर्म्यासु ॥ धर्मादनपेतासु धर्मपथ्यर्थेत्यादिना यत् । कामा
 र्थयशांसि कर्तुं शीलं याशां तासु । कृत्रोहेलित्यादिना ताच्छी

ल्ये टः अतः कृकमीत्यादिना विमर्जनीयस्य मत्वं टित्त्वात् ङीप्
मतासु पूजितासु लोके तासां प्रतीतत्वात् । अधिगतासु काले
विवाहधार्म्यकाले परिणीतासु साऽभिरेमे स राजा ऽभिरतवा
न्यत्रीषु पत्युर्नायज्ञसंयोग इति नकारः । तिसृषु कौशल्या कै
केयीसुमित्रासु उत्तमास्त्विति सन्नारीगुणैः श्रेष्ठामु विद्यास्त्विति
विदंति आभिर्धर्माधर्माविति विद्या संज्ञायां समज्जेत्यादिना
क्यप् । तिसृषु सामर्ग्यजुराख्यासु धर्म्यास्त्वित्यादिकं तुञ्जम् । वि
द्वानिव यथा अधिगतविद्य इत्यर्थः विदेः जतुर्वमुः दीर्घहल्ञ्जा
दि संयोगांतलोपः तस्य राज्ञः पत्नीभिस्ताभिः सह रममाणस्य
सुता नैवासन् ॥ ८ ॥

धर्म्यास्त्विति ॥ स राजा तिसृषु पत्नीषु अभिरेमे चिक्रीड तृफले भ०
त्यादिना अकारस्यैवं खिलोपस्य यथा विद्वान् पण्डितो विद्यासु
रमते वेत्तेः जतुः कमुर्वेति वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् पाण्डि
त्यार्थे नित्यमिति बोध्यं । विदन्तीति विद्याः शीघ्रजयज्जेत्यादिना
क्यप् उभयविशेषणमाह धर्म्यासु धर्मादनपेतासु षड्धेकात्
पणीकेत्यादिना ष्यः तेषां ष्यादीनां सेत्त्वमनित्त्वञ्च स्वात् अच्चा
नित्त्वं तेन णित्ते विरित्यादिना नत्रिः द्विञ्चेति न ईप् काममर्थं
यज्ञः कुर्वन्ति इति सृकृष्ट इतिटः । हेत्वाद्यर्थे ट इति परे स्वमते
यज्ञस्करो विद्येति उदाहरणेन हेत्वाद्यर्थः सूचितः विद्याया यज्ञ
स्करणं हेतुत्वात् अन्यथा विद्येति निर्देशेनिरर्थकः टित्त्वात् द्विञ्च
ञ्च्चाहेति ईप् सेतुकखपफेवेति वेःसः लोके मतासु पूजितासु काले
विवाहसमये अधिगतासु परिणीतासु पक्षे श्रेष्ठवसमये गृही
तासु श्रेष्ठासु ॥ ८ ॥

पुत्रीयता तेन वराङ्गनाभिरानायिविद्वान् क्रतुपु
क्रियावान् । विपक्लिमज्ञानगतिर्मनस्वी मान्यो मुनिः
स्वां पुरमृष्यशृङ्गः ॥ १० ॥

ज०म० ऋष्यशृङ्गनामा मुनिः पुत्रीयं क्रतुं जानातीति पुरोधसा व
शिष्ठादुपश्रुत्य राज्ञा वारविनामिनीभिरानायितामनिगित्येत
त्कथयितुमाह । पुत्रीयतेत्यादि । पुत्रीयता आत्मनः पुत्र
मिहता दृष्ट्यायां स्य आत्मनः क्यजिति क्यच् क्यचिचिनीत्वम् ।
तेन राज्ञा प्रथोजककर्त्रा वराङ्गनाभिर्वरस्त्रीभिः प्रथोज्यकर्त्री
भिः आनायि स्वां पुरमिति थोज्यम् । नीवञ्छारित्यादेरपि
अकथितञ्चेति चकारेण मंगृहीतत्वात् नयतिर्दिकर्मकः । तत्र
प्रधानकर्माणि लुङ् । चिणिन्लोपा चिणालुगितिशब्दस्य लुक् गु
णकर्माणि तु पुरमितिद्वितीया गतिबुद्धीत्यादिना प्रथोज्यकर्तरि
द्वितीया न भवति । नीवञ्छाः प्रतिषेध इति वचनात् विद्वान् वेदा
र्थतत्त्ववित् एवञ्च कृत्वा क्रतुपु क्रियावान् प्रशस्तक्रियः प्रशंसायां
मनुप् विपक्लिमज्ञानगतिरिति विपाकेन निर्वृत्तम् पचतेः क्लिः
क्लिमप् यत्पूर्वजन्मकृतमनिवर्तनीयं कर्म तस्योद्यतपःप्रत्ययादि
नोपदेशात् ज्ञानात्प्रवृत्तिर्बुद्ध्यावस्य जातैत्यर्थः । मनस्वी प्रश
स्तमनाः प्रशंसायामस्मायामेधेत्यादिना विनिः मान्यो माना
र्हः अर्हेकृत्यतृचञ्चिनिष्णत् । धर्मादिमननाम्मुनिः मनेरुचोप
धाय इति इन् उपधायामुकारः । ऋष्यस्य शृङ्गं ऋष्यशृङ्गं
तच्छृङ्गमिव शृङ्गं यस्य न ऋष्यशृङ्गः । सप्तम्युपमानेत्यादिना
उत्तरपदलोपी समासः ॥ १० ॥

पुञ्जीयतेत्यादि ॥ आत्मनः पुत्रमिच्छता तेन राज्ञा प्रथोजक भ०
कर्त्ता वराङ्गनाभिः प्रथोजकर्त्ताभिर्द्वय्यङ्गनामा मुनिः स्त्रां पु
रमानायिणीञ् प्रापणे द्विकर्मकः ष्यादिञ्जन्ताडेत्यादिना मुख्य
कर्मोक्तं रतनोर्यगिणाविति तनि इण् इणस्तल्लोप इति तनेा
लोपः । ज्ञेर्लोप इति त्रिलोपः तदानयनेहेतुगर्भविशेषणमाह
विद्वान् पण्डितः क्रतुषु यज्ञेषु क्रियावान् प्रशस्तक्रियः मोक्षस्य
पादिति अस्यर्थे वतुः अस्यर्थप्रत्ययाः प्राशस्त्यादिविवक्षया भव
न्ति । यदुक्तं भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेति शायने । संसग
स्ति विवक्षायां भवन्ति मतुवादय इति । विपाकेन जाता ज्ञा
नस्य गतिमार्गायस्य स तथा विनोपदेशाज्ज्ञानं जातमित्यर्थः
अतिपरिणतज्ञानमार्ग इत्यर्थोवा । द्वितस्तज्ज इति त्रिमक् गति
मार्गे दशायाश्चज्ञाने यात्राद्युपायने इतिविद्ः । मनस्वी प्रशस्त
मनाः । सङ्ग्रेधाम्मायादिति विन् मान्यः मानार्हः ढधेका
दिति अर्ह्यार्थं माध्वर्थे वा षण्ठः धर्मादिमननान्मुनिः मनेर्निपात
नात् ऋथस्य मृगस्य शृङ्गमिव शृङ्गमस्य आकर्षश्च इत्युदाहरणे
न क्वचिन्मध्यपदलोप इति सूचितं षष्ठीप्रथमयोरिवार्थं समाम
इति श्रीपतिदत्तः तन्मते ऋथस्येव मृगस्येव शृङ्गमस्येति विग्रहः ।
प्रशस्तान्यङ्गान्यासामिति गोतृणिति पामादित्वात्प्रत्ययेऽङ्गनाः
पुञ्जीयतेतिकोऽम्ब्यादितिक्यः अकारस्य ईकारः ॥ १० ॥

ऐहिष्टं कारयितुं कृतात्मा क्रतुं नृपः पुत्रफलं मु-
नीन्द्रं। ज्ञाताशयस्तस्य ततो व्यतानीत्स कर्मठः कर्म-
सुतानुबन्धि ॥ ११ ॥

ज० म० ऐहिष्ट ॥ तं मुनीन्द्रं क्रतुं कारयितुं नृप ऐहिष्ट ईहितवान्
ईहतेरात्मनेपदिने लुडि सेट्वादिटि च रूपं। द्विकर्मकता तु
हृकोरन्यतरस्यामिति। कृतात्मा उशीकृतात्मतिभावः। पुत्र
फलं पुत्रः फलं कार्यं यस्य क्रताः तत उत्तरकालं स मुनिः पर
चित्तज्ञत्वात् ज्ञाताशयो ज्ञाताभिप्रायो राजाभिमतं कर्म कार-
यितुं तस्य नृपस्य कर्म व्यतानीत् प्रारब्धवान्। ततोतर्गंटीतिह
लन्तलक्षणायां प्रतिषिद्धायां अतोहनादेरिति विभाषावृद्धिः
कर्मठः कर्मणिघटं कर्मणि घटाठच। यागक्रियानिष्यादक इ-
त्यर्थः सुतानुबन्धं सुताननुबन्धातीति कर्मण्यण। सुतानुबन्धीति
घाठान्तरम् सुताननुबन्धं शीलमस्तीति। स्यजाताणिनिः सपी-
त्यनुबन्तमाने सवग्रहणमुपसर्गनिवृत्त्यर्थमिति केवलस्योपसर्गस्य
निवृत्त्यर्थं द्रष्टव्यम् अन्यथा जाताविति किं ब्राह्मणनामन्वपिते-
ति न युज्यते आडित्यस्योपसर्गत्वात् ॥ ११ ॥

भ० ऐहिष्टेत्यादि ॥ तं मुनीन्द्रं नृपः पुत्रफलं क्रतुं कारयितुं ऐहिष्ट
ईहचेष्टयां सिः बभौरस्यतीम् घोटोथीष्वित्यम् आदिगेचोरिति
त्रिः घोऽजाञ्जरिति प्रथोञ्जकर्तुः कर्मत्वं कृतात्मा कृत आत्मा
यत्रो येन आत्मा यत्रोधृतिरित्यमरः ततोऽनन्तरं ज्ञाताभि-
प्रायः स मुनीन्द्रस्तस्य नृपस्य सुतानुबन्धं कर्म व्यतानीत् तनुदञ्ज-
विस्तृतां व्यासिः रुदाद्यस्तीति ईम् बभौऽरस्येति इम् हसादंः सेम

इति त्रिः सुताननुवध्नाति जनयतीति द्वात्पन्निति षष्ठी सुतस्यानु-
वन्धः सुतानुवन्धः घञन्तः ततोऽन्वयैनेकाजिति इन् कर्मणि कु-
ञ्जन्तः कर्मठः कृत्तद्धितसमामानामभिधान नियामकं इत्युक्तंः
कर्मणः कौशलेठइति बोधं ॥ ११ ॥

रक्षांसि वेदीं परितो निरास्यदङ्गान्ययाचीदभितः
प्रधानम् । शेषाण्यहौषीत्सुतसम्यदे च वरं वरेण्या नृ-
पतेरमार्गीत् ॥ १२ ॥

रक्षांसि ॥ वेदीं परितः यजनवेद्या. समन्तात् विघ्नायोपनिदिता जन्म
नि रक्षं. मि रक्ष्यते एभ्य इत्यनुन. तानि रक्षांश्चैर्नैर्निरास्यत्. नि
रक्षवान्. पर्यभिभ्यांमर्वाभयार्थे तसिल्. अभितः परित इत्या
दिना द्वितीया अङ्गान्ययाचीदभितः प्रधानमिति । यद्देवता
मयायागः सा देवता तत्र प्रधानं पुत्रफलत्वाद्दिष्णुः प्रधानम् । त
मिद्वा तस्योभयतः पार्थयोर्यान्यङ्गानि चक्षुगादीनि देवतान्तरा
णि तान्ययाचीत् । अग्नावाङ्गत्या पूजितवान् कर्तुः क्रियाफला
भावात्तङ् न भवति षत्वकत्वे शेषाण्यहौषीदिति स्वाङ्गं विष्णु
मिद्वा शेषाणि प्रतिहृतानि पिष्टकमयानि सुतानां सम्यदर्थमग्नौ
ङ्गतवान् । जुष्टेतेः सिचिवृद्धावोष्टि च रूपम् । वरेण्यः श्रेष्ठः वरं
चामार्गीत् । मार्गितवान् हे देवाअग्निप्रभृतयो नृपतेः सुता
भूयासुरिति । मार्गं अन्वेषणे । आधृषाद्वतियदाणिज्नास्ति
तदा चङ्भावात्सिजेव भवति ॥ १२ ॥

रक्षांसित्यादि ॥ वरेण्या मुनिर्वेदीं परितो वेद्याः समन्तात् भ०
रक्षांसि निरास्यन्निराङ्गतवान् पूर्व्वदस्यतेर्ङः अस्यादेशश्च प्रधान

नमभितः प्रधानयागस्योभयपार्श्वे आदावन्नेच अङ्गानि अथा
 स्त्रीत् अङ्गयागानकार्पीत् यद्वा प्रधानदेवतायाविष्णोरुभयपा
 र्श्वे अङ्गानि चतुरादीनि लोकपालनवग्रहादीन् वा पूजितवान्
 एतेन साङ्गाः दिककर्माणः फलावश्यम्भाव इति सूचितं ऊनिहो
 मे दाने अङ्गाः कर्म्मिणाङ्गुणेषवेभेत्यादि नपुंसकसंयुक्ते हेमच
 न्द्रेण परिनिर्मुपनेः सतसम्पत्तौ च वरममार्गीत् मार्गश्चन्वेषणे अ
 यास्तीदिति यजेरनिमत्तात् व्रजवदेतिभिः शच्छ्राजेति षड्पठोः
 कः तिकः किलादिति पत्न्येदी प्रधानञ्चैत्य च परिताऽभितोयो
 र्गो धिक् समर्थत्यादिना द्वितीया ॥ १२ ॥

निष्ठां गते दत्रिमसभ्यतापे विहित्रिमे कर्म्मणि राज
 पत्यः । प्रागुक्तं किष्टमुदागवंश्यास्त्रिभः प्रसोतुं चतु
 र्गसुपुत्रान् ॥ १३ ॥

जःम० निष्ठा ॥ निष्ठां समाप्तिं गते कर्म्मणि यागक्रियायां समाप्तायां
 राजपत्यः ऊताकिष्टं ऊतावशेषं गिष्टचसं प्रागुः भक्तितवत्यः
 अत्रान्तर्लिटि उभि रूपम् दत्रिमसभ्यतापे दानेन निर्वृत्तोदत्रि
 मः सभ्यानां ब्राह्मणानां तायां यत्र कर्म्मणि । विहित्रिमे विधाने
 न निर्वृत्तं कर्म्मणि । दात्रां धात्रश्चद्वितः क्विरिति क्वाविहिते
 प्रथमस्य दोदद्वोरिति ददादेशः द्वितीयस्य दधातेर्हिरिति हि
 रादेशः मपु मभायां साधव इतिसभ्याः सभाया यः । उदार
 वंश्याः महावंशोद्भवाः श्रेये यत् । कौशल्या केकेयी च चत्रिये
 मुमित्रा तु वर्णसंकरजा किमर्थं प्रागुः । प्रसोतुं सुपुत्रान्विनी
 तान् प्रसवितुं तत्र कौशल्या केकेयी च एकैकं पिण्डं प्राशितवत्यौ

ताभ्यां चावयोः परिचारिकेति पिण्डभागद्वयं दत्तं सुमित्रा प्रा
शिञ्जवती । ततश्च पुत्रद्वयं जनयिष्यति एवञ्चाभिमन्वाय चतुर
इत्युक्तं नतु त्रोनिति । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने खरतीत्यादिना
विभाषितेऽट् ॥ १३ ॥

निष्ठामित्यादि ॥ कर्मणि निष्ठां निष्पत्तिं गते सति उदारवंश्या भ०
स्त्रियो राजपत्यः चतुरः भोजनपुत्रान् प्रघोतुं ऊतश्रेयं प्राशुः ।
अश भोजने षूङ् ल प्रसवे तादर्थ्ये चतुम् वेमदिदिति इम् पचे
इमो ऽभावः । वंश्या इति ढघेकादिति भवार्थे षष्णः तस्यानित्वा
न्ननिर्न ईप् । कर्मणि कीदृशे दानेन जातः सभ्यानां तोषो यत्र ।
हुदाञ्जलदाने द्वितस्तञ्जे इति त्रिमक् ददोष इति दत् । सभा
यां साधुः सभ्यः पूर्व्ववत् षष्णः । विहित्रिमे विधानेन जाते पूर्व्ववत्
त्रिमक् धाञ्जाहिरिति हिः ॥ १३ ॥

कौशल्ययासावि सुखेन रामः प्राक्केकयितो भरत
स्तनो ऽभूत् । प्रासोष्ट शत्रुघ्नमुदारचेष्टमेका सुमित्रा
सह लक्ष्मणेन ॥ १४ ॥

कौशल्यया ॥ कौशल्यस्य राज्ञो ऽपत्यमिति वृद्धेत्कौशलाजा ज०म०
दाञ्ज्यङ् । यङ्स्याप् कौशल्यया प्राक्प्रथमं असावि रामः
जन्यतेऽस्म । षूङ् कर्मणि लुङि चिणिरूपम् सुखेनेति प्रकृत्यादि
स्मात्तृतीया । महतां जन्मनि न काचिदपि षोडासि । तदनन्तरं

कैकयीतो भरतो ऽभृत् । कैकयानाचष्ट इति णिच् । मा हि ईदृ
 शास्तादृशाः कैकया इति कययति । तदन्नादच इरिति इकार
 प्रत्यय श्रौणादिकः णिलोपः । छदिकारादक्त्विन इति ङीष् । अ
 पादानेचाहोयरुहोरिति तभिः । यदा च कैकयस्यापत्यम् जनप
 दशब्दात्क्षत्रियादत्रित्यञ् । कैकयमित्रयुप्रलयाणांयादेरिय
 इतीयादेशः । टिड्ढाणञिति ङीप् तदा कैकयीतिद्वितीयं रूपम्
 सुमित्रा शत्रुघ्नं उदारचेष्टं उदाराचेष्टा यस्मिन्ति प्रामोष्ट प्रसृत
 वती कर्त्तरि लुङ् । डित्वात्तङ् जातमात्रस्य हि तस्य किल महा
 सत्वतया तादृशस्यैव चेष्टाभुदिति श्रूयते । एकेति एकैरेति गम्यमा
 नत्वादेवशब्दे न प्रयुक्तः । सह लक्षणं न लक्षणं न सह ॥ १४ ॥

भ० कैकयन्येत्यादि ॥ कैकयन्यया राजकन्याया प्राकपुत्र्यं सुखेन
 रामो ऽमात्रि प्रसूयते स्म सङ्ख्यास्तनि कर्मणि रूपं काश्लशब्दा
 दपत्यार्थं वाङ्मादीत्यादिना षण्यः तस्य प्रकारं त्वाविवक्षया द्विञ्च
 ञ्च्चाहेति नेप् अदन्त्वात् स्त्रियामत आप् । ततो ऽनन्तरं भरतः
 कैकयीतो ऽभृत् कैकयस्य स्यपत्यमिति वाङ्माद्यत इति षण्यस्य
 एकारंत्वाविवक्षया न भिः यतोपायेति जं पी च तस्करिति तम्
 एका सुमित्रा लक्षणं न सह उदारचेष्टं शत्रुघ्नं प्रामोष्ट सङ्ख्या
 स्त्रिरूपं सहचारणेति सहयोगे तृतीया सहचारणेतिष्टत्रे सहयो
 गस्य प्रधानाप्रधानत्वाविशेषात्केरत्र सहयोगस्य प्राधान्यं विवक्षि
 तं पित्रा महागतः पुत्रः राज्ञा सह वनं यातीत्यादिवत्तेन लक्ष्म
 णो ज्येष्ठइतिबाध्यं ये तु क्रियादिगौणात् महार्थं तृतीया इत्याहु
 स्तस्मते ऽपि लक्षणस्य ज्येष्ठत्वं । तथाहि युगपदारभ्यप्रभवक्रियायां
 लक्षणस्य गौणत्वं क्रियाया अममापकत्वादियं प्रसूतेति व्यत्र

हाराभावात् शत्रुघ्नस्य प्राधान्यं क्रियायाः समापकत्वात् इयं प्र
 सृतेति व्यवहारात् तेन लक्षणं जाते प्रसवक्रिया न समाप्ता प
 यादव्यवहितकालं शत्रुघ्नस्य सम्भवात् तेन लक्षणस्य सहयोगो
 विवक्षितः । शत्रुघ्नस्य तु क्रियाव्याप्यत्वात् कर्मत्वं । बन्तुनमुयस्य
 हि क्रियादिमन्वन्धः साक्षात् शब्देन प्रतिपाद्यते तत् प्रधानं यस्य
 न प्रतीयते तत् गौणं एतच्च शक्तिस्वभावात् पित्रा महागतः पुत्र
 इत्यत्र पितृगौणत्वं साक्षात् क्रियासम्बन्धाभावात् । न च पिता
 पुत्रसम्बन्धेन प्रधानाप्रधानता तस्मात् क्रियागुणद्रव्यसम्बन्धे गौ
 णात् सहार्थयुक्तात् तृतीया स्यादिति बोध्यं । शत्रुं हन्तीति हनच
 रगष्टक् हनगमित्युङ् लोपे हनोक्त्वात् ॥ १४ ॥

आर्चीद्द्विजातीन् परमार्थविन्दानुदेजयान्भूतग
 णान् व्यषेधीत् । विद्वानुपानेष्ट च तान् स्वकाले यतिर्व
 शिष्टो यमिनां वरिष्ठः ॥ १५ ॥

आर्चीद्द्विजातीन् ॥ तेषु जातेषु द्विजातीन् द्वे जाती येषामिति जःम
 तान् ब्राह्मणचत्रियवैश्यान् परमार्थविन्दान् विन्दन्तीति विन्दाः
 विद्वलाभे इत्यस्मात् अनुपसर्गादित्यादिना शः मुचादित्वात्तुम् ।
 परमार्थस्य विन्दान् लाभिन इति कर्मणि षष्ठी तस्याः कृद्योगाच्च
 षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यमिति समासः । तानार्चीत् स्वगा
 दिभिः पूजितवान् । अर्चपूजायामित्यस्मात् लुङ्ङि तिप् इट् भिचो
 लोपः । भूतगणान् राक्षसादिगणान् उदेजयान् उत्कम्पान् ।
 तस्मिन्नेव मुत्रे उत्पूर्व्वेण जिष्णोनिर्दिष्टः तस्मादुदेजयन्तीति
 शः तान् व्यषेधीत् उत्सादितवान् । विधेर्नेटीति हसन्तस्य च

णायाः प्रतिषेधः विद्वान्पौरोहित्यकर्षणि कृग्नः उपनिष्ट च
 तान् रामादीन् तेषामुपनयनादिक्रियां चकार मन्माननेत्या
 दिना आचार्यकरणे तड्। स्वकाल इति गर्भादेकादशे वर्षे
 जातस्य गर्भेकादशेद्वित्यादिना वचनेन उपनयनकाल उक्तः।
 यमनियमेषु यतत इति यतिः। सर्वधातुभ्य इति इत्। अहिं
 सा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यमकल्पषं। इति पञ्च यमा येषां मन्ती
 ति यमिनः स्मृताः। तेषां वरिष्ठः उत्तमः प्रियस्त्रिरेत्यादिना उरु
 शब्दस्य वरादेशो महत्पर्यायस्य ॥ १५ ॥

भ० आर्चीदित्यादि ॥ वशिष्ठः पुरोहितो विज्ञान परमार्थविन्दान्
 उत्कृष्टधनलाभिनः आर्चीत् परमधनेन पूजितवान् इतिपर्यव
 स्यति विद्भलाभ इत्यस्मात् साहिशातीत्यादिना षः मुचादित्वा
 मृणागमः। परमार्थ आत्मसाक्षात्कारः अर्चकपूजायां। उ
 देजयान् भयहंतुक्रूरभूतगणान् राक्षसादीन् न्यषेधीत दूरी
 चकार एजृकस्यने पूर्ववत् षप्रत्ययः विद्वान् विधिज्ञः तान् रामा
 दीन् स्वकाले गर्भेकादशे वर्षे त्रिषोपनयनयोगे उपनिष्ट ज्ञा
 नार्चात्त्रेषोपनयेत्यादिना मं। यतते यमनियमादिव्यति य
 तिः श्रौणादिक इः यमिनां मध्ये वरिष्ठः उत्तमः गुणादेषे
 यम् इतिगुणवचनादिषे कृते वाढान्तिकेति उरुशब्दस्य वरा
 देशः। वशिष्ठ इति पूर्ववदिष्टः वसनिवासे इति दन्त्यमध्यं पाराय
 णिकाः साधयन्ति प्रकृष्टो वग्नी वशिष्ठ इति तालव्यमध्यमपि
 प्राडः ॥ १५ ॥

वेदो ऽङ्गवांस्तौरखिलो ऽध्यगायि शस्ताण्युपायंसत
 जित्वराणि। ते भिन्नवृत्तीन्यपि मानसानि समं जनानां
 गुणिनोऽध्यवात्सुः ॥ १६ ॥

वेदा ॥ शिक्षा कस्या व्याकरणं ह्यन्देविवृतिर्निरुक्तं ज्योतिषं व
 चेति षडङ्गानि शास्त्राणि तानि विद्यन्ते यस्य वेदस्येति अङ्गवान् ।
 तैरूपनातैरामादिभिः अखिला निश्चये वेदा ऽध्यगायि अधीत
 इत्यर्थः इडेऽधिपूर्वात्कर्माणि नुङ् । विभाषासुङ्खुङेरिति
 गाढादेशः चिण्युक् तलुक् । यदा इक्स्मरणे इत्त्वदिकइति वक्तु
 व्य मिति गाढादेशः । अतएव तैरामादिभिः पूर्ववेदिताः साङ्गा
 वेदा वशिष्ठमुखादधीता इत्यर्थः । ऋस्ताणि धनुरादीनि जित्वरा
 णि जयशीलानि । इणनञ्जीत्यादिना करप् तैरुपायंसत स्त्री
 कृतानि । उपपूर्वो यमिः स्त्रीकरणे वर्त्तते तस्मात्कर्माणि नुङ् ।
 आत्मनेपदेष्वित्यादिना अदादेशः हनः सिजितिशापक्कादनुना
 सिकलापाभावः । ततस्ते रामादयो गुणिना मानसानि मनांवि
 प्रज्ञादित्वात्स्वार्थे णः भिन्नवृत्तीनि नानाविधप्रवृत्तीनि विषयेषु
 तानि मानसान्यपि जनानां समं साधारणं क्रियाविशेषणम् अथ
 वात्सुः अधुषितवन्तः । अधिपूर्वादेशेः सिचि वदन्नजेत्यादिना वृ
 द्धिः मस्येति तत्वम् सिजभ्यसेति जुस् । उपाधीत्यादिना अधिकर
 णस्य कर्मसंज्ञा ॥ १६ ॥

वेदइत्यादि ॥ तैरामादिभिः समस्तः साङ्गावेदा ऽध्यगायि भ०
 अधीङ्लध्ययने गीङ्गृथीथीर्वेति ग्यादेशः । शिक्षाकल्पो व्याक
 रणं निरुक्तं ह्यन्दसांचितिः । ज्योतिषां निश्चयस्येति वेदाङ्गानि व
 दन्ति षट् । तैः ऋस्ताणि उपायंसत स्त्रीकृतानीति उपपूर्वोयमिः
 स्त्रीकारे मान्ता ऽदनतइत्यत् । जिजथे जयन्तीति जित्वराणि च्वर
 प् सृजीत च्वरप् स्वस्य तन्पितीतितन् शीलार्थे च्वरविति परे ।
 स्वमते ऽपि शीलार्थे तृनित्युक्तेः कश्चित्तृण्णिन् इष्णु च्वरप्प्रभृ

तयः श्रीलार्थे ऽपि स्युरिति बोध्यं । ते रामादयो जनानां मानया
नि विषयेषु भिन्नवृत्तीन्वपि समं साधारणं यथास्मत्तथा अधुना
त्सुः । वसौनिवामे अनिमत्वाद्भवदेति त्रिः सत्स्यग इति मस्य तः
अनुस्विदेरिति अन उम् गुणिना गुणवन्तः कैकायादितोन् । मन
एव मानसं विकारमघेत्यादिना स्वार्थे णः णिच् त्रिरिति त्रिः
कर्मक्रियेत्यादिना डस्य ढलं ॥ १६ ॥

ततो ऽभ्यगाद्गाधिसुतः क्षितीन्द्रं रक्षोभिर्निर्भासत क
र्मवृत्तिः । रामं वरोतुं परिरक्षणार्थं राजार्जिहत्तं
मधुपर्कपाणिः ॥ १७ ॥

म०ज० ततो ॥ तेषु रामादिषु तथाभूतेषु गाधिसुतो विश्वामित्रः क्षि
तीन्द्रं राजानमभ्यगात् अभिगतवान् इणागादेशः गातिस्वेत्या
दिना म्रिचो लुक् । रक्षोभिर्निर्भासतः अभ्याहता अभिभूता
यागादेः कर्मणा वृत्तिः प्रवृत्तिर्यस्येति रामं वरोतुं प्रार्थयितुम्
वृत्तावेति इटोद्गोर्धत्वम् । परिरक्षणार्थं विहन्यमानस्य कर्मण
इत्यर्थः तं गाधिसुतं आश्रित्वा पृथितवान् अर्हं पूजायामिति स्वा
र्थिककण्ठक्षेत्रादिको गृह्यते न भावादिकः । तस्माद्धेतुमण्डिचा
त्र न भवितव्यम् णिश्रीत्यादिना चङ् णिलोपः दिवंचने ऽचीति
स्थानिवद्भावादजादेर्द्वितीयस्येति द्विशब्दे द्विरुच्यते रेफस्य न न
द्रा इति प्रतिषेधः चुल्लम्बा आट् वृद्धिः मधुपर्कपाणिः दधि घृत
मधूनि एकीकृतानि मधुपर्क इत्युच्यते तस्मिन्पात्रे स्थितः पाणि

र्थस्येति विग्रहः सप्रस्युपमानेत्यादिना उत्तरपदलोपी समासः ।

पात्राद्द्रव्यमधुपर्कं पृजितवानित्यर्थः ॥ १७ ॥

तत इत्यादि ॥ अनन्तरं गाधिसुतो विश्वामित्रो रक्षोभिरभ्या भ्रा
हतकर्म्मवृत्तिः सन् अर्थात् कर्मण आत्मना वा परिरक्षणार्थं रामं
वरुतुं क्षितीन्द्रमभ्यगात् । इणो गाध्यामितिगादेशः भृश्यापि
वेत्यादिना मेर्लुक् राजा तं आर्ज्ज्वहत् अर्हकृपजायां चुर्भ्याञ्जिर्भे
तिञ्जिः जिश्रोत्यङ् धुर्दिप्यङीति हेर्दित्वं नाजन्तादेरादिर्दिः
स्यादो नवद्राये इति च निषेधान्नादिरेफयोर्दित्वं झभस्येति ह
स्य जः जेर्लोपः मधुपर्कः पाणो हस्तं यस्य स तथा एतेन मधुपर्क
णाह्वनं शस्यते । वरीनुमिति नेमेकाजादित्यादौ वृवर्जनात् वसो
रस्येतीम् वृतावेमा र्घ इति र्घः ॥ १७ ॥

ऐषीः पुनर्जन्मजयाय यत्त्वं रूपादिबोधान्यवृतञ्च
यत्ते । तत्त्वान्यबुद्ध्याः प्रतनूनि येन ध्यानं नृपस्तच्छि
वमित्यवादीत् ॥ १८ ॥

ऐषीः ॥ मुक्तिसत्त्वावबोधस्तस्या ध्यानं प्रयोजनं तत्र पुनर्जन्म जन्म
भूयोजनं तस्य जयाय यत् ध्यानं लभैषीः एषितवानसि । इषेर्लुङ्
मध्यमैकवचने इट् इटीतिषिचो लोपे रूपम् रूपादिबोधान्य
वृतञ्च यत्ते रूपादिषु शब्दस्यार्थरूपरसगंधेषु चक्षुरादिदारेण
योबोधः अथवसायलक्षणा बुद्धिः तस्माच्च यत् ध्यानं न्यवृतत्
निवृत्तम् । वृतेर्द्युतादित्वात् द्युञ्जीलुङीति तिप् ज्ञेरङ् तत्त्वानि
पञ्चविंशतिः पुरुषप्रधानमहदहङ्कारादीनि । प्रतनूनि सूक्ष्म-

णि येन ध्यानेनावुद्धाः ज्ञातवानमि बुधेरमुदात्तेतोसुङ् घाष्
 सिच् लिङ्मिच्चावात्मनेपदेखिति सिचः कित्वाद्गुणाभावः सिञ्छो
 पधत्वजगत्वादि । तद्धानं शिवं शोभनं कश्चिदिति मृषः अवा
 दीत् न तस्य व्याघात इति । अद् प्रजत्यादिना वृद्धिः ध्ये चिन्ता
 धा भावे ल्युट् ध्यानं ॥ १८ ॥

भ० ऐरीरित्यादि ॥ तव तद्धानं शिवं निर्व्विघ्नं तस्य कल्याणमिति
 वा इति नपाः वादीदृक्कवान् प्रजवदंतिप्रिः यद्धानं पुनर्जन्मना
 अचाय अभिभवाय त्वं ऐषोः इपुग वाञ्छं थ्यां मि. रुदा यन्ती
 गीम् वमो रसंतेोम् झमस्वाञ् झसोम दति मर्लोपः घोठीथोखिति
 अम् आदिगेचागिति णु. भूधोमजादरिति पुनरम् आदिगेचो
 रिति प्रिः यच्च ध्यानं ते तव रूपादिबोध्यात् चक्षुरादिद्वारेण रूप
 रमादीनां ध्या बोधा ज्ञानं तस्मात् न्यवृत्तत् निवृत्तं ध्यानं न रूपर
 मगन्धादिविषयकं स्यात् वृत्तं तद्विधात् गामुनिद्वयुदिति डः ड
 विधानं अतएव पं । येन ध्यानेन प्रतनूनि दर्बोधादतिमृच्चा
 णि तत्त्वानित्वं अवुद्धाः बुधेस्यामि झमस्वादिति मिलोपे ढभात्त
 थारिति यस्य धः झपझमारितिधस्य दः ॥ १८ ॥

आख्यन्मुनिस्तस्य शिवं समाधेर्व्विघ्नन्ति रक्षांसि वने
 क्रतूंश्च । तानि द्विपदीर्य्यनिराकरिष्णुस्तृणोढु रामः
 सह लक्ष्मणेन ॥ १९ ॥

ज०म० आख्यत् ॥ पृष्टो मुनिस्तस्य समाधेर्धानस्य शिवमनुपद्रवमा
 ख्यत् कथितवान् । चच्छिडः ख्याञ् अस्यतीत्यादिना ज्ञेरङ् आतो

लोपः किञ्चन्यं दोषः विघ्नन्ति रक्षांसि वने क्रतून् । गमहनेत्यादि
ना उपधासोपः होहर्त्तरिति कुलं । किं क्रियतामिति चेदाह
तानि रक्षांसि द्विषतां वीर्यं सामर्थ्यं वीरेः स्वार्थिकण्यन्तादरा
यत् तस्य निराकरिण्यः निराकरणधीलः अलङ्कृतजित्यादिना
इण्युच् तृण्डु हिनस्तु तृहर्विधा लोट् । एकः रुधादित्वात्प्रम् ।
तृणह इम् होठः टुलं डोट इति ठलोपः सह लक्षण्येन लक्षण्येन
सह ॥ १८ ॥

आख्यदित्यादि ॥ ततो मुनिराख्यत् कथितवान् वल्लभस्त्वा भ०
लिपेतिष्ठः उल्लेचीत्यालोपः तस्य समाधेः शिवं कन्याणं तस्य
नृपस्य आख्यत् मन्वन्विवत्तया षष्ठीत्यन्ये । त् शब्दे वाक्यभेदे
विषयद्योतकत्वे वा । रक्षांसि वने क्रतून् यज्ञान् विघ्नन्ति च न
गमेत्युल्लोपः हनोक्त्रोपः तानि रक्षांसि रामा लक्षण्येन सह
तृण्डु हन्तु तृहधकि हिंसे विधिमन्वयेति प्रार्थनायां गी तुपि
रुधादित्वात् दिवसु तुदरुधेति नण् तृह इन् पिडूसे इति इन् हो
ढोभाविति हस्य ढः ढभात्तथोरिति तस्य धः टुभिरिति धस्य ढः
द्रोद्रीति ठलोपः द्विषतां शत्रूणां वीर्यं निराकरोतीति जिभ्राज
भू सहेति इण्युः शीलार्थे वा इण्युरित्यन्ये ॥ १८ ॥

स शुश्रुवांस्तद्वचनं मुमोह राजासद्विष्णुः सुतवि
प्रयोगं । अहंयुनाथ क्षितिपः शुभंयुरूचे वचस्तापस
कुञ्जरेण ॥ २० ॥

स राजा तस्य मुनेस्तद्वचनं शुश्रुवान् श्रुतवान् सन् सुत ज०भ०

विप्रयोगमसहिष्णुः अमहनशीलः मुमोह माहमुपगतः शृणोति
 भीषायांसदवसश्रुवेत्यनेन कसुः । सुतेन विप्रयोगमिति कर्तृक
 रणेकतावडलमिति समासः नलोकाव्ययनिष्ठेति षष्ण्याः प्रतिषे
 धः । अथानन्तरं अहंयुना अहंकारवता अहंगुभमोर्थम्
 तापमकुञ्जरेण तपःमहत्माभ्यांविनीनिरित्यनुवर्तमाने अणन्ति
 मत्वर्थे ऽण् तापमश्च स कुञ्जरश्चेति वन्दारकेत्यादिना समासः ।
 तेन क्षितिपा राजा शुभंयुः कव्याणवान् पूर्ववद्यम् । वंशं व
 द्यमाणम्पे तापः कर्मणिक्लिट् सप्रसारणं अहंयुनाथ इति
 विभर्त्तान्पाठान्तरम्पे च अहंयुनाः क्षितिपाणां नाथ इति या
 ज्ञस्य ॥ २० ॥

३० मशुश्रुत्वाभित्यादि । तापमृतेत्यनेन शृणोति म राजा मुमोह
 मुञ्जरेण विविने यतः सुतेविप्रयोगं पूर्ववद्य विप्रयोगमसहिष्णुः
 अथानन्तरं तापमकुञ्जरेण तपस्विप्रदेन क्षितिपा वक्ष्यमाणं
 वय ऊचे अथयहेति खेर्जिः यदस्वपाद्यागिति प्रदत्तर्जिः न्या
 दिव्यन्ति गौणकर्म उक्तं कीदृजेन स्वप्रार्थनाभङ्गमभावनया
 क्रोधादहंकारवता कीदृजा राजा शुभंयुः शुभयुक्तः गौतृणमेधे
 ति अथयाभ्यां अहंगुभंशब्दाभ्यां युरस्यर्थे ॥ २० ॥

मया त्वमाप्याः शरणंभयेषु वयं त्वयाप्याप्सहि
 धर्मवृद्धौ । चात्रं द्विजत्वं च परस्परार्थं शंकां कृथा मा
 प्रहिणु स्वहनुं ॥ २१ ॥

ज०म० मया ॥ भयेषु त्वं शरणम् आप्याः प्राप्नोऽभि मया आप्येः
 कर्मणि लुङ्मिज्जोपः । त्वयापि धर्मवृद्धौ धर्मोपचयाय वय

माप्सहि प्राप्ताः । पूर्ववद्गुडादिः उत्तमवज्रवचनं मिचोलोपा
 भावः मकारस्यास्यलत्वात् । तदित्यं चात्र द्विजत्वं च धर्मवृद्धौ प
 रस्परार्थं अन्यान्यप्रयोजनकर्मशतीहारे सर्वनामो द्वे भवतः स
 मामवश्च वज्रलमिति यदा न समामवत् तदा अयम् । तस्मान्मा
 शङ्का कृथाः माकार्पीः कथमस्मिन्मंडूटं पुत्रं विधात्रयामीति ।
 माङ्गि लुङ् अडभावः उच्येति कित्वाङ्गुणाभावः ह्रस्वादङ्गादिति
 सिचोलोपः प्रहिणु प्रपथ स्वं पुत्रं हिनोतेः प्रार्थनायां गीट् नुः
 अपिन्वात् डित्वं गुणाभावः उतयप्रत्ययादिति हेर्नुक् हिनुमी
 नितिणत्वम् ॥ २१ ॥

मपेत्यादि ॥ मया भयेषु शरणरजितात्वं आप्याः प्राप्ताः भ
 ढे याम् आपृताकिप्रापणे स्रसखादिति मेर्लोपः । त्वयापि धर्म
 वृद्धौ वयं आप्महि प्राप्ताः अत्रापि ढे महि तस्मात् चत्रियत्वं ब्रा
 ह्मणत्वञ्च अन्यान्यप्रयोजनकं जातियत्कोरभेदोपचारात् व्यती
 हारे गतिर्हिमेतिमृत्रे ऽनन्यान्यार्थ इति ज्ञापकात् परस्परं व्यति
 लूनन्तीत्युदाहरणेन च क्रियायतीहारे परस्परार्थं भवतीति
 वाङ्मयं । त्वं शङ्का मा कृथाः स्रसखादितिमेर्लोपः घोटीथीष्वित्य
 त्रामेति वाक्यात् मायोगे अमनिषेधः स्वस्रुनुं प्रहिणु प्रस्थापय
 विधिनिमन्त्रेणति प्रार्थनायां गी हिनवर्द्धने गतौ खादित्वात् दि
 वसतुदेति नुः हेर्लोप इति हिलोपः प्राग्वन्नान इति णत्वं ॥ २१ ॥

घानिष्यते तेन महात्त्वपक्षः स्थायिष्यते येन रणे पु
 रस्तात् । मा मां महात्मन्परिभूरयोग्ये न मद्दिधो
 न्यस्यति भारमग्र्यं ॥ २२ ॥

ज०स० घानि ॥ अनागतमर्थं ज्ञानेन समीच्याह । महान्विपक्षो रा
 वणः त्रैलोक्यत्रिजयित्वात् साऽपि रामेण घानियते किमुत इतर
 राक्षसाः । हन्तेः कर्त्तव्येण लुट् स्थभिजित्यादिना चिण्वदिट् उप
 धातुद्धिः । यो हन्तेर्गति कृत्यं पुरस्तादयता यदणं युद्धं भावि
 परशुरामेण साह्यमिति भावः । तत्र येन स्थायियते तेन घानि
 यते इति धातुः अत्र तिष्ठतेर्भावे लुट् चिण्वदिट्वा आतायुक हे
 महात्मन् महामत्त मा मां परिभूः मावज्ञासीः । किमेवं वदसी
 ति परिपूर्वा भवतिर्निराकरणं वर्तते । मदिध इति विधानं विधा
 प्रकारः आतयोपमर्ग इत्यङ् विधा भेदः सादृश्यञ्च इह सादृ
 श्यं गृह्यति मया विधा सादृश्यं यस्येति मदिधः प्रत्ययोत्तरपद
 धातुंति मदादेशः मदिधा मत्सदृशाऽन्व्या न भारमयं अयाद्यत्
 अर्थाय अममर्थं न्यस्यति निलिपति किमहं येनानागतं समी
 चितमिति भावः । धागाय प्रभवति धाग्यः धागाद्यत् ॥ २२ ॥

भ० १ इत्याया अकरणे हेतुमाह ॥ घानियतइत्यादि ॥ येन रामे
 ण रणे पुरस्तादेव स्थायियते नच पराङ्मुखी भवियते तेन म
 हान्विपक्षाऽपि घानियते यदा येन हेतुना रामेणैवमंवं करि
 यते ततः शङ्का मा दृथा इति पूर्वणान्वयः हनग्रहदृशच्चइति
 मिण् खेर्हाघोऽणिति चेति हस्य घः हनस्तङ् इत्यत्र इण् वर्जनात्
 न तङ् मिनिषाः समानत्वात् स्थायियते इति पूर्ववत् मिण् यन
 ऽणित् कृदिन्यात इतियन् पुरस्तादिति दिक्शब्दादिग्देशकाले
 इति मप्रत्याः स्तात् पृथ्वाधरावराःपुराधावेति पूर्वस्य पुरादे
 शः हे महात्मन् हे महामते त्वं मां मा परिभूः न तिरस्कर मा
 टीवेति भूस्थापिवेति सेलुक् मायोगेऽमनिषेधः । आत्मादेहमनो

मत्तस्वभावधृतिबुद्धिखिति वियः । महिधोजनः अयोग्ये ऽसम
 र्थं श्रय्यं श्रेष्ठं भारं न न्यस्यति नार्पयति योगाय प्रभवति योग्यः ङ
 घं कादितिणः अनित्वविवक्षया न त्रिः तत्पुरुषोवा नञः समास
 इति । नञ्तत्पुरुषमंशकममामार्थं परे सृचं कुर्वन्ति तन्मते
 न योग्यो ऽयोग्य इति विग्रहः स्वमते योग्यादन्यः अयोग्यः अन्यार
 भ्यत्यादिना नञो ऽन्यार्थत्वात् पञ्चमीसमासः व्यंपूर्वमिति नञः
 प्राभावाः नञोनैवेत्यः एवमप्राज्ञेण इत्यत्र प्राज्ञेणस्य न सदृशो
 ऽप्राज्ञेणः समार्थेनेत्यादिना नञः समार्थत्वात् षष्ठी तेनात्र षष्ठी
 समासः अनिमित्तान्यथा पश्यन्नित्यत्र एकार्थेन निन्दितानि च ता
 नि निमित्तानि चेति कर्मधारयः नञो निन्दितार्थे एकार्थत्वात्
 अपापमित्यत्र पापस्याभावे ऽपापमित्यव्ययीभावः ऽनञो ऽव्यय
 त्वात् एवमन्यत्र यथान्वयं वा ङ्गुयं । तत् सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं
 तदल्पता । अप्राज्ञस्य विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकीर्त्तिताः इत्य
 ममामे तु नञो वाचकत्वानङ्गीकारात् तद्योगे उक्तव्याख्या प्राप्त
 विभक्तिर्न स्यात् । ममेव विधा प्रकारो यस्य तादृशः सर्व्वं जाना
 तीत्यभिप्रायः ॥ २२ ॥

क्रुध्यन्कुलं धक्ष्यति विप्रवक्त्रिर्यास्यन्सुतस्तप्यति मां
 समन्युं । इत्यं नृपः पूर्व्वमवालुलोचे ततो ऽनुजज्ञे ग
 मनं सुतस्य ॥ २३ ॥

क्रुध्यन् ॥ यद्यहं भूतरक्षणे ऽधिकृतो ऽस्य वचनं न कुर्यां तदा ज०म
 क्रुध्यन् सन् दिवादित्वात् श्यन् विप्रो वक्त्रिरिव उपमितिसमासः
 धक्ष्यति कुलं भस्मसात्करिष्यति इहेर्लृट् दादेरिति चः भष्भावः

चत्वं घकारस्य ककारः । इणकारिति षत्वं यास्यन् गमिष्यन्
 सुतः मां समन्तुं मशोकं तस्यति सन्तापयिष्यति तर्पणं इत्यमेवं
 प्रकारं नृपः पूर्वमादौ अवालुलोचे अवलोचितवान् अवाङ्पू
 र्वालोचेर्लिट् तत उत्तरकालं सुतस्य गमनमनुजज्ञं अनुजातं
 नृपेणेति विभक्ति निपण्णामेन तेनेति शब्दं कर्मणि लिट् ज्ञा
 अवत्रोधनेइति परस्मैपदित्वात् नचानुपूर्वादस्मादात्मनेपदं वि
 हितं ॥ २३ ॥

भ० कृष्णसिद्धादिभिः विप्र एव वक्त्रिः कृष्णं कृतं धृष्यति भस्मीक
 रित्यदि दक्षो दाते श्रित्वात्रेम दादेर्ध इति इत्य घः अपभ्रमा
 गिति घत् कः किलादिनि यायास्यन् गमिष्यन् सुतः समन्तुं मशो
 कं मां तस्यति तर्पे दाते इत्ययनेन प्रकारं ए नृपः पूर्वमवालु
 लोचे अवलोचितवान् लोचुञ्जे धुदिष्यञ्जेतिद्विः अनस्यथह
 र्धेति श्रकारस्य उदात्तः । ततो नन्तरं सुतगमन अनुजज्ञं
 अचानुगच्छस्य उपसर्ग प्रतिरूपकत्वेन जिन्व्यन्तपिबेति सं । य
 दा विभक्तिश्चत्यथेन नृपेण सुतस्य गमनमनुजज्ञं अनुजातं कर्म
 णि प्रत्ययः यदा अनुपद्यात् ततमेव सुतस्य गमनं जज्ञं ज्ञातं तम्
 क्रमिति तस् यदा जनाङ्गे रूपं अनुजातार्थता हनगमित्युङ्लापः
 ॥ २३ ॥

आशीर्भिरभ्यर्च्य ततः चितीन्द्रं प्रीतः प्रतस्थे मुनिरा
 त्रमाय । तं पृष्ठतः प्रष्टमियाय नम्रा हिंसेषु दीप्रास्त
 धरः कुमारः ॥ २४ ॥

ज० म० आशी ॥ रामगमनस्थानुज्ञातत्वात् प्रीतो मुनिः चितीन्द्रं

राजानं आशीर्भिरभ्यर्च्य पूजयित्वा आह्णशामः क्विपुपमंरणा
नात् उपधाया इत्वं प्रतस्ये पुनराश्रमाय आश्रमं पुनः प्रन्यि
तवान् । तिष्ठतेः समधेत्यादिना लिटि तद् प्रष्टं अयथायिनं
तं प्रष्टोऽयगामिनीति पत्वं पृष्ठतः पश्चात् इयाय कुमारः । इणा
णलि वृद्धिराथादेशः द्विवचनेचीतिस्थानिवद्भावात् द्विव्यचनमि
कारस्य अभ्यामस्यासवर्ण इतीयद् नमो ऽनुकुलः हिंसनधी
लाः इषवः शराः हिंसैषवः आप्तमविमम्वादि यद्भुनुः तत् हिंसै
षुदीप्तमाप्तंधनुर्व्यस्य कुमारस्येति विग्रहः । अत्र धनुपश्येति
अनङ् न भवति समामान्तविधिरनित्य इति । दीप्रास्त्रधनुरि
ति पाठान्तरं दीपमस्त्रं धृष्टतया यस्य धनुपस्तत् दीप्रास्त्रं धनु
र्व्यस्येति सः । कस्मिन्निषथे हिंसेषु नात्येप नद्वादपो नमिकस्या
त्यादिना रप्रत्ययान्ताः ॥ २४ ॥

आशीर्भिरित्यादि ॥ मुनीरामस्य गमनानुज्ञया प्रीतः मन्त्रिती भ०
अपुनराशीर्भिरभ्यर्च्य आश्रमाय प्रतस्ये प्रतिज्ञानिर्णयप्रकारे सं
प्रव्यदाचस्य इति मंगत्यर्थं मन्यडे इतिचतुर्थी आडः शामः क्विप्
शामुडिडुस इति उड आकारस्य इः मधेसुम्भेति रडि र्यनचत्
थीतिर्धः कुमारो रामस्त्वं प्रष्टं अयगं मुनिं पृष्ठतः पश्चात् इयाय ।
इण्गता एप् धुर्दिप्यडोतिदि ङ्ङिर्णत्यन्ते जुडतेरितिभिः खेर्थी
रियुवर्णे इति इय प्रातस्यो ऽयगेइति षत्वं पृष्ठत इति प्यास्तस् ।
नमोऽविनयावनतः हिंसदोपेति कर्त्तरि र् । हिंसेषु हिंसकेषु दीपं
दीप्यमानं अस्त्रं धरतीति पचादित्वादन हिंसदोपाभ्यां पूर्वण
रः । हिंसेषु दीप्रात्तधनुरिति पाठे हिंसैण इषुणा दीपमात्तं
यहीतं धनुर्व्येन इतिविग्रहः ॥ २४ ॥

प्रयास्यतः पुण्यवनाय जिष्णोरामस्य रोचिष्णुमुख
स्य धृष्णुः। त्रैमातुरः कृत्स्नजितास्त्रशस्त्रः सभ्यङ्
रतः श्रेयसि लक्ष्मणो ऽभूत् ॥ २५ ॥

ज०म० प्रया ॥ प्रयास्यतो गमिष्यतो रामस्य लक्ष्मणः सभ्यङ् अभूत्
सहायीभूतः सहाञ्चतीति किन् अनुषङ्गलोप उगिदचामिति
नुम् हलन्तादिभ्योगान्तलोपो किन्प्रत्ययस्येति क्वं नकारस्य
ङकारः सहस्य सभ्रिरिति सभ्यादेशः पुण्यवनाय पुण्यहेतुत्वात्पु
ण्यं वनं गत्यर्यात्कर्मणि चतुर्थी जिष्णोः जयशीलस्य ग्लान्जिग्य
ञ्चेतिऋः रोचिष्णु रोचनशीलं मुखं यस्य रामस्य पितुराज्ञया तु
ष्टत्वात् अलङ्कृत्यादिना ङष्णुच् धृष्णुः ष्वुविभ्रंसने प्रगल्भः।
त्रिसिगृधीत्यादिना कृः त्रैमातुरः तिमृणां मातृणामपत्यमिति
तद्वितीर्थविषये समामः पद्यान्मातृहत्सङ्घादित्यादिना अण् उ
त्वं च दिगोर्लुगनपत्यइति लुङ् न भवति सङ्घि पिण्डद्वयप्राशना
त्ताभ्यां च जनितः अस्त्रञ्च शस्त्रञ्चेतिद्वन्द्वः। कृत्स्नं समग्रं जितम
धिगतमस्त्रं शस्त्रं येनेतिविग्रहः रतः श्रेयसि कल्याणे प्रकृत्यैकाच्
प्रशस्यस्य अः लक्ष्मीरित्यौणादिकः लक्ष्मेर्मुट् ईप्रत्ययश्च सा य
स्य विद्यत इति लक्ष्मणः। लामादिषु लक्ष्म्या अच्चेति अच् न प्र
त्ययः अन्तश्च ॥ २५ ॥

भ० प्रयास्यतइत्यादि ॥ रामस्य श्रेयसि कल्याणे रतो लक्ष्मणः
सभ्यङ् सहचरी ऽभूत्। सह अञ्चति गच्छतीति किप् सहस
न्तिरःसभ्रिममितिरीति सहशब्दस्य सभ्यादेशः किम्भूतस्य पुण्य
हेतुत्वात् पुण्यं पवित्रं वा यदनं तस्मै प्रयास्यतो गमिष्यत

गत्यर्धमन्वडे इति कर्मणि चतुर्थी जयतीति जिष्णुः षुक् भूमेरिति
 षुक् । यज्ञरक्षार्थं गमनामन्दात् रोचिष्णु दीप्यमानं मुखमख
 जिभ्राजेति इष्णुः किभूतः धृष्णुः प्रगल्भाः क्षिपत्रसगृधधृषः कुरिति
 कः श्रीलार्थं षुक् इष्णुकुप्रत्यया इत्येके तिस्रुषां मातृषामपत्यं चै
 मातरः संख्यासंभद्रान्मातृर्हुर्णो इति कुर । छत्सं समसं जित
 मस्त्रंशस्त्रं च येन स तथा रतः रमधातोः ऋप्रत्यये वनतनाद्य
 निमामिति मक्षीपः ॥ २५ ॥

इषुमति रघुसिंहे दन्दशूकान् जिघांसौ धनुररि
 भिरसह्यं मुष्टिपीडं दधाने । व्रजति पुरतरुण्यो बद्ध
 चित्राङ्गुलित्रे कथमपि गुरुशोकात्मा रुदन्माङ्गुलिक्यः
 ॥ २६ ॥

इषुमति ॥ रघुसिंहे रामे रघुषु रघुवंशभवेषु सिंहे इव शैर्ष्यां अ०म०
 दिवोगात् व्रजति सति इषुमति सनिषंने प्रशंसायां मतुप ।
 दन्दशूकान् हिंसाम् दंभेः लुपसदेत्यादिना यङ् जपजभेत्या
 दिना अभासस्य णुक् । तदन्ताद्यजपेत्यादिना ऊकः । अतो
 लोपः यस्यहलः जिघांसौ हन्तुमिहौ अज्जनेतिदीर्घः । अभा
 याचेति कुलं सना शंसेति उः न लोकेति षष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीये
 व । धनुर्दधाने विभ्राणे अरिभिरसह्यं सोढुमशक्यम् व्रकि
 सशोसेति सत् मुष्टिपीडं मुष्टिना पीडयित्वा मुष्टिबद्धे तृतीयान्ते
 उपपदे सप्तम्यां चोपपीडेति षमुत्तच चकारेच तृतीयानुकार्ष
 णात् । बद्धं चित्रमङ्गुलिचं येन अङ्गुलिं चाद्यत इति कःपुरे

तदस्यः पुरतदस्यः मञ्जुञ्जीककृष्णं स्तरणतलुनानामुपसङ्घानमि
ति ङीप् । यदि तदस्योऽर्थवत्त्वा चेद्गौरादिपाठात्ङीष् । रामा
गत इति गुरुः शोको यामां ताः । कथमपि मारुदन् न इदित
वत्यः । रुदेरिरितेवेति ज्ञैरङ् यतो माङ्गलिक्यः मङ्गलप्रयो
जनाः । तदस्य प्रयोजनमिति ठम् टिड्ढाणञित्यादिना ङीप्
॥२६॥

भ० दधुमतीत्यादि ॥ रघुमिहे रघुञ्जे रामे मजति मति तद्विडे
दात् गुरुभाक्तात् पुरतदस्यः कथमपि महाकष्टेन मारुदन्
सधिरुदरोदे यतो माङ्गलिक्यः मङ्गलाय हिताः मङ्गलप्रयो
जना वा विकारसंघेति षण्कः द्विञ्जञ्च्चाहेति ईप् नदादित्वात्
तदस्यशब्दादीप् वयस्यचरमे इति क्रमदीयरादयः । रामे ती
दृष्टे दधुमति मतुरस्यर्थे प्रशंसायां । दन्दशूकान् जिघांसा दंश
दंशने इत्यस्मात् जागृयङ्कन्तेति ऊकः यङ्कान्तुञ्जेति यङ्कन्क
दंशनेल्लोपोवेति न लोपः दन्दशूकान् दंशनशोलानिति धातु
चन्द्रादयः दन्दशूकश्च पुलिङ्गे राचसे च सरीसृपे इति मंदिनी
हन्तुमिच्छजिघांसुः सन्निच्छायामिति सन् अत्तुमिहति जि
घत्सतोत्युक्तेस्तुमृगर्भाद्भातोः सन्निति बोध्यं अन्यथाऽत्तुमिह
तोत्युक्तेर्वैयर्थ्यं स्यात् सन्त्यङ्कन्ता द्विरिति द्विः खेराद्यचो लोप्य
इति खेर्लोपः स्रमस्येति हस्य जः ख्यस्येत्सनीति इः खेर्होर्धा षिण
ति चेति हस्य घः घौञ्जनिङ्गमामिति दीर्घः अरिभिरसङ्घं धनु
र्दधाने किञ्भूतं तत् मुष्टिपीडं मुष्टिना पीडा यस्य तत्तथा एतेन
मुष्टेर्दीर्घं सूचितं अन्ये तु प्रमाणाशक्तोऽसृतीयासप्तमीभ्यां क्त्वा
चणम्समाधो वेत्याहुः । तस्मिन्ने मुष्टिना पीडयित्वा इत्यर्थः ।

मुष्टिं पीडयतीति पचादित्वाद्म् मुष्टिपीडमिति विशेषणधनु
 पो ऽतिदार्यं सचितमिति केचित् । केचित्तु मुष्टिं मोषणं पीड
 यति खण्डयति इत्यनेन चौर्यापमारणमपि कविभिर्वर्ष्यते अती
 तस्तरगा स्थितेति कालिदाम इत्याह मुष्टिं हि सामर्थ्यात् अत्र
 हतां पीडयतीति केचित् धारणक्रियाविशेषणमिति केचित् वि
 चित्रं अङ्गुलित्रं बद्धं येन अङ्गुलिं चायतं रचतीति हनप्रनादि
 ति ङः ॥ २६ ॥

अथ जगदुरनीचैराशिप्रस्तस्य विप्रास्तमुलकलनिना
 दंतूर्यमाजघ्नुरन्ये । अभिमतफलशंसी चारु पुस्फोर
 वाङ्गस्तरुषु चुकुवुरुच्चैः पक्षिणश्चानुकूलाः ॥ २७ ॥
 इति भट्टिकाव्ये रामोत्पत्तिर्नाम प्रथमः सर्गः ॥

अथ ॥ तस्य रामस्य व्रजनः विप्राः अनीचैः महता ध्वनिना जम्भ
 आशिपः इष्टवचनानि जगदुः गदितवन्तः अन्ये वादकाः तूर्यं
 कांस्यतालपटहादिसमूहं आजघ्नुः ताडितवन्तः आङ्गे यमह
 नदति आत्मनेपदं न भवति । अकर्म्मकादित्यनुवर्तते तुमुलो
 महान कलो मधुरो निनादो ध्वनिर्यस्येति अभिमतं दष्टं फलं
 शंसितुं शीलं यस्य वाहोः स च पुस्फोर सतरां स्फुरितवान् । अत्र
 दक्षिणा वाङ्गः सामर्थ्याद्गम्यते स्वाङ्गत्वात् अनेन भीताप्रा
 प्तिवीजमुपन्यस्तं स्फुरतेरभ्यासस्य मरुपूर्वाः खय इति खयः शेषः
 चर्त्त । पक्षिणश्च तरुषु स्थिताः अनुकूलाः सन्तः उच्चैः सुष्ठु चुकुवुः
 क्जितवन्तः । कुम्भश्च इत्यस्य लिटः किन्त्वादुवहादेशः ॥ २७ ॥

इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलाख्यायां प्रकीर्णकाण्डे राम
सम्भवः प्रथमः सर्गः ॥

भ० अथेत्यादि । अनन्तरं विप्रास्तस्य रामस्य अनीचैश्चैराग्निषो
जगद्गुः उक्तवन्तः अन्ये तूर्थं वाद्यं आजग्मुः वादितवन्तः कीदृशं तुमु
खो महान् कसो मधुरास्फुटो जिनादो ध्वनिर्यस्य । तूर्योऽस्ती
वाद्यनिर्घोषे वादिचं वादनञ्च तदिति केषः तस्य रामस्य वाङ्
म्यारु यथा स्यात्तथा पुस्कोर किम्भूतः अभिमतं फलं शंसति कथ
यतीत्यर्थोत् दक्षिणवाङ्मस्यन्दनं कान्तालिक्रमसूचकमिति वृ
द्धाः । यहादित्वाग्निन् अन्ये तु श्रीमार्थे णिन् इत्याहुः । अनुकम्पाः
पक्षिण उच्चैश्चुकुवुः शब्दं चक्रुः कुङ्कुम्बे एतेन गमनमङ्गलमुक्तं ।
यदुक्तं वामे मधुरवाक् पची वृत्तः पक्षवितोऽयतः । अनुकूलो वहन्
वायुः प्रयाणे शुभशंसिन इति ॥२७॥

इति श्रीभरतसेनकृतायां भट्टिकाव्यं मुग्धबोधिन्यां प्रकीर्ण
काण्डे श्रीरामसम्भवा नाम प्रथमः सर्गः ॥

वनस्यतीनां सरसां नदीनां तेजस्विनां कान्तिभृतां
दिग्गाम् । निर्याय तस्याः स पुरः समन्ताच्छ्रियं दधा
नां शरदं ददर्श ॥ १ ॥

ज०म० इदानीं विजिगीषूणां कण्टकान् समुद्धर्त्तुं शरत्काले समुद्योग
इति तमेव वर्षयन्नाह वनस्यतीनामित्यादि । स रामः तस्याः
पुरः अयोध्यायाः निर्याय निर्गत्य समन्तात्सर्वतः शरदं ददर्श
दृष्टवान् कालस्याप्रत्यक्षत्वात् कार्याणां दर्शनान्तर्दर्शनमिति

मन्यते श्रियन्द्धानां धारयन्तीं केषां वनस्पतीनां पारस्करादि
द्वर्धनास्तुट् । अथ लोकप्रतीत्या वृक्षा द्रष्टव्याः मनुष्यारिभा
षिकाः । तथा सरसां तडागानां नदीनां गङ्गादीनां तेजस्वि
नाञ्चन्द्रतारादीनां कान्तिं नैर्ऋत्यं विभ्रतां दिशां च तदा हि
निर्ऋत्या द्विभो भवन्ति । वनस्पत्यादीनां श्रियं दधानां वरदं
ददधं तां रामव्यापारं विना सामान्येन वर्षेयसाह ॥ १ ॥

वनस्पतीनामित्यादि ॥ स रामव्यापारः पुरो ऽधोधाया निर्गत्य भ०
समन्तात्सर्वतः वरदं ददधं । यद्यपि कालस्य प्रत्यक्षता नास्ति
तथापि तद्वाञ्छकद्वर्धनात्तथा व्यपदेशः किञ्चूतां वनस्पत्यादीनां
श्रियं दधानां वनस्पतयो वृक्षाः परस्परं व्यतिक्रान्तीति ज्ञाप
कात् कचिदभिधानात् सकारागम इति बोध्यं । वानस्पत्येतरद्वौ
स्याद् द्रुमाच्चे ऽपि वनस्पतिरितिरभवः तेजो विद्यते येषां ते तेज
स्विनस्यन्द्रादयः सञ्ज्ञेधास्मायादिति विन् एषां कान्तिभृता
मिति सम्बन्धः कान्तिं विभ्रतीति किप् स्वस्वतन्पितीति तन् । वन
स्पतीनां पुष्यसम्बन्धात् सरसां विकषितपद्मादिमत्तात् नदीदिक्
तेजस्विनां अन्यत्कान्तिभृत्त्वं ॥ १ ॥

तरङ्गसङ्गाच्चपलैः पलाशैर्ज्वालाश्रियं सातिशयान्द
धन्ति । सधूमदीप्ताग्निरुचीनि रेजुस्ताम्रोत्पलान्याकुल
षट्पदानि ॥ २ ॥

तरङ्ग । तरङ्गसङ्गात् सलिलोर्मिसन्ध्यां चपलैः चञ्चलैः पलाशैः ज०म
पत्रैः ज्वालाश्रियं सातिशयां दधन्ति सधूमदीप्ताग्निरुचीनि सधू
मदीप्ताग्नैरिव रुचियेषां रक्तोत्पलानां तानि रेजुः दीप्यन्तेस

राजेर्बिंदि फणां च सप्तानामिति एवाभ्यासलोपा । आकुलाः
इतस्ततोद्यायिनः षट्पदा येष्विति चलितपत्राणामग्निश्चिवा
तुल्यत्वात् षट्पदानाञ्च धूमगुण्यत्वात् सधूमदीप्ताग्निश्चिनीत्युक्तं
॥२॥

भ० तरङ्गेत्यादि । तात्रोत्पलानि रक्तोत्पलानि रेजुः राजृङ्ण दीप्ता
फणादित्वात् तृफलभजत्रपेति अतएवं खिलोपश्च । कीटशानि
तरङ्गमङ्गावपलैश्चञ्चलैः पलाञ्चैः पत्रैः सातिशयां ज्वालाश्रियं
दधन्ति धारयन्ति धुमेन सह वर्त्तमानस्य दीप्ताग्निश्चिरिव ऋचि
र्थेषां । आकुलाश्चञ्चलाः षट्पदा भ्रमरा यत्र रक्तोत्पलद
लानां वक्त्रिज्वालासादृश्यं भ्रमरस्य धूमसादृश्यमितिभावः ॥२॥

विम्वागतैस्तीरवनैस्समृद्धिं निजां विलोक्यापहृतां
पयोभिः । कूलानि सामपंतयेव तेनुः सरोजलक्ष्मीं
स्थलपद्महासैः ॥ ३ ॥

ज०म० विम्वा । विम्बं प्रतिविम्बं तेनागतैर्निपतितैरिति । तृतीयेति
योगविभागात्सः । तीरवनैः कुमुमितैरित्यर्थात् तैः करणभूतैः
पयोभिः कर्तृभिः समृद्धिं विभृतिं निजामात्मीयां अपहृतां वि
लोक्य कूलानि कर्तृभृतानि सामर्षतयेव साक्षमतयेव सरोज
लक्ष्मीं कमलशोभां पयःसम्बन्धिनीं तेनुः विस्तारितवान्ति । अत
एकहस्तस्य इत्यादिना एवाभ्यासलोपा । कुले सरोजासम्भ
व इति चेदाह स्थलपद्महासैरिति स्थलकमलविकाशैरित्यर्थः
॥ ३ ॥

भ० विम्बेत्यादि । प्रतिविम्बेनागतैस्तीरवनः करणभूतैः पयोभिः

कर्तृभिरात्मीयां समृद्धिं समन्तिं अपहतां विसीक्य नद्यादीनां
कूलानि सामर्षतया संकोधतया खलपशुहासैः खलकमलवि
काशैः पयःसम्बन्धिनीं मरोजलक्ष्मीं पद्मशोभां तेनः तनदुञ्ज
विस्तारे इवोत्प्रेचाया ॥३॥

निशातुषारैर्नयनाम्बुकल्पैः पत्रान्तपर्यागलदच्छ
विन्दुः । उपारुरोदेव नदत्पतङ्गः कुमुदतीं तीरतरु
दिनादौ ॥ ४ ॥

निशा ॥ निशायां तुषारैः हिमः नयनाम्बुकल्पैः अश्रुतुल्यैः नयना जः
मुकारिषु पत्रेषु स्थितत्वात् । तैर्हेतुभूतैः पत्रान्तपर्यागलदच्छ
विन्दुः पत्रान्तात्पर्यागलन्तः अच्छास्तुषारविन्दुवो यस्य तीर
तरोः । स दिनादौ दिनारम्भे कुमुदतीमुषारुरोदेव आक्र
न्दितवानिव भाति अश्रिविद्योगादीदृशी त्वं भूतासीति रोदनक्रि
यया आक्रन्दनविशिष्टया कुमुदत्या ईक्षिततमत्वात् रुदिः सक
र्मकः । तदाक्रन्दनं योजयन्नाह नदत्पतङ्ग इति कुजत्पची
त्यर्थः पतेरंगत्पक्षिणीत्वीणादिकः । कुमुदती कुमुदनडेत्यादिना
उभुत्प । सपदतिवलम् उगित्वात् डीप् ॥ ४ ॥

निशेत्यादि ॥ रात्रिसम्बन्धिहिमैर्नयनतुल्यैर्हेतुभिः पर्षान्त भः
पर्यागलदच्छविन्दुः सन् दिनादौ प्रातःकाले तीरस्थितो वृक्षः
कुमुदतीं उपारुरोद इव चन्द्रस्य विरहात् त्वमीदृशी जातेति
क्रन्दितवानिव पर्षान्तेभ्यः समन्तात् मलन्तो निर्मला हिमानां
विन्दुवो यस्य एतेन नयनाम्बुतुल्यत्वं सूचितं । नदन्तः कुजन्तः
पतङ्गाः पक्षिणो यच्च एतेन पतङ्गशब्दैरेव रोदनं सूचितं ।

आज्ञानविशिष्टाया रोदनक्रियायाः सकर्मकत्वं केवलायास्तु
कर्मकत्वमिति वृद्धाः वनौ कुमुदस्यातो लोपो निपातनात् ॥ ४ ॥

वनानि तोयानि च नेत्रकल्पैः पुष्पैः सरोजैश्च नि
लीनभृङ्गैः । परस्परं विस्मयवन्ति लक्ष्मीमल्लोक
याञ्चक्रुरिवादरेण ॥ ५ ॥

ज०म० वनानि ॥ वनानि पुष्पैर्निलीनभृङ्गैः स्थितभ्रमरैः लीयतेः स्नादय
आदित इति निष्ठा नत्वं नेत्रकल्पैः नेत्रतुण्डैः । तोयानि च सरोजैः
निलीनभृङ्गैर्नेत्रकल्पैः विस्मयवन्ति जातविस्मयानि परस्पराम
न्योन्यस्य लक्ष्मीं शोभां आलोकयाञ्चक्रुरिव । आदरेण तात्प
र्येण ॥ ५ ॥

भ० वनानीत्यादि ॥ नेत्रसदृशः पुष्पैर्वनानि सरोजैस्तोयानि च
परस्परं अन्योन्यस्य लक्ष्मीं शोभां आदरेण आलोकयाञ्चक्रुरिव
शोभातिशयात् विस्मययुक्तानि परस्परमिति क्रियाव्यतीहारे नि
पातः परस्परमितिपाठेऽपि तथा क्रियाविशेषणं वा नेत्रसा
दृश्ये हेतुगर्भविशेषणमाह निलीना आस्निष्टा भृङ्गा येषु ॥ ५ ॥

प्रभातवाताहतिकम्पिताकृतिः कुमुदतीरेणुपिश
ङ्गविग्रहं । निरासभृङ्गं कुपितेव पद्मिनी न मानिनी
शं सद्दते ऽन्यसङ्गमं ॥ ६ ॥

ज०म० प्रभात । प्रभाते यो वातस्तस्याघातेन कम्पिता चलिता आकृति

राकारो यस्याः पद्मिन्याः सा भृङ्गं निरास निरसवती । कुमुदती
रेणुना पित्रङ्गः कपिन्नः वियहो यस्य भृङ्गस्य कुपितेव । यथा अ
न्यथा स्त्रिया सहोषितं तदङ्गसंक्रान्तपरिमलकण्डमासमात्म
दधितं काचित् कुपिता निरस्यति तदत् । सा किमिति निरस्यति
यतो मानिनी मानवती अन्यसङ्गमं अन्यथा सह सङ्गमं न सहते
आत्मसङ्गादन्यसङ्गमं न संसहते न चमते ॥ ६ ॥

प्रभातेत्यादि । पद्मिनी कुपितेव भृङ्गं निरस्यति स्म । कीदृशं कुमु म०
दत्या रेणुभिः पित्रङ्गः कपिलो वियहः शरीरं यस्य । कीदृशी
प्रातःकालसम्बन्धिवाताभिघातेन कम्पिता आकृतिर्यस्याः सा यथा
कुपिता स्त्री अन्ययोषिता सह गमितरात्रिं पतिं तदङ्गलग्नचन्द
नचिह्नेन निर्णय क्रोधात्कम्पितवती निरस्यति तथैयमपीति
भावः यतः प्रशस्तमानवती स्त्री अन्ययोषितसङ्गमं ईशं पतिं न
सहते अन्याशब्दस्य पुम्बत्श्रिति पुम्बत् । संसहते इति पाठे
अर्थात् पत्युरन्यस्त्रीसंसर्गं न सम्यक् सहते ॥ ६ ॥

दत्तावधानं मधुलेहिगीतौ प्रशान्तचेष्टं हरिणं जि
घांसुः । आकर्णयन्नुत्सुकहंसनादान् लक्ष्ये समाधिं न
दधे मृगावित् ॥ ७ ॥

दत्ता ॥ मधुलेहिगीताचिति मधुलेदुं श्रीलमेवामिति णिनिः ॥ ज०म०
मधुलेहिगीताविति पाठान्तरं तत्र लिहन्तीतिलेहाः पचाद्यच्

मधुना लेष्टा इति षष्ठीसमासः मधु लिहन्तीति वा कर्मण्यण्
 दत्तावधानं दत्तमानसं हरिणं प्रशान्तचेष्टं जिघांसुः हन्तुमि
 कुरपि मृगावित् व्याधः मृगान्विध्यतीति क्विप् । यहिञ्चैत्यादि
 ना सम्प्रसारणम् नहिवृतीत्यादिना दीर्घः । लक्ष्ये बध्ने समा
 धिं चित्तैकाग्रतां न दधे न धारितवान् त्रित्वात्तङ् लितः क्लिये
 आतेलोपः उत्सुकानां हंसानां नादानाकर्णयन् शृण्वन् तत्रा
 भिरतचित्तकत्वात् । वर्तमानकाला भूतेनाभिसम्बध्यमानः सा
 धुः । धातुसम्बन्धे प्रत्यया इति च आकर्णयन्निति प्रातिपदिका
 ड्वात्वर्थे वङ्गलमिति णिच् लक्षणहेत्वोरिति शतृप्रत्ययः ॥ ७ ॥

भ० दत्तावधानमित्यादि । प्रशान्ता चेष्टा शरीरक्रिया यस्य ता
 दृशमपि हरिणं जिघांसुर्हन्तुमिच्छुर्मृगावित् व्याधः उत्सुकानां हं
 सानां नादान् आकर्णयन् शृण्वन् लक्ष्ये शरव्ये हरिणे समाधिं अव
 धानं न दधे न धृतवान् हंसध्वनिश्रवणेन स्वस्थोत्कण्ठितत्वात् प्र
 शान्तचेष्टत्वे हेतुगर्भविशेषणमाह मधुलेहिनां भ्रमराणां गीतौ
 दत्तमवधानं येन । मधुलेहीति ग्रहादित्वान्निन् मृगं विध्यतीति
 क्विप् वीरुहोऽङ्काविति दीर्घनिर्देशात् क्वचित् क्विवन्ते पूर्वपद
 स्य दीर्घत्वं स्यादिति सूचितं तेनात्र दीर्घत्वं आङ्पूर्वस्य विध्यते
 रूपं वा व्यधौताडे इत्यस्य दन्धवत्त्वात् न जवत्वं तेन झभान्त
 स्यादिजवामित्यस्य न विषयः कर्णत्कभिदीत्यस्याङ्पूर्वस्य अव
 णार्थकत्वं । लक्ष्यं लक्षं शरव्यञ्च इष्टार्थोद्युक्त उत्सुक इति चाम
 रः । शाकटायने तु उन्ननसि उत्सुकः साधितः ॥ ७ ॥

गिरेर्नितम्बे मरुता विभिन्नं तोयावशेषेण हिमाभ
मभ्रं । सरिन्मुखाभ्युच्चयमाद्धानं शैलाधिपस्थानु
चकार लक्ष्मीं ॥ ८ ॥

गिरेर्नि । गिरेः कस्यचित् नितम्बे मध्यभागे स्थितमभ्रं कर्तुं जम्भ
मरुता विभिन्नं विह्वलीकृतं तोयावशेषेण पयसोऽविष्टतया हि
माभं हिमसदृशं सरिन्मुखानां गिरिनदीनिर्गमणामभ्युच्चयं
वृद्धिं आदधानं कुर्वाणं शैलाधिपस्य हिमवतः लक्ष्मीं शोभामनु
चकार अनुकृतवत् ॥ ८ ॥

गिरेरित्यादि । पर्वतस्य नितम्बे शिखरे स्थितं अभ्रं मेघः शै भ०
लाधिपस्य हिमालयस्य लक्ष्मीं शोभामनुचकार सदृशीचकार ।
कोट्टशं मरुता वायुना विभिन्नं तोयावशेषेण हिमस्यैव आभा
यस्य सरिन्मुखस्य गिरिनदीनिर्गमस्थानस्य अभ्युच्चयं वृद्धिं वृष्ट्या
आदधानं कुर्वाणं अभ्रतीति अभ्रं अभ्रगत्यां पचादित्वाद् ।
यदा न भ्रश्यन्ति जलान्यस्मादिति गमादित्वात् हनजनाद्गमादे
र्द्धति डः । न भ्रश्यन्ति यतस्तेभ्यो जलान्यभ्राणि तान्युत इति
निरुक्तिः । आपोभ्रश्यन्त्यस्मादिति वा पूर्ववत् डः कर्त्वारित्युक्तेः
तेन वकारवानथव्भ्रशब्दः । अपोविभर्त्तीत्यवभ्रमिति केचित् नि
तम्बो रोधसि स्कन्धे शिखरे च कटीरके इति विश्वः ॥ ८ ॥

गर्जन् हरिःसाम्भसि शैलकुञ्जे प्रतिध्वनीनात्मक
तान्निशम्य । क्रमं बबन्ध क्रमितुं सकोपः प्रतर्कयन्नय
मृगेन्द्रनादान् ॥ ९ ॥

ज०म० गर्जनं ॥ हरिः सिंहः गर्जनं शब्दं कुर्वन् कश्चिन्निकुञ्चे गिरेर्ग
हने साम्भसि ससलिले एवंविधे प्रदेशे प्रतिध्वनीन् प्रतिशब्दान्
आत्महतान् निशम्य श्रुत्वा सरोषः सक्रोपः क्रमं बबन्ध क्रमितु
मुत्पतितुं यत् सामर्थ्यं तच्चकारेत्यर्थः । अनेकार्थत्वाद्भातृनां बधि
रत्र करणे वर्तते । किमिति प्रतर्कयन्नन्यमृगेन्द्रनादान् । कदा
नीं रामं व्यापारेण वर्णयन्नाह ॥ ८ ॥

भ० गर्जन्नित्यादि । हरिः सिंहः सजलं पर्वतसम्बन्धितादिपि
हितस्थाने गर्जन् शब्दं कुर्वन् आत्महतान् प्रतिनादान् वितर्क
यन् सक्रोपः सन् क्रमितुं उत्पतितुं क्रममुत्पतनानुकूलशरीर
क्रियां बबन्ध चकारेत्यर्थः । क्रमः शक्तौ परीपाय्यां क्रमं चरण
पङ्क्त्यारितिविश्वः । तर्ककृद्ग्राविदिदीप्यर्थोऽपि तर्कधातुर्वितर्क
माह । प्रयोगतोऽप्ये मन्तव्या अनेकार्था हि धातव इत्यभिधा
नात् ॥ ८ ॥

अदृक्षताम्भसि नवात्पलानि रुतानि चाश्रीपत
षट्पदानां । आघ्रायि वान् गन्धवहस्सुगन्धस्तेनार
विन्द्व्यतिपङ्गवांश्च ॥ १० ॥

ज०म० अदृक्षत ॥ नवान्युत्पलानि येखम्भस्सु जलेषु तानि रामे
णादृक्षत दृष्टानि दृष्टः कर्माणि लुङ् शलद्गुपधा इति
प्राप्तस्य कमादेशस्य न दृष्ट इति प्रतिषेधात् इरितोवति सि
जैव भवति । तेन विकल्पेनाडोविधीयमानत्वात् लिङ्मिच्चावि

ति कित्त्वे गुणाभावः। षट्पदानां रुतानि अश्राषत श्रुतानि । शृ
णोतेः कर्मणि लुङ्-वहतीति वहः पचाद्यच् गन्धस्य वह इति छ
द्योगे षष्ठी समस्यते । गन्धवहो वायुराघ्रायि आघ्रातः कर्मणि
लुङ् । अरविन्देन पद्मेन व्यतिषङ्गः सम्पर्कः सोऽस्ति यस्य वायोः
स वातीति वान् वातेः शतृप्रत्ययः सुगन्धः शोभनो गन्धो यस्य सः
अरविन्द व्यतिषङ्गवच्चात् । गन्धस्येदुत्पृतिमुसुरभिभ्य इती
कारः समामान्तो न भवति । गन्धस्येत्वे तदेकांशग्रहणमिति
वचनात् सुगन्ध आपणिक इति यथा ॥ १० ॥

अदृक्षतेत्यादि । तेन रामेण अस्मांसि अदृक्षत दृष्टानि नवानि भ०
उत्पलानि यत्र अस्मांसि नवानि उत्पलानि चादृक्षत इति वा षट्
पदानां भ्रमराणां रुतानि शब्दा अश्राषत श्रुतानि । वहतीति
वहः पचादित्वाद्-गन्धस्य वहो गन्धवहो वायुराघ्रायि वान् ग
ङ्गन् वाल गमनहिंसयोः अरविन्देन पद्मेन व्यतिषङ्गवान् संसर्ग
वान् अतएव सुगन्धः शोभनो गन्धोऽस्य इति सुत्सुरभिपूतेर्ग
न्धादिरिति समवेतस्यैव गन्धस्य ग्रहणं अत्र तु परस्परया गन्ध
सम्बन्धान्न इप्रत्ययः । सुगन्धिरितिपाठे विकारसंघेत्यादिना
सुगन्धशब्दात् स्वार्थे णिः क्वचित्तु समवायाध्याहारात् सुगन्धिः
समीरण इति प्रयोग इति पाणिनीयाः । अगन्धादेर्वा इति
कालापाः । अदृक्षतादिषु कर्मणि टौ अदृक्षतेत्यत्र द्गुङ्मुर्मठीस्य
निम्किदिति कित्त्वाच्च णुः मान्तोऽदनत इत्यन्तस्य अत् आघ्रा
यीत्यत्र रतनोर्यगिणाविति इण तलोपः यन्ञिणदिति यन् ॥१०॥

लतानुपातं कुमुमान्यगृह्णात् स नद्यवस्कन्दमुपास्य
 शच्च । कतुहलाच्चारुशिलोपवेशे काकुत्स्थ ईषत्स्य
 मान आस्त ॥११॥

ज०म० लनेति ॥ विशिपतिपदिस्कन्दं व्याप्यमानाभेद्यमानधारि
 ति द्वितीयान्त उपपदे नमुन्विधीयते । तत्र व्याप्यमाने द्रव्य
 वचनस्य आसेद्यमाने च क्रियावचनस्य नित्यवोपधारिति दि
 र्वचनं विधीयते अत्र तु भ्रमासेनैवोक्तत्वात् नोपयुज्यत इति स्थि
 तम् । स काकुत्स्थो रामो गच्छन् लता लता अनुपात्य कुमुमा
 न्यगृह्णात् गृहीतवान् लता अनुपात्यानुसृत्य च । तृतीयाप्रभृ
 तीन्यन्यतरस्यामिति समासः ग्रहेर्लङ् । आप्रत्ययस्य अपिदि
 तिङित्वे ग्रहिज्यादिना सम्प्रसारणम् । नद्यवस्कन्दमिति नदीं न
 दीं अवस्कन्द्य सर्वात्रदीम् अवस्कन्द्य ढाकित्वा नदीं वा अवस्कन्द्याव
 स्कन्द्य उपास्युशत् आचमनं कृतवान् । कातुहलादिति सर्वत्र
 योज्यम् चारुशिलोपवेशमिति चारुशिलाः चारुशिला उपविश्य
 चारुशिला उपविश्यापविश्य वा आस्त आमितवान् । आसेर्लङि
 रूपं ईषत्स्यमानः ईषद्भुसन् ॥ ११ ॥

भ० लतानुपातमित्यादि । स काकुत्स्थो रामः लतानुपातं कुमुमा
 नि पुष्पाणि अगृह्णात् गृहीतवान् । लतानां पातस्य पश्चात् लता
 नुपातमित्यथीभावः लतानां पातमनुक्रम्येति लतानां पतनमनति
 क्रम्येति वा अव्ययानामनेकार्थत्वाद् अनुशब्दोऽनतिक्रमेऽपि । नद्यव
 स्कन्दं उपास्युशत् स्नातवान् नद्यामवस्कन्दोऽवगाहो यत्र स्नान

क्रियायां नदीयमिति बोधो यत्रेति वा उपसर्गः सर्गमात्रे खाना
 समनयो रपीति विश्वः । कुतूहलादिति सर्व्वच धोञ्चं चारुशिलापवे
 शमास्त चारुशिलायामुपवेभावसनं यत्रासनक्रियायां चारुशि
 लानां रत्नशिलानामुपगता वेशा यस्मादिति वा । एतेन राम
 स्यत्या रत्नशिलानां सौन्दर्य्यं सूचितं ईषत् स्मयमान ईषद्भूष
 मानः । यद्यपि स्मिडधातोरिषद्भूषनमेवार्थस्तथापि ईषत् ब्र
 ह्मेन अत्यन्तानुपलभ्यहास्यत्वेन गाम्भीर्य्यं सूचितं । पातादयो घ
 ङन्ताः लतानुपातमादयो णमन्ता इति पाणिनीयाः । तन्मते
 लतां लतामनुपात्य नदीं नदीमवस्कन्ध गत्वा चारुशिलायां उ
 पविश्येत्यर्थः । स्वमते षण्म् समूलघातमित्यत्र व्याख्यातः अगृह्णा
 दित्यादिषु घी वृषरूपस्य इन्द्रस्य ककुद्दि स्थितत्वात् ककुत्स इत्या
 कुपृषोदरादित्वाद्कारलोप इति रायमुकुटादयः । स्वमते
 मनीषादित्वादिति यथा देवीदासचक्रवर्त्ता कदाचिदामरे
 श्वर इव मुग्धो वैदेहीति भ्रुवाणस्यालघुकाकुत्सस्यार्थिनः प्रार्थना
 क्रियतां सफलंति वानरपुङ्गवानादिश्रुदिति नक्षत्रमूलेषः तेन
 निस्तकारकाकुत्सशब्द इति बोध्यं प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्के
 ककुदोऽस्त्रियामित्यमरः केचित्तु निपातनात् ककुदशब्दस्यातो
 लुकि ककुत्सशब्दस्तकारवान् इत्याहुः । तैस्तु निपातनात्
 ककुदस्यातो लुगिति वृथोक्तं दान्तककुद्शब्दस्य विद्यमानत्वात् ।
 तथाहि ककुदोऽस्त्री ककुत्स स्त्री वृषाङ्के राजलक्षणीति भूरिप्रथो
 गः ककुत्सं इत्यागमश्च निस्तकार एव ककुत्स शब्द इति कश्चित्
 तन्न तकारवतोऽपि प्रथोगस्य दृश्यमानत्वात् । तथाच राघवपा

ण्डवीये। साङ्गं द्विजैः संवृतधानि जिष्णावुपेयुषि ख्यातककुत्स्यवंश
इति हनजनादितिष्ठतेर्दः ततोऽपत्येष्णः ॥११॥

तिग्मांशुरस्मिञ्चुरितान्यदूरात्प्राञ्चि प्रभाते मलिला
न्यपश्यत्। गभस्तिधाराभिरिव द्रुतानि तेजांसि भानो
भुवि संभृतानि ॥१२॥

ज०म० तिग्मांशु ॥ अदूरात्समीपे मलिलान्यपश्यत्। दृः र्ण्डि
पात्रेति पश्चाद्देशः तिग्मांशारादित्यस्य रस्मिभिः कुरितानि रश्चि
तानि तुक्। प्राञ्चि पूर्वस्यां दिशि अवस्थितानि। प्रपूर्वाद् दृश्यते
र्ण्डिगित्यादिना क्विप् अनुपङ्गलोपः शिः नपंसकस्य नुम्। भानो
रिव तेजांसि भुवि संभृतानि पिण्डोक्तानि। गभस्तिभिः रस्मि
भिः धाराभिरिव द्रुतानि गलितानि धारा प्रपात इतिभिदादि
पाठाद्द्रष्टव्यं ॥ १२ ॥

भ० तिग्मांश्वित्यादि। रामोऽदूरात् समीपे मलिलानि अपश्यत्स्या
दानपेतिदृशः पश्चाद्देशः किञ्चुतानि प्रभाते तिग्मांशोः सूर्यस्य
रस्मिभिश्चुरितानि प्राञ्चि पूर्वदिगवस्थितानि। अत्रात्रेक्ष्यते भा
नोस्तेजांसि गभस्तीनां रश्मीनां धाराभिर्द्रुतानि द्रुवीभूतानि सन्ति
भुवि संभृतानि धाराभिरितिधृञ्म्ल्लंकेत्यादौ निपातः ॥१२॥

दिग्वापिनीर्त्नोचनलोभनीया मृजान्वयाः स्नेहमिव
स्रवन्तीः। ऋज्वायताः शस्यविशेषपङ्क्तीस्तोष पश्यन्
वितृणान्तरालाः ॥१३॥

दिग्वापि । अस्यविशेषाणां शाल्यादीनां पङ्क्तिः पश्यंसुतोष ज०म०
तुष्टवान् । दिग्वापिनीः सर्वदिग्वापनशीलाः लोभयन्तीति
लोभनीयाः वज्रलवचनात्कर्त्तर्यनीयर् । लोचनानां लोभनीया
इति षष्ठीसमासः । मार्जनमृजा शुः षिद्धिदादिभ्योऽङ् तथा
अश्वयो अनुगमो यासाम् ब्रुह्मनुगता इत्यर्थः । ततः खेहमिव
रुवन्तीः अजवश्च ता आचताश्च वितृणान्तरालाः उत्पाटितानि
तृणानि अन्तराले मध्यभागे यामान्ताः ॥ १३ ॥

दिग्वापिनीरित्यादि । सरामः अस्यविशेषाणां धान्यादीनां भ०
पङ्क्तिः पश्यंसुतोष । किन्मृताः दिग्वाप्यप्रवन्तीति पश्चादित्वात् षिन्
शीलार्थे षिन्नित्यन्त्ये । लोचनानां लोभनीया आकांक्षणीयाः त
व्यानीयया इत्यनीयः । यदा लोचनानां लोभनीयं लोभो दंष्ट्रने
च्छारूपो यत्र पूर्वेण भावे ऽनीयः लोचनानि लोभयन्तीति कर्त्तर्य
नीय इति केचित् स्वमते ऽपि निबोक्नुमर्हतीति नियोग्यः प्रभुरिति
वाक्यात् कवित् कर्त्तर्यपि तथादयः स्युरिति सूचितं । मृजूलु
द्धौ वित्तात् भीविचिन्तीत्यादिना ङः स्त्रियामाप अनुयन्तीति अ
श्वयाः पश्चादित्वाद् मृजाया अश्वयाः ब्रुह्मनुगता इत्यर्थः मृजा
या अश्वयः सम्बन्धो यत्र इति वा खेहं खिग्वतां अनुरागं वा खव
न्तीरिव अतिखिग्वतादुत्प्रेषा अजवः शरलाश्च ता आचता
दीर्घाश्चेति उत्पाटिततृणत्वात्तृणरहितं अन्तरालं अभ्यन्तरं
यासां ॥ १३ ॥

वियोगदुःखानुभवानभिज्ञैः काले नृपांशं विहितं
ददद्भिः । आहार्यशोभारहितैरमायैरैच्छिष्ट पुंभिः
प्रचितान्स गोष्ठान् ॥१४॥

ज०म० वियोग ॥ पुंभिः गोपैः प्रचितान् व्याप्तान् गोष्ठान् गावलिष्ठानि
येष्विति सुपिस्व इति कः अम्बाम्बेत्यादिना मूर्द्धन्यः तांश्च राम
ऐच्छिष्ट दृष्टवान् अनुदानेत्तात्तद् इट् वियोगदुःखस्य योऽनु
भवः अनुभवनम् तस्यानभिज्ञैः तेषां पुत्रदारैः सहैव सर्वत्र
गमनात् । एतावता कालेन एतावद्देयमिति विहितं कृतम्
दधातेर्हिः नृपांशुद्धरं ददद्भिः आहार्या कटकारिभिः आह
रणीया वा शोभा दोषिः तथा रहितैः अमायैः अजुभिः आ
हार्येति हृदसांघ्यत् शोभयतीति शोभा पचाद्यच् । आसन्न
न्यायुजिति युच् न भवति तस्य स्त्रीलिङ्गे भावे अकर्त्तरि च कार
के विधानात् । नन्दादिपाठात् ल्युर्न भवति तस्य वासरूपोऽस्त्रिया
मिति विकल्पितत्वात् अथवा शोभनं शोभा स्त्रीलिङ्गे भावे घञ् ।
कृत्यन्युटे वज्रकामिति वज्रसवचनादन्ये ऽपि कृतः प्राप्तमपि
स्त्राभिधेयं व्यभिचरन्ति ॥ १४ ॥

भ० वियोग इत्यादि । स रामो गोष्ठान् गोष्ठानानि ऐच्छिष्ट दृष्टवान्
ईच्छरुद्धर्त्तने । किञ्चूतान् पुंभिः पुरुषैः प्रचितान् व्याप्तान् किञ्चूतैः
प्रवासित्वात् वियोगेन स्त्रीपुत्रादिविच्छेदेन यो दुःखानुभवस्तथा
नभिज्ञैः एतावति काले एतावद्देयमिति विहितं नृपस्यांशं करं
ददद्भिः । आहार्यालङ्कारादिभिराहरणीया कृत्विमा या शो
भा तथा हीनैः आहार्येति हृदयाशोरिति यण् मुभेर्धञ्जनात्

स्त्रीलिङ्गत्वं कश्चिदभिधानात् नास्ति माया येषां गवावादेरिति
 स्त्रः । गोष्ठब्रह्मेऽपि पुलिङ्गेऽस्तीति प्राञ्चः गावस्त्रिहन्ति यचेत्याद्
 म्नाङ्गनजनादिति उः कर्द्धोरित्युक्तेर्गोभूमिद्विचीत्यादिना रामा
 नन्दसूत्रेण षत्वं मनीषादित्वाद्वा गोष्ठान् गोष्ठसहितान् प्रदेशा
 निति केचित् ॥ १४ ॥

स्त्रीभूषणं चेष्टितमप्रगल्भं चारूण्यवक्राण्यपि वीक्षि
 तानि । ऋजूंश्च विश्वासकृतः स्वभावान् गोपाङ्गनानां
 मुमुदे विलोक्य ॥ १५ ॥

स्त्रीभूषणं ॥ गोपाङ्गनानां चेष्टितम् गमनागमनादि अप्रगल्भं ज०म०
 कञ्जावत् तच्च स्त्रीविभूषणं स्त्रीणामलङ्कारमथा वीक्षितानि
 विलोकितानि अवक्राण्यपि कटाक्षादिरहितान्यपि चारूणि श्ले
 भनानि स्वभावान् स्त्राभिप्रायान् ऋजून् अकुटिलान् विश्वासकृतो
 विश्वास्य जनकान् विलोक्य मुमुदे दृष्टवान् स रामः लिटो
 ऽपित्वात्किञ्चे गुणाभावः । कार्याणां दर्शनात् स्वभावानां दर्श
 नमित्युक्तम् ॥ १५ ॥

स्त्रीभूषणमित्यादि । रामो गोपस्त्रीणामेतानि विलोक्य दृष्ट्वा म०
 मुमुदे त्रिमुदरुहर्षे तानि कानीत्याह स्त्रीभूषणं मेखलाकङ्कणा
 दिकं चेष्टितं गमनादिकं स्त्रीणां भूषणमिदं यतो ऽप्रगल्भं सलज्जं
 तथा अवक्राणि कटाक्षादिरहितान्यपि चारूणि वीक्षितानि वि
 लोकितानि तथा विश्वासजनकान् ऋजून् कपटरहितान् स्वभा
 वान् तस्कार्यविलोकनादेव तद्विलोकनव्यपदेशः गोपाङ्गनानां

विलासवत्त्वाभावे ऽपि स्वभावसिद्धाचरितान्येव हर्षजनकानि भवन्ति । तथाहि विलासा नागरस्त्रीणां न तथा रमयन्ति नः । यथा स्वभावसिद्धानि वृत्तानि वनयोषितामिति कौमुदी । अन्येनाप्युक्तं सर्व्वः प्रियः खलु भवेदनु रूपचेष्ट इति ॥ १५ ॥

विवृत्तपार्श्वं रुचिराङ्गहारं समुद्रहृत्चारुनितम्बर
स्यम् । आमन्द्रमन्यध्वनिदत्ततालं गोपाङ्गनानृत्य
मनन्दयत्तं ॥ १६ ॥

ज०म० विवृत्तेति । गोपाङ्गनानन्दधिमन्यनाय यत् स्थानं कृतं क्तत् । नृत्यमिवेति गोपाङ्गनानृत्यं कर्तृ तं रामं अमन्दयत् सन्नोषितवत् नन्देर्ष्यन्तस्य लङि रूपम् विवृत्ते तिर्यक्चलिते पार्श्वे यत्र नृत्ये । रुचिरः शोभनो ऽङ्गहारो अङ्गविच्छेपो यत्र समुद्रहृता तिर्यक् समुद्रहृता चारुनितम्बेन कटिभागेन रम्यं मनोहरम् । आमन्द्र ईषद्गभीरो यो मन्यकतो ध्वनिः तेन दत्तस्त्रालो यत्र ॥ १६ ॥

भ० विवृत्तपार्श्वमित्यादि । दधिविलोडनावसरे गोपाङ्गनानां गात्रविच्छेपो नृत्यत्वेन वर्ण्यते गोपस्त्रीणां नृत्यमिव नृत्यं कर्तृ तं राममनन्दयत् अतोषयत् । कीदृशं विवृत्तं तिर्यक् चलितं पार्श्वं यत्र रुचिरो मनोहरो ऽङ्गहारो ऽङ्गविच्छेपो यत्र । समुद्रहृता तिर्यक् गूर्द्धमधस्रसता चारुणा नितम्बेन रम्यं आमन्द्रेण ईषद्गभीरेण दधिमन्यनदण्डध्वनिना दत्तस्त्रालो यत्र एतेन नृत्यसादृश्यं व्यज्यते ॥ १६ ॥

विचित्रमुच्चैः स्रवमानमारात्कुतूहलं चक्षु ततान
तस्य । मेघात्ययोपात्तवनोपशोभं कदम्बकं वातम
जं मृगाणां ॥ १७ ॥

विचित्रम् । मृगाणां कदम्बकमृन्दनास्य रामस्य कौतूहलं चक्षुः
ततान विलृतवत् विचित्रम् कृष्णश्वेतत्वात् उच्चैः स्रवमानम् ऊ
र्ध्वं जिहानम् आरासमीपे चक्षु चसनशीलम् चक्षि गृधीत्यादि
ना कुः । मेघात्ययेन मेघापगमेन उपात्तवनोपशोभम् उ
पात्तं गृहीतम्बनम् उपशोभा च येनेति व्यधिकरण वज्रग्रीहिः
वातमजति वातमजम्वाताभिमुखं च्छतीत्यर्थः वातशुनीति लज्ज
र्धेऽस्त्विति खण्ड । अरुर्दिषदिति मुम् ॥ १७ ॥

विचित्रमित्यादि । मृगाणां कदम्बकं समूहस्तस्य रामस्य कु
तूहलं ततान विलारितवत् कीदृशं विचित्रं नामावर्षं उच्चैः स्रव
मानं सुडु सर्पणे विचित्रं यथा स्यात्तथा उच्चैः स्रवमानं वा आ
रात् समीपे चस्यतीति चक्षु चिपचसेति कर्त्तरि कुः । शीलार्थे कुरि
त्यन्ये मेघात्ययेन अरत्कालेन मेघापगमेन वा प्राप्तं वनं उपशोभा
च येन प्राप्तेन वनेन उपशोभते इति वा वातमजं वायोरनुगामि
अभिमुखधायि वा तुभृवृद्वीत्यादिना खः परन्तपवत् ॥ १७ ॥

सितारविन्दप्रचयेषु लीनाः संसक्तफेणेषु च सैकते
षु । कुन्दावदाताः कलङ्गसमालाः प्रतीयिरे आचक्षु
खैर्निनादैः ॥ १८ ॥

अ०म० वितेति । वितारविन्दानाम्रचक्षुषु समूहेषु एरच् सङ्घे चानौ
 न्तराधर्यं इति घञ् कौ न भवतः प्राणेषु सङ्घस्य हठत्वात्
 लीनाः कलहंसमालाः तथा संसक्तफेणेषु च सैकतेषु पुलिनेषु ली
 नाः सिकता येषु विद्यन्त इति देधे लुविल्लौ चेति चकारादण्
 कुन्दावदाताः कुन्दमिवावदाताः शुक्लाः उपमानानीत्यादिना स
 मासः । प्रतीयिरे ज्ञाताः तेन रामेणेति विभक्तिविपरिणामेण स
 म्बन्धः । कर्मणि लिट् इणोयण् दिव्यचनेऽचीति स्या नवद्वावाद् दि
 व्यचनम् । आत्रसुखैर्मधुरैर्निनादैः करणभूतैः नागदंत्यादिना
 घञ् । अरदर्शनमुपसंहरन्नाह ॥ १८ ॥

अ० वितारविन्देत्यादि । अर्थाद्रामेण कर्त्ता श्रवणसुखकारिभि
 र्निनादैः कलहंसमालाः प्रतीयिरे ज्ञाताः कर्मणि ठी यिणेऽच्य
 ष्यविति इषो यादेशः निनादश्रुतिव्यतिरेकेण प्रत्यये हेतुगर्भविधे
 षणमाह शुक्लपद्मसमूहेषु फेणयुक्तेषु सैकतेषु च लीना गुप्ताः कुन्द
 पुष्पवत् शुक्लाः सिकताश्चत् विकारसंघेत्यादिना इदमर्थं वि
 कारार्थं अस्यर्थं वा णः सैकतं वालुकामयस्थानमुच्यते कादम्बे
 कलहंसः स्याद्राजहंसे च दृश्यते ॥ १८ ॥

न तञ्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं न पङ्कजं तद्यदलीन
 षट्पदं । न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कर्त्तुं न गु
 ञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥ १९ ॥

अ०म० नतञ्जलमित्यादि । किञ्चनोक्तेन सर्वथा न तञ्जलं यत्सु
 चारुपङ्कजं न भूव पङ्कजमपि यदलीनषट्पदं नदपि न । असौ
 षट्पदोऽपि तथाविधो नाभूत् । यः कलमधुरं न जुगुञ्ज न गुञ्जित

वान् । गुञि अव्यक्ते ब्रह्मे इदितोनुम् धातेरिति गुमि खिटि रूपं ।
गुञ्जितमपि तत् नैवाधीत् यन्मनो न अहार न इतवत् रामस्य
सोकस्य वा ॥१८॥

न तदित्यादि । अरदि तज्जलं नास्ति यत्र न सुचारुषि पद्म ७०
जानि मन्ति तत् पद्मजमपि नास्ति यत्र षट्पदा न लीनाः अना
श्लिष्टा लोड्यश्चास्ति सुखाद्यारिति ऋस्य नत्वं । अथौ षट्पदा
ऽपि नास्ति यः कलं मधुरास्फुटं न जुगञ्च गुञ्जिक्ञ्जने तद्गुञ्जित
मपि नास्ति यन्मनो न अहार ॥१८॥

तं यायजूकाः सच्च भिक्षुमुख्यैस्तपःकृशाः शान्त्युद्
कंभइस्ताः । यायावराः पुष्यफलेन चान्ये प्रानर्चुर
र्था जगदर्चनीयं ॥ २० ॥

तं या । यायजूकाः अत्यर्थं यजनशीलाः यजनपदशां यरु इ ७०
त्यूकः अतोलोपः यस्य हलः ते तपोवनस्त्रितासं रामभागच्छ
न्ममानर्षुः सुष्ठु पूजितवन्तः अर्चेर्खिटि द्विर्वचनम् अतश्चादेरिति
हीर्घत्वम् । तस्मान्मुद्दिहल इति नुट् सह भिक्षुमुख्यैः भिक्षुशीला
भिक्षवः परिद्राजकाः सनात्रंसभिक्ष उः तेषां ये प्रधानाः तैः सह
तपःकृशाः तपसा दुर्बलाः शान्त्यर्थमुदकान्तेन पूर्णः कुम्भः एक
हलादावित्यादिना उदकस्य उदभावः स हस्ते येषामिति वज्र
ग्रीहिः परनिपातस्या च वाहिताग्न्यादिदग्नात् प्रहरणार्थं भवच्च
इतिवा । शान्त्युदकुम्भस्त्रितनिवारणसाधर्म्यात् उपचारेण प्रह
रणेन शिरःस्रदकदानेन प्रानर्षुः । अन्ये मुनयो यायावरा एक

त्रानियतनिलयाः यातेर्यङ्ङनात् यश्चयङ्ङदति वरश्च । अतोत्तोपा
दि पुष्पफलेन प्रानर्षुः पुष्पाणि च फलानि चेति जातिरप्राणि
नामिति एकवद्भावः । अर्च्या अर्चनार्हाः अर्हेकृत्यः अर्चनीय
मित्यत्रापि । जगताञ्जगद्भिर्वा अर्चनीयम् कृत्यानां कर्त्तरि वति
पक्षे षष्ठी । नतु कर्त्तृकर्मणोःकृतीति षष्ठी ॥२०॥

भ० तमित्यादि । यायजूकाः पुनःपुनरतिशयेन वा यश्चशीलाः
भिक्षुणां परिब्राजकाणां मुखैः सह जगतामर्चनीयं तं रामं प्रान
र्षुः अर्च पूजायां स्यान्तादादृदायस्वारिति खेरान् जागृद्यङ्ङन्ने
ति ऊकः । सनभिचेति भिक्षुप्रत्ययः कीदृशाः तपोभिः कृशाः शा
न्यर्थं यदुदकं तस्य कुम्भो हस्तिं येषां एतेन शान्तिजलेनार्चा प्रतो
यते । उदकुम्भ इत्यत्र समासे उदकस्यासंयुक्तह्लादाौ पूर्व्ये इति
उदादेशेन विकल्पेनेति परे स्वमते उदशब्देऽप्यस्ति । अन्ये मुनयः
पुष्पफलेन प्रानर्षुः यायावराः सन्तो नानावनभ्रमणशीलाः याते
र्यङ्ङनात् यायायभासकस्येति वरः यङ्ङलुक गत्यर्थादक्रे यङ्ङिति
केचित् यातिरत्र ज्ञानार्थः सर्वे गत्यर्थाः प्राप्स्यर्था ज्ञानार्थाश्चेति
न्यायादत्यर्थं ज्ञानशीला इत्यर्थः । अर्च्याः सुत्यर्थाः च्चञ्चनुत्यां
तेत्याः शक्यार्हेप्रेथ्येति घ्यण् सेमक्तात् न चजोः कगाविति कलं
॥२०॥

विद्यामथैनं विजयां जयां च रक्षोगणं क्षिप्रुमविक्ष
तात्मा । अध्यापिपद्गाधिसुतो यथावन्निघातयिष्यन्
युधि यातुधानान् ॥ २१ ॥

ज०म० विद्याम् । तपोवनश्राप्तः गाधिसुतः एनं रामं द्वितीयाटा
वित्येनादेशः । विद्याश्रान्ता विजयाञ्जयाञ्च यथावत् यथाविधि

अथापिपत् पाठितवान् रौचसंश्चोरेति गाढभावपक्षे रूपम्
अधिपूर्वादिङो हेतुमण्डिचि क्रोङ्जीनां रौ इत्यात्मम् पुगादिवि
धयः । रक्षोगणम्चिप्रश्नेरयितारम् चमिगृधीत्यादिना क्रुः नलो
केति षष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीयैव । अविचितात्मा रागादिभिरमभि
भूतचित्तवृत्तिः । तस्य हि विद्या अमोघा भवति युधि संग्रामे यातु
धानान् रक्षांसि निघातयिष्यन् मारयिष्यन् । हन्तेहेतुमण्डिच
घत्वं षट्शटः मदादेशः ॥ २१ ॥

विद्यामित्यादि । अद्यानन्तरं युधि संग्रामे यातुधानान् म०
राक्षसान् रामद्वारा निघातयिष्यन् गाधिमृते विश्वामित्र एनं
रामं नाम्ना विजयां जयाञ्च विद्यां यथावत् यथाविधि अथापिपत्
पाठयामास । किम्भूतां रक्षोगणं चिप्रं चिप च जौ मुदि चिपच
सीति कर्तेरि क्रुः श्रीलार्थे क्रुरित्यन्ये । ढधिलत्येति सूत्रे उदन्तकप्र
त्ययवर्जनात् न ढे षी । कीदृशः अविचिता वाणादिभिरनुपचत
आत्मा यस्य । एनमिति इदमसमानार्थकस्य एनञ्चस्य रूपं
द्विटौसीति सूत्रस्यानूक्तिविषयत्वात् । जहातु नैनं कथमर्थसिद्धिः सं
शय्य कर्णादिषु तिष्ठते य इति भारविः । अथापिपदिति अधोङ्ल
ध्ययने जिः प्रेरणे इति जिः क्रोजीङोऽजेत्या ह्रीसीति पन् जिञी
त्यङ्नाजन्तादेरिति निषेधात् धुर्दिष्यङोति पीत्यस्यैव द्वित्वं जे
र्लोपः निघातयिष्यन्निति पूर्ववत् जिः हनस्तद्धिति तङ् खेर्होष
दति घः ॥ २१ ॥

आयोधने स्थायुकमस्तजातममोघमभ्यर्णमहाह
वाय । ददौ बधाय क्षणदाचराणां तस्मै मुनिः श्रेयसि
जागरूकः ॥ २२ ॥

ज०म० आधो । स मुनिः तस्मै रामायस्वजातम् अस्वममृहन्ददौ
 दत्तवान् । ददातेर्निट् णल् आत औ णलः आयुधन्ते अस्मिन्निति
 आयोधनम् संग्रामः अधिकरणे ल्युट् तच्च स्यायुक्तं स्थितिकर
 णशीलम् जयावहत्वात् । लपपतेत्यादिना उकञ् आतो युक् अत
 एवामोघम् अवन्ध्यम् अव्यामोक्षत्वात् अभ्यर्णो निकटो महाह
 वो यस्य तस्मै अभिपूर्वार्ददः निष्ठायाम् अभेश्चाविदूर्य इतीट्
 प्रतिषेधः रदाभ्यामिति नत्वम् अभ्यर्णः आहव इति आह्वयन्तं
 अस्मिन्नुद्वायेति ऋयन्तराड्पूर्वादाङि युद्धे इति सम्प्रसारणम्
 अप्रप्रत्ययः गुणावादेशो बधाय चणदाचराणामिति चणदा
 रात्रिः तत्र चरन्तीति चरेष्टः तत्र हि महाहवं रामो राक्षसान्
 हनिष्यतीति हनश्च बध इति बधादेशः कृत्प्रयोगे चणदाचरा
 णामिति कर्मणि षष्ठी । अयसि जागरूकः तत्कन्याणे सावधानः
 जागर्त्तेरूकः ॥ २२ ॥

भ० आयोधनइत्यादि । मुनिः चणदाचराणां राक्षसानां बधाय
 हिंसार्थं तस्मै रामाय अस्वजातं ददौ कीदृशं आयोधने युद्धे
 स्यायुक्तं स्थितिशीलं जयावहत्वात् शृश्याभूकमिति ऋकः यनञ्णि
 दिति यन् अमोघं अव्यर्थं तस्मै कीदृशाय अभ्यर्णः समीपवर्ती महा
 नाहवो युद्धं यस्य अभ्यर्णंति अभिपूर्वस्याददतेः क्तान्तरूपं कृत्
 वाढेति निपातः । आह्वयन्तं योद्धारो ऽस्मिन् इति आहवः अभि
 धानाञ्जिः कीदृशो रामस्य साधूनां वा अयसि कन्याणे जाग
 रूकः सावधानः जागृयन्तेति जागर्त्तेरूकः । आयुधन्ते ऽ
 स्मिन् योद्धार इत्यायोधनं आधारे ऽनट् । हन्तेः कभावेऽमी
 इत्यनि कृते हनबधष्टीकृतीति बधादेशः समूहार्थस्य जातस्य चव
 र्गादित्त्वमीरितमिति विश्वः ॥ २२ ॥

तं विप्रदर्शं कृतघातयत्ना यान्तं वने रात्रिचरी
डुडैके । जिघांसुवेदं धृतभासुरास्त्रस्तां ताडकास्थां
निजघान रामः ॥ २३ ॥

तन्विप्र । विश्वामखजातञ्चादाय यज्ञकर्षणि विप्रोपशमनार्थं ज०म०
खने यान्तं रामम् रात्रिचरी राक्षसी ताडकाभिधाना डुडैके
ढैकते स्म । ढैकतेरात्मनेपदिनो लिटि रूपम् ताञ्च रामो निज
घान निहतवान् विप्रदर्शं कृतघातयत्ना विप्रान् ब्राह्मणान्दृष्ट्वा
कृतमारणाभिधोगा रात्रिचरी रामो ऽपि जिघांसुवेदन्धृतभासु
रास्त्रः जिघांसुं विदित्वा धृतभासुरं भासनशीलम् अस्त्रं येनेति
वज्रव्रीहिः विप्रदर्शञ्जिघांसुवेदमिति कर्षणि दृष्टिविदोः साकञ्च
इति णमुल् ॥ २३ ॥

तमित्यादि । वने यान्तं गच्छन्तं तं रामं रात्रिचरी डुडैके भ०
प्राप्तवती ढैकङ् गत्यां स्रभस्येति खेरौकारस्य इत्स्व उकारः
रात्रौ चरतीति पचादित्वाद्दन्ततो नदादित्वादीप्कीदृशी विप्र
दर्शं विप्रं दृष्ट्वा कृतो घाते यत्नो यथा घात इति हन्तेर्घञन्तस्य रूपं
यत्न इति स्वपरच्चेति यतेर्नङ् जिघांसुं विदित्वा धृतं भासुरं दीप्त
मस्त्रं येन स रामः तां ताडकानास्त्रीं रात्रिचरीं निजघान भासुङ्
दीप्तौ मिङ्गासभञ्ज इति घुरः विप्रदर्शं जिघांसुवेदमिति चण्मा
भीक्षण इत्यत्र योगविभागाच्चणम् यदो विप्राणां दर्शो दर्शनं य
स्मात् रामस्य विशेषणं एतेन रक्षोभिया पलायमानानां विप्राणां
पूर्वं दर्शनं नासीत् रामागते तु विप्रदर्शनमिति व्यज्यते जिघांसुं वे
त्तीति ङात् षण् पचादित्वाद्दन्वा इदमपि रामस्य विशेषणं ॥ २३ ॥

अथालुलोके ऊतधूमकेतुशिखाञ्जनस्निग्धसमृद्ध
शाखं । तपोवनं प्राध्ययनाभिभूतसमुच्चरच्चारूपतत्रि
शिञ्जं ॥ २४ ॥

ज०म० अथ । अथासौ रामो राजसीं हत्वा तपोवनम् आलुलोके दृष्ट
वान् । कथम्भूतं ऊतधूमकेतुशिखाञ्जनस्निग्धसमृद्धशाखम् ऊत
यासौ धूमकेतुरग्निश्च ऊतधूमकेतुः तस्य शिखाञ्जनेन स्निग्धाः समृ
द्धाश्च फलादिना शाखा यस्य तपोवनस्य । प्राध्ययनेन वेदपाठेन
अभिभूता तिरस्कृता समुच्चरन्ती चार्वी शोभना पतत्रिणास्यचि
ष्णां शिञ्जा ध्वनिर्यत्र शिजि अव्यक्ते शब्दे शिञ्जनं शिञ्जा गुरोश्च
हन् इत्यकारप्रत्ययः । पतन्तं त्रायन्त इति पतत्राणि पक्षाः
आन्ताऽनुपसर्गे कः तानि येषां मन्तीति पतत्रिणः । पतङ्गशिञ्जमि
ति पाठान्तरम् ॥ २४ ॥

भ० अथेत्यादि । ताडकावधानन्तरं रामस्तपोवनं आलुलोके
लोहङ्गीचे कीदृशं ऊतस्य धूमकेतोरग्नेः शिखाया यदञ्जनं तेन
स्निग्धा समृद्धा फलपुष्पवती शाखा सच्च तथा धूमकेतुः स्मृतो व
क्तावुत्पातयहभेदयोरिति विश्वः । प्राध्ययनेन प्रकृष्टाध्ययनेन अ
भिभूता समुच्चरन्ती उद्गच्छन्ती चारुणां पतत्रिणां पक्षिणां शिञ्जा
अस्फुटशब्दे यत्र शिजि स किङ्कस्फुटध्वनां समक्तात् सरोरिति
ङः स्त्रीत्वञ्च अमरकोषे तु भूषणानाम्नु शिञ्जितमित्युपलक्षणं
॥ २४ ॥

क्षुद्रान्न जक्षुर्हरिणान्मृगेन्द्रा विशश्वसे पक्षिगणैस्म
मन्नात् । नन्नम्यमानाः फलदित्सयेव चकाशिरं तत्र
लता विलोलाः ॥ २५ ॥

क्षुद्रान् । तत्र तस्मिंस्तपोवने तपोधनानाम्मित्रभावात् । क्षुद्रानि ज०म०
तरानपि हरिणान्मृगेन्द्राः सिंहाः न जक्षुः न बाधितवन्तः क्षुद्य
न्त इति क्षुद्राः स्फायितञ्जीत्यादिना श्रौणादिको रक् लित्यन्यत
रस्यामिति अर्देर्घम् गमहनेत्युपधालोपः खरिचिति चर्त्तम् इा
शिवसीत्यादिना षत्वम् पक्षिगणैः समन्तात्सर्वत्र विहङ्गैरपि काको
लृकादिभिः परस्परमिश्रश्वसे विश्वस्तम् भावे लिट् लताश्च विलो
लाश्चपलाश्चकाशिरं शोभन्ते स्म फलदित्सयेव मुनिभ्यः फलन्दा
तुमिच्छयेव नन्नम्यमानाः अत्यर्थन्नमन्यः दातुमिच्छा दित्सा
ददातेः सन् सनिमीमेत्यादिना इम् अत्र लोपो ऽभ्यासस्येति अ
भ्यासलोपश्च । सस्येत्यादिना सकारस्य तकारः अप्रत्ययादि
त्यकारप्रत्ययः । फलानां दित्स्येति कर्मणि षष्ठीं विधाय कृद्यो
गे समासः । नन्नम्यमाना इति नमेर्यङि नुगता ऽनुनासिकेति नुक्
यङन्ताच्छानच् आने मुक् ॥ २५ ॥

क्षुद्रानित्यादि । तत्र तपोवने मृगेन्द्राः सिंहाः क्षुद्रान् हरिणान् म०
न जक्षुः अद् लो भक्षे व्यांवेति घसादेशः हनगमित्युङ्लोपः ।
अपञ्चसोरिति घस्य कः किलादिति षः पक्षिगणैः समन्तात्सर्वतो
मिश्रश्वसे तपःप्रभावात् । नित्यविरोधस्वाप्यभावाद्भावे ठी विलो
लाश्चपला लताश्चकाशिरं काशुङ्गद्युतौ फलानि दित्सयेव नन्न
म्यमाना अतिशयेन गताः नमेर्यङन्ताश्च जमजपजभेति खेर्नुन्

फलभारनतानामुपेक्ष्यं । दातुमिच्छा दित्वा दात्रः सनि मि
मीमादेतीम् खिलीपञ्च सत्यरे इति तः संख्यादः स्त्रियामाप
॥ २५ ॥

अपूपुजन्विष्टरपाद्यमान्त्थैरानिध्यनिष्णा वनवासि
मुख्याः । प्रत्यग्रहीटां मधुपर्कमिश्रं तावासनादि
क्षितिपालपुत्रौ ॥ २६ ॥

ज न० अपृ। वनवासिमुख्याः महर्षयो विष्टरादिभिः अपूपुजन् पृजि
तवन्तः तौ क्षितिपालपुत्रावित्यर्थात् द्वितीयान्तेन योज्यम् वनवा
सीति शयवासंत्यादिना विकल्पेन सप्तम्या अन्तुक् पूजेः स्वार्थिकण्य
न्तस्य णो चङि ह्रस्वः । दीर्घो लघोरिति अभ्यासस्य दीर्घः विष्ट
रमामनम् वृक्षासनयोर्विष्टर इति निपातनात् । पाद्यं पादार्यमु
दकम् पादार्धाभ्यामिति यत्तदर्थत्वात्पङ्गावाभावः मान्थानि
कुसुमानि मालायां माधुर्ये तत्र साधुरिति यत् । अतिथ्यनिष्णाः
अतिथ्यर्थम् अतिथ्यम् अतिथेऽर्थः तत्र निष्णाः कुगला निनदीभ्यां
स्नातेः कांशल इति पत्वम् तौ च क्षितिपालपुत्रौ रामलक्ष्मणौ तदा
सनादि प्रत्यग्रहीटा अतिगृहीतवन्ता प्रतिपूर्वात् ग्रहेर्लुङ् तम
न्ताम् ग्रहान्ति इति दीर्घः षत्वष्टुले मधुपर्कमिश्रम् मधुपर्केण
सहेत्यर्थः ॥ २६ ॥

भ० अपूपुजन्नित्यादि । वनवासिनां मुनीनां मुख्या विष्टरपाद्यमा
ल्यैरपूपुजन् अर्थात् रामलक्ष्मणौ पूजकपूजेटी जिश्रीत्यङ् ज्यशु
ङ्ः ख इति खः खः सन्दित्यादिना खेर्घः विष्टर आसनं वेस्तो ना

स्त्रीति रामानन्दसूत्रेण मनीषादित्वात् वा षत्वं । वृत्तामनयोर्वि
 ट्टर इति क्रमदीश्वरः । आसने कुशमुष्टौ च विष्टर इति विश्वः विष्ट
 रो विटपो दर्भमुष्टिः पोठाद्यमामनमित्यमरः पादार्थं जलं पाद्यं
 विकारसंघति षण्यः पाद्यं पादाय वारिणीत्यमरः मालैव मान्यं स्त्रा
 र्थं षण्यः मालायां साधूनि मान्यानि कुसुमानि वा किम्भृताः आति
 थ्यनिष्णाः अतिथ्यर्थं आतिथ्यं अतिथिशब्दात् तादर्थ्ये षण्यः स्वार्ये
 षण्य इति केचित् क्रमादातिथ्यातिथ्ये च्छतिथ्यर्थे ऽत्र साधुनीत्यम
 रः । वस्तुतस्तु आतिथ्यशब्देन अतिथिमेवमुच्यते तत्र निष्णाः कु
 शला नदीस्नातिनिस्नात्योर्दाक्षे इति रामानन्दसूत्रेण मनीषादि
 त्वाद्वा षत्वं । निनदीभ्यांस्त्रःकाशले इति षत्वविधायकं क्रमदीश्वर
 सूत्रं । क्षितिपालस्य पुत्रौ रामलक्ष्मणौ मधुपर्केण सहितं आमना
 दि प्रत्यग्रहीष्टां श्यां सिः ग्रहेरिमेर्घो ऽद्यामिति घः किलादिति षः
 ट्टुभिरिति तस्य टः ॥ २६ ॥

दैत्याभिभूतस्य युवामवोढं मग्नस्य देाभिर्भुवनस्य
 भारं । हवींषि संप्रत्यपि रक्षतं तौ तपोधनैरित्यमभा
 षिषातां ॥ २७ ॥

दैत्या । दितेरपत्यानि दैत्याः दित्यदित्यादित्येत्यादिना ष्यः ज*म
 तैरभिभूतस्य मग्नस्य शरण्यस्य भुवनस्य भारमितिकर्त्तव्यतास्य
 णन्देभिर्भुजैः युवामवोढम् ऊढवन्तौ मरनारायणौ युवामित्यु
 न्तौ लञ्ज लञ्जेति एकशेषः अवोढमिति वहेर्नङ् चससम् हलन्त

सञ्चणा वृद्धिः सिजलोपः सहिवहोरित्योत्वं ढल्लयत्तल्लोपः हो
रिति दमेडोमित्यौणादिको डोस् । हवीषि होतव्यानि ह्य
त्यपि रचतम् अर्चिरुचिङ्गमृपिक्कादिहृदिभ्य इभिरित्याणादिक
इषिः । राक्षसैः उपहन्यमानानि रचतं प्रार्थनायां लोट् । शप्
यसस्तम् इत्यमिति इदमस्यमुः अनेनाक्तप्रकारेण तपोधनैस्तप
एव धनं येषामिति अभाषिषाताम् अभिहितौ भाषतेः कर्मणि
लुङ् । उजटा ॥२७॥

भ० दैत्येत्यादि । तप एव धनं येषां तैस्तपोधनैस्तपस्त्रिभिसौ
रामलक्ष्मणौ इत्यमभाषिषातां भाषुडवाचीति कर्मणि टी इदं
प्रकारं इत्थं निपातनात् किं तदित्याह युवां भुवनस्य भारं परिर
क्षणं दौर्भिक्षैः अत्रोठं वह्रेष्यात्मं झमस्वादिति मेलुं क हो ढोभा
विति हस्य ढः ढभात्तथारिति तस्य धः एभिरित्यादिना धस्य ढः
सहवहोऽदोठि इत्योत्वं द्राद्रीति ढस्य लोपः कीदृशस्य दैत्याभिभू
तस्य अतएव मग्नस्य नष्टप्रायस्य हितेरपत्यानि दैत्याः वाक्का
द्यत इत्यादिना गर्गादित्वात् षण्यः मस्जंरौदित्वात् सूच्याद्यारि
त्यादिना कस्य नः स्यादेः मलोप इत्यनेन मलोपः । चजोःकगावि
ति सूत्रे अनिम् यज्ञाङ्गयज इति कृतं यं अनिम्धातवस्तेषां चजोः
कगौ स्यातां इति सर्व्वं मङ्गतं भवति तथापि यतोऽसेम इति कृतं
चजोर्धिति क्त्वं च परं चजोःकगौ भवत इति सूत्रे चनार्थं तेन मग्नरुग्नु
ग्नादयः सिध्यन्ति व्रश्चैः कङ्चेति कङ्क्विधानं श्रद्धाजिति षङ्क्विधा
ननिरासार्थं तेन मृजस्तु मृष्ट इत्यत्र षङ्क्विशेषविधित्वादिति
देवीदासचक्रवर्तिना व्याख्यातं तेनैव सूत्रेण जस्य गः मनीषादि
त्वाद्वा सम्यत्यपि हवीषि होतव्यानि राक्षसेभ्यो रचतं विधिनिम
न्वणिति प्रार्थनायां गीः हलिहोमेदने त्रामुषिति इम् ॥२७॥

तान् प्रत्यवादीदथ राघवो ऽपि यथेष्टितं प्रस्तुत
कर्म धर्मम् । तपोमरुद्धिर्भवतां शराग्निः संधुक्ष्यतां
नोऽरिसमिन्धनेषु ॥ २८ ॥

तान् प्र ॥ अथेतस्मिन् प्रस्तावे राघवोऽपि रघुमुतः तान्मुनीन्प्र जन्म०
त्यवादीत् वदव्रजेति वृद्धिः यथेष्टितं यथाभिमतं आप्रोतेः आप्
ज्ञपधार्मादितोत्तमं अभ्यासलोपश्च सनन्तात्कर्षणि निष्ठा । धर्मा
दनपेतन्धर्मं यागादि कर्म प्रस्तुत प्रारभध्वम् प्रपूर्वसौतिः प्रा
रभो वर्त्तते तस्मान्निमन्त्रणे निद्योगकरणे लोट् अथ तः श्रपो
लुक् तपांसि मरुत इव तपोमरुद्धिः भवतान्तपोमरुद्धिः नो ऽस्माकं
वज्रवचनस्य वस्नसाविति नसादेशः शराग्निः शरो ऽग्निरिव संधु
क्ष्यतां दीप्यताम् धुक्षधिक्षन्दीपनक्लेदनजीवनेषु तस्मात्कर्षणि
लोट् अरिसमिन्धनेषु अरिकाष्ठेषु समिध्यते एभिरिति समिन्धना
नि करणे ल्युट् अरयः समिन्धनानीव ॥ २८ ॥

तानित्यादि ॥ अथ तदचनानन्तरं रघोरपत्यं रामोऽपि तान् भ०
प्रत्यवादीत् प्रत्युक्तवान् वदेष्टां सौ व्रजवदेति त्रिः यूयं यथेष्टितं
धर्मादनपेतं कर्म प्रस्तुत प्रारभध्वं विधिनिमन्त्रणेति विधौ गी लु
गङ्गोऽप इत्यदादित्वात् श्रपोलुक् आपूनौकित्यापने सनि श्रपर्द्धा
पामीर्य इतीखिलोपौ भवतां तपोवायुभिर्नोऽस्माकं शराग्निः
अरिसमिन्धनेषु शत्रुकाष्ठेषु संधुक्ष्यतां धुक्षइसन्दीपने समर्थना
त्रिषोर्गीति आग्निषि कर्मणि गी तपांसि मरुत इव शरोऽग्निरिव

अरुचः समिन्धनामीव इति व्याघ्राद्यैस्तद्गुणस्तुत्यस्येति समाम
इति क्रमदीश्वरादयः स्वमते इवादेर्द्योतकत्वात् एकार्थताऽस्यैव
अविशेषणस्यास्यदीव उल्लमेकत्वद्वित्वयोर्भिकल्पेनेति पाणिन्यादयः
स्वमते कडव्यान्येकद्विव उल्लेकश्च इति सूत्रे एकद्विव उल्लेकं विवक्षया
साक्षात्स्वन्धेन परस्परसम्बन्धेन वेति व्याख्यानादत्रात्मगुणानां
व उल्लेनेव व उज्जजनसाध्यकार्थकारित्वात् द्वित्वं व उल्लेकं ॥ २८ ॥

प्रतुष्टुवुः कर्म ततः प्रकृतैस्ते यज्ञियैर्द्रव्यगणैर्यथा
वत् । दक्षिण्यदिष्टं कृतमार्त्विजीनैस्तद्यातुधानैश्चिचि
ते प्रसर्पत् ॥ २९ ॥

जः म० प्रतुष्टुवुः ॥ ततो रामवचनादनन्तरन्तपोधनाः कर्म याग
क्रियाप्रतुष्टुवुः यथावत् यथाविधि आरभ्यवन्तः यज्ञियैः यज्ञ
कर्माहैः द्रव्यगणैः प्रकृतैः मिलितैः कृपोरो लः दक्षिणामर्हन्तीति
दक्षिण्याः महामुनयः कडङ्करदक्षिणाच्छेति चकाराद्यत् तै
र्दिष्टमुकम् कृतमार्त्विजीनैः अतिकर्माहैरनुष्ठितम् अतिजस्य
ब्रह्मादयः षोडश पठिताः तच्च कर्म प्रसर्पत् वृद्धिङ्कत् यातुधा
नै राक्षसैः चिचिते ज्ञातम् चिती संज्ञाने इत्यस्मात् कर्मणि
लिट् । यज्ञियैरार्त्विजीनैरिति यज्ञार्त्विग्यां घञ्आविति तत्कर्मा
हंतीति ॥ २९ ॥

भ० प्रतुष्टुवुरित्यादि । ततो रामवचनान्तरं ते मुनयो द्रव्यगणैः
भुवादिभिः करुणभूतैर्यथाविधि यागकर्म प्रतुष्टुवुः आरभ्यवन्तः ।

किञ्चूतैः प्रकृतैर्विरचितैः रूपःकूपोऽरुपादाविति कूपदेवः यच्च
 यैः यजेः स्वपरवृत्तयतेति नङ्जिनिषेधश्च यज्ञाय साधवो यच्च
 या ढधेकादिति इयः तत्कर्म यातुधानैराहमैश्चिचिते ज्ञातं चिती
 मंज्ञाने कर्मणि ठी । कोट्टशं दक्षिणदिष्टं दक्षिणामर्हन्ति ढधेका
 दिति ष्यः तस्मान्निचत्रचया न त्रिः दक्षिणा ब्रह्मत्वेनारोपिता
 मुनयः तंदिष्टं आर्त्विजिनैः अत्विक्कर्माहैः कृतं । अतौ यजतीति
 किंयद्दृश्यतेति जिः अत्विजः कर्म आर्त्विजं कर्मार्थे विकारसंघेत्या
 दिना षाः तदर्हतीति ढधेकादित्यादिना षीनः अत्विक् शब्दात्
 स्वार्थे षीनो वा प्रसर्पदृङ्ङि गच्छत् ॥ २६ ॥

आपिङ्गरुचोर्द्विशिरस्यवाचैः शिरालजंघैर्गिरिकूट
 दक्षैः । ततः क्षपाटैः पृथुपिङ्गलाचैः खं प्रावृषेष्टैरिव
 चानशे ऽन्दैः ॥ ३० ॥

आपिङ्ग । ततः कर्मप्रवर्त्तनादनन्तरम् क्षपाटैः निशाचरैः अम
 अटन्तीत्यटाः पचाद्यच् क्षपायामटा इति सप्तमीति योगविभा
 गात्समासः खमाकाशमानशे व्याप्तम् अश्रोतेः कर्मणि लिट् अश्रो
 तेश्चेति नुट् । शिरसि जाताः शिरस्या शरीरावयवाद्यत् आपि
 ङ्गा आ समन्तात् पिङ्गा विद्युदिव रूषाः सूक्ष्माः ऊर्द्धशिरस्या
 वासा येषां तैः । अन्योऽपि शिरस्यो भवति इति वासयद्दृश्यम् अम
 ङ्गला वासा इत्यर्थः । शिराः सन्ति यासामिति प्राणिस्यादातो
 सजन्यतरस्यामिति लच् शिराला अङ्गा येषाम्तैः गिरिकूटदक्षै

गिरिकूटप्रमाणैः प्रमाणे दक्षजिति दक्षश्च । पृथुनि विसीर्षानि
पिङ्गलानि चाक्षीणि येषाम्नीः । वज्रभीर्हो सकथ्यच्छोरिति षष् ।
प्रावृषेणैरिवेति प्रावृष एण्यः अर्द्धैर्मेधैः कृष्णसाधर्म्यात् । अपो
ददातीति अर्द्धाः चकारः पादपूरणार्थः ॥ ३० ॥

४० आपिङ्गुत्यादि । ततस्तज्ज्ञानानन्तरं सपाटैराक्षयैः खं आका
शं आनञ्जे व्याप्तं अगूढनव्याप्तिसंहत्योः कर्मणि ठी स्यान्तादिति
खेरान् । कीदृशैः आपिङ्गा ईपत्कपिला रूक्षा ऊर्द्धाः शिरस्याः
शिरसि भवाः केशा येषां शिरस्यग्रहणं अवणकुण्डलादिवत् तदा
रूढिप्रतिपत्त्यर्थं शिरस्यवालेरिति क्वचित् पाठः शिरा नाडी
तया व्याप्ता जहा येषां शिराशब्दात् गोतृणमेधेत्यादिना चृडा
दित्वात् । गिरिकूटदक्षैः गिरिशृङ्गप्रमाणैः दक्ष माचदयसन्माने
इति दक्षः पृथुनि पिङ्गलानि च अक्षीणि येषां सकथ्यच्छः सः स्थाङ्गे
इति वज्रभीर्हो षः प्रावृषेणैर्वर्षाकालीनैः अर्द्धैर्मेधैरिव प्रावृष
एण्यो भवार्थे अभिधानात् अपो ददातीत्यब्दः आदन्तात् हनज
नादिति उः न केवलं चिचिते चानञ्जे च इति चार्थः । पादपूरणे
चेति केचित् ॥ ३० ॥

अधिज्यचापः स्थिरवाङ्मुष्टिरुदञ्चिताक्षो ऽञ्चित
दक्षिणोरुः । तान् लक्ष्मणः संनतवामजङ्घो जघान
शृङ्गेपुरमन्दकृपी ॥ ३१ ॥

कीदृशः अधिष्यचापः अध्याहृष्टा उत्कलिता ज्या गुणो यस्य वा
यस्य तदधिष्यम् प्रादिभ्यो धातुजस्येति समासः अधिष्यं चापो
यस्य लक्षणस्य । स्थिरो निश्चलो वाङ्मूर्च्छिश्च यस्य । उदञ्चि
ते उदञ्चिने अक्षिणी येन च उदञ्चिताचः । आकाशस्त्रापित
दृष्टिरित्यर्थः । अञ्चितः सङ्कोचितो दक्षिणोरर्थेन सोऽञ्चित
दक्षिणोरुः अञ्चेःपूजायामितीटोऽनुत्पन्नत्वात् स्थानस्य रूपम् न
चात्रपूजा गम्यते किन्तु गतिविशेष एव अनुषङ्गलोपोऽपि न
भवति णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् । समन्तात् नता वामजङ्गा
यस्य स समन्तवामजङ्गः । शुद्धेषु निश्चितवाणः अमन्दमत्यन्तं
क्रष्टुं शीलमस्यासावमन्दकर्षी वार्हान्नाकृष्टचाप इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

अधिष्येत्यादि । लक्षणस्थान् राक्षसान् जघान । कीदृशः अधि ३०
हृष्टा ज्या गुणो यत्र तादृशस्यापो यस्य । स्थिरो निश्चलो दृढो वा
वाङ्मूर्च्छिर्धस्य स लक्षणः दर्शनार्थं उदञ्चिने ऊर्द्धमुखापिते
अक्षिणी येन आकाशस्त्रिप्तदृष्टिरित्यर्थः । अञ्चितः सङ्कोचितो
दक्षिणोरर्थेन ओर्लोपेऽपि स्थानिवद्भावात् नाञ्चेर्न लोपः समन्ता
वामजङ्गा यस्य शुद्धो निश्चित दृष्ट्यस्य अमन्दं यथास्यात्तथा ध
नुः कर्षतीति यद्वादित्वाङ्णिन् क्रष्टुं शीलमस्येति परे ॥ ३१ ॥

गाधेयदिष्टं विरसं रसन्तं रामोऽपि मायाचणमस्त्र
चुञ्चुः । स्थासुं रणे स्मैरमुखो जगाद् मारीचमुञ्चैर्ब
चनं महार्थं ॥ ३२ ॥

गाधेय । गाधेरपत्यङ्गाधेयो विश्वामिचः ह्यच दत्यनुवर्त्त ३०१
माने इतश्चामिञ्च इति ढक् तेन दिष्टकथितं मारीचं नाम

राक्षसं रामो जगाद गदितवान् रमस्तस्वदन्तम् विरममश्रायमि
ति क्रियाविशेषणम् मायाचण्मायया वित्तम् अस्त्रचुञ्चुः अस्त्रं
प्रतीतो रामः तेन वित्तश्चुञ्चुचण्पाविति । स्यास्त्रं रणे स्थिति
शीलम् तस्य सेनापतित्वात् स्मरमुखः वित्तस्याक्षोभादीपद्रुम
नशीलवदनः नमिकम्पीत्यादिना रः । उदैस्तराञ्जगादेति
क्रियाविशेषणम् वचनं वक्ष्यमाणमहार्थस्य धानं भ्रुविशाभीत्यत्र
भ्रुवीत्यर्थयहणात् द्विकर्मकता मारीचं वचनञ्च ॥ ३२ ॥

भ० गाधेयेत्यादि ॥ रामः अपिशब्दात् लक्षणो ऽपि महार्थमुच्चैर्ध्व
चनं मारीचं जगाद । याञ्जार्थदुहेति स्रजे भ्रुवीत्यर्थस्य यहणं
तेन द्विकर्मकत्वं पचादित्वाद्वा । कीदृशं मारीचं गाधेयेन विश्रा
मित्रेण दिष्टं कथितं गाधेरपत्यर्थं वाङ्माद्यत इत्यनेन अत्यादि
त्वात् ष्येयः । विरमं कठोरं यथास्यात्तथा रमन्तं शब्दायमानं
मायया ख्यातं मायाचणं वित्तचुञ्चुचण्पाविति चणः । रणे स्यास्त्रं
स्थितिशीलं ग्लास्त्रास्यादिति स्त्रुः । रामः कीदृशः अस्त्रचुञ्चुः
अस्त्रेण ख्यातः स्मरमीषद्रुमनशील मुखमस्य हिंसदीपकमेति रः
॥ ३० ॥

आत्मभरिस्त्वं पिशितैर्नराणां फलेयहीन् हंसि
वनस्पतीनां । शौवस्तिकत्वं विभवा न येषां व्रजन्ति
तेषां द्यसे न कस्मात् ॥ ३३ ॥

ज० म० आत्मम् । नराणां पिशितैर्मांसैः आत्मानम् विभर्षिं पुष्पादि
नान्यदपि शरीरस्थितिहेतुर्भवतीति भावः । स त्वमात्मभरिः
आत्मभरणाय फलानि गृह्णन्ति ये वनस्पतीनाम्नान् फलेयहीन्

फलाग्निना मुनीन् हंसि मारयसि श्रपो लुक् फलेयहिरात्मभरि
 श्येति निपातितौ । शोभवितारः शैवस्तिकाः श्वसस्तुट्चेति ठञ्
 तुडागमश्च । दारादित्वादैजागमः शैवस्तिकत्वन्तयेषां विभवा
 न व्रजन्ति तेषामश्वस्तनिकवृत्तीना इस्मान्न दयसे न रचसि अधी
 गर्धदयेशामिति कर्मणि षष्ठी ॥ ३३ ॥

आत्मभरिरित्यादि । त्वं वनस्पतीनां फलेयहीन् मुनीन् हंसि भ०
 फलानि गृह्णन्ति तन्मात्रभोजित्वेन स्त्रीकुर्वन्तीति सद्यत्सम्भा
 दित्यादिना इप्रत्ययः । फले इति सूत्रे निर्द्देशादेत्वं वनस्पतीनां
 मध्ये फलेयहीन् मुनीन् हंसि उन्मूलयसीति केचित् । त्वं कीदृशः
 नराणां पिशितैर्मासैरात्मभरिः आत्मानमेव विभर्त्सिति कुक्ष्या
 त्मोदराङ्गः खिरिति खिः खित्यव्याजेति मन् येषां विभवाः सम्प
 दः शैवस्तिकत्वं भाविदिनस्थितत्वं न व्रजन्ति तेषां कस्मान्न दयसे
 समार्थेनेति कर्मणि षी शोभवः शैवस्तिकः श्वसोभवार्येति कश्च
 निधानात्कणि मनीषादित्वात् त्यागमः दारस्परिति उम् षित्ते
 त्रिरिति त्रिः तल्लौभावे इति त्वं देवीदासचक्रवर्त्ती तु श्वस्तेकते
 श्वस्तिकः तिष्ठञ्गत्यां इजुडत्वात् कृगृशाप्रीति कः ततः स्वार्थे षणः
 अन्यत् पूर्व्वदित्याह ॥ ३३ ॥

अद्भो द्विजान् देवयजीन्निहन्मः कुर्मः पूरं प्रेतन
 राधिवासं । धर्मो ह्ययं दाशरथै निजो नो नैवाध्यका
 रिस्मच्चि वेदवृत्ते ॥ ३४ ॥

अद्भः ॥ राक्षसः प्राह द्विजान् ब्राह्मणश्चित्रियवैश्यान् अद्भो ज०भ

भक्षयामः देवयजीन् देवान् यजन्ति आराधयन्ति ये ताव्हिहन्मः
 अचरित्यनुवर्त्तमाने खनीत्यादिषूक्ष्मामेष्वाणादिकेषु रुत्रेषु
 यद्यपि यजिर्न पठितस्तथापि नायजेरिः प्रकृतैश्च तद्वृत्तमिति व
 चनात् । जासिनिप्रहणेत्यत्र सङ्घातविगृहीतविपर्यस्तग्रहणात्
 षष्ठी प्राप्तापि न भवति कर्मणः शेषत्वेनाविचितत्वात् पुरत्र
 मरस्मैतनराणास्मृतनराणाम् अधिवासमवस्थानङ्कुर्मः नित्यहन
 नेन श्मशानतुल्यम् इत्यर्थः । कस्मादधमित्याह धर्म इति दश
 रथस्यापत्यं दाशरथिः अत इञ् हे दाशरथं हि यस्मादर्थं वर्त्तते
 यस्मादर्थं धर्मः आचारः निजो नित्यः न इत्यस्माकम् वेदविरुद्ध
 इति चेत् नैवाध्यकारिष्महि वेदवृत्ते वेदविहितं वृत्तमिति मथ्य ।
 मपदलोपो समासः । यद्वाह्यणानाम् उक्रमनुष्ठानन्तत्र वयं
 नैवाधिकृता इत्यर्थः । अधिपूर्वात्करोतेः कर्मणि लुङ् स्पृमिजित्या
 दिना चिण्वदिट् । ३४ ॥

भ० अथ इत्यादि । पूर्वापरपरामर्षाकारोचप्रत्युत्तरमिदं वयं
 द्विजान् अथः भक्षयामः देवयजीन् देवपूजकान् निहन्मः । यहेरि
 मोर्षोऽस्यां व्रजेर्वदेरित्यादिनिर्देशात् सर्वधातुभ्य इप्रत्ययः स्यादि
 ति सूचितं तेन यजिरिति सिद्धं वातप्रमीवत् दीर्घान्तोऽयमित्येकं ।
 पुर मृतमनुष्याधिवासं श्मशानतुल्यं कुर्मः कुरुलोपोऽस्य इति कञ्
 लोपो लोपः कञोऽदनौरे इत्युकारः हे दाशरथं हि यस्मात्
 अथमेव अस्माकं निजो नित्यो धर्मः स्वभाव आचारी वा । धर्माः
 पुण्ययमन्यायस्वभावाचारसोमपा इत्यमरः वेदवृत्ते वेदविहिते
 कर्मणि नैव अध्यकारिष्महि वयं नाधिकृताः विधात्रा इत्यर्थः ।
 कर्मणि टी हनयहृश्च इतिमिष् ॥ ३४ ॥

धर्मोऽस्ति सत्यं तव राक्षसायमन्यो व्यतिस्ते तु म
मापि धर्मः । ब्रह्मदिपस्ते प्रणिहन्मि येन राजन्यवृत्ति
धृतकार्मुकेषु ॥ ३५ ॥

धर्मो । रामः गृहं हे राक्षस रक्ष एव राक्षसः प्रजादित्वाद् ए
स्वार्थिका अतिवर्त्तन्त इति पुल्लिङ्गता तदायमृषींशः पराभिद्रो
हलक्षणे धर्मोऽस्तीति सत्यमेतत् किन्तु ममापि रामस्य अन्या
धर्मोऽश्लिष्टनिग्रहलक्षणे व्यतिस्ते व्यतिभवते इदमुक्तमवति यद्य
येवमकारस्वदुर्मो भविष्यति तथापीदानोमेव या तदुर्मोण वि
द्यमानतया निष्पाद्या मा अस्मादुर्मोणैव निष्पादकत्वेन व्यतिस्ते ।
ततश्चान्यसम्बन्धिनीं क्रियामन्यः करोति इतरसम्बन्धिनीमितर
इति कर्मव्यतीहारसम्भवात् अस्तेः कर्मव्यतीहारे तद् । तथा हि
यो यदवसरे यां काञ्चित् क्रियाङ्करोति स तस्मिन्काराकारित्युप
चारात् लोक उच्यते । येन धर्मोण हेतुना ब्रह्मदिपस्ते प्रणिहन्मि
मारयामि स व्यतिस्ते इति योज्यम् नेर्गदेत्यादिना एतन्मं जासि
नीत्यादिना कर्मणि षष्ठी । तथा कथन्तव धर्म इति चेदाह राजन्य
वृत्तिरिति चत्रियवृत्तिः ततो राज्ञोऽपत्यम् राजश्वशुराद्यत् ये
चेत्ति प्रकृतिभावः । धृतकार्मुकम् रूपवच्च येन सः यतः अहं
राजन्यवृत्तिः ततोऽहन्मृतकार्मुकेषुरिति धृतकार्मुकेष्विति पाठा
न्तरम् क राजन्यवृत्तिः सायुधेष्वित्यर्थः ॥ ३५ ॥

धर्म इत्यादि । रामवाक्यमिदं हे राक्षस तव अयं धर्मोऽस्ती
ति सत्यं रक्षःशब्दात् विकारसंघेत्यादिना स्वार्थे णः त्रैलोक्यमि

ज०म०

भ०

त्युदाहरणेन स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेऽपीति सूचितं तेन पुंस्त्वं किन्तु ममापि अन्यो धर्मो व्यतिक्री अस्मैर्यतीहारे गतिहिंमेति सं लोपोऽस्यभारित्यकारलोपः यथा ता हिंमारूपो धर्मोऽस्ति तथा मम हिंसकहिंमाकारित्वरूपो धर्मोऽस्ति इत्यर्थः धर्मं प्रकाशयति येन धर्मेण हेतुना ब्रह्मद्विषन्ते तत्र प्रणिहन्मि कर्म णि षी प्रावन्नेण इति एत्वं । कुतस्तेऽयं धर्म इत्याह यतो राज न्यानां वृत्तिः धृतं कार्मुकमिषु च यत्र तथा भवति अभियाणां धनु वीणाधारित्वं हिंसनाशार्थमेव राजन्येति मन्त्रार्जानित्यादिना नर्त्तापनिषंधः ॥३५॥

इत्यं प्रवादं युधि संप्रहारं प्रचक्रतूगमनिशावि
हारे । तृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽथ बाणैः प्रध
नान्निगस्थत् ॥३६॥

ज०म०

इत्यम् । इत्यं अनेन प्रकारेण प्रवादेऽन्यान्दाभिघातो यत्र सम्प्रहारे तं सम्प्रहारस्यरस्यराभिभवन्नक्षणसकृतवर्त्ता युधि रणभृता युध्यन्ते अस्यामिति सम्यदादित्वादधिकरणं किप् राम निशाविहारो रामो निशाविहारो निशाचरो मारीचश्चेत्यर्थः निशायास्त्रिहारो यस्येति समासः अथानन्तरं रघुनन्दनो रघुवं शस्य नन्दयिता रामो मारीचस्त्राणेन तत्सम्बन्धिनि मत्यपि तृणा य मत्वा तृणमपि नात्रमत्य मन्यकर्मणनादर इति चतुर्थी तत्र प्रकृष्टकुम्भितग्रहणं कर्त्तव्यम् इह माभूत् तृणमत्विति प्रधनात्मंशा मात् निरास्यत् अपनीतवान् ॥३६॥

इत्यमित्यादि । उक्तप्रकारं प्रसादं तदग्नरं युधि युद्धे भ०
संप्रहारं रामनिशाविहारौ प्रचक्रतः निशायां विहारोऽस्येति नि
शाविहारो मारीचः सम्यक् प्रहारो यस्मात् इति संप्रहारं प्रसा
दविशेषणमित्येके अथ रघुनन्दनो राक्षसं मारीचं तृणाय मत्वा
वाणेन प्रधनात् युद्धात् निरास्यत् गत्यर्थमन्यठे इति चो तृणेषु
मानेनैवावज्ञा गम्यते तेन तृणादेव चतुर्थी ॥ ३६ ॥

जग्मुः प्रसादं द्विजमानसानि द्यौर्वर्षुका पुष्पचयं
वभूव । निर्व्याजमिज्या ववृते वचश्च भूयात्रभाषे मुनि
ना कुमारः ॥ ३७ ॥

जग्मुः । यागविघ्नकारिषु निरस्तेषु द्विजानां मानसानि मना जग्म
स्येव मानमानि प्रज्ञादित्वादेण प्रसादं अत्र्याकुलत्वं जग्मुः ग
तानि गमहनेत्युपधालोपः द्यौः पुष्पचयं वर्षुका वर्षणश्रीला व
भूव भवति स्म लषपतपदंत्यादिना उकञ् नलोकेति षष्ठीप्रति
षेधः । निर्व्याजन्निर्विघ्नं इज्या यागः प्रजयजोर्भावे क्यप् ववृते
वृत्तः लिट् भूयः पुनरपि मुनिना गाधेयेन कुमारः रामः अद्यत
दारकर्मत्वात् वचो वच्यमाणम्भाषे कर्मणि लिट् ब्रुवीत्यर्थ
ग्रहणात् द्विकर्मकता वचः कुमारश्च ॥ ३७ ॥

जग्मुरित्यादि । शत्रुवधात् द्विजानां मानसानि प्रसादं अत्र्या भ०
कुलत्वं जग्मुः हनगमित्युल्लोपः द्यौः स्वर्गः पुष्पस्य चयं समूहं
वर्षुका वभूव वर्षतीति वर्षुका वृषेः शृस्याभूकमगमेति ञुकः ढघेक
तीति सूत्रे उकवर्जनात् न कर्मणि षष्ठी । निर्व्याजं निर्विघ्नं यथा

स्यात्तथा मुनीनां इज्या यज्ञो ववृते निष्यन्ना यजेः शीघ्रजंति क्वप्
स्त्रियां मुनिना विशामित्रेण कुमारी रामः भूयः पुनरपि बभार्षे
ब्रुवीत्यर्थात् द्विकर्मकत्वं कुमारतत्कालौ पचादित्वादन कुमारी
वालकं स्कन्दे युवराजेऽश्ववारके इति विश्वः ॥३७॥

महीयमाना भवतातिमात्रं सुगन्धर्वे घस्मर्जित्व
रेण । द्विवोऽपि यज्ञाद्युधभूषणाया द्विणीयते दीरव
ती न भूमिः ॥३८॥

ज०म० मही । भवता भूमिः पृथिवी महीयमाना पृज्यमाना अति
मात्रं सुदृ मस्यक् पालनादिवोऽपि स्वर्गस्य च द्विणीयं न लज्जते
किन्तु प्रतिस्पर्द्धत इति भावः द्विणी मही इति कण्ठादिपाठादक
डित्वात्तद् अत्रयत्रे इतं निष्पन्नं समुदायस्य विशेषकभावतीति मही
यज्ञात्कार्कणिककारः शानच यक अतिशयोः मूक् महीय
मानेति रूपं सुगन्धर्वे सुरानुद्दिष्टे ध्यायमाने यज्ञः क्रियते तत्र
ये घस्मराः अदनशीलाः रालभाः सप्रत्यक्षमन्त्रेणात्तत्त्वरेण
जयशीलन भवता दण्डशशीत्यादिना धनप वचायुधभूषणा
याः यज्ञ एवालङ्कारा यन्ता द्विवः वीरवर्षे लक्ष्मणा वरा यस्या
भूमविति ॥३८॥

भ० महीयत्यादि । भूमिद्विवोऽपि स्वर्गादपि न द्विणीयते न लज्जते
तामपि स्पर्द्धत इत्यर्थः यतो भवतातिमात्रं अतिशयेन दीरवती
प्रशानवीरान्विता अतएव लोकैर्महीयमाना पृज्यमाना महीड्वृ
द्विपूजनयोः द्विण्डुलज्जायो आभ्यां कण्ठादित्वात् नमस्तपोय

रिव इत्यादिना कः कीदृशेन भवता सुराध्वरे देवानां यज्ञे च
 स्मराणां वज्रभक्षणशीलानां राक्षसानां जित्वरेण स्वधसौभवे इ
 त्यस्मात् घमसदः क्कार इति क्कारः स्वरपृष्ठजीनेति जेः स्वरप् स्व
 स्यतन्पितीत्यनेन तन् दिवः कीदृश्याः वज्रमायुधमस्येति वज्रायु
 ध इन्द्रः स एव भूषणं यस्याः इन्द्रा यथा दिवः परिपालकस्तथा तं
 भूमेरिति भावः । आयुधतेऽनेनेति आयुधं इजुडत्वात् कृगृञ्चाप्री
 जुड इति कर्त्तरि विहितप्रत्ययः करणेऽपि बोध्यः । छट्टोः कभावे
 इत्युक्तेरन्यत्रापि प्रयोगत इत्युक्तेः ॥ ३८ ॥

बलिर्वबन्धे जलधिर्ममन्ये जह्रेऽमृतं दैत्यकुलं वि
 जिग्ये । कल्पान्तदुःस्था वसुधा तथाहे येनैष भारोऽ
 तिगुरुर्न तस्य ॥ ३९ ॥

बलिर्वसंचेपेण सुतिमाह । येन भवता बलिर्वबन्धे बद्धः जल ७०
 धिममन्ये मथितः मन्दरं दोर्भिर्गृहीत्वा मन्यविलोडन इत्यस्व
 रूपम् संयोगान्तत्वात्सिटा ऽक्त्वे अनुनासिकलोपो न भवति जह्रे
 ऽमृतम् इतम् स्त्रीरूपधारिणा दैत्यबलम्विजिग्ये विजितमने
 कधा बलिर्जैरिति कुलम् एरनेकाच इति यणादेशः तथा क
 ल्पान्ते प्रलये दुःस्था दुःस्थाना वसुधा पृथिवी ऊहे उड्डुता वराह
 रूपिणा वहेर्यजादित्वात्सम्भारणम् तस्य भवत एष भारो
 मुनिजनरक्षणम् अतिगुरुर्न भवति सर्वत्र कर्मणि लिट् ॥ ३९ ॥

बलिरित्यादि । येन भवता वामनावस्थायां बलिनामासुरी ७१

वबन्धे बद्धः जलधिः समुद्रो ममन्थं मथितः मन्येः स्यात्थपित् कि
 द्वेति किदभावपत्ते उडो लोपाभावः स्त्रीरूपेण असुरगृहीतम
 मृतं जड्रे हृतं दैत्यवंशो विजिग्ये विजितः जेर्गिः मन्थ्याः शुद्धा रण
 चीति यत्वं कल्पान्ते प्रलयकाले दःस्या जलशाविता वमुधा पृथि
 वो वराहरूपेण ऊहे उडुता मर्वत्र कर्मणि ठीवहेर्धजादित्वात्
 व्यथग्रहेति खेर्गिः अहस्वपाद्यौरिति प्रकृतेर्जिः दःखेन तिष्ठतीति
 दुस्या हनजनादिति डः खमयुक्तशसिविमर्गस्य वा लोपो मनीषा
 दित्वात् तस्य भवन एष भारो मुनिरक्षणरूपा नातिगुरुर्भवति
 ॥३॥

इति ब्रुवाणो मधुरं हितञ्च तमाञ्जिह्वनैथिलयज्ञ
 भूमिं । रामं मुनिः प्रीतमना मखान्ते यशांसि राज्ञां
 निजिघृक्षयिष्यन् ॥४०॥

अ०म०

इति ब्रु। इति यथाक्तप्रकारेण मधुरं आत्रमुखं हितं च ब्रुवा
 णो अभिदधानः लक्षणहेत्वोरिति शानच् मुनिः प्रीतमनाः मखा
 न्ते यज्ञावमाने तं रामस्यैथिलस्य यज्ञभूमिं आञ्जिह्वत् गमित
 वान् मिथिलानां राज्ञति जनपदशब्दात् क्षत्रियादजित्यत्र तस्य
 राजन्त्यपत्यवदित्यतिदेशादञ् अहिगतौ इदितो नुम् प्रयोजक
 व्यापारे णिच् लुङ् आट् चडिः णिलोपः दिव्वचनेऽचीति स्यानि
 वद्वावादजादेर्द्वितीयस्येति द्विशब्दस्य दिव्वचनम् नन्दा इति नका
 रस्य प्रतिषेधः अभ्यासकार्यम् आञ्जिह्वदिति रूपम् । राज्ञां यशां
 सि निजिघृक्षयिष्यन् निग्रहीतुमभिभवितुमेषयिष्यन् यद्देः सन् म

नि ग्रहगुहोद्येति इट्प्रतिषेधः द्विर्वचनादिः रुदविदेत्यादिना
मनः किञ्चम् ग्रहज्येत्यादिना मस्यमारणम् ढत्वभष्भावौ गका
रस्य घकारः कल्पपत्ने पश्चात्षिच् तदन्ताद्भविष्यत्सामान्यविवक्षा
यां ळट् तेन भविष्यदनद्यतने लुङ् न भवति ॥४०॥

इतीत्यादि। उक्तप्रकारेण मधुरं हितं ब्रुवाणो मुनिः प्रीतमना भ०
मखस्य यज्ञस्यान्ते तं रामं मैथिलन्य जनकस्य यज्ञभूमिं आञ्जि
हत् प्रापयामास राज्ञां यशामि निग्रहीतुं अभिभवितुं इच्छां कार
थिष्यन् अर्थात् राम एव प्रयोज्यकर्त्ता मिथिलनाया राजा मैथिलः
विकारसंघेति णः अहिङ्गता इदितो नुण् जिः प्रेरणे जिश्रीत्यङ्
नाजन्तादेरिति स्यादौ नवद्रोऽथे इति निषेधात् हिशब्दस्य द्वित्वं
खेर्भखथेति हस्य जः जर्नीपः ग्रहेः मनि नेमुगुह इतीम्निषेधः
ग्रहस्वपेति जिः हाढः झभान्तस्यादिजवामिति घः षढाः कः से
इति ढस्य कः किन्नादिति षः मनयङन्तोद्दिः खेराद्यचो लोप्यः
झभखथेति खेर्घस्य जत्वं चकारस्य अत्वञ्च ख्यस्येत्सनि ततो जिः
ततः स्यतृः ॥४०॥

इतः स्म मित्रावरुणौ किमेतौ किमश्विनौ सोमरसं
पिपासू । जनं समस्तं जनकाश्रमस्यं रूपेण तावैजिह
तां नृसिंहौ ॥४१॥

इतः । एतौ तत्रागतौ नृसिंहौ नरौ सिंहाविव जनकाश्रमस्यं ज०म०
जनं रूपेण स्वरूपतया श्रैजिहताम्बितर्कङ्कारितवन्तौ ऊहवितर्के
इत्यस्माद्भातोः ष्यन्तात् कर्त्तुः क्रियाफलाविवक्षायां णिचश्चेति
तङ् न भवति चङि णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् अजादेर्द्वितीयस्ये

ति दिव्यचमम् । ऊहमाह मित्रावरुणौ आदित्यवरुणौ देवता
 इन्द्रे इत्यानङ् तयोर्षद्धानुभावत्वात् सोमरसमिपासू पातुमिह
 न लोकेति षष्ठीप्रतिषेधः एतावागतौ आङ्पूर्वस्थेणो निष्ठायां
 रूपं किमश्विनौ अश्विनीकुमारौ सोमरसमिपासू एताविनि एव
 अचमम् औजिहतां सुशब्द इति पाठे एतैः सुमित्रेतिपाठः एता
 स मित्रेति स्मशब्दो निपातः पादपूरणार्थः ॥ ४१ ॥

भ० इत इत्यादि । ता नृमिहो मनुष्यश्रेष्ठो रामलक्ष्मणौ ऽप्येण
 मैन्दर्व्येण समस्तं जनकाश्रमस्यं जनं औजिहतां वितर्कं कारित
 वन्तौ ऊहङ् वितर्कं जि. प्ररणे जिश्रोत्यङ् नाजन्तादरिति निषे
 धात् हेद्वित्वं घञौञ्जरिति ज्ञानार्थत्वात् कर्त्तुः कर्मत्वं । वितर्कमा
 ह किमेतौ मित्रावरुणौ सव्यावरुणौ सोमरसं पातुमिच्छावन्तौ
 इतः सः अमुं देवं प्राप्तवन्तौ इण्गतौ को स्मनातीते इति की कि
 स्वा एतौ अश्विनौ अश्विनीकुमारौ नामत्यदौ नामत्यश्चैव दस
 य स्मृतौ तौ नामतो ऽश्विजाविति भाकण्डेयपुराणम् । केचित्तु स्मश
 ब्दः पादपूरणे इतो ऽस्मिन् देवे एतौ आगतौ आङ्पूर्वादिणः क
 इत्याङ्गः । मित्रश्ववरुणश्चेति इ दे महचरितदेवताइन्द्रे पूर्वपद
 स्यादन्ततानिपातनात् देवीदामचक्रवर्त्ती तु एकादश इत्युदाह
 रता विश्वराजो ऽदेत्यस्य योगविभागात् क्वचित् ममामे पूर्वपद
 स्य दीर्घत्वं सचितमित्याह ॥ ४१ ॥

अजिग्रहत्तं जनको धनुस्तत् येनार्हिद्द्वैत्यपुरं पि
 नाकी । जिज्ञासमानो बलमस्य वाक्कोर्हसन्नभांसी
 द्रघ्नन्दनस्तत् ॥ ४२ ॥

अजियं । येन धनुषा दैत्यपुरं पिनाकी महादेव आर्हिदत् जन्म
 चिंधितवान् अर्हेः स्तार्थिकस्यमात् चडि अजादेर्दितोवसेति दि
 ब्रह्मो दिदृश्यते रेफस्य प्रतिषेधः तद्गुणः तं रामश्चमकः अजिय
 हत्बोधितवान् अनेन धनुषा त्रिपुरन्दग्धमिति ग्रहेर्हेतुमण्यन्ता
 चडि षिलोपः षौ चडि इस्वः सन्वद्गात्रादित्त्वम्यहेस्य बुद्ध्यर्थात्
 गतिबुद्धीत्यादिना रामस्य कर्मसंज्ञा । अस्य रामस्य वाङ्मोर्भुजयो
 र्बलञ्जिज्ञासमानो जनकः एवभूतन्धनुःहसन् स्मयमानो रघुन
 न्दनो रामः अभाङ्गीत् भगवान् भञ्जेर्लुङि मिचि हलन्तलक्षणा
 वृद्धिः तत्र हि हल्यहणं समुदायप्रतिपत्त्यर्थमित्युक्तम् ॥ ४२ ॥

अजियहदित्यादि । जनको राजा तं रामं तद्गुणुरजियहत् भ०
 ग्राहयामास धातूनामनेकार्थत्वात् ग्रहिरत्र ज्ञानार्थं इत्यन्ये
 घोत्रौञ्जेरिति प्रथोज्यकर्तुः कर्मत्वं ज्यञ्ङुङःस्व इति इस्वः खेः सन्
 दिति सन्वत् येन धनुषा पिनाकी त्रिवो दैत्यानां पुरं त्रिपुरं
 आर्हिदत् हतवान् अर्हक्वधे स्यादौ नवद्वोऽथे इति निषेधात् दे
 र्दित्वं केचित्तु धनुषा प्रथोज्यकर्त्ता घातयामास इत्यर्थमाहुः
 जनकः कीदृशः अस्य रामस्य वाङ्मोर्बलं जिज्ञासमानः ज्ञातुमि
 च्छन् स्मृदृघननुज्ञेति सनन्तज्ञो मं हसन् लीलयैव तद्गुणुरभा
 ङ्गीत् भन्जोघौ मोटने श्यामिः अनिमत्वात् व्रजवदेति त्रिः चडि
 ति कुङ् ॥ ४२ ॥

ततो नदीष्णान् पथिकान् गिरिज्ञानाकायकान्
 भूमिपतेरयोध्यां । दिक्षुः सुतां योधहरैस्तुरङ्गैर्व्यस
 र्जयन्मैथिलमर्त्यमुख्यः ॥ ४३ ॥

म० ततो । धनुर्भङ्गादनन्तरस्यहानयमिति ज्ञात्वा जनकः सतान्दु
 हितरन्दिषुः दातुमिच्छुः ददातेः सनिमीमेत्यादिना अत्र दस
 दिव्वचमम् अत्रलोप इत्यभ्यासलोपः सस्येति तत्वम् सनाशंसभिच
 उः भूमिपतेर्दशरथस्य आङ्गायकान् आङ्गयन्ति आकारयन्ती
 ति कर्त्तरि ण्वल् आतो युक् कृत्प्रयोगे भूमिपतौ कर्मणि षो तान्
 अयोध्यां व्यसर्जयत् विसर्जितवान् विपूर्वस्य सृजेर्हेतुमण्यन्तस्य
 लङ्ङि रूपं गत्यर्थत्वात् द्विकर्मकता । नद्यां स्नान्तीति नदीष्णाः सु
 पिस्व इति योगविभागात्कः आतो लोपः निनदीभ्यांस्नातेरिति
 षत्वम् नदीन्तरोतुङ्कुश्लान् इत्यर्थः । पथिकान् पथि कुश
 लान् तत्रकुशलःपथ इति ठक् गिरिज्ञान् यथाप्रदेशङ्गिरिज्ञान्
 द्रुगुपधेत्यादिना कः तुरङ्गैः अश्वैः करणभूतैः युध्यन्त इति योधाः
 पचाद्यच् तानाहर्तुं क्षमैः वयमि चेत्यच् । हृषिमृगिष्णामिदमि
 लुपधूर्त्विभ्यलन्त्रित्याणादिकम् । अत्रियन्ते प्राणिना ऽस्मिन्निति
 मर्त्या भूर्लोकः तत्र भवा मर्त्या मनुष्या दिगादेराकृतिगणत्वात्
 यत् आकृतिगणत्वस्य लिङ्गं देवमनुष्यपुरुषपरुमर्त्येभ्य इति नि
 र्देशः मुखमेव मुख्यः प्रधानम् शाखादिभ्या यः । मर्त्यानामुख्या
 मर्त्यमुख्यः मैथिलस्याभा मर्त्यमुख्यश्चिति विशेषणसमासः जनक
 इत्यर्थः ॥ ४३ ।

म० तत इत्यादि । धनुर्भङ्गानन्तरं मिथिलासखन्धिमनुष्यश्रेष्ठो
 जनकः रामाय सुतां दित्सुर्दातुमिच्छुः सन् भूमिपतेर्दशरथस्य
 आङ्गायकान् दूतान् तुरङ्गैरयोध्यां व्यसर्जयत् प्रेरयामास तुर
 ङ्गैः कीदृशैः योधहरैः योधान् हर्तुं क्षमैः हञ्जःपचादित्वादनृ वयो
 बोधकवहनार्थे ऽनिति क्रमदीश्वरादयः एतेन शीघ्रगमनं दर्शितं

ब्रह्मं जहेत्यादिना तुरङ्गे निपातितः किभूतान् नदीष्वान् नदीषु
नरणकुशलान् नदीस्नातिमिस्नातीर्दाक्ष्ये इति रामानन्दस्य चेष
मनीषादिनात् वा पत्नं नदीषो नदीश्च इति पुरुषोत्तमः । य
न्यानं गच्छति वेत्ति वा इति निपातनादकः प्लान्नात् स्वार्थे को
वा पथि कुशलः पथक इति कंचित् गिरिं जानन्तीति गिरिञ्चा
हनजनादिति उः ॥ ४३ ॥

क्षिप्रं ततोऽध्वन्यतुरङ्गयायी यविष्ठवदुद्धतमोऽपि
राजा । आख्यायकेभ्यः श्रुतस्रनुवृत्तिरग्लानयानोमि
थिलामगच्छत् ॥ ४४ ॥

क्षिप्रम् । आख्यान्ति कथयन्ति ये ते आख्यायकास्तेभ्यः श्रुता ज०म
स्रनुवृत्तिर्येन स राजा दशरथः स्रयत इति स्रनुः पुत्रः दाभाभ्या
श्रुरिति वर्त्तमाने स्रवः किञ्चेत्यौणादिको नुप्रत्ययः । ततोऽनन्त
रमेव क्षिप्रं शीघ्रं स्थायितस्त्रीत्यादिना रक् क्रियाविशेषणञ्चैतत्
मिथिलामगच्छत् भरतश्चुप्राभ्यां सहेत्यर्थादनुषङ्ग्यं गमिर्ल
ङि इषुगमियमाञ्कः अध्वानम् अलङ्गामिनो ये तुरङ्गा अश्वाः
ते अध्वन्याः अलङ्गामीत्यस्मिन्नर्थे अध्वनोयत्वाविति यत् ये चा
भावकर्षणोरिति प्रकृतिभावः तैः साधु यातीति साधुकारिणि
णिनिः अध्वन्यतुरङ्गयायी एवञ्च कृत्वा अस्त्रानयानः न विद्यते
स्त्रानं स्त्रानिर्यस्मिन्याने तत् अस्त्रानं अस्त्रानं चानं यस्य ताह
त्रैस्तुरङ्गैः सुखयानः स्त्रानेति भावे निष्ठा संयोगादेरात इति

नत्वम्। वृद्धतमोऽपि यविष्ठवत् युवतम इव युवशब्दस्येष्टनि
खूलदूरेत्यादिना यणादिपरलोपः पूर्वस्य च गुणः पश्चात्तन
तुल्यम् इति वतिः ॥ ४४ ॥

भ० चिप्रमित्यादि । ततोऽनन्तरं आख्यायकेभ्यः श्रुता सुतोः पुत्रस्य
वृत्तिर्व्यवहारो येन स राजा दशरथः मिथिलां जनकपुरीं श्रीष
मगच्छत् कीदृशः अध्वनैस्तुरङ्गैर्यातीति यहादित्वालिन् श्रीला
र्थे णिन्नित्यंके आवश्यके णिन् इति केचित् अध्वानमत्यर्थं गच्छती
ति षण्यः अनित्यविवक्षया न त्रिः मन्वर्जानवर्जोति नलोपाभावः
अध्वनि कुशलाऽध्वन्या वा वृद्धतम इति अयमेषामतिशयेन वृद्धे
ऽपि यविष्ठवत् प्रकृत्युववत् गुणाद्देश्यस्य इतीष्टः वाढान्तिकेति
यूना यवादेशः जीमंशुडिर्वैकाच इति डिच्चात् टेलोपः । अम्लान
मक्लिष्टं यानं यस्य म्लैकान्संचये ऋः यलयुक्तादन्तत्वात् सू
लाद्यारिति ऋस्य नत्वम् ॥ ४४ ॥

वृन्दिष्टमार्चीदिसुधाधिपानां तं प्रेष्ठमेतं गुरुवद्ग
रिष्ठं । सदृङ्गहान्तं सुकृताधिवासं वंदिष्टकीर्त्तिर्यश
सा वरिष्ठं ॥ ४५ ॥

ज०भ० वृन्दिष्टम् । तं राजाममेतमायातञ्जनक आर्चीत् पूजितवान्
अर्चैर्लुङि रूपम् वृन्दिष्टं वृन्दारकतममशस्ततममित्यर्थः केषा
म्सुधाधिपानाम्पृथ्वीपतीनाम् प्रेष्ठमियतमम् गुरुवत् गुरुणा
तुल्यम्वत्तमानङ्गरिष्टम् गुरुतमम् सदृक् समानान्यथोच्चेत्युपसं
ख्यानार्थः किप् रुढिशब्दश्चायम् नात्र दर्शनक्रिया विद्यते ।

अभिजनादिभिस्तुल्यो जनक इत्यर्थः महान्तम् महानुभावसदृशम्
 ग्राम्मध्य महान्तं सुकृताधिवासं सुकृतनिलयम् अधिवसत्यस्मि
 न्निति अधिकरणे घञ् वंहिष्ठा बद्धस्तमा कीर्त्तिर्वस्य स वंहिष्ठा
 कीर्त्तिः यशसा वरिष्ठद्रुतमम् अत्र वृन्दारकप्रियगुरुवज्रलो
 रूणामिष्टनि यथासङ्गमियस्त्रिरेत्यादिना वृन्दप्रगरवंहवर इ
 त्येते आदेशा भवन्ति ॥ ४५ ॥

वृन्दिष्ठमित्यादि । अर्थात् जनकसमागतं दशरथं आर्षीत् भ०
 पूजितवान् किम्भूतं वसुधाधिपानां राज्ञां मध्येवृन्दिष्ठं प्रशस्ततमं
 प्रेष्ठं प्रियतमं गुरुवत् उपदेष्टृवत् पितृवद्वा गरिष्ठं गुरुतमं महा
 न्तं महाशयं सुकृतानि पुण्यानि अधिवसत्यस्मिन्निति आधारे घञ्
 यशसा वरिष्ठं उरुतमं वृहत्तमित्यर्थः । जनकः कीदृशः सदृक्
 अर्थात् दशरथस्य समान इव दृश्यते योऽसाविति तदादिभवत्
 समानेति क्विप् समानेदमिति सादेशः सदृशानां महान्तमित्यन्ये
 वंहिष्ठा बद्धस्तमा कीर्त्तिर्वस्य स तथा वृन्दिष्ठादौ गुणादेष्टेषु
 इतीष्टः वाढान्तिकेत्यादिना वृन्दारकप्रियगुरुवज्रलोरूणां वृन्द
 प्रगरवंहवरादेशः जीमंसेति डित्वात् टैर्लोपः प्रेष्ठमित्यत्र एका
 चलान्न डित्त्वं ॥ ४५ ॥

त्रिवर्गपारीणमसौ भवन्तमध्यासयन्नासुनमेक
 मिन्द्रः । विवेकदृशत्वमगात्सुराणां तं मैथिलोवाक्य
 मिदं वभाषे ॥ ४६ ॥

त्रिवर्ग । तन्द्रशरथमैथिलो जनकः वाक्यमिदं वभाषे त्रुवीत्यर्थं ज०

यहणात् द्विकर्मकता किन्तदाक्यमित्याह अमाविन्दो भवन्तम्
 एकासनमध्यासयन् आरोपयन् विवेकदृश्यत्वमगादिति सम्बन्धः
 आसनस्याधिशीङ्कित्यादिना अधिकरणे कर्मसंज्ञा भवन्तमिति
 गतिबुद्धीत्यादिना आसोरख्यन्तावस्थायामकर्मकत्वात् । पार
 ङ्गामीत्यस्मिन्वाक्ये अवारपारेत्यादिना पारशब्दात् खः तत्र
 विगृहीतविपर्यस्तयहणात् त्रिवर्गस्य धर्मार्थकामस्य पारीण
 मिति षष्ठीसमासः त्रिवर्गपारीणभवन्तं सुराणामध्ये स एतै
 को विवेकदृश्यत्वं विवेकज्ञतामगात् इणागा लुङि गतिस्येत्या
 दिना सिच्चा लुक् विवेकन्दृष्टवानिति दृशेः कनिप् ॥ ४६ ॥

भ० त्रिवर्गेत्यादि । मैथिलो जनकः तं दशरथं इदं वाक्यं बभाषे
 बुवोत्यर्थत्वात् द्विकर्मकता किन्तदित्याह भवन्तमेकमासनमध्या
 सयनुपवेशयन् इन्द्रः सुराणां विवेकदृश्यत्वं सदसद्भेदज्ञत्वं अ
 गात् प्राप्तवान् कीदृशं त्रिवर्गस्य पारं गच्छतीति षष्ठीकादिति
 षोः त्रिवर्गो धर्मकामार्थैरित्यमरः । अमाविति बुद्धिस्थनि
 दर्शनं विवेकं दृष्टवानिति त्रामिति कनिप् भवन्तमिति अध्यासेः
 प्राग्विवक्षितकर्मत्वाद्कर्मकत्वेन प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वं आसन
 मिति कर्मक्रियेत्यादिना आधारस्य कर्मत्वं ॥ ४६ ॥

हिरण्मयी शालन्वतेव जङ्गमा च्युता दिवः स्थासुरि
 वाचिरप्रभा । शशाङ्कान्तेरधिदेवताकृतिः सुता ददे
 तस्य सुताय मैथिली ॥ ४७ ॥

ज०म० हिर ॥ तस्य दशरथस्य सुताय रामाय सुयत इति सुतः

सुप्रसवश्चर्य्यथोरित्यस्मात् कर्मणि मिष्टा सुता मैथिली सीता द
 दे जनकेनेत्यर्थात् कर्मणि खिट् मैथिलस्यापत्यं अतदङ् तद्
 आदितोमनुष्यजातेरिति ङीष् । रामस्य व्येष्टत्वात्तस्यैव कवि
 ना परिणय उक्तः न श्लेषाणाम् तेन अन्या अपि तदैव दुहित
 रं दत्ताः हिरण्मयी सुवर्णनिर्मितेव सालसता वृक्षसता सुवर्ष
 ह्वित्वात् तस्याः हिरण्यविकार इति मयटि दाण्डिनायनेत्या
 दिना यलोपनिपातनम् । जङ्गमा सञ्चारिणी नतु स्यावरा अ
 त्यर्थङ्गच्छतीति यङि नुगत इति नुक् यङ्नात्पचाद्यचि यङे
 ऽचिचेति यङे लुक् श्युता दिवः आकाशात्पतिता अचिरप्रभेव
 विद्युदिव तेजस्वितात् तन्वीत्वाच्च किन्तु स्यात्पुरचञ्चला सा तु च
 च्चलेति व्यतिरेकः ऊङुत इति ऊङ् न भवति क्रियाशब्दत्वात्
 तत्र मनुष्यजातेरिति वर्तते शशाङ्ककान्तेर्य्याधिदेवता अधि
 ष्ठात्री देवता तस्या आकृतिर्यस्याः सौम्यत्वात् आक्रियते अनये
 त्याकृतिः संस्थानम् अकर्त्तरिकारकेति स्थित्यां किन् ॥ ४७ ॥

हिरण्मयीत्यादि । अर्थात् जनकेन तस्य दशरथस्य सुताय मैथि
 ली सुता ददे मैथिलस्यापत्यं स्त्रीति ष्णः यद्वा मिथिलायां नगर्यां
 अर्थात् मिथिलाख्यभूभागे जाता अथो निसम्भवत्वात् पार्थिवीत्य
 र्थः अथो निसम्भवेन दिव्यत्वात्तच्छीलं सूचितं रामसमीपे सीता
 कीदृशी हिरण्मयी स्वर्णमयी सालवृक्षसम्बन्धिनी सतेव एतेन रा
 मस्य सालवृक्षतुल्यत्वं सूचितं मयटि हिरण्यस्य यलोपो निपातं
 नात् जङ्गमा सञ्चारिणी अन्या सता स्थिरेति विशेषः यद्यपि
 गत्यर्थाद्भक्तायां यङ्स्यात्तथापि जङ्गमशब्दोऽयं रूढः दिव
 ष्यता अचिरप्रभा विद्युदिव स्यात्तुः स्थितिशीला विद्युच्चञ्चला

भ०

इति विशेषः ज्ञानास्येति श्चुः अतिशैत्यत्वात् चन्द्रकान्तेरधिदेव
ताया अधिष्ठातृदेवताया इवाकृतिर्यस्याः ॥४७॥

सन्ध्यां ततो विश्वजनीनवृत्तिस्तामात्मनीनामुदवो
ढ रामः । सद्रत्नमुक्ताफलभर्मभूषां संवहयन्तीं रघु
वंश्यलक्ष्मीं ॥ ४८ ॥

ज०म० सन्ध्याम् । ततो दानानन्तरम् लभ्यान्तामात्मनीनाम् आत्मनेहि
तां आत्मविश्वेति च्चुः रामः उदवोढ वहः स्वरितेच्चात्कृत्तः क्रिया
फलविवक्षया तद् विश्वजनीना विश्वजनाय हिता वृत्तिः प्रवृत्ति
र्यस्य रामस्य स पूर्ववत्त्वः मतो उत्कृष्टा रत्नादिशोभा यस्याः
नैरलङ्कृतत्वात् तां सद्रत्नमुक्ताफलभर्मभूषां स्वर्णं सर्व
धातुभ्यामनिन् भर्मभूषामिति पाठान्तरम् सद्रत्नादिभूषा अल
ङ्कारा यस्या इति याज्यम् गुरोश्चहल इत्यकारः संवहयन्तीं
सम्बुद्धलामतिस्थिराङ्गर्वाणाम् बहुलशब्दात्तत्करोतीति णिच्
इष्टवद्भावात् प्रियस्थिरेत्यादिना वंहादेशः पद्यात्तदन्तस्य सम्य
र्वस्य साधनेन योगः कामित्याह रघुवर्ग्यलक्ष्मीमिति रघुवर्ग
भवास्मिभूतिस्वर्गान्ताच्चेत्यनुवृत्ता अशब्देयत्खावन्यत रस्यामिति
यत् ॥ ४८ ॥

भ० सन्ध्यामित्यादि । ततोऽनन्तरं आत्मने हितां सन्ध्यां तां सीतां
राम उदवोढ उत्पूर्ववहः परिणये सचवहोऽदोढोति अत
श्रीलं दम्यवत्वात् भलाभावः विश्वेषां जनानां हिता वृत्तिर्व्यव

धारी यस्य विकारसंघेत्यादिना हितार्थे ईनः मन्वर्ज्येत्यादिना
 आत्मनो नलोपाभावः । सद्रत्नानि मुक्ताफलानि भर्माणि भूषा
 अलङ्कारोपस्थाः शोभामिति पाठे तैः शोभते पचादित्वाद् न मती
 वर्त्तमाना रत्नादीनां शोभा यचेति वा । हेम स्वर्णं जातरूपं सु
 वर्णं भर्मां हाटकं ज्ञातकुम्भमिति हस्तायुधः रघुवंशशस्त्रीं सर्वं
 हयनीं सम्यक् वञ्जलीकुर्वतीं सेःहत्याख्यानेजिः वाढान्ति केति
 वंहादेवः ॥ ४८ ॥

सुप्रातमासादितसम्पदं तद्वन्दारुभिः संस्तुतमभ्य
 योध्मं । अश्वीयराजन्यकहास्तिकाढ्यमगात्सराजं बल
 मध्वनीनं ॥ ४९ ॥

सुप्रातेति । विवाहं निर्भर्त्यं प्रभाते अयोध्याभिमुखन्तदसन्दर्भे ज०म०
 रथस्यागात् गतवत् । सुप्रातन्निरूपद्रवत्वात् शोभनप्रातर्द्दिन
 मुखं यस्य बलस्य । सुप्रातसुषेत्यादिना समासान्तद्विषोपस्य नि
 पात्यते । आसादितसम्पदप्राप्तद्वर्षं प्रमदसम्पदौ द्वर्षं इतिनिपा
 तनम् । वन्दारुभिः संस्तुतं हतसखम् अभ्ययोध्मम् अयोध्याभि
 मुखम् अभिप्रतीआभिमुख्य इति अव्ययीभावः । अश्वानां समूहो
 अश्वीयं केशशशाभ्यां यञ्हाविति ष्ः राजन्यानां चत्रियाणां स
 मूहो राजन्यकम् । गोषोषेत्यादिना वुञ् प्रकृत्याकोराजन्यमनु
 व्यथुवान इति प्रकृतिभावादपत्यथकारलोपो न भवति । हस्ति
 नां समूहो हास्तिकम् अचिन्तहस्तीति ठक् । एषां सेनाङ्गत्वात्
 इन्द्रकवद्भावः तेनाख्यमुपचितमिति तृतीयेति योगविभागात्स
 मायः । सह राज्ञेति विष्टुञ्च साकञ्चवचने यौगपद्ये वाच्ययी

भट्टिकाव्यं ।

। अथ्ययीभावेचाकाल इति सभावः अनश्चेति टच् समा
 ।। अध्वनीनमध्वानमलङ्कामीत्यध्वनोयत्वी आत्माध्वनौ
 इति प्रकृतिभावः ॥ ४८ ॥

सुप्रातमित्यादि । तदसं दशरथसैन्यं अभ्ययोधं अयोध्याम
 निम्खीकृत्य अगात् इणोगाभ्यां शोभनं प्रातर्यस्य तत् सुप्रातं
 निश्चिन्तत्वात् निपातनेन स्वार्थे ष्येन वा साध्यं । आसादितः प्राप्तः
 सम्पदो हर्षो येन वन्दारुभिः स्तुतिपाठकैः संस्तुतं वदिङ्नुत्यभिवा
 टयोः ष्टवन्द आहः अय्यराजन्यहस्तिनां समुद्देन आद्यं प्रभृतं वि
 कारसंघत्यादिना समुहार्थे अश्वादीयः राजन्यहस्तिभ्यां कण्
 राज्ञा मच्च त्रिद्यमानं मराजं राजमहितं अनवशिष्टं युगपदा इत्य
 र्थः । व. क. न. से. प्येति माकन्ये यौगपदे वा अथ्ययीभावः अनदत्यने
 नाश्रयः । महः सोऽकाले इति सः अध्वानमनुगच्छति ढधेका
 टिति ईनः सन्वर्जानित्यादिना नलोपाभावः ॥ ४८ ॥

विशङ्कटो वचसि वाणपाणिः सम्यन्नतालदयसः पु
 रस्तात् । भीष्मो धनुश्चानुपजान्वरत्निरैति स रामं पथि
 जामदग्न्यः ॥ ५० ॥

ज. म० विभेति ॥ एवमस्य गच्छतः पथि मार्गे सप्तम्यां भस्य टेलोपः
 पुरस्तादयतः अस्तातौचेति पूर्वस्य पुरादेशः । रामोजाम
 दग्न्यः जमदग्नेरपत्यं रामोऽयम् गर्गादिपाठाद्यञ्च स ऐति स
 आगतवान् आङ्पूर्वादिणा लट् एत्येधत्युट्स्लितिवृद्धिः । विश
 ङ्कटो वचसि विशाल उरसि वेः शालच्छंकटचाविति शङ्कटच् ।

वाणः पाणावस्थेति वाणपाणिः प्रहरणार्थेभ्य इत्यादिना सप्तम्य
 न्तस्य परनिपातः । सम्पन्नोनिष्यन्नोयस्तालवृक्षः स प्रमाणं यस्य
 स तथोक्तः प्रमाणे इयसश्च । भीषते अस्मादिति भीषः भियः
 घुमेति औषादिको मक्षप्रत्ययः वा घुगागमश्च । भीमादधा
 ऽपादान इत्यपादाने साधुः । धनुश्चान् धनुषा युक्तः संमर्गे
 मतुप् । जानुनोः समीपमुपजानु सामीप्येऽव्ययीभावः उपजानु
 अरत्त्रिर्यस्य स तथोक्तः प्रलम्बवाञ्जरित्यर्थः ॥ ५० ॥

विश्वरूढ इत्यादि । अथ जामदग्न्यः परशुरामः पुरस्तात् पूर्व्य भ०
 स्थां द्विषि अग्रतो वा पथि रामं ऐति स्म आगतः जमदग्नेरपत्य
 मिति गर्गादित्वात् षष्मः पुरस्तादिति दिक्शब्दाद्दिग्दंशकालेस्ता
 दिति स्तात् पूर्व्याधरावरा इति पुरादेशः । वचमि विश्वरूढोवि
 शालः वाणः पाणो यस्य वाणयुतः पाणिर्यस्येति वा । सम्पन्नावि
 शालोयस्तालवृक्षः स परिमाणं यस्य दत्तमात्रइयस्यमाने इति
 इयसः विभेत्यस्मात् भीषो निपातनात् । धनुश्चान् प्रशस्तधन्युक्तः
 मतुरस्त्वर्थे जानुनोः समीपमुपजानु तत्रारत्त्रिर्यस्य दीर्घवाञ्ज
 त्वात् अरत्त्रिस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना इत्यमरः । रत्नरत्नी
 स्त्रियौ हस्तौ बद्धमुष्टितता कृत्वा इत्यमरमाला ॥ ५० ॥

उच्चैरसौ राघवमाह्वतेदं धनुः सवाणं कुरु माति
 यासीः । पराक्रमज्ञः प्रियसन्ततिस्तं नमः क्षितीन्द्रो
 ऽनुनिनीषुर्हृत्चे ॥ ५१ ॥

ज०म० उचैः ॥ उचैर्महता ध्वनिना राघवन्दाशरथिं एवमख्यमा
 णमाकृत आकृतवान् स्रुङ्गायामाऊ इत्यात्मनेपदम् आत्मने
 पदेष्वन्यतरस्यामिति स्त्रीरङ् । धनुः सवाण् कुरु धनुषि वाणमा
 रोप्य युद्धाय सञ्जीभवेत्यर्थः मातियासीः मातिक्रम्य गमनङ्गा
 र्थीः यातेर्माङि लुङ् अडभावः यमरमनमातांमकेति इट् इट
 ईटीति मित्थोलोपः । अथ क्षितीन्द्रादशरथः तमुचे ब्रुवोवचिः
 आदेशस्य स्थानिवद्भावेन कर्त्तुः क्रियाफलविवक्षायात्तङ् न वचेः
 परस्मैपदित्वात् वच्यादिना सम्प्रसारणम् । पराक्रमज्ञः यत
 स्तस्य पराक्रमञ्जानाति राजा प्रियसन्ततिः प्रिया सन्ततिर्यस्य
 रामं व्यापादितं माभूत्सन्तानविकेद इति नम्रः प्रणताभूत्वा अनु
 निनीषुः अनुनेतुमिच्छुः तदनुमयमाह ॥ ५१ ॥

भ० उचैरित्यादि । असौ परशुरामः उचैर्महाशब्देन राघवं
 राममाकृत स्रुङ्गायामास आङ्गानं कृतवान् स्रुङ्गायामाऊ इति
 ङेङो मंत्रस्य स्थानिवदिति ङः । इदं मदीयं धनुः सवाणं कुरु अचै
 व बलं ज्ञात्वा युद्धं करिष्यामि एतावतैवापराजितोऽहमिति भा
 वः । अन्ये तु इदं तदीयं धनुः सवाणं कुरु धनुषि वाणमारोप्य यु
 द्हाय सञ्जीभवेत्यर्थं इत्याहः इदमिति हस्तनिर्दिष्टत्वाद्दुर्गं माति
 यासीः मातिक्रम्य गच्छ मेत्यव्ययं निषेधं तद्योगेऽन्निषेधः यमर
 मनमेति इममनौ । अथ क्षितीन्द्रादशरथस्तं जामदग्न्यमुचे वचो
 ऽरे इति ब्रुञ्जो वचादेशः स्थानिवद्भावात् कर्त्तुः क्रियाफलवत्त्वविव
 क्षायां मं व्ययग्रहति खेर्ञिः ग्रहस्वपाद्योरिति प्रकृतैर्ञिः स किञ्चू
 तः पराक्रमज्ञः परशुरामस्य पराक्रमं जानाति प्रिया सन्ततिः
 सन्तानो यस्य प्रियसन्तानः अतएव नम्रः प्रणतः सन् अनुनिनीषुः
 अनुनेतुमिच्छुः ॥ ५१ ॥

अनेकशो निर्जितराजकस्यं पितृनताशीर्नृपरक्त
तोयैः । संक्षिप्य संरम्भमसद्विपक्षं कास्वार्भकेऽस्मिंस्तव
राम रामे ॥५२॥

अनेदति । संरम्भं क्रोधं संक्षिप्य उपसंहर क्षिपेः लोटि मध्यमैक म०
वचने रूपम् अन् एकमेकमिति विगृह्य सङ्घीकवचनाच्चेति ब्रह्
पयान्नञ्ममासः । अनेकशोऽनेकप्रकारमिति क्रियाविशेषण
मेतत् निर्जितम्यराजितं राजकं राज्ञां समूहोयेन स निर्जितराज
कः गोत्रोचेत्यादिना वुञ् । त्वं पुनः पितृनताशीः प्रीणितवान्
सि कैः नृपरक्तोयैः तृपप्रीणन इत्यस्माद्बुद्ध् सिच् हस्तन्तस्यक्षणा
वृद्धिः । असद्विपक्षम् असन्नविद्यमानोविपक्षोयस्मिन् संरम्भे नि
र्जितराजकत्वात् रामोविपक्ष इति चेदाह कास्वार्भकेऽस्मिंस्तव
राम रामे हे परशुराम अर्भके वालके रामे तव का आस्वा
क आदरोऽस्ति नैवेत्यभिप्रायः ॥५२॥

अनेकशदत्यादि । हे राम हे परशुराम संरम्भं क्रोधं संक्षिप्य म०
संहर क्षिप्यौनुदि अनेकवारं निर्जितं राजकं येन तथाभूतस्यं
अतः क्रोधो न युक्तः नृपाणां रक्तानि हृदिराखेव तोयानि तैस्त्वं
पितृन् अताशीः प्रीणितवान् एकविंशतिवारान् निःसञ्जीकृत्य तद्
क्लैः पितृतर्पणकरणं तस्य प्रसिद्धं निस्तृपप्रीणने रूपमुपसृष्टेति
विकल्पात् सिः वेमूदितिरधादित्वाद्दिकल्पेनभावपक्षे ब्रजवदेति
त्रिः । संरम्भं कीदृशं असन्नवर्त्तमानोविपक्षोयस्य तादृशं निर्जित
राजकत्वात् रामो विपक्ष इतिचेदाह अस्मिन् मत्पुत्रे रामे अर्भके

बालके तव का आस्था आदरो यत्नो वा न कापोतिभावः । आ
 स्थाचालम्बनास्थानयत्नापेक्षासु कथ्यते इति विश्वः । रामपदद्वये
 ननामसास्यादपि क्रोधो नोचित इति व्यज्यते । अनेकश एकमेकं
 इति विगृह्य संख्यैकार्थादीष्यायामिति चणस् पश्यान्नञ्मः अनेक
 स्थापि संख्यावाचित्वात् तत एव चणस् इत्येके राजकमिति विकार
 संघेति राज्ञः समुहार्थे ऋण ॥५२॥

अजीगणद्वाशरथं न वाक्यं यदा स दर्पेण तदा
 कुमारः । धनुर्व्यकारीङ्गुरुवाणगर्भं लोकानलावीदि
 जितांश्च तस्य ॥५३॥

०भ० अजीग । दाशरथन्दशरथस्येदन्दाशरथन्तस्येदमित्यण्
 वाक्यस्वचनं यदा स्वदर्पेण स्वमदेन हेतुना जामदग्न्यः नाजोग
 णत्न गणितवान् गणसङ्ख्यान इत्यस्यादन्तत्वान्न वृद्धिः चङि
 चेति दिव्वचनम् ईचगणइति ऋभ्यामस्यकारः तदा कुमारो
 रामोधनुर्व्यकारी आकृष्टवान् रूपआकर्षणे स्पृशमृशेत्यादिने
 पमङ्खानेन भिचि पचे रूपम् हलन्तलक्षणावृद्धिः षडोःकम्भो
 ति कत्वम् कृतदारकर्मापि पुत्रः पितरि जीवति कुमार इति व्यप
 दिश्यते । गर्भयतीति गर्भः गुरुवाणो गर्भो यस्य धनुषः लोकांश्च स्व
 प्रभावादिजितान् तस्य परशुरामस्य अलावोत् क्लिप्तवान् लना
 तेर्लुङि भिचि वृद्धौ रूपम् । समुच्छिद्यन्तामस्य लोका इति अमोघ
 मस्त्वं मुक्तवानित्यर्थः ततः प्रभृति तस्य सर्व्वं तेजोऽपहतम् ॥५३॥

भ० अजीगणदित्यादि । यदा स जामदग्न्यः दाशरथं वाक्यं दर्पेण

दर्पात् न अजीगणत् न गणितवान् दशरथस्त्रेडमिति विकार
 मंधेत्यादिना षः । गणत्कसंख्याने वेङ्गणकथः खिर्च्यञ्जीति खे
 रीङ् तदा कुमारी युवराजा वालको रामो धनुर्व्यकार्छीत् आकृ
 ष्टवान् कृषौत्वा कृषि कृषमृषेति सिः ब्रजवदेति त्रिः षडोः कःसे इति
 कः किलादिति षः । कीट्टुं धनुर्गुरु मद्दत् वाणो गर्भं दष मध्यव
 र्त्ती यत्र वाणो गर्भे यस्येति वा गुर्विति वाणविशेषणम् । ततस्तस्य
 जामदग्न्यस्य विजितान् वशीकृतान् लोकांस्वर्गानन्नावीत् क्षिप्र
 वान् तत्र गमनं निषिद्धवानित्यर्थः लुज्जगच्छिदि टी ॥ ५३ ॥

जिते नृपारौ सुमनीभवन्ति शब्दायमानान्यशनैर
 शङ्कं । वृद्धस्य राज्ञोऽनुमते बलानि जगाहिरिरेऽनेकमु
 खानि मार्गान् ॥ ५४ ॥

जितेदति । जिते नृपारौ परशुरामे बलानि सैन्यानि मार्गान् ज०म०
 पथः जगाहिरिरे अवष्टम्भवन्ति । वृद्धस्य राज्ञोदशयस्त्रानुमते
 सति गच्छतेति । जामदग्न्यसंरम्भादसुमनांसि सुमनांसि सन्ति
 सुमनीभवन्ति बलानि अहर्मनइत्यादिना चावन्धस्य लोपे अस्य
 चावितीत्वे रूपम् । शब्दायमानानि अशनैः सुष्ठु शब्दं कुर्वा
 णानि एवञ्जितस्तथा जितो नृपारिरिति शब्दवैरेत्यादिना क्यङ्
 अशङ्कन्निर्भयञ्जगाहिर इति क्रियाविशेषणम् । अनेकमुखानि पृ
 थग्भूतानि पूर्वभयेन वज्रलीभूतत्वोदनीकानाम्बुत्वाद्बुधचन
 मिति ॥ ५४ ॥

जित इत्यादि । नृपाणां अरौ परशुरामे रामेण जिते सति वृद्ध भ०

स राक्षोदशरथस्थानुमते अनुमतौ सत्यां बलानि वैश्यानि अन्नं
 यथा खान्तया मार्गान् पथो जगाच्चिरे आकान्तवन्ति गार्हृत्वि
 लोडे । कीदृशानि पूर्व्यं आमदन्वभयात् असुमनांसि सुमनांसि
 भवन्ति चिःहभस्वभूततद्भावे इति चिः । मगच्चुरिति सला
 पे अकारस्य ईः अन्नैरुच्चैः ब्रह्मायमानानि जयब्रह्मं कुर्व्वाणानि
 ब्रह्मसुखकष्टादेरिति क्यः घोज्यरे इति दीर्घः । अनेकमुखानि
 पूर्व्यं भयात् वर्जुलीभूय सन्नति पृथग्भूतानि ॥५४॥

अथ पुरुजवयोगान्नेदयदूरसंस्थं दवयदतिरयेण
 प्राप्तमुर्वीविभागं । क्लमरहितमचेतनीरजीकारित
 क्ष्मां बलमुपहितशोभां तूर्णमायादयोध्यां ॥५५॥

इति भट्टिकाव्ये प्रकीर्णकाण्डे सीतापरिणयोनाम
 द्वितीयः सर्गः ॥

ज०म० अथ । अथेत्यानन्तर्ये बलन्दाशरथम् तूर्णं शीघ्रम् अथ
 मत्तरेत्यादिना पथे इडभावः । ज्वरत्वेति वकारोपधयोः कृट्
 रदाभ्यामिति नत्वम् । अयोध्यामायात् आगतम् आङ्पूर्व्याद्यातेर्ल
 ङि रूपम् । पुरुर्महान्वेगोजवः तेन योगात् पूर्व्यते वर्द्धते इति पुरुः
 कुर्भक्षेत्यधिकृत्य पृभिदिव्यधीत्यादिना कुप्रत्ययः । दूरसंस्थन्दूरे
 सन्निष्ठत इति कः । उर्वीविभागान्नेदयत् अन्निकङ्कुर्वत् अन्निक
 ब्रह्मात् समीपवाचिनः तत्करोतीति णिच् इडवद्भावादन्निक

०म

भ०

वाढयोर्नेदसाभाविति नेदादेशः पश्चात्तत्र तत्रि त्रप् अयादेशः प्राप्नं विषयीकृतं चोर्ब्बीविभागं भूविभागम् अतिरयेण अतिवेगेन दवयत् दूरं कुर्वत् पश्चाद्भागेन दूरशब्दात् पूर्व्वेच्छिचि इष्टवद्भावे च स्थूलदूरेत्यादिना यणादिपरलापः पूर्व्वस्य च गुणः पश्चात्तथा एव लडादयः । क्लमरहितम् अपगतअमम अचेतत् कियद्दूरमा गता ऽहमित्यवुध्यमानम् चितीसंज्ञान इत्येतस्य तत्रि रूपम् । अनोरजा नीरजाः कारितेति अरुर्मन इत्यादिना च्चावन्यलापः । अस्य च्चावितीत्वम् नीरजीकारिता च्चा भूमिर्यस्यामयोध्यायाम् तां सिक्तसंमृष्टभूतलामित्यर्थः । उपहितशोभाञ्च त्रध्वजपता काभिरारोपितशोभाम् ॥५५॥

इति भट्टिकाव्यटीकायाञ्चयमङ्गलाख्यायाम्प्रकीर्णकाण्डे सीता परिणयोद्धितीयः सर्गः ॥

अथेत्यादि ॥ अथानन्तरं बलं दशरथसैन्यं तूर्णं शीघ्रं अयोध्यां ७०
आयात् आङ्पूर्वाद्यातेर्घी । त्वरतेः क्ते श्रिवावमवज्वरेति उक्तं
सह वस्य ऊट् सूल्वाद्योदिति क्तस्य नत्वम् । कीदृशं पुरुजवयोगात्
प्रचुरजवयोगात् दूरसंस्थं नेदयदन्तिकं कुर्वत् स्त्रैः कृत्याख्याने
त्रिः वाढान्तिकेति नेदादेशः अतिरयेण अतिवेगेन प्राप्नं उर्ब्बीवि
भागं दवयत् दूरं कुर्वत् त्रिः दवादेशः । क्लमरहितं अतिहर्षात् अ
पगतअमं अतएव अचेतत् कियद्दूरमागतमित्यजानत् चितीसं
ज्ञाने तत्रुः । कीदृशीमयोध्यां अनोरजा नीरजाः कारिता निर्धूली
कारिता च्चा भूमिर्यस्यां सिक्तसंमृष्टभूतलामित्यर्थः मनश्चचुरिति
चौ सलोपः उपहितशोभां ध्वजपताकादिभिः प्रापितदीप्तिं ॥५५॥

इति भरतसिंहतायां मुग्धविधिनां भट्टिटीकायां श्रीराम
परिषदा नाम द्वितीयः सर्गः ॥

वधेन संख्ये पिशिताशनानां क्षत्रान्तकस्याभिभवेन
चैव । आद्यम्भविष्णुर्यशसा कुमारः प्रियम्भविष्णुर्न स
यस्य नासीत् ॥१॥

ज०म० वधेनेत्यादि । मञ्जी संशामे पिशिताशनानां राक्षसानाम्भिशित
नामम् अशनं येषामिति तेषां वधेन हननेन हनस्यवध इति अप्
प्रत्यये बधादेशः कृतप्रयोगे कर्मणि षष्ठी क्षत्रान्तकस्य परशुरा
मस्य अभिभवेन पराजयेन च च्छेदोरप् चैवशब्दे निपातसमु
दायः समुच्चये 'तेन हेतुभूतेन यशसा आद्यम्भविष्णुः अनाद्य
आद्यो भूतः कर्त्तरिभुव इति खिष्णुच् अरुर्दिषदितिमुम् कुमारी
यस्य न प्रियम्भविष्णुः यस्यापि प्राक् प्रियो न जातः पश्चादपि तथै
व न प्रियोभूतः स नासीत् न बभूव ॥१॥

भ० वधेनेत्यादि । संख्ये युद्धे पिशिताशनानां राक्षसानां वधेन क्षत्रि
याणामन्तकस्य परशुरामस्य अभिभवेन च हेतुना यशसा आद्य
म्भविष्णुः समुद्धो भवन् कुमारी रामो यस्य न प्रियम्भविष्णुः स ना
सीदेव सर्वस्वैव प्रिय इत्यर्थः 'एवशब्दे नासीदित्यन्वितः' चैव
शब्दः समुच्चये वा । अनाद्य आद्यो भवति इति प्रागप्रियोऽपि
भूत्वा पश्चात् प्रियो भवति भुवोऽपि खिष्णुस्तु कर्त्ताविति चे खिष्णुः
खित्यव्याजरूप इति मन् अस्तेर्था हदाद्यस्तीति ईम् ॥१॥

म

भ

ततः सुचेतीकृतपौरभृत्यो राज्येऽभिषेक्ष्ये सुतमित्य
नीचैः । आघोषयन् भूमिपतिः समस्तं भूयोऽपि लोकं
सुमनीचकार ॥२॥

ततः । ततः प्रियम्भविष्णुतया अनन्तरभूमिपतिर्दंडरथो लोकं ज०म
सुमनीचकार किमयं सम्यक् पालयिष्यति नवेति असुचेतसः पौ
राभृत्याश्च जाताः ते सम्यक् पालनात्सुचेतसः कृता येन स सुचेतो
कृतपौरभृत्यः भूयोऽपि पुनरपि लोकं समस्तं सुमनीचकार कथ
मित्याह राज्ये राजकर्म्मणि पालने रक्षणे सुतं रामं अभिषेक्ष्ये
तदभिषेककरिष्यामीति सिचेरुभयपदिनात्तद् अनोचैर्महता
ध्वनिना आघोषयन् घोषणाङ्कारयन् सुचेतीसुमनीचकरो अरु
मन इत्यादिना साधू ॥२॥

तत इत्यादि । ततोऽनन्तरं अहं राज्ये राजकर्म्मणि सुतमभि भ०
षेक्ष्ये अभिषिक्तं करिष्ये इति अनोचैरुचैराघोषयन् भूमिपति
र्दंडरथः समस्तं लोकं भूयः पुनरपि सुमनीचकार असुमनसं सु
मनसं कृतवान् । कीदृशः असुचेतसः सुचेतसः कृताः पौराभृ
त्याश्च येन स तथा अभिषेककाले किमयं सम्यक् परिपालयिष्यति
नवेत्याशङ्कया पौरभृत्यानामसुचेतस्त्वमासीत् सम्यक् पालनात्
तेषां सुचेतस्त्वं कृतं रामस्य प्रियम्भविष्णुतया तदभिषेकमदृष्ट्वा
पुनः पुनरसुमना लोक आसीत् रामाभिषेकाघोषणया पुनः
पुनः सुमनसं चकार सुचेतीसुमनीचकरो पूर्ववत् मनश्चरित्या
दिना सिद्धौ सिचपशौञ् चरणे चडिति करु ॥२॥

आदिक्षदादीप्रकृशानुकल्पं सिंहासनं तस्य सपा
दपीठं। सन्तप्रचामीकरवल्गुवज्रं विभागविन्यस्त
महार्घरत्नं ॥३॥

ज०म० आदिक्षत्। तस्य रामस्य सिंहासनमादिक्षत् आदिष्टवान् एवं
विधं कारयेति। दिग्भेः स्वरितेता लुङि ब्रलङ्गुपधादित्यादिना
त्रैःक्यः अकर्तृगामिक्रियाफलत्वान्तिप् आदीप्रकृशानुकल्पञ्ज्व
लित्ताग्नितुं धं तस्य कारणमाह सन्तप्रचामीकरवर्णानि उक्तप्र
सुवर्णवर्णानि वज्राणि यस्मिन् तथा विभागेषु विन्यस्तानि अति
महार्घाणि रत्नानि पद्मरागादीनि यत्र सपादपीठं सह पादपी
ठेन ॥३॥

४ म० आदिक्षदित्यादि। दशरथस्तस्य रामस्य सिंहासनं आदि
क्षत् आदिष्टवान् दिग्भोजश् अतिमर्जने टो ह्रस्वमाऽनिमजुङ्
इति शक् शङ्गाजेति षड् षडोःकःमं इति कः कीदृशं सम्यक् ज्व
लित्ताग्नितुल्यं त्यादेश्चैने इति कल्पः पादपीठेन सहितं अग्नितु
ल्यस्वर्णशोभितहोरकं विशिष्टदेशार्पितमहामूल्यपद्मरागादिकं
॥३॥

प्रास्थापयत्यूगकृतान् स्वपोषं पुष्टान् प्रयत्नाद्दृढ
गात्रबन्धान्। स्वभर्माकुम्भान् पुरुषान् समन्तात्पत्का
पिणस्तीर्थजलार्थमाशु ॥४॥

भ० ज०म० प्रास्था। तीर्थजलार्थं पुरुषान्प्रयत्नात् आदरेण समन्तात्

र्षासु दिक्षु आशु शीघ्रमास्यापयत् प्राहिषेत् । प्रपूर्व्वलिष्ठ
तिर्गमने वर्त्तते तस्य हेतुमण्यन्तस्य लङि रूपं पूगकृतान् अप्
गाः पूगाः कृता इति श्रेष्ठादिषु च्चयर्थवचनमिति समासः सङ्घी
कृतानित्यर्थः स्वपोषन्पुष्टान् स्वेषु इति षमुल् अमैवाव्ययेनेति स
मासः यथाविध्यनुप्रयोगश्च । दृढो गात्रबन्धो येषान्मान् संय
तकायान् महाभारीदहनचमत्वात् सहस्रकुम्भान् ससुवर्षकल
सान् पत्काषिणः पादौ कषितुं हिंसितुं शीलं येषामिति सुष्यजा
तौ णिनिः हिमकाषिद्वितिषुचेति पदादेशः पदातीनित्यर्थः । आश्रि
ति क्वापाजीत्यादिना उण् ॥४॥

प्रास्यापयदित्यादि । दशरथस्तीर्थजलार्थं समन्तात् सर्वांसु म०
दिक्षु आशु शीघ्रं पुरुषान् प्रयत्नात् आदरात् प्रास्यापयत् प्रपूर्व्व
स्याधानुगत्यर्थः घो जिःप्ररणे स्त्रीषीति पन् पूगकृतान् अभिधा
नात् अपूगाः पूगाः कृता इति च्चयर्थे समासः संघीकृतानित्यर्थः
स्वपाषं यथास्यात्तथा पुष्टान् स्वानां ज्ञातीनां पोषो यत्र पोषण
क्रियायां पोषो घञन्तः गतार्थात् पुषोणम् तदनुप्रयोगश्चेति पा
णिनीयादयः तन्मते स्वेन धनेन पुष्टानित्यर्थः दृढो गात्राणां बन्धो
येषां भारीदहनचमत्वात् स्वर्षकलससहितान् पादकषणशी
लान् कषबधे यहादित्वालिन् पादचारिण इत्यर्थः । अत्र पादस्य
पदादेश इति पाणिनीयादयः स्वमते पद्दशब्दोऽस्ति पदं द्विस्र
रणोऽस्त्रियामित्यमरः केन उभयते पूर्यते इति कुम्भोनिपातनात्
॥४॥

उत्तांप्रचक्रुर्नगरस्य मार्गान् ध्वजान् बबन्धुर्मुमुक्षुः
खधूपान् । दिशश्च पुष्यैश्चकरुर्विचित्रैरर्थेषु राज्ञा नि
पुणा नियुक्ताः ॥५॥

न०म० उच्यते । ये निपुणा अर्थेषु कार्येषु राज्ञा दत्त रथेन निपुणाः
अधिकतात्वे नगरस्य मार्गान् पथः उच्यन्ते येन वतः प्रचक्रुः । उ
च्यते मुचा गुरोश्च चल इत्यकारः वा विद्यते तेषामित्यर्थं आदिभ्यो
ऽच् इजादेश्च गुरुमत इत्यादिना आम्प्रत्यये प्रचक्रुरित्यनुप्रयो
गो न घटते ह्यज्ञानुप्रयुज्यते इत्यनुशब्दस्य व्यवहितनिवृत्त्यर्थत्वात्
अजावबन्धुः उच्छ्रायितवन्तः मुमुक्षुः धूपान् आकाशे धृष्टिका
दिभिर्धूपान्कमुक्षुः प्रमुक्तवन्तः । दिग्गश्च पुष्यैश्चकतः क्वचित्तवन्तः
अविचेप इत्यस्य निटि ष्च ष्च नृतामिति गणः विशिचैः मानाप्रका
रः ॥ ५ ॥

भ० उच्यते । अर्थेषु प्रयोजनेषु राज्ञा निपुणा निपुणाः कर्मा
कुशला जना नगरस्य मार्गान् उच्यन्ते चक्रुः भिक्तवन्तः उच्यते भेच
नेर्वाजादित्याम् भस्कुत्वात् इति सत्रेणाम् इति पञ्चमैवैष्टमिद्धी
अनुग्रहणं उपसर्गक्रियाविशेषणव्यवधाने ऽपि तदनुप्रयोगज्ञापप
नार्थं इति रामानन्दाचार्येण व्याख्यातं तेनात्र तेनैव मोपसर्गस्य
कृत्वाऽनुप्रयोगः । क्रमदीश्वरेण तु सप्रादिहभस्तिभिर्येति सत्रं
कृत्वा अथमेव श्लोको निर्दिष्टः । केचित्तु नगरस्य उच्यते सेकं प्रच
क्रुः भग्नान् मार्गान् ध्वजांश्च बबन्धुरित्याहुः । जयमङ्गलादिस्तु
उच्यते निति पठित्वा उच्यते मुचा मास्थेषामिति अर्थं आदित्वाद् इति
व्याख्यातं । ध्वजान् बबन्धुः उत्थापितवन्तः खे आकाशे धूपान्
मुमुक्षुः त्यक्तवन्तः पुष्यैर्दिग्गश्चकतश्चादितवन्तः ह्यविचेपे ऋतो
णुः कित्वामिति णुः ॥ ५ ॥

मातामहावासमुपेयिवांसं मोहाद्पृष्ट्वा भरतं तदा
नीं । तत्कीकथी सोढुमशक्रुवाना ववार रामस्य वन
प्रयाणं ॥ ६ ॥

माता । तत्पूर्वोक्तमभिषेकसंविधानं सोढुमशक्रुवाना असहमा
 ना केकयी रामस्य वनप्रयाणववारं प्रार्थितवती राज्ञ इत्य
 र्थात् । सहेःशक्रोतावुपपदे शक्रधृषेत्यादिना तुमुन् तच्च मज्जा
 त्वर्थस्य प्रतिषेधे ऽपि न दोषः प्रतिषेधस्य वहिरङ्गत्वात् शक्रोतेः
 परस्मैपदित्वात् शानज् नाम्नि ताच्छील्यवयोवचनेत्यादिना चामञ्
 स्वादित्वाच्छ्रुः अचिन्नुधात्वित्यादिना उवङ् किं कृत्वेत्याह तदा
 नीम्यार्थनाकाले देशान्तरात्स्थितत्वात् किमेवंक्रियते न वेति न
 भरतस्यृष्टवती । देशान्तरात्स्थितिन्दे श्यन्नाह मातामहावासमि
 ति मातुः पिता मातामहः पितृव्यमातृत्वेत्यादिना निपातनात् डा
 महच् । आवासः निलयम् आवासत्वस्मिन्निति अधिकरणे घञ् ।
 उपेयिवांसम् उपेयिवान् नाशाननूचानश्च इत्यादिना निपाति
 तः माहादज्ञानात् दूतप्रेषणेनापृष्टा रामस्येति कर्त्तरि षष्ठी व
 नाय प्रयाणङ्गमनमिनि चतुर्थीति योगविभागात्समासः । गत्य
 र्थकर्मणीत्यादिना चतुर्थी परनात्कृत्तल्लक्षणाया षष्ठ्या भवितव्य
 मिति चेत् न पुनर्द्वितीयाग्रहणात्परामपि षष्ठीन्माधित्वा द्विती
 यैव यथा स्यादिति । यद्येवद्वितीयैव स्यात् न चतुर्थी नैष दोषः द्वि
 तीयाग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात् तथा च वृत्तावुभयमुक्तं याम
 ङ्गना ग्रामाय गन्तेति ॥ ६ ॥

ज०ग

मातामहेत्यादि । तदानीं तस्मिन् समये तत्पूर्वोक्तमभिषे
 कविधानं सोढुमशक्रुवाना असमर्था केकयी माहादज्ञानात्
 भरतं अपृष्ट्वा रामस्य वनप्रयाणं ववारं राजानं प्रार्थितवती । भ
 रतं किञ्भूतं मातामहावासमुपेयिवांसं उपगतं अपृष्टेत्यच हेतुर
 यं एतेन भरतदोषपरिहारः कृतः मातृपितृभ्यां तत्पितरि डाम
 हट् निपातनात् आवासन्त्यस्मिन् आवासो गृहं अधिकरणे घञ्

२०

उपपूर्वादिनः कसुः वषोर्घसेकाजितोम् खेःकितिर्घ इति घः थि
 नाऽच्यणाविति यादेशः सहेच्यत्रुमि हांठाभाविति हस्य ढः ढभा
 त्तथोरिति तस्य धः द्युभिरिति धस्य ढः । महवहेदोढीति अत
 आत्वं त्रौ द्वीति ढलोपः शक् निरुशक्तौ शक्तिवयस्ताह्वीत्ये इति शतुः
 शानः वनाय वनस्य वा प्रयाणं वनप्रयाणं गत्यर्थमन्यढ इति चतु
 र्था ढघेकृतीति कल्पयोगात् ढे षी अनघांश्चिन्वाधीनत्वात् चतु
 र्था षष्ठा वा वियहः ॥ ६ ॥

कर्णेजपैराहितराज्यलोभा स्त्रैणेन नीता विकृतिं
 लघिन्ना । रामप्रवासे व्यमृशन्न टोपं जनापवादं सन
 रेन्द्रमृत्युं ॥ ७ ॥

म

ज०म० कर्णे । कर्णे जपन्ति कर्णेजपाः सूचकाः मन्त्ररादयः लम्बकण
 योरित्यच् तत्पुरुषे कृतिवज्जलमिति सप्तम्या अलुक् तैराहितः
 आनायितो राज्यलोभा यस्याः मैवं स्त्रैणेन स्त्रिया अथं स्त्रीपुंमा
 भ्यान्नञ्झञ्जाविति नञ् लघोर्भावालघिमा पृथ्वादित्वादिमनिच्
 टिलोपः तेन विकृतिमन्यथात्वन्नीता केकयी रामप्रवासे सति दोष
 न्न व्यमृशत् नालोचितवती मृशन्नामर्धन इति तौदादिकस्य ल
 ङि रूपम् किंस्वरूपन्दोषम् जनापवादं लोकवैमुख्यं राज्यार्हो
 ज्येष्ठः पुत्रोऽनया प्रव्राजित इति । नरेन्द्रस्य दशरथस्य मृत्युना
 सह वर्त्तमानम् ॥ ७ ॥

भ०

भ० कर्णेजपैरित्यादि ॥ केकयी रामप्रवासे जनापवादरूपं दोषं
 न व्यमृशत् नालोचितवती मृशन्नामर्धनं मृशन्नि राज्यार्हो ज्येष्ठोऽनया नि
 व्वाश्रित इति लोकापवादः किंभूतं नरेन्द्रस्य दशरथस्य मृत्यु

ना सहितं दीपानालोचने हेतुगर्भविद्येयणमाह कर्णेजपैः पिशुनै
 र्मान्यरादिभिराहित आरोपितो राज्यस्य लाभोयस्याः कर्णे जपन्ति
 इति पचादित्वाद् अन् अभिधानात् सप्तम्या अलुक् । परकीयबुद्ध्या
 दापकर्तृत्वे हेतुमाह स्त्रैण स्त्रीसम्बन्धिना लघिन्ना लघुत्वेन विद्व
 त्तिं प्रकृतेरन्वयात्वं नीता प्रापिता स्त्रिया अयं स्त्रैणः पुंस्त्रियोरिति
 नण् लघोर्भावे लघिमा गुणादिमन्भावे इति इमन् जीमंश्चडि
 दिति ङित्ते टेलोपः ॥ ७ ॥

वसुनि देशंश्च निवर्त्तयिष्यन्नामं नृपः संगिरमाण
 एव । तथावजज्ञे भरताभिषेको विषादशङ्कुश्च मतौ
 निचखे ॥ ८ ॥

वसुनि । रामं निवर्त्तयिष्यन् रामं निवर्त्तयितुं वसुनि द्रव्याणि ज०म०
 देशंश्च सङ्गिरमाण एव प्रतिजानान एव दास्यामीति नृपो राजा
 कैकेय्या तदनङ्गीकरणादवजज्ञे अवज्ञातः शा इत्ययन्भातुरव
 पूर्वाऽवज्ञाने वर्त्तते तस्मात्कर्मणि लिट् गमहनेत्युपधालोपः तव
 वृतेर्हेतुमण्यन्तात्किथार्थोपपदे लट् । सङ्गिरणञ्च क्रिया गिरे
 सौदादिकादवाङ् इति अधिष्ठत्य समःप्रतिज्ञान इति तङ् शा
 नच् चत इत् आनेमुक् । इदञ्चापरमनुष्ठितन्मथा भरतो
 राज्ये ऽभिषिच्यतामिति भरताभिषेको मतौ मनसि निचखे नि
 खातः कर्मणि लिट् गमहनेत्यादिना उपधालोपः तथा विषादः
 शङ्कुरिव श्लथमिव निचखे ज्येष्ठत्वात् नायं समभिषिच्यत इति वि

षादः । संघामात्किल परित्रान्तमागतन्दशरयद्भुकेयी परि
 चचार तेन परितुष्टेनोक्तुम्ने दास्यामीति मा प्राह यदायंयिष्य
 ते तदा यूयन्दास्यथेति मा तदवसरन्मुञ्जा वरद यत्प्रार्थितवती ए
 कोरामस्य वनगमनं द्वितीयोराज्ये भरतो ऽभिषिच्यतामिति । ८ ॥

भ० वसुनीत्यादि । रामं निवर्त्तयिष्यन् निवारयितुं केकय्यै वसुनि
 धनानि देशांश्च संगिरमाणः रामस्तिष्ठतु सर्व्वं दास्यामीति प्रति
 जानाम एव नृपोदशरथस्तथा केकय्या तदनङ्गीकारात् श्रव
 जज्ञे अनादृतः पूर्व्वप्रतिज्ञातस्य तदभिमतप्रदानस्यानिर्व्व्याहात्
 ज्ञागबोधने श्रवपूर्व्वोऽयमनादरे वर्त्तते कर्मणि ठी वृत्तेः प्ररथे
 ऽयन्मात् शतृः गिरतेस्तौदादिकात् समःप्रतिज्ञायामिति मं भर
 ताभिषेकस्तस्मिंश्चयिष्येन विषादरूपशब्दुश्च मन्ता मनसि निचखे
 चिन्तितः । यद्वा दशरथस्य नृपस्य मनसि भरताभिषेका निचखे
 आरोपितः तत्प्रार्थनायाः पूर्व्वं प्रतिज्ञाभयेन तत्स्वीकारात् शब्दु
 रिव यो विषादः सोऽपि निचखे तत्प्रभृति विषादावतारात् खनेः
 कर्मणि ठी हनगमजनेत्युङ्गलापः । पुरा परितुष्टेन राज्ञा केकय्यै
 वरदयं देयमिति प्रतिश्रुतं ज्ञेदानोमेकं रामस्य प्रवासमपरं
 पुत्रस्य राज्यं केकयी प्रार्थयामासेति प्रसिद्धिः ॥ ८ ॥

ततः प्रवित्राजयिषुः कुमारमादिक्षदस्याभिगमं व
 नाय । सौमित्रिणीतानुचरस्य राजा सुमन्त्रनेत्रेण
 रथेन शोचन् ॥ ९ ॥

ज०म० ततः । केकेयीप्रार्थनानन्तरं राजा कुमारं रामं प्रवित्राज

धिषुः प्रव्रजन्तमेतन्मप्राजयितुमिच्छुः व्रजेर्हेतुमप्यन्तासन् अस्य
 कुमारस्य रथेन वनाद्याभिगममभिगमनम्। यद्वृद्धनिश्चिगम
 श्वेत्यप् आदिषत् आदिष्टवान् अथेति कर्त्तरि षष्ठी वनायेति
 गत्यर्थकर्मणि चतुर्थी सौमित्रिसीतानुचरस्य लक्षणसीतास
 हायस्य सुमित्राया अपत्यम् वाङ्गादित्वादिञ् सहाचरत्वेनाभ्यर्हि
 तत्वात् पूर्वनिपातः अनु पस्याचरतीति अनुचरः मित्रासेनादा
 येषुचेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् टः अनुचरस्यानुचरी च
 पुमान् स्त्रियां तावनुचरौ सौमित्रिसीते अनुचरौ सहायौयस्य।
 कालापिकास्ततोऽन्यत्रापि पठन्ति अनधिकरणापपदे चरेष्टः इ
 त्यर्थः। नोयतेऽनेनेति नेत्रं लोचनं दाक्षीत्यादिना घृन् सुम
 न्ननामा रथत्राहको नेत्रमिव यस्य रथस्य तदत्रात्तस्य प्रवृत्तेः
 शोचन् परिदेवयमानो राजा ॥ ६ ॥

तत इत्यादि। केकयीप्रार्थनानन्तरं राजा शोचन् कुमारं रामं भ०
 प्रव्रज्यां कारयितुमिच्छुः अस्य रामस्य रथेन वनाभिगमनं आदि
 ष्टवान् दृष्टसदत्यादिना सक्। व्रजेः प्रेरणे ष्यन्तात् वनायेति
 गत्यर्थमन्यडे इति कर्मणि चतुर्थी श्रीपतिदत्तादयस्तु नित्यं कर्म
 णि तुम्प्रयोगिनश्चतुर्थीत्याहुः वनं गन्तुमित्यर्थः कीदृशस्य राम
 स्य सीतालक्षणसहायस्य सुमित्राया अपत्यं इति वाङ्गादित्वात्
 षणः अनुचरतीति अनुचरः कर्मप्रतिरूपकोऽयमनुब्रह्मः तेन हन
 चरगृह्णति टक्। रेफेकेनौच परे इति निर्दिष्टता स्त्रीपुंसयो
 लक्ष्मात्रलक्ष्मणेभ्योरेकत्रेषः पुमान् भवतीति सूचितं तेन अनुचरस्य
 अनुचरी च अनुचरौ सौमित्रिसीते अनुचरौ यस्य स तथा। यदा
 सौमित्रिसीताभ्यामनुचर्यते यः स तथा वज्रलनटोद्ये इति कर्मणि

अल्प्राम्भावस्य विवक्षाधीनत्वात् सौमित्रेः प्राग्भावः अभ्यर्हितस्य
 प्राग्भाव इति ये वदन्ति तन्नते सदा सहचरत्वेन सौमित्रेरभ्यर्हि
 तत्वं कीदृशेन रथेन सुमन्वोनाम कश्चित् स नेत्रो नायको धर्येति
 तेन नेत्रं रथे च नायाश्च नेत्रो भेतरि भेषवदिति विश्वः । सुम
 न्वो नेत्रं चक्षुरिव यस्येति केचित् मीजः चासुमिति चः ॥ ८ ॥

केचिन्निनिन्दुर्नृपमप्रशान्तं पिचुकुशुः केचन सास्र
 मुच्चैः । ऊचुस्तथान्ये भरतस्य मायां धिक्केकयीमित्यप
 राजगाद ॥ १० ॥

ज०म० केचित् ॥ राज्ञा वनगमने समादिष्टे सति केचिज्जना नृपत्रि
 निन्दुः कुत्सितवन्तः णिदिकुत्सायाम् अप्रशान्तं वृद्धभावेऽपि स्त्री
 वशम् । केचन केचिसास्रं सवास्यमुच्चैः सद्यः पिचुकुशुः सुतरामाक्र
 न्दितवन्तः तथान्ये भरतस्य मायां शायमृचुः उक्रवन्तः । तत्कृता
 ऽयं प्रयोगोयेनात्मस्मरणार्थं मातामहनिवासे स्थित इति । अ
 परो धिक्केकयीं यथैवमनुष्ठितमिति जगाद गदितवान् धिगुपर्या
 दिषु त्रिष्विति धिग्यागे द्वितीया ॥ १० ॥

भ० केचिदित्यादि । राज्ञि रामस्य वनगमनमादिष्टवति सति केचि
 ज्जना नृपं निनिन्दुः णिदिकुत्सने कीदृशं अप्रशान्तं वार्द्धकेऽपि स्त्री
 वशीभूतत्वात् शान्तिरहित केचन सास्रं सवास्यं उच्चैर्गहाध्वनिना
 पिचुकुशुः क्रन्दितवन्तः केचित् केचन इत्यत्र किमः क्यन्ताश्चिषणा
 विति विद्यानिवासस्य त्रेण चिषणौ किम्वा असाकन्धेतुचिषणाविति

कोषात् विभक्त्यन्तः परमनयोः प्रयोगः अन्ये भरतस्य मायां
 शायं ऊचुः मातरमेवं राज्यलोभाय नियुज्य स्वदोषहरणार्थं मा
 तामहृष्टं मतवानिति मायार्थः । अपरः कश्चित् केकयीं धिगिति
 जगाद् धिक्प्रमथेति द्वितीया धिगिति निन्दायां अपर इत्यत्र
 एकवचनात् अस्य एव लोकः केकयीं निन्दति वद्वस्तु राजानं
 केकय्याः स्त्रीत्वेन स्वभावतोमन्दबुद्धित्वं नृपस्य तु तथाविधस्यापि
 स्त्रीवचनान्मतिभ्रंश इति महान् दोष इति व्यज्यते तेन प्रक्रमभ
 ङ्गाऽत्र न दोषावहः ॥१०॥

गतो वनं शोभकितेति रामः शोकेन देहे जनताति
 मात्रं । धीरास्तु तत्र च्युतमन्यवोऽन्ये दधुः कुमारानु
 गमे मनांसि ॥११॥

गतो ॥ अत्र आगामिनि दिवसे वनङ्गता रामो भवितेति तासु ज अ०४
 नता जनसमूहः यामजनवन्बुद्धत्यादिना ताल् देहे दग्धा कर्माणि
 लिट् अतएकहलित्येत्वाभ्यासलोपौ गत इति भूतकालः शोभ
 वितेति भविष्यत्कालेन सम्बन्धमानः साधुः धातुसम्बन्धे प्रत्यया
 इति । ये तु तत्र धीराः ते च्युतमन्यवो विगतशोकाः सन्तः कुमा
 रानुगमे कुमारस्य पश्चाद्गमननिमित्तं मनांसि दधुः कृतवन्तः
 राममनुव्रजाम इति निमित्तात्कर्म्मसंयोगे सप्तमीति । मनां
 सीति कर्म्मणा योगात् ॥११॥

गत इत्यादि । रामः शोभादिने वनं गतो भविता इति हेतोः भ०
 शोकेन जनता जनसमूहोऽत्यर्थं देहे दग्धा दहेः कर्माणि ठो तृफ

सेति अतएवं खिलोपश्च । जनसखादित्वाज्जनात्तः संबन्धे स्त्रीत्वम
 भिधानात् भवितेति भवद्भूतभये इति भविष्यति डी श्चः प्रभृति भ
 विष्यत्कालमात्रे अभिधानात् स्य इति न व्यर्थं तत्सम्बन्धात् गत
 इति धातुसम्बन्धे प्रत्यया इतिवचनात् भविष्यत्कालेऽपि माधुः अ
 न्ये तु तत्र ये धीरास्ते श्युतमन्यवो विगतशोकाः सन्तः कुमारस्य रा
 मस्य पश्चाद्गमने मनांसि दधुः धृतवन्तः धात्रण्यारूपं अनुगम
 इति हेनार्थादिति सप्तमो विषयसप्तमो वः ॥ ११ ॥

प्रस्थास्यमानावुपसेदुपस्तौ शोशुच्यमानानिदमूच
 तुस्तान् । किं शोचते हाभ्युदये वतास्मान् नियागलाभे
 न पितुः कृतार्थान् ॥ १२ ॥

ज०म० प्रस्था । तौ रामलक्ष्मणे प्रस्थास्यमानौ गमिष्यन्तौ समव
 प्रविभ्यःस्य इति तड् जनान् इदं वक्ष्यमाणमूचतुः उक्तवन्तौ त्रु
 वीत्यर्थग्रहणात् वचेर्दिकर्मकता उपसंदुषस्तौ हेतुकितवतः ज
 नान् भाषायां मदवभेत्यादिना कसुः । शोशुच्यमानान् अत्यर्थं
 शोकदुर्वृतः भृशार्थं यड् किमूचतुरित्याह किं शोचतेति हे जनाः
 कस्मादस्मान् शोचत परिदेवयध्वम् विधावपूर्व्वार्थप्रकाशने लोट्
 इहाभ्युदये वतश्चब्दे विस्मये तस्मिन् आश्चर्य्यभूते अभ्युदये
 वृद्धौ सत्याम् । कुत इत्याह पितुर्नियोगलाभेन वनगमना
 ज्ञालाभेन कृतार्थान् लभप्रयोजनान् कृतार्थत्वादशोच्या वय
 मित्यर्थः ॥ १२ ॥

प्रस्त्रास्यमानावित्यादि । प्रस्त्रास्यमानौ गमिष्यन्तौ तौ रामश्च भ०
 स्त्रास्यौ उपसेदुषः उपसन्नान् जनानिदं वक्ष्यमाणं ऊचतुः । किञ्चू
 तान् शोभुष्यमान् पुनःपुनरतिशयेन ज्ञाचतः मूचसूचेत्यादिना
 यङ् खेर्नः प्रस्त्रास्यमानाविति प्रतिज्ञानिर्णयेत्यादिना संपूर्वात्
 तिष्ठतेर्भं स्यमानः । उपसेदुष इति उपपूर्वात् मदेष्टीपमवदिति क
 सः वषोर्धमे इतीम् तृफलंति अतएत्वं खिलोपस्य वषोर्धःशेमपी
 ति उः किमूचतुरित्याह इहाभ्युदये दृष्ट्वा सत्यां किमस्मान् यूयं
 ज्ञाचत विधिनिमन्त्रणेत्यत्रादिप्रव्दात् विधावपूर्वप्रकाशने गी व
 नेति खेदानुकम्पासन्तोषविस्त्रयामन्वितेष्वपीति वर्द्धमानः अभ्युद
 यः कुत इत्याह पितुर्नियोगलाभेन वनगमनाच्चास्त्राभेन कृता
 र्थान् लभ्यप्रयोजनान् अस्मानिति इयोरप्यस्त्रादेव कृतमिति परः
 स्वमते वाह्याध्यात्मिकभाववद्भवविवक्षया सीताश्वितलादा ॥ १२ ॥

असृष्ट योयस्य भयेष्वरक्षीद्यः सर्वदास्त्रानपुषत्त्वपो
 ष । मक्षोपकारस्य किमस्ति तस्य तुच्छेन यानेन वन
 स्य मोक्षः ॥ १३ ॥

असृष्ट यः । असृष्ट जनितवान् सृजेदैवादिकस्यात्मनेपदित्वात् ज०म०
 लुङि रूपम् न तौदादिकस्य परस्मैपदित्वात् सृजिदृशोरित्यम्
 यस्य भयेषु सत्सु अरक्षीत् पालितवान् रक्षपालन इत्यस्य लुङि
 रूपम् यः सर्वदा सर्वकालं सर्वैकान्येत्यादिना दाप्रत्ययः य
 स्त्रापुषत् स्वपोषन्नेनापुषत् पुष्टवान् पुषेर्लुङि रूपम् पुषादित्वा
 देवाङ् खेपुष इति णमुल् अमैवाव्ययेनेति समासः यथाविध्यनु

प्रयोगश्च तस्य पितुः सत्वन्निनोमहोपकारस्य किमस्ति मातुः प्रत्युपकारो नैवेतिभावः केनेत्याह तुच्छेन अकारेण वनस्य यानेन यानेर्भावे षट् वनस्येति शेषसामान्ये षष्ठी क्लृप्तायाभ्युपगमात् गत्यर्थकर्मणि चतुर्थ्या वाध्यमानत्वात् ॥१३॥

भ० असृष्टेत्यादि । योऽस्मान् असृष्ट जनितवान् सृष्टौ श्रविसर्गे यश्च भयेषु अरक्षीत् रक्षेच्छां रूपं यः सर्वदा सर्वकालं अस्मान् स्वपोषं अपुषत् स्वेन धनेन पुष्टवान् स्वपोषमिति षण्माभीषण्येदत्यत्र वाग्व्यस्य व्यवस्थावाचित्वा षणम् तदनुप्रयोगस्त्वभिधानात् अपुषदिति शासल्यद्वयदिति उः सर्वदा इति सर्वकालकाले दाप् तस्य पितुः सत्वन्निनो महोपकारस्य तुच्छेन लघोयसा वनस्य गमनेन कं मातुः प्रत्युपकारोऽस्ति नास्त्वैवेतिभावः वनस्येति ङघे कृतीणि कर्मणि षष्ठी ॥१३॥

विद्युत्प्रणाशं स वरं प्रनष्टो यद्वोर्द्धशोषं तृणवद्दिशु
य्कः । अर्थे दुर्गापे किमुत प्रवासे न शासने ऽवास्थित
यो गुरुणां ॥१४॥

ज०म० विद्युत् ॥ अर्थे कार्यविशेषे दुर्गापेऽपि कच्छप्रायेऽपि ईषद्भक्तु
स्वित्यादिना खलु गुरुणां यच्छासनमादेवः तस्मिन् योनावी
स्थित नावस्थितवान् अवपूर्व्यान्निष्ठतेर्लुङ् समवेत्यादिना तद्
स्थाधोरिच्छति किञ्चमिच्छाद्ब्रह्मादङ्गादिति सिचोर्लोपः स वरं
विद्युत्प्रणाशं प्रनष्टः विद्युदिवोत्पत्त्यनन्तरमेव विनाशकृतः उ
पमाने कर्मणि चिति चकारात् कर्त्रोर्जीवपुरुषधोरित्यतः

कर्तृपक्षानुवृत्तौ कर्तृवाचिनि विद्युच्छब्द उपपदे षमुल् उप
मर्गादसमास इत्यादिना षत्वम् चदेत्यथवा स ऊर्द्धोपानुवृत्त
वद्विब्रह्मः ऊर्द्धोपुषीत्यादिना षमुल् उभयत्रामैवेत्यादिना समा
सः यथा विद्यनुप्रयोगश्च किमु प्रवासे किमुनः प्रवासविषये यच्छा
सनन्तत्र तावदनवस्थितस्य सुतरामेव पूर्वोक्तं प्रयुज्यते ॥१४॥

विद्युदित्यादि । दुरापे दुःखेन प्राप्येऽर्थे प्रथोवने गुरुणा प्राय भ०
ने आज्ञायां धो न अवास्थित न तस्यो स वरं विद्युत्प्रथाभं प्रगष्टो
विद्युदिव उत्पत्यनन्तरमेव नष्टः यच्चमेत्यत्र नात्रच्छब्दस्य व्यवस्था
वाचित्वात् कर्तृरूपमानात् नद्योगतार्थाच्चषम् तदनुप्रयोगस्य
भिधानात् प्राप्त्वोच इति चान्तनद्योषत्वं दुराप इति ईषद्दुःखाः
खलुभावडे इति खलु अवास्थितेति अवपूर्व्यान्निष्ठतेः प्रतिष्ठानिर्णय
इति सं श्वांसिः स्थादार्किष्टीमेनष्टुरिति ङिस्त्वस्य मुखाभावः झम्
स्यादिति सेर्लोपः । प्रासनं राजदसोर्षीसेखाप्राहास्तत्रास्तिवि
ति विश्वः । वरं मनामिष्टे देवकथितजामा चोर्ध्वरः श्रेते पुनस्त्रियु ।
मनामिष्टे भवेत् क्लोवमन्ये ताऽऽसादव्ययमिति रन्निदेवः यदा
अथवार्ये तृणवदूर्द्धोपं विद्युष्क ऊर्द्धोष्क इत्यर्थः ऊर्द्धोष्कवेर्ग
तार्थाच्च तदनुप्रयोगस्याभिधानात् किमु सुप्रवासे सुकरप्रवासे
विषये यत् प्रासनं तच्च योनावास्थित स किं पुनः सुतरामेव पूर्वो
क्तं युक्तं किमुतेति क्वचित् पाठः ॥१४॥

पौरा निवर्त्तध्वमिति न्यगादीत्तातस्य श्लोकापनुदा
भवेत् । मा दर्शतान्यं भरतश्च मनो निवर्त्तयेत्याह
रथं स खतं ॥१५॥

जम्भ० पौराः ॥ हे पौराः यथागतशिवर्त्तध्वम् विधा लोट् इति
 ताम्बगादीत् उक्तवान् रामः गदेरतोहसादेरिति वृद्धिः इट्
 इटीति सिचोलोपः तातस्य पितुः श्लोकापमुदाः श्लोकस्त्रापह
 र्त्तारो भवेत् तुन्दश्लोकयोरित्यादिना कः भवतेर्विधौ प्रार्थनायां
 वा लिङ् मध्यमपुरुषवज्जवचनम् भरतश्च मत्तो मत्तः सकाशात्
 अस्मदः पञ्चम्यास्तसिन् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मदादेशः अन्यं
 भरतस्या दर्शत मा द्रष्टारः स्यः अपि तु योऽहं स एव भगतः स च
 प्रतिष्ठितः राज्यात्मालयिष्यतीत्येव न्यगादीत् दृशेर्माङ्ङि लुङ् इति
 तावेत्यङ् ऋदृशोऽङ्ङि गुणः निवर्त्तय रथमिति सूतश्च सुमन्ममा
 हस्य लट् स इति लट् ब्रुवः पञ्चानामित्याहादेशः तिपोणल्
 ॥ १५ ॥

भ० पौरा इत्यादि । हे पौराः पुरवासिनो यूयं निवर्त्तध्वं निवृत्ता
 भवत विधिनिमन्त्रणेति विधौ गो । तातस्यास्मत्पितुः श्लोकापह
 र्त्तारो यूयं भवेत् विधिनिमन्त्रणेति विधौ प्रार्थनायां स्त्री ख्याया
 युस्थामामिति याश्चब्दस्य इत्वं श्लोकापमुदा इति कृगृज्ञा इति
 इजुक्तत्वात् नुदेः कः मत्तोऽन्यं भरतं यूयं मा दर्शत अहमिव मोऽपि
 पालयिष्यतीति ध्वनिः । दृशिरौप्रेक्षणे मा योगे टी इरनुबन्धात्
 शासुलिङ्घदिति विकल्पितोक्तः दृशोर्णुरिति गुणः मत्त इति अ
 न्यारभ्येति पञ्चमी तष्क्तेरिति तष् वाज्जस्यत् त्यदांटेरक्ताविति
 न टेरेत्युक्तं रामो न्यगादीत् उक्तवान् हसादेः सेम इति वृद्धिः
 त्वं रथं निवर्त्तयेति सूतं चारथिं सुमन्ममाहस्य की स्त्रीनातीत इति
 स्त्रीन योगेऽतीति की पञ्चतिप्पञ्चणव्याहस्येति तिपोणप् ब्रुव आ
 हादेशः ॥ १५ ॥

ज्ञात्वेङ्गितैर्गत्वरतां जनानामेकां शयित्वा रजनीं स
पौरः । रचन् वने वासकृताङ्गयात्तान् प्रातश्चलेना
पञ्जगाम रामः ॥१६॥

ज्ञात्वा । निवर्त्तध्वमित्युक्ते ये तच्चानिवृत्ताः तेषां जनानां रामो ज०म०
गत्वरताङ्गमनघ्रीसतां ज्ञात्वा गत्वरश्चेति निपातितः तैरिङ्गितै
रभिप्रायसूचकैश्चेष्टितैः इङ्गितेर्भावे निष्ठा वनेवास इति सप्तमीति
योगविभागात् समासः शयवासवासिष्विति विभाषा सप्तम्या
अलुक् तेन कृतास्त्रिंहादिभयात् रचन् पालयन् तान् पौरान्
सपौरः पौरैः सह एकां रजनीं शयित्वा कालाध्वनेरिति द्वितीया
शयित्वेति नत्वासेडिति कित्त्वप्रतिषेधात् गुणो भवति प्रातः प्रातः
कालं क्लेन सन्ध्यावन्दनादिव्याजेन अपञ्जगाम गतवान् ॥१६॥

ज्ञात्वंत्यादि ॥ निवर्त्तध्वमित्युक्तेऽपि तच्चानिवृत्तानामिङ्गितै भ०
रभिप्रायबोधकैश्चेष्टितैर्गत्वरतां गमनघ्रीसतां ज्ञात्वा रामः सपौ
रः पौरैः सह एकां रात्रिं शयित्वा तान् जनान् वने वासकृताङ्ग
यात् रचन् प्रातश्चलेन सन्ध्यावन्दनादिव्याजेन अपञ्जगाम इङ्गि
तैरिति इगिगत्यां भावे क्तः गत्वरतामिति च्छरप् मस्य तस्य रज
नीमिति देशाध्वकालेति कर्मसंज्ञा शयित्वेति सेमचुधेत्यादिना
किन्निषेधात् णुर्धूङ् इति गुणः वनेवासइति अकालवाचिनः शयवा
सवासिष्विति सप्तम्याअलुगिति परः । स्वामते सरसिजमित्युदा
हरता कश्चित् समासे विभक्तेरलुगिति सूचितं ॥१६॥

अस्त्राक्षुरसं करुणं हवनो मुहुर्मुहुर्न्यसिषुः कवो
ष्णं । हा राम हा कष्टमिति भुवन्तः पराङ्मुखैस्ते न्यवृ
तन्मनोभिः ॥ १७ ॥

ज०म० अस्त्राक्षुः ॥ ते पौरा राममपश्यन्तः करुणं हवनो विलपन्तः
हृदय इत्यस्य शतरि रूपम् असम् अशु अस्त्राक्षुः मुक्तवन्तः सृष्टे
स्तौदादिकस्य परस्मैपदिनः सिचि सृजिदभेरित्यम् हलन्तस्य
ष्णं वृद्धिः चोः कुः खरिचेति चर्त्तम् मुहुर्मुहुः भूधा भूयः कवोष्ण
मोषदुष्णमन्तः सन्तापात् कवोष्ण इति कोः कवादेशः न्यसिषुः
श्वमेर्लङ् ह्यन्तेत्यादिना श्वसेर्लङ्घिप्रतिषेधः अतोह्लादेशेर्लघोरि
ति विकल्पस्य प्राप्तत्वात् हा राम हा कष्टं कष्टमिति भुवन्तः पराङ्
मुखैः धेनु गतो रामस्तेम गतैर्कर्मोभिरित्यभूतैः न्यवृत्तं निवृत्तव
न्तः शुभ्रोलुब्धोति परस्मैपदत्रिकल्पात् शुतादित्वाद्ङ् ॥ १७ ॥

भ० अस्त्राक्षुरित्यादि । ते पौरा राममपश्यन्तः करुणं हवनोविल
पन्तः अस्त्रं नेत्रजजलं अस्त्राक्षुस्य कवन्तः हृदन्त इति हृदरोदे श्र
तृः अस्त्राक्षुरिति सृष्टौ श्रविसर्गे स्थां सिः वर्द्धोऽकिदिति सृकारस्य
रः व्रजवदेति अनिमत्वात् त्रिः श्रच्छाजेति षड् षडोः कः से इति कः
किलादिति षः अनुस्त्रिदेरिति अमउष् कवोष्णं ईषदुष्णं अन्तः श
न्तापात् कल्कवौचान्युष्ण इति ईषदर्थे कवादेशः मुहुर्मुहुर्वारं
वारं न्वसिषुः जिः श्रसितवन्तः ह्लादेशेऽम इत्यादौ श्वसवर्धनात्
श्वसेर्लङ्घिः हा राम हाकष्टमिति भुवन्तः ते पौराः पराङ्मुखैराम
दिगनुसारिभिरपूर्वकामत्वात् परिभूतैर्व्या मनोभिरुपलक्षिताः
सन्तो निवृत्ताः वृतेर्द्धतादित्वात् श्रासुल्लिङ्घुदिति ङः तेनैव क्षोपोऽ

तोऽदेवोरित्यकारलोपः । बाधनहेतुविशेषेति विशेषेण तृतीया
 हा रामेति हात्रब्धयोगे षष्ठ्यर्थे द्वितीया च तत्तद्भाव इति यो
 पतिः सामान्येन हात्रब्धं प्रयुज्य रामः सम्बन्धते इति दौर्गाः न च
 नुहाविति हादियोगे द्वितीयानिवेधार्थं क्रमदीयस्वरूपं समते
 हात्रब्ध्वाच्येन कष्टेन नात्र रामस्य योगो विवक्षितः किन्तु योरा
 षामेव तद्योगाभावात् द्वितीया ॥ १७ ॥

सूतोऽपि गङ्गासलिलैः पवित्वा सहाश्रमात्मानमन
 ल्पमन्युः । ससीतयोरामघवयोरधीयन् श्वसन् कदुष्णं पु
 रमाविवेश ॥ १८ ॥

सूतो । सूतोऽपि सुमन्त्रः सहाश्रमश्वैः सह अनल्पमन्युः प्रवृद्ध ज०
 श्लोकः राघवयोः रामसक्षणयोः सरूपाणामित्येकशेषः ससी
 तयोः सीतासहितयोः अधीयन् स्मरन् इक्ष्मरश्च इत्यस्य व्रतरि
 रूपं यंलादेशः अधीगर्धेति कर्मणि षष्ठी श्वसन् कदुष्णम् ईषदु
 ष्णरूपञ्चोष्ण इति चकारात् कदादेशः गङ्गातटात्प्रतिनिवृ
 त्य पुरमधीधामाजगाम आगतवान् गङ्गासलिलैः आत्मनो
 वाह्यमाभ्यन्तरञ्च पवित्वा पविचोक्त्य पूरुषेति विकल्पेनेट् पूरुः
 क्त्वाचेति कित्त्वप्रतिषेधात् गुणः ॥ १८ ॥

सूत इत्यादि । सूतः शारधिः सुमन्त्रीऽपि गङ्गासलिलैः सहाश्रं आ म०
 त्मानं पवित्वा पविचोक्त्य सीतासहितयोरामसक्षणयोरधीयन्
 स्मरन् कदुष्णं श्वसन् पुरमधीधामाविवेश प्रविष्टवान् अनल्प
 मन्युः प्रवृद्धश्लोकः गङ्गासलिलैः पवित्वा इत्यनेन गङ्गापर्यन्तं तद्

मनं ध्वन्यते पूक्लिमुदितरम् इति विभाषित इम् मेमकुधेत्यादिना
 क्लिप्तनिषेधात् कुर्षूळ इति गुणः ससीतयोरिति सङ्घः सोवेति वज्र
 प्रोक्षो सादेशः । राघवयोरिति समाधेनेत्यादिना कर्मणि षष्ठी
 अधीवन्निति अधीकलक्षुत्या इणदिकइति वाक्यात् यिणोऽथ
 षाविति यादेशः कश्चिन्न स्यात् आतिदेशिककार्यमनित्यमितिन्या
 यात् तेनाच शुध्वोरन्वचीति इयादेशः कदुष्णमिति कस्क् णचेति
 कोः कदा देशः ॥ १८ ॥

प्रतीयंषा पूर्वदृष्टे जनेन द्यौर्भानुशीतांशुनिराकृतने
 व । राजन्यनक्षत्रसमन्वितापि शंकाभ्रकारक्षतस
 र्वचेष्टा ॥ १९ ॥

ज०म० प्रती । जनेन रामानुयायिना प्रतीय प्रतिनिवृत्य प्रयोधा
 ददृष्टे दृष्टा कर्मणि लिट् प्रतीय इति ईङ्गतावित्यस्य रूपत्र पुन
 रिणः तस्य हि तुक्प्रि प्रतीत्यंति स्यात् । पल्लतुकोरसिद्ध इत्येका
 देशस्यासिद्धत्वात् प्रतीयुषा सा ददृष्टे इति पाठान्तरम् प्रतिनि
 वृत्तेन सा पूर्वदृष्टे दृष्टेत्यर्थः । अस्मिन् पाठे तु उपेयिवानित्या
 दिना इणः कसौ रूपद्रष्टव्यमत्रोपमर्गस्यातकत्वात् । शंका
 ऽभ्रकार इव शंकाभ्रकारः तेन क्षता नीतानुष्ठेयकर्मणि चेष्टा
 परिसन्दो यस्यां पुरि सा तथाक्ता राशोऽपत्यानि राजश्वशुरा
 यत् राजन्याः क्षत्रियाः येषाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः रा
 अन्या नक्षत्राणीव तैः समन्वितापि द्यौः भानुशीतांशुविनाकृतनेव
 द्यौराकाशः यथा नक्षत्रसमन्वितापि राशौ भानुचन्द्राभ्यां विना
 कृता रहिता अश्रकारच्युतसर्वचेष्टा तद्वत्सापि भानुचन्द्रस्थानी
 ययोः राघवयोर्विरहात् ॥ १९ ॥

प्रतीत्यादि । अनेन रामानुथायिना प्रतीय प्रतिनिवृत्त्य सा पू भ०
रयोधा दद्वे कर्मणि ठी प्रतीयेति इयङ्गत्यामित्यस्य रूपं न
विणस्तनागमप्रसङ्गात् प्रतीयषेति पाठे प्रतिपूर्वादिषुः कसुः प्र
तीयिवः प्रव्यस्य वसोर्भ्यः सेमपोति सेमवस्तीत्वं प्रतीयुषा प्रतिनिवृ
त्तेन जननपूर्वद्वे इतियोजना कीदृशी पूः प्रोक्तोऽन्धकार इव तेन
क्षता नाशिता सर्वेषां चेष्टा सर्वा वा चेष्टा यस्यां सा तथा । राज
न्याः क्षत्रिया नक्षत्राणीव तैः समन्वितापि पूः सूर्यश्चन्द्राभ्यां रक्षिता
द्यौराकाशमिव यथा नक्षत्रसमन्वितापि द्यौः सूर्यश्चन्द्राभ्यां निरा
क्षता अन्धकारक्षतसर्वचेष्टा तदन्तु सापि सूर्यश्चन्द्रतुभ्योराशव
द्यौरभावादितिभावः । राजन्य इति राज्ञां समूह इति गर्गादि
त्वात् षष्ठ्यः मन्वर्जानित्यादिना नलोपनिषेधः ॥ १८ ॥

विलोक्य रामेण विना सुमन्त्रमच्योष्ट सत्वानृपति
श्च्युताशः । मधूनि नैषीद्वलिपन्न गन्धैर्मनोरमे न व्य
वसिष्ट वस्ते ॥ २० ॥

विलोक्य । रामेण विना सुमन्त्रं विलोक्य दृष्ट्वा नृपतिर्दशरथः ज०म
सत्वात् स्वभावादच्योष्ट च्युतः अन्वतेरकर्मका लुङ् गतोऽपि मद
क्षनमतिक्रम्य आगच्छेद्राम इति अस्य या आशा सा च्युता यस्य
स च्युताशः सत्त्वात् च्युतश्च मधूनि पातुन्नेषीत् नेष्टवान् नेष्टोति
षिषि वृद्धिप्रतिषेधः । गन्धैश्चन्द्रादिभिर्नालिपत् लिपेलिपि
षिषिहवश्चेत्यङ् मनोरमे चेतोहारिणी वस्ते न व्यवसिष्ट न परिहि
तवान् वस आच्छादने इत्यस्मात् लुङ् अनुदात्तेत्वात्तङ् ॥ २० ॥
विलोकोत्थादि । रामेण विना सुमन्त्रं विलोक्य नृपतिर्दशरथः

सत्तात्स्रभावात्थवसावादा चथोष्ट्युतः युतोऽकर्मात् टी
 गतोऽपि रामः कदाचित् पौराणामनुरोधान्मदचमतिकम्ब
 आगच्छेदित्याशा युता यस्य स तथा मधूनि नैषीत् इषुदच्छा
 यां टी गन्धेचन्दनादिभिर्च व्यलिपत् वत्सस्यख्यालिपेति ऊः मनो
 रमं वस्त्रद्वयं न ध्वंसिष्ट न परिहितवान् वसलङ्ग्राच्छादने
 सत्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्रभावघोः । आत्मनि व्यवसाये च
 चित्ते प्राणिषु जन्तुषु इति त्रिषु ॥ २० ॥

आसिष्ट नैकत्र शुचा व्यरंसीत् कृताकृतेभ्यः चिति
 पालभागभ्यः । स चन्दनोशीरमृणालदिग्धः शोकाग्नि
 नागाद्युनिवासभूयं ॥ २१ ॥

ज०म० आसिष्ट । एकत्र स्थाने शुचा शोकेन नासिष्ट नोपविष्टः
 आसेरात्मनेपदिनोऽनुङ् । कृतानि चाकृतानि चेति केन नञ्
 विभ्रिष्टेनानञ्जिति समासः असमापितेभ्य इत्यर्थः चितिपालभ्य
 जन्ते यानि दूतप्रेषणादीनि तेभ्यः चितिपालभागभ्यः व्यरंसीत्
 विरतः विमुखोऽभूदित्यर्थः जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्या
 नमिति अपादानसंज्ञा रमेर्लुङ् व्याङ्परिभ्योरम इति तिप्
 यमिरमेत्यादिना सगिटौ । स एवभूतो राजा चन्दनोशीरमृ
 णालैः शोकाग्निप्रतीकारभूतैर्दिग्ध उपलिप्त्रोऽपि उद्देगाग्निवैव
 द्युनिवासभूयन्देवलमगात् गतवान् दिष्टेर्निष्ठायान्दादेर्धातोर्ध
 इति घः स्रस्यथोर्धोऽधः स्रलांजस्रञ्जिति जस्रत्वम् इदिव निवासे
 येषां ते द्युनिवासाः देवाः तेषां भाव इति भुवोभाव इति ष्यप्
 ॥ २१ ॥

आसिष्ट इत्यादि । मुखा श्लोकेन एकत्र एकस्थाने न आसिष्ट म०
 आसक्तं उपवेने । कृताकृतेभ्यः क्षितिपालभाग्भ्यः राजकर्त्तव्यदू
 तसम्प्रेषणादिभ्यो व्यरंसीत् विरतवान् घे पं परानुदत्यादिना वि
 पूर्वात् रमेः पं यमरमेति इमसमौ कृतावयवसम्बन्धात् कृतं अकृ
 तावयवसम्बन्धात् कृतं इति एकार्यत्वात् कर्त्तधारयः । अमजः क्रा
 न्तस्य तेन समज्जेति कर्त्तधारय इति परः क्षितिपालं भजन्ते इति
 ङाङ्गजवहेति विष् स ईदृशो राजा चन्द्रोशीरमृषालैस्त्रापोप
 शान्तिमाधनैर्दिग्धो लिप्तोऽपि श्लोकाग्निनैव हेतुना द्युनिवासभूयं
 देवत्वमगात् दिवि निवासोयस्य इति विग्रहः निवसन्त्यचेति घञि
 द्यौर्निवासोयस्येति वा उहस्युडिति उङ् तस्य भवनं भूहनः क्यवि
 ति भुवोभावे क्यप् दिग्ध इति दिहौ उपलेपे ऋः दादेर्घः ढभान्त
 योरिति तस्य घः झपञ्जयोरिति घस्य गः उशीरं वीरणमूलं ॥२१॥

विचुक्रुशुभूमिपतेर्महिष्यः केशान् लुलुञ्चुः स्वपूंषि
 जम्नुः । विभूषणान्युन्मुचुः क्षमायां पेतुर्वभञ्जुर्वलय
 नि चैव ॥२२॥

विचु ॥ भूमिपतेराज्ञो महिष्यः पत्न्यः अविमद्याष्टिषच् इत्या ज०म०
 णादिकः ष्टिषच् विचुक्रुशुः इदितवत्य इत्यर्थः हा स्वामिन्निति
 तथा केशान् लुलुञ्चुः उत्पाटितवत्यः स्वपूंषि शरीराणि जम्नुस्ता
 ष्टितवत्यः विभूषणानि क्षारादीनि उन्मुचुर्मुक्तवत्यः क्षमायान्मु
 वि पेतुः वलयानि अवैधव्यचिह्नानि वभञ्जुः चूर्णितवत्यः एते विजि
 त्ताः पेतुरेत्वाभ्यासस्योपौ ॥ २२ ॥

भ० विचुकुश्रुतिरित्यादि ॥ भूमिपतेर्दशरथस्य महिष्यः विचुकुश्रुः
 कन्दितवत्यः हाहा खानिन्निति नृपमाङ्गतवत्यो वा यद्यपि क
 ताभिषेका महिषीत्यमरः सा चैकेव तथाप्युपचारात् पत्नीमात्रेऽ
 पि तिष्ठणामेव कृताभिषेकत्वमिति केचित् केचान् लुलुच्चः उत्पाटि
 तवत्यः स्यात्पितृकिदेति अकित्पच्चे उङ्मलोपाभावः स्वपुं
 निजघ्नः ताडितवत्यः विभूषणानि हारादीनि उन्मुचुः त्यक्तवत्यः
 क्षमायां भुवि पेतुः तृफलिति पतेरतएत्वं ग्विलोपश्च वल्लघानि अत्रै
 धयलक्षणादि वभञ्चुः सर्वत्र वा उम् ॥ २२ ॥

ताः सान्त्वयन्ती भरतप्रतीक्षा तं बन्धुता न्यक्षिपदा
 शु तैले । दूतांश्च राजात्मजमानिनीषून् प्रास्थापय
 न्मन्त्रिमतेन यूनः ॥ २३ ॥

ज०म० ताः कां । बन्धुता बन्धुसमूहः यामज्जनबन्धुसहायेभ्यस्तत्
 ता महिषीः सान्त्वयन्ती संस्थापयन्ती सान्त्वयन्तीति शिच् । तं
 दशरथं मृतं तैले न्यक्षिपत् निक्षिपवती आशु शीघ्रं माभूत्पूतिरिति
 क्षिपेर्लुङ् पुषादित्वादङ् कस्मान्न्यक्षिपदित्याह भरतप्रतीक्षा
 तेन संस्कारः कर्त्तव्य इति सा भरतस्यतीक्ष्णते ईक्षिषमिभ्यां चेत्यु
 पसङ्गानात्तः दूतान् प्रास्थापयन् प्रहितवती राजात्मजभारत
 मानिनीषून् आनेतुमिच्छून् अन्यथा कैकेयीवैमुखाद्भरते ऽपि वैमु
 खात् दूता अपि आनेतुमिच्छन्ति तथापि मन्त्रिमतेन न स्वमतेन
 यूनः तेषाङ्गं समर्थत्वात् ॥ २३ ॥

भ० तादृश्यादि ॥ बन्धुता बन्धुसमूहः ता महिषीः सान्त्वयन्ती

आशासयन्ती तं मृतं दशरथं श्रीघ्नं पूतिगन्धाम्बुया तैले न्यक्षि
पत् विषस्तदादित्वात् कुतो न्यक्षिपरित्याह भरतप्रतीक्षा भरतं
प्रतीक्षते इति पचादित्वाद् भरते प्रतीक्षा यस्या इति वा दूतांश
मन्विषां मतेन बुद्ध्या केकयीं प्रति क्रीधेन भरते वैमुख्यात् त
स्वेच्छया प्रास्थापयत् प्रहितवती राजात्मजं भरतं आनिनोषन्
आनेतुमिच्छून् ये स्वतएव भरतमानेतुमिच्छन्ति तत्प्रस्थापनं यु
क्तमिति भावः यूनस्तद्वृणान् श्रीघ्नगमनसामर्थ्यात् बन्धुनेति जन
स्रलेति समुदाहृतं तः सान्त्वयन्तीति सान्त्वक्त सान्त्वने शतृ ॥२१॥

सुप्तो नभस्तः पतितं निरीक्षाञ्चक्रे विवस्वन्तमघः
स्फुरन्तं । आख्यदसन्मातृकुले सखिभ्यः पश्यन् प्रमा
दं भरतोऽपि राज्ञः ॥२४॥

सुप्तो । भरतोऽपि मातृकुले वसन् सखिभ्यो मित्रेभ्यः आख्यत् ज०म
कथितवान् स्वातेर्मुङ् अख्यतिवक्तव्यादिनाऽङ् क्रियापदण्ड
न्तव्यमिति सम्प्रदानसंज्ञायाश्चतुर्थी । किमाख्यदित्याह अहं
सुप्तः सन् नभस्ता नभस्तलात् आकाशात्पतितं विवस्वन्तमादित्यं
स्फुरन्तं क्षलन्तन्निरीक्षाञ्चक्रे निरीक्षितवान् ईश्वरिजादेरित्याम् ।
उत्तमविषये सुप्तप्रमत्तावस्थायां चित्तव्याप्तेपात् परोक्षे सिट्
पश्यन् विसोकयन् राज्ञो दशरथस्य प्रमादमनिष्टम् ॥२४॥

सुप्त इत्यादि ॥ भरतोऽपि मातृकुले वसन् सन् राज्ञा दशर भ०
थस्य प्रमादं अनिष्टं पश्यन् वितर्कयन् सखिभ्यो मित्रेभ्य आख्यत्

कथितवान् वक्षस्येति डः तादर्थ्यं चतुर्थी यद्भिप्रेत्य धात्वर्थस्तत्र
चतुर्थीति परः किमाख्यदित्याह सुप्तेऽहं नभस्त आकाशात्
पतितं अधः स्फुरन्तं विवस्वन्तं सूर्यं निरीक्षाच्चक्रे दृष्टवानस्मि अ
स्मद् चित्तस्य विक्षेपे ठीति परः स्वमते नियमाभावात् भवत्येव
सुप्तेस्य तादृशसूर्यदर्शनेन चित्तविक्षेपार्थो ऽपि गम्यत एव ईचड्
दर्शने विजादीत्याम् ॥२४॥

अग्निश्रवन्नात्ययिकं तमेत्य दूता यदार्थं प्रिययासय
न्तः । आह्विष्ट जाताञ्छिद्दिषस्तदासावत्कण्ठमानो
भरतो गुरूणां ॥२५॥

ज०म० अग्निः । दूताएत्य आगत्य भरतमातृकुलमित्यर्थः । आह्व-
पुत्र्यादिणः क्त्वाप्रत्ययस्य न्यपितुकि च रूपम् । यदा तं भरतमर्थं
वचनमग्निश्रवन् आवितवन्तः अर्थयतेऽनेनेति णिच् घञ्च शृणो
तेर्णन्तात्पुडि चङि दिव्यं चनम् स्रवतिशृणातीत्यभ्यासस्यत्वम् ।
आत्ययिकम अत्ययो विनाशः स प्रयोजनमस्येति तदस्य प्रयोज
नमिति ठञ् पिता ते आनस्वान्द्रष्टुमिच्छतीति आत्ययिकं वचनं
तमिति गतिबुद्धीत्यादिना कर्मसंज्ञा शृणोतिः शब्दकर्मत्वात्
अर्थमिति कर्तुरोहिततममित्यनेन प्रिययासयन्तः प्रयातु
मिच्छन्तभरतप्रयोजितवन्तः सनन्तप्यन्तोऽयं तदा अगौ भ
रतोजाताञ्छिद्यः जाता अञ्छिद्यया गमनेहा यस्य सः अहि
गतौ इदितानुम् तस्मादहितमिच्छतीति सन् इट् अजादेर्दिंती
यस्येति द्विशब्दो द्विरुच्यते नकारस्य नञ्चा इति प्रतिषेधः अभास

कार्यम् अनुस्वारपरसवर्णौ अःप्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः टाप् आं
हिष्ट गतवान् तस्मादेवात्मनेपदिनो लुङ् उत्कण्ठमानः स्मरन्
मठिकठिशोक इत्यस्मादात्मनेपदिनो रूपम् अनेकार्थत्वाद्वातु
नाम् । गुरुणाम्पितामहादीनां अधोगर्हेति कर्मणि षष्ठी ॥ २५ ॥

अग्निअवन्नित्यादि । दूता एत्य आगत्य अर्थात् भरतमातृकुलं भ
तं भरतं अत्ययरूपं अर्थं वस्तु यदा न अग्निअवन् आवितवन्तः
प्रथियासयन्तः भरतं गमनेच्छां कारयन्तः तदा असौ भरतः
जाता अग्निहिषा गमनेच्छा यस्य तादृशः सन् गुरुणां पित्रादी
नां उत्कण्ठमानः स्मरन् आंहिष्ट गतवान् अग्निअवन्निति अत्रव
ण्णिः प्रेरणं इति त्रिः त्रिशीत्यङ् धुर्दिच्छङीति द्विः खेः सन्वत् सुअ
नुद्, पुअुच्यङाम्बेति खेरुकारस्य इत्वं ञिण्यन्तेजुङतोरिति त्रिः
यत्नाथवायाव इति आव् ज्यञुङः खः ज्ञेर्लोपः घोऽज्ञौञेरिति प्र
योज्यस्य कर्त्तुः कर्मत्वं आत्ययिकमिति अत्ययो विनाशः विकारसं
घेति षिकः । अर्थोऽभिधेये शब्दानां धनकारणवस्तुषु । प्रयोजने नि
वृत्तौ च विषये च प्रयुज्यते । क्विन्नु अर्थयते अनेनेत्यर्थं वचनं
आत्ययिकं अनर्थसम्बन्धोत्यर्थः अर्थमित्यत्र अमुमिति पाठे अमुं
भरतं प्रथियासयन्तः आत्ययिकं राज्ञोमरणं । एत्येति व्यादनञ्ज
इति आङ्पूर्व्यादिष्णः क्लायप् स्वस्यतन्पितीति तन् प्रथियासयन्त
इति यातः सनन्तात् त्रिः शतृः आंहिष्टेति अहिङ्गता इदित्वाद्युन्
जाताञ्जिहिषः इति अहेः सन इम् नाजन्तादेरादिर्दिरिति स्यादौ
नवद्वेये इति च निषेधात् आदिनकारस्य न द्वित्वं संख्याद् इति
अः कठिङ् आध्याने इष्टानवाप्तौ तद्वाप्रयेऽभिलाष उत्कण्ठ
त्यर्थे । गुरुणामिति समार्थेनेत्यादिना कर्मणि षष्ठी ॥ २५ ॥

बन्धूनशङ्कित्य समाकुलत्वादासेदुषः स्नेहवशाद्दपा
र्यं। गोमायुशारङ्गगणाश्च सम्यङ्नात्वासिपुर्भीमभगा
सिपुश्च ॥२६॥

ज०म० बन्धुः दुःस्वप्नप्रदंनेन अकस्माच्च पितृदूतागमनेन स्नेहवशात्
चेतसि समाकुलत्वाद्भरती बन्धूनशङ्कित्य शङ्कितवान् उत्प्रेक्षित
वानित्यर्थः शङ्कतेरात्मनेपदिना लुङि रूपम् कीदृशान् आ
सेदुषः अपायं विनाशं गतवतः भाषायां सदवसेत्यादिना कसुः
अतएकहलित्येवाभ्यासलोपा। अस्मद्बन्धुः कश्चित् व्यसनमा
पन्नोऽभूदिति गङ्गतस्तस्य गोमायुशारङ्गगणाः शृगालमृग
गणाश्च सम्यगनुकूलस्त्रायासिपुः नागताः यातंलुङि यमरमति
सगिठौ शृगालाः प्रदक्षिणङ्गताः मृगाश्च सम्यमित्यर्थः। भीम
मुदेगकरमरासिपुः रमिताः रमेः परस्मैपदिना लुङ् अतोह
लादेरिति वृद्धौ रूपम् न रामः तस्यात्मनेपदित्वात् ॥२६॥

भ० बन्धूनित्यादि। दुःस्वप्नप्रदंभनात् अकस्मात् पितृदूतागमनाच्च स्ने
हवशात् चेतसि समाकुलत्वात् गच्छन् भरतावन्धून् अपायं विना
शं आसेदुषः प्राप्तान् अशङ्कित्य शङ्कितवान् शकिङ्चासशङ्कयोः
गच्छतस्तस्य गोमायुशारङ्गगणाः शृगालहरिणममुहाः सम्यग
नुकूलं नायासिपुः नागतवन्तः शृगालाः प्रदक्षिणं गता इत्यर्थः।
यातेश्च यमरमेतीमसनौ अनुस्मिदेरिति अन् उम् भीमं भया
नकं यथास्यात्तथा अरासिपुः शब्दं कृतवन्तः रसशब्दे हमादेः
सेम इति त्रिः अन्उष्। चातके हरिणे पुंसि शारङ्गः श्वले त्रिष्वि

ति दन्त्यादौ रभसः । शृणोतेऽर्थ्यन्नादङ्गः श्रौथादिक इति तास
व्यादिं केचिदाहुः ॥ २६ ॥

स प्रोषिवानेत्य पुरं प्रवेक्ष्यन् शुश्राव घोषं न जनौ
घजन्यं । आकर्षयामास न वेदनादान्न चोपलेभे
वणिजां पणायाः ॥ २७ ॥

सप्रो । स भरतः प्रोषिवान् मातामहकुशात् प्रोषितः सन् भाषा ज०म
यामित्यादिना कसुः यजादित्वात्समसारणदिर्भचनम् वस्त्रे
काजाद्घसामिति इट् पुरमथोधामेत्य आगत्य प्रवेक्ष्यन्
शृणमित्यर्थात् पुरमविष्टः घोषं ब्रह्मन् शुश्राव न श्रुतवान् जनौ
घजन्यञ्जनसमूहेन जन्यमुत्पाद्यं तकिञ्चिच्चतियतीति जनैर्यत्
तथा वेदध्वनीन्नाकर्षयामास न श्रुतवान् प्रातिपदिकाद्वात्वर्थ
इति णिच तदन्तात् लिङ्गामि अपामन्तेत्यथादेशः न चोप
लेभे नोपलभवान् वणिजां पण्यजीविनामपणायान् पण्यलाभान्
कथञ्चिद्द्रूपयहारस्योक्त्विञ्चत्वात् पण्यन्ते इति वणिजः पणेरिजा
देश्च इत्यौणादिकः पण्यन्त इति पणाः नित्यमण्यः परिमाण
इत्यप् व्यवहर्त्तव्याः । ईयन्ते प्राप्यन्ते वणिग्निरित्यथाः लाभा
एरजिति इणः कर्षणि अच् पणानामयाः पणायाः तान् । पणा
यामिति पाठान्तरं वणिजां वस्त्रनि संव्यवहारविषयाणि नोप
लेभे संव्यवहारकुशलाः साधव इति गुपादिषु स्तुत्यर्थपनिना
साहचर्यात् पणेरपि तदर्थं देवायप्रत्ययः अःप्रत्ययादित्यकारः
टाप् वणिजां प्रलापानिति तृतीयः पाठः वणिकप्रसार कल
घानित्यर्थः ॥ २७ ॥

भ० सहत्यादि । स भरतः प्रोषिवान् मातामहकुले हतप्रवामस्तए
 त्यागत्य पुरमयोधां प्रवेक्ष्यन् प्रवेशं करिष्वन् जगममहजन्यं घोषं
 शब्दं न मुञ्चाव । प्रोषिवानिति प्रपूर्वाद्भैरिनिवासे इत्यस्मात्कसुः
 यद्वस्त्रपाद्योरिति जिः द्वित्वं वषोर्घमेकाजितीम् प्रवेक्ष्यन्निति विग्री
 प्रवेशे स्मृतः जन्यमिति कट्टोः कभाव इत्युक्तेः कर्त्तरि घणञ्जनाघा
 ज्ञातमित्यर्थः किम्वा तव्यानीयया इति ज्यन्ताञ्जनेः कर्म्मण्यः
 वेदध्वनिं न आकर्णयामास न श्रुतवान् कर्षतकभिदि वणिजा पणो
 पजीविनां पणायाः क्रयविक्रयव्यवहारान् न च उपलभे ददर्श प
 षड्व्यवहारेऽस्तौ कमश्चतेत्यादिना आयः संख्याद इति अः स्वी
 लश्च पणायानिति पाठे पण्यते इति पणाः घञ्जनटोघे इत्यल्
 आयोन्नाभः इमान् व्यवहर्त्तव्यस्त्वाभानित्यर्थः वणिगापणायानि
 ति पाठे वणिगामापणां निषद्या तचायानित्यर्थः आपणस्तु निषद्या
 यामित्यमरः ॥२०॥

चक्रन्दुरुच्चैर्नृपतिं समेत्य तं मातरौऽभ्यर्क्षमुपाग
 तास्ताः । पुरोहितामात्यमुखाश्च योधा विवृद्धमन्युप्रति
 पर्क्षमन्याः ॥२८॥

ज०म० चक्रन्दः । तं भरतं गृहगतमभ्यर्क्षं समीपीभूतं समेत्य ङैकि
 त्वा मातरः कौशल्याद्याः नृपतिमुच्चैरत्यर्थं चक्रन्दुः क्रन्दित
 वत्यः हा स्मामिन् हा राजन् क गतोऽसीति उपागतस्त्राप्तमन्त्रम
 श्रुजसं यासान्ताः एवंविधाः युध्यन्त इति योधाः पचादित्वाद्च् ।
 ते च तं समेत्य नृपतिश्चक्रन्दुः पुरोधियत इति पुरोहितः निष्ठा

र्धातेर्हिः । अमाशब्दः सहार्थे सह राज्ञा कार्येषु भवतीत्यमा
त्यः अमेहकतसिन्धेभ्य इति निपातात् पुरोहितामात्यौ मुखम्
धानं येषां योधानान्ते पुरोहितामात्यमुखाः अमात्यस्याजा
द्यदन्तत्वेऽपि पुरोहितस्याभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः विवृद्धमन्युना
शोकेन प्रतिपूर्णे मन्ये गलत्रिरे येषामिति ॥ २८ ॥

चक्रन्दुरित्यादि । तं भरतं अभ्यर्षं समीपवर्त्तिनं समेत्य प्राप्य म०
मातरः कौशल्यादयो नृपतिं चक्रन्दुः तमुद्दिश्य अशब्दं हृद्दुरित्य
र्थः उपागतं असं नेत्रजलं यासां तास्तथा अभ्यर्षमित्यभिपूर्वस्या
र्धातोः क्लान्तस्य रूपं चुम्बवाढेत्यादिना निपातितं युध्यन्ते इति
योधाः पचादित्वाद्दन्तेऽपि तं समेत्य चक्रन्दुः पुरोऽग्रे धीयते
स्याप्यते इति पुरोहितः धाञोहिः अमाशब्दः सहार्थे सह राज्ञा
कार्येषु भवति अमात्यः त्यचाद्यचिरेति त्यः पुरोहितामात्यौ
मुखं प्रधानं येषां योधानां ते तथा ते जना योधाश्चेति वा विवृद्धेन
मन्युना शोकेन प्रतिपूर्णा मन्या येषां यासां वा दान्तशान्तपूर्णेति
निपात्यते पश्चाद्ग्रीवा शिरा मन्या इत्यमरः ॥ २८ ॥

दिदृक्षमाणः परितः ससीतं रामं यदा नैक्षत लक्ष्म
णञ्च । रीरुद्यमानः स तदाभ्यपृच्छद्यथावदाख्यन्न
थ वृत्तमस्मै ॥ २९ ॥

दिदृ । स भरतो यदा ससीतं रामं लक्ष्मणञ्च परितः सर्वं ज०म०
तो दिदृक्षमाणः द्रष्टुमिच्छन् आश्रुसृष्टशासन इति तद् हलन्ता

चेति सनः किल्ले सृजिह्वोरित्यम् न भवति नैषत न इष्टवान्
 तदा रोह्यमानः अत्यर्थं रुदन् यकि रूपम् अभ्यपृच्छत् पृष्ट
 वान् ऐचताभ्यपृच्छदिति भूतमामान्यत्रिवचसा लङ् अन्यथा कवेः
 परोक्षत्वात् लिट् स्यात् अथैतस्मिन् प्रस्तावे यथावत् यादृशं वृत्त
 भूतन्तथावत् आख्यन् कथितवन्तः पुरोहितामात्यमुखा अस्मै
 भरताय । ख्यातेरस्यतीत्यादिना अेरङ् आतोऽपः ॥ २८ ॥

भ० दिदृक्षमाण इत्यादि । स भरतः समीतं रामं लक्षणञ्च परितः
 सर्वतः दिदृक्षमाणः द्रष्टुमिच्छन् यदा न ऐचत तदा रोह्यमा
 ना भृशं रुदन् अभ्यपृच्छत् पृष्टवान् अथानन्तरं यादृशं वृत्तं ता
 दृशं तस्मै भरताय आख्यन् कथितवन्तः अर्थात् पुरोहितामात्य
 मुखायोधाश्च दिदृक्षमाण इति दृशेः सन् पुर्नानिमीति गुणुनि
 षेधः स्मृदृशननुज्ञा इति मं ईचङ्दर्शने घो रुदेर्मूचस्त्र चेत्यादि
 ना यङ् प्रच्छैग्जीषे घो यस्त्रपाद्योरिति जिः ख्यातेर्वक्त्रस्येति
 ङः तादर्थ्यं चतुर्थी यदभिप्रत्य धात्वर्थ इति चतुर्थीति परः ॥ २९ ॥

आवह्वभीमभुकुटीविभङ्गः शिश्वीयमानारुणरौद्र
 नेत्रः । उच्चैरुपालब्ध स केकयीच्च शोके मुञ्जशार्
 रतं न्यमाङ्गीत् ॥ ३० ॥

ज०

ज० म० आवह्व । स भरत उच्चैर्महता ध्वनिना केकयीच्च मुञ्जम्
 भूयो भूय उपालब्ध उपालब्धवान् उपाङ्पूर्वोऽलभिरुपाल
 वर्त्तते तस्मादात्मनेपदिना झलोऽलोति सिञ्जलोपे धत्वः

ले रूपम् शोके च मन्वी अविरतमजस्रं न्यमाङ्गीत् निमग्नः मस्जे
 र्खुडि मस्जिनशोध्यन्तीति नम् तत्रापि मस्जेरन्यद्विनियमात् नम्
 संयोगादिशोपः हलन्तलक्षणा वृद्धिः हल्यहसं समुदायप्रति
 पत्यर्थमित्युक्तम् कीदृशः आवद्धभोमभुकुटीविभङ्गः भ्रमेयडुरि
 त्वाणादिकोडुः कुटंस्त्रीलिङ्गं भावे कृषादिभ्य इतोः तदन्तात् कृदि
 कारादिति ऊष् भुवोः कुटी कौटिल्यं भुकुटी इको इस्त्रोऽङ्गा
 लवस्येति इस्त्रः तस्या विभङ्गो विरचनम् आवद्धः कृतः प्रय
 खेनायासप्रवृत्तेन भीमोभयानको भुकुटीविभङ्गो येन यस्य वेति
 श्रेयोयमाने अत्यर्थं शूयमाने अरुणे नाहिते रौद्रे भयानके नेत्रे
 यस्य सः श्रयतेर्यङि विभाषाशेरिति वा सम्प्रसारणम् तमुपाल
 भ्रमाह ॥ ३० ॥

आवद्धेत्यादि । स भरतः उच्चैर्यथा स्यात्तथा मुहुर्वारं वारं के भ०
 कथीं उपालभ्य निर्भर्त्सितवान् शोकेऽविरतं न्यमाङ्गीत् निममज्ज
 कीदृशः आवद्धः कृतोभयङ्करोभुकुटीविभङ्गोयेन स तथा पुनः
 किम्भूतः श्रेयोयमाने अत्यर्थं विदुद्धे अरुणे रक्ते रौद्रे भयानके ने
 त्रे यस्य स तथा भुवोः कुटी कौटिल्यं वेकस्व शार्णेऽमे इत्यत्र यव
 स्थितविभाषार्थो वाङ्मन्त्रेण सम्यतिरिक्तस्थाने क्वचित् समासे
 इस्त्रः स्यादिति देवीदासचक्रवर्तिना व्याख्यातं तेनात्र पाक्षिको भु
 वो इस्त्रः मनोषादित्वाद्वा टुश्रेश्चिगतिवृद्धोः मूत्रसूत्रेति यङ्
 खेर्णुः खोऽङ्ग्यरे उपाङ्गपूर्वात्तभेर्गर्हायां टी तन् अस्त्राङ्गसी
 ति सेर्लोपः टुमस्त्रौश्चशुद्धौ य्वांसिः अनिमत्वात् व्रजवदेति त्रिः
 स्यादेः शोलीपः खडिति कङ् किलादिति षः नुण् रध इति नुष्
 चोर्नुरित्यनुस्वारः जपेजघोरिति ऊः ॥ ३० ॥

नृपात्मजौ चिक्षिश्चतुः ससीतौ ममार राजा विधवा
भवत्यः । शोष्या वयं भूग्नृपा लघुत्वं केकय्युपज्ञं वत
वङ्गनर्थं ॥ ३१ ॥

ज०म० नृप । नृपात्मजौ रामलक्ष्मणौ ससीतौ सीतया सह चिक्षिश्चतुः
क्षिष्टौ ममार मृतो राजा म्रियतेर्लुङ्लिङोश्चेति नियमात्तडो
भावः विधवाः ध्रुवो भर्ता तेन विना भवत्यो जाताः शोष्याः
शोचनीया वयम् अयशोभाजनत्वात् अहलोर्णत् शङ्का इति पा
टान्तरम् शङ्कनीया वयम् एतत्कृतोऽयमयोग इति भूयानृपा
न विद्यते नृपोयस्यामिति नञोऽस्त्यर्थानामिति वङ्गव्रीहिः लघु
त्वं राज्यप्रार्थनालक्षणकेकय्युपज्ञम् केकय्याः प्रथमतो ज्ञातम्
नान्यस्य कस्यचित्पूर्वं ज्ञातम् उपज्ञायत इत्युपज्ञम् आतश्चाप
सर्गं इति स्त्रियामङ् क्लृप्त्यण घट्टो केकय्या उपज्ञति ममामः ।
उपज्ञापक्रममिति नपुंसकता वत कष्टस्वङ्गनर्थमङ्गदोषं क्लेशम
रणाद्यनिष्ठानां सम्भवात् भरतकृत एवायमयोग इत्येतत्परि
हरन्नाह ॥ ३१ ॥

भ० नृपात्मजावित्यादि । सीतासहितौ नृपात्मजौ रामलक्ष्मणौ चि
क्षिश्चतुः दुःखितौ क्षिश्युङ् उपतापे राजा ममार मृकृष्टीक्ये इति
नियमात् पं ध्रुवो भर्ता तेन विहीना भवत्यो जाताः मातृगणं
सन्निधौ कं केकय्युपालम्भोऽयं वयं शोष्याः अयशोभाजनत्वात् शो
कार्हाः तेभ्यः प्रक्षार्ह इति अर्क्षार्थे घण् इमन्मत्वात् चजोः कगा
विति सेम्कवर्जनात् न कलं किम्वा आवश्यकत्वविवक्षया नावश्य
के इति निषेधः शङ्का इति पाठे एतत्कृतोऽयं प्रमाद इति लोकेः

गङ्गा वितर्कणीया भूरनृपा राजशून्या लघुत्वं राज्यप्रार्थनरूपं
नीचकर्म्म केकय्यपञ्चं केकय्याः सकाशात् प्रथमत उपलब्धं नान्यतः
केनापि दृष्टमित्यर्थः उपज्ञायत इत्युपज्ञा किप् । उपज्ञापक्रमा
त्तस्य तदादित्वप्रकाशने इत्यमरवचनात् नपुंसकत्वं लिङ्गस्य क्त्वा
काश्रयत्वात् वङ्गनर्थं वहंवाऽनर्था दीषा यत्र तत्तथा वत इति
श्लोके ॥ ३१ ॥

नैतन्मतं मत्कमिति ब्रुवाणः सहस्रशोऽसौ शपथा
नशप्यत् । उदाश्रयमानः पितरं सरामं लुच्यन् सशो
को भुवि रोहदावान् ॥ ३२ ॥

नैतत् । यदेतत्केकय्यनुष्ठितं मतमभिप्रायः न मत्कृतम् नान्यत् ७०३
मस्य यामणीर्न प्रभुरिति अस्यच्छब्दात्स एषां यामणोरिति कन्
प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यन्तस्य मादेशः नास्यमतादनुष्ठि
तमनयेत्यर्थः इत्येवं ब्रुवाणः सहस्रशो वङ्गवारानसौ भरतः शप
थान् सम्रत्ययकारणवचनानि अशप्यत् कृतवान् अनेकार्थत्वा
द्वाङ्मनां शपेदैवादिकस्य उभयपदिनो लुङि रूपम् उदाश्रय
मानः आकलयन् वाश्रयच्छेदैवादिकः अनुदात्तेत् पितरं सरा
मं हा तात हा रामेति लुच्यन् भुवि लुठन् लुटविलोडने दैवा
दिकः परस्मैपदी सशोक इति शायपरिहारार्थम् रोहदावान्
अत्यर्थं रोदनं कुर्वन् यङन्तात् अःप्रत्ययादित्यकारः अतो
लोपः यस्य हस्तः स्त्रियामतष्टाप् या विद्यते यस्येति मनुप् ॥ ३२ ॥

सदोषं परिहरन्नाह । नैतदित्यादि । यदेतत्केकय्या कृतं भ

तत्र मत्कं मत्स्वामिकं मत्कर्तृकं मतं अहमस्य प्रभुरित्यर्थे विकार-
 संघेत्यादिना कः इति भुवाणोऽभौ भरतः सहस्रजो वज्रवारान्
 व्रपद्यान् प्रत्ययकारणानि अश्रयत् उक्तवान् व्रपद्येज् आकांशे
 आकोशोभाषणं धातूनामनेकार्थत्वात् अपिरत्र करोत्यर्थे कौ
 सरामं पितरं उदाश्रयमानः हा राम हा तातेति आङ्गयन् ऊवा
 ध्याष्टशब्दं भुवि लुखन् लुटविलोडने रोरुदावान् अत्यर्थरोहनं
 युक्तः रुदेर्यङ्ङान्तात् संख्याद् इति अप्रत्ययः ततोवतुः हेतुमाह
 भशोक इति सहस्रशब्दात् सखीकायीदिति चशम् ॥ ३० ॥

तं सुस्ययन्तः सचिवा नरेन्द्रं दिधक्षयन्तः समुदृङ्ग
 रागात् । अन्त्याङ्गतिं हावयितुं सविप्राश्चिषयन्ता
 ऽध्वरपात्रजातं ॥ ३३ ॥

ज०म० तं मु । सचिवा अमात्याः कार्येषु सचन्ते समवयन्तीति सचे
 रिवन्नित्याणादिक इवन् तस्मिन् सुस्ययन्तः सुस्यद्ब्रुवाणाः त
 न्करोतीति णिच् नरेन्द्रन्दशरथं समुदृङ्गः उदाहितवन्तः शिवि
 कायामारोप्य वहिरन्तर्भावितण्यर्थो ऽत्र द्रष्टव्यः यजादित्वात्सम्य
 मारणम् आरात् नानिदूरं दिधक्षयन्तः दग्धुमिहन्तं भरतं
 प्रयोजितवन्तः दहेः मनि दादेर्द्धातो घंः भयभावचर्त्वे प्रथोजक
 व्यापारे णिच् अन्तं विनाशे भवा या आङ्गतिः दिगादित्वाद्यत् ता
 मन्याङ्गतिं हावयितुमग्नौ प्रक्षेपयितुं सविप्राः ब्राह्मणैः सहिताः
 सचिवाश्चिषयन्तः चेतुन्निधातुमिहन्तः प्रयोजितवन्तः किन्तत्
 अध्वरपात्रजातं यज्ञोपयोगिपात्राणां भुवादीनां समूहम् ॥ ३३ ॥

तमित्यादि । विप्रसहिताः सचिवाः अमात्यासं भरतं सुम्भ ३०
यन्तः सुम्भं कुर्वन्तः नरेन्द्रं दशरथं समुद्रं वहेरन्तर्भाविञ्च
र्यात् शिविकायामारोप्य उदाहितवन्त इत्यर्थः विप्राणां वहना
मौचित्यात् वहेन्नौप्रापणे ढी व्यस्यतेति जिः यद्वहसापाद्योरिति प्रकृत
तेर्जिः सुम्भयन्त इति लोः कृत्याख्याने जिरिति सुम्भप्रवृत्त्यात् जिः आ
रात् समीपे दिध्वयन्तोदग्धुमिच्छां कारयन्तः दहेः समन्तात्
जिः शतृः अन्वाज्जतिं शवयितुं अग्नौ प्रक्षेपयितुं अध्वरपात्रजातं
यज्ञोपयोगिभ्युवादिममहं पिपीषयन्तः चेतुमिच्छां कारयन्तः
अन्नकाले भवोऽन्यः ढधेकादिति ष्यः सचिः सेवा विद्यतेऽस्य सचि
वः गोतृणेत्यादिना केशादित्वादः सचन्ति कार्येषु समवयन्तीत्यर्थं
सचिवा निपातनादा ॥ ३३ ॥

उदक्षिपन् पट्टदुकूलकेतूनवाद्यन् वेणुमृदङ्गकां
स्यं । कम्बूश्च तारानधमन् समन्तात्तथानयन् कुङ्कुम
चन्दनानि ॥ ३४ ॥

उद । पट्टदुकूलविरचितान् केतुन् ध्वजानुदक्षिपन् उच्छ्रितव ३०
न्तः से नियुक्ताः क्षिपेत्सौदादिकस्य यद्वहणम् वेणुमृदङ्गकांस्यं वंश
मुरजकांस्यतालमवाद्यन् वादितवन्तः वदेष्यन्तस्यैव प्रयोगः
जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः न पुनस्तूर्याङ्गत्वात् तच्च हि प्राणि
नान्तूर्याङ्गानां इन्द्रेकवद्भावः यथा मार्दङ्गिकपाणविकमिति
वृत्तवदिह्निकमिकपिभ्यः सः इत्यौष्णादिकः कंसप्रश्नः तदर्थाय
हितं कंसोयं चपुणा दृढद्रव्यं प्रकृतिविकारभावे कः तस्य विका

इति कंसीचपरश्वयथोर्थज्जौ लुकेति हस्य लुक् यञ् च प्रत्य
यः कम्बुन् शङ्खान् तारान् उच्चैस्तरध्वनीन् अधमन् शब्दितव
न्तः पात्रेत्यादिना धमादेशः तथा कुङ्कुमचन्दनानि आनयन्
आनीतवन्तः सर्वत्र लङ्घि रूपं अन्त्येष्टिं दर्शयन्नाह ॥ ३४ ॥

३०. उदत्तिपन्नित्यादि । अर्थात् तत्र नियुक्तासंजनाः पट्टदुकूल
रचितान् केतुन्ध्वजान् उदत्तिपन् उद्भितवन्तः क्षिपसौदादि
कः । कार्पाशं वादरं प्राक्तं दुकूलाद्यञ्च बालकलं । कार्पाशं क्रमिज
ञ्चापि राङ्गवं मृगरोमजमित्यभरमाला । वेणुमृदङ्गकांस्यं
अवादयन्वादितवन्तः अप्राणिजातित्वात् समाहार इति काल्पा
पाः तृथ्याङ्गत्वात् इति वामवताः । सर्व्वा दन्धः समाहारइति
प्राञ्चः । स्वमते इतरैतरयागे च समाहारे च चो द्विधेति मामा
न्येन द्विविधो दन्ध उक्तः तत्र क्वचिदितरेतरः क्वचित् समाहारः
अभिधानात् वाद्भव्यः यदुक्तं क्वत्तद्धितममामानामभिधानं नि
यामकमिति कम्बुन् शङ्खान् तारान् उच्चतरध्वनीन् अधमन्
शब्दायितवन्तः स्यादानपात्रेति भ्राधम तथा कुङ्कुमचन्दनानि
आनयन् सर्वत्र घी ॥ ३४ ॥

श्रोत्राक्षिनासावदनं सरुक्त्वं कृत्वा जिने प्राक्शि
रसं निधाय । सञ्चित्य पात्राणि यथाविधानमृत्विग्जु
हाव ज्वलितं चिताग्निं ॥ ३५ ॥

ज. म. श्रोत्रा ॥ अजिने कृष्णसारचर्षणि प्राक् पूर्वं शिरोमूर्द्धा
यस्येति तं प्राक्शि रसं श्वन्निधाव स्यापथिला पश्चात् श्रोत्रा
क्षिनासावदनं प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः वृत्तवदीत्यादिसूच

स्थानम्भरं नयतेराचेति प्रकृतेराकारे नासेत्यौणादिकं रूपम्
सहस्रं समुवर्णङ्गत्वा सञ्चित्य विन्यस्य अङ्गप्रत्यङ्गेषु पात्राणि
स्रुगादीनि यथाविधानं यादृशं विधानमुक्तं गृह्यशास्त्रे । अलि
ग्याजकः अतौ यजतीति अल्विग्दधृगित्यादिना निपातितः अ
लितञ्चिताग्निं चयनं चितं तदर्थमग्निं जुहाव जुहोतिस्म ॥ ३५ ॥

आत्रेत्यादि । प्राक् पूर्वस्थां दिशि शिरसायस्य तादृशं शरीरं भ०
अजिने कृष्णमारचर्षणि निधाय संस्थाप्य आत्राचिनाभावदनं स
हस्रं समुवर्णयुक्तं कृत्वा यथाविधानं विधानमनतिक्रम्य पात्राणि श्रु
वादीनि सञ्चित्य अङ्गेषु निधाय अल्विक् याजकः अलितं चिताग्निं
जुहाव एतेनान्वेषिष्ठा अतौ यजतीति अल्विक् चासुमिति क्विप्
ञ्छिति कड् आत्रेत्यादिप्राण्यङ्गत्वान् इन्दैकत्वं क्लीबत्वञ्च नित्यं
भजते इति परः । स्वमतेऽत्र वेणुमृदङ्गकास्यमितिवत्समाहारा
दद् इतरेतरोऽपि दुर्निवारः । यथा ग्रीवाकुचिललाटेषु नित्यं
खेदः प्रशस्यते । गण्डे चुम्बं ललाटाच्चिकचोरुभगमूर्द्धसु इत्यादि
दर्शनात् परमतं हेयं ॥ ३५ ॥

कृतेषु पिण्डोदकसञ्चयेषु हित्वाभिषेकं प्रकृतं प्र
जाभिः । प्रत्यानिनीषुर्विनयेन रामं प्रायादरण्यं भर
तः सपौरः ॥ ३६ ॥

कृते । पिण्डोदकदानास्त्रिसञ्चयेष्वनुष्ठितेषु प्रजाभिः प्रकृतं ज०म०
प्रस्तुतमभिषेकमादिकर्मणि क्तः हित्वा त्यक्त्वा जहातेत्युक्तीति

हिरादेशः रामप्रत्यानिनीषुः प्रत्यानेतुमिदुः विनयेन प्रसादनया
न भयादररुषं वनम्प्रायात् गतवान् भरतः सह पौरैः अयोध्याम
वैर्जनैः मयैकेन प्रसाद्यमानः कदाचित्नागमिष्यतीति ॥ ३६ ॥

भ० कृतेखित्यादि । पिण्डोदकदानान्त्विमञ्जयमेषु कृतेषु पश्चात्
प्रजाभिः प्रकृतं प्रस्तुतमभिषेकं हित्वा विनयेन रामं प्रत्यानिनीषुः
प्रत्यानेतुमिच्छुर्भरतः पौरैः सह अररुषं प्रायात् जगाम चाते
र्ष्या रूपं प्रकृतमिति आरम्भे कः हित्वेति हाकोटिः आत्मनोविनय
ज्ञापनार्थं मयैकेन प्रसाद्यमानः कदाचित् नागच्छेदित्याशङ्कया
पौरैः सह गमनं पिण्डोदकपदेन दाने कस्यणा सञ्चयाऽस्त्रिसञ्च
यनं पिण्डोदकानां सञ्चया इति केचित् ॥ ३६ ॥

शीघ्रायमाणैः ककुभाऽश्रुवानैर्जनैरपन्थानमुपेत्य
स्रष्टैः । शोकाद्भूयैरपि भूयकासाञ्चकार नागेन्द्र
याश्चमिश्रैः ॥ ३७ ॥

ज० म० शीघ्रा । जनैर्हेतुभूतैर्भूयकासाञ्चकार शोभतेत्य कर्तुः क्रिया
फलयोगेऽपि नात्मनेपदम् आमात्ययवदित्यत्र पूर्वग्रहणानु
वृत्तः सक्रामंश्च परस्मैपदित्वादिति विधिनियमौ स्थिता शीघ्राय
माणैः अनीत्रैः शीघ्रैर्भवद्भिर्झटिति गच्छद्विरित्यर्थः भृशादित्वात्
क्यङ्ङित्वात्तङ् ककुभाऽश्रुवानैः दिशोव्याप्रवृद्धिः अश्रोतेः शौ
वादिकस्य आत्मनेपदिनो रूपम् । अपन्थानमुपेत्य स्रष्टैः वज्रत्वा
दमार्गमपि गत्वागतैः अकपुरित्यादिना समाधानतः प्राप्नोन्नञ्च

म्पुष्पादिति प्रतिषिद्धः सन्पथोविभाषेति विकल्पितः शोकाद्वेतो
रभूषैरनलंकारैरपि चकासाच्चकार भूः भूमिः भूषेति गुरोश्च
हल् इत्यकारप्रत्ययः चकासृदोप्तावित्यस्मात् कास्त्रमेकाञ्च
हृषश्चमुन्याद्यर्थमित्याम् नागेन्द्ररथाश्चमिति इन्द्रे एकवद्भावः
अस्यात्तरस्य न पूर्वनिपातः वज्रध्वनिचम इति वचनात् तेन
सेनाङ्गत्वात् कृतकवद्भावेन मिश्रैर्युक्तैः पूर्वसदृशेत्यादिना तृतीया
समासः ॥ ३७ ॥

शीघ्रायमाणैरित्यादि । शोकाङ्गुषारहितैरपि जनैर्भूषका भ०
साश्चकार चकासृदोप्ता विजादिदधेत्यादिनाम् भस्त्रन्वामः भू
षेति सेम्कात् सरोरिति अः किम्भूतैः शीघ्रायमाणैः अशीघ्रैः शीघ्रै
र्भवद्भिः कार्यवशात् द्रुतं गच्छद्भिरित्यर्थः भृशादेः चर्चार्थे इति
द्यः घोऽज्यरे इति र्घः छिन्नानं ककुभेदिशः अश्रुवानैर्थाप्रुव
द्भिः अश्रुङ्णव्याप्तिर्बहृत्योः वज्रत्वात् अपन्यानमपि व्याप्य स्रग्गैः
विकल्पितमप्रत्ययान्तं नागेन्द्रा हस्तिश्रेष्ठा रथा अश्रासेति पर
मते सेनाङ्गत्वात् समाहारइन्द्रे एव समते इतरेतरइन्द्रेऽपि
सम्यते मिश्रैर्युक्तैः ॥ ३७ ॥

उच्चिकिरे पुष्पफलं वनानि सस्रुः पितृन् पिप्रियुरा
पगासु । आरेमुरित्वा पुलिनान्यशङ्कं च्छायां समा
श्रित्य विश्रममुच्च ॥ ३८ ॥

उच्चि । ते जनाः गच्छन्तः पुष्पफलं पुष्पाणि फलानि चेति ज्ञाति भ०म०
रप्राणिनामित्येकवद्भावः उच्चिकिरे उच्चितवन्तः जितान्तुः

कर्तुः क्रियाफलयोगात् विभाषा चेरिति धातोः कुत्वमेरनेकाच
इति यणादेशः उच्चिक्थिर इति पाठान्तरं युक्तम् वभानीति हेतु
त्वेनाकथितङ्कर्म वनानि विघट्टयन्तः फलानि जगृह्णरित्यर्थः
ततः सस्रुः स्नातवन्तः स्नातेर्लिट् उख्यपदान्तादिपररूपम् पि
तृन् पिप्रियुः उदकाञ्जलिना तर्पितवन्तः प्रीणातेर्लिट् इयङ्गा
देशः आपगासु नदीषु एतत्कुत्वा पुलिनानि सैकतानि इत्वा
आरेटुः आरेटिताः आरेमुरिति पाठान्तरं शोकापनोदनार्थ
ङ्घ्रियन्तमपि कालमारमन्तिस्म व्याङ्परिभ्योरम इति परस्मैपद
म् अशङ्कं विस्मभं च्छायां समाश्रित्य विश्रम्युः विश्रान्ताः ॥ ३८ ॥

भ० उच्चिक्थिर इत्यादि । ते जना वनानि पुष्पाणि फलानि च उच्चि
क्थिरे चित्रचयने ठी याञ्जार्थदृष्टिप्रच्छोति द्विकर्मकत्वं चेःकि
र्वन्ति किः शुद्धारिति यत्वं वनानि विघट्टयन्तः पुष्पफलं जगृह्ण
रित्यर्थः परमते अप्राणिजातित्वात् समाहारद्वन्द्वः स्वमतं मृ
दङ्गकांस्यमित्यत्रोक्तं आपगासु नदीषु सस्रुः स्नातवन्तः पितृन्
पिप्रियुः तर्पितवन्तः प्रीञ्जतर्पणे शुद्धारितीयादेशः पुलिनानि सै
कतानि इत्वा गत्वा आरेमुः शोकापनोदार्थं क्रीडन्तिस्म घे पमि
त्यादिना पं आरेटुरिति पाठे शोकात् शब्दं चक्रुरित्यर्थः । रटप
रिभाषणे तृफलन्ति अत एत्वं खिलोपश्च अशङ्कं निःशङ्कं यथा
स्यात्तथा क्वायां समाश्रित्य विश्रम्युः ॥ ३८ ॥

संप्राप्य तीरं तमसापगाया गङ्गाम्बुसम्पर्कविशुद्धि
भाजः । विगाहितुं यामुनमम्बु पुण्यं ययुर्निरुद्धश्रम
वृत्तयस्ते ॥ ३९ ॥

संप्रा । तमसापगायाः तमसाख्याया आपगायाः नद्याः ज०३
 अत्यविचमितमिनमिरभिलभितपिपतिजनिपणिमहिभ्योऽस्य य
 स्याः स्मरणात्पापं ताम्यति सा तमसा तरसा इति पाठान्तरं
 तत्र तरसा वेगेन आपगाया अर्थात्तमसाया नद्या मङ्गाम्, सम्य
 क्कात् विशुद्धिं पवित्रतां भजति या तस्यास्तीरं कूलं सम्प्राप्य गत्वा
 ते जना निरुद्धममृततयः ययुः गताः गङ्गेति गन्गम्यद्यौरित्यौ
 णादिको गन् विगाहितुं विगाहिव्यामह इति कृत्वा यामुनमम्बु
 यमुनाया इदं यमुनासम्बन्धि जलं पुण्यमुण्येतेनुत्वात् पुण्ययुक्त
 त्वादा ॥ ३८ ॥

संप्रायेत्यादि । ते जनास्तमसापगायास्तमसानामनद्यास्तीरं भ०
 कूलं संप्राप्य निरुद्धममृततयः सन्तः यामुनं यमुनासम्बन्धि पुण्यं
 पावनं अम्बु जलं विगाहितुं ययुः तरमेति पाठे वेगेनेत्यर्थः यमु
 नाशब्दात् विकारसंघेत्यादिना इदमर्थेणः णित्तैत्रिरिति त्रिः
 तमसापगायाः कीदृश्याः गङ्गाजलसम्पर्कात् अतिशयितशुद्धिं भ
 जते या तस्याः ढाङ्गजसहवहेति विष्णु ॥ ३८ ॥

ईयुर्भरद्वाजमुनेर्निकेतं यस्मिन् विश्राम समेत्य
 रामः । च्युताशनायः फलवद्भिभूत्या व्यस्यन्नुदन्यां
 शिशिरैः पयोभिः ॥ ४० ॥

ईयुः । भरद्वाजमुनेर्निकेतं आश्रममीयुः गताः दृषोयणिति ज०म०
 यत्वम् अभ्यासस्य दीर्घदणःकितोति दीर्घत्वं यस्मिन्निकेते रामा
 विश्राम विश्रान्तः समेत्य मिलित्वा तमीयुर्जना इति योश्चम्
 फलवद्भिभूत्या फलवतां वृक्षाणां समृद्ध्या हेतुभूतया च्युताश्च

पायोऽपगतवुभुः अशनायेत्यादिना निपातितः यस्यन् उदर्या
वारयन् अर्षेर्देवादिकस्य रूपम् उदर्या। पिपासां शिशिरैः शीतलैः
पयोभिः ॥ ४० ॥

भ० ईयुरित्यादि। ते भरद्वाजमुनेर्निकेतमीयुर्गता इत्यर्थः इष
गतौ ठी यिसौऽच्यणविति यादेशः खेः कितिर्ध इति दीर्घः य
स्मिन् निकेते रामः समेत्य संगत्य विश्राम विश्रान्तः कीदृशः स
फलवतां वृक्षाणां विभृत्या समृद्ध्या च्युताश्रमायः व्यपगतवुभुः
अशनशब्दात् वेद्यादिति क्यः धनोदकाशन इत्यादिना अन्ना
र्थेडा ततः संख्याद इत्यः स्त्रीत्वञ्च च्युता अशनाया यस्य स तथा
शिशिरैः शीतलैः पयोभिर्जलैरुदर्या पिपासां यस्यन् अपमयन्
अस्युर्दक्षेण शतः उदकस्य उनङ् पानार्थं पूर्ववत् पयोभिरिति
पीडयपाने चासुसिति अम् ॥ ४० ॥

वाचंयमान् स्थण्डिलशाशिनश्च युयुक्षमाणाननिशं
मुमुक्षून्। अध्यापयन्तं विनयात् प्रणमः पद्मा भरद्वा
जमुनिं सशिष्यं ॥ ४१ ॥

ज०म० वाचं। ते भरद्वाजमुनिं सशिष्यं शिष्यैः सह वर्त्तमानस्रषेभुः
प्रणमन्तिस्म विनयात् विनयेन अतएव पद्माः पदातयः पादा
भ्यां गच्छन्तीति अन्येष्वपि दृश्यत इति उः हिमकाषिद्धतिषुचेति
चकारस्य अनुक्तसमुच्चयार्थत्वात् गमोत्तरपदे पदादेशः प
दिति योगविभागाद्वा कीदृशम् अध्यापयन्तम्याठयन्तम् कान्

वाचंयमान् मौनव्रतान् वाचिबभोव्रत इति खच् वाचंयमपुरन्द
 रौचति निपातनात्पुर्व्वपदस्य अमन्ता खण्डिलवाचिनः भृशा
 यिनः खण्डिलाच्छयितरिव्रत इति षिनिः युयुत्तमाषान् योक्तु
 मिहृतः योगाभ्यासनिष्ठानित्यर्थः अनिश्चमविद्धेदेन मुमुक्षुकोशा
 भिलाषिण इत्यर्थः अतएव योगाभ्यासमिहृन् ॥ ४१ ॥

वाचंयमानित्यादि । ते जनाः सशिक्षं भरद्वाजमुनिं प्रषेमुः नमौ भ०
 ब्रह्मन्त्योः तृफलेति अतएवं खिलोपश्च प्राम्मन्त्रोश्च इति खत्वं ना
 दिस्मात् विनयात् विनयं विधाय यवर्थे यच्चमी हेतौ वा कीदृशाः
 पद्गाः एतेन यानस्त्रा अपि ये तेऽपि विनयात् पद्गु पद्गां गच्छ
 नीति हनजनादिति उः पादसमानार्थोऽयं पच्छब्दः अथापव
 क्तं पाठवक्तं क्रोधीहोऽजेतुः आह्वीहीरीत्यादिना पन् कानि
 त्याह वाचंयमान् मौनव्रतिनः तृभृष्टृजीत्यादिना आवन्तवाचा
 ब्रह्मात् यमः खः खित्यव्याजेति मन् खस्य परे तु वाक्शब्दोपपदेन
 साधयन्नि खण्डिलवाचिनः तृषाच्छादितभूमिशायिनः यहादि
 त्वाच्चिन् व्रतेष्विति परः युयुत्तमाषान् योक्तुमिहृन् योगाभिला
 षिण इत्यर्थः युज्यौड्श्माधौ सन् शानः शानेऽतोमन् अनिश्चं
 निरन्तरं मुमुक्षुन् मोक्षाभिलाषिणः मुक्षुश्चपञ्जोमोक्षे सन् सन्भि
 षाशंघडः दृभृजुपस्त्रिषिति शास्त्रीः कथं शासुडिति इत् किंसादि
 ति षः ॥ ४१ ॥

आतिथ्यमेभ्यः परिनिर्व्विषेभ्योः कल्पद्रुमा योगव
 लेन फेलुः । धामप्रथिक्नो सदिमान्वितानि वासांसि
 च द्राविमवन्त्युदूः ॥ ४२ ॥

ख०म० आति । अतिथ्यर्थमातिथ्यमन्नपानादि अतिथेः एभ्यो भर
 तादिजनेभ्य इति सम्प्रदाने चतुर्थी परिनिर्व्विषणाः निर्व्विषुमिहो
 दातुमिहोरित्यर्थः निपूर्वा वपिदाने वर्त्तते धामप्रथिम्नः धाम्ना
 तेजसा प्रथिमा पृथुत्वं यस्य तेजसावह्निर्निर्गतत्वात् शरीरस्य पृ
 थुत्वं जायते तस्य भरद्वाजमुनेर्योगबलेन समाधिबलेन युजसमा
 धावित्यस्य रूपम् कल्पद्रुमाः फलः फलिताः भक्ष्यान्नपानादिक
 मित्यर्थः तृफलभजत्रपश्येत्येत्वमभ्यामलोपश्च वासांसि च वस्त्राणि
 उदूङ्गः उद्वहन्तिस्म यजादित्वात्सम्प्रसारणं स्रदिमान्वितानि मृ
 दुत्वमुपगतानि द्राघिमवन्ति देर्ध्ययुक्तानि पृथुमृदुदीर्घशब्दभ्य
 स्तस्य भाव इत्यर्थे पृष्वादिभ्य इमनिच् पृथुमृदुशब्दयोः स्रताह
 स्तादेरिति रादेशः दीर्घशब्दस्य प्रियस्यरेत्यादिना द्राघादेशः
 पश्चान्तुप् ॥ ४२ ॥

भ० आतिथ्यमित्यादि । आतिथ्यं अतिथ्यर्थमन्नपादिकं एभ्यो भर
 तादिभ्यः परिसर्व्वतोनिर्व्विषु दातुमिहोर्म्मनर्यागबलेन समाधिब
 लेन कल्पवृक्षाः फेलुः अर्थात् अन्नपानादिकं तृफलोति अतएवं
 खिलोपश्च विकारसंघत्यादिना तादर्थ्ये अतिथेः षणः निःपूर्वा
 वपिदाने वर्त्तते युज्यौङ्समाधां घञि चजाःकगाविति जस्य
 गत्वं तस्य मुनेर्धामप्रथिमेहेतास्तेजोवाङ्म्यात् ते कल्पद्रुमा वा
 सांसि उदूङ्गः उद्वहन्तिस्म चकारः समुषये वह्जोप्रापणे व्यथ
 यहेति जिः कीदृशानि स्रदिमान्वितानि मृदुत्वेन युक्तानि द्राघि
 मा देर्ध्यं विद्यते येषान्तानि गुणादिमन्भावे इति पृथुमृदुदीर्घ
 शब्दभ्य इमन् पृथुमृदुशब्देति पृथुमृदुशब्दयोः स्रकारस्य रः
 वाढान्तिकेति दीर्घस्य द्राघादेशः जीमंश्चिदिति चित्त्वे टेलोपः

द्राघिमशब्दात् मोड्मञ्जपादित्यस्यै वतुः तेजसां प्रथिमा यस्य
इति मुनिविशेषणं केचिदाहुः ॥ ४२ ॥

आज्ञां प्रतीषुर्विनयादुपास्यर्ज्जुगुः सरागं ननृतुः
सहावं । सविभ्रमं नेमुरुदारमूचुस्तिलोत्तमाद्या वनि
ताश्च तस्मिन् ॥ ४३ ॥

आज्ञां । तस्मिंस्तपोवने तिलोत्तमाद्या दिव्यस्त्रिय आगता ज०म०
आज्ञामादेशं मुनेः प्रतीषुः प्रतीष्टवत्यः चेटीभवत्य इत्यर्थः प्रति
पूर्वं इषिर्यहणे वर्तते तस्य लिटि रूपम् विनयादुपास्युः उपस्थि
ताः पादप्रक्षालनादिदाने उपस्थान कृतवत्यः उपपूर्व्वान्तिष्ठते
र्लुङि सिच् गतिस्थेति सिचोल्कुक् मिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति श्लेर्जुम्
उत्थपदान्नादिति पररूपम् जगुः सरागं सरक्तङ्गीतवत्यः न
नृतुः सहावं सष्टङ्गारचेष्टं नर्तितवत्यः सविभ्रमन्नेमुः सविलास
क्षणताः उदारमूचुः अपाम्यमुक्तवत्यः ॥ ४३ ॥

आज्ञामित्यादि । धामप्रथिमाः किमित्याह तस्मिन् वने तिलो भ०
त्तमाद्या वनिता अप्सरस आगत्य मुनेराज्ञां प्रतीषुर्गृहीतवत्यः
प्रतिपूर्वं इषिर्यहणे यां रूपं विनयात् उपास्युः भरतादीनां उ
पासनां चक्रुः उपपूर्व्वान्तिष्ठतेषां रूपं भूस्थापिवेति सेर्लुक् अनु
स्त्रिङ्गेरिति अन् उष् उस्सेषीत्यालोपः सरागं मालवादि रागयुक्तं
यथास्यात्तथा जगुः गीतवत्यः गैगाने ठी सहावं श्टङ्गारचेष्टा
युक्तं ननृतुः नृत्यञ्चक्रुः हावाः क्रियाः श्टङ्गारभावजा इत्यमरः ।

सविभ्रमं नेमुः प्रणामं चक्रुः । विभ्रमस्वरथा काले भृषास्थानविप
र्ययः । चित्तवृत्त्यनवस्थानं ष्टङ्गारादिभ्रमोऽप्यवा । विलास
इत्यन्ये उदारमग्राम्यमूचुः वनिताः । अनितात्यर्थानुरागायाञ्च
योषितीति कोषः चकारः पूर्वापेक्षया ॥ ४३ ॥

वस्त्रान्नपानं शयनञ्च नाना कृत्वावकाशे रुचिसं
प्रकृप्तं । तान् प्रीतिमानाह मुनिस्ततः स्म निबद्धमाङ्गं
पिवतात्त श्रेष्ठं ॥ ४४ ॥

ज०म० वस्त्रा । ततोवनितोपस्थानानन्तरमवकाशे प्रदेशे यथाभि
मते वस्त्रान्नपानं सर्वादन्धैविभाषैकवद्भवतीत्येकवद्भावः शयन
मित्यधिकरणे ल्युट् नाना कृत्वा पृथक् कृत्वा रुचिसम्प्रकृप्तं यस्य
यावदभिरुचितन्तत्तथैव सन्पादितम् कृपारोलः प्रीतिमान्मुनि
स्तान् भरतादीनाह स्म उक्तवान् किमाह निबद्धं परिधत्त वस्त्रा
णि वम आहूदन इत्यस्य विधा लोट् धलाञ्जग्नमीति सकार
स्य दकारः आङ्गं उपविशत आसेः पूर्ववत् दादेशः अत्त खादत
अन्नादिकं अदभक्षणे इत्यस्मात् लोट् पानादिकम्पिवत पिवतेः
पाप्नादिसूत्रेण पिवादेशः श्रेष्ठम् स्मपत शयने सर्वत्र विधौ
लोट् ॥ ४४ ॥

भ० वस्त्रान्नपानमित्यादि । ततोवनितोपस्थानानन्तरं धामप्रथिवी
हेतोर्का अवकाशे यथायोग्यस्थाने वस्त्रं अन्नं पानं शयनञ्च रुचि
संप्रकृप्तं यस्य यथारुचिस्तथैव सन्पादितं अतएव नानाविधं कृत्वा
प्रीतिमान् मुनिस्तान् भरतादीन् आहस्म उवाच किमदित्याह
निबद्धं वस्त्राणि परिधत्त वसकृत्वास्तौ स्तृतिराहूदादनं सपश्ये

रिति सख इत्वं निर्दकारपाठे धेसलोपोवेति पाचिकः सलोपः
 खर्ष्वच विधौ गो आर्ध्वं उपविशत त्रिलासङ् उपवेशे पूर्ववत् पिवत
 पयःप्रभृतिकमर्थात् पापाने स्थादानेति पित्रादेश्चकरणान्न गुणः
 किन्वा पित्रादेशोऽयमदन्तः तेन णुर्घूङ् इत्यस्य न विषयः स्यापो
 ऽतोदेशोरित्यकारलोपः अत्त भक्षयत अद्लौभक्षणे श्रेष्ठं ब्र
 धनं कुरुत शीङ्गेरेणुः वस्त्रमिति वषेस्त्रासुमिति चः अन्नमिति
 गोक इति सूत्रे अन्नव्यवखनेति ज्ञापकात् न जग्धादेशः अदोज
 ग्धिरनोदने इति परसूत्रं पानमिति कर्मणि आधारे वा अनट्
 ग्रथनमित्याधारेऽनट् ॥ ४४ ॥

ते भुक्तवन्तः सुसुखं वसित्वा वासांस्युषित्वा रजनीं
 प्रभाते । द्रुतं समध्वा रथवाजिनागैर्मन्दाकिनीं रम्य
 वनां समीयुः ॥ ४५ ॥

ते भुक्त । ते भरतादयः सुसुखमिति क्रियाविशेषणम् भुक्तवन्तः ज०म०
 सन्तो वासांसि वसित्वा परिधाय रजनीमुषित्वा रजनीं रात्रीं
 वसतिचुधोरिट् कालार्धनोरिति द्वितीया द्रुतं शीघ्रं प्रभाते
 मन्दाकिनीवदीं समीयुः सम्भूय गताः समध्वा अविह्वित्वाध्वानः
 सङ्गता अध्वन इति प्रादिसमासः उपसर्गादध्वन इति समासा
 न्नाष्टच् रथवाजीति इन्दैऋवद्भावः तेन सहिता नागा इति शाक
 पार्थिवादित्वात्समासः अन्यथा सेनाङ्गत्वात्समुदायस्यैकवद्भावः
 स्यात् रम्यवनां रमणीयकामनां रमणीयजलाम्वा ॥ ४५ ॥

तद्वत्यादि । सुसुखं यथास्यात्तथा भुक्तवन्तः कृतभोजना भर म०

तादयो वामंसि वस्त्राणि वसित्वा परिधाय रजनीं उपित्वा स्थित्वा
 प्रभाते समध्वा अध्वानं सङ्गताः सन्तः रथवाजिना गैर्द्रुतं शीघ्रं
 रथवनां मन्दाकिनीं समीयुः सङ्गतवन्तः दण्ड्यां रूप मन्दाकि
 नीं चित्रकूटवर्त्मनि नदीविभेषेण कर्मदेति प्रसिद्धा गङ्गामात्रे म
 न्दाकिनीति केचित् रम्याणि वनानि यत्र वनं कानमनीरथारिति
 विश्वः वसित्वेति वसङ्गलसृतावित्यस्य रूपं उपित्वेति ऐवमैनिवासे
 क्षुधवसपुजार्थाञ्चेति इम् ग्रहस्वपाथारिति जिः रजनीमिति दे
 शाध्वकान्ति कर्मत्वं समध्वा इति गेरध्वन इत्यः च्वालोपात्ताते
 इति नस्य लोपः यथालोप इत्यकारलोपः रथाश्च वाजिनाऽश्या
 य नागा हस्तिनश्चेतीतरैतरद्वन्द्वः परं तु भेनाङ्गानां वज्रत्वं समा
 हार इति रथश्च वाजी च नागश्चेत्येकवचनेन विग्रहं वदन्ति स
 माहारत्रिधेरनित्यत्वमित्यन्ये आदौ रथवाजिशब्दाभ्यां समाहा
 रस्ततो रथवाजिना महिता नागाः रथवाजिनागाः शाकपार्थि
 वादित्वादिति केचित् ॥ ४५ ॥

वैखानसेभ्यः श्रुतगमवार्त्तास्ततो विशिञ्जानपत
 त्रिसंघं । अभ्रंनिहायं रविमार्गं भङ्गमानं चिरेऽद्रिं प्र
 ति चित्रकूटं ॥ ४६ ॥

ज०म० वखा । ततो मन्दाकिनीगममानन्तरं वैखानसेभ्यस्तृतीया
 अमिभ्यः चित्रकूटे रामोस्तीति श्रुतरामवार्त्ताः चित्रकूटनामा
 नमद्रिं पर्वतं प्रति लक्षणेत्यभ्रुताख्यानेत्यादिना कर्मप्रवचनी
 यथंशा कर्मप्रवचनीययुक्त इति द्वितीया तं लक्ष्मीकृत्य आनं

हारे जग्मुः अंहतेर्निटि दिव्यचमं हलादिशेषः अतआदेरिति दीर्घः तस्मान्नुट् द्विहल इति नुट् विञ्चिञ्चानपतत्रिमघं कूजत्य च्चिणं अभंलिहायं अभसृक्श्चिखरम् वहांभेलिह इति खम् अर्द्धिषदित्यादिना मुम् रविमार्गभङ्गं उच्चैस्तरत्नात् रवेर्मार्ग भङ्गायस्मिन्नद्राविति ॥ ४६ ॥

वैखानसेभ्यइत्यादि । ततो मन्दाकिनीगमनानन्तरं वैखानसे भ० भोवाणप्रस्थेभ्यः अता रामवात्तां वैस्तादृशा भरतादयश्चित्रकू टमद्रिं प्रति लघोऽतस्य आनंहिरे गतवन्तः अहिङ्गतौ ठी इदि च्चानुण् द्वित्वं स्यान्तादाद्यदायश्चैरिति खंरान् खोर्नुरित्यनुस्वारः होऽस्य इति हस्य झमत्वात् धिक्ममयेति प्रतिधोगे द्वितीया । वैखानसेवनेवासी वाणप्रस्थश्च तापस इति वैजयन्तो अद्रिं किं भूतं विञ्चिञ्चानः पतत्रिणां पत्त्रिणां षघः समूहोयच एतादृशं शिजिकिङ्कस्तुध्वनौ अभंलिहायं अभसृक्श्चिखरं परन्तपवत् खः वाङ्मत्याङ्गणाभावः उच्चैस्तरत्नाद्रवेर्मार्गभङ्गावर्त्तविधातो य स्मिन् ॥ ४६ ॥

दृष्टोर्णुवानान् ककुभोबलौघान् वितत्य शार्ङ्गं कव चं पिनह्य । तस्थौ सिसंग्रामयिषुः शितेषुः सौमित्रिर क्षिभ्रुवमुज्जिहानः ॥ ४७ ॥

दृष्टो । बलौघान् दृष्ट्वा सौमित्रिस्तस्थौ स्मितः अभ्रासख ब० शर्पर्वाः खय इति खः शेषः कीदृशः ककुभोदिश ऊर्णुवानान् आकादयतः ऊर्णोतेरादादिकस्योभयपदिनः शानचि उवङ्गा

द्वेषे च रूपम् शाङ्गं शृङ्गस्य विकारं धनुर्वितत्य आरोपितगुणं
 कृत्वा वास्यपीत्यनुनासिकलोपः कवचं पिनह्य बद्धात्पिनह्यभ्यन्
 इत्यस्य व्यपि अपिशब्दाकारलोपस्तु । वष्टि भागुरिरलोप
 मवाथोरूपसर्गयोः । धाञ्छ्रुञ्जोस्तनिनद्योश्च वङ्गलत्वंन श्रौनकि
 रिति । सिंघामयिषुःसंघामयितुमिक्कुः संघामयुद्ध इति चै
 रादिकोष्णिच् तदन्तस्य सनि प्रथमस्यैकाचोद्विवचनम् श्रिते
 षुः तीक्ष्णशरः अक्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुवम् अक्षतुरेत्यत्र नि
 पातितः उज्जिहानः ऊर्ध्वजयन् श्रोहाङ्गतावित्यस्य जुहात्या
 दिकस्य भृजामितौत्वम् ॥४७॥

भ० दृष्टेत्यादि । ककुभोदिश ऊर्णवानान् आह्लादयतोवलौघान्
 सैन्यसमूहान् दृष्ट्वा सामित्रिर्लक्षणः कवचं पिनह्य बद्धा शृङ्गविकारं
 शाङ्गं धनुर्वितत्य सज्यं कृत्वा आकर्षणेन विस्मार्थ्य वा अक्षिभ्रु
 वमुज्जिहान उत्तिचपन् सिंघामयिषुः युद्धेकुः सन् तस्या णवातो
 डौः किभृतः श्रितस्ताक्ष्ण इषुः शरोयस्य स तथा शोयनिशाने
 च्छाशोर्वेति डिः ऊर्णवानानिति ऊर्णजलआच्छादनं शानः श्रु
 धारित्युव वितत्येति तनदुज्ज्विस्तृतौ वनतनाद्यनिमामिति नस्य
 लोपः स्वस्यतन्पिति पिनह्येति अपिपूर्वाणह्यत्रैवन्धे वातोऽवाथो
 रित्यपेरल्लुक् सिंघामयिषुरिति संघामल्लुक्कयुद्धे सन् उः अक्षि
 भ्रुवमिति अक्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुवमिति निपातनान् उज्जि
 हान इति श्रोहाङ्गलिगतौ शानः कादीरेदिः पृभादेरिति खे
 डिः ॥४७॥

शुक्लोत्तगसङ्गभृतोविशस्वान् पादैः शनैरापततः
 समन्यून । औहिष्ट तान् वीतविरुद्धबुद्धीन् विवन्दि
 पून् दाशरथिः स्ववर्ग्यान् ॥४८॥

शुक्रो । दाशरथिस्तान् स्ववर्गान् स्ववर्गे भवान् अग्रद्वेयत् ज०भ
 खाविति यत् आत्मीया अपि कदाचित् दुष्टबुद्धयो भवन्तीत्या
 ह वीतविरुद्धबुद्धीन् औद्दिष्ट ऊहितवान् ऊहितेरात्मनेपदिने
 लुङिः आट्ट वृद्धिः तदेवाविरुद्धबुद्धिलन्दर्थयन्नाह शुक्रोत्तरास
 ङ्गभृतः शुक्रो य उत्तरासङ्ग उत्तरीयं तं विभ्रतीति क्विप् विश्व
 स्तान् निरायुधान् पादैरापतत आगच्छतो मुक्तवाहनत्वात् शनैर्न
 त्वरया प्रमन्यूनं प्रकृष्टशोकान् आगतशोकान् वा विवन्दिषून्
 वन्दितुमिच्छून् ॥ ४८ ॥

शुक्रेत्यादि । दाशरथिस्तान् स्ववर्गान् वीतविरुद्धबुद्धीन् विगत भ०
 दुष्टमतीन् औद्दिष्ट ज्ञातवान् ऊहङ्वितर्के वर्गात् भवार्थे षष्ठीः ।
 कदाचिदात्मीया अपि दुष्टचेतमः स्युरतउक्तं वीतेति इणः क्तः
 वीतविरुद्धबुद्धिलं कुतो ज्ञातमित्याह शुक्रेति शुक्रोय उत्तरासङ्ग
 उत्तरीयं तं विभ्रति इति क्विप् युद्धे शुक्रोत्तरासङ्गेनिषिद्धः विश्व
 स्तान् निरायुधान् शनैर्मन्दं यथास्यात्तथा पादैरापतत आग
 च्छतस्यक्तवाहनत्वात् समन्यूनं शोकान् विवन्दिषून् वन्दितु
 ॥ ४८ ॥

समूलकाषं चकषूरुदन्तो रामान्तिकं वृद्धितमन्युवे
 गाः । आवेदयन्तः क्षितिपालमुच्चैःकारं मृतं रामवि
 योगशोकान् ॥ ४९ ॥

समू । ते रामान्तिकं रामसमीपआप्रायकषुः पिष्टवन्तः ज०भ
 समूलकाषं समूलरूपित्वा भूमेरधोभागमुख्यत्वं निमूलसमूख

योः कष इति कषेणमुल् कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः रुदन्तः
 रोदनं कुर्वन्तो वृंहितमन्युवेगा विट्टड्गोक्वेगा वृहिवृद्धावित्य
 ख रूपम् रामवियोगशोकात् कारणात् चितिपालन्दग्रथमुच्चैः
 कारं कृत्वा मृतं निधनं गतं आवेदयन्तः कथयन्तः अव्ययं यथा
 भिप्रेताख्यान इति कृत्रोणमुल् एतद्यथाभिप्रेताख्यानमिति नी
 चैराख्यातुमभिप्रेतत्वात् उच्चैरावेदयन्ति ॥ ४६ ॥

भ० समूलकाषमित्यादि । ते रुदन्तोरामान्तिकं रामममीपदेशं स
 मूलकाषं यथास्यात्तथा चकपुः पिष्टवन्तः भूमा स्वशरीराघा
 तात्समूलस्य साधाभागस्य रामममीपदेशस्य काषः पेषणं यस्मा
 दिति कषणक्रियाविशेषणं काषाघञन्तः समूलघातवत् चणम्वा ।
 केचित्तु समूलं भूमेरधाभागमपि कषित्वा पिष्ट्वा पुनः पिष्टवन्त
 इति व्याख्याय चणमन्तस्य पर्वकालत्वमाहुः अन्येतु णमन्तस्यात्र
 पृथगर्थाभावमाहुः तेन समूलकापञ्चकपुः समूलं चकपुरित्यर्थः ।
 कषवधे यां रूपं समूलमिति साकन्त्येऽव्ययीभावः मूलमहितमित्य
 र्थावा किञ्चिन्तास्ते वृंहितमन्युवेगा विट्टड्गोक्वेगा वृहिवृद्धौ
 रामवियोगहेतुकात् शोकात्कान्मृतं चितिपालं उच्चैःकृत्वा आवेदय
 न्ता ज्ञापयन्तः उच्चैःकारमिति अव्ययात्कृत्रोऽनिष्टकथने चणम्
 कारं विज्ञं किम्वा उच्चैर्यथास्यात्तथावेदयन्तः किञ्चिन्तं चितिपालं
 कारं रामवियोगे प्राणवियोगकारित्वेनैव विज्ञत्वं कृकड्विज्ञाने
 इत्यस्मात् कभावेऽमी इति वचनात् कर्त्तरि घञ् ॥ ४६ ॥

चिरं रुदित्वा करुणं सशब्दं गोत्राभिधायं सरितं
 समेत्य । मध्येजलोद्गाघवलक्षणाभ्यां प्रत्तं जलं ह्यञ्ज
 लमन्तिकेऽपां ॥ ५० ॥

चिरं । चिरं महान्तं कालं कर्षणं समन्यु सशब्दं प्रतिष्ठत्य र ज०म०
 दित्वा रलोव्युपधाङ्गलादेरिति किञ्चे विकल्पिते हृदविदेत्यादि
 ना किञ्चम् सरितं समेत्य नदीं सम्भूय गत्वा मध्येजलात् जलस्य
 मध्यात् तस्मादा उत्थाय अवतीर्य न्यत्रोपे पञ्चमी पारैमध्ये
 षष्ठ्यावेत्यव्ययीभावः अपञ्चम्यादिति प्रतिषेधात् अत्र भवति नाव्य
 यीभावादिति लुक्प्रतिषेधश्च राघवलक्षणभ्यां अपामन्निके स
 मीपे जलं प्रत्तम् दत्तं अचउपसर्गात्तः गोत्राभिधायं नामाभि
 धायं द्वितीयायाञ्चति णमुल् द्यञ्जलमिति अञ्जलिपरिक्लिप्तं
 जलमञ्जली द्वौ विगृह्य तद्वितार्थे समासः द्वित्रिभ्यामञ्जलेरि
 ति टच् ताभ्यामत्येकमञ्जलिप्रदानात् दावञ्जली प्रमाणमध्ये
 त्यस्मिन्वाक्ये प्रमाणप्रत्ययस्य प्रमाणे लुक् द्विगोर्नित्यमिति लुक्
 ततः समामान्तो न प्राप्नोति अतद्वितलुकीत्यधिकारात् ॥ ५० ॥

चिरमित्यादि । चिरकालं कर्षणं सशोकं सफूत्कारं हृदित्वा भ०
 कन्दित्वा सरितं नदीं समेत्य सम्भूय गत्वा मध्ये अवतीर्य जल
 मध्यादाकथ्य वा रामलक्षणभ्यां अपां अन्निके जलसमीपे तटे
 द्यञ्जलं अञ्जलिद्वयपरिक्लिप्तं जलं गोत्राभिधायं यथास्वात्तथा
 प्रत्तं प्रदत्तं उदाञ्जिदाने ऋः ग्यचक्षवेति पचे तादेशः मध्येजला
 दिति मध्ये इत्यव्ययं हस्तेपाणौप्राधमित्यादौ तद्गृहणात् जलस्य
 मध्ये मध्येजलमित्यव्ययीभावः यवर्थे पञ्चमी अन्यारभेत्यादि
 ना सामान्यतोयवर्थे पञ्चम्युक्ता तेन सर्वस्मात् कारकाकार
 कात् यवर्थे पञ्चमी दुर्निवारा परैस्तु कर्षाधाराभ्यां यवर्थे पञ्च
 मी भूरिप्रयोगार्थमुक्ता कचिदन्यत्रापि नैरुक्तत्वात् वेपदेवेना
 पि सामान्यतोयवर्थे पञ्चमीमुक्ता आनन्दादीश्वरः त्रैलादायना

दीर्घतेऽलकामित्यत्र शैलमारुह्य आसने उपविश्य इत्यर्थ इति
 व्याख्यातं तेन कर्माधाराभ्यां यवर्थं पञ्चम्या भूरिप्रयोगोच्चापि
 तः वात्क्लोर्कोऽतोप्यादिति पीवर्जनात् न मः मध्ये समेत्य जला
 दुत्याय जलं प्रत्तमिति केचित् द्यञ्जलमिति इयोरञ्ज्योःसमा
 हारदिति द्वित्रिभ्यामञ्जलेर इत्यप्रत्ययः यथोर्लोपदतीकार
 लोपः तत्परिच्छिन्नत्वादभेदोपचारात् जलमपि द्यञ्जलमुक्तं ता
 भ्यामेकैकाञ्जलिदानादञ्जलिद्वयं जलं दत्तमित्यर्थः केचित्तु
 अतद्धितार्थे द्विगौ द्वित्रिभ्यामञ्जलेर इत्युक्त्वा हावञ्जली प्रमाण
 मस्येति वाक्यं दूषयन्ति प्रमाणार्थस्य तद्धितवाच्यत्वात् गोत्राभि
 धायमिति गोत्रस्य नाम्नोऽभिधायोऽभिधानं यत्र दानक्रियाविश्ले
 षणं अभिपर्वात् धात्रोघञि यन्ञिणदिति यन् किम्वा गोत्रमभि
 धाय गोत्राभिधायं द्वितीयान्तात् धातोश्चणमभिधानात् केचित्तु
 आत्मोयैर्धृताभ्यां नीताभ्यां रामलक्षणाभ्यां अपामन्तिके चिरं इ
 दित्वा तदनु मध्ये मध्यभागसमीपे सरितं समेत्य नाभिपर्यन्तं अहं
 गत्वेत्यर्थः जलं प्रत्तं कीदृशं जलं जलात् अदेः कर्मणि क्विप् जलस्य
 जडस्य अदनीयं भावे क्विपि जडस्य अदनीयं भोजनं यस्मादिति
 वा लोकात्तरं प्राप्तस्यापि दशरथस्य जडत्वं त्यक्तरामत्वात् प्रेत
 त्वाद्वा मनीषादित्वात् उस्य पादिकं छलं गोत्राभिधायमित्यस्य
 इदित्वेत्यनेन वा समन्व इत्याहुः ॥ ५० ॥

अरण्ययाने सुकरे पिता मां प्रायुङ्क्त राज्ये वत
 दुष्करे त्वां । मागाः शुचं वीर भ्रं वक्षामुमाभाषि
 रामेण वचः कनीयान् ॥ ५१ ॥

अर। अरण्याय यानं अरण्यायानं तस्मिन् सुकरे सुखसाधे म.म.०
 पिता मां प्रायुक्त्वा नियुक्तवान् युजेरौधादिकस्य लुङि रूपम् कर्त्रे
 भिप्राधे प्रोपाभ्यां युजेरित्यात्मनेपदं राज्ये दुष्करे दुःखसाधे
 त्नां प्रायुक्त्वा एवञ्च सति हे वीर शुचं शोकभागाः माकार्षीरि
 त्यर्थः दणो गा लुङि गतिस्थेति सिचेलुक् वत इति खेदे किन्तु
 भरममुं पितुर्नियोगं भृभरण इत्यस्मात् अदोरप् वह स्या
 दय विधौ लोट् एवं वचः रामेण कनीयान् अनुजो भ्राता भर
 तः आभाषि भाषितः कर्मणि लुङ् भ्रुवोत्यर्थग्रहणात् द्विकर्मकता
 अल्पशब्दादीयसुनि युवाल्पयोरित्यादिना कनादेशः ॥ ५९ ॥

अरण्यायानइत्यादि। रामेण कनीयान् भरतोवच आभा म.
 षि कथितः भ्रुवेरर्थग्रहणात् याञ्जार्थदुहचीत्यनेन द्विकर्मकत्वं
 गौणे याचादय इति गौणकर्मात् अल्पशब्दाद्गुणादेष्टेयस्य इति
 ईयसुः युवाल्लौकनवेति कनादेशः किं तद्वच इत्याह पिता सुक
 रे सुखसाधे अरण्यायाने वनगमने मां प्रायुक्त्वा दुष्करे दुःखसा
 धे राज्ये राजकर्मणि त्नां प्रायुक्त्वा नियुक्तवान् युजेर्या र्धादि
 त्नात् अण् युजिरउद्गच इति मं नणोयेऽणाविति नादेशः चङि
 ति कङ् अपेञ्चोः ईषद्दुःषोःखलिति कृञः खल् विकारसंघेत्या
 दिना राञ्चः कर्मार्ये ऋः मन्वर्जानित्यादिना भावकर्मयवर्ज
 नात्त्वोर्लोपौ ताविति राञ्चो नस्य लोपः वत खेदे एवं सति हे वीर
 शुचं शोकं मागाः न सभस्य दणो गाभ्यां भूस्वापिवेति सेर्लुक् अमुं
 भरं पितृनियोगरूपं त्वं वह स्यादय विधौ नी भरोऽतिशय
 भारयोरिति कौषः ॥ ५९ ॥

कृती श्रुती वृद्धमतेषु धीमांस्त्वं पैतृकं चेद्वचनं न कुर्याः । विच्छिद्यमानेऽपि कुले परस्य पुंसः कथं स्याद्विह पुत्रकाम्यो ॥ ५२ ॥

ज०म० कृती । वृद्धानां पण्डितानां मतेषु श्रुतानि कृतानि चानुष्ठितानि येनेति आद्धमनेनेत्यधिकृत्य दृष्टादित्वादिनिः कृष्येन्विषयस्येति कर्मणि सप्तमी स्वमते भावकान्तादस्यर्थे इन् स त्वमेवंविधः धीमान् पैतृकं पितुरागतं पितुर्यस्येति चकारादृत्तञ्जि ईमुमुक्षां तात्कः चेद्यदि वचनं न कुर्याः मध्यमपुरुषैकवचने लिङ्गि रूपम् तदा विच्छिद्यमाने कुले वंशे परस्यापि अन्यस्यापि पुंसः अपिशब्दाभिन्नकर्मः कथं स्याद्विह लोके पुत्रकाम्या आत्मनः पुत्रेका नैवेत्यर्थः पुत्रशब्दात्काम्यश्चेति काम्यत्तदन्तादप्रत्ययः टाप् ॥ ५२ ॥

भ० कृतीत्यादि । कृती त्वं पैतृकं पितुरागतं चेद्यदि न कुर्याः न करिष्यमि तदा कुले वंशे विच्छिद्यमानेऽपि परस्य उत्तरकाली नस्य अष्टस्य अन्यस्य वा पुंसः कथं दह लोके पुत्रकाम्या आत्मनः पुत्रेच्छा स्यात् भवन्तं दृष्ट्वा अयिमस्य लोकस्य वचनाकरणेन पुत्रेष्वश्रद्धाप्रसङ्गात् त्वं कथंभूतः वृद्धमतेषु पण्डितमतेषु कृती श्रुती च वृद्धमतानि कृतानि येन स वृद्धमतेषु कृती वृद्धमतानि श्रुतानि येन स वृद्धमतेषु श्रुती क्लेनाडे इति कर्मणि सप्तमी क्लेनाडे इति ज्ञापकात् क्लान्तात् कर्त्तरीन्प्रत्ययोवाच्यः किम्वा कृतं करणं अनुष्ठानं श्रुतं श्रवणं कृश्रुभ्यां भावेकः ततोऽस्यर्थे नैकाजादितीन् वृद्धमतेष्विति विषयसप्तमी धीमान् प्रशस्तवृद्धियुक्तः पैतृकमिति पितृशब्दादागतार्थं ढघेकादिति कण् कुर्या इति भव्ये वा फलहेत्वोरिति खी कुरुक्षोपोऽन्त्ये इत्युपोलोपः पुत्रकाम्येति खेःकाम्यक् खेच्छायामिति काम्यक् संख्यादः ॥ ५२ ॥

अस्माकमुक्तं वज्र मन्यसे चेद्यदीशिषे त्वं न मयि
स्थिते च । जिह्रेष्यतिष्ठन् यदि तातवाक्ये जहीहि
शङ्कां व्रज शाधि पृथ्वीं ॥ ५३ ॥

अस्मा । अस्माकमुक्तं अस्मात्सम्बन्धिवचनं यदि वज्र मन्यसे आदि
यसे पितृतृच्योभ्राता अस्यानुमतः कथमेवं न कुर्यामिति यदि
च मयि स्थिते नेशिषे न प्रभुत्वङ्करोषि प्रभुत्वमहं तदाशाकर
इति ईश्वरादादिकस्य ईशः स ईतीडागमः गुरुवचनमनतिक्र
मणीयं विशेषतस्तातवाक्यं तस्मिन्नतिष्ठन् वचनमकुर्वाणः यदि
जिह्रेषि लज्जसे औ दिव्यं चन एतन्निश्चित्याह जहीहि शङ्कां त्यज
विकल्पम् व्रज गच्छ अयोध्यां शाधि पालय पृथ्वीं जहातेत्येति
इत्वं विकल्पितं ईहस्यघोरितीलम् शासेः शाहाविति शाभावः
तस्याभीयत्वंनासिद्धत्वात् ऊम्लभ्याहेर्द्धिः ॥ ५३ ॥

अ० म०

अस्माकमित्यादि । अस्माकमुक्तं वचनं चेद्यदि वज्र मन्यसे आदि
यसे यदि वा मयिस्थिते त्वं न ईशिषे प्रभुत्वं न करोषि तातस्य वा
क्ये अतिष्ठन् पितृवचनमकुर्वाणो यदि जिह्रेषि लज्जसे तदा पृथ्वीं
शाधि पालय एवं सति मम पितुश्च वचनं कृतं स्यात् अतो व्रज गच्छ
अयोध्यां शङ्कां स्वायम्भोभयं जहीहि त्यज अस्माकमिति स्यभाव
क्रेति कर्त्तरि षष्ठी सम्बन्धे इत्यन्ये गौरवे वज्रत्वमभिधानात् अह
मपि तव पितृतृच्य इति वज्रत्वेन बोध्यते उक्तमिति भावे क्तः म
न्यौड्बोधे ईश्वरलङ्घ्यैश्वर्ये सध्वोरस्येति इम् झीलिलज्जं औ
हाक्लित्यागे विधौ गी आघोरित्यादिना डो शासुस्तुशासने
जह्येधिशाधीति शाधि ॥ ५३ ॥

भ०

वृद्धौरसां राज्यधुरां प्रवेदुं कथं कनीयानहमुत्स
हेय । मा मां प्रयुंक्थाः कुलकीर्त्तिलोपे प्राह स्र गमं
भरतोऽपि धर्म्यं ॥ ५४ ॥

ज०म० वृद्धौ । भरतः प्राह धूर्त्तहृन्शीला धूर्त्तयनशीला इत्यर्थः अने
कार्यत्वाद्वात्स्र्यां भ्राजभाषेति क्विप् राज्ञोप इति बलोपः राज्य
स्य सप्ताङ्गस्य धूर्धाचो प्रकृतिरिति विगृह्य चकृत्पूरित्यकारप्रत्य
यः परवल्लिङ्गमिति धूरिति स्त्रीलिङ्गम् ततश्चाप्य् कीदृशीं वृद्धौर
सां वृद्धोऽप्येष्टः शौरसः पुत्रोयस्या उरमा निर्मित इति कन्दसो
निर्मित इत्यनुवृत्तौ उरसोऽष्टैत्यण् तां तिष्ठति रामे प्रवेदुं क
थमुत्सहेय कनीयान् सन् नैवेत्यर्थः शकधृषेत्यादिना वहेः सहा
नुपपदं तुमुन् गर्हायां सडपिजालोरित्यनुवृत्तौ विभाषाकथमि
लिङ्चेति लिङ् सहेरुत्पूर्वस्य आत्मनेपदित्वात् षीयुट् इटोत्
लिङ्ः सलोपोनन्यस्य अन्तामा मां प्रयुंक्थाः मा नियोजय माङ्कि
लुङ् झलोझलीति मिचोऽलोपः कुलकीर्त्तिलोपे लोपयतीति
लोपः पचाद्यच् रघुवंशस्य या कीर्त्तिः तस्या लोप इति समासः
पूर्वैरनाशरितत्वात् एवञ्च धर्म्यं धर्मादनपेतं भरतोऽपि प्राहस्र
उक्तवान् पुनश्चाह ॥ ५४ ॥

भ० वृद्धौरसामित्यादि । रामस्य धर्म्यवचनानन्तरं भरतोऽपि
धर्म्यं धर्मादनपेतं वचो रामं प्राहस्र प्रोवाच विकारसंधेत्या
दिना अनपेतार्थे धर्मात् यः किं प्राहस्र इत्याह कनीयानहं अनु
जोऽहं राज्यधुरां प्रवेदुं कथं उत्सहेय उत्साहं करिष्यामि कथ
माक्षीषवेति पचे स्त्री राज्ञोधूः राजधुरा धुरोऽनञ्स्यादिति चः

स्त्रियामतत्राप । धूय स्यात् भारचिन्तयोरिति कोषः । कीदृशीं
 वृद्धो ज्येष्ठ श्रीरसः पुत्रोयस्यां तां उरमा निर्मित इति डवैकादि
 निष्पन्नः ज्येष्ठपुत्रसन्निधिनीं राज्यधुरामित्यर्थः वधे सत्तुमि सवव
 सोदोडीत्योत्वं अतएव कुलकीर्त्तिलोपे धूर्त्तये मां मा प्रयुञ्ज्या न
 नियोजय लापयतीति लोपः, पचादिनादन् यदा लोपोनाशः
 पुजेमांटीरेति टी युजिरउद्गृह इति मं स्रस्रसाज्ज्सीति वेर्लुक्
 मायोगेऽन्निषेधः ५४ ॥

ऊर्जस्वलं वृत्तितुरङ्गमेतदमूनि रत्नानि च राज
 भाञ्जि । राजन्यकं चैतद्वहं चितीन्द्रस्त्वयि स्थिते स्या
 मिति शान्तमेतत् ॥५५॥

ऊर्ज । एतद्वृत्तितुरङ्गं सेनाङ्गनादकवद्भावः ऊर्जस्वलं वच
 वत् ऊर्जनमृक् सम्पदादित्वात् क्विप् सा विद्यते बल्येति न्यात्स्यात्
 मिसेत्यादिना बलच् असुगागमस्य अमूनि च रत्नानि राजभा
 ञ्जि राजपृष्ठाणि एतच्च राजन्यकं चित्रियसमूहः चितीन्द्रो राजा
 अहं त्वयि स्थिते स्यामिति भवामीति शान्तमेतत् अलीकमेतत्
 स्यामिति निमन्त्रणे नियोगकरणे लिङ् ॥५५॥

ज०म

ऊर्जस्वलमित्यादि । एतदूर्जस्वलं बलवद्वृत्तितुरङ्गं अमूनि
 राजयोग्यानि रत्नानि एतच्च राजन्यकं चित्रियसमूहः एवं सर्व्वं
 निवेद्यात्पामं निराकरोति त्वयि स्थिते अहं चितीन्द्रः स्यां भवेयं
 इत्येतत् वचनं शान्तं अलीकं अनुचितमित्यर्थः अस्तेर्निमन्त्रणे
 नियोगकरणे प्रार्थने वा खी ऊर्जस्वजीवने बले चासुचिति अथ
 ऊर्जोविद्यतेऽस्य इति मोतुममेधेत्यादिना रजचादिनादकः

म०

इति नगदितवन्तं राघवस्तं जगाद् ब्रज भरत गृहीत्वा पादुके त्वं मदीये ।
च्युतनिखिलविशङ्कः पूज्यमानो जनाधिपैः सकलभुवनराज्यं कारयाम्नास्मतेन ॥ ५५ ॥

इति नगदितवन्तं राघवस्तं जगाद् ब्रज भरत गृहीत्वा पादुके त्वं मदीये ।
च्युतनिखिलविशङ्कः पूज्यमानो जनाधिपैः सकलभुवनराज्यं कारयाम्नास्मतेन ॥ ५६ ॥

इति भट्टिकाव्ये प्रकीर्णकाण्डे श्रीरामप्रवासेनाम तृतीयः सर्गः ॥

ज०म० इति । इति एवं निगदितवन्तं उक्तवन्तं तं भरतं राघवो रामो जगाद् उक्तवान् किमित्याह हे भरत मदीये पादुके उपा नहौ गृहीत्वा त्वं ब्रज गच्छ विधां लोष्ट् असदस्यदादित्वं त्यदा दीनिचंति वृद्धिं संज्ञायां तस्मादमर्थे वृद्धाच्छः प्रत्ययात्तरपदयो श्येति मदादेशः ततश्च पूज्यमानो जनाधिपैर्जनममृष्टैः च्युतनिखिल विशङ्कः अपगताशेषविकल्पः सकलभुवनराज्यं सर्वत्र भूमंडले राज्यद्वारय अनुष्ठापय पादुके इति याज्यं अस्मास्मतेन अस्माक मभिप्रायेण अत्र मदादेशो न भवति अस्मादेव उवचनान्तस्य विवक्षितत्वात् तत्र श्लोकवचन इति वर्त्तते ननु कथं मदीय इत्यत्र मदादेशः उवचनान्तत्वादिति विरोधः पादुके रामस्यैव तर्क्षस्मत्तेन इत्यत्रापि एकवचनं आवयां रामस्य श्लेषयोर्भवेनेति षष्ठीसमासेन दोषः ॥ ५६ ॥

इति भट्टिकाव्ये टीकायाञ्जयमङ्गलायाम्प्रकीर्णकाण्डे राम प्रवासे नाम तृतीयः सर्गः ।

भ० इतीत्यादि । इत्येवं निगदितवन्तं भरतं राघवो रामो जगाद् किं जगादेत्याह हे भरत मदीये पादुके गृहीत्वा त्वं ब्रज गच्छ

अथोध्यामित्यर्थात् विधौ गी विकारसंघेति इदमर्थे ईयः युष्म
 दस्मदोस्वाहावित्यादिनास्मदोमदादेशः श्युतनिखिलविशङ्कः
 अपगताशेषविशङ्कः जनौघैर्जनसमृहैः पृथ्यमानस्त्वं सकलभुवन
 राज्यं अस्मन्मतेन कारय पादुकं इत्यर्थात् किम्वा अस्मन्मतेन
 प्रयोज्यकर्त्तुं राज्यं कारय घोऽञ्जाञ्जिरिति प्रयोज्यकर्त्तुः पाक्षिक
 कर्म्मत्वं अत्र साधनहेत्विति तृतीया अस्मन्मतमेव राज्यं करोतु
 तत्क्रियमाणरक्षणेनेतिभावः किम्वा रामोराज्यमकारयदिति
 वत् स्वार्थेञ्जिः चुर्भोजिरित्यत्र योगविभागात् किम्वा हे अस्मन्मते
 अस्मत्सदृशबुद्धे राज्यं न कारय न घातय श्चुभिरित्यर्थः शीघ्रं
 गत्वा राज्यं रक्षति भावः कृत्रगिहिसे इत्यस्मात् जिः प्ररणे आव
 योरामलक्षणयोरिव मतिर्यस्य तस्य मन्वोधनं एतेन राज्यरक्ष
 णे राममतितुल्यमतित्वं दर्शितं किम्वा अस्मन्मतेन राज्यं कारय
 ज्ञापय लोकानित्यर्थात् स्वयं अहं राज्यं न करोमि किन्तु रामा
 ज्ञया करोमीति पादुकाग्रहणविनयेन लोकान् ज्ञापय इति
 भावः कृकङ्क्विज्ञानं इत्यस्मात् प्ररणे जिः राज्ञाभावः कर्म वा
 राज्यं अस्माकं मतं अस्मन्मतं तेन संतालक्षणसहितत्वनवद्बल
 विवक्षया न मदादेशः ॥ ५६ ॥

इति भरतधेनकृतायां मुग्धबोधिन्यां प्रकीर्णकाण्डे रामप्रवा
 यो नाम तृतीयः सर्गः ।

निवृत्ते भगते धीमान्नेगमस्तपोवनं । प्रपेदे पूजि
 तस्तस्मिन् दण्डकारण्यमीयिवान् ॥ १ ॥

निवृत्तइत्यादि । धीमान् बुद्धिमान् अत्र स्थिते मयि कदा जः म
 चिह्नरतः पुनरेष्यतीत्यवस्तुद्धिमात्रासः अचेमहर्षेस्तपोवनं प्रपेदे

गतः तस्मिंश्च तपोवने अर्घ्यपाद्यादिभिः पूजितः दण्डकीनाम
 षड्विभार्गवकन्यामहरत् तच्छापात्यांशुवर्षेनाक्रान्तः सवन्धुराश्च
 विनाशोयस्मिन् स्थाने तत्त्वोपलक्षितं अरण्यमभूत् तदीयान् ग
 तवान् उपेयिवानित्यत्र उपसर्गस्यातन्त्रत्वात्केवलादपीणः क्रमः
 ॥ २ ॥

भ० निवृत्ते इत्यादि । भरते निवृत्ते सति रामोऽचेर्षहर्षेणपो
 वनं प्रपेदे गतवान् तत्र वने मुनिभिः पूजितः मन दण्डकार शमो
 यिवान् गतः दण्डः क्रमुः वमार्धसंकाजितीम् खिकिति र्धः शिवाः
 श्यणा दण्डकनाम्नः कस्यचिद्वाञ्छाऽपराधेन ब्रह्मशापात् तद्वंशं
 अरण्यात्पत्त्या दण्डकारण्यमिति प्रसिद्धिः ॥ २ ॥

अटायमानोऽरण्यानीं ससीतः सहलक्षणः । वला
 दुभुक्षुणात्त्रिष्य जह्रे भीमेन रक्षसा ॥ २ ॥

ज०म० अटा । महदरण्यमरण्यानी इन्द्रवरुणेत्यादिना हिमर
 ष्ययामहत्त्वे लोपानुकांता अटायमानः अत्यर्थमटन् रामः सु
 चिह्नतीत्यादिना यद् ससीतः सहलक्षणः वीपमर्जनस्येति विक
 स्येन सभावः वलात् बलवत्तया जह्रे इतः गृहीत इत्यर्थः कर्ष
 णिलिट् उत्त्रिष्य उत्थाप्य हस्ताभ्यां केनापि रक्षसा वैश्रवण
 शापात् तुम्बुरुनाम्ना मन्धर्वेण राक्षसीभूतेन विराधाख्येन वुभु
 क्षुणा भोक्तुमिच्छुना भीमेन भयानकेन भियः पुक् इत्यौणादिक
 पुगभावपक्षे रूपम् ॥ २ ॥ ५

भ० अटायमान इत्यादि । वुभुक्षुणा भोक्तुमिच्छुना भीमेन भयानकेन
 रक्षसा राक्षसेन उत्त्रिष्य हस्ताभ्यामुत्थाप्य रामोजह्रे गृहीत

इत्यर्थः कर्मणि ठी किभूतः सीतया लक्ष्मणेन च सहितारामः
 अरण्यानीं महारण्यं अटायमानः पुनःपुनरतिग्रथेन वा अटन्
 गच्छन् मृचसूचेति यङ्केचित्तु गत्यर्थाङ्गुपेति नियमात् अत्रा
 पि वक्रताविवचेत्याहुः तन्मते पथोऽभावात् वृक्षसंयोगेन वक्रं ग
 च्छन्नित्यर्थः महदरण्यं अरण्यानी नारीमखीत्यादिना निपातः
 सहःसावेति महशब्दस्य विकल्पेन सादेशः ॥ २ ॥

अवाक्शिरसमुत्पादं कृतान्तेनापि दुर्दमं । भंक्त्वा
 भुजौ विराधाख्यं तं तौ भुवि निचखतुः ॥ ३ ॥

अवाक् । तं विराधाख्यं राक्षसं कृतान्तेनापि यमेनापि दुर्दमं अ०
 मं दुःखेन दम्यत इति खल् तौ रामलक्ष्मणे भुवि निचखतुर्नि
 खातवन्तौ कीदृशम् अवाक्शिरसं अधोमस्तकं अवाक् शिरो यस्ये
 ति ऊर्द्धपादा यस्येति उत्पादम् भुजौ भंक्त्वा मोटयित्वा जान्नन
 गांविभाषेत्यनुनासिकलोपाभावपक्षे रूपम् ॥ ३ ॥

अवाक्शिरसमित्यादि । तौ रामलक्ष्मणौ तं विराधाख्यं राक्षसं भ०
 भुजौ भंक्त्वा भुवि निचखतुः निखातवन्तौ हनगमित्युङ्लोपः
 किभूतं अवाक्शिरसं अधोमस्तकं ऊर्द्धपादं ऊर्द्धोपादावस्येति व
 ऊर्द्धीहिः कृतान्तेन यमेनापि दुर्दमं दुःखेन दमनीयं ईषद्ः शरि
 ति खल् भंक्तेति भञ्जोऽनिम् इति विभाषितकित्वात् पक्षे नलो
 पाभावः ॥ ३ ॥

आहिषातां रघुव्याघ्रौ शरभङ्गाश्रमं ततः । अध्यासितं त्रिया ब्राह्म्या शरण्यं शरणैप्रिणां ॥ ४ ॥

तःम० आहि । ततोविराधवधानन्तरं रघुव्याघ्रौ शरभङ्गनाम्नो मुनेराश्रमं आहिषातां गतवन्तौ अहेर्लुङि रूपं अध्यासितं आश्रयीकृतं त्रिया लक्ष्म्या ब्राह्म्या ब्रह्ममन्त्रिन्या ब्रह्मण इयमित्यण् प्राङ्गो जाताविति निपातनात् टिन्नापः टिङ्ढाणञित्यादिना ङीप् शरणं अवस्थानं माधु अनुकूलं शरण्यं तत्र साधुरिति यत् शरणैप्रिणां शरणन्दाणमेषितुं शीलं येषाम् ॥ ४ ॥

भ० आहिषातामित्यादि । ततोविराधवधानन्तरं रघुव्याघ्रौ रघुवंशश्रेष्ठौ शरभङ्गनाम्नो मुनेराश्रमं आहिषातां अहिगतौ टी ब्राह्म्या ब्रह्ममन्त्रिन्या त्रिया लक्ष्म्या अध्यासितं आश्रयीकृतं ब्रह्मणा देवस्य विप्रस्य तपभावा इयमिति षणः शरणं त्राणं एषितुं शीलं येषां तेषां शरण्यं शरणं अवस्थाने त्राणे वा माधु अनुकूलं विकारसंघेति माध्वर्थे यः शरण्यं वधरक्षितोः शरणं रक्षणे गृहे इति त्रियः ॥ ४ ॥

पुरो रामस्य जुहवाञ्चकार ज्वलने वपुः । शरभङ्गः
प्रदिश्यारात् सुतीक्ष्णमुनिकेतनं ॥ ५ ॥

ज०म० पुरो । शरभङ्गो रामस्य पुरः अगतः वपुः शरीरं ज्वलने अग्नौ जुहवाञ्चकार कुष्ठित्वात्तस्य भीष्मीभृङ्गवामिति आम् आमि

सुभावे दिव्यचमम् किं हस्वेत्याह प्रदिश्य कथयित्वा किं आरात्स
मीपे सुतीक्ष्णनाम्नो मने' केतनं आश्रमम् तत्र वासमुपकल्पये
ति तत्र किमर्थमचावस्थानमिति चेदाह ॥ ५ ॥

पुरइत्यादि । अरभङ्ग आरात् समीपे सुतीक्ष्णनाम्नो मने' के ७०
तनं आश्रमं प्रदिश्य तत्र वासं कल्पयेति कथयित्वा रामस्य पुरो
ऽयतः ज्वलनेऽग्नौ वपुः शरीरं जुहवाञ्चकार उतवान् पशाम्ना
भीष्टीति पशाम् श्रित्वाद्रत्ने ज्ञादीरेदिः भस्क्रन्वामः प्रक्षिपमाच
स्य धात्वर्थस्य विवक्षितत्वात् ज्वलनइत्यस्य होमलभ्यत्वात् वैयर्थ्यं
न वाच्यं ॥ ५ ॥

यूयं समैष्यथेत्यस्मिन्नासिष्वाहि वयं वने । दृष्टास्य
स्वस्ति वायामः स्वपुण्यविजितां गतिं ॥ ६ ॥

यूयम् । अपि नाम यूयं समैष्यथ आगमिष्यथ आङ्पूर्वं ज
इण् आगमने वर्तते एत्येधत्यूट्स्विति वृद्धिः इत्यस्मात्कारणात्
अस्मिन्वने वयमासिष्वाहि स्विताः आसेर्लुङि रूपम् अस्मदादयो
स्येति चकारस्यानुक्तसमुच्चयत्वादेकत्वे वज्रवचनम् अस्मदागम
ने किन्ते फलमिति चेदाह दृष्टास्य अधुना दृष्टा भवथ अस्त
र्षाध्यमपुरुषवज्रवचने अशोरलोप इत्यकारलोपः । स्वस्ति
कल्याणं वः युष्मभ्यम् नमःस्वस्तीत्यादिना चतुर्थी वज्रवचनस्य
वस्त्वसौ स्वपुण्येन विजितां लभ्वां गतिञ्जन्म यामः ब्रजामः राम
रूपेण विष्णुरवतीर्णः तं दृष्ट्वा यास्याम इत्यत्र वयं स्विता इति
॥ ६ ॥

भ० यूयमित्यादि । न केवलं सुतीक्ष्णमुनिकेतनं प्रदिश्य एतदपि प्रदिश्येति योज्यं यूयं समीक्ष्य समागमिष्यथ इति हेतोरस्मिन् वने वयमाक्षिप्सि आङ्पूर्वं दण् आगमनं वर्त्तते आमंश्यामिः वयमिति एकत्वेऽपि वङ्त्वविवक्षा परं तु एकत्वं वा वङ्त्वमस्मदां ऽविशेषण इत्याहुः यूयं दृष्टाः स्वलोपोऽस्यकारित्यकारणापः स्वस्ति वः कल्याणं युष्मभ्यं शकार्यवषडित्यादिना चतुर्थी दीचीषी णामित्यादिना वसादेशः वयं स्वपुष्येन विजितां लब्धां गतिं या मागच्छामः विष्णुरूपे त्वयि दृष्टे शोभना गतिर्भविष्यतीत्याशया एतावन्तं कालं तिष्ठाम इति भावः ॥ ६ ॥

तस्मिन् कृशानुमाहूते सुतीक्ष्णमुनिसन्निधौ । उ
वासं पर्णशालायां भ्रमन्ननिशमाश्रमान् ॥ ७ ॥

क०स० तस्मिन् । तस्मिन् शरभङ्गे कृशानुमाहूते काटक्ष्णनाग्रीभृते विभाषा सातिकाटक्ष्णे इति सातिः रामः सुतीक्ष्णस्य मुनेः सन्निधौ समीपे पर्णशालायास्यर्णकुश्यामुवास उषितवान् तत्र कृता धिवामस्य वृत्तिमाह भ्रमन्ननिशमाश्रमान् पर्यटन् मदा तपोव मानि मुनीनुपासितम् ॥ ७ ॥

भ० तस्मिन्नित्यादि । तस्मिन् शरभङ्गे कृशानुमाहूते काटक्ष्णनाग्री भृते सति रामः सुतीक्ष्णमुनेः सन्निधौ समीपे पर्णशालायां पर्णकु श्यां उवास त्रसैश्रानिवासं ठी व्यथयहेति जिः काटक्ष्णायत्थोरिति चसात् किलादित्यादौ मादूर्जनात् न षत्वं अनिशं निरन्तरं आश्रमान् भ्रमन् पर्यटन् अर्थान्मनीनुपासितं ॥ ७ ॥

भट्टिकाथं ।

वनेषु वासनेयेषु निवसन् पर्णमंसारः । शय्यात्यायं
मृगान् विध्यन्नातिथ्येयो विचक्रमे ॥ ८ ॥

वनेषु । वासनेयेषु, वसन्तौ साधुषु, पचतिथ्येत्यादिना इत्यमि ॥ ८ ॥
वसन् शयानः संस्तीर्येत इति मंसारः चतोरपु पर्णमि संस्तरं
यस्येति पर्णमंसारः शय्यात्यायं शय्यायाउत्याय उत्युः
त्तिष्ठतेरपादाने परीक्षायामिति एमुम् शय्यते अस्मामिति
शय्या मंज्ञायामित्यादिना क्यप् । त्वरया मुखधावनादीन्यपि
न कृत्वा मृगान्विध्यन् ताडयन् ग्रहज्यादिना मन्मसारणम्
तत्रापि नात्मार्यं लुभ इत्याह अतिथ्यः अतिथौ साधुः पूर्ववत्
ठञ् विचक्रमे विहरतिस्म वेः पादविहरण इति तड् ॥ ८ ॥

वनंखित्यादि । वासनेयेषु वसन्तौ निवासै रात्रौ वा साधुषु वने ॥ ८ ॥
षु निवसन् वामं कुर्वन् शयानोवा पर्णमंसारः पत्ररचितशय्यः
सन् शय्यात्यायं शय्यायास्वरया उत्याय मृगान् विध्यन् ताड
यन् विचक्रमे विहरतिस्म तत्रापि नात्मार्यं वध इत्याह अति
थ्येयः अतिथौ साधुः ढकेकादिति वसत्यतिथिभ्यां साध्वर्थे घ्येय
यथोर्लोपइतीकारलोपः शय्यात्यायमित्यभिधानात् पञ्चम्य
न्तात् त्वरायां चणम् क्त्वा शय्याया उत्यायं यस्मै इति मृगवेध
मक्रियाविशेषणं एतेन शय्यायाचितकालेऽपि मृगताडननिमित्तं
शय्यात्यायं गम्यते तेन च सुतरां त्वरापि अस्मिन् पचे भावे घञ्
यम् ङिणदिति यन् उदः सः स्यास्तन्भारिति सलोपः शेरतेऽस्यामि
ति शय्या शीघ्रजयजेति क्यप् शीघ्राङ्ख्येऽणो व्यध्याताडे शतृः
ग्रहस्वपाद्योरिति जिः वेःपङ्क्तिरिति विपूर्व्वात् क्रमोमं ॥ ८ ॥

ऋग्यजुषमधीयानान् सामन्याश्च समर्चयन् । वुभु
जे देवसात्कृत्वा शून्यमुख्यञ्च होमवान् ॥ ६ ॥

ज०म० ऋग्य । ऋक् यजुश्च ऋग्यजुषम् अचतुरेत्यादिना निपाति
तम् इन्द्राद्बुदसहारात्समाहारे टच् ऋग्वेदं यजुर्वेदञ्च अ
धीयानान् पठतः इडाऽधिपूर्वस्य लटि शान्तिरूपम् नन्तो
केति षष्ठोप्रतिषेधः सामन्याश्च सामसु साधुन् द्विजान् तत्र माधु
रिति यत् येचाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः समर्चयन् पूज
यन् शून्यमुख्यञ्च मांसन्वभुजं भुक्तवान् शून्ये उखायाश्च स्यान्तां
संस्कृतम् शून्याखाद्यत् भुजाऽशन इति तद् किङ्कृत्वा देवसात्कृत्वा
देवभ्यां दत्त्वा तदधीनङ्कृत्वा दैत्येवाचेति चकारात्सातिश्च होम
वान् होमाविद्यते यस्येति कृताधिकार्यं इत्यर्थः ॥ ६ ॥

भ० ऋग्यजुषमित्यादि । ऋग्यजुषं ऋग्वेदं यजुर्वेदञ्च अधीयानान्
पठतां मुनीन् सामन्यान् सामवेदकुशलांश्च समर्चयन् सम्यक् पू
जयन् शून्यं शून्यपाचितं उख्यं स्यान्नीमंस्कृतं च मांसं देवसात्कृ
त्वा देवाय दयं कृत्वा वुभुजं भुजाऽशने इति मं होमवान् कृता
धिकार्यं नित्यं होमाविद्यते ऽस्येति मोड्मस्यपादिति वतुः ऋक्
यजुश्चेति चैक्याद्बुदसहारिति अः अधीङ्लथ्ययने शानः श्रुध्वा
रितीयः सामगद्भात् ढधेकादिति माध्वर्यं णः मन्वर्जेत्यादि
ना नन्तोपाभावः अर्चक् पूजे चुरादिऽन्तात् शतुः देवशब्दात् दे
येवाचेति चकारात् चसात् ढधेकादिति शून्याखाभ्यां तत्र सं
स्कृते ऽर्थे यः ॥ ६ ॥

वसानस्तन्त्रकनिभे सर्वाङ्गीने तरुत्वचौ । काण्डी
रः खाङ्गिकः शाङ्गी रक्षन् विप्रांस्तनुत्रवान् ॥ १० ॥

वसा । असौ रामो वनेष्वानभ्र भ्रान्तवानिति वक्ष्यमाणेन श्लोके ज०म
 न सम्बन्धः वसानः परिदधानः वसआकादने इत्यस्मात् ज्ञानच्
 तद्वत्त्वात् वल्कले प्रत्यये तन्मकः तन्नादचिरापहनइति कन्तसि
 भे तत्तुल्ये सर्वाङ्गीणे सर्वाङ्गाणि व्याप्नुवत्यौ तत्सर्व्वेत्यादिना खः
 काण्डीरः काण्डाऽस्याऽस्तीति काण्डाण्डादीरन्नीरच्चा खद्विकः ख
 ज्ञाऽस्यास्तीति अतइनि ठनौ खद्विक इतिपाठान्तरम् तत्रखद्वः
 प्रहरणमस्येति तदस्यप्रहरणमिति ठक् शार्ङ्गी सधनुः तनुचवान्
 तनुं शरीरन्वायतइति तनुचम् आतोऽनुपसर्गे कः संसर्गे मनुप्
 पिनद्वकवचइत्यर्थः स एवम्बिधो विप्रान् ब्राह्मणान् रचन् ॥ १० ॥

वसानइत्यादि । असौ रामो वनेष्वानभ्र इति वक्ष्यमाणश्लोके भ०
 केनाम्बयः कीदृशः तद्वत्त्वात् वसानः परिदधानः वसल्ङ्कसृती
 ज्ञानः कीदृशो तन्मकनिभे नूतनवस्तुल्ये तन्नात् पटोपकर
 णात् अचिरोद्धृतं वस्त्रं तन्मकं ढधेकादिति विकारसंघेत्यादिना
 आदिशब्दात् अचिरोद्धृतार्थे तन्मशब्दात् कः तन्मकश्च नवान्म
 रे इत्यमरः सर्वाङ्गीणे सर्वाङ्गं व्याप्नुवत्यौ ढधेकादिति तद्वा
 प्रोतीत्यर्थे ईनः काण्डीरः प्रशस्तकाण्डयुक्तः गोतृजमेधेत्यादिना
 अस्यर्थे ईरः खद्विकः खद्वेन युध्यतेऽसाविति ढधेकादिति षिकः
 शार्ङ्गी शृङ्गस्य विकारः शार्ङ्गं धनुः विकारसंघेति षणः शार्ङ्गं विद्य
 तेऽस्येति नैकाजादिति इन् तनुं शरीरं त्रायते इति तनुचं कवचं
 हनजनादिति ङः तद्युक्तः एवभूतः सन् विप्रान् रचन् ॥ १० ॥

हित्वाशितं गवीनानि फलैर्येष्वशितम्भवं । तेष्वसौ
 दन्दशूकारिर्वनेष्वानभ्र निर्भयः ॥ ११ ॥

ज०म० हित्वा । आशितासृष्टा गावो येषु भवन्ति तृणप्रायत्वात् अषड्
 चादिसूत्रेण खः पूर्वपदस्य च मान्तत्वन्निपात्यते तान्यरस्थानि
 हित्वा येषु वनेषु फलैराशितम्भवमाशितस्य भवनक्तप्रतिर्वर्त्तते
 आशितेभुव इत्यादिना भावे खच् तेख्यानभ्र अभ्रवभ्रेति गत्यर्थो
 धातुः लिटि अतआदेरिति दीर्घे तस्मान्मुड्दिहल इति नुट्
 दन्दशृकारिः व्यानानां हन्ता लुपसदत्यादिना दंशेर्यङ् तद
 न्ताद्यजजपेत्यादिना ऊकः ॥ ११ ॥

भ० हित्वेत्यादि । आशितङ्गवीनानि वनानि हित्वा त्यक्त्वा तेषु वनेषु
 अमे आनभ्र भ्रमतिम्भ्र अभ्रगत्यां ठी स्यान्तादिति खेरान आशि
 तासृष्टा गावो यत्र तदाशितम् आङ्पूर्वो ऽआतिसृष्ट्यर्थः परे तु
 तृष्ट्यर्थे ऽशितस्यादौ दीर्घ इत्याहुः ततः स्वार्थे ईनः मकारागमो
 निपातनात् गातृष्ट्या तृणवाङ्ग्यात्तत्थागः कञ्चित्वाह येषु च फलै
 राशितम्भ्रं आशितेन तृप्तेन भूयते भावघेत्वाशिताङ्गुवदिति खः
 दन्दशृकारिणां व्यानानामरिहन्ता निर्भयोभयरहितः ॥ ११ ॥

युग्मकं ।

ब्रातीनव्यालदीप्रास्त्रः सुत्वनः परिपृजयन् । परि
 पदलान्महाब्रह्मैराट नैकटिकाश्रमान् ॥ १२ ॥

ज०म० ब्राती । तेषु वनेषु भ्रमन् नैकटिकाश्रमानाट गतवान् अटे
 रभ्यामस्यातआदेरिति दीर्घत्वं यामस्यान्तिके क्रोशमात्रम्यक्त्वा
 यतयोभिचित्रायेनिवमन्ति ते नैकटिकाः निकटे वसतीति ठक्तेया
 मात्रमांस्तपोवनानि कीदृशः ब्रातीनव्यालदीप्रास्त्रः नानाजाती
 याः अनियतवृत्तयः शरीरमायास्य ये जीवन्ति ते ब्रातास्तेषां च
 स्पर्शं तदपि ब्रातन्तेन जीवन्ति इति ब्रातीनाः ब्रातेन जीवतीति

खञ् तेषां व्यासाहिंसाः उपघातकाः तेषु दीप्रास्रः ज्वलदायुधः
 सप्तमीति योगविभागात्सः सुत्वनः सुतवतः परिपूजयन् भामपा
 यिनइत्यर्थः सुयजोर्ङ्निप् तुक् नसंयोगादित्यक्तोपान् पर्वदन्ता
 निति पर्यस्त्रेहने अस्मात्पर्वते स्त्रिच्छतीति शृष्णसादिरित्यत्र पर्ये
 र्वाङ्गलकादौणादिकोदिः पर्वत् तत्र यदि रजःकृष्यासुतिपर्वदा
 वलजिति तदा पर्वत् विद्यते येषां सुत्वनामिति वलच् अत्र परि
 षोदतीति परिपत् क्विन्नोयदा परिषदप्येषा गुण्याहिष्णी तदा
 परिषदल्ल●हायोयेषामिति वङ्गत्रीहिः महाब्रह्मैर्महाब्राह्मणैः
 कुमहज्ञामन्यतरस्यामिति टच् तैः सहाट ॥ १२ ॥

ब्रातीनेत्यादि । रामानैकटिकाअमान् आट अटगतौ ठी निक भ०
 टे वसन्ति नैकटिका ढधेकादिति षिण्कः तेषां मृनीनामाअमान् त
 पोवनानि किम्भृतः नानाजातीया अनियतवृत्तयः शरीरक्लेशेन
 ये जीवन्ति ते ब्रातामेषां यत् कर्म तदपि ब्रातमिति रुडं तेन जी
 वन्तीति ब्रातीनाः पूर्ववदीनः तेषां मथ्ये ये व्याला उपघातकाम्ने
 षु दीप्राणि अस्त्राणि यस्य स तथा । व्यालोभुजङ्गमेकुरे आपदे
 दुष्टदन्तिनीति विद्यः । सुत्वनः भामपान् परिपूजयन् षुञ् अभिषवे
 चासुसिति क्निप् खस्यतनपितोति तन् आअमान् कीदृशान् महा
 ब्रह्मैर्महद्भिः ब्रह्मभिर्ब्राह्मणैः परिषदलान् सभायुक्तान् देशाद्
 ब्रह्मणः कुमहज्ञांतुवेति षः परिषोदन्यत्रेति क्विप् परिषत् सभा
 गातृणेत्यादिना रजआदित्वादलः नवाक्षरपादस्यापीष्टत्वात् न
 चात्र श्लोके कृन्दाभङ्गः पर्वदलानिति पाठे पर्युपसर्गस्य इकार
 लोपोनिपातनात् । आस्थानं संसदास्थानीपर्वत् परिषदौसमे इ
 तिरभसः । केचित्तु ब्राह्मणवाचके महच्छब्दविशेषणस्य विद्दुर्दार्थ
 त्वात् महाब्रह्मैर्महातपोभिरुपलक्षितान् सुत्वनः विशेषण्ये तृती

या नच देशाद्गच्छण इति सूत्रे प्राङ्गणवाचकोत्रङ्गाशब्द इति नि
यम इत्याहुः ॥ १२ ॥

परेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युश्चापि चिन्तयन् । वृद्धिचयौ
मुनीन्द्राणां प्रियभावुकतामगात् ॥ १३ ॥

ज०म० परे । परेद्यवि परस्मिन् आगामिनि दिवसे इत्यर्थं अद्यैत
स्मिन्नहनि पृथ्व्युः पूर्वस्मिन्नहनि अन्येद्युरन्यस्मिन्नहनि चिराति
क्रान्ते चिरगामिनि दिवसे परेद्यवीत्यादिषु दिवसेषु मुनीन्द्राणां
वृद्धिचयौ उदयापचयौ चिन्तयन् प्रियभावुकतामूर्ध्वमिथाभाव
नियुक्त्वाटतथाभूतः सन् प्रियाभवतीति प्रियभावुकः आद्यसुभ
गेत्यधिकृत्य कर्त्तरि भुवः खिण्णुस्वुकञ्जाविति सुकञ् तद्भावः
तामगात् गतः अर्थान्मुनीन्द्राणामेव परेद्यव्यद्यादयः शब्दाः
मद्यःपरुदित्यादिना निपातिताः ॥ १३ ॥

भ० परेद्यवीत्यादि ॥ परेद्यवि परस्मिन्नहनि पृथ्व्युः पूर्वस्मिन्न
हनि अन्येद्युः अन्यस्मिन्नहनि च मुनीन्द्राणां वृद्धिचयौ धनशरी
रादिगतापचयापचया चिन्तयन् स्मरन् रामः प्रियभावुकतां
अगात् प्राप्त्वान् अप्रियोऽपि प्रियोभवतीति भुवोर्घेखिण्णुस्वुकञ्जा
विति च्चयर्थे सुकञ् परेद्यवि अद्यर्चेति कुतःककुह इत्यादिना
निपातनात् पूर्वान्यान्यतरंति पूर्वान्याभ्यां एद्युस् ॥ १३ ॥

आतिष्ठद्गु जपन् सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतोगर्वं । प्रात
स्तरां पतत्रिभ्यः प्रबुद्धः प्रणमन्निविं ॥ १४ ॥

आति । अपन्मन्मिति सामर्थ्यलभ्यं सन्ध्याकालोधिकरणे ज०म०
 क्लेनात्यन्तसंयोगे द्वितीया सम्यग्ध्यायन्त्यस्यामिति आतद्योप
 सर्ग इत्यङ्किमवधिं सन्ध्यामित्याह प्रकान्तामायतीगवम् आय
 त्यः आयन्त्यो भवन्ति यस्मिन् काले गावः अस्मिन्नायतीगवं तिष्ठ
 ङ्गुप्रभृतीनि चेत्यव्ययीभावसमासत्वात्साधुः नाव्ययीभावादिति
 यस्मिन् काले सप्तम्या अभावः आङ्पूर्वादिणः शतरि इषो
 यणिति यणि ङीपि च रूपं आयतीति गावोऽपि गोचरान् गोष्ठ
 मायान्ति दिवसस्यार्द्धनाडिकावधौ सन्ध्यापि तदेव प्रवर्त्तते
 कियन्तमेव अत्र पन्नित्याह आतिष्ठङ्ग इति तिष्ठन्ति गावोयस्मिन्
 कालं दोहाय गावोहि रात्रिप्रथमयामस्य नाडिकायामती
 तायां विश्रान्ताः सत्यः उत्थाप्य दुहन्ते आतिष्ठदित्याङ्मर्या
 दाभिविधोरित्यव्ययीभावः तिष्ठङ्गुप्रभृतीनि चेति चकारस्या
 नुक्तसमुच्चयार्थत्वादव्ययीभाव एव पुनः समासान्तरन्न भवति प्रा
 तस्तरामिति प्रातरित्यव्ययप्रभातवाचि प्रकर्षविवक्षायान्तरप्
 तदन्तात्किमेतीत्यादिना आम् अतिप्रभाते पतत्रिभ्यः कुकुटा
 दिभ्यः प्रथमप्रबुद्ध उत्थितः पञ्चमीविभक्तेइति पञ्चमी रवि
 मादित्यक्षणमन् यदा चरति तदा प्रियभावुकतामगादिति
 पूर्व्वेण योज्यम् ॥ १४ ॥

आतिष्ठदित्यादि । प्रियभावुकतां अगादिति पूर्व्वेणान्वयः भ०
 तिष्ठन्ति स्थिरीभवन्ति गावोयस्मिन् स तिष्ठङ्ग कालः रात्रेः प्रथ
 मनाडिका तत्र हि विश्रान्ता गावः पश्चादुत्थाप्य दुहन्ते आयन्ति
 गोष्ठं गावोयस्मिन् काले स आयतीगवकालः अर्द्धास्मितभा
 स्करः प्रायश्चक्षुचैव गवानयनात् आङ्पूर्वादिणः शतृ तिष्ठद्वा

यतीगवश्चैौ कालेऽव्ययीभावे निपातितौ आयतीगवकाले
 प्रकान्तां आरब्धा सन्ध्यां व्याप्य तिष्ठद्गकालं यावत् जपन् अर्था
 भ्रमं चत्वारभ्येत्यादिना आङ्ग्यांगं पञ्चमो लुक्परादित्या
 दिना पञ्चमोलुक् सन्ध्यामिति सदाध्वादीति द्वितीया आयती
 गवमिति त्रीष्टोर्वेति सप्तम्यामः प्रातश्चामिति प्रभाते तत्रि
 भ्यः कुङ्कुटादिभ्योऽपि प्रवृद्धोऽधिकप्रबो वान तंभ्याऽपि प्राग्
 त्यतः सन् रधिं प्रणमन् अधिकभावविवक्षायां पञ्चमो अनिधा
 नात् पक्षिशब्देभ्यः प्रवृद्ध इत्यन्ये किमंथाञ्चेति चतरां ॥ २४ ॥

युग्मकं।

दृष्ट्वा पणशास्त्रायां राक्षस्याभीकयाय सः। भार्यादं
 तमवज्ञाय तस्यै सौमित्रयेऽसकौ ॥ २५ ॥

ज०ग० दृष्ट्वा। पणशास्त्रायां स्मितः स रामः राक्षस्या दृष्ट्वा दृष्टः
 कीदृश्या अभीकया कामुक्या अनुकामिकत्यादिना निपातितः दृ
 ष्टः कर्माणि लिट् अथ दर्शनानन्तरभार्यादं ऊढभार्यमृडा भा
 र्यां यस्मिन्ति आहिताग्न्यादिषु दर्शनात् निष्ठान्तस्य परनिपातः
 अवज्ञाय अनादृत्य सद्भार्यत्वात् असकौ राक्षसी पापामौ कुत्सा
 यामययमर्चनास्वामकच् सौमित्रये लक्षणाय साधन्हुडित्या
 दिना सम्प्रदानभञ्जा तस्यै स्त्राभिप्रायसौयुनायाविष्कृतवती
 प्रकाशनस्येयाख्ययोश्चेति प्रकाशने तह् ॥ १५ ॥

भ० दृष्ट्वा इत्यादि। अभीकया कामुक्या राक्षस्या स्तूर्पणखया
 पर्णशास्त्रायां स रामोदृष्ट्वा कर्माणि ठी अथ दर्शनानन्तरं

मार्यांठं हतविवाहं तं रामं अवज्ञाय सभार्यत्वादेनादृश्य अरुद्धौ
 राक्षसी मौमिचये लक्षणाय तस्ये खल्वित्या मैयुनाभिप्रायं प्रका
 शयामास इत्यर्थः प्रतिज्ञानिर्णयप्रकाश इति मं यमैदित्येत्या
 दिना चतुर्थी असकाविति त्यादिव्यासेत्यादिना ऽदसष्टेः पूर्वो
 ऽक् परमते अतिज्ञाता निन्दिता वा असौ असकौ तथाच । कृपा
 यां निन्दने ऽज्ञाने नीतौ दानेन मानिते । प्रायोऽगम्यस्वरात्
 पूर्वः सर्व्वनामतिङ्गव्ययादिति । ऊढा भार्या येन स तथा अग्न्या
 हितादित्वात् पक्षे परनिपातः ॥ १५ ॥

दधाना बलिभं मध्यं कर्णजाह्विलोचना । वाक्
 त्वचेनातिसर्व्वेण चन्द्रलेखेव पक्षतौ ॥ १६ ॥

दधा । सा तन्मार्थयाञ्चकइति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः कीदृ अ०म
 श्री मध्यं स्तनजघनघोरन्तरम्लिभम्ललयोऽस्मिन् सन्तीति तु
 न्दिवलिवटेर्भः दधाना धारयन्ती कर्णजाह्विलोचना कर्ण
 जाह्वङ्कर्णमूलसमीपमित्यर्थः तस्य पाकमूलइत्यादिना जाह्वच्
 कर्णजाह्वयोर्विभ्रान्ते विलोचने यस्याइति सप्तश्युपमानेत्यादिना
 उपपदलोपो वड्भीहिः वाक्त्वचेन वाक् त्वकेति प्राण्यङ्गत्वा
 देकवद्भावः इन्द्राद्युदषहान्तादिति टच् अतिसर्व्वेण अतिक्रान्ते
 न सर्व्वम् अत्यादयइति सः एकविभक्तिचापूर्व्वेनिपात इति सर्व्व
 शब्दस्योपसर्जनत्वेऽपि पूर्व्वनिपातो न भवति अपूर्व्वेनिपात इति
 प्रतिषेधात् वाक्त्वचेन वाङ्मयेन माधुर्य्येण मार्व्वेन चारुधा
 रणेनेपलचितेनेत्यर्थः इत्यभूते तृतीया चन्द्रलेखेव पक्षतौ तनु

त्वात् पक्षोऽचाङ्गमासः तस्य मूले प्रतिपदि पञ्चात्तिः ॥ १६ ॥
 भ० दधानेत्यादि । सा तं प्रार्थयाञ्चके इति चतुर्थशोकनाम्नयः ब
 लिभं बलियुक्तं मध्यं दधाना नातृणमेधेत्यादिनेभः कर्णस्य मूलं
 कर्णजाहः तत्र विलोचनं यस्याः सा तथा कर्णान्तायतनेत्रत्ययः
 अतिसर्वेण माधुर्यसौन्दर्याभ्यां सर्वमतिक्रान्तेन वाक्त्वचन उ
 पलक्षिता वाक् त्वक् इति द्वन्द्वैक्याश्चुदपक्षाऽऽत्यः विभ्रपणंतृती
 या पक्षतौ पक्षमूले प्रतिपदि चन्द्रलेखेव द्रष्टुं सुष्ठुत्वात् ॥ १६ ॥

सुपाद् द्विरदनासोरुर्मृदुपाणितलाङ्गलिः । प्रथि
 मानं दधानेन जघनेन घनेन सा ॥ १७ ॥

उ०म० सुपा । शोभनौ पादौ यस्याः असा सुपात् सञ्ज्ञामुपूर्वस्येति
 पादान्तलोपः पादोऽन्यतरस्यामिति यदा ङोप् नास्ति तदंत्यं
 रूपम् द्विरदनासोरुर्द्विरदनामे इव करिपातकरा इव ऊर्
 र्यस्या उपमानपूर्वावज्जग्रीहिः ऊरुत्वरपदादौपस्य इति ऊर्
 रयते अनेनेति रदः दन्तः पुंसि संज्ञायाद्वाः करणे दौ रदौ य
 संति द्विरदः मृदुपाणितलाङ्गलिः तलञ्च अङ्गुलिसंति द्वन्द्वः
 तत्र ध्यन्तान्याचतरयोः अन्याचतरस्य पूर्वनिपातः पाष्णासला
 ङ्गलिः पाणितलाङ्गलिः मृदुः पाणितलाङ्गलिर्यस्या इति योज्यं
 प्रथिमानम्युत्तान्दधानेन धारयता घनेन उपचितेन जघनेनो
 पलक्षिता सा राक्षसी ॥ १७ ॥

भ० सुपादित्यादि । शोभनौ पादौ यस्याः सा संख्यासूपमानादिति
 पादस्य पाङ्गावः द्विरदनाशेव इतिषुण्डेव ऊर्यस्याः सा तथा

रामलक्ष्मणेत्यादिना ऊप् मृद् पाञ्चितल्लञ्जाङ्गुलिय यस्याः सा
तथा ये तु अन्यासः पूर्वनिपातं तथा प्राण्यङ्गले समाहारं वद
न्ति तन्मते प्रथमं तस्माङ्गुलिशब्दयोः समाहारदन्तः तदनु पाणि
ना सह षष्ठीसमासः तदनु मृदुना वङ्गग्रीहिः प्रथिमानं महत्वं द
धानेन निविडं न जघनेनोपलक्षिता । पञ्चाक्षितम्बः स्त्रीकथाः क्ली
वे तु जघनेपरइत्यमरः ॥ १७ ॥

उन्नसं दधती वक्त्रं शुद्धदल्लोककुण्डलं । कुर्वाणा
पश्यतः शंयून् स्रग्विणी सुहसामना ॥ १८ ॥

उन्न । उच्यते अनेनेति वक्त्रम् सर्वधातुभ्य औषादिकष्टन् उ.०.सः
तत्र वक्त्रशब्दे मुखैकदेशे वर्त्तमानोऽपि कविभिः समुदाये प्रयु
ज्यते वक्त्रमुखमुखसन्धधती नाभ्यस्ताकुरिति नुम् न भवति उ
न्नता नासिका यस्मिन्निति अज्ञानासिकायाः संज्ञादानसञ्चेत्यधि
कृत्य उपसर्गाच्चेत्यच् नासिका च नसादेशमापद्यते शुद्धदत्
शुद्धाः शुद्धा दन्ता यस्मिं लच्छुद्धदत् अयान्तशुद्धेत्यादिना दन्ता
देशः लोलं चञ्चले कुण्डले यस्मिन् तत् लोलकुण्डलं पश्यतो
जनान् शंयून् विद्यमानसुखान् कुर्वाणा शं सुखान्तदस्यास्तीति कं
शब्दावभयुस्तितुतयस इति युष् सित्वात्यदसंज्ञा अनुस्वारः अप
श्यतो वा शंयून् कुर्वाणा पश्यतान्तु पीडाकरी स्रग्विणी मालाव
ती अस्मायेत्यादिना विनिः सुहसामना हसनं हसः सनहसोर्वे
त्यप् शोभनहसनमाननं यस्याः सा ॥ १८ ॥

भ० ऊच्यमित्यादि । ऊर्ध्वनासिकं वक्त्रं मुखं दधती उपसर्गाद्यादि
 काया नसादेशे वज्रवीहाविति परे समते नसाश्चक्षु रूपं त
 था च रभसः सपनं बदन्ं तुण्डमाननं नासिका नसा । नसा नासा
 च नासिकेति कोषान्तरं । उच्यते अनेनेति वक्त्रं चासुधिति चः वक्त्रं
 कीदृशं शुद्धदत् शुद्धादन्नायस्वेति दन्तस्य ददादेश इति परे क
 मते दत्तश्चेज्जि लोले चक्षुले कुण्डले यत्र मुखे तप्तघा या
 किम्बुतापय्यता जनान् ग्रयुन् मुखिनः कुर्वाणा शकंभ्याययुतसु
 तिवभा इति अस्यर्थे युः सन्निष्ठी मालावती सन्निधामयादि
 चेति अस्यर्थे त्रिन्नाभेना इषो यत्र तादृशमाननं यस्याः सा
 तथा ॥ १८ ॥

प्राप्य चञ्चूर्यमाणासौ पत्नीयन्ती रघूत्तमं । अनुका
 प्रार्थयाञ्चक्रे प्रियाकर्तुं प्रियम्वदा ॥ १९ ॥

ज० भ० प्राप्य टौकित्वा चञ्चूर्यमाणा गर्हितमाचरन्ती प्राणिभो हन्ना
 व्या इति चरेत्पुमदेत्यादिना भावगर्हायां यङ् चरफलाद्येत्य
 भ्यामस्य लुक् उत्परस्यातदत्युत्तम् हलिचेति दीर्घत्वं पत्नीयन्ती
 आत्मनः पतिमिहन्ती सुप आत्मनः क्यच् अनुका अभिलाषुका
 अनुकेत्यादिना निपातितः रघूत्तमं लक्षणव्यार्थयाञ्चके प्रार्थि
 तवती प्रियाकर्तुमनुल्लामयितुं पतिर्मे व्या इति सुखप्रियादानुलो
 म्यइति डाच् । प्रार्थनामाह ॥ १९ ॥

• प्राप्येत्यादि । अथै राक्षसी रघूत्तमं लक्षणं प्राप्य प्रिया
 कर्तुं प्रार्थयाञ्चके प्रार्थितवती किं कुर्वती चञ्चूर्यमाणा गर्हितं
 पुनःपुनश्चरन्ती गत्यर्थात् गृहपुषदचरेति गर्हार्ये षच् चरफ

लोहचोर्णानुरिति खेर्नुम् उरुउकारश्च र्चमचतयीति दीर्घः प
 तीयन्ती आत्मनः पतिमिच्छन्ती क्वाभ्याद्यस्येति क्यः घोऽज्य
 रे इति दीर्घः किभ्रूतां सा अनुका कामुक्ती प्रियम्बदा प्रियं वद
 ऋति प्रियवन्नाङ्गयेत्यादिना खः खित्यव्याप्तेति मन् प्रियाकर्तु
 ऋति सपचमिष्यचेत्यादिना आनुकूल्याद्य डाप् ॥ १८ ॥

कुसुमं ॥

सौमित्रे मामुपायंस्थाः ऋमामिच्छुर्वशवदा । सु
 भोगीनां सहचरीमशङ्कः पुरुषायुषं ॥ २० ॥

सौमि । हे सौमित्रे इच्छुःरेषणश्लः विन्दुरिकुरिति निपा ज०म०
 तितः अशङ्कः निर्विकल्पः सन् किम्भावधिष्यतीति मामुपायंस्थाः
 परिणय आशंसायाभूतवचेति लुङ् उपायमःस्वकरण इति तड्
 विभाषापयमनदत्यक्तपचे रूपम् कसाम् नमिकन्तीत्यादिना
 रः वशंवदां अहन्ते वश्येति वदन्तीम् तद्भोगीनां तद्वरीराय
 हितां अवैधव्यादिलक्षणयोगात् आत्मन्विश्रजनेत्यादिना खः स
 सहचरीं सहगामिनीं भिक्षासेनादायेषुचेति चकारस्यानुकसमुष
 यार्थत्वात् टप्रत्ययः कियन्तङ्गालं पुरुषायुषमुरुषस्यायुर्वावत्
 अचतुरेत्यादौ निपातितः अत्यन्तसंयोगेद्वितीया चरणक्रियायाः
 छत्ससंयोगात् यथा मासमुषितं इति ॥ २० ॥

सौमित्रे इत्यादि । एतत् प्रार्थयाञ्चक्रे इति पूर्वेषाम्बयः हे सौ भ०
 मित्रे त्वं इच्छुः सन् अशङ्कः सन् मामुपायंस्थाः परिणय अभिधा
 नात् आशंसायां टी उपयमोविवाहइति मं यमः सचनेवात्

हाहे इति चेर्विभाषितकित्वात् पक्षे जमसीपाभावः कीदृशीं मा
 कक्षां कामयमानां रूपवतीमित्यन्ये हिंसदीपेत्यादिना रः वशम्
 दां अहं ते वश्येति वदन्तीं प्रियवशादित्यादिना खः सुभोगीनां सु
 भोगाय हितां विकारसंघेत्यादिना ट् नः भुज्यतेऽनेनास्मिन् वंनि
 भोगः शरीरं मैथुनाद्युपभोग इत्यन्ये पुरुषस्यायुर्जावितकालः
 निपातनात् अत् स्वार्थे ष्णो वा पुरुषायुषं कालं व्याप्य सहचरीं
 सहचरेति हनचरगष्टक् कर्मप्रतिरूपकोऽयं सहशब्दः किम्वा
 पचादित्वादनन्दादित्वादीप् सदाध्वादीति द्वितीया इच्छती
 ति इच्छः विदिच्छ इति निपातः ॥ २० ॥

तामुवाच स गौष्टीने वने स्त्रीपुंसभीषणे । अस्वर्ग्यं
 पश्यरूपा त्वं किमभीरुरार्यसे ॥ २१ ॥

ज०म० ताम् । राक्षसीं लक्ष्मण उवाच उक्तवान् किमित्याह गौष्टीने
 वने गौष्टं भृतपूर्वं यस्मिन्वने ईदानीन्नामापि न ज्ञायते गौष्टात्
 खञ् भृतपूर्वं इति खञ् स्त्रीपुंसभीषणं स्त्री च पुमांश्चेति स्त्रीपुंसौ
 अचतुरेत्यादौ निपातितौ तथाभीषण इति षष्ठीसः विभेतेर्षिचि
 हेतुभयेषुक् तदन्नात् कृत्यन्त्युटावङ्गलमिति कर्त्तरि ल्युट् तस्मि
 न्भीरुः सती किमित्यार्यसे अत्यथंमटसि अर्त्तेः सूचिसूचीत्या
 दिना यङ् यङि चेतिसुणः ननङ्गा इति प्रतिषेधस्य प्रतिषेधो यका
 रपरस्य न द्वित्वनिषेध इति रंफोद्विरुच्यते भयशीला भीरुः
 भियः क्रुक्रुकनौ क्रियाशब्दत्वाद्दुःखत इति ऊङ् न भवति अमनुष्य
 त्वाच्च तथाहि लक्ष्मणेनामानुषीयमिति ज्ञाता तथाच भङ्गा द

शयन्नाह असूर्य्यपश्यरूपा अतिगोपनीयतया सूर्य्यमप्यनिषिद्ध
दर्शनन्न पश्यतीति असूर्य्यललाटद्यौरित्यादिना खञ् पात्रेत्यादि
ना पश्यादेशः असूर्य्यपश्यं रूपं यस्यादिति सः सा न पश्यतीति
रूपमपि न पश्यतीत्युक्तम् ॥ २१ ॥

तामित्यादि । तां राक्षसीं लक्षण उवाच किमित्याह त्वं वन भ०
किमर्थमभीरुः सती अरार्य्यमे अत्यर्थं भ्रमसि च्छगतौ भूचसुचेति
यङ् स्याद्यर्त्थतोणुरिति गुणः नाजन्तादे रादिर्दिरिति निषेधात्
आद्यचरस्य न द्विः स्यादानवर्द्धेये इति वर्द्धनात् रेफसहितस्य
यस्य द्वित्वं खेराद्यच इति खेयलोपः घोऽनितइति खेर्दीर्घः वने
क्रिभृते गोठीने भृतपूर्व्वं गोष्ठं यस्मिन् मस्यति गोसञ्चारोऽपि ना
स्ति अतएव स्त्रीपुंसयोर्भीषणे भयजनके गावस्तिष्ठन्ति अस्मिन्नि
ति गोष्ठं निपातनात् विकारसंघेत्यादिना भृतपूर्व्वेऽर्थे गोष्ठात्
नोनः स्त्रे च पुमांस्य स्त्रीपुंसौ निपातनात् ज्यन्तभीधातेर्नन्दादि
त्वादनः भीर्भीषवेति भीषादेशः भीषिचिन्तीति सूचनिर्द्देशात् भी
षधातुरप्यस्तीति कंचित् कीदृशी असूर्य्यपश्यरूपा सूर्य्यमपि न
पश्यति असूर्य्यपश्यं घटीखारीत्यादिना खञ् स्यादानेति दृशः
पश्यादेशः असूर्य्यपश्यं रूपं यस्याः सा तथा दृशिना सम्बद्धस्य
नञ्ः सूर्य्येण सह समासो गमकत्वात् नविभेतीति अभीरुः क्रुक्
काभिय इति क्रुः क्रियावचनस्य भीरुशब्दस्य मनुष्यजातित्वाभा
वात् उतोऽयुङ् रज्जादेरिति सूत्रेण उप् प्रत्ययः ॥ २१ ॥

मानुषानभिलष्यन्ती रोचिष्णुर्दिव्यधर्मिणी ।
सुरायमाणेह स्वतन्त्रा कथमच्चसि ॥ २२ ॥

ज०म० मानु । मनोरपत्यानि मानुषाः मनोजातावश्यतौ पुत्र तान्
 भिलष्यन्ती कामयन्ती रन्तुमिहन्ती वाभाशेत्यादिना श्यन् रं
 चिष्णुः रोचनस्वभावा अलंकृञ्जीत्यादिना इष्णुच् अतएव दिव्य
 धर्मिणी दिविभवा दिव्याः देवाः राक्षसा अपि देवयोनित्वात्
 तेषाम्भ्यः स्वभावः संऽस्या अस्तीति धर्मशीलित्यादिर्ननिः अपरा
 रायमाणा अपराइवाचरन्ती राक्षसभावङ्गोभूमिति भावः उ
 पमानादाचारदत्यधिकारं कर्तुः क्यङ् सलोपस्य भोजभाऽपर
 मोनित्यमिति वचनात् इह वने स्वतन्त्रा कथमस्यसि भ्रम
 आत्मा तन्त्रः प्रधानं यस्याः अपराधीनत्वात् अनयोत्सा राक्षसी
 तन्दृश्यति ॥ २० ॥

भ० मानुषानित्यादि । त्वं स्वतन्त्रा मती इह वने कथमस्यसि भ्रम
 सि त्वं तन्त्रं प्रधानं यस्याः सा तथा तन्त्रः कुटुम्बे वृद्धे स्यात् कार
 णेऽपि परिच्छेदे । शास्त्रे प्रधाने भिद्धान्ते तन्त्रवाच्ये गदोत्तम
 इति विश्वः । मनोरपत्यानि मानुषाः मनोस्वयणाविति परसूत्रे
 णापत्यार्थे षण् स्वमतंऽभिधानात् तानभिलष्यन्ती कामयमाना
 क्रमक्रमेति पञ्च श्यन् रोचिष्णुर्दीप्ता त्रिभ्राजभृसहेति इष्णुः दि
 विभवानां गन्धर्वादीनां योधर्मस्तद्युक्ता नैका साजादितीम्दिव्ये
 ति ढघंकादिति भवार्थे यः उहस्युडिति सूत्रस्य पदान्तविषयत्वं
 उवर्णे परं वस्य अपदान्तत्वासम्भवात् द्युभ्यामित्यादेा दान्तवत्स
 भीति दान्तत्वादुत्वं नदंतमाविति पदनिषेधात् अत्र न उलं अ
 परस इव आचरन्ती घान्ञ्जइति ञ्जः सलोपस्य र्घोऽज्यरे
 इति दीर्घः ॥ २२ ॥

उग्रं पश्चाकुलेऽरण्ये शालीनत्वविवर्जिता । कामुक
 प्रार्थनापट्वी पतिवती कथन्न वा ॥ २३ ॥

उयम् । उयम्पश्यामीत्युयम्पश्याः पापात्रयत्वात् शवरादयः ज०म०
 उयम्पश्याद्यादिना खञ् निपात्यते तैराकुले व्याप्ते अरञ्चं पति
 वन्नी जीवत्पतिः कथङ्कन प्रकारेण न वा नैवं भवतीत्यर्थः अन्त
 र्व्यत्यतिवतोर्लुगित्यत्र पतिन्विद्यते अस्यादति मतुप् सिद्धः जीव
 त्पत्यास्यतुपो वत्त्रिपात्यने नुक्सृत्रेषैव विधीयते डीप्प्रत्यय
 स्तृगित्वादेव सिद्धः शालीनत्वविवर्जिता अधृष्टतया वर्जिता शा
 लाप्रवेशमर्हतीति शालीनकौपीने इति खञ् निपात्यते अधृष्टे
 भिधेये प्रवेशशब्दस्य लोपः तस्य भावः शालीनत्वं कामुकः का
 मशीलः खषपतेत्यादिना उकञ् तस्य प्रार्थनायाम्पट्टी चतुरा
 वेतो गुणवचनादिति डीष् ॥ २३ ॥

उयंपश्याकुलेदत्यादि । कथं वा त्वं पतिवन्नी समर्तुका न भव भ०
 सि पतिसत्वे ईदृक्स्वातव्यासभावात् नारीसखीत्यादिवा पतिश्च
 द्वात् मतोर्वन्नादेशो निपातितः शालां प्रवेशुमर्हति शालीना अधृ
 ष्टा विकारसंघेत्यादिना ईनः शालीनायाभावः शालीनत्वं पुम्वत्
 स्त्युक्तपुंस्कडिति पुम्वत् शालीनत्वविवर्जिता धृष्टेति फलितार्थः अ
 रण्ये कामुकस्य प्रार्थनायां दक्षा शृष्ट्याभुक्तमगमेति जुक्तः अर
 ण्ये किञ्चुते उयंपशन्ति उयंपश्याः सिंहाद्यात्पादस्यः पापात्रय
 त्वात् शवरादयोवा तैराकुले व्याप्ते षटीक्षारीत्यादिना उयम्प
 द्वाद्दृशः खञ् ॥ २३ ॥

राघवं पर्णशालायामिच्छामुरहसं पतिं । यः स्वा
 मी मम काम्नावानौपकर्णिकलोचनः ॥ २४ ॥

ज०म० राघवं । रामवर्णशालायां वस्त्रितम्यतिमिह अनुरहसं विवे
कप्राप्तमनुगतोरह इति विगृह्य अन्वतप्ताद्रहस इत्यच् चोराघ
वो ममापि स्वामी प्रभुः स्वामिन्वैश्वर्य इति निपातितम् कान्ता
वान् सभार्यः प्रवृत्तसम्भोगोऽसौ नाहमिति दर्शयति तमेव रूप
शौर्याभ्यां वर्णयन्नाह औपकर्णिकलोचनः कर्णयोः समीपमुपक
र्णं समीपार्थं अव्ययीभावः तत्र प्रायभव इति उपजानूपकर्णोपनी
वेठक् औपमपि शब्ददयमयोद्धते औपकर्णिके लोचने यस्य कर्णा
न्नायतलोचन इत्यर्थः ॥ २४ ॥

भ० राघवमित्यादि । वर्णशालायां स्थितं रामं पतिमिच्छ विधि
निमन्त्रणेति आमन्त्रणे गी अनुगतं रहोविजनस्थानं रतं वा यस्य
तं तप्तात्त्रवाद्रहम इति अः घोममापि स्वामी ईश्वरः तस्मिन् सति
मदरणं न युक्तमिति कान्तावान् एतेन स्त्रीसुखाभिज्ञोऽपि अह
न्तु तपस्वीति धनिः कर्णयोः समीपं उपकर्णं तत्र भव इति ढधका
दित्यादिना षणिकः तादृशं लोचने यस्य स कर्णा यतने च इत्यर्थः
एतेन रूपवत्त्वं दर्शितं ॥ २४ ॥

वपुश्चान्दनिकं यस्य कार्णवेष्टनिकं मुखं । संग्रामे
सर्वकर्मापौ पाणी यस्यौपजानुकौ ॥ २५ ॥

ज०म० वपुः । यस्य राघवस्य वपुः शरीरश्चान्दनिकश्चन्दनेन
सम्यचते प्राप्तशोभं भवति मुखश्च कार्णवेष्टनिकं कर्णवेष्टका
भ्यां हर्षात्काराभ्यां हर्षवेष्टनिककम्पत् उभयत्र सम्यादिर्नाति
ठक् पाणी हर्षौ संग्रामे युद्धे सर्वकर्मापौ धनुःशङ्खादिव्यापार

कर्माणि व्याप्ततः तत्सर्वादेरिति खः औपजानुकौ आजानुकौ आ
जानुलम्बावित्यर्थः अत्र ठक इ सुमुक्तात्कात्कः ॥ २५ ॥

वपुरित्यादि । यस्य रामस्य वपुश्चान्दनिकं चन्दनेन राजितं भ°
इति ठघेकादिति ष्णिकः यस्य मुखं कर्णवेष्टनाभ्यां कुण्डलाभ्यां
राजितं इति पूर्ववत् ष्णिकः एतेन विलासित्वं दर्शितं यस्य पा
णी हस्तौ मंगामे युद्धे सर्वस्मिन् कर्माणि धनुः खड्गादिव्यापार
रूपे कुशलो विकारसंघेति ईनः सर्वादेः पथङ्गकर्मापत्रपात्रात्त
द्याप्रातीत्यर्थे ईनः इति परः तन्मते सर्वकर्माणि व्याप्ततः इत्य
र्थः व्यापनमत्र तत्करणदारैव एतेन वीरत्वं औपजानुकौ उप
जानु जानुममीपे भवौ तावन्नलम्बावित्यर्थः एतेन महापुरुषल
क्षणं ठघेकादिति कण् तमिक्तेति योजना ॥ २५ ॥

बद्धो दुर्वलरक्षार्थमसिर्येनौपनीविकः । यथापमा
श्मनप्रख्यं सेपुं धत्तेऽन्यदुर्वहं ॥ २६ ॥

बद्धो । येन अस्मिः खड्गः औपनीविकः नीवीममीपे प्रायेण ज०म०
भवतीति स हि नीवीम्नाप्य वर्त्तमानः पार्श्वयोश्चोर्द्ध्वनिवद्धः कि
मर्थं दुर्वलरक्षार्थन्दुर्वलरक्षार्थे इदमित्यस्मिन्नर्थे चतुर्थी तद
र्थेत्यादिना सः 'तत्रार्थेन नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च यथाप
मनुर्द्धत्ते धारयति आश्मनप्रख्यं अश्मनो विकार इत्यण् अस्मि
ति प्रकृतिभावे प्राप्ते अश्मनोविकार उपसङ्ख्यानमिति टिलोपः
पाञ्चिकः विभाषाङ्गिशीरित्यतो मण्डूकमुत्या विभाषायहणान

वृत्तेः अन्यत्राग्नय एव भवति आग्नयेन प्रख्या सादृश्यमस्य तदा
 अग्नयप्रख्यमुपघटितमिव भेषुं सशरं अन्यदुर्वहं दुःखेनोद्धतइति
 खल् रामादन्येन दुर्वहमित्यर्थः ॥ २६ ॥

भ० वद्धइत्यादि । येन रामेण अस्मिर्बद्ध औपनीविकः नीवीसमीपे
 भवः वामपार्श्वभागागच्छायीत्यर्थः । स्त्रीकटीवस्त्रबन्धेऽपि नीवी
 मूलधनेऽपि चेत्त्यत्र स्त्रीपदमुपलक्षणं अत्र वा लक्षणा उपनीविश
 ब्धात् ढकेकादिति प्लिकः यस्यापं धत्ते अग्नेवाग्नयः प्रसरः वि
 कारसंधेत्यादिना स्वार्थे णः मन्वर्ज्जेत्यादिना अविकारणेऽन
 न्तस्य नलोपनिषेधः तत्प्रख्यं तत्सदृशं अग्नयि जातं अग्नयमयं इति
 केचित् भेषुं शरयुक्तं अन्यदुर्वहं रामादन्येन दुःखेन उद्धतेइति
 ईषद्दुःमारिति खल् दुर्वहलानो रत्तैव अर्थः प्रयोजनं यस्य खद्ग
 बन्धनस्य चापधारणस्य च तत्तथा तमिच्छंति योजना ॥ २६ ॥

जेता यज्ञद्रुहो संख्ये धर्ममन्तानसृज्वने । प्राप्य
 दारगवानां यं मुनीनामभयं सदा ॥ २७ ॥

ज०म० जेता । यज्ञाय दुह्यन्तीति यज्ञद्रुहो राक्षसाः सत्सुद्विषेत्यादि
 ना किप् तेषां संयामे जेता तृजन्तोऽयम् ततश्च कृत्प्रयोगे कर्मणि
 षष्ठी धर्ममन्तानस्रः पूर्ववत् किप् धर्मरत इत्यर्थः वने वर्त्तमा
 नानाम्मुनीनां वानप्रस्थादीनामित्यर्थः तेषांभार्याग्निपरिग्रहात्
 यानि दारगवानि दाराय गावश्चेति दारगवानि अचतुरेत्या
 नादि निपातितानि दारयन्तीति दाराः दारजारौ कर्त्तरि षि
 ल्लुक्तेतिघञ् तेषाञ्च येनाभयं सदा दत्तमिति योऽयम् येषामेव
 प्राप्तिक्रिया तेषामेवाभयमिति समानकर्तृकत्वम् ॥ २७ ॥

जेतेत्यादि । यज्ञाय द्रुह्यन्ति यज्ञद्रुहो राक्षसाः चासृष्टिति भ०
 किप् तेषां जेता संख्ये युद्धे धर्मसन्तानं सृते इति किप् यं प्राप्य
 वने सम्बन्धिनां दारगवादीनां मदा अभयं भयाभावः दाराश्च
 गावश्च दारगवानि निपातनात् दारयन्तीति दाराः कभावेऽ
 मीइति कर्त्तरि घञ्पूर्वकाले इति सूत्रे व्याख्यानात् विष्णुं नत्वा
 क्षौति इत्युदाहरता एककर्तृकयोर्धातोः प्राक्काले क्वाच् भवती
 ति लभ्यं अत्र च येषां प्राप्तिस्तेषामेव यद्भयं तदभाव उक्त इति
 समानकर्तृत्वमस्येव ग्रामान्नागच्छतीतिवत् क्रियानिषेधेऽपि अ
 न्तरङ्गस्य क्रियाश्रितकार्यस्य निवृत्तेः केचित्तु स्थितानामित्यथा
 हरन्ति तमिच्छेति योजना ॥ २७ ॥

ततो वावृत्त्यमानासौ रामशालां न्यविञ्चत । मामु ॥
 पायंस्त रामेति वदन्ती सादरं वचः ॥ २८ ॥

ततः । ततो लक्षणवचनानन्तरमसौ राक्षसी वावृत्त्यमाना ज०म०
 रामं वृण्वाना वावृतुवरणइति दैवादिकः आत्मनेपदी राम
 शालां रामस्य पर्णकुटीरं न्यविञ्चत प्रविष्टा विश्वेः शलदगुपधा
 दनिटः क्यः नेर्विशदति तद् मामुपायंस्त रामेति हे राम अहं
 प्रार्थये भवान् मामुपायंस्त परिणयत्विति वाक्यभेदेन योज्यम्
 आशंसायाभूतवच्चेति लुङ् उपाद्यमः स्वरण इति तद् विभा
 षोपयमम इत्यकित्त्वपचे रूपम् इत्येवं वचः सादरं वदन्ती
 ॥ २८ ॥

ततइत्यादि । ततो लक्षणवचनानन्तरं असौ राक्षसी वावृत्त्य भ०

माना रामं वृण्वती रामस्य शालां गृहं न्यविक्षत विशशाप्रवेशे वि
 पराजिति मं तन् हृशषोऽनिमिजुड इति मक् वावृत्य मानेति वा
 वृत्युड् आशंसायां सम्भक्तौवरणं च वावृतधातुः यित्वा द्वैवादिकः
 डित्वादात्मनेपदी हे राम भवान् मां उपायंस्तु परिणयतु इति
 वचः सादरं वदन्ती उपयमोविवाहे इति मं आशंसायां टी अभि
 धानात् मास्तेनघीश्याविति योगविभागात् अन्यत्रापि घीश्याविति
 देवांदासचक्रवर्ती २८

अस्त्रीवोऽसावहं स्त्रीमान् स पुष्यतितरां तव । पति
 गित्यत्रवीद्रामस्तमेव व्रज मा मुचः ॥ २८ ॥

ज०म० अस्त्री । असा लक्षणोऽस्त्रीकः न विद्यते अस्य स्त्रीति नद्यत्तयेति
 कप् न कपीति ह्रस्वप्रतिषेधः अहं पुनः स्त्रीमान् मभार्य्यं प्रशंसा
 याम्नात्पु म एव लक्षणः पुष्यतितराम् अतीव पुष्यति लक्षणस्तव
 पतिः तिङ्श्रुति तरप् किमेदित्याम् तस्मात्तमेव लक्षणं व्रज
 गक् मा मुचः मा त्याचीः मुचर्लुङ् लृदित्वाद् इति एवमब्रवी
 द्रामः उक्तवान् आदादिकस्य वृजालङि ब्रुवईडिति ईटि रूपम्
 ॥ २८ ॥

भ० अस्त्रीकइत्यादि । इति रामस्त्नामब्रवीत् किन्तदित्याह अशौ
 लक्षणः अस्त्रीकः न विद्यते स्त्री यस्य इति द्युतःकः अहं स्त्रीमान्
 प्रशस्तस्त्रीयुक्तः अतः म एव तव पतिः पुष्यतितरां त्वामित्यर्थात्
 पुष्यैल्लृपुष्टौ किमेव्याचंति उत्कर्षं चतरां भविष्यत्सामीप्ये की अ
 भिधानात् किम्वा यावत्पुग्गभ्यां भव्ये इत्यस्य योगविभागात् तच्च
 भव्ये इति सामीप्ये सप्तमी तुष्यतीति क्वचित् पाठः तस्मात्तमेव

लक्षणमेव ब्रज मा मृचः मा त्याचीः मृचुषपत्रौमोक्षणे ऋदि
स्मात् शासुलिद्युदिति छः ॥ २६ ॥

लक्षणं सा वृषस्यन्ती महाक्षं गौरिवागमत् । मन्म
थायुधसम्पातव्यथ्यमानमतिः पुनः ॥ ३० ॥

लक्षण । लक्षणं पुनर्भूयाऽगमत् लक्षणं प्रति गता यथा ज०म०
गार्वृषस्यन्ती मैथुनेकावती महाक्षमहावृषं वृषस्यन्तीत्युपमान
विशेषणमेतत् तेन वृषं लभुमिच्छन्तीति क्वच अश्वचीरेत्यादिना
असुक् तद्व्यवृषयोर्मैथुनेकायामिति तददागमनं महाक्षमि
ति अचतुरादिसूत्रेण निपातितम् मन्मथस्यायुधानि शराः
आयुधन्त एभिरित्यायुधानि घजरथे कविधानमिति कः तेषां
सम्पातः संक्षेपः तस्मात् व्यथ्यमाना पीड्यमाना मतिर्मनो यस्याः
॥ ३० ॥

लक्षणमित्यादि । सा राक्षसी लक्षणं पुनरगमत् यथा गौर्मं भ०
होक्षं महावृषभं गच्छति महांश्यासा उक्षा चेति जातमहद्बुद्धा
दुष्णइति षः कीदृशी वृषस्यन्ती वृषोऽत्र शुक्लवचनः मैथुनाय
वृषं शुक्लपुरुषं दृच्छन्ती कामुकीत्यर्थः गोपक्षे वृषं वृषभं दृच्छ
न्ती क्योम्ब्याश्वेति क्यः धनोदकाशनेत्यादिना सन् क्यविधानं
स्त्रेष्वायां सनागमस्तु याभार्ये तेन मैथुनविषयस्त्रेष्वावगम्यते
केचित्तु प्रकृत्यर्थत्यागेन मैथुनेष्वाभावे वृषस्य अश्वस्त्रेति क्यव
क्त रूपं अतएव विरथहयानश्वस्यन्तीति नैषधप्रयोगः तत्र हि ह
यान् मैथुनायेच्छन्तीत्यवगम्यते प्रकृत्यर्थपुरस्कारे इयमश्वान

नद्यापत्तेरित्याहुः अन्ये तु वृषस्याश्वस्य इत्यव्युत्पन्नमेव धातुदयं
 मैथुनेष्वायां वर्त्तत इत्याहुः कुसुमायुधस्य कामस्य सम्यातेन
 संश्लेषेण व्यथ्यमाना मतिर्मनो यस्याः सन्ताप इति पाठे कामेन
 यः सन्ताप इति व्याख्येयं मन्मथायुधेति हृषित् पाठः आद्युधन्ते
 एभिरिति कृगृञ्जेतिकरणे कः कृद्धोः कभावइत्युक्तेः मन्यन्तेऽनये
 तिकरणे क्तिः ॥ ३० ॥

तस्याः सासद्यमानाया लालूयावान्घूत्तमः । अस्मिं
 कौत्सेयमुद्यम्य चकारापनसं मुखं ॥ ३१ ॥

ज०म० तस्याः । सासद्यमानायाः समीपे गर्हितं शीदन्याः प्रविशन्त्याः
 लुपसदेत्यादिना यङ् रघूत्तमोलक्षणः मुखमपनसमपगतना
 मिकञ्चकार उपसर्गाच्चेत्यच् नामिका च नसादेशमापद्यत तच्
 संज्ञायामिति नानुवर्त्तते किं कृत्वा कौत्सेयमस्मिमुद्यम्य उत्तिष्ठय कु
 लौभव इति दृत्तिकुत्तोत्यादिना ढञ् कौत्सेयः लालूयावान् अत्य
 र्थं लवनक्रियायुक्तः लुनाति लालूया यङ्नादप्रत्ययादित्यका
 रः सा विद्यते यस्येति मतुप ॥ ३१ ॥

भ० तस्याइत्यादि । रघूत्तमोलक्षणः कौत्सेयं कुत्सो कौत्से भवं विश
 मानं तीक्ष्णलोहभवं वा अस्मिं खड्गं उद्यम्य उत्तिष्ठय राक्षसाः सा
 सद्यमानायाः समीपे गर्हितं शीदन्या उपविशन्त्याः मुखं अपनसं
 अपगतनामिकं चकार लालूयावान् अतिशयच्छन्दनयुक्तः तत्
 कर्तृत्वात् सूत्रसूत्रेत्यादिना लूञ्जोयञ् द्वित्वं खर्गुः संख्यादः मोङ्
 मञ्जपादतुः गत्यर्थाङ्गुलुपेति सदेर्गर्हार्थे यङ् ढघेकादिति कुत्सेर्भ

वाय प्लोयः कुचेत्तीक्ष्णलोहार्यादिकारेटेयन्निति केचित् कुचिः
खड्गपिधाने स्यात् तीक्ष्णलोहे तयोदरे इतिकोषः अपनसं उन्न
समितिवत् ॥ ३१ ॥

अहं स्र्पणखा नाम्ना नूनं नाज्ञायिषि त्वया । द
ण्डोऽयं चेन्नियेः येन मय्यपातीति साव्रवीत् ॥ ३२ ॥

अहम् । सा राक्षसीत्यव्रवीत् अहं स्र्पणखेति नाम्ना नूनम
वश्यन्त्वया नाज्ञायिषि न ज्ञातास्मि ज्ञादत्यस्मात्कर्मणि लुङ्
स्यसिजित्यादिना अजन्तत्वात् चिण्वदिट् आतोयुगिति युक्
स्वाङ्गाच्चति डीषि प्राप्ते नखमुखात्संज्ञायामिति प्रतिषेधः पूर्व
पदात्संज्ञायामिति एत्वम् अज्ञाने कारणमाह येनायन्दण्डो
नासाक्केदनलक्षणा मय्यपाति पातितः पातेः कर्मणि लुङ् चि
ण्वदेशः अत उपधाया इति वृद्धिः चिण्वलुक् चेन्नियेः पर
चेत्ने चिकित्स्यः परचेत्ने जन्मान्तरशरीरे यदि प्रक्यञ्चिकित्सितुं
तदा नासिकायाः सम्भवात् चेन्निये च परचेत्ने चिकित्स्य इति
निपातनम् ॥ ३२ ॥

ज०म०

अहमित्यादि । सा राक्षसी इत्यव्रवीत् किंतदित्याह नाम्ना स्र्
पणखाहं नूनं निश्चितं त्वया नाज्ञायिषि न ज्ञाता कर्मणि टी व्यं
सिः हनयहृदश्च इति मिण् यनञिण्वदिति यन्नाच्चेति भेदके तृ
तीया स्र्पणखेति नाम्ना उपलक्षितेति केचित् स्र्पवत् नखायस्याः
सा स्र्पणखा पूर्वपदस्यात् प्रुःसंज्ञायां एत्वमिति परे स्वमते प्रुषो
दान्ते इत्यादौ वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् नखमुखान्तात् सं
ज्ञायामीपनिषेध इति परे स्वमते पात्प्रोनादीत्यादिना स्वाङ्गा
दीप् प्रत्ययोविभाषित ईपोऽभावपक्षे आप् पक्षे तादृशसंज्ञाया

भ०

अभावात् न ईप् ईपि सति तु वा का चतिः तत्र वाग्भ्योव्यवस्था
 वाची वा अज्ञाने हेतुमाह येनायं दण्डोमासाच्छेदनरूपा मथि
 न्वया अपाति निपातितः ज्यन्तात् पतः कर्माणि टो चत्रियः ज
 न्मान्तरशरीरे चिकित्स्यः एतज्जन्मनि नासाया अनुत्पत्त्या शरी
 रान्तर एव तत्सम्भवात् विकारसंघेत्यादिना क्षेत्रशब्दात् जन्मा
 न्तरशरीरेचिकित्स्येऽयं इयः चत्रादियः परचत्रेचिकित्स्ये इति पर
 सूत्रं तत्र परचत्रे जन्मान्तरशरीरे ॥ ३२ ॥

पर्यशाप्तीद्विविष्टासौ सन्दर्श्य भयदं वपुः । अपिस्फ
 वच्च बन्धूनां निनङ्गुर्विक्रमं मुहुः ॥ ३३ ॥

ज०म० पर्यः असा राजसी पर्यशाप्तीत् आक्रुष्टवती शपेरनिटः
 मिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः शपउपालम्भन इति तङ् न भवति
 उपलम्भनं हि वाचा शरीरस्पर्शनम् दिविष्टा नभसि वर्तमाना
 तत्पुण्ये कृतिवङ्गलमिति सप्तम्या अलुक् अस्वाम्बेति षत्वम्
 भयदं रौद्रस्वपुः शरीरं सन्दर्श्य दर्शयित्वा बन्धूनां विक्रमं शौर्यं
 मुहुः पुनः पुनः अपिस्फवत् स्फोतीचकार अतिह्रीत्यादिना
 षावित्यनुवृत्तौ स्फाथेव इति वकारः स्फायतेश्चङि णिणोपः इ
 खदिव्वंचनादि अभ्यासस्य खयः शेषः चत्वमित्त्वञ्च मन्वद्भावे नि
 नङ्गः नष्टुमिकुरित्यर्थः नशोः सनि मन्त्रिनशोर्द्वलीति नुम्
 ॥ ३३ ॥

भ० पर्यशाप्तीदित्यादि । असा राजसी दिविष्टा सती नभस्या
 सती भयदं भयजनकं वपुः सन्दर्श्य पर्यशाप्तीत् आक्रुष्टवती ब
 न्धूनां खरादीनां विक्रमं मुहुर्भारं वारं अपिस्फवच्च वर्द्धयामास

च रामादीनां भयार्थं विवर्द्धं कथयामासेत्यर्थः निनङ्गुः
 अन्तर्द्धातुमिच्छुः नञेः सनि गृण् रधामुचामिति णुन् श्छात्रेति
 षड् षढोःकःसे शपोअश्चाक्रोशे व्यंमिः अनिमत्वात् प्रजवदेति
 द्विः दिवि तिष्ठतीति हनजनादिति डः सप्तम्या अलुक् षत्वञ्चाभि
 धानात् संपूर्वात् दृशेर्त्यन्तात् क्लोयप् अपिस्त्वदिति स्फाधीड्
 वृद्धौ जिःप्रेरणे पातिस्फाथोर्लन्वडौत्राविति वड् जिञ्जीत्यड्
 द्विलं खेःसन्वत् व्यञ्जुडःस्वः अपिस्फुरदिति क्वचित् पाठः तत्र प्र
 काशितवतीत्यर्थः अपुस्फुरदिति क्वचित् पाठः तत्र प्रकाशितव
 तीत्यर्थः अपुष्फुरदिति पाठेऽपि तथा स्फुरदितिस्फूर्त्तौ चलो क्री
 जीर्णोऽर्जति पञ्चे उकारस्यात्वं ॥ ३३ ॥

खरदूषणयोर्भ्रात्रोः पर्यदेविष्ट सा पुरः । विजिघ्रा
 हयिषूरां दण्डकारण्यवासिनोः ॥ ३४ ॥

खर । खरदूषणयोर्भ्रात्रोर्दण्डकारण्यवासिनोः पुरः अगतः ज०म०
 पर्यदेविष्ट परिदेवनङ्कतवतीति देवदेवनइत्यस्यात्मनेपदि
 नः सेटो लुङि रूपम् परिदेवने कारणमाह विजिघ्राहयिषु
 रामं विघ्राहयितुं योधयितुमिच्छुः गृह्णन्त्यस्य सनन्त्यस्य रूपम्
 रोरीति रेफलोपः द्रोलीप इति दीर्घत्वम् किमपर्यदेविष्टेत्याह
 ॥ ३४ ॥

खरदूषणयोरित्यादि । रामं विजिघ्राहयिषुः विघ्राहयितुं ख म०
 रादिभिः सह योधयितुमिच्छुः सा राणसो खरदूषणयोर्भ्रात्रोः
 पुरोऽगतः पर्यदेविष्ट कन्दितवती देवदेवने किभूतयोः

दण्डकारण्यवासिनीः दण्डकनामारण्ये वसत इति प्रहादित्वा
 निष्ण्वसुं श्रीलमनयोरित्यन्ये यद्देव्यन्तलात् सनडपुर इति
 पूर्वाधरावरा इति पूर्वशब्दस्य पुरादेशः अतएव अस् तद्योगे
 समार्थनेत्यादिना षष्ठी ॥ ३४ ॥

कृते सौभागिनेयस्य भरतस्य विवासितौ । पित्रा
 दौर्भागिनेयौ यौ पश्यतं चेष्टितं तयोः ॥ ३५ ॥

ज०भ० कृते । भरतस्य कृते कार्यनिमित्तं राज्ये अभिषेकव्यमिति
 सुभगा कैकयी तस्या अपत्यं सौभागिनेयः स्त्रीभ्यो ठक् कस्या
 ष्यादीनामिन्द्रः तत्र सुभगादुर्भगा चेति पश्यते इद्गुणेत्युभय
 पदवृद्धिः पित्रा यौ विवासितौ निष्काशितौ दौर्भागिनेयौ कौश
 ल्यासुमित्रा च दुर्भगे तयोरपत्ये रामलक्ष्मणौ तयोश्चेष्टितञ्चा
 सार्द्धेदनमपश्यतम् विधौ प्रार्थनायां वा स्नाट् यमस्तम् ॥ ३५ ॥

भ० कृतेइत्यादि । इति पर्य्यदेविष्ट इति पूर्वेणान्वयः सौभागिनेय
 स्य सुभगापुत्रस्य भरतस्य कृते निमित्तं यौ दौर्भागिनेयौ दुर्भ
 गापुत्रो रामलक्ष्मणौ पित्रा दशरथेन विवासितौ राधान्निराक
 तौ तयोश्चेष्टितं नासाच्छेदमरूपं युवां पश्यतं विधौ गी कृते इत्य
 व्ययं निमित्तार्थे वर्तते क्विन्नकृत्शब्दात् चतुर्थीत्येके कृतश
 ब्दात् सप्तमीत्येके वाङ्माद्यतोऽव्यावादेरित्यादिना आवन्तलात्
 सुभगादुर्भगाशब्दाभ्यां अपत्यार्थे ष्येः निस्तेमिरिति द्विपदे
 वृद्धिः कञ्चापीसुभगेत्यादिना ष्येयस्य इनेयादेशः ययोर्षोप
 इत्यालोपः ॥ ३५ ॥

मम रावणनाथाया भगिन्या युवयोः पुनः । अयं
तापसकाङ्क्षसः क्षमध्वं यदि वः क्षमं ॥ ३६ ॥

मम । रावणी नाथः प्रभुर्यस्याः मम विशेषणं युवयोर्भगिन्या ज०म०
अयन्तापसकात् कुतापसात्कुत्सायाद्गन् ध्वंसो नासिकाविना
शः यदि वः युष्माकङ्कृष्णाङ्गमं युक्तम् चन्तुःमित्यर्थात् युष्मदि
गुरावेकेषामिति वङ्गवचनन्तयोर्ज्येष्ठत्वात् तर्हि क्षमध्वं उपे
क्षध्वं रावण एव ज्ञास्यतीति भावः पुनरप्येजयितुमाह ॥ ३६ ॥

ममेत्यादि । रावणोनाथोयस्यास्तादृश्या मम युवयोर्भगि
न्या युवयोरेव पुरोऽयतः यूयं तापसकात् क्षुद्रतपस्विनः सका
शात् ध्वंसोनाशाच्छेदनरूपोऽहं नः अत्र यदि वोयुष्माकं क्षमं क्ष
न्तुं योग्यं तदा यूयं क्षमध्वं रावण एव ज्ञास्यतीति भावः विका
रमंघेत्यादिनाल्पार्थे कुत्सार्थे वा कः युष्मदोर्द्वित्वे वङ्गत्वविवक्षा
क्षममिति क्षमायोग्यं सामान्यतः प्रयुक्तं । युक्ते योग्ये हिते क्षम
मिति कोषः क्षममव्ययमित्यन्ये पुनरिति पाठे मम पुनरिति
योऽर्थः ॥ ३६ ॥

असंस्कृत्रिमसंख्यानावनुप्रिमफलाशिनौ । अभृत्रि
मपरीवारौ पर्यभूतां तथापि मां ॥ ३७ ॥

असम् । संस्कारेण वापेन मरणेन च निर्दृप्तं संस्कृत्रिमम् भ०
त्रिमभृत्रिमञ्च द्वितः त्रिः श्लेषमन्वित्यम् संपर्युपेभ्य इति सुट्
सम्पूर्वस्य कश्चिदभूषणेऽपीयते संस्कृत्रिमञ्च विद्यते येषामिति
ञ् समासः असंस्कृत्रिमाणि संख्यानानि परिधानानि उत्तरी

याणि ययोः बल्कलवाससावित्यर्थः अनुप्रिमाणि फलानि अग्र
नमाहारो ययोः तौ वन्यफलाहारौ न बालिभोजनौ परिरि
यतेऽनेनेति घञ् उपसर्गस्य घञीति दीर्घः मृगाणाममनुय
त्वात् अभृत्रिमः परीवारो अनुजीविलोकोययोसौ मृगपरि
वारौ तथापि मात्पर्यभूतात्परिभूतवन्तौ लुङि रूपम् ॥ ३७ ॥

भ० असंस्कृत्रिमसंख्यानावित्यादि । तौ असंस्कृत्रिमसंख्यानौ तस्वा
दीनां संस्कारेण जातं संस्कृत्रिमं संपरे सुमिति सुम् न विद्यते संस्कृ
त्रिमं संख्याममुत्तरीयं ययोर्बल्कलमात्रसत्त्वात् वपनेन जातं
उत्प्रिममनुप्रिमं वन्यं तादृशं फलमग्रनमाहारौ ययोः अथवा
नद्यादित्वात् कर्त्तरि अनः फलाग्निनाविति कश्चित् पाठः भरणे
न पोषणेन जातोभृत्रिमः परीवारोऽनुजीविजना ययोः सर्वत्र
द्वितस्तज्ज्त्रिमक् यद्वस्त्रपाशोरिति जिः परिरुपोतीति कर्त्तरि
घञ् व्यतीहारं त्रिःपूर्वं इत्यत्र व्यतीहार इति दीर्घनिर्देशात्
कश्चित् घञन्ते उपसर्गस्य दीर्घत्वं सूचितं तेनात्र परेरिकारस्य
दीर्घत्वं तौ यद्यपि ईदृशौ तथापि मां पर्यभूतां परिभूतवन्तौ
भूयति सेलुक ॥ ३७ ॥

अःश्रेयसमवाप्तासि भ्रातृभ्यां प्रत्यभाणि सा । प्राणि
वस्तव मानार्थं ब्रजाश्चसिद्धिमा रुदः ॥ ३८ ॥

ज०म० अःश्रे । अःशब्दः प्रशंसामाह शोभनं श्रेयइति वाक्ये शसा
वशीयः श्रेयसइत्यच् मयूरव्यंसकादित्वात्सुः अःश्रेयसङ्ख्याणम
वाप्तासि प्राण्यसि भविष्यदनद्यतने लुट् मारयावस्तावित्युक्तम्भव
ति ताभ्यां भ्रातृभ्यामप्रत्यभाणि प्रतिभषिता सा कर्त्तव्ये लुङ् प्राणि

वस्तुव दानार्थम् तव मानखण्डनस्माभूदिति जीवावः यस्मिन् प्राज्ञने
अनच्छदादिभ्यः सार्वधातुक इति इट् अनिच्चेरिति णत्वं त
स्माद्गज यथास्नानं गच्छ आशसिद्धि उद्देगन्त्यज विधौ प्रार्थनायां
वा लोट् मा रुदः मा रुदितुङ् इरितो वैत्यङ् यदा नास्ति तदा
द्वारोदीरिति ॥ ३८ ॥

यःश्रेयसमित्यादि । भ्रातृभ्यां खरदूषणाभ्यां सा राक्षसी प्र भ०
त्युत्तरं प्रापिता किन्दित्याह यःश्रेयसं कल्याणं अवाप्तासि प्रा
प्स्यसि शत्रुबधेनेत्यर्थात् द्वारूपं शोभवं श्रेयः यःश्रेयसं शोऽवसी
यस्श्रेयसेति निपातितं तत्र मानार्थं सम्मानार्थं आत्रां प्राणिवः
जीवावः अननुप्राणने रभ्यायदतीम् प्राम्वन्नेष इति पच्चे णत्वं त
स्माद्गज गच्छ स्वस्थानमित्यर्थात् आशसिद्धि आशसं लभस्व
उद्देगं त्यज इत्यर्थः प्रार्थनायां गी रुदादित्वात् पूर्व्वदिम् त्वं
मा रुदः मा रोदीः लघिररुदरोदे इरित्वात् आसुक्षित्युदिति
पच्चे ङः ॥ ३८ ॥

जक्षिमोऽनपराधेऽपि नरान्नक्तन्दिवं वयं । कुत
स्यं भीरु यत्तेभ्यो द्रुह्यञ्ज्ञोऽपि क्षमामहे ॥ ३९ ॥

जक्षि । वयं अनपराधेऽपि नक्तञ्च दिवा च नक्तन्दिवम् ज०भ०
अचतुरेति निपातितम् नरान् जक्षिमोभक्षयामः जक्षभक्षहसन
योरिति भक्षार्थस्य रुदादिभ्य इतोऽत् अस्मदोर्बयोश्चेति द्वित्वे वय
मिति वङ्गवचनं यतएवं हे भीरु समुद्धौ गुणोऽन भवति संज्ञापूव्व
कोविधिरनित्य इति कुतस्वङ्कुतएतदागतम् अव्ययत्वात्
त्यप् अमेहकतसिचेभ्य इति त्यप् तेभ्यो नरेभ्यो द्रुह्यञ्ज्ञोऽपि द्रोह

कुर्वाणेभ्योऽपि क्षमामहे नैवेत्यर्थः क्रुधद्गृहेति सम्प्रदानत्वम्
क्षमेर्गम्यमानो नञर्थस्तस्यासृयार्थत्वात् क्षमध्वं यदि वः क्षममि
त्यस्य प्रतिवचनम् ॥ ३६ ॥

भ० जक्षिमइत्यादि । अनपराधे अपराधाभावेऽपि वयं मरान्
नक्तं दिवं रात्रौ च दिवा च जक्षिमः भक्षयामः जक्षदलुघभक्षरा
सयोरर्धित्वात् रुदादिः अस्मदीद्वित्ववृत्तविषया अन्यराक्षसयो
गादङ्गत्वं नक्तन्दिवमिति अक्षिभ्रवादित्वान्निपातितं स्वार्थिकणा
न्तेन दिवाशब्देन समाहारोदन्दावा हे भीरु इक्ष्मज्ञोऽपि द्रोहं
कुर्वन्ज्ञोऽपि तेभ्यो नरेभ्यो वयं क्षमामहइति यत्तत् कुतस्त्वं कुत
आगतं तत्राक्षचिरेत्यादिना त्यः यदभिप्रेत्य धात्वर्थस्तत्र चतु
र्थीति परः स्वमत तादर्थ्यविवक्षयैव भीरु इति तन्वादेर्वेति पक्षे
ऊप् सुभ्रुदोति इत्सः इत्सकरणान्न गुणः ॥ ३६ ॥

तौ चतुर्दशसाहस्रबलौ निर्ययतुस्ततः । पारश्वधि
कधानुष्कशाक्तीकप्राप्तिकान्वितौ ॥ ४० ॥

ज०म० तौ च । ततो निगदनादुत्तरकालन्निर्ययतुः निर्गतवन्तौ च
तुर्दशसहस्राणि परिमाणमस्य बलस्य प्रतिवचनमित्यस्मिन्नि
पत्ते शतमानत्रिंशतिकसहस्रवमनादण् प्राग्वतः सङ्ख्यायाः संव
त्सरेऽयुत्तरपदवृद्धिः चतुर्दशसाहस्रबलं ययोः तौ यथा पार
श्वधिकधानुष्कयाष्ठीकप्राप्तिकान्वितौ परश्वधः प्रहरणमेवा
मिति परश्वधात् ठञ्चेति ठञ् तथा धनुः प्रहरणमेवां यष्टिः
प्रहरणमेवामिति शक्तियध्वारीकक् प्राप्तः कुन्तः प्रहरणमि

तौत्सर्गिकष्टक् तत्र धनुषष्टक् रसुसुक्तात्काः ततः सेनाङ्गना
त्कृतैकवद्भावः तेनान्वितावनुगतौ ॥ ४० ॥

तावित्यादि । ततोवचनानन्तरं तौ खरदूषणौ निर्ययतुः भ०
निर्गतौ चतुर्दश सहस्राणि परिमाणमस्य चतुर्दशसहस्रं विका
रसंघेत्यादिना तदस्य परिमाणमित्यर्थे णः सुपञ्चालादित्वा
त्परपदं वृद्धिः चतुर्दशसहस्रं बलं यद्योः तौ तथा परश्वधैः प
रशुभिर्युध्यन्ते पारश्वधिका. धनुर्भिर्युध्यन्ते धानुष्काः शक्तिभिर्यु
ध्यन्ते शाक्तीकाः प्रास्यन्ति तमिति प्रासोलगुडः कर्मणि घञ् प्रा
सैर्युध्यन्ते प्रासिकाः एभिरन्वितौ अनुगतौ षष्ठेकादिति षष्ठिक
कण्ष्णीकाः ॥ ४० ॥

अथ सम्यततोभीमान् विशिखैरामलक्ष्मणौ । वज्र
मूर्द्ध्नादिमूर्द्ध्नाश्च त्रिमूर्द्ध्नाश्चाहतां मृधे ॥ ४१ ॥

अथा । अथैतस्मिन्प्रस्तावे रामलक्ष्मणौ मृधे संयामे विशिखैः न०म०
शरैरहतां हतवन्तौ हन्तिः परस्मैपदे तस्मात्तुडि तसस्ताम्
तस्य क्लित्ते अनुदात्तेत्यादिना अनुनासिकस्योपः कान् राक्षसान्
विशेषणोपादानात् विशेष्यप्रतिपत्तिः प्रकृतत्वाद्वा सम्यततोऽभि
पततः वज्रमूर्द्ध्नावज्रविरसः तथा द्विमूर्द्ध्नास्त्रिमूर्द्ध्नाश्च द्विचिभ्यां
षमूर्द्ध्नादिति समासान्तः षः अतएव भीमान् भयानकान् चिमू
र्द्ध्नासैत्यत्र नञ्श्लेषप्रज्ञानिति हः पूर्वस्य अनुनासिकः विसर्जनीय
स्य षः पुलम् ॥ ४१ ॥

अथेत्यादि । निर्गमानन्तरं सम्यततः सङ्गच्छतः संमुखमागच्छ भ०
तौ राक्षसान् अर्थात् रामलक्ष्मणौ मृधे बुद्धे विशिखैर्भाषैरा

इतां वनतनाद्यनिमामिति नस्य लोपः वज्रमूद्गावज्रमस्तकान्
 एवं दिमूर्द्धान् चिमूर्द्धान् द्वित्रिमूर्द्घ्नी इति षः श्लोकोपोताविति नस्य
 लोपः वज्रशब्दोविपुलार्थस्तुद्गादिसंख्यार्थकोवा अतएव भी
 मान् भयङ्करान् ॥ ४१ ॥

तैर्वृक्कहृग्रसंभुग्रक्षुण्णिन्नविपन्नकैः । निमग्नोदिग्र
 संक्षीणैः पप्रे दोनैश्च मदिनी ॥ ४२ ॥

ज०म० तर्ह । तैः राक्षसैर्मदिनी पप्रे पूरिता प्रापूरण इत्यस्मात्कर्ष
 णि लिट् वृक्कैः द्वित्रैः रूग्णैः भग्नहस्तपादैः मभुग्रैः वक्रोक्तदंष्ट्रैः
 क्षुण्णैः सपिष्टग्ररीरैः भिन्नैः विदारितैः विपन्नकैः नष्टैः अनुकम्पा
 यां कन् निमग्नैः परिभृतैः उद्विग्नैर्भित्तैः संक्षीणैर्लज्जितैः वयम
 पोद्विग्नोन्द्गां प्राप्ता इति दोनैः हा मातः हा भ्रातरित्येवभाष
 माणैः तत्र वृद्यहजिमुजिमस्त्रिजिभ्यानिष्टायाभोदितस्येति
 नत्वम् चो. कुरिति कुः क्षुदिभिदिपदिभ्योरदाभ्यामिति इत्य
 च नः संक्षीणइति नुदविदंत्यादिना दोङ्क्षये इत्यस्य स्त्राद्य
 ओदित इत्यादितस्येति नत्वम् ॥ ४२ ॥

भ० तैरित्यादि । तैराक्षसैर्मदिनी पप्रे परिता पूलिपृत्तो कर्षणि ठी
 कीदृशैः वृक्कैः द्वित्रैः वृद्यैः कङ्क्षेति नस्य नत्वं कङ्क्षे चस्य कत्वे तत्रि
 मित्तस्य चस्य सत्वे स्यादेः श्लोकोपः यहस्तपाद्योरिति जिः हृग्रैर्भग्न
 हस्तपादैः हजोग्रौभङ्गै ओदित्वात् स्रज्वाद्योरिति नस्य नः जस्य
 गत्वविधानं मग्रस्य दोर्भिर्भुवनस्य भारमित्यत्र स्याख्यातं संभुग्रैर्ब
 कीकृतैः भुजोग्रौवक्रणै पूर्ववत् क्षुण्णैः सपिष्टदंष्ट्रैः क्षुदिरसंपेषणै

दान्तत्वात् स्रज्वाद्यौरिति ऋस्य दस्य च नः प्रुषोऽदान्तेत्यादिना
 पूर्वस्य णत्वे द्युभिरिति परस्य नस्य णत्वं भिन्नैर्विदारितैः विपन्नकै
 र्भूतैः विपूर्वपदिर्मरणे वर्त्तते स्वार्थे कुत्सायां वा कः निमग्नैर्भी
 त्या गुप्तैः रुधिरप्रवाहे मग्नैर्वा उद्विग्नैर्भीतैः श्राविजैर्भयचलन
 याः संद्रीणैः धादु, मसामर्थ्यात् लज्जितैः ह्रीलिलज्जायां ह्रीघ्रात्रौ
 न्दति ऋस्य नः दीनैः सुतादिदुःखान्वितैः श्रादीङ्घस्ये ॥ ४२ ॥

केचिद्वेपथुमामेदुग्न्ये दवथुमुत्तमं । सरत्तं वमथुं
 केचिद्भाजथुं न च केचन ॥ ४३ ॥

केचित् । तेषाम्मध्ये केचित् वेपथुं कम्पम् टुवैपृकम्पने आसेदुः ज०म०
 प्राप्ताः अन्ये दवथुमुपतापमुत्तममहान्तं टुदु उपतापे केचिद्वम
 थुञ्ज्दं न सरत्तं सशोणितं टुवमुउद्गिरणं भाजथुं शोभां नैव के
 चन न केचिदपि टुभाजृदीप्तौ सर्वत्र द्वितोऽथुच् ॥ ४३ ॥

केचिदित्यादि । तेषां मध्ये केचिद्राक्षसा वेपथुं कम्पं आसेदुः भ०
 प्रापुः वपद्दुङ्चलने अन्ये दवथुं उपतापं उत्तमं महान्तं आसे
 दुः टुदु उपतापे केचित् वमथुं रक्तेन सह हृदिमासेदुः टुवमउ
 द्गिरणं केचन भाजथुं दीप्तिं नासेदुः टुभाजृङ्दीप्तौ सर्वत्र द्वितो
 ऽथुर्भावे इति अथुः ॥ ४३ ॥

मृगयुमिव मृगोऽथ दक्षिणेर्म्ना दिशमिव दाहवतीं
 म्भैरावुदन्यन् । रघुतनयमुपाययौ त्रिमूर्द्धो विषभृदि
 बोय्रमुखं पतत्रिराजं ॥ ४४ ॥

ज०म० मृग । अथैतस्मिन् राक्षसविधंमनप्रस्तावे त्रिमूर्तुः त्रिंश
 रानाम राक्षसः रघुतनयमुपाययौ उपागतः मृगयुमिव लुब्ध
 कमिव मृगान् यातीति मृगयुः मृगश्चाटयञ्चेत्याणादिककुप्रत्य
 यान्तः दक्षिणेर्म्ना दक्षिणे ईर्म्ना व्रणं यस्यति दक्षिणेर्म्ना लुब्धयो
 गदत्यनिच् यथा मृगो लुब्धकव्रणितदक्षिणाङ्गः तमेव मरणा
 योपशति दिशभिव दाहवती यथा दिशन्दावाग्रियतामरौ नि
 र्जले देशे मृग उदन्यन् उदकपानाभिन्नाप उपयाति उदकमि
 क्कति सपश्रात्मन इति क्यच् उदकस्यादन्भावः अशनायत्यादि
 मा निपातितम् तदन्तामृट् शतुप्रत्ययः विषभृदिव यथा विष
 धरः सर्प उयमुखस्त्रीषणमुखस्यतत्रिराजं गरुडमुपयाति तद्
 क्षमिति राजाहःस्त्रिभ्यष्टच् ॥ ४४ ॥

भ० मृगयुमित्यादि । अथ रक्षोवधानन्तरं त्रिमूर्तुस्त्रिंश रानाम
 राक्षसा रघुतनयं नाम उपाययौ उपागतः यथा दक्षिणेर्म्ना व्या
 धनं व्रणितदक्षिणाङ्गो मृगस्तमेव मृगयुं व्याधं याति तदन्तं मृगं
 यातीति मृगयुर्निपातनात् दक्षिणेऽङ्गे ईर्म्ना व्याधघातव्रणं यस्य म
 दक्षिणेर्म्ना दक्षिणादीर्म्नादन् व्याधव्रणितदक्षिणाङ्गे मृगेदति पर
 मृचं स्वमते ईर्म्नन् शब्दोऽप्यस्ति किम्वा दक्षिणे ईर्म्ना व्रणं यस्यति
 धर्म्नादनित्यस्य योगविभागादन् लुब्धकयोगस्त्वभिधानात् व्रणा
 ऽस्त्रियामीर्म्नमरुदित्यमरः यथा वा उदकपानाभिन्नापी मृगा
 मरौ निर्जलेदेशे दाहवतीं दिशं उपयाति उदकं पातुमिच्छती
 ति धनोदकाशनेति क्यो डनङ् शतः यथा वा विषभृत् सर्प उयमु
 खं भीषणवदनं पतत्रिराजं गरुडं उपयाति ॥ ४४ ॥

शितविशिखनि कृत्तकृत्स्नवक्रः क्षितिभृदिव क्षिति
कम्पकीर्णशृङ्गः । भयमुपनिदधे स राक्षसानामखिल
कुलक्षयपूर्वनिङ्गतुल्यः ॥ ४५ ॥

इति भट्टिकाव्ये चतुर्थः सर्गः ॥

शित । त्रिमूर्द्धी राक्षसानाम्भयमुपनिदधे उपनिहितवान् की
दृशः शितविशिखैस्तीक्ष्णविशिखैः निरुत्तानि क्षिन्नानि कृत्स्नानि
सर्वाणि वक्राणि मुखानि यस्य सः क्षितिभृदिव भृधर इव कीदृशः
क्षितिकम्पकीर्णशृङ्गः क्षितेभूमिः कम्पेन कीर्णानि क्षिप्तानि शृङ्गा
नि यस्य क्षितिभृतः अखिलस्य सर्वस्य कुलस्य क्षये विनाशे यत्
पूर्वनिङ्गन्तेन तुल्यः असावप्यखिलराक्षसक्षयस्य पूर्वनिङ्गतुल्यः
॥ ४५ ॥

ज०स०

इति भट्टिकाव्यटीकायाञ्जयमङ्गलाख्यायास्यकीर्णकाण्डे राम
प्रवासश्चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

शितेत्यादि । शितविशिखैस्तीक्ष्णवाणैर्निरुत्तानि क्षिन्नानि कृत्स्ना
नि सर्वाणि वक्राणि मुखानि यस्य स त्रिमूर्द्धी राक्षसानां भयमुप
निदधे उपनिहितवान् क्षितिभृदिव पर्वत इव क्षितिकम्पात्कीर्णा
नि विक्षिप्तानि शृङ्गाणि यस्य स तथा त्रिमूर्द्धः किम्भृतः अखिलकुल
क्षयपूर्वनिङ्गतुल्यः अखिलस्य कुलस्य क्षयः तस्य यत्पूर्वनिङ्गं
पूर्वचिह्नं भाविक्षयसूचक उत्पातस्तुल्यः केचित्तु अखिलकुल
स्य क्षये पूर्वनिङ्गं आदिचिह्नं त्रिमूर्द्धस्तादृशः पर्वत इत्याहुः
॥ ४५ ॥

भ०

इति सद्यद्यौराङ्गमल्लिकात्मजश्रीभरतसेनकृतायां भट्टि
टीकायां मुग्धबोधिन्यां प्रकीर्णकाण्डे त्रिमूर्द्धबोधोनाम चतुर्थः
सर्गः ॥ ४ ॥

निराकरिष्णू वर्त्तिष्णू वर्द्धिष्णू परितोरणं । उत्प
तिष्णू सहिष्णू च चेरतुः खरदूषणौ ॥ १ ॥

ज०म० निरा । खरदूषणौ रणपरितः समन्तात् अभित इत्यादि
ना द्वितीया चेरतुः भान्नौ निराकरिष्णू शत्रुनिराकरणशीलौ
वर्त्तिष्णू अभिमुखं वर्त्तनशीलौ न पलायनशीलौ वर्द्धिष्णू मायया
महाप्राणोद्भावनशीलौ उत्पतिष्णू नभउत्पतनशीलौ सहिष्णू
शस्त्रप्रहारसहनशीलौ सर्व्वत्रालङ्घनीत्यादिना इत्युच् ॥ १ ॥

भ० निराकरिष्णू इत्यादि । खरदूषणौ रणं परितः सर्व्वतश्चेरतुः
चरगत्यां ठी धिक्समयेति परितोऽप्यंगे द्वितीया निराकरिष्णू श
त्रुनिराकरणशीलौ वर्त्तिष्णू वर्त्तनशीलौ अर्थात् प्रतिरोद्धुंम
खं रणं परित इति वा अनुपञ्जनीयं वर्द्धिष्णू मायया वर्द्धनशीलौ
उत्पतिष्णू आकाशादुत्पतनशीलौ सहिष्णू प्रतिरोद्धुशस्त्रघाता
दिसहनशीलौ सर्व्वत्र जिभाजभूमहेत्यादिना कर्त्तरीणुः शीला
र्थता तु टघेकत्ययेति सूत्रे शीलार्थे तृन्नित्युक्तं किन्तु तृणविधायक
सूत्रे शीलार्थता नोक्ता अतएव तृणादयः कतिचित् प्रत्ययाः शी
लार्थेऽपि भवन्तीति सूचनात् किम्वा अभिधानाङ्गीलार्थतानुक्ताव
पि न क्षतिः निराकुरुतः शत्रुनित्यादिवाक्यं विधेयं ॥ १ ॥

तौ खड्गमुपलप्राप्तचक्रवाणगदाकणौ । अकार्थौ
मायुधच्छायं रजःसन्तमसे रणे ॥ २ ॥

ज०म० तौख । रणे रणभूमौ रजःसन्तमसे खड्गतन्तमः सन्तमसं अथ

समन्त्रेभ्यस्तमसदित्यच् रजसा सन्तमसं अस्मिन् इति रजः सन्त
मसन्तस्मिन् रजसा कृताम्भकारे तौ खरदूषणौ आयुधकाय
मायुधवाङ्मन्यमकार्णम् कृतवन्तौ आयुधानाच्छार्येति काया
वाङ्मन्य इति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वं खज्ञादीनाम्बाणानान्द्वैकवद्भात्र
कृत्वा पश्चात्तेन सहिता गदेति शाकपार्थिनादित्वात्सः अन्यथा स
मुदायस्य जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावेन नपुंसकलिङ्गता स्यात्
वाणगदमिति खङ्गमुपलप्रासचक्रवाणगदाः करे येषामिति समा
से प्रहरणार्थेभ्य इत्यादिना करशब्दस्य परनिपातः ॥ २ ॥

तावित्यादि । खरदूषणौ, रणे युद्धे आयुधानां वह्मनां काया भ०
मकार्णम् कृतवन्तौ रणपदं रणभूमिवाचकमित्यन्ये सम्यक्तमः
सन्तमसं समवात्थात्तमसदिति अः रजसा सन्तमसं यत्र रणे आ
युधानां वाङ्मन्यात् कायाशब्दस्य नपुंसकत्वमभिधानात् कीदृशौ
खज्ञादयः करे ययोस्तौ अकार्णमिति कञ्शंसि व्रजवदेति त्रिः
॥ २ ॥

अथ तीक्ष्णायसैर्वाणैरधिमर्म् रघत्तमौ । व्याधं
व्याधममूढौ तौ यमसाच्चक्रतुर्दिपौ ॥ ३ ॥

अथ । अथैतस्मिन् संग्रामे रघूत्तमौ रामलक्ष्मणौ कर्तृभृतौ ज०४
कर्म्मभृतौ द्विषाविति सत्सुद्विषेत्यादिना क्विप् यमसाच्चक्रतुः यमा
धीनौ कृतवन्तौ तदधीनवचनइति सातिः तीक्ष्णायसैर्वाणैः तीक्ष्ण
मायसम्फलं येषामिति व्याधं व्याधं विद्धा विद्धा अभीक्ष्ण्येणमुल्
तत्र समानकर्तृकयोः पूर्वकालइति वर्तते अभीक्ष्णे द्वे भवत इति

द्विर्वचनं अधिममेति विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः अमूढौ सावधानौ
रामलक्ष्णौ मर्कवेधमवाह ॥ २ ॥

भ० अथेत्यादि । तयोर्विक्रमानन्तरं रघुत्तमौ कर्तृभूता तीक्ष्णाय
मैस्तीक्ष्णफलं र्वाणैरधिमर्मा जीवितस्थाने व्याधं व्याधं विद्धा विद्धा
तौ द्विषौ खरदूषणौ कर्मभूता यममात् यमाधीना चक्रतुः
रघुत्तमो क्रिन्तौ अमूढौ रणपण्डितौ क्रिन्वा खरदूषणौ अमू
ढौ अस्त्रवर्षेऽप्यसम्भ्रान्तौ मर्कवेधं सावधानौ वा रणपण्डितावपि
वा तीक्ष्णमायसमयोविकारः फलं यत्र मर्मा विध्यतीति कारका
र्थेऽव्ययीभावः यथेताडं इत्यस्मात् चणस्वाभोक्ष्ये इति चणम्
आभोक्ष्ये द्वित्वं लोकतः मिद्धं कात्स्न्यायत्याः सम्यक्कादावित्य
धीनत्वं चमात् क्रिन्वा देयत्राचेति देयेऽर्थे चकारात् चमात् वा
सुमित्यादिना द्विषः क्षिप् । ३ ॥

हतवन्धुर्जगामामौ ततः शूर्पणखा वनात् । पारे
समुद्रं लङ्कायां वसन्तं रावणं पतिं ॥ ४ ॥

ज०म० हत । अथैः शूर्पणखा हतवन्धुः व्यापादितभ्रातृदया ततोवना
दण्डकारण्यात् रावणमिति प्रभुं शरणञ्जगाम गतवती पारे
समुद्रं समुद्रस्य पारइति पारेमध्येषश्चाव्ययीभावः तस्मिन्नि
योगेन पूर्वपदस्यकारान्तत्वमप्यात्प्रमी नाव्ययीभावादित्यम्भा
वः समुद्रस्य पारे स्थितायां लङ्कायां वसन्तं रावणमिति ॥ ४ ॥

भ० हतवन्धुगित्यादि । अमौ शूर्पणखा हतवन्धुः सती परेण व्यापा
दितभ्रातृदया सती ततोवनात् दण्डकारण्यात् रावणं पतिं प्रभुं
जगाम पारेसमुद्रं समुद्रपारे स्थितायां वसन्तं पारेसमुद्रमित्य

व्ययीभाव एत्वच्च निपातनात् त्रीप्रोर्व्वेति सप्तम्यामः प्रतीति
पाठं रावणं प्रति लक्ष्मीकृत्य जगाम ॥ ४ ॥

संप्राप्य राजससभं चक्रन्द क्रोधविक्कला । नामया
हमरोदीत् सा भ्रातरौ रावणान्तिके ॥ ५ ॥

सम्या । सा प्रूर्पणखा राजससभं संप्राप्य ढैकित्वा राजसानां ज०म०
सभेति सभागजंत्यादिना नपुंसकता चक्रन्द क्रन्दनङ्कृतवती
क्रोधविक्कला क्रोधविवशा भ्रातरौ खरदूषणावरोदीत् रोदित
वती नामयाहन्नाम गृहीत्वा भ्रातरौ खरदूषणाविति नाम्ना दि
शिग्रहोरिति णमुल् अत्र नामग्रहणविशिष्टाया रोदनक्रियाया
व्याप्तुमिष्टत्वाद्गुदिः सकर्मकः रावणान्तिके रावणसमीपे सप्तम्य
धिकरणे चेति चकारादूर्णान्तिकार्थेभ्यइति सप्तमी तयोः किञ्चा
तमिति रावणेन पृष्टाह ॥ ५ ॥

संप्राप्येत्यादि । सा प्रूर्पणखा राजससभं संप्राप्य चक्रन्द राज स०
सानां सभा राजससभं क्रीवत्वमभिधानात् क्रोधेन विक्कला व्या
कुला सती भ्रातरौ खरदूषणौ नामयाहं नाम गृहीत्वा रावण
स्यान्तिके समीपे अरोदीत् रुदेर्घा व्या रुदाद्यस्तिसेरितीम् पूर्व्व
क्रन्दनमुक्तं अत्र नामग्रहणमुक्तमिति भेदः असुविमोचनमात्रे
रुदिरकर्मकः शब्दयुक्तक्रन्दने तु सकर्मकः इति प्राञ्चः भ्रातरौ
चक्रन्द आजुहाव क्रदि आज्ञाने नामयाहमरोदीदित्यन्वय इति
केचित् नामयाहमिति नाम्नाग्रहणमभिधानात् किम्वा हा खर

दृषणति नास्त्रायाश्चायत्तं यत्रेति वा रोदनक्रियाया विभेदपक्षं
याश्चाघञन्त ॥ ५ ॥

दण्डकामध्यवात्तां यौ वीर रक्षःप्रकाण्डकौ । नृ
भ्यांसंख्येऽकृपातां तौ सभृत्यौ भूमिवर्द्धनौ ॥ ६ ॥

ज-म० दण्ड । हि वीर दण्डतात् दण्डकारणसन्निवेशात् अधवा
तात्तां संधुति । तन्नो वननिवासइत्यस्मात्तुङ् हलन्तलक्षणा वृ
ष्टिः । मःस्य यादिना धातुमकारस्य तन्मम् झलोझलीति सिचालो
पः रक्षःप्रकाण्डकौ प्रशसौ राक्षसौ प्रशंभावचनैश्चेति मः ततः
स्वार्थं कन् स्वार्थिकाश्च प्रकृतितालिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्तइति नपुं
मकां न भवति अन्यथा रुढिशब्दाः प्रशंभावचना आविष्टलिङ्ग
तादन्यलिङ्गेषु जातिशब्दे स्त्रलिङ्गापादानादेव समानाधिक
रणः स्युः यथा गोप्रकाण्डमिति तौ नृभ्यामनुय्याभ्यां सङ्ख्ये युद्धे
ज० भूमिवर्द्धनावकृपाताम् कृतौ कर्मणि लुङ् अचिण्वद्भावे रूपम् व
र्द्धत इति वर्द्धनौ कृत्य न्युटोबङ्गलमिति कर्त्तरि ल्युट् भूमेर्वर्द्ध
नाविति मः भस्मीकृतशरीरस्य भूमौलीयमानत्वात् सभृत्यौ नैका
किनौ ॥ ६ ॥

भ० दण्डकामित्यादि । एवंप्रकारेणारोदीदित्यन्वयः वीरेति
भापालक्षसम्बोधनं यौ रक्षःप्रकाण्डकौ प्रशस्ताराक्षसौ दण्डका
मध्यवात्तां सभृत्यौ तौ नृभ्यां मनुय्याभ्यां संख्ये संयाभे भूमिवर्द्धनौ
भ अकृपातां कृजः कर्मणि टी इगुङ्कर्मिणीति कित्वात्त गुणः श्वस्त
चितिवर्द्धन इति त्रिकाण्डशेषः अरथे दण्डकाशब्दः स्त्रीलिङ्गः

कायोध्यायाः पुनरुपगमोदण्डकायां वने व इति भवभूतिः दण्ड
 कानिति पाठे दण्डकारण्यमन्निवेशानित्यर्थः केचित्तु दण्डकाशब्दः
 स्त्रीलिङ्गवज्जवचनान्त एव इत्युक्त्वा दण्डका इति शसन्नं पठन्ति
 अथवात्तामिति अधिपूर्वाद्दशेष्टीतां व्यामिः सत्यरे इति सत्य तः
 अनिम्त्वात् त्रिः रचसां मध्ये प्रकाण्डकौ प्रब्रह्मैः एकार्यत्वात्
 कर्षधारयोवा समासे विशेषणमपि परं स्यात् प्रब्रमावचनैश्चेति
 परस्मृत्वं यद्यपि प्रकाण्डमद्भुतस्रजावित्यमरेणोक्तं दृश्यते च गो
 प्रकाण्डमित्यादावजहसिङ्गता तथापि कप्रत्यये सति स्वार्थिकाः
 प्रकृतितोलिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्तेऽपीति न्यायात् पुंस्त्वं वस्तुतस्तु
 पुंलिङ्गोऽपि प्रकाण्डशब्दोऽस्ति निगडाक्रोडनसप्रकाण्डकाण्डा
 इति पुनपुंसकवर्गे हेमचन्द्रः उद्वुप्रकाण्डौ द्वौ प्रब्रंसायामिति
 हलायुधः भूमिं वर्द्धयत इति नन्दादित्वादनः ॥ ६ ॥

विग्रहस्तव शक्रेण वृहस्पतिपुरोधसा । सार्द्धं कुमार
 रसेनान्या शून्यश्चासीति क्रानयः ॥ ७ ॥

विग्रह । वृहस्पतिः पुरोधा मन्त्री यस्य शक्रेण तेन कार्येषु पुरा ज०म०
 भीषत इति पुरोधाः पुरःपूर्वाद्वाजः सर्वधातुभ्य असुन् तथा
 कुमारः कार्त्तिकेयः सेनानीर्यस्य सेनाजयतीति सत्सूदिषित्या
 दिना किप् तेन शक्रेण सह सार्द्धं तव विग्रह आसीत् इदानी
 ऋण्यनिपुणाभावात् शून्यश्चासि तासस्त्रीर्लो षदिति सकारलोपः
 तस्मात्क्रानयः नय एव न भवतीत्यर्थः तदेव दर्शयन्माह ॥ ७ ॥

भ० विग्रह इत्यादि । शक्येण गार्ह्यं तव विग्रहाविरोधस्तथापि लं
 भूयः कार्याकार्यविचाररहित एवासि इति कोमयः न कापि
 नीतिसवेत्यर्थः किञ्चित्तेन वृहस्पतिपुरोधसा वृहतां देवानां गुरु
 त्वात्पतिः वृहस्पतिर्ननीषादित्वास्त्रिपातः स पुरोधः पुरोहितो
 यस्व कुमारः कार्तिकेयः सेनानीः सेनापतिर्यस्य सेनां नयतीति
 क्विप् कव्याद्यनेकाच इति लोपोऽस्यसोरिति अस्तेःषी स
 लोपः ॥ ७ ॥

यद्यच्च नाथ नायास्यं विनसा हतवान्भवा । नाज्ञा
 स्यस्त्वमिदं सर्व्वं प्रमाद्यं चारदुर्व्वलः ॥ ८ ॥

ज०भ० यदी । विनसा विगता नामा यस्याः नासैव नासिकेति केण इति
 ब्रह्मत्वे रूपम् तस्या नसादेशस्य विधीयमानत्वात् अत्र सम्भव
 एव नास्ति विनमंति पाठान्तरम् तत्र विगता चामौ नासिका
 च विनासिका तत इत्यभूतलक्षणायान्मृतीयायां पददन्नामा
 मइत्यादिना नसादेशः विगतया नासिकयोपलक्षितेत्यर्थः विग
 ता नासिका अस्या इति वज्रमोहिणा व्याख्याने अज्नासिकेत्या
 दिना अज् नसादेशस्य प्राप्तः तस्य संज्ञाविषयत्वात् उपसर्गा
 चेत्यसंज्ञायां विधीयमानो न भवति वेर्योवक्तव्यइति यादेशो
 बाधकः हे नाथ यद्यच्च विनसा हतवान्भवा नायास्यन्नायाताभ
 विषयम् तदा तदिदं सर्व्वभ्राजोर्व्वधस्त्रासाकैदच्च नाज्ञास्यः न ज्ञा
 तोऽभविष्यः क्रियातिपत्तौ लिङ् अज्ञाने कारणमाह प्रमाद्यन्
 विषयेषु प्रमादब्रह्मन् चारदुर्व्वलः चारहीनः चारादि चचूरा
 ज्ञाहार्याकार्यज्ञानाय लोके चरतीति चरः पचाद्यच् चर एव
 चारः प्रज्ञादित्वाद् ॥ ८ ॥

यदीत्यादि । हे नाथ विनया इतवान्भवा च सती यद्यं नाया भ०
 खं तदा त्वमिदं सर्व्वं पूर्व्वोक्तं नाज्ञास्यः याज्ञाभ्यां धर्थाभ्यावे चो
 अज्ञाने हेतुमाह प्रमाद्यन् विषयेषु अनवधानतां गच्छन् यन्या
 प्रमादीति प्रमादित्वाद्दीर्घः प्रमादाऽनवधानता शरीरे दुर्बलो
 होमः राजा चरैर्जंगत्छर्त्तं प्राप्नुयात्लोकसम्पत्तैरिति हि ब्राह्मं
 विनया इति विगता नाथा नासिका यस्याः सा विनया केचित्तु वि
 गतया नासिकया उपलक्षिता विशेषणे तृतीया पाददन्नेति नया
 देव इत्याहुः बभ्रुरिव बान्धवः चर एव चारः स्वार्थे षः ॥ ८ ॥

करिष्यमाणं विज्ञेयं कार्य्यं किन्तु कृतं परैः । अप
 कारे कृतेऽप्यज्ञो विजिगीषुर्नवा भवान् ॥ ९ ॥

करि । परैः ब्रह्मभिरपचयचिकीर्षया करिष्यमाणत्वात्त्यर्थं वि ज०म०
 ज्ञेयम् किन्तु कृतमेव यत्तदवश्यमेव विज्ञेयमित्यर्थः तस्युनः परै
 रपकृतोऽपि अज्ञोऽविदितस्वरूपः अतोविजिगीषुर्नवा भवान्
 सुप्तो न राज्यं सम्भावयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

करिष्यमाणमित्यादि । परैः ब्रह्मभिः करिष्यमाणमपि कार्य्यं भ०
 विज्ञेयं अर्थाज्जिगीषुणा किन्तु कृतं तदवश्यमेव विज्ञेयमित्यर्थः
 परैः कृतेऽपि अपकारे भवान् अज्ञः अतो भवान् नवा विजिगीषुः
 जेर्गिःसन्धोरिति गिः जानातीति ज्ञः कृगृज्ञाप्तीति कः उखेचो
 त्यादिना आकारलोपः आदन्तात् उनेष्टसिद्धौ कृगृज्ञादत्यत्र
 ज्ञायद्वेषेन हनजनादित्यस्य उपपदस्यैव विषयः कृगृज्ञा इत्य
 स तु उपपदेऽनुपपदे च विषय इति ज्ञापितं वाच्यम् आक्षेपे
 प्रश्ने वा ॥ ९ ॥

वृतस्त्वं पात्रेसमितैः खट्वाकूढः प्रमादवान् । पान
शौण्डः श्रियं नेता नात्यन्तोनत्वमुन्मनाः ॥ १० ॥

ज०म० वृतः । अत्यन्तङ्गामिनीति अवारपारेत्यादिना खः तस्य भा
वाऽत्यन्तोनत्वं नैवात्यन्तीनामत्यन्तगामिनीं श्रियन्नेता न प्राप
णशीलः तन्निति ताक्षीलिकस्तृण् नलोकेति षष्ठीप्रतिषेधः यद्यपि
महोदयं राज्यम्प्राप्तवानसि तथापि न चिरकालमित्यर्थः यत
स्त्वमुन्मनाः भ्रान्तचित्तः यत पानशौण्डः पाने प्रसक्तः सप्तमी
शौण्डैरिति सः अतएव प्रमादवान् अतोऽपि खट्वाकूढः उत्पथप्र
स्थितः खट्वाक्षेप इति द्वितीया सः तत एव पात्रेसमितैः भोजन
एव मन्निहितैः अनुजीविभिर्दृतः पात्रेसमितादयश्चेति क्षेपे सः
॥ १० ॥

भ० वृतइत्यादि । त्वं श्रियं आत्यन्तीनत्वं अत्यन्तगामित्वं न नेता न
प्रापयिष्यसि नीञ्जादिकर्मकात् तृण् ढघेकृत्यव्येत्यादौ शीलार्थे त
एवर्जनात् न षी अत्यन्तशब्दात् ढघेकादिति तङ्गामिन्यर्थे णीनः
तत्वेत्वजात्याख्यइतिपुस्तकं हेतुमाह पात्रेसमितैर्भोजनपात्र एव
समितैः मन्निहितैः कार्यान्तराक्षमैरनुजीविभिर्दृतेवेष्टितः अत्र
क्षेपे समाप्ति विभक्त्यन्तोपस्थाभिधानात् खट्वाकूढः विपथप्रस्थितः
क्तेन क्षेपे खट्वाद्या द्वितीया नत्पुनश्च इति परे स्वमते समासे सति
मण्डपादिवत् स्वभावादर्थान्तरे वृत्तिः प्रमादवान् अनवधान
तायुक्तः यतः पानशौण्डः पाने प्रसक्तः अतएव उन्मना उद्धा
तचित्तः ॥ १० ॥

अध्वरेष्वग्निचित्वत्सु सोमसुत्वत आश्रमान् । अत्तुं
महेन्द्रियं भागमेति दुश्च्यवनोऽधुना ॥ ११ ॥

अध्व । त्वय्येवभृतेऽधुना दुश्च्यवन इन्द्रः आश्रमानैति आग ज०म
हति आङ्पूर्वस्येणः एत्येधत्पूऽस्विति वृद्धिः सोमसुत्वतः सोमं
सुनोतीति सोमोसुज इति क्विप् सोमसुतः सन्ति धेष्वाश्रमेष्विति
मतुप् तसौ मत्वर्थ इति भवे तकारस्य जस्त्वन्न भवति स्यइति
मतोर्व्वत्वम् किमर्थमैतीत्याह अत्तुंभचयितुमहेन्द्रियभागं महे
न्द्रोदेवता अस्मेति महेन्द्राद्वाणौ चेति घः क्व अध्वरेषु यज्ञेषु
अग्निचित्वत्सु अग्निचित्वन्तोऽग्निचितः आहिताग्रयः अग्नौचेरिति
क्विष् ते सन्ति धेष्विति पूर्व्ववन्मतुप् ॥ ११ ॥

अध्वरेष्वित्यादि । तत्रैव प्रमादात् अधुना इदानीं दुश्च्यवन भ०
इन्द्रः अध्वरेषु यज्ञेषु महेन्द्रियं महेन्द्रदैवतं भागं अत्तुं भचयि
त्तुं आश्रमानैति आगच्छति स भागोराक्षसयाज्ञएवासीदिति
भावः कीदृशेषु अग्निचित्वत्सु अग्निं चितवान् अग्निचिन्मुनिः चासु
सिति वेः क्विप् स्वस्यतन्पिति ततोऽस्वर्थे मोऽङ्मस्यपादतुः नदं
तसाविति पदत्वनिषेधात् न चपोऽवेजव कीदृशान् सोमसुत्वतः
सोमं सुतवान् सोमसुत्यश्रमानः तद्युक्तान् पूर्व्ववत् क्वादि सो
मोऽलतासवनं सन्धानं महेन्द्रोदेवता अस्मेति विकारसंघेत्यादि
ना इयः ॥ ११ ॥

आमिचीयं दधि सीरं पुरोडाशं तथौषधं । इविर्है
यङ्गवीनञ्च नाप्युपपन्नन्ति राक्षसाः ॥ १२ ॥

ज०म० आमि । दधा षदितं घृतं पय आमिषा तस्यै हितमामिषीयं
 विभाषाहविरपूपादिभ्य इति ह्यतौ दधि च क्षीरञ्चेति विभाषा
 वृत्तेत्यादिना व्यञ्जनत्वादेकवद्भावः पुरांडाश्राय हितमौषधनी
 वारतण्डुलादि पुरोडाशमपूपादित्वाद्यत् श्रोषधिरैवौषधम् श्रो
 षधेरजातावित्यण् तण्डुलानामजातित्वात् स्वार्यिकाश्च प्रकृतितो
 लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्त इति नपुंसकलिङ्गता हविः ह्यत इति
 हविः अर्चिशुचीत्यौणादिक इष् ह्यैयङ्गवीभं घृतं च्छांगोदोहस्य
 विकार इत्यर्थे ह्यैयङ्गवीभसंज्ञायामिति निपातनात् खञ् ह्यं
 ग्वादेशस्य तानि नाप्युपपन्नं राक्षसाः त्वय्युदासीने षति इदा
 नीङ्कार्यप्रदर्शनेन प्रोत्साहयितुमाह ॥१२॥

भ० आमिचीयमित्यादि । अधुना राक्षसा अपि एतानि वस्तूनि न
 उपपन्ति अपिशब्दः पूर्वोपेक्षया कानि आमिषाथै हितं दधि दु
 ग्धञ्च व्यञ्जनत्वं समाहार इति परः स्वमतेऽभिधानात् आमिषा
 सा घृताण्येवा क्षीरेस्याहधियोगतः हितार्थे ईयः तथा पुरांडा
 श्राय हितं श्रोषधं नीवारतण्डुलादि पुरोदशयते इति पुरोडाशो
 ऽन्वविकारः षिट्कादिः निपातनात् ततोहितार्थे यः श्रोषधिश्च
 ङ्दान् स्वार्ये णः श्रोषधं क्वचित् स्वार्यिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचना
 न्यतिवर्त्तन्त इति क्लीवत्वं हविर्ह्यश्च उदाने चामुषिसितीम्
 च्छांगोदोहस्य विकारोह्यैयङ्गवीभं निपातनात् तप्तु ह्यैयङ्गवीभं
 यत् च्छांगोदोहोद्भवं घृतमित्यमरः ॥ १२ ॥

युवजानिर्धनुष्याणिभूमिष्ठः खविचारिणः । रामो
 यद्यद्रुदोहन्ति कालकल्पशिलीमुखः ॥ १३ ॥

युव । युवतिः यौवनवती जाया यस्य युवजानिः जायाया निरु- ज०म०
 वलिलोपः स्त्रियाःपुंवदिनि पुंवद्भावात् स्त्रीप्रत्ययो निवर्तते धनु
 ष्याधिः पाणौ धनुर्यस्य प्रहरणेत्यादिना परनिपातः भूमिष्ठः
 भूमौ तिष्ठतीति भूमिष्ठः नाकाग्रचरः सुपिस्थ इति कः अन्वाम्ने
 त्यादिना पत्वम् कालकल्पश्रीमुखः मृत्युतुल्यग्ररः रामो राच
 सान् हन्ति खविचारिणः आकाग्रचरणश्रीसाम् सुप्यजाताविति
 षिनिः ॥ १२ ॥

युवजानिरित्यादि । भूमिष्ठोऽपि रामः खविचारिणोऽपि यच्च भ०
 द्रुष्टो राचसान् हन्ति भूमौ तिष्ठतीति हनजनादिति उः वलं मनी
 षादित्वात् खे आकाग्रे विचरितुं श्रीलं येषां ते तथा सुवन्तोपपदे
 ता स्त्रील्येणित्ति परः खमते खे विचरन्तीति यद्वादित्वात्पिन् य
 द्वाय द्रुद्गन्तीति किप् क्रीडशो रामो युवजानिः युवती जाया यस्य
 स तथा वड्ब्रीहौ जायाया इज्जानश्चेति परः खमते जाया
 समानार्थौ जानिश्चोऽस्ति जनी सीमन्तिनीबध्वोरित्यनुशास
 नात् जनीग्रन्थस्य स्वार्थिकच्छन्तस्य जानिरिति रूपम्वा पुम्बत्
 स्त्युक्तपुंस्क इति पुम्बद्भावः धनुः पाणौ यस्य स तथा वलविधानं
 गवाचजालैरित्यत्र व्याख्यातं ईषदूनः कालः कालकल्पोयमतु
 ल्यइत्यर्थः तादृशः शिखीमुखोवाणो यस्य स तथा त्यादेशोनेइति
 कल्पः ॥ १३ ॥

मांसान्योष्ठावलोप्यानि स्रधनीयानि देवताः । अ-
 न्ति रामाद्रक्षांसि विभ्यत्यश्रुवते दिशः ॥ १४ ॥

मांसा । ओष्ठावलोप्यानि ओष्ठाभाञ्छेदार्हाणि शक्यानि जः
 वा अर्हार्थे शक्यार्थे वा कृत्यः कृत्यैरधिकार्थवचन इति सः ।

साधनीयानि यज्ञस्य साधनाय हितानि तस्मै हितमिति क्वः साव
नीयानीति पाठान्तरम् तत्र सवनं स्नानं तद्योगात्स्नातकोऽपि
तथोच्यते तत्र भवः सावनो यज्ञः तस्मै हितानीति क्वः तानि मां
सानि देवता अन्नन्ति भुञ्जते न राक्षसाः रक्षांसि किन्तु रामा
द्विभ्यति वानपुंसकस्येति शतुर्जुमभावपक्षे रूपं दिशोऽश्रुवते व्याप्नु
वन्ति ॥ १४ ॥

भ० मांसानीत्यादि । इदानीं देवता मांसानि अन्नन्ति रक्षांसि
तु रामाद्विभ्यति दिशोऽश्रुवते व्याप्नुवन्ति पलायन्त इत्यर्थः कीदृ
शानि मांसानि शोष्णावलीप्यानि केत्तुं शक्यानि लुपुक्तेदने तेभ्यः
शक्यान् इति शक्यार्थे व्यण् साधनीयानि स्वर्गादेः साधनाय य
ज्ञाय हितानि सुरसतायाः साधनं घृतादि तेन संस्कृतानि वा
अन्नन्तीति अन्नभोजने आद्योरित्यालोपः विभ्यतीति जिभिलि
भीत्यां शतः क्वादीरेदिः दं शतुर्नुन् भाविति पक्षे नुणोऽभावः
अन्यन्तमिति केचित्तदा अन्नोऽद्वैरित्यत् अग्रद्वैरित्यपिसं
ख्याः श्रुध्वोरित्युव् मान्ताऽदनतः ॥ १४ ॥

कुरु बुद्धिं कुशाग्रियामनुकामीनतां त्यज । लक्ष्मीं
परम्यरीणां त्वं पुत्रपौत्रीणतां नय ॥ १५ ॥

ब०म० कुरु । कुशाग्रियाद्दुःशाग्रमिव सञ्जां कुशाग्र्याह इति इवार्थे
हः स्यूनबुद्धिर्माभूदित्यर्थः अनुकामीनताम्यज यथेकगामिता
म्यज अवारपारेत्यादिना खः परम्यरीणाम्यरांश्चापरांश्च अनु
भवतीत्यर्थे परापरब्रह्मात् परोवरेत्यादिना खः परादेशश्च

तां लक्ष्मीकुमायाताम्भुत्रपौत्रीणतात्रय पुत्रांश्च पौत्रांश्चानु
मवन्तीति खः तस्य भावः पुत्रपौत्रानुगामिनीकुर्वित्यर्थः ॥ १५ ॥

कुर्वित्यादि। त्वंबुद्धिं कुशापीयां कुशाग्रमिव सूक्ष्मां कुरु वि
कारसंघेति कुशांघादिवार्थं ईयः अनुकामीनतां कामस्य अभि
लाषस्य अनु पश्चाद्गामितां यथेष्टाचरणं त्यज अनुकामान्तर्गा
मिन्यर्थे ढधेकादितीनः परस्परिणां क्रमादायातां लक्ष्मीं पुत्र
पौत्रीणतां पुत्रपौत्राधीनतां नय प्रापय परश्च परतरश्च
इति दन्दं परस्परार्देशो निपातनात् ततस्तदनुभवतीत्यर्थे पूर्वेषु
ईनः ॥ १५ ॥

सहायवन्त उद्युक्ता बहवो निपुणाश्च याः। श्रियमा
शासते लोलां तां हस्तीकृत्य माश्रसीः ॥ १६ ॥

सहा। याश्च श्रियन्त्वदीयां शौर्योपात्तां सहायवन्तः संसहा
या उद्युक्ता उत्साहवन्तो निपुणाः कुशलाभ्राशासते इहन्ति
आङ्गः प्रासुदहायामित्यादादिकस्तात्मनेपदिनो रूपम् आत्म
नेपदेऽन्वयत इत्यदादेशः तां हस्तीकृत्य स्त्रीकृत्य माश्रसीः
आश्रासंश्राकार्थः चञ्चलत्वात् यदाह लोलामिति क्षन्तश्च
श्रयसागृष्णीति वृद्धिप्रतिषेधः इटईटीति चिपोलोपः नित्यं
हस्ते पाणाविति गतिबंधायां समासे स्यादादेशः तां लोलतान्द-
श्रयसाह ॥ १६ ॥

सहायवन्त इत्यादि। सहायवन्तः प्रशस्तसहाययुक्ता उद्यु
क्ता उद्योगिनो बहवो निपुणाः कर्मकुशला यां श्रियं आशासते

इच्छन्ति तां त्रियं हस्तेकृत्य स्त्रीकृत्य माशुकीः आशामं माका
 र्षीः यतोलालां चक्षलां आङ्गःशासदच्छारां अदादिरात्मने
 पदो हस्तेशब्दः प्रप्रम्यन्तप्रतिरूपकाऽप्ययः स्त्रोकारे वर्त्तते हस्तं
 पाणोप्राध्वमित्यादिना समासः व्यादनञ्ज्ज्ञोयस्ये आङ्गःशाम
 श्यासिः हसादेः सेम इत्यादौ यमवर्जनाच्च मिः ॥ १६ ॥

लक्ष्मीः पुंयोगमाशंसुः कुलटव कुट्टहलान् । अन्ति
 केऽपि स्थिता पत्युश्छलेनान्यं निरीक्षते ॥ १७ ॥

ज०म० लक्ष्मीः । लयेवं न मन्तयम् अन्त्ये, प्रार्थयमानापि न माग्नि
 त्यजतीति यतः क्लृप्तं व्याजेन अन्यन्निरीक्षते किमर्थं पुंयोग
 माशंसुः अभिलषन्ती सनाशंसभिरुतः कुट्टहलात् वेऽप्य विगी
 षदति खेदादन्तिके अदृरेऽपि स्थिता पत्युः दूरात्किंकार्थे रित्या
 दिना षष्ठी कुलटव वन्धकीव एकगन्धादिषु दर्शनात्पररूपत्
 युवजानिरित्युक्तलक्ष्यापित्रलाभनायाह ॥ १७ ॥

भ० लक्ष्मीरित्यादि । लोलातां दर्शयति लक्ष्मीः पत्युरन्तिके स्थिता
 ऽपि सतरां दूरस्था कुट्टहलात् अन्यं पुरुषं क्लृप्तं व्याजेन निरी
 क्षते केनापि क्रिद्रेण गन्तुमित्यर्थः यतः पुंयोगमाशंसुः अभिलष
 न्ती एकेन पुंमातृभिर्नास्तीत्यर्थः अतएव कुलटा इव असतीव कु
 लान्यटति पचादित्वादन् मनीषादित्वादकारलोपः सन्भिषा
 शंसउरिति आपूर्व्यशंसेहः ॥ १७ ॥

यापिदृन्दारिका तस्य दयिता हंसनादिनी । दूर्वा
 काण्डमिव श्यामा न्ययोधपरिमण्डला ॥ १८ ॥

पोषित । पोषिषामौ वृन्दारिकाचेति वृन्दारिकेत्यादिना ज०म०
 सः रूपेण प्रियेत्याह दयिता प्रिया प्रशस्तत्वे कारणमाह हंस
 इव गन्तुं शीलं यस्याः कर्त्तर्युपमान इति णिनिः दूर्वाकाण्डमि
 व श्यामा दूर्वाकाम्बन्तदिव श्यामा न्ययोधपरिमण्डला उपमा
 नादीत्यादिना सः ॥ १८ ॥

योषिद्वृन्दारिकेत्यादि । प्रलोभनार्थमिदमुच्यते तस्य राम भ०
 स्य दयिता प्रिया योषिद्वृन्दारिका योषितां स्त्रीणां मध्ये वृन्दा
 का रूपवती हंसवन्नदतीति हंसनादिर्नो कर्त्तर्युपपदाखिनिरिति
 परः स्वमते ग्रहादित्वात् हंसनादिनीशब्दः पारिभाषिकोऽप्यस्ति
 यथा गत्या नितम्बिनी या तु हंसशीलानुगामिनी । सत्तक्रां किलसं
 शब्दा सा ज्ञेया हंसनादिनी । दूर्वाकाण्डमिव तत्तुल्या ह्यभाङ्गी
 त्यर्थः दूर्वाकाण्डवत् श्यामवर्णेति व्याख्यानं पुराणविरुद्धं तत्र
 गौरत्वकथनात् श्यामा न्ययोधपरिमण्डलाशब्दौ कृठौ यथा श्री
 ने सुखाणमर्वाङ्गी योषो तु सुखशीतला । तप्तकाञ्चनवर्णाभा
 सा स्त्रीश्यामेति कथ्यते । सूनौ सुकठिनौ यस्या नितम्बे च विशा
 लता । मध्ये चीणा भवेद्या सा न्ययोधपरिमण्डला अग्निपुराणे
 स्त्रीपुरुषलक्षणार्थाय न्ययोधपरिमण्डललक्षणमुक्तं यथा प्रसा
 रितभुजस्यैह मध्यभागदयान्तरं । उद्गायेण समं यस्य न्ययोध
 परिमण्डल इति केचित्तु दूर्वाकाण्डमिव न्ययोधपरिमण्डला
 न्यग्रूपं ह्रीति न्ययोधं अधः प्रसृतं परितोमण्डलं नितम्बमण्डल
 रूपं यस्याः दूर्वाकाण्डमपि अधः प्रसरति नापरिष्टादित्याहुः
 अन्ये तु न्ययोधस्य वटस्य इव परिमण्डलं परिणाहेनितम्बभागे
 यस्याः एकदेशधर्मेणापि समुदायोपमानतादर्शनादित्याहुः

श्यामा अप्रसूनेति केचित् अप्रसूताङ्गनायाश्च श्यामा सोमसंतो
 यधैः । चिद्वताशारिवागुन्द्रा निग्राहृणा प्रियङ्गुखिति विश्वः
 ॥ १८ ॥

नास्यं पश्यति यस्तस्या निंस्ते दन्तच्छदं न वा । सं
 शृणोति न चोक्तानि मिथ्याऽसौ विहितेन्द्रियः ॥ १९ ॥

ज०म० नास्य । तस्या आस्यमुखं यो न पश्यति दन्तच्छदं श्राष्टञ्छा
 यते अनेनेति घः कादेर्धेद्युपसर्गस्येति ह्रस्व दन्तावाञ्छदंनवा
 निंस्ते न चुम्बति णिसिचुम्बन इत्यादादिकभ्रात्मनेपदी इदितो
 बुम् धातोः । उक्तानि उदितानि न संशृणोति समोगमित्यादिना
 तद्ध्न भवति अकर्मकादित्यधिकारात् मिथ्यासौ विहितेन्द्रियः
 वृथैव तस्य वेधमा विहितानि इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि ॥ १९ ॥

भ० नास्यमित्यादि । यस्तस्या आस्यं मुखं न पश्यति नवा दन्तच्छदं
 श्राष्टं निंस्ते चुम्बति निमित्तद्ध् चुम्बने नवा तस्या उक्तानि भाषिता
 नि संशृणोति असौ पुरुषः विहितेन्द्रिया विधात्रा कृतेन्द्रियोमि
 थ्या प्रसोजनाभावात् तस्य चक्षुरादीनि मिथ्येति भावः वृथेति
 कचित्पाठः वृथाविहितानि इन्द्रियाणि यस्य स तथा दन्ताञ्छा
 यन्तेऽनेनेति कादेस्त्वमन्कीसधेस्व इति ह्रस्वः घेस्वइत्युक्तेर्नाम्य
 न्येतिक्तेति संज्ञायां घप्रत्ययोविध्यः श्राष्टाधरौ तु रदनच्छदावि
 त्यमरः ॥ १९ ॥

सारोऽसाविन्द्रियार्थानां यस्यासौ तस्य तन्द्रद्युः ।
 तस्ये कान्तात्तरैः सार्द्धं मन्येऽप्यं धिक्किमञ्जयं ॥ २० ॥

सारी । इन्द्रिषाद्यात्मस्थे सारीऽसौ दयिता इन्द्रियार्थः ज०म०
 रूपाद्यतिप्रययोगात् वक्ष्यासौ प्रयच्छते तस्य मन्दबुः आमन्द
 येतसः तस्य प्रयत्नीये यस्य कान्तान्तरैः रञ्जस्मीमिः साङ्गमिमज्ज
 युं प्रयत्नं सर्व्वत्र द्वितोऽयुष् तस्य धिक् कुत्सितमहं मन्ये उभयत्र
 सर्व्वतमोरित्यादिना धिग्याने द्वितीया तथा साङ्गं भावनमित्य
 र्थादुक्तमवति ॥ २० ॥

सारदत्यादि । इन्द्रियस्य अर्था विप्रयाः सङ्ख्यन्दनवनिता म०
 दयस्तेषां मध्ये अस्मी सीतैव सारः श्रेष्ठा यस्य अस्मी सीता विद्यते
 तस्यैव मन्दयुरानन्दः कान्तान्तरैः साङ्गं तस्ये प्रयत्नायां निमज्ज
 युं निमज्जनं प्रयत्नं धिक् तथैव साङ्गं युज्यत इत्यहं मन्ये उभ
 यत्र द्वितोऽयुर्भावे धिक्प्रमयेति द्वितीया ॥ २० ॥

न तं पश्यामि यस्यासौ भवेन्नोदेजया मतेः । चैलो
 क्येनापि विन्दस्त्वं तां क्रीत्वा सुकृती भव ॥ २१ ॥

मतम् । सर्व्वथा न तन्पश्यामि जानामि जगति यस्य क्वचिन्मि ज०म०
 न्याः मतेयेतसः उदेजया उत्कम्पिताऽसौ न भवेत् चिन्तितोभज
 निकेत्यर्थः उदेजयतीति अनुपसर्गास्तिम्येति कर्षरि शः छेदने
 कर्मणि षष्ठी तस्मात् त्रैलोक्येनापि चयञ्चैते लोकाद्येति चिन्तो
 काः तएव चैलोक्यश्चात्सुर्व्वर्षादित्वात्सार्धे व्यञ् सार्थिका अनि
 वर्त्तन्त इति नपुंसकत्वम् तेनापि ताङ्गीत्वा लक्ष्णा विन्दस्त्वं सुकृती
 भव पण्डितो भव आक्षोपा भव पाण्डित्यमस्य चैलोक्यभावे

षापि स्त्रीरनङ्गत्वा लभ्यमिति विन्दतीति तेनैव सूत्रेण शः
अन्या अपि स्त्रियः मन्तीति चेदाह ॥ २१ ॥

भ० नतमित्यादि । असौ सीता यस्य मतेरुदेजया चोभजनिका न
भवेत् तं पुंशं नाहं पश्यामि त्रैलोक्येनापि तां कृत्वा त्वं विन्दा
लाभवान् सुकृती च भव सुकृती पुण्यवान् शोभनः कृती पाण्डिता
वा तत्कथणादेव तव लाभवत्पुण्यवत्वं पाण्डित्यञ्च सफलं अस्य
या निष्फलमिति भावः एजृकस्य एजेरुदः श इति परः स्वमतं
साहिमातीत्यादिना अंगरित्यस्य नञ्जा निर्दिष्टत्वा व्यभिचारात्
शः विदुःशपन्नौ लाभे पूर्वेषु शः मुचादित्वाद्गुणचिन्ताकथं चैना
कथं स्वार्थेषु स्वार्थिकाः प्रकृतिना लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेऽपीति
वाक्यात् क्लीबत्वं ॥ २१ ॥

नैवेन्द्राणी न रुद्राणी न मनावी न रोहिणी । वरु
णाणी न चाग्रायी तस्याः सीमन्तिनी समा ॥ २२ ॥

क०म० नैव । तस्यास्तु भीताया तु ख्यार्थैरतुलापमाभ्यामिति षष्ठो न
काचिल्लीमन्तिनी स्त्री तुल्या समा सीमन्तः केशविति पररूप
त्वम् अन्यत्र सीमान्तः स विद्यते यस्य इति इनिः इन्द्राणी इन्द्र
भार्या न मस्यक् किम्पुनरन्या तथा रुद्राणी रुद्रभार्या वरुणाणी
वरुणभार्या इन्द्रवरुणेत्यादिना आनुक् मनावी मनुभार्या मनो
रौवेत्यौकारः अग्रायी अग्निभार्या वृषाकष्यग्निकुमितकुमिदे
त्यादिना ऐरिति चर्चधे पुंयोगादाख्यायामिति ङीष् रोहिणी
चन्द्रभार्या रोहितव्रद्धात्वरुणादनुदात्तत्यादिना ङीप्नकारश्च

वरुणानी न आग्नायीत्यत्र प्रतिषेध एकः पूर्वेषु योऽप्यः द्वितीयः परं णेति न चाग्नायीति पाठान्तरम् ॥ २२ ॥

नैवेत्यादि । काऽपि सीमन्तिनी स्त्री तस्याः सीतायाः समा ७०
तुन्या न मर्व्वत्र नज्मस्वन्धादिह नज्मस्वन्ध उपपद्यते इन्द्राणी
इन्द्रस्य पत्नी तस्याः गमा न एव निश्चये ब्रह्मरुद्रभवेत्यादिना
पत्न्या ईप् आनङ्च रुद्राणी रुद्रस्य पत्नी पार्व्वती समा न पूर्व्व
वत् ईप् आनङ्च मनात्रो मनाः पत्नी इतरूपा न समा नारीष
खीत्यादिना निपातः राहिणी चन्द्रस्य भार्या न समा पूर्व्वेषु नि
पातः वरुणानी वरुणस्य पत्नी न समा ब्रह्मरुद्रेतीप् आनङ्च अ
ग्नायी अग्नेः पत्नी न समा वृषाकप्यग्रीतीप् ऐङ्च केचित्तु इन्द्रा
णी न समा कीदृशी प्रशस्तमीमन्तयुक्ता एवं रुद्राण्यादावित्याहुः
सीमन्तः कथ्यते स्त्रीणां केशमध्ये च पद्धतिरिति हलायुधः मनी
षादित्वात्साधुः तस्या इति समार्थनेत्यादिना षष्ठी ॥ २२ ॥

प्रत्यूचे राक्षसेन्द्रस्तामाश्वसिद्धि विभेषि किं । त्यज
नक्तञ्चरि क्षोभं वाचाटे गावणोच्चर्चं ॥ २३ ॥

प्रत्यू । राक्षसेन्द्रो रावणः राक्षसीप्रत्यूचे प्रतिवचनमुक्तवान् ७०
आश्वसिद्धि खेदन्त्यज रुदादीत्यादिना इट् विभेषि किं किमर्थ
न्नापसकात् हे नक्तञ्चरि मदिपथे क्षोभं रोषन्त्यज वाचाटे वज्र
भाषिणि आलजाटचा वज्रभाषिणि यस्माद्रावणोऽहम् अनेना
त्तोत्कर्षमावेदयति तमेव स्फुटयन्नाह ॥ २३ ॥

प्रत्यूचेदित्यादि । २ राक्षसेन्द्रो रावणः तां सूर्पणखां प्रत्यूचे ७०

प्रत्युत्तरमाह आशुविदि खेदं त्यज हृद्योत्तरति इन् किंविनेपि
 तापसकात् हे नक्तुश्चरि खेमं दुःखं मयि रोषं वा त्यज हं वा चा
 देवः प्रमिष्यभाषणशीले हि यस्मात् अहं रावणः प्रसिद्धनामानुवा
 दान् उत्कर्षः सूचितः वाचोऽस्वर्घे वाग्मिवाचाटवाचाकार इति नि
 पातः अचाटोवज्जगद्धवागित्यमरः रवणस्य विश्रवमाऽपत्यं रा
 वणः विश्रवस्यै विश्रवणरवणावपत्यणं इति परः स्वयंतं सर्वभू
 तानि रावयति आक्रन्दयति रावणः नन्दादित्वादनः किम्बा
 हिंसनधर्मात् रावणः हिंसार्थं रूपांतरमटि रवण ततः अस्य
 शीलं इत्यर्थं विकारसंघेत्यादिना णः अत्रापि वा नन्दादित्वा
 दनः ततः स्मार्थे ष्वः रूपाध्वनां रूढबधे गत्यां ॥ २३ ॥

मामुपास्त दिदृक्षावान् याष्टीकव्याहृतो हरिः । आ
 ज्ञानाभेन्मुखोदूरात् काक्षेणानादरेक्षितः ॥ २४ ॥

ज०म० मामु । मामुपास्त मेधितवान् हरिरिन्द्रः दिदृक्षावान् द्रष्टुमि
 क्षावान् आत्मदर्शनेकावानित्यर्थः दूरादेव याष्टीकैः वेत्रयाहि
 भिर्याहृतोऽपसारितः कर्तृकरणेकतंति मः यष्टिः प्रहरणमे
 यामिति शक्तियञ्चो रीकक् आज्ञानाभे किमभिधास्यतीत्युक्तः
 उन्मुखः तत्परः मप्रमोति योगविभागात्तः अनादरेक्षितः अत्र
 शक्तिशक्तितः काक्षेण कुदृष्ट्या काययक्षयोरिति कुदृष्ट्या
 कादेवः यदि तत्पुत्रस्य इत्यनुवर्तते तदा कुस्मितमक्षमिति
 विग्रहः अत्रशब्दश्चन्द्रियसामान्याभिधापित्वेऽपि ईक्षितशब्दा
 पयइत्याद्यक्षुषि वर्तते अथ तत्पुत्रस्य इति मानुवर्तते सामान्ये

नादेवसादा कुक्षितमक्षि यंक्षिति वञ्जरीशौ वञ्जरीशौसकथयच्छणो
रिति षच् काचेण मयेत्यर्थः ॥ २४ ॥

मामित्यादि । हरिहरिन्द्रो मामुपास्त सेवितवान् आरैर्षी रूपं भ०
यश्चा प्रहरतीति याष्टीकः द्वारि नियुक्तः यष्टिप्रहारकपुरुषः ढघे
कादिति ष्लीकः तेम व्याहतसाडितो ऽपि दिदृक्षावान् ब्रह्मं दृष्ट्वा
वान् मदाज्ञाया लाभनिमित्तं उन्मुखः ऊर्ध्वमुखः दूरात्समीपग
मनायोग्यत्वात् मया तु काचेण कुदृष्ट्या अनादरेणावज्ञया ईक्षि
तः अवलोकितः कुक्षितमक्षं काचं इन्द्रियसामान्यवाचिनेऽक्ष
शब्दस्यात्र प्रकरणाच्चचुरंवार्यः कुक्षितमक्षि यंक्षिति वा मक्थय
दणः षः स्वाङ्गे इति षः काचे इति को. कादेशः तत्र अच इति इन्द्रिय
वाचकस्यादन्तस्य कृतसमासान्तस्य अक्षिशब्दस्य च ग्रहणं ईष
दक्षं काचं इति वररुचिः तदा कटाक्षे तात्पर्यं कोरीषदर्थे इति
कादेशः ॥ २४ ॥

विहृग्नोद्ग्रधाराग्रः कुलिशोमम वक्षसि । अभिन्नं
शतधात्मानं मन्यते बलिनं बली ॥ २५ ॥

विहृ । विहृग्नानि अवसन्नानि कुष्ठितानि उदयाणि महानि ज० म०
धारायाणि यस्य स कुलिशोवज्रः मम वक्षसि पतितः सम् बली
आत्मानमभिन्नं शतधा शतप्रकारं सञ्ज्ञायाविधार्थे धा बलिनं
मन्यते अहो बलवानहस्य येन शतधा भग्न इति तस्य देवतारूप
त्वात् बलमस्यैव आत्मानं बलिनं मन्यत इवेत्युत्प्रेक्षा ॥ २५ ॥

भ० वह्नद्रत्यादि कुलिशोवञ्च आत्मानं बलिमं मन्यते कुमद
त्याह मम वक्षसि शतधा शतप्रकारेण अभिन्नं केवलं विरुद्धानि
भग्नानि उदयाणि महान्ति धारायाणि यस्य तादृशः बली वस्तु
तोबलवानपि मदक्षस्यभङ्गादेव बलं जानाति असुरसमूहविदा
रणादपोदमेव तस्याधिकमुत्कर्षस्थानमित्यर्थः तस्य वतारूपत्वा
न्मननमस्यैव उत्प्रेक्षामात्रं वा मन्यत इव इत्यर्थः रूढ्यायाधाच्
प्रकारे ॥ २५ ॥

कृत्वा लङ्काद्रुमालानमहमैरावतं गजं । बन्धनेऽनु
पयोगित्वान्नतं तृणवदत्यजं ॥ २६ ॥

ज०भ० कृत्वा । एवालीयतइत्यालानं अधिकरणे ल्युट् विभाषा ली
यतइत्यात्वम् लङ्काद्रुमा आलानानि यस्यैरावताख्यस्य गजस्यत
कृत्वा नतक्षसमुखन्तृणमिव मत्वा सोऽहमत्यजम् त्यक्तवान् बन्ध
नेऽनुपयोगित्वात् प्रयाजनाभावात् ॥ २६ ॥

भ० कृत्वेत्यादि । लङ्काद्रुम एवालानं बन्धनस्तम्भाखस्य तथाभूतं
ऐरावतं गजं कृत्वा नतं नसं तं अहं तृणवत् अत्यजं अथवा तं
गजं तृणवत् न अत्यजं अपि तु अत्यजमेवेति शिरश्यालने मञ्
कुत इत्याह बन्धनेऽनुपयोगित्वात् स्वयमेव वशीभूतत्वात् अनु
पादेयत्वादा आलीयतेऽस्मिन्नित्यालानं आधारंऽनट् मिम्यार्थ
व्णौडाऽस्मिन्निलिलयन्तुवा इति पचे ङा इरावान् समुद्रः तत्र
जात इति ढधेकादिति षः ॥ २६ ॥

आक्षेपुरुपिकां पश्य मम सद्रत्नकान्तिभिः । ध्वस्ता
न्धकारेऽपि पुरे पूर्णन्दोः सन्निधिः सदा ॥ २७ ॥

आहो । अहोपुरुषस्य भावः मनोच्चादित्वाद्गुञ् आहोपुरुषिका ज०म०
कार्यमिद्धावपि तत्साधने वृत्तिः तास्यम गूर्पणखे पश्य सद्रत्नका
न्तिभिः ध्वस्तान्धकारे ऽपि पुरे पूर्णेन्द्राः पूर्णचन्द्रस्य सन्निधिः सदा
सन्निधानम् पुनस्तेन कृत्यं रत्नप्रभाभिरेव तत्कृत्यस्य कृतत्वात्
॥ २७ ॥

आहो इत्यादि । ममाहोपुरुषिकां पश्य सद्रत्नकान्तिभिः सद्रत्न भ०
त्वानां प्रभाभिर्ध्वस्तान्धकारे नाशितध्वान्ते ऽपि मत्पुरे सदा पूर्ण
न्द्राः सन्निधिः एतेन प्रयोजनाभावे ऽपि भीत्या पर्षाभूत्वा चन्द्रस्ति
ष्ठति देवैरपि भीत्या नामौ पीयते चन्द्रप्रभाणि च रत्नानि मम
सन्तीति सूचितं अहमेव पुरुषो यत्रेति सम्भावनायामाहोपुरुषि
का निपातनात् आहोपुरुषिकादर्पाद्यास्यासम्भावनात्प्रनीत्य
मरः । अहोपुरुषस्य भाव आहोपुरुषिका इति केचित् तदा विकार
रसंघेतिभावे कण् स्तीत्वमभिधानात् कायनाश्रीरक इति अत
इत्वं सदेति कुतः ककुहेत्यादिना निपातितं ॥ २७ ॥

इतरत्नश्रुतोद्योगो रक्षोभ्यः करदोदिवि । पूतक्र
तायोमभ्येति सत्रपः किन्न गोत्रमित् ॥ २८ ॥

इत । इतोच्चैःश्रवणादिरत्नो गोत्रमिदिन्द्रः अतएव श्रुतो ज०म
द्योगः दिवि वर्त्तमानो ऽपि रक्षोभ्यः करदः राजयाज्ञं वित्तम
यकृन् पूतक्रतार्यौ शचीं पूतक्रतारैश्चक्रीष् पुंयोगादाख्यायामि
ति सत्रपः समीहः किन्नाभ्येति न ढौकते ॥ २८ ॥

इतेत्यादि । गोत्रमित् इन्द्रोदिवि वर्त्तमानो ऽपि सत्रपः सलज्जः भ०

सन् पूतकृतायीं सभाख्यामपि नाभ्येति साभिमुखेन यच्छति
 अपि तु तथैव सचपत्ने हेतुमाह मथा हतरत्नः इतं रत्नं यस्य
 स तथा गलितोद्योगः राक्षसेभ्यः करदः करं राजयाज्ञभागं
 ददातीति डः पूतकृतायिन्द्रस्य पत्नी पूतकृतायी वृषाकप्यग्नि
 इत्यादिना ईप् ऐङ् च गोत्रान् पर्वतान् योभिनन्ति सोऽतिबली
 यान् इति साभिप्रायं पदं ॥ २८ ॥

अतुल्यमहमा सार्द्धं रामेण मम विग्रहः । त्रपा
 करस्तथाप्येय यतिष्ये तद्विनियहे ॥ २९ ॥

ज०ग० अतु। तदेवंविधस्य मम अतुल्यमहमा अतुल्यतेजसा रामेण
 मह विग्रहस्वपाकरः कृत्वाहेलित्यादिना टः तथापि त्वत्प्रार्थ
 नया एष च यतिष्ये तद्विनियहे विविधनियहविषये तस्य यतिष्ये
 यन्नं करिष्यामि वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवदेति विकल्पेन
 लटो विधानात् ऋडुदाहृतः ॥ २९ ॥

भ० अतुल्येत्यादि । यद्यपि अतुल्यमहमा अमदृशतेजसा रामेण
 सार्द्धं मम विग्रहस्वपाकरः तथापि तस्य विविधनियहे एषोऽहं
 यतिष्ये यन्नं करिष्ये त्वत्प्रार्थनयेति शेषः त्रपां लज्जां करोतीति
 स्रुकुष्टः नियह इति विषयषप्तमी निमित्तमात्रेऽपि सप्तमी लोकां
 पचारादित्यन्त्ये ॥ २९ ॥

उत्पत्य खं दशग्रीवो मनोयायी शितास्तभृत् । समु
 द्रसविधावासं मारीचं प्रति चक्रमे ॥ ३० ॥

उत्पत्तिः । उत्पत्तिमात्रमुत्पत्त्य मारीचप्रति चक्रमे च च न०म
 मारीचेराद्यस्य च गत इत्यर्थः अनुपसर्गादिति क्रमेण च मनो
 वदाद्गु यातुं शीलमस्येति कर्त्तर्यपमान इति विनिः श्रितास्तभृत्
 वृहीततीक्ष्णचन्द्रहासः समुद्रस्य सविधे समीपे आवासेयस्य
 मारीचस्य सह विधेन सविधमिति व्युत्पत्तिमात्रं शब्दसात्त्वमीप
 वाची ॥ ३० ॥

उत्पत्त्यादि । एवमुक्त्वा दशमीवोरावणः खस्यकात्रं उत्पत्त्य भ०
 मारीचं प्रति लक्ष्मीकृत्य चक्रमे गतः वागेरिति मं द्वितीयानिमि
 त्तकस्य प्रतिशब्दस्य गिलाभावात् मन इव शीघ्रं यातीति मनो
 षायोति कर्त्तर्युपमाने उपपदे णिन्निति परः स्वमते गोत्रादि
 त्वाणिन् व्याघ्रयासौ आचेति वाक्यं कुर्वता कश्चिदुपमानव्यञ्ज
 कशब्दाभावेऽप्युपमानं गम्यते इति सूचितं तेन मन इव यायीत्य
 र्थागम्यते श्रितं तीक्ष्णमस्त्रं विभर्त्तीति क्विप् समुद्रस्य सविधे समी
 पे आवासे यस्य तं । सर्वेभ्योऽभ्याससविधसमर्थ्यादसवेभ्यवदित्य
 मरः ॥ ३० ॥

सम्यत्प तत्सनीडेऽसौ तं वृत्तान्तमशिश्रवत् । त्रस्तु
 नाथ श्रुतार्थेन तेनागादि दृष्टाननः ॥ ३१ ॥

सम्य । असौ दशमीवः तत्सनीडे मारीचस्य समीपे अत्रापि सह न०म०
 नीडेनेति व्युत्पत्तिमात्रम् समेत्य याला तं वृत्तान्तं प्रूर्पणसा
 कथितमशिश्रवत् आवितवान् शृणोतेर्ष्यन्तस्य लुङि रूपम् तेन
 मारीचेन श्रुतार्थेन त्रस्तुना त्रसन्शीलेन दृष्टाननः अत्रादि
 उक्तः कर्मणि लुङ् ॥ ३१ ॥

भ० संपत्त्येत्यादि । असौ रावणः तस्य मनीडे समीपे संपत्त्य संगत्य तं मारीचं वृत्तान्तं शूर्पणखोकं अग्निश्रवत् आवितवान् । समीपे निकटासन्नसन्निरुहसनीडवदित्यमरः । अथ अनन्तरं अतार्थेन तेन मारीचेन त्रस्त्रुना भीतेन दशाननोऽगादि उक्तः कर्षणि टो ॥ ३१ ॥

अन्तर्द्वत्स रघुव्याघ्रात्तस्मात्त्वं राक्षसेश्वर । योरणे दुरुपस्थानो हस्तरोधं दधद्वनुः ॥ ३२ ॥

न०मः अन्त । हे राक्षसेश्वर त्वन्मस्माद्रघुव्याघ्रादन्तर्द्वत्स अन्त द्वितोभव व्यवहितो भवेति यावत् दधातेर्लोडि आभस्तयोरि त्याकारलोपः अभ्यासस्य दधन्तथायेति भष्भावः अन्तर्द्धा येनेत्यपादानसंज्ञा यस्मात्स रामः रणे दुरुपस्थानः दुःखेन उपस्थीयते उपगम्यत इति आतोयुचेति युच् यतो हस्तरोधन्द धद्वनुः हस्तेन रूध्वा सदैव योधनुर्धत्तं स कथन्दुरुपस्थानो न भवति हस्तशब्दे तृतीयान्त उपपदे मप्रम्याञ्जापपीडरुधकर्ष इति णमुञ् चकारेण तृतीयायाः समुच्चितत्वात् तृतीयाप्रभृतोन्य न्यतरस्यामिति सः तदेव दुरुपस्थानत्वं स्फुटञ्चञ्च ह ॥ ३२ ॥

भ० अन्तरित्यादि । हे राक्षसेश्वर तस्माद्रघुव्याघ्रात्त्वं अन्तर्द्धत्स स यथा न पश्यति तथा व्यवहितोभव अन्तःपूर्वधाञ्जोमीस्वः ज्ञादीरेदिः झभखथेत्यादिना खेर्द्धस्वः धस्य दस्य झमान्तस्येति दस्य धः आद्योराज्ञोप्यदत्यालोपः झपझञ्कारिति धस्य तः यतो ऽपायेत्यादिना अन्तर्द्धा पञ्चमी हेतुमाह योरामोदुरुपस्थानः

दःखेनापस्थीयते उपगम्यते च त्रुभिः समीपगमनमवाप्तक्यं किं पुन
 र्युद्धमिति भावः आतोभोऽदरिद्रइति अगः यतो हस्तरोधं सदा
 धनुर्दधाति हस्तेन हस्ता हस्तरोधं आसक्तौ तृतीयान्ताद्गुणेषु
 इति परः तेन सदा स्थिरतरं धनुर्दधातीत्यर्थः केषिन्तु हस्तं ह
 ङ्गेत्यर्थे स्वाङ्गात् रुधेर्णम् तेनान्यकर्मनिवृत्तिर्हस्तास्य गम्वत इत्या
 उः स्वमते हस्तं हणद्धि कार्यान्तराद्भावर्त्तयतीति ङात् षष् धनु
 विंशेषणं ॥ ३२ ॥

भवन्तं कार्त्तवीर्योयोहीनसन्धिमचीकरत् । जि
 गाय तस्य हन्तारं स रामः सार्व्वलौकिकः ॥ ३३ ॥

भव । यः कार्त्तवीर्यः हतवीर्यस्यापत्यं सहअवाङ्गः भवन्तं ज०
 हीनसन्धिमचीकरत् हीनेन दुर्व्वलेन यः सन्धिः तन्भवन्तद्वा
 रितवान् तेन हीनत्वं बलान्निर्जित्य कारित इति दुरूपस्थानमु
 क्रम् हक्रोरन्यतरस्यामिति द्विकर्त्तता तस्य कार्त्तवीर्यस्य यो ह
 न्ता परशुरामः कृत्प्रयोगे कर्मणि षष्ठी तेन हि तस्याग्निहोत्रधे
 नुमपहृत्य गह्वतः परशुना वाङ्गसहस्रच्छिन्नम् तस्य हन्तारं
 सरामो जिगाय जितवान् जयतिर्लिटि धातुजकारस्य संलिटोर्जे
 रिति कुत्वम् सार्व्वलौकिकं सार्व्वलोके विदितं लोकसार्व्वलोकाभ्यां
 ठञ् अनुव्रतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः सार्व्वलौकिक इति पाठा
 न्तरम् तत्र राम इति योज्यम् ॥ ३३ ॥

भवेत्यादि । दुरूपस्थानत्वं स्फुटीकुर्व्वन्नाह यः कार्त्तवीर्योऽर्जु म०
 नोभवन्तं हीनसन्धिं भग्नसन्धिं अचीकरत् हतवान् कृञ्ःस्वार्थे

त्रिः चुर्भोत्रिर्वा इत्यस्य षीगविभागात् कश्चिचुरादेरन्यस्माद्
 पि स्वार्थे त्रिर्त्रा भवतीति बोध्यं तेन रामोराज्यमकारयदित्या
 दिप्रयोगाः यदा हीनजनेन सह सन्धिं सन्धानं मिलनं कारय
 मास यद्गघात् भवता हीनजनोऽप्याश्रितइत्यर्थः घोऽजौञ्जरिति
 प्रयोऽयकर्तुः कर्माता कृतवीरस्यापत्यं कार्त्तवीर्य्यः गर्गादित्वात्
 षष्णः तस्य कार्त्तवीर्य्यस्य हन्तारं परशुरामं स रामाजिगाय जे
 र्गि.मन्थोः सार्वलोकिकं सकलत्रयनाशेन सर्वलोकविदि
 तम् पथमान्तापाठे रामविशेषणं तत्र विदितइत्यर्थे कथंकादिति
 षिण्कः षित्तत्रिरिति सुभगादित्वात् उभयपदंष्टाः ॥ ३३ ॥

यमास्यदृश्वगे तस्य ताडका वेत्ति विक्रमं । शूराणा
 न्यारणाच्चाहं निरस्तः सिंहनर्दिना ॥ ३४ ॥

न० म० यम । तस्य रामस्य विक्रमस्ताडका वेत्ति ज्ञातवती वर्त्तमान
 सामोष्य इति भूते लट् कीदृशी यमास्यदृश्वरी तच्छरताडिता
 यममुखन्दृष्टवती मृतेत्यर्थः दृश्वः कनिष्कं वनारं चति ऊः श्रेणी
 अहमपि शूरसन्न्यः शूरमात्मानसन्न्यमानः आत्ममानं स्व
 सिंहनर्दिना रामेषु सिंहदव नर्दतीति कर्त्तव्युपमान इति षिणिः
 रक्षान्निरस्तः वहिष्कृत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

भ० यमास्येत्यादि । तस्य रामस्य विक्रमं ताडका वेत्ति जानाति
 अहञ्च वेद्मि सा किम्भूता यमास्यदृश्वरी यममुखं दृष्टवती मृतेति
 यावत् चासुषिति दृश्वः कनिष्कं नक्षत्रसादनइति ईप् रञ्च अहं
 किम्भूतः शूरसन्न्यः आत्मानं शूरं सन्न्यमानः सन्धात्स्वार्थे इति

अत्र शिखात् रत्ने दिवसुत्तुदेत्यादिना च न तेन सिंहमर्दिना र
षात् निरस्तः निराकृतः सिंह इव नर्दतीति मनोधाधीतिवत्
वेत्तीति लोकात्तरस्या ताडका इदानीमपि जानातीत्यभिप्रा
येण वर्त्तमाने की वर्त्तमानसामीप्ये भूतेऽपि कीत्यन्वे रणादिति
हेता पञ्चमी रणभ्रमेः सकाशात् वहिष्कृत इति वा ॥ ३४ ॥

न त्वं तेनान्वभाविष्ठा नान्वभावि त्वयाऽप्यसौ । अनु
भूतोमया चासौ तेन चान्वभविष्यद् ॥ ३५ ॥

नत्वभित्यादि । तेन रामेण त्वन्नान्वभाविष्ठाः त्वमनेन नानु ज०म
भूतः कर्मणि लुङ् धासि स्यसिजित्यादिना चिण्वदिट् युत्वं नान्व
भावि त्वयाऽप्यसौ नानुभूतः येनैवमुच्यते अत्र चिण्भावकर्मणो
रिति चिण् अनुभूतोमया चासौ चशब्दः पुनरित्यर्थे मया पुनर
भावनुभूतः न शक्योजेतुमिति तेन रामेण चान्वभविष्यद्मनु
भूतोऽहम् तेन सह योद्धुमक्षम इति अत्र चिण्वद्भावो न कृतः
किन्तु लुङि उत्तमपुरुषैकवचने बलादिलक्षण इट् तेन वृद्धभा
वात् गुणएवेति ॥ ३५ ॥

नत्वभित्यादि । त्वदचने कीग्रहः मत्प्रसिद्धैव सदूरीभविष्य भ०
ति इत्याशङ्क्यामिदमुत्तरं तेन रामेण त्वं न अन्वभाविष्ठा
न अनुभूतः कथं त्वत्तोऽस्य भयं स्यात् अनुपूर्वोभूधातुः सक
र्मकः कर्मणि धास् हनयद्दृग्दृग्दति पक्षे मिण् त्वयापि असौ
रामो न अन्वभावि न अनुभूतः तेन तत्रावज्ञा न युक्ता कर्मणि
टो तन् अथै मया अनुभूतः तवापि तत्त्वज्ञोऽहमिति मदचनं

कृशाणेति भावः तेनाप्यहमन्वभविषि अनुभूतः तेन मद्रमनं व्यर्थं
पराजितस्य मम दर्शनेन तस्मावज्ञाप्रसङ्गात् कर्मणि टी इष्
मिषोरभावपचे इम् ॥ ३५ ॥

अध्यङ् शस्त्रभृतां रामोन्यञ्चस्तं प्राप्य मद्दिधाः । सक
न्यागुल्कमभनङ्गिथिलायां मखे धनुः ॥ ३६ ॥

ज० म० अध्यङ् । शस्त्रभृतामध्ये रामोऽध्यङ् अधिकः अध्यञ्चेत्या
धिक्ये वर्तते इति अलिगित्यादिना किन् तस्मिन् लुप्ते अनुनासि
कलोपे उगिद चामिति नुम् तस्यानुस्वारपरसवर्णत्वे कृते च हल्
ञ्चादिसंयोगान्तलोपो नकारस्य किन्प्रत्ययस्य कुरिति कुल्वेन
ङकारः तन्नाट्टशस्राप्य मद्दिधा न्यञ्चो होनाः निशब्दोऽत्राधा
भावे वर्तते न्यञ्च इति पूर्ववत् किन् अनुनासिकलोपः नुम् हलो
पो नास्ति अहलत्वात् कुल्वञ्च नास्ति अपदसंज्ञत्वात् यामिथिला
यामहद्वनुरभनक् भगवान् सोऽस्मादपि कारणात् शस्त्रभृताम
ध्यङ् भञ्चेर्लङि आत्रलोपः हल्ञ्चादिलोपः कुल्वञ्च कन्यागु
ल्कङ्कन्यामूश्चन्तङ्गि यो रौद्रन्धनुरारोपितगुणङ्करोति तस्मै
कन्या दीयत इति मून्धीकृत्य स्यापितम् ॥ ३६ ॥

भ० अध्यङ्गित्यादि । शस्त्रभृतां मध्ये रामा अध्यङ् आधिक्येन पूजि
तः कर्मणि क्विप् हसुङ्कलोपोऽणाविति प्राप्तनलोपस्य नेदित्पूजा
याञ्चेरिति प्रतिषेधः विष्प्रत्ययावा चङिति अञ्चोः पृथक्यह
णात् लुप् प्राक्कङ् खोर्नुः अपेजमनोः स्यान्तस्य लुप् अध्यङ् अ
धिकोवा अधिपूर्वोऽञ्चतिराधिक्ये वर्तते तं प्राप्य मद्दिधा मत्प्र

कारकाः पुरुषा न्वञ्च मिश्रब्देऽधीभागे न्यञ्चमि अघो गच्छन्ती
ति न्यञ्चा होना इत्यर्थः कुत इत्याह सरामोमिथिनायां मखे
यञ्चे धनुरभनक् भग्नवान् भञ्जेथी रूधादित्वात् नण् नषो नलो
ष्यः हसङ्गादिषेरिति दिलोपः षङिति कङ् कन्या ऋलृकं कन्या
पणं धनुरारोपं सति कन्या देयेति मूखेन स्थापितं ॥ ३६ ॥

संवित्तः सहयुध्वानौ तच्छक्तिं खरदूषणौ । यज्वा
नश्च ससुत्वानोयानगोपीन्मखेषु सः ॥ ३७ ॥

संवि । नाहमेव रामशक्तिमवैमि अपितु खरदूषणावपि सं ज०म०
वित्तः ज्ञातवन्तौ वर्त्तमानसामीप्यइति भूते लट् सकर्मकत्वात्
समोगमोत्यादिना तङ् न भवति तत्राकर्मकादिति वर्त्तते सह
युध्वामौ सह तेन युद्धवन्तौ सहेवेति युधेः कनिप् यज्वानश्चा
हिताग्रयः ससुत्वानः सोमयाजिसहिताः सुयजोङ्वनिप् संवि
दन्तीति वचनविपरिणामेन योज्यम् यानगोपीत् अरक्षीत्
मखेषु सरामः लुङि रूपन्तथा मखद्रुहोराक्षसाः यतो रामश्च
शक्तिं ज्ञातवन्तः ॥ ३७ ॥

संवित्तइत्यादि । न केवलमहमेव विधि खरदूषणावपि म०
तस्य शक्तिं संवित्तः ज्ञातवन्तौ ताडका वेत्तीतिवत् की सहयु
ध्वानौ तेन सह युद्धवन्तौ चासुसिति कनिप् यज्वानश्चाहिताग्र
यश्च विदन्ति पूर्वेषु कनिप् बाङ्गत्यान्न जिः ससुत्वानः सुत्वभिः
हतसोमपानैः सहिताः पूर्वेषु कनिप् खल्वतन्पितीति तन्तेषां
ज्ञाने हेतुमाह मखेषु यज्ञेषु सयानगोपीत् अरक्षीत् तेषां यज्ञे

राक्षसहननात् तेऽपि जानन्तीत्यर्थः गुपूरक्षणे वारैदिति आये
ऽभावः पक्षे व्यंसिः वेमूदिति पक्षे इम् ॥ ३७ ॥

सुखजातः सुगपीतो नृजग्धोमान्यधारयः । अधि
लङ्कं स्त्रियोदीव्य मारब्धा बलिवियहं ॥ ३८ ॥

ज०म० सुख । यतएवन्दरूपस्थानः स तस्माद्बलिना रामेण वियह
मारब्धाः माकार्षीः रभेराङ्पूर्वात् माङ्ङि लुङ् घाम् झलाञ्च
स्तीति सिञ्जोपः झषलघोर्घोधः झनाञ्चश्चश्चि किङ्कार्यमि
त्याह अधिलङ्कं लङ्कायामधि विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः स्त्रियादीव्य
क्रीड लोपि रूपम् दिवःकर्मचति कर्मसंज्ञायां वाम्शशेरि
तीयङ् क्रीडश्चः सुखजातः जातं सुखमस्यति वङ्गव्रीहिः कृता
सवपानत्वात् यदाह सुरः पीतः पीतमदिरः नृजग्धः भुक्तमानुषः
निष्ठायामदोजग्धिः पूर्ववद्धत्वम् एषु वाहिताग्न्यादिदर्शनात्प
रनिपातः मान्यम्भारयतीति मान्यधारयः अनुपसर्गात् स्त्रियं
त्यादिना षः ॥ ३८ ॥

भ० सुखेत्यादि । रामोदरूपस्थान एव अतस्तेन बलिना सह
वियहं युद्धं मारब्धाः माकार्षीः आङ्ङ्रभेष्टी घाम् झसखा
दिति सिञ्जोपः ढभात्तथारिति यस्य धः अधिलङ्कं लङ्कायामधि
कृत्य स्त्रियोदीव्य स्त्रीभिः क्रीड कारकार्थेऽव्ययीभावः दिवसुत्
देत्यादिना दिवः श्यन् व्यनक्ष्त्थीति घः हेलोपः दिवोर्धेवेति
करणे द्वितीया क्रीडश्चः सुखं जातमस्य सुरा पीता येन ना मनु
ष्योजग्धोभक्षितोयेन स तथा एषु अग्न्याहितादित्वात् क्त्वा

ज्जस्य परनिपात इति परः स्वमते पूर्वपरनिपातयोर्विवक्षा
धीनत्वं दैक्यंभोऽस्य इत्युक्तेः जग्धाऽदोयपिचेति जग्धादेशः
मात्र्यानि धारयतीति षाहिसातीति षः ॥ ३८ ॥

तं भीतङ्कारमाक्रुश्य रावणः प्रत्यभाषत । यानया
मं विजितवान् सरामं यदि किन्ततः ॥ ३९ ॥

तभी । तमारोचमूर्ध्वो कन्निरा कुर्वन् रावणः प्रत्यभाषत प्रत्युक्त ज०४
वान् लङि रूपम् भीतङ्कारमाक्रुश्य भीतङ्क्त्वा भीतोऽसीति कर्म
ष्णाक्रोशे कृञ्ः खमुञ् घातयामङ्गतवचसं यदि विजितवान् रा
मोदाशरथिः किन्ततः किं तापसः शूरः ॥ ३९ ॥

तमित्यादि । भीतङ्कारं त्वं भीतोऽभीत्युक्त्वा आक्रुश्य तं मारीचं भ०
रावणः प्रत्यभाषत प्रत्युचे भीतंकारमिति कर्मणश्चाक्रोशे कृञो
भाषणार्थे क्त्वा चणम् खिदचेति परः स्वमते तमाक्रुश्य प्रत्य
भाषत तं किम्भूतं भीतं भययुक्तं पुनः किम्भूतं कारं योरणे दुरुप
स्थान इत्यादेर्विज्ञापयितारं कृकड्विज्ञाने इत्यस्मात् अयन्तात्
कभावेऽमोति कर्त्तरि धञ् किम्वा चणमेत्यस्य योगविभागात्
आक्रोशे चणम् मनीषादित्वात् पूर्वपदस्य द्वीकान्तत्वं किं प्रत्य
भाषतेत्याह स राघवोयातयामं वृद्धं रामं जामदग्न्यं विजित
वान् ततः किं नहि वृद्धजयेन शौच्यं ज्ञायते । यातयामस्तु जीर्णे
स्यात् परित्यक्तोऽजिह्वतेऽपि चेति विश्वः ॥ ३९ ॥

अघानि ताडका तेन लज्जाभयविभूषणा । स्त्रीजनैः कर्मणि लुब्धं लज्जा भयं च विभूषणं यस्याः स्त्रीलाजं शौर्यम् एवं विधाया अनेन रामेण यदि गर्ह्यमपि हननं स्त्रीजनैः श्लाघ्यं श्लाघनीयम् कृत्यानां कर्त्तरिवेति तृतीया तं धिकं तं लोकं लुब्धमानसं हिनमानसम् ॥ ४० ॥

अ०म० अघा । तेन रामेण ताडका अघानि व्यापादिता हन्तः कर्मणि लुब्धं लज्जा भयं च विभूषणं यस्याः स्त्रीलाजं शौर्यम् एवं विधाया अनेन रामेण यदि गर्ह्यमपि हननं स्त्रीजनैः श्लाघ्यं श्लाघनीयम् कृत्यानां कर्त्तरिवेति तृतीया तं धिकं तं लोकं लुब्धमानसं हिनमानसम् ॥ ४० ॥

भ० अघानोत्यादि । लज्जा भयञ्च विभूषणं यस्याः सा ताडका तेन रामेण अघानि मारिता हन्तः कर्मणि लुब्धं लज्जा भयं च विभूषणं यस्याः स्त्रीलाजं शौर्यम् कृत्यानां कर्त्तरिवेति तृतीया तं धिकं तं लोकं लुब्धमानसं हिनमानसम् ॥ ४० ॥

यद्गेहेनर्दिनमसौ शरैर्भीरुमभाययत् । कुब्रह्मयज्ञके रामा भवन्तं पौरुषं न तत् ॥ ४१ ॥

अ०म० यद्गेहे । अमौ रामो यद्भवन्तं भीरुं शरैरभाययत् भायितवान् षुगात्मनिपदे न भवतः भयहंतोरभावात् अत्र हि शरेभ्यां भयम् ननु रामात् तत् किम्यौरुषम्युरुषकारः किमसौ पुत्रादित्वा दण्णेनर्दिनं यद्गेहेनर्दिनं पात्रसमितादित्वात्सः कुब्रह्मयज्ञके कुस्मिता ब्रह्माणः कुब्रह्माः कुःपापार्थं इति सः कुमहज्जामन्यतरस्यामिति समासान्तष्टच् तेषां कुस्मिता यज्ञः तस्मिन्सति

कुत्सायाङ्गन् तेन प्रूरयन्त्योऽहं रणान्तेन निरस्यः इत्यपुष्कल
मुक्तम् ॥ ४१ ॥

यद्गदत्यादि । असौ रामः कुवन्नयज्ञके यद्गवन्तं प्ररेरभा भ०
ययत् अत्राययत् तदपि न पौरुषं कथमित्याह भीरुं भवन्तीन्
अतएव गेहेनर्द्दिनं स्वगृहएव नर्द्दीति अद्यादित्वाणि पात्रे
समितादित्वात् चेषे समाशेषविभक्त्यलोपश्चेति परः अभाषवदि
ति भियोऽन्यक्तात् घी स्त्रिभोर्घाङ्घर्षे औ मञ्जेत्यस्य भीर्भीष्
वेत्यस्य च नात्र विषयः यतः प्ररेभ्य एवात्र भयं विवक्षितं नतु
प्रयोजकात्कर्तुः कुत्सितोव्रज्जा ब्राह्मणः कुवन्नः देशद्रुहणः
कुमहङ्गान्तुवेति पक्षे षः तस्य कुत्सितोव्रज इति निन्द्यायां विकार
संधेत्यादिना कः अतएव प्रयोजनाभावान्नत्र समसा राक्षसा
न गच्छन्ति पुरुषस्य भावः कर्म वेति पूर्वेषु षः ॥ ४१ ॥

चिरकालोषितं जीर्णं कीटनिष्कृषितं धनुः । किं
चित्रं यदि रामेण भग्नं क्षत्रियकान्तिके ॥ ४२ ॥

चिर । यदि रामेण क्षत्रियकान्तिके कुत्सितक्षत्रियसमीपे ज०म
भग्नधनुः किन्तश्चित्रमाश्चर्यं क्षत्रिया जनकादयः तस्य कुत्साया
ङ्गन् क्षत्रियकस्थान्तिके दूरान्तिकार्थयोगे षष्ठीसमासं विधाय
पश्चात्सप्तम्यधिकरणे चेति चकाराद्दूरान्तिकार्थेभ्यश्चेति सप्तमी
किमिति न चित्रमित्याह चिरकालमुषितमिति कालाध्वनोरि
ति द्वितीयां विधाय अत्यन्तसंयोगेचेति द्वितीयासः जीर्णञ्चि

रकालोषितत्वात् जृष्वयोहानौ निष्ठा अतर्द्भ्रुतोः इकोहलि
चेति दीर्घः रदाभ्यामिति निष्ठानत्वम् कीटैर्घुणैर्निष्कुषितङ्गा
दितं निरःकुष इत्यनुवर्त्तमाने इष्निष्ठायामितीट् ॥ ४२ ॥

- भ० चिरेत्यादि । चत्रियकान्तिके कुत्सितानां चत्रियाणां जन
कादाजां निकटे यदि रामेण धनुर्भङ्गं तदपि किं चित्रं कथं न
चित्रमित्याह चिरकालोषितं चिरकालं व्याप्य स्थितं सदाध्वादि
व्याप्ताविति द्वितीया तथा समासः ततएव जीर्णं जूजरायां हानौ
क्तः अदिरणावितोर् व्यनक्तयथीति दीर्घः सूल्वाद्यादिति नका
रः कीटैर्घुणैर्निष्कुषितं अन्तःखादितं नेमडीत्यादौ निष्कुषवर्जं
मात् इमं षत्वविधानं गवाक्षजालंरभिनिष्पतन्त्य इत्यत्र व्याख्या
तं ईदृशधनुर्भङ्गस्याघयेत्र चत्रियाणां कुत्सा ॥ ४२ ॥

वनतापसके वीरौ विपत्ते गलितादरौ । किं चित्रं
यदि सावज्ञौ ममृतुः खरदूषणौ ॥ ४३ ॥

- ज०म० वन । वने तापसोवनतापसः कुत्सायां कन् तस्मिन् तापसके
रामे सावज्ञत्वाद्गलितादरौ विपत्ते किमयङ्करिष्यतीत्यश्रद्धये
व योधितवन्तौ खरदूषणौ यदि ममृतुः मृतौ कोदोषः कि
ञ्चित्रं विपतेर्भुङ्क्लिङ्कोयेति नियमात् लिख्यात्मनेपदन्न भवति
॥ ४३ ॥

- भ० वनेत्यादि । खरदूषणौ यदि ममृतुः तदापि किञ्चित्रं नैवा
सुख्यमित्यर्थः तपःशीलस्तापसः वने कुत्सितस्तापसो वनतापसको
रामस्तस्मिन् विपत्ते किमयं करिष्यतीति मत्वा गलितादरौ

वीरावपि मावञ्चौ विपक्षादराभावात् युद्धेऽपि मावहेनौ मृड
ष्टीब्धीममिति निघमात् नवशःपमे इति त्रितोऽन्यत्वात् व्याः पर
सौपदं ॥ ४३ ॥

त्वञ्च भीरुः सुदुर्वुद्धे नित्यञ्च रणकाम्यमि । गुणां
स्यापङ्गुपेऽस्माकं सौपि शत्रून् नः सदा ॥ ४४ ॥

त्वञ्च । हे दुर्वुद्धे त्वम्युनः भीरुश्च भवसि नित्यञ्च रणकाम्यमि ज०म०
आत्मनोऽनिशं रणमिच्छसि आत्मैकाया द्वाभ्यश्च अस्माकञ्च मतो
गुणानपङ्गुषु अपनयसि ऋड् अपनये आदादिकः डित्वात्तड्
शत्रून् नाऽस्माकं सौपि सौतेः उतो वृद्धिर्लुकि हलि ॥ ४४ ॥

त्वञ्चेत्यादि । हे दुर्वुद्धे मारीच त्वं भीरुश्च भवसि रणकाम्यमि
च आत्मनोरणमिच्छसि च लोकाम्यक्सेच्छायां भीरोयुद्धेहाऽ
नुचितैव युद्धे पराजयोऽवश्यं एवमस्माकं गुणां स्यापङ्गुषु शौर्या
होन् अपनयसि ऋड्लचौर्ये सदा नोऽस्माकं शत्रून् सौपि युञ्ज
न्मतो रपिद्धस्युतोऽहेर्भिः ॥ ४४ ॥

शीर्षच्छेद्यमतोऽहंत्वां करोमि क्षितिवर्द्धनं । कार
यिष्यामि वा कृत्यं विजिघृक्षुर्व्यनौकसौ ४५ ॥

शीर्षं । यत एवन्निधस्वन्दुष्टः अतोऽहं त्वामौद्वितीयाया इत्या ज०म०
ष्टमिकक्षणेन त्वादेशः शीर्षच्छेद्यं, शीर्षच्छेदाहं शीर्षच्छेदाद्यत्

चितिवर्द्धनकरोमि शिरश्चित्वा थापादयामीत्यर्थः अथवा कृत्य
 करणीयं त्रिभाषाकृतघोरिति क्यप् कारथिय्यामि च कारिति
 द्विकर्मकता विजिघृक्षुः विग्रहीतुमिच्छुः सनिग्रहगृह्यांतीट् प्रति
 षेधः रुदविदेत्यादिना सनः किञ्चे ग्रहिज्जेत्यादिना सम्प्रसारणम्
 होठः एकाचो वशाभप् षटोः कस्मि वनौकसो रामलक्षणौ वन
 मोकोट्टुहं ययोः नलोकेति कर्मणि षष्ठाः प्रतिषेधः ॥ ४५ ॥

भ० शीर्षेत्यादि । अतः कारणात् अस्मद्गुणापङ्गवात् षचुस्तव
 नाच्च शीर्षच्छेदं शीर्षच्छेदार्हत्वात् चितिवर्द्धनं मृतं करोमि शिर
 श्चित्वा मारयामीत्यर्थः शीर्षच्छेदमर्हतीत्यर्थे ढघकादिति यः
 किम्वा द्विदोष्यण् शीर्षच्छेद्यः शीर्षच्छेद्यं यस्यति वा विग्रहः अथवा
 कृत्यं कार्यत्वात् कारथिय्यामि यदि जीवनेच्छास्ति तदा मत्कृत्यं
 कुञ्चितिभावः कृत्यप्रमृजति पच क्यप् घाऽऽत्रैरिति प्रयोज्य
 कर्तुः पचे कर्मत्वं वनमेव श्रांकाययोस्ता रामलक्षणौ विग्रहीतुं
 योधयितुं अभिभवितुं वा इच्छुरहं ग्रहेः सन् नेमुगुहग्रह इति
 इमनिषेधः ग्रहस्वप्प्रच्छाजिः ॥ ४५ ॥

तमुद्यतनिशातासिं प्रत्यवाच जिजीविषुः । मारी
 चोऽनुनयंस्तासादभ्यमित्वा भवामि तं ॥ ४६ ॥

ज०म० तम। तं रावणं एवमुक्तवन्तं निशात इति शांकारन्यतरस्यामि
 तीलाभावपक्षे रूपं उद्यतः उत्थापितः निशातस्तीक्ष्णाऽसिरेण
 तस्मारीचस्तासात् प्रत्यवाच वचनमुक्तवान् अभ्यमित्वाभवामि

ते अभिचस्याभिमुखमभ्यमिचमाभिमुख्येऽव्ययीभावः अभ्यमिच
मलङ्कामीत्यस्मिन्नर्थे अभ्यमिचाच्छेति चकाराद्यत्सौचेति यत्
त्वदमिचमिमुखङ्कामीत्यर्थः अनुनयन् अनुकूलयन् किमर्थं
जिजीविषुः जीवितुमिच्छुः ॥ ४६ ॥

तमित्यादि । मारीचोऽङ्गीविषुर्जीवितुमिच्छुः यन् चाद्यात् म०
अनुनयन् तं रावणं प्रत्युवाच चाद्यहेतुमाह उद्यत उत्थापितो
निशातस्तीक्ष्णाऽसिधेन तं निशातेति ह्यग्नौर्वेति श्यतेः पक्षे न ङिः
किं प्रत्युवाचेत्याह अहं तेतव अभ्यमित्यः शत्रुभिमुखगामी भवामि
अमिचस्य अभिमुखं अभ्यमिचं आभिमुख्येऽव्ययीभावः अभ्यमिच
शब्दादिदं गच्छतीत्यर्थे विकारसंघेति यः ॥ ४६ ॥

हरामि रामसौमित्रो मृगोभूत्वा मृगद्युवौ । उद्यो
गमभ्यमित्रीणो यथेष्टं त्वञ्च सन्तनु ॥ ४७ ॥

हरा । अहमृगोभूत्वा रामसौमित्रो हरामि देशान्तरम्प्रा म०म०
पयामि आखेटकाभिरतत्वात् यदाह मृगद्युवौ मृगैर्दीव्यत
इति क्विप् ष्ठाःशूडनुनासिके चेति चकारात् कौ च ऊट् यष्ठा
देशः उवङ् मृगद्युताविति पाठान्तरम् तच्च युअभिगमने मृ
गान् द्यौति अभिगच्छतीति क्विप् त्वञ्च यथेष्टं यथारुचि तमु
द्योगं सन्तनु विस्तारद्भुर्वित्यर्थः तनोतर्लोऽटि उतत्रेति हेर्लुक्
अभ्यमित्रीणः अमिचमिमुखमलङ्कामी अभ्यमिचाच्छेति चका
राद्यत्सौचेति खः ॥ ४७ ॥

भ० हरेत्यादि । उपायं दर्शयन्नाह अहं मृगोभूत्वा रामसौ
 मित्री हरामि अन्यत्र नयामि यतस्तौ मृगशुभौ मृगयारसिकौ
 मृगैर्दीव्यत इति क्षिपि ह्योःशूटाविति वस्योऽट् धोरियुवचि मृग
 द्युताविति पाठे द्युलभिसर्पणे इत्यस्मात् क्षिपि स्वस्यतन्पितीति
 तन् मृगाभिगामिनावित्यर्थः तन्स्वमपि अभ्यमित्रीणांयथेष्ट
 मुद्योगं सन्तनु तनदुञ्ज्विस्तारे हेलीपोऽस्योप्राप्तेति हिलोपः
 अभ्यमित्रीण इति अभ्यमिव्यवत् ॥ ४७ ॥

ततश्चित्रीयमाणोऽसौ हेमरत्नमयोमृगः । यथा
 मुखीनः सीतायाः पुत्रुवे वज्र लोभयन् ॥ ४८ ॥

ज०म० ततः । उक्तानन्तरमसौ मारीचो मायामृगीभूतः सन् हेम
 रत्नमयः रत्नञ्च हेमचेति विमृश्य मयद्वैतयोर्भाषायामिति वि
 कारं मयट् निर्मलत्वात् सीताया अपता यथामुखीनः प्रति
 विस्वाश्रय इव भूत्वा पुत्रुवे भ्रमतिस्म इवशब्दलोपोद्रष्टव्यः यथा
 मुखन्दर्शनमिति यथामुखमस्युखस्य दर्शनः खः वज्र लोभयन्
 सुष्टु स्पृहाञ्जनयन् यतश्चित्रीयमाणः आश्चर्य्यभवन् हेमरत्न
 मयत्वात् नमोवरिवदत्यादिना क्श्चिचिङ्आश्चर्य्यं ऊकार
 स्यात्प्रनेपदार्यत्वात् शानच् अवयवकृतं चिङ्गं समुदायस्य भव
 तोति ॥ ४८ ॥

भ० ततइत्यादि । ततोवचनामन्तरं असी मारीचो मायया हेम
 रत्नमयोमृगः सन् सीतायायथामुखीनोऽयतः स्थायी भूत्वा वज्र

लोभयन् चक्षुःसृष्टा जनयन् पुत्रवे ध्रमतिष्ठ मुद्ग्नतौ ठी चित्रं
 करोतीति चित्रोयमाणः चित्रङ्ग्रास्यर्थे कश्चादित्वात् क्यः
 ङित्वादात्मनेपदं हेम रत्नञ्च प्रसृतं यचेति प्रसृतार्थे मचट्
 वाङ्मन्यात् विकारदत्यंके मुखस्य सदृशं यथामुखं दर्पणादिस्य
 प्रतिबिम्बमुच्यते सादृशेऽव्ययीभावः मृगस्य रत्नमयत्वेन स्रष्ट
 तथा यथा मुखं दृश्यतेऽचेति विकारसंघेत्यादिना तदत्र दृश्यते
 इत्यर्थे ईनःवस्तुतस्तु उपचारात् यथामुखीनशब्देऽभिमुखमाचेऽ
 पि वर्तते सीताभिमुखाभूत्वेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

तेनादुद्युषयद्रामं मृगेण मृगलोचना । मैथिली
 विपुलोरस्कं प्रावुवूर्षुर्मृगाजिनं ॥ ४९ ॥

तेना । तेन मृगेण मैथिली सीता राममदुद्युषयत् क्रीडित् ज०म०
 मिकन्तमयुक्तवती गृह्यतामयमिति इवन्तस्य दिवेः समीवन्तेत्या
 दिना, यदा नट् तदा च्छेःगूट् द्विर्वचनम् तस्मात्सनक्तण्य
 नात् लङि रूपम् मृगलोचना मृगस्य लोचने इव लोचने
 यस्याः मध्यपदलोपी सः विपुलोरस्कं विसीर्षवचसलमुरःप्र
 भृतिभ्यः कप् किमर्थमदुद्युषयत् मृगाजिनमृगचर्म प्रावुवूर्षुः प्राव
 रित्तुमिहुः प्राङ्पूर्वस्य वृद्ध इट्मनिवेत्यनित्पत्ते अङ्गानगमां
 सतीति दीर्घः उदोऽप्यूर्वस्येत्युत्वम् रपरत्वं वैरूपधायादीर्घ
 इकः द्विर्वचनम् इण्कोरिति षत्वम् रेफस्त्रेण्यहणेन यदृणाह
 न्योऽपि वकार श्रोत्र्ययहणेन गृह्यते ॥ ४९ ॥

भ० तेनेत्यादि। मैथिली मृगाजिनं मृगस्य चर्म प्राबुवर्षुः प्रा
 वरीतुं परिधातुमिच्छुः सती तेन मृगेण रामं अद्दुषयत क्वे हि
 तुमिच्छामकारयत् दिवेः सन् भ्रुजश्चिखुयुर्णभरदरिद्रेत्यादि
 ना पक्षिगमिण्णर्तामिन्ति गुणाभावे ह्याःश्टाविति वक्ष्य ऊत्वं
 तताद्वित्वं जिःप्ररणे दिवेरकर्मकत्वात् घाञ्जाञ्जरिति प्रथोज्यक
 क्तुः कर्मत्वं सा कोट्यो मृगस्यव लाचने यस्याः सा तथा
 रामं कोट्यं विपुलं प्रकीर्णमुरावचःखलं यस्य तं उरःप्रभृ
 तितः कोवङ्गत्रोच्चाविति परः स्वमतं स्वार्थे कः प्राबुवर्षुरिति वृज
 वरणे सन् घाञ्जनिङ्गमा स्याद्यद्दुरिति पक्षेऽनिम् दन्त्योष्ठ्य
 स्याथोष्ठ्यकार्यत्वात् च्छदिरणावूर्वाष्ठ्यादिति उर् व्यनचतयो
 ति घः ॥ ४० ॥

योगक्षेमकरं कृत्वा सीताया लक्ष्मणं ततः । मृग
 स्थानुपदी रामो जगाम गजविक्रमः ॥ ५० ॥

ज०म योग। ततोद्दुषूपानन्तरं रामोजगाम योगक्षेमौ शरीर
 स्थितिपालने करोतीति कृञोहेलित्यादिना हेतौ टः यद्व्यवता
 तदन्तविधेरभावात् क्षेमाप्रियमद्रेणचेत्यण्खच्चा न भवतः सी
 तायाः स्थितिपालनहेतुभूतं लक्ष्मणकृत्वा रामः मृगस्थानुपदी
 अन्वेष्टा अनुपद्यन्वेष्टेति निपातनात्पाधुः गजविक्रमः गजगमन
 मिव गमनं यस्येत्यर्थः ॥ ५० ॥

योगेत्यादि। ततोऽनन्तरं लक्ष्मणं जानक्या योगक्षेमकर

हत्वा गजविक्रमो हस्तिपराक्रमो हस्तिगमनतुल्यगमनोवा रामो
मृगस्यानुपदी सन् जगाम फलपुष्पादेरलम्बस्य साधनं योगं
शरीरादेर्लम्बस्य पालनं चेमः तौ करोतीति स्रकुष्टः अनुपदं
यातीति वाञ्छत्यात् इन् अनुपदमनुगमनं विद्यतेऽस्येति नैका
आदिति इन् अस्रष्टर्य्यनुपदादिनिति परस्रचं ॥ ५० ॥

स्थायं स्थायं क्वचिद्यानं क्रान्त्वा क्रान्त्वा स्थितं क्वचित्।
वीक्षमाणामृगं रामश्चित्रवृत्तिं विसिन्धिये ॥ ५१ ॥

स्थायम्। मृगश्चित्रवृत्तिमद्भुतशरीरचेष्टं वीक्षमाणारामो ज०म०
विसिन्धियं विस्रितः शिङ्गोऽङ्गित्वादात्मनेपदं षोपदेशत्वाच्चाभ्या
से एः परस्य सस्य पः चित्रवृत्तितां दर्शयन्नाह स्थायं स्थायं स्थित्वा
स्थित्वा क्वचिन्नदेशे यानं क्रान्त्वा क्रान्त्वा क्वचिन्नदेशे उत्प्लुत्यो
त्प्लुत्य स्थितम् आभीक्ष्णे णमुति क्वाप्स्लेणमुलौ दिव्यचनञ्च
॥ ५१ ॥

स्थायमित्यादि। मृगं वीक्षमाणो रामो विसिन्धिये विस्रितः भ०
शिङ्गोऽङ्गं रूपं षोपदेशत्वात् खेरिलात् षत्वं श्रुधोरितोयः विस्रिये
हेतुमाह चित्रवृत्तिं आश्चर्य्यचेष्टं चित्रवृत्तित्वं दर्शयति स्थित्वा
स्थित्वा क्वचित् गच्छन्तं चणत्वाभीक्ष्णेपूर्वकाले इति चणम् आ
भीक्ष्णे द्वित्वं लोकतः सिद्धमिति स्मारं स्मारं नमसीत्युदाहरणेन
आपितं क्वचित् क्रान्त्वा क्रान्त्वा उत्प्लुत्य उत्प्लुत्य स्थितं क्रमोर्धो
वेति पचे दीर्घः ॥ ५१ ॥

चिरं क्लिशित्वा मर्माविक्रामोविलुभितस्रवं । शब्दा
यमानमव्याप्सीत् भयदं क्षणदाचरं ॥ ५२ ॥

ज०म० चिरम् । रामः क्षणदाचरस्मारीचमव्याप्सीत् विद्धवान् व्यधे
र्लुङिः हलन्तलक्षणावृद्धिः मर्माविक्रामः मर्माणि विध्यतीति द्विप्
नहिवृत्तीत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घत्वं चिरं क्लिशित्वा महान्नाङ्का
लमायस्य अत्यन्तसंयोगे द्वितीया क्लिशः क्लानिष्ठयारिणि विक्र
स्यनेट् तत्र रत्नायुषादिति कित्वविकल्पे मृदमृदेत्यादिना
कित्वं विलुभितस्रवं व्याकुलितगमनं लुभाविमोहन इत्याट् विमो
हनं व्याकुलीकरणम् शब्दायमानं शब्दकुर्वाणं शब्दवैरंति
क्यङ् भयदन्निशाचरं शब्दत्रिषेपणं वा ॥ ५२ ॥

भ० चिरमित्यादि । रामश्चिरकालं क्लिशित्वा आन्तोभूत्वा
भयदायकं क्षणदाचरं तं राक्षसं अव्याप्सीत् व्यप्सिताडे टी
पृक्लिङ्गुदितदम् इति क्लिप्तेः पक्षे इमं मेमचुधेत्यादां क्लिशवर्जं
मात् न गणः मर्माणि विध्यतीति द्विप् जिः वारुन्नाघङ्काविति
दीर्घनिर्देशात् कश्चित् द्विवन्ते पूर्वपददीर्घत्वं स्यादिति सूचितं
आङ्पूर्वस्य रूपं वा मर्मावित् मर्माज्ञोवा वेत्तेरूपं विलुभितस्रवं
मर्माताडनात् व्याकुलगतिं लुभशविमोहने विमोहनं व्याकुलीक
रणं चुधवसपूजेत्यादिना इम् शब्दायमानं शब्दं कुर्वाणं शब्द
सुखकष्टादेरिति श्लुः भयदमिति ष्टगस्य शब्दक्रियाया ता वित्रे
षणं ॥ ५२ ॥

श्रुत्वा विस्फूर्जयुप्रख्यं निनादं परिदेविनी । मत्वा
कष्टश्रितं रामं सौमित्रिं गन्तुमैजिहत् ॥ ५३ ॥

श्रुत्वा । विस्फूर्ज्यप्रख्यं वज्रनिर्घोषतुख्यं दुष्प्रोस्फूर्जावज्रनिर्घोषे
द्वितो ऽयुष् निनादं ब्रह्मं नौषदनदेति विकल्पनात् पक्षे वज्रश्रुत्वा
मैथिली कष्टश्रितं कष्टप्राप्तं रामं द्वितीयाश्रितेत्यादिना मः
मत्वा बुद्ध्वा कष्टप्राप्तेन रामेण मृतमिति परिदेविनी परिदेवन
श्रीला ब्रह्ममाना समृचानुरुधेत्यादिना घिनुष् सौमित्रिक
न्मुमैजिहत् ईहाकारितवती ईदंथंन्नात् लुङि दिर्भचनेषीति
स्यानिवह्नावादजादेर्द्वितीयस्येति द्विब्रह्मस्य दिर्भचनम् अभ्यास
कार्यञ्च ॥ ५३ ॥

ज०म

श्रुत्वेत्यादि । विस्फूर्ज्यप्रख्यं वज्रनिर्घोषतुख्यं निनादं श्रुत्वा
कष्टश्रितं कष्टं प्राप्तं रामं मत्वा परिदेविनी परिदेवनश्रीला
अर्थात् शीता सौमित्रिं गन्तुं ऐजिहत् चेष्टामकारयत् ईहङ्चे
ष्टायां जिःपेरणे अङ्कि चेर्द्वित्वं द्वोस्फूर्जावज्रनिर्घोषे दीर्घवानि
त्येके द्वितोऽयुर्भावे ॥ ५३ ॥

भ०

एष प्रावृषिजाश्रोदनादी भ्राताविरौति ते । ज्ञा
तेयं कुरु सौमित्रे भयात्त्रायस्व राघवं ॥ ५४ ॥

एष । एष ते भ्राता रौति उतोवृद्धिरित्यौकारः प्रावृषि
जातः प्रावृषिजः सप्तम्याञ्जनैर्ऽः प्रावृडित्यादिना सप्तम्या अलुक्
सचाश्रोदस्येति विज्ञेपणमिति सः तेदन्नदतीति कर्त्तर्युपमाने
णिनिः तस्मात्सौमित्रे ज्ञातेयं ज्ञातिभावन्नत्कर्म वा कुरु कपिज्ञा
त्योर्ऽक् तेन भयात्त्रायस्व राघवम् ॥ ५४ ॥

ज०म०

भ० एषदत्यादि । हे मीमिचे एष ते तव भ्राता विरौति शब्दा यते हलध्वनौ रपिड्ढस्युतोऽदेभिः प्राट्षि वर्षाकाले जातः प्राट्षि अजनादिति उः सरसिजमित्युदाहरता कश्चित् समासे विभक्तेरलुगिति सूचितं अभोददातीति अभोदः पूर्ववत् उः प्राट्षिजस्यासौ अभोदोमेघस्येति सरव नदतीति यहादित्वा लिन् त्वं ज्ञातेयं ज्ञातिकर्म कुरु किन्तदित्याह भयाद्राघवं चाय स्र विकारसंघेत्यादिना कर्मण्यर्थे ज्ञातेः षोयः ॥ ५४ ॥

रामसंघुषितं नैतन्मृगस्यैव विवञ्चिषोः । रामस्र
नितसङ्गाशः खान इत्यवदत्स तां ॥ ५५ ॥

ज०म० राम । रामसङ्घुषितं रामशब्दितमेतन्न भवति घुषिरवि शब्दार्थः तस्य निष्ठायां रुच्यमत्वरंत्यादिना विकल्पनेट् मृगस्य विवञ्चिषोः क्लियितुमिहोः वञ्चगता भौवादिकः तस्यानेकार्थत्वात् प्रलम्भनइति चौरादिकस्याण्यन्तस्य वा प्रयोगः येषामनित्येष्यन्ताद्युरादयइति दर्शनं तेषां मतेनात्रापि सिध्यति एष खानोध्वानः खनहमंवेति पचे घञ् कोट्टशः रामस्रनितसङ्गाशः रामशब्दानुकारीति तां सीतां एवमवदत् उक्तवान् सलक्षणः ॥ ५५ ॥

भ० रामेत्यादि । सलक्षणसंज्ञां सीता इत्यवदत् किन्तदित्याह एतन्न रामसंघुषितं घुषरवे विवञ्चिषोर्वञ्चयितुं क्लियितुमिहो मृगस्यैव एष खानः शब्दः रामस्रनितस्रुच्यः वञ्चकञ्चने कित्वात् चौरादिकः वञ्चनं प्रलम्भनं चुर्भोजिर्व्वेति व्यभावपचं

रूपमिदं केचिन्नुवच्चगत्यां चौरादिकोधातोरनेकार्थत्वात् प्रस
 भनेऽपि वर्त्तत इत्याहुः स्वनशब्दे भावे ऋ स्वनितं चञि स्नानः
 ॥ ५५ ॥

आप्यानस्कन्धकण्ठांसं रुषितं सहितुं रणे । प्रोर्षु
 वन्तं दिशोवाणैः काकुत्स्थं भीरु कः क्षमः ॥ ५६ ॥

आप्या । यैरुष्ट्रैश्चै अस्मादाङ्पूर्व्यात्संयोगादेरातोधातो ३०१
 र्ष्यण्वत इति निष्ठातोमः आप्यायीष्ट्रुवावित्यस्य वा रूपम्
 आदितश्चेति निष्ठानत्वं पीभावस्तु आङ्पूर्वस्य लन्धूधोरिति वच
 नात् इह न भवति आप्यानस्कन्ध इति आप्यानं सूत्रं स्कन्ध
 कण्ठांसं यस्य काकुत्स्थस्य वाङ्गिरोऽमः तस्य पश्चिमोभागः
 स्कन्धः तं रुषितं क्रुद्धं रणे संग्रामे सहितुं हे भीरु कातरे कः क्षमः
 ब्रह्मः अपि तु न कोऽपीत्यर्थः क्षमैः ब्रह्मैत्यर्थत्वात् तदुपपदे ब्रह्म
 धृषेत्यादिना तुमुन् तीव्रसहेत्यादिना वेट् ककुत्स्थस्यापत्यं का
 कुत्स्थः शिवादिभ्योऽण् कस्मात् क्षम इत्याह प्रोर्षुवन्तन्दिशोवाणैः
 यतः सर्वा दिशः वाणैः कादयन्तं ऊर्णोतिः ब्रतरि उवङ् क्षमत
 इति क्षमः पचाद्यच् ॥ ५६ ॥

आप्यानेत्यादि । हे भीरु कातरस्त्रभावे रणे रुषितं क्रुध्यन्तं का ३०
 कुत्स्थं रामं सहितुं अभिभवितुं कः क्षमः ब्रह्मः न कोऽपीत्यर्थः
 वेमसहस्रभद्रत्यादिना उभयत्र पञ्चे इम् क्षमैः पचादित्वाद्
 ककुत्स्थस्यापत्यं इति शिवादिन्मात् ष्यः आप्यानं सूत्रं स्कन्धक
 ण्ठांसं यस्य तं आप्यायीष्ट्रुवैश्चै आदित्वात् सूत्राद्येदिति ऋ
 नकारः योर्लोपो हस्यथे इति यलोपः आङोऽन्धोरिति निय

मात् न प्यादेशः षैड्दृष्टावित्यस्य रूपं वा अनाभुजश्चिरः वाणे
दिशः प्रोर्णवन्तं आच्छादयन्तं ॥ ५६ ॥

देहं विभ्रक्षुगस्त्राग्नौ मृगः प्राणैर्दिदेविषन् । ज्याघु
एकठिनाङ्गुष्ठं राममायान्मुमूर्षया ॥ ५७ ॥

ज०म० देहम् । एष मृगो राममायात् आगतवान् यातेर्लङ्घि रूपम्
किमर्थं देहं शरीरं अस्त्राग्नौ अस्ते अग्नाविव विभ्रक्षुः भ्रष्टुमिच्छुः
भ्रस्जः सनीवन्तर्द्धेत्यनेडभावपक्षे स्त्राः संयोगोद्योरित्यनेन सलो
पे षत्वकुत्वयोश्च रूपम् प्राणैर्दिदेविषन् क्रीडितुमिच्छन् दिवः
कर्षं चेति चकारात् करणसंज्ञा सनीवन्तेतोऽपक्षे रूपम् ज्याघा
गुणेन घुष्टौ निघृष्टौ ततएव कठिनौ अङ्गुष्ठौ सव्यापनस्य कर्षणा
द्यस्य घुषिरविशब्दनदति निष्ठायामनिट् मुमूर्षयः मर्तमिच्छया
मृङ्ः सनि उदोऽप्यपूर्वस्येत्यलम् अः प्रत्ययात् ॥ ५७ ॥

भ० देहमित्यादि । एष मृगामुमूर्षया मर्तमिच्छया राममा
यात् आगच्छत् याप्रापणे घी मृङ्ः सनि घौऽङ्गनिङ्गुमामिति
दीर्घे छदिरणाविति उर् रामस्य अस्त्रमग्निरिव तत्र स्वदेहं
भ्रष्टुमिच्छुः भ्रस्जः सनि भ्रस्जप्रिस्वयूर्धुभरदति इमोऽभावपक्षे
स्यादेः नोऽलोपः अस्त्राजिति षड् षडोःकःसे प्राणैर्दिदेविषन्
क्रीडितुमिच्छन् इवन्तत्वात् पूर्वेषु पक्षे इन् ज्याघुष्टो धनुर्गुण
निष्पिष्टः कठिनाङ्गुष्ठोयस्य तं रामं घुषशब्दे सुभवाठेत्यादिना
निपातः निपातात् निष्पेषणार्थोऽपि गम्यते गुणनिष्पेषेऽङ्गुष्ठका
ठिन्यं युक्तं निपातोऽपि शब्दार्थ एव इति चेत् ज्याघा घुष्टः शब्दितः
सुप्रसिद्धः कठिनाङ्गुष्ठोयस्येति ॥ ५७ ॥

शत्रून् भीषयमाणं तं रामं विस्मापयेत कः । मास्र
भैषीस्त्वयाद्यैव कृतार्थोऽद्रक्ष्यते पतिः ॥ ५८ ॥

शत्रून् । तं रामं शत्रून् भीषयमाणभीतान् कुर्वाणं भियोहे ज०३
तुभये पुक् भीस्वोर्हेतुभयइति तड् विस्मापयेत कः चुभितचिन्त
कुर्यात् नैवेत्यर्थः नित्यं स्मयतेरिति णावात्वम् अर्तीत्यादिना
पुक् निमन्त्रणे नियोगे वा लिङ् पूर्ववदात्मनेपदं तस्मान्मास्र
भैषीः माभूर्भिता स्तोत्तरेल्लङ्चेति चकारान् लुङ् चिचि
वृद्धिः त्वया अद्यैव कृतार्थः पूर्णमनारथः पतिर्द्रक्ष्यते वृत्रैः कर्म
णि लट् ॥ ५८ ॥

शत्रून् इत्यादि । शत्रून् भीषयमाणं भीतान् कुर्वाणं रामं को भ०
विस्मापयेत चुभितइदयं कुर्यात् न कोऽपीत्यर्थः स्मिभ्योर्घाड्घर्णे
मञ्चेति स्मिधातेरिकार आ मञ्च भोर्भीष्वेति भियः पक्षे भीषा
देशः तस्मात् त्वं मा भैषीः भयं न कुरु मास्तेनघोश्चाविति टी
प्रजवदेति त्रिः मायोगे अमागमाभावः त्वया अद्यैव कृतार्थः
कृतकृत्यः पतिर्द्रक्ष्यते वृत्रैः कर्मणि ती वृत्रोऽकिञ्चिदिति रेफः
॥ ५८ ॥

यायास्त्वमिति कामोमे गन्तुमुत्सहसे न च ।
कामयितुं त्वं मामित्यसौ जगदे तथा ॥ ५९ ॥

याया । तदन्वेषणाय यायास्त्वमिति कामोऽभिवाचः काम ज०
प्रवेदने कश्चिति इत्यकश्चित्युपपदे लिङ् न च गन्तुमुत्सहसे प्रक

धृषेति तुमुन् तस्मान्नुनस्मान्नाहामयितुमिहुः एषणशीलः समान
कर्त्तृकेषु तुमुन् विन्दुरिहुरिति निपातनात्साधुः इत्येवमसौ न
क्षणे जगदे गदितस्तथा सीतया ॥ ५८ ॥

भ० यायाइत्यादि। त्वं रामान्वेषणाय यायाइति मे मम
कामोऽभिलाषः कामोक्तेऽकषितीति खी नतु गन्तुं उत्सहसे
तस्मात्त्वं मां कामयितुं इच्छुः इच्छतीति इच्छुः विन्दिहृइति
निपातः कमच्छतो गुपूधूपेति कमर्जिड् इत्यसौ लक्षणस्तथा
सीतया जगदे कर्मणि ठी ॥ ५८ ॥

मृषोद्यं प्रवदन्तीं तां सत्यवद्योगघूत्तमः। निर
गात् शत्रुहस्तं त्वं यास्यसीति शपन् वशी ॥ ६० ॥

ज०म० मृषो। माह्वामयितुमिहुरित्येतन्मृषोद्यम् मृषावादं राज
स्येत्यादिना भावे क्यप् यजादित्वात्सम्प्रसारणं प्रवदन्तीं तां मी
तां रघूत्तमो लक्षणः शपन् शत्रुहस्तं त्वं यास्यसीति शपन्प्रयच्छन्
भौवादिकोऽत्र अपिर्न देवादिकः निरगात् निर्गतः तस्मादुटजा
दित्यर्थात् कथं मृषोद्यमित्याह वशी वन्नमं वशः इन्द्रियसंय
मनं वज्रिरण्यारूपमंख्यानमित्यप् मयस्यासि सवशी जितेन्द्रियः
अतएव सत्यवद्यः अविद्यवादी शत्रुहस्तं यास्यसीति सत्यं वद
तीति कृत्यस्युटोवङ्गलमिति कर्त्तरि यत् वदः सुपि क्यप्चेति चका
राद्यत् भावे वा यतं विधायाच् अर्गभादित्वात् ॥ ६० ॥

भ० मृषोद्यमित्यादि। त्वं शत्रुहस्तं यास्यसीति तां सीतां शपन्
शपन् प्रयच्छन् रघूत्तमो लक्षणेनिरगात् निर्गतः इष्णतौ

गाद्या भूख्येति सेर्लुक् इच्छुः कामयितुं मामिति मृषोद्यं मिथ्या
 वार्दं प्रवदन्तीं मृषोपपदं वदेमित्यं क्यप् खर्ब्दः क्यप्यावित्य न
 न्तरं मृषोद्यं नित्यमित्युक्तं यदस्वपाद्योरिति जिः सत्यं वदतीति
 कृद्धोः कभावइत्युक्तेः कर्त्तरि यः सत्यवद्यः खर्ब्दः क्यप्याविति
 भावे ये सत्यं वद्यं विद्यते अस्यति अर्त्तआदित्वाद्वा सत्यं वद्यं
 अस्येति वङ्ग्रीहिर्वा यद्वा वदनं वत् वदस्यैर्ये क्तिप् विकारसंघे
 त्यादिना तत्र साधावर्थे यः सत्यस्य करणे साधुरित्यर्थः वग्नी
 जितेन्द्रियः वग्गइन्द्रियसंयमः सोऽस्यास्तीति नैकाजादिति इन्
 अतएव सत्यवद्यः ॥ ६० ॥

कुलकं ।

गते तस्मिन् जलशुचिः शुद्धदन्नावणः शिखी । जंज
 पूकोऽक्षमालावान् धारयो मृदलावुनः ॥ ६१ ॥

गते । तस्मिन् लक्षण्ये गते सति रावणः सीतामूच इति वक्ष्य जः
 माणेन समन्धः कीदृशः जलशुचिः स्नातइत्यर्थः शुद्धदन् निर्ध
 लदशनः शुद्धा दन्ता यस्य अगाम्नेत्यादिना दन्तस्य द्वाद्देशः
 शिखा अस्वास्तीति शिखी परित्राजकः व्रीह्यादित्वादिनिः अञ्ज
 पूकः पापाशयत्वात् गर्हितञ्जपतीति लुपसदेति यङ् अपञ्ज भे
 त्यभ्यासस्य नुक् यजपदशां यङ् इत्युक्तः अक्षमालावान् अक्ष
 सूत्रयुक्तः संसर्गे मतुप् धारयतीति धारयः अनुपसर्गादिति
 शः कस्य मृदलावुनः नञ्जिह्वन्मेर्नलोपस्येत्यौणादिकञ्कारे प्र
 त्यये अलावूः तस्य विकारः फलमिति औरञ्त्तस्य फले लुक्

नपुंसकप्रसृतम् मृत्पूर्वमलावु इति मध्यपदलोपी यः कप्रयागे
कर्षश्चि वही इकोचिविभक्ताविति तुम् ॥ ६१ ॥

भ० गतेइत्यादि । तस्मिन् सख्यं गते चति रावणः समागम्य
सीतामूचे इति चतुर्थसोकोवाचयः कीदृशः अक्षय्युचिः अलन
शुचिः स्नातत्वान् शुद्धा निर्मला दत्ता यस्मिन् शुद्धदन् निपा
तनात् शिखी शिखायुक्तः नैकाजादिति इन् पापाश्रयत्वात् गर्हि
तं जपतीति अश्रुपूकः गत्यर्थात् गुणपेत्यादिना यङ् अमजप
जभेति खेर्नुण् जायुयङ्कयजजपेति ऊकः यङ्गलुक् अशमा
लावान् अश्रुचयुक्तः मृदलावुनोधारयः धारयतीति साहि
सातिचेतीति शः ङे षी मृच अलावुश्च इति समाहारदन्ने चगे
क्यवं क्लीवं मृत्पूर्वमलावु मृदलावु वा भवंदलावुरालावुराला
वुस्यादलावुचति शब्दभेदः अलावुस्तुम्बीफलं मृत् तीर्थमृत्तिका
। ६१ ॥

कमण्डलुकपालेन शिरसा च मृजावता संवक्ष्य
लाक्षिके वस्त्रे मात्राः संभाष्य दण्डवान् ॥ ६१ ॥

अ०भ० कम । कमण्डलुना कपालेन च जातिरप्राणिनामिति इन्द्रे
कवद्भावः मृजावता निर्मलेन शिरसा च उपलक्षित इत्यभूते
तृतीया संवक्ष्य परिधाय वस्त्रात्समाहादनइति मुण्डमिश्रेत्यादि
ना षिच् लाक्षिके वस्त्रे लाक्ष्या रक्ते लाक्षारोचनेत्यादिना ठक्
मात्राः कमण्डलादिकान् संभाष्य समाचित्य रात्रीकृत्येत्यर्थः

भाण्डात्मनाचयनदति पुःभाण्डेत्यादिना णिङ् दण्डवान्
गृहीतदण्डः संवर्गे मत्प ॥ ६० ॥

कमेत्यादि । कमण्डलुश्च कपालोभिरापात्रश्चेति समाहार भ०
द्वन्द्वः तेन उपलक्षितः केचित्तु कंजलं पात्रमतीति कपालः कम
ण्डलुश्चासौ कपालश्चेति कर्मधारयः तेन उपलक्षितः परि
त्राजकोहि दक्षिणकरि सजलं पात्रं धारयतीति भावदत्याहुः
मृजावता मार्जनायुक्तेन शिरसा उपलक्षितः मृजलूपगुडौ
पित्वात् भीषिचिन्तीत्यादिना ङः स्त्रीलिङ्गत्वञ्च विशेषणं ततोपा
लाक्षिके वस्त्रे संवस्य परिधाय त्रिःकल्यादेरिति वस्त्रात् जमा
च्छादने परिधाने च त्रिः संपूर्वस्यैव तदभिधानशक्तिः प्रत्ययार्थ
परित्यागस्तु धातोः स्वभावात् यदुक्तं त्रिंशपकर्ममन्वन्तः प्रकृ
तेस्तु गतार्थतेति लाक्ष्या रक्ते लाक्षिके विकारसंघेत्यादिना
तेन रक्तेऽर्थे णिकः मात्रं परिच्छदं कमण्डलुप्रभृतिं संभाण्ड्य
समाचित्य युगद्वहनार्थं राशीकृत्य भाण्डानि संचिनोतीत्यर्थं
पूर्ववत् त्रिः प्रकृत्यर्थत्यागः संपूर्वतानियमश्च मात्रा कर्षविभू
षणं । अक्षरावयवे वृत्ते मानेऽन्त्ये च परिच्छदेदिति विश्वः दण्ड
वान् गृहीतदण्डः ॥ ६२ ॥

अधीयन्नात्मविद्धिद्यां धारयन्मस्करिव्रतं । वदन्
वक्त्रुलिस्फोटं भ्रूक्षेपञ्च विलोक्यन् ॥ ६३ ॥

अधी । मा कुरुत कर्माणि शान्तिर्व्वः श्रेयसीत्येवङ्गोषयन्ति ज०म०
ये ते मस्करिणः परिव्राजकाः तेषामेतमकृद्भ्रममौ धारयन्

मस्करमस्करिणाविति परिव्राजके मट् अत्प्रविदां यागिनां
विद्यामुपनिषदमधीयन् अपन् ईड्धार्यैरिति ईड्धारंश्च अह
व्रवति कर्त्तरि शतृप्रत्ययः अन्तरा वङ्ग प्रभृतं । दन् अङ्गुलिस्फोट
मुनः स्फोटिकान्दत्वा भृक्षपञ्च विलोकयन् भुवावुत्तिक्ष्योत्तिक्ष्य
विलोकयन् उभयत्रापि स्वाङ्गं भुवदति एमुल् ॥ ६० ॥

- भ० अधीत्यादि । आत्मविदां यागिनां विद्यामुपनिषदं अधी
यन् पठन् धारीडोरक्तेश्लेश्लरिति परस्मै च स्मरते कश्चिदभि
धानात् आत्मनेपरस्मैपदिनाः परस्मैपदात्मनेपदिता मस्क
रिणः परिव्राजकस्य व्रतं धारयन् अङ्गुलीस्फोटं अङ्गुलीं स्फोट
यित्वा वङ्ग वदनमितभापितया वङ्ग हस्तमंशथैव वदतीति भावः ।
भृक्षपं भुवमुत्तिक्ष्य विलोकयन् अजुतया कटाक्षाद्यभावइत्या
शयः उभयत्र पाद्यमानात्स्वाङ्गालमिति परः वङ्ग अङ्गुलिः
स्फोटो यत्र वदनक्रियायां भुवाः क्षेपायत्र विलोकनक्रियायां
स्फोटक्षेपा घञन्ता ॥ ६३ ॥

संदिदर्शयिषुः साम निजुन्हुपुः क्षपाटतां । चक्रमा
वान् समागत्य सीतामूचे सुखाभव ॥ ६४ ॥

- ज०स० संदि ॥ इह भयन्नाभूदिति साम सान्वं सन्दिदर्शयिषुः सन्द
र्शयितुमिदुः वदन् वङ्गङ्गुलिस्फोटमिति योज्यं दृशेर्षन्तसनन्तत्वे
रूपं क्षपाटतां राक्षसत्वनिजुन्हुपुर्निन्वोत्तुमिदुः धारयन्मस्करि
व्रतमिति योज्यम् न्हातेरज्जनगमांसनीति दीर्घः कुटिलं क

मणश्चङ्गमा कर्मनित्यकौटिल्येगताविति यङ्नुगत इत्यभ्यासस्य
नुक् प्रत्ययादित्यकारः अतोऽपः यस्य हलः टाप् मा यस्मान्ति
चङ्गमावान् कुटिलगतिमानित्यर्थः समागत्य कौटिल्या मीता
मृचे किमित्याह सुखाभवेति अनुकूला भवेत्यर्थः यदहम्यार्थये
तत्र प्रतिकूला न भवेति भावः सुखप्रियादानुलाम्यदिति ह्यभक्ति
योगे डाच् ॥ ६४ ॥

मन्दीत्यादि । साम सान्धं संदर्शयितुमिच्छुः दृष्टेऽर्थ्यन्तात् म०
सन् चपाटतां राक्षसभावं निष्क्रान्तुमिच्छुः नुङ्लचौर्ये सनि
र्घोऽञ्जनिङ्गमामिति र्घः चक्रमावान् कुटिलगतियुक्तः अमेध्यादि
स्वल्पपरिजिहीर्षया चित्तहृत्यं वा कौटिल्यं गत्यर्थाङ्गुलेपेति यङ्
जमजपेति खेर्नुण् यङ्गोलुक् शस्यादः ततोवतुः ईदृशः सन् समा
गम्य सुखाभव यदहं याचे तत्रानुकूला भवेति मीतामृचे सप
त्रनिष्यन्नेत्यादिना सुखादानुकूल्ये डाच् यद्यप्यत्र तीयसम्बन्धे
त्यादिसूत्रात् ह्यनीत्यनुवर्त्तते तथापि मण्डुकमुताधिकारात् द्विः
ह्यभस्वभूततद्भावदिति सूत्रात् ह्यभस्वित्यस्यानुवर्त्तनं बाध्यं
प्रयोगदर्शनात् दृष्टौह्यनीति लिपिकरप्रमादात् वाङ्मस्यार्थं वा
किन्मा सुखं विद्यते यस्यादित्यर्थादित्यात् अः तत्राप्राप् ॥ ६४ ॥

सायन्तनीं तिथिप्रणयः पङ्कजानां दिवातनीं । का
न्तिं कान्त्या सदातन्या ह्येपयन्ती शुचिस्मिता ॥ ६५ ॥

मायम् । का त्वमिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः सायन्दिनावसानन्तत्र ज०भ०
भवाङ्गान्तिम् यदा घोऽन्तकर्षणीत्येतस्मात् घञ्प्रत्ययान्तः तदा

सायञ्चिरेति टुञ्जुला तुट् च मकारान्तलक्ष्ण निपात्यते यदा
 सायञ्चन्दोमकारान्तः तदा ष्यथत्वादेव प्रत्ययागमो स्यातां
 कस्येत्यपेक्षायां तिथिप्रणः चन्द्रमसः पञ्चदश कलाः तामां वृद्धि
 ह्यसाम्भ्यां पञ्चदशतियोः प्रणयति प्रवर्त्तयति मत्सद्विषंति किप्
 उपसर्गादसमासेति णत्वम् एरनेकाचदति यणादेशः पङ्कजा
 नाञ्च कान्तिङ्कोटशीन्दिवातनीन्दिवाभवां कान्त्या त्वदीयया म
 दातन्या सदाभवया हेपयन्ती लज्जयन्ती दिवातन्याः सायन्त
 न्याश्च सदाभवत्वात् जिह्वीतेरतीत्यादिना णां पुक् शुचिस्मिता
 शुभहाभा ॥ ६५ ॥

२३ सायामत्यादि । का त्वमेकाकिनीति द्वितीयश्लोकेन सम्बन्धः
 तिथिप्रणयञ्चन्द्रस्य सायन्तनीं दिनावसानभवां कान्तिं तथा पङ्क
 जानां पङ्कानां दिवातनीं दिनभवां कान्तिं स्वकान्त्या रूपेण तौ
 लज्जयन्ती कीदृश्या सदातन्या सर्वकालस्थितया चन्द्रप्रणय
 प्रभा न सदा तिष्ठतीति लज्जाहेतुः पञ्चदशतियोः प्रणयति प्र
 वर्त्तयतीति तिथिप्रणयञ्चन्द्रः तस्य ह्यसवृद्धिभ्यामेव ज्यातिः सास्ते
 तिथिनिरूपणात् चासमिति किप् प्राग्वन्नाणइति णत्वं कस्येत्यने
 काचदति यत्वं तिथिप्रणीदंश्विपन्निशामणिस्तिनेत्रचूडामणिर
 त्रिनेत्रभृगित्यमरः मन्मथेनार्पिता ह्याया सैव कान्तिरिति स्मृते
 ति परिभाषिता कान्तिः सीतायाः चन्द्रपद्मयोस्तु शोभामात्रं
 कान्तिरिति बोध्यं तत्राद्यच्चिरदक्षिणेत्यादिना सायंदिवासदा
 शब्देभ्यस्तनट् भवार्थं शुचिस्मिता शुद्धहासा स्मितत्वदृष्टदशने
 हासे इति वैजयन्ती ॥ ६५ ॥

का त्वमेकाकिनी भीरु निरन्वयजने वने । क्षुध्यन्तो
ऽपघसन् व्यालास्वामपालां कथन्न वा ॥ ६६ ॥

कात्वम् । का त्वन्द्वी मानुषी राक्षसी वेति एकाकिनी असहाया ज०म०
एकादाकिनिष्वासहायइति आकिनिच् भीरु इत्यामन्त्रणभयप्र
कृतित्वान् स्त्रीणाम् निरन्वयानिरनुगमाजनायास्त्रिन्वने यत्र न
कथञ्चिन्ननुद्याणां सम्भवः क्षुध्यन्तोऽपि वुभुक्षमाणा अपि दिगा
दित्वात् यत् व्यालाहिन्याघ्रादयः कथं वा तान्नाघसन् न
भक्षितवन्तः अदेः लुङ्मनोर्घम् लृदित्वा चञ्जे रङ् क्षुध्यन्तोनाघ
सन्निति पाठान्तरम् तत्र कथन्न वा अपरिचितानेवाघसन् इति
याज्यम् अपालां मतीं अविद्यमानः पालेयस्याइति पालरक्षण
इति चौरादिकः पालयतीति पालः पचाद्यच् यदा प्रयोजकवि
वक्षा तदा पातेर्लुगागमा णा वक्तव्यइति लुक् ततः पचाद्यच्
॥ ६६ ॥

का त्वमित्यादि । हे भीरु वने एकाकिनी का त्वं देवी मानुषी भ०
अन्या वा वने किम्भूते निरन्वयजने निरन्वयानिःसम्बन्धाजना
यत्र भीरु इति सम्बोधनं भयप्रकृतित्वान्नारीणां जातिभेदस्य प्र
त्यक्षत्वाद्वा एकादाकिन्नसहायेऽभिधानात् क्षुध्यन्तोवुभुक्षमाणा
व्यालाघ्रादयोहिंसाः अपालां पालकारक्षितां तां कथं ना
घसन् न भक्षितवन्तः घूमदःसन्त्यल्घञीति अदक्षां घूमलृद
नुबन्धात् शासलियुदिति ङः क्षुधवुभुक्षायां दिवादिः पाल
रक्षणे चौरादिकः पचादित्वाद्वा व्यालोदुष्टगजे सर्पे आपदेना
न्यवत्सल इति मेदिनी ॥ ६६ ॥

हृदयङ्गममूर्त्तिस्त्वं सुभगम्भावुकं वनं । कुर्वाणा
भीममप्येतद्दाम्भैः केन हेतुना ॥ ६७ ॥

अ०म० हृद । केन हेतुना इदं वनमभ्यैः अभिगतामि वद कथय अभि
पूर्वादिणालङ् मध्यमपुरुषैकवचनं आडजादीनाम् आटस्येति
वृद्धिः हृदयङ्गकृति या मूर्त्तिः शरीरमत्यन्तसौन्दर्यात् गमंश्चेति
खच् मा एवस्विधा मूर्त्तिर्यस्याः सा त्वभीममप्येतदनं सुभगम्भा
वुकं सर्वस्यैवाप्रियं प्रियङ्कुर्वाणा असुभगं भुत्वा सुभगं भवतीति
कर्त्तरि भुवदति खुकञ् ॥ ६७ ॥

भ० हृदयेत्यादि । केन हेतुना त्वं एतदनं अभ्यैः अभिगता इति
वद अभिपूर्वादिणोव्याः मिप् लुगङ्गाऽपः घीटीघीष्विति अम्
आदिगंचारिति णुः भूयाऽम् त्याद्याऽर्थार्थकक्रेरिति तृतीया
हृदयङ्गमा मूर्त्तिर्यस्याः सा तथा लावण्यातिशयात् हृदयं गच्छ
तीति तृभृवृट् इत्यादिना खः नास्तीत्यस्य व्यभिचारे वाङ्मन्यात्
भीममप्येतदनं सुभगम्भावुकं कुर्वाणा प्रागप्रियं प्रियं भवतीति
भुवां घेस्विष्णरुक्त्राविति खुकञ् ॥ ६७ ॥

सुहृतं प्रियकागि त्वं कं रहस्युपतिष्ठसे । पुण्यकृ
च्चाटुकारस्ते किङ्करः सुरतेषु कः ॥ ६८ ॥

अ०म० सुहृतं । सुहृतस्युष्णकारिणं शोभनं कृतवानिति सुकर्मापायेत्या
दिना क्तिप् कं रहसि विजने त्वमुपतिष्ठसे उपस्यिष्यसि सङ्गतक
रणेतद् प्रियकारी अनु कृत्तवर्त्तिनी सती प्रियमनुकूलङ्करोतीति

चेमप्रियमद्रेणचेति अण् टिड्ढाणजित्यादिना ङीप् पुण्यकृत
कृतपुण्यः तस्य पूर्व्वक्लिप् चाटुकारः प्रियवाक्यकारः मञ्चब्दश्चा
केत्यादिना टे प्रतिषिद्धे ऽणव भवति ईदृश्लो किङ्करः दासः दिवा
विभंति टः कियत्तदङ्गपु कञ्जाञ्जिधानमिति तत्स्त्रीविषये द्रष्टव्यम्
सुरतेषु शोभनरतेषु नपुंसके भावे ऋः अनुदा चेत्यादिनानुना
सिकलोपः अनेनोभयरुचिराख्याता ॥ ६८ ॥

सुकृतमित्यादि । त्वं प्रियकारी अनुकूलवर्त्तिनी सती कं सुठ भ०
तं पुण्यकारिणं पुरुषं रहसि विजने उपतिष्ठसे सङ्गच्छसि मैत्रा
ध्वसङ्गाराधदति सङ्गे मं शोभनं करोतीति चासुसिनि क्तिप्
प्रियङ्करोतीति चेमप्रियमद्रात्कुर्वा इति स्वाभावपत्ते ढाट्षण्
कः पुण्यकृतं ते तव सुरतेषु शोभनरतेषु किङ्करोदासः सन्
चाटुकारः प्रियवाक्यकारी पुण्यं करोतीति क्तिप् रमेर्भावे ऋः
वनतनाद्यनिमामिति मलोपः चाटु करोतीति क्वचिदपवादवि
षये ऽप्युत्सर्गो ऽभिनिविशतदति न्यायात् स्रकुष्टइति टविषये ऽपि
ढाट्षण् किमित्यव्ययं तस्मात् कञ्जष्टः ॥ ६८ ॥

परिपर्युद्धेरूपमाद्युलोकाच्च दुर्लभं । भावत्कं
दृष्टवत्स्वैतदस्मास्वधि सुजीवितं ॥ ६९ ॥

परि । एतद्रूपभावत्कभावत्याइदमिति भवतष्टक्कसाविति ज०म
ठक्कसौ ठक्कसोश्चापसंख्यानमिति पुंवद्भावः इसुसुकान्तात्कः
दुर्लभम्परिपर्युद्धेः अपपरीवर्जनइति कर्कप्रवचनीयसंज्ञा
यान्दितीयाथाम्नायात्मञ्चम्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी अप

परिवहिरञ्चनः पञ्चस्या इति विभाषाममासश्च अगमासपक्षे परं
 वर्जनइति द्विर्बचनम् उदधिं वर्जयित्वा चतुरुदधिमेव भाषाया भूवि
 दुर्लभमाद्युल्लोकाच्च स्वर्गलोकान्तश्च यावत् दुर्लभमत्रापि पृथ्व
 त्पञ्चमी तादृशन्दृष्टवत्स्वस्मासु अधि सृजीवितमस्मादिपथे अधि
 क्येन सृजीवितम् अहे ना सृजीवितमिति अहे शब्दार्थे अधि श
 ष्ठीवर्जते ॥ ६८ ॥

भ० परीत्यादि । एतत् भावत्कं भवदीयं रूपं दृष्टवत्सु अस्मासु
 अधि सृजीवितं अधिकं शासनं जीवनं विषये मत्तमी यदा अधि
 केशार्थोपाधिभ्यामिति स्वागर्थेनाधिना च धागे मत्तमी तेनास्म
 त्स्वामिकं सृजीवितमित्यर्थः त्वामपश्यतसु जनस्य तन्नास्ति
 भावः भवत्याइदमित्यर्थे विकारमंप्रति कणपुष्यतस्युक्तपंस्कः
 स्त्रियामित्यादौ तत्वशमन्तरादावित्यत्र तद्विभक्तिकं त्वपर्य
 न्नप्रत्ययं शमन्तरादावेति दतीदामचक्रवर्तिशास्त्रादात्पुंवत्
 ये तु त्वनौभावइत्यनेन कृतयोस्तत्पर्यवस्यत्वात्तस्मिन्
 धानात् यागविभागात्किंवा पुष्पैरिति पुष्यत भवच्छब्दस्य स्त्रि
 मंजाया पठितत्वात् पुष्यन्स्त्रित्यत्र केनकुत्यवत्यस्मात्त्वेत्य
 नुवर्तते वृत्तां त्यं चेति यन्न इत्यतं तल्लिपिकरप्रमादात् यन्योगो
 रवादा न लिखितं तदनुवृत्तं दुर्निवारत्वेन स्पष्टत्वात्पुष्यत्वव्व
 नास्तीवृत्तिमात्रे तस्मादौ चेति परसूत्रं कीदृशं रूपं उदधेः परि
 परि उदधिं वर्जयित्वा दुर्लभं दृष्ट्यापं उदधिपरिक्लिनाथा
 पृथिव्यां दुर्लभमित्यर्थः समुद्रे लक्ष्मणा उत्पत्तिः तत्रैव तत्सम्भवा
 नान्यत्रेति भावः आद्युल्लोकात् स्वर्गलोकपर्यन्तश्च दुर्लभं उभ
 यत्र अन्यारभ्यत्यादिना पञ्चमी पर्याङौ त्यागमीमार्थी आङ्

व्याप्तिषीषोऽस्यागेऽन्यावित्युक्तेः वर्ज्यं नार्थपरं विभाषया दित्तम
भिधानात् ॥ ६८ ॥

प्रपीतमधुका भृङ्गैः सुदिवेवारविन्दिनी । सत्परिमल
लक्ष्मीका नापुंस्कासीति मे मतिः ॥ ७० ॥

आपी ॥ परि सर्वतोमार्जनमिति परिमलः कलत्रपञ्चेत्यधि ब०भ
हृत्य मृज्जेष्टिसोपञ्चेति कलत्रप्रत्ययश्रौणादिकः इह सुरतोपभो
गविमर्हः परिमलोऽभिप्रेतः तस्य लक्ष्मीः तत्कृतत्वात् सती विद्य
माना परिमलशोभा यस्याः उरःप्रभृतिभ्यः कप् सा लमपुंस्का
अविद्यमानभर्तृका नासीति मे मतिः पूर्व्ववत्कप् किमिव सुदिवेवा
रविन्दिनी पद्मिनी शोभनन्दिवा नीहाराद्यभावाद्दिवा दिवसं
यस्याः सुप्रातेत्यादिना अच् आपीतमधुका भृङ्गैः आपीतमधु
यस्याः शेषादिभाषेति कप् यथेयं सत्परिमललक्ष्मीका तथात्
मपीति ॥ ७० ॥

प्रपीत्यादि । त्वं न अपुंस्कासि किन्तु विद्यमानभर्तृकासीति भ०
मेमम मतिः यतः सती परिमलस्य लक्ष्मीर्यस्यास्तादृशी विम
र्हंत्ये परिमलोगन्धे जममनोहरदत्यमरः सुरते भोगविमर्हं
एव परिमलइति जयमङ्गला पुंलक्ष्मीभ्यामेकवचनान्ताभ्यां कोव
ऊत्रोहाविति परः स्वमते लक्ष्मीशब्दात् घृतःकइति कः अपुंस्केति
पुंवत्स्युक्तपुंस्करति ज्ञापकात् घृतःकइत्यस्य योगविभागेन कश्चि
दन्यथापि कइति बोध्यं स्वार्थे कोवा यथा भृङ्गैः प्रपीतं मधु यस्या

सादृशी सुदिवा अरविन्दिनी पद्मिनी तथा त्वमपि सत्परिमल
लक्ष्मीका शोभनं नीहारादिरहितं दिवा दिनं यस्याः सगुर्वीहि
वाशब्दाद्दृष्टवीही अदिति परः स्वमते दिताशब्दात् स्वार्थे णाः
तस्यानित्वविवक्षया न ईष वृद्धिश्च यदा शोभने दिवसेदति मप्र
म्यन्तं रूपं दिवाशब्दोऽयमययः ॥ ७० ॥

मिथ्यैव श्रीः श्रियस्मान्दा श्रीमन्मन्यो मृषा हरिः । सा
चात्कृत्याभिमन्येऽहं त्वां हरन्तीं श्रियं श्रियः ॥ ७१ ॥

ज० म० मिथ्यै । श्रियः श्रियं रूपसम्बद्धं हरन्तीमभिभवन्तीं त्वां
साचात्कृत्य प्रत्यक्षीकृत्य विभाषास्तत्रोत्पन्नवर्तमाने साचात्प्रभृ
तीनि रीति गतिसंज्ञा गतिसमासे च्चवादेशः अहमभिमन्यं किं
मिथ्या श्रीः श्रियस्मान्दा अहमेव श्रीर्नान्येति मन्यमाना श्रीर्मिथ्या
नैव श्रीः किन्तु त्वमेवेति आत्ममाने खम् दिवादित्वात् श्यन् इच
एकाचोऽप्यत्ययवक्षेत्यम्भावः तस्यामः प्रत्ययत्वात्सलोपाभावः
न विभक्तौतुस्मादति वचनात् अचोतीयडादेशः किवन्ताधातु
त्वन्न अहतीति किञ्चोत्थादिना अयनेरोणादिकः क्विप् हरि
सात्मानं श्रीमन्मन्यमानो मृषा न श्रीमान् यस्य त्वं स एव श्री
मानित्यहमभिमन्ये ॥ ७१ ॥

भ० मिथ्यैवेत्यादि । श्रिया साक्षात् श्रियं श्रीभां हरन्तीं जयन्तीं वा
त्वां साचात्कृत्य अहमेवमभिमन्ये श्रीर्लक्ष्मीर्मिथ्यैवात्मानं श्रियं
मन्यते हरिरेपि मृषा सात्मानं श्रीमन्मन्यते त्वमेव आस्तदोय
शोभाहरणात् सत्परिरेव लक्षणात् श्रीमानिति भावः मन्या

स्वायं इति खग् चित्तत् दिवसतुदेति यन् खित्यन्याजत्प इति
 एकाजिजन्तत्वात् त्रीशब्दस्य दीकान्तत्वं हलोपाणौप्राश्चित्या
 दिना समामपद्ये व्यादनजः क्लोयथे साक्षादादेरभूततद्भावेहजः
 क्लोयप् वृत्ति परः ॥ ७१ ॥

नोदकण्डिष्यतात्यर्थं त्वामैच्छियत चेत् स्मरः । खेला
 यन्ननिशं नापि सज्जुःकृत्य रतिं वसेत् ॥ ७२ ॥

नोद । स्मरभार्या रतिः सापि रूपेण निरूप्येति दर्शयति ज०
 चेत् यदि स्मरः त्वामैच्छियत दृष्टवानभविष्यत् तदा अत्यर्थं नो
 दकण्डिष्यत रतिरति भृशमुत्कण्डितोनाभविष्यत् ईदृशदर्शने
 इति कठिणकइति भैःवादिकात् क्रियातिपत्तौ लृङ् नापि र
 तिं स्मभार्या सज्जुःकृत्य सहायीकृत्य वसेत् अपितु परित्यजेत्
 अथ क्रियातिपत्तिर्न विवक्षिता किन्तु हेतुहेतुमद्भावः नापि
 रतिं सज्जुःकृत्य वसेत् यदि त्वामैच्छेति हेतुपदमभ्युच्च हेतुम
 द्भावदर्शनात् उर्यादिषु सज्जुःसहार्थइति वचनात् गतिशंखा
 खेलायन् अनिशं कौडन् सर्व्वदा खेलाशब्दात् कण्ठादित्वात्
 यक् ॥ ७२ ॥

नोदत्यादि । रतिरपि न ते तुल्येति दर्शयन्नाह स्वयं भ०
 कामसेत् यदि त्वा ऐच्छियत तदा अत्यर्थं न उदकण्डिष्यत
 रतिं प्रति भृशमुत्कण्डितोनाभविष्यत ईदृशदर्शने कठिण्भा
 थ्याने उभयत्र ध्वर्यासम्भवे चो नापि रतिं स्मभार्या सज्जुःकृत्य

सहायीकृत्य अनिशं निरन्तरं खेलायन् क्रीडयन् वसेत् तां पदि
 त्यजेदेव यदि तां पश्येत् इति हेतुपदमत्र बोधं भव्येवाफलाहेतो
 रित्यस्य योगविभागाद्भतेऽपि स्त्री भव्येऽपि न लतिः विलासायांत्
 खेलाशब्दात् कषट्वादित्वात् करोत्यर्थे क्यः सजुःशब्दोऽयमवयवः
 सहायार्थे वर्तते साक्षादादित्वात् हस्तेपाषाणप्राध्वंइत्यादिना
 समासः ॥ ७२ ॥

वल्गूयन्तीं विलोक्य तां स्त्री न मन्तूयतीह का
 कान्तिं नाभिमनायेत को वा स्थाणुसमोऽपि ते ॥ ७३ ॥

०म० वल्गु । तां वल्गूयन्तीं शोभमानां विलोक्य न मन्तूयति स्त्रीह
 का इह जगति का स्त्री न मन्तूयते न कुपेत् सर्वदा कुपत्येव
 ईर्ष्यायुक्तत्वात् स्त्रीणामसम्भावेने लिङ् वल्गुमन्तुशब्दाभ्याङ्कषट्वा
 दित्वाद्यक् कोवा कोनाम स्थाणुसमोऽपि काष्ठतुल्याऽपि गुणदा
 घानभिज्ञत्वात्त तव कान्तिं विलोक्य नाभिमनायेत पूर्वमदृष्ट
 त्वादनभिमनाः सन् अभिमनाः सचेताभवेत् पूर्ववज्जिङ् अभि
 मनसोभृश्यादित्वात्क्यङ् सलापय महादेवतुस्थावा आस्ता
 मन्यः सोऽपि तावदभिमनायते ॥ ७३ ॥

भ० वलिम्बत्यादि । इह जगति का स्त्री वल्गूयन्तीं शोभमानां
 तां विलोक्य न मन्तूयति न ईर्ष्यति स्वपतिवैराग्यशङ्कया सम्भ
 व कुपतीत्यर्थः वल्गुमन्तुभ्यां कषट्वादित्वात्क्यः धोऽज्यरे कोवा
 स्थाणुसमोऽपि महादेववज्जितेन्द्रियोऽपि काष्ठवन्नीरसोऽपि वा

तव कान्तिं विलोक्य न अभिमनायेत प्रीतमना न भवेत् अपि तु
सर्व्वेवाभिमनायेत भृशादेस्वर्यं वेति पाञ्चिकोक्तः सलोपयुर्घो
ऽज्यरे प्रौढ्यासम्भावेने इति स्त्री ॥ ७३ ॥

दुःखायते जनः सर्व्वः सएवैकः सुखायते । यस्यो
त्सुकायमाना त्वं न प्रतीपायसेऽन्तिके ॥ ७४ ॥

दुःखा ॥ सएवैकोजनः सुखायते सुखं वेदयते यस्मान्तिके ज०म०
समीपे न त्वप्रतीपायसे न प्रतिकूलवर्त्तिनी भवसि उत्सुकायमा
ना उत्कायमाना सती यस्य पुरन्तिके उत्सुकायमाना प्रतीपा
यसे ससर्व्वोजनः दुःखायते दुःखं वेदयते सुखदुःखशब्दाभ्यां
सखादिभ्यः कर्त्तृवेदनायामिति क्यङ् उत्सुकप्रतीपशब्दाभ्याम्
शादित्वात् ॥ ७४ ॥

दुःखेत्यादि । यस्मान्तिके समीपे त्वं उत्सुकायमाना उत्सु म०
कीभवन्ती न प्रतीपायसे न प्रतिकूलीभवसि सएवैकोजनो जग
ति सुखायते सुखमनुभवति अन्यः सर्व्वोजनोदुःखायते दुःखमनु
भवति सुखदुःखशब्दाभ्यां शब्दसुखकष्टादेरिति वेदे ऋः केचित्तु
सुखदुःखयोस्तदाश्रयेऽपि वर्त्तमानत्वात् असुखः सुखोभवति अदुः
खोदुःखोभवति इत्यर्थे जाच् लोहितादेःपञ्चेति ऋमाङ्ः उत्सु
कप्रतीपाभ्यां भृशादित्वात् ऋर्थे ऋः केचित्तु प्रतीपशब्दात्
घान्ङ्गीत्यादिना आचारे ऋमाङ्ः ॥ ७४ ॥

कः पण्डितायमानस्वामादात्मिषसन्निभो च
 स्यन् वैरायमाणेभ्यः शून्यमन्ववसृष्टं ॥ ७५ ॥

ज०ग० क०पं० । पण्डितायमानः अपण्डितः कथमपि पण्डितो भवन्
 भृशदित्वात्क्यङ् त्वामामिषसन्निभो सर्वजनपार्थनीयत्वात् आ
 दाय गृहीत्वा कः शून्यं वनमन्ववसृष्टं शून्ये वने अवसदित्यर्थः
 उपावय्याडवमदति कर्मसंज्ञा कीदृशः त्वस्यन् विभ्यत वैराय
 माणेभ्यः वैरकुर्वाणेभ्यः शब्दवैरैत्यादिना क्यङ् लोचार्थामामि
 त्यपादानसंज्ञा ॥ ७५ ॥

भ० क०त्यादि । कः पण्डितायमानः अपण्डितः पण्डितो भवन्
 प्रागिषसन्निभो लोभ्यद्रव्यतुल्यां त्वां आदाय गृहीत्वा शून्यं वनं
 अन्ववसृष्टं वसतिस्म कर्मक्रियेत्यादिना उं ङं पण्डिताद्भृशदि
 त्वात् श्यः वैरायमाणेभ्यः वैरं कुर्वाणेभ्यः त्वस्यन् शत्रुभयाभावे
 एवं कर्तुमनुचितमिति भावः वैरात् शब्दादित्वात् शब्दसुखकारा
 दिति कृतौ श्यः यतोऽपायभीति अपादानसंज्ञा आमिषं पक्ष
 से लोभ्ये मन्मोगोक्त्वाग्ये रपि । आमिषं सुन्दराकारे रूपदि
 विषयेऽपि चेति विद्यः ॥ ७५ ॥

आजायमाना तस्यार्घ्यं प्रणीय जनकात्मजा । उवाच
 दशमर्द्धानं सादरा गद्गदं वचः ॥ ७६ ॥

श्रीजा । एवमुक्तयति रावणे जवकसुतादृष्टमूर्द्धानमुवाच ज०भ०
 दत्र मूर्द्धानः त्रिराशि यस्य तस्मात्सर्वप्रणीय इत्या अतिथिरयमि
 ति सन्नदानस्य त्रेपत्वेन विवक्षितत्वात् षष्ठी श्रीजायमाना श्रीज
 इवाचरन्ती कर्तुःकामलोपय श्रीजशोऽपरशोमित्यमिति वच
 नात् किञ्चिद्भ्रज्यापरित्यागात् तेजस्विनी भवन्तीत्यर्थः किम्
 वाच वचावक्ष्यमाणं सादरा सती परिक्राजकइति गद्गदममभि
 व्यक्तमसंस्कृतत्वात् ॥ ७६ ॥

श्रीजेत्यादि । जनकात्मजा सादरा सती तस्य कपटपरिप्रा भ०
 जकस्य अर्थं प्रणीय अतिथिवृद्धा इत्यादत्र मूर्द्धानं दत्र मूर्द्धानो
 यस्य तं रावणं गद्गदं लज्जया अन्तर्भिया वा सत्यगनभिव्यक्तं
 वचावक्ष्यमाणं उवाच श्रीजायमाना किञ्चिद्भ्रज्यापरित्यागात्
 श्रीजस्विनीवाचरन्ती श्रीजःशब्दात् धर्मप्रधानात् शान्त्यधी
 ति श्रुः सलोपस्य भृशादित्वात् चयर्थे वा श्रुः तस्य इति सन्नदा
 नस्य सम्बन्धविवक्षायां षष्ठी प्रणीयेत्यस्य समीपे स्थापयित्वा इति
 वार्थः मूर्द्धोपजाविधावर्धः अर्धाय इदमित्यर्थे विकारसंघेति
 चः ॥ ७६ ॥

महाकुलीनऐत्साके वंशे दाशरथिर्मम । पितुः
 प्रियङ्गरो भर्ता क्षेमकारस्तपस्विनां ॥ ७७ ॥

महा । यदुक्तमेव कं रश्चसुपतिष्ठतरति अस्य प्रतिवचनं मम ज०भ०
 भर्ता महाकुलीनः महाकुलस्यापत्यमिति महाकुलादञ्जुजा

विति खञ् किमादित्यवंशसम्भवः किं सोमवंशसम्भवोवा महाकु
 लस्यापत्यमित्याह ऐस्त्राके वंशे इस्त्राकूणामयमैस्त्राकः दाण्डि
 नायनेत्यादिना टिलोमनिपातनम् अन्ये तत्र सन्तीत्याह दाश
 रथिः दशरथस्यापत्यं यः समम भर्ता महाकुलीनः कीदृशः
 पितुः प्रियङ्करः अनुकूलकारी तपस्विनाश्च चेमकारः चेमप्रिय
 मद्रेणेति चकारात् खच् ॥ ७७ ॥

भ० महेत्यादि । कं रहस्यपतिष्ठसे इति गवणप्रश्ने उत्तरमिदं
 मम भर्ता दाशरथिः प्राधान्यात् विशेषेण महिम्ना च ज्येष्ठ
 एव गम्यते दशरथस्यापत्यं इति वाङ्माद्यतइति अदन्तत्वात्
 णिः णिन्नेत्रिः ऐस्त्राके वंशे महाकुलीनः इस्त्राकुणामा कश्चित्
 सूर्यवंशसम्भवः तस्यापत्यमिति तद्भवे वंशे इत्यर्थाद्गम्यते शिवा
 दित्वात् णः ओर्लोपोऽकद्रुपापद्मारेथे इत्यत्र एयस्य अश्वेति
 समामात् उकारलोपः ये तु केवलस्येयप्रत्ययइति व्याचक्षते
 तन्मते योगविभागात् महाकुलं विद्यमानः ढधेकादिति णीनः
 महाकुलीनइति पाठे अनित्त्वविवक्षया न त्रिः महाकुलस्याप
 त्यमिति केचित् पितुः प्रियङ्करः प्रियङ्करोतीति चेमप्रियमद्रा
 त्कर्व्वेति खः तस्य विकल्पपक्षे तपस्विनां चेमकारः कुशलकर्त्ता
 ङात्षण् ॥ ७७ ॥

निहन्ता वैरकाराणां सतां वज्रकरः सदा । पार
 श्वधिकरामस्य शक्तेरन्तकरो रणे ॥ ७८ ॥

निह । वैरकाराणां गत्रूणां वैरपूर्वात्कृञ्जानञ्चक्षौकेत्या ज०मः
दिना टे प्रतिषिद्धे अथेव भवति निहन्तेति ढजन्तस्य प्रयोगः तत्र
कर्माणि षष्ठी सताम्भर्मे स्थितानाम्बहुकरः बहुकार्यं करोतीति
दिवाविभेति टः स्त्रीविवक्षायास्तु किञ्चत्तदङ्घ्रिति करोतेरश्
आङ्परयोः खनिष्टभ्याण्डिचेत्तौणादिकः कुः परशुशब्दः तत्प
र्यायएवाव्युत्पन्नः परशुधशब्दः सप्रहरणं यस्य परशुधादृश्च
तस्य परशुरामस्य सम्भिन्याः शक्तेः सामर्थ्यस्यान्तकराविनाश
यिता अन्तङ्करोतीति पूर्ववद्दुः रणे सङ्ग्रामे तत्र भवः ॥ ७८ ॥

निहेत्यादि । तथा वैरकाराणां निहन्ता ढात्षण् कर्माणि भ०
षष्ठी सतां साधूनां सदा सर्वदा बहूनि कार्याणि करोतीति
सुकुष्टः रणे पारशुधिकरामस्य जामदग्न्यस्य शक्तेः सामर्थ्यस्य
अन्तकरो नाशयिता परशुधेन परशुना प्रहरतीति ष्लिङ्कः
परान् श्यति खण्डयतीति परशुः परशुधश्चेति निपातनात्
॥ ७८ ॥

अध्वरेष्विष्टिनां पाता पूर्त्ता कर्मसु सर्वदा । पितु
र्नियोगाद्राजत्वं हित्वा योऽभ्यागमदनं ॥ ७९ ॥

अध्व । इष्टमेभिरिति इष्टिनोयज्वानः दृष्टादिभ्यश्चेतीनिः ज०म०
किमिष्टवन्तः अध्वरान् कर्माणि तत्रे कस्येन्विषयस्येति कर्माणि
सप्तमी अध्वरेष्विष्टिनामिति कर्माणि षष्ठी कृद्योगे पाता रज्जिता
पूर्त्ता कर्मसु सर्वदा पृष्ठातेर्निष्ठायामुद्देश्यपूर्वस्येत्युत्तमं न

आख्येत्यादिना निष्ठामत्वप्रतिषेधः पूर्वमनेनेति पूर्ववदिनिः
 किमूर्त्तमिति' सर्वदा आङ्गादिकर्मणि पूर्ववत्सप्तमी सराजलं
 राज्यम् हित्वा त्यक्त्वा वनमभ्यागमत् अभिमुख्येन आगतवान्
 लुङ् ज्ञैरङि रूपम् पितुर्नियोगात् नायोग्यत्वात् समे भर्त्तेति
 योज्यम् ॥ ७८ ॥

भ० अध्वरइत्यादि । तथा अध्वरेषु दृष्टिनां यज्वनां पाता
 रक्षिता पालरक्षणे दृष्टं यजनं भावे ऋः ढघेकृतीति कर्मणि षष्ठी
 सर्वदा कर्मसु पूर्त्तिं पूर्त्तं पूरणं भावे ऋः सुन्वाद्योदित्यादौ
 पूर्वर्त्तानात्र ऋस्य नः वृदुश्चिञ्चूर्णोरिति इमन्निषेधः कर्मापादाने
 ऽपि भावे ऋः अध्वरान् दृष्टमेभिः कर्माणि पूर्त्तमनेन चेत्यर्थे
 दृष्टादेरिष्टमनेनेत्यादावर्थे कर्त्तरि वाच्ये इन्प्रत्ययोभवेदिति ।
 परः स्वमते क्रेनाढे इति ज्ञापकात् क्तान्तात्कर्त्तरि इन्तद्योगे
 कर्मणि सप्तमी किम्वा दृष्टपूर्त्ताभ्यां भावक्तान्ताभ्यां नैकाजदिति
 अस्यर्थे इन् अध्वरकर्मभ्यां विषये सप्तमी केचित्तु अध्वरादृष्टा
 एभिः कर्माणि पूर्त्तान्यनेन चेति कर्मक्तादिन् कर्त्तरीत्याङ्गः यः
 पितुराज्ञया राजलं हित्वा त्यक्त्वा वनमभ्यागमत् समे भर्त्तेति
 योज्यं ॥ ७९ ॥

पतत्रिक्रोष्टुजुष्टानि रक्षांसि भयदे वने । यस्य
 वाणनिहत्तानि श्रेणीभूतानि शैरते ॥ ८० ॥

न०म० पत ॥ यस्य वाणैर्निहत्तानि हिनानि रक्षांसि भयदे वने दीर्घं

निद्रया ज्वरते समम भर्त्सेति योज्यम् ज्वरतइति श्रीडोहट्
कीदृशानि अश्रेणयः श्रेणयोभूतानि ऊर्थादिच्चिडाचयेति चम
न्तानाङ्गुगतिप्रादयइति सः चैचिति दीर्घः चमर्थानाम्नु श्रेणा
दयः कृतादिभिरित्ययं विषयः पतत्रिभिः क्रोष्टुभिश्च जुष्टानि
परिवृतानि ॥ ८० ॥

पतत्रीत्यादि । अस्यन् वैरायमाषेभ्य इति वाक्ये तस्य त्रयो भ०
नास्तीत्युत्तरमिदं यस्य वाणैः शरैर्निहन्तानि खण्डितानि रक्षा
धि भयदे वने ज्वरते पतितानि मन्नीत्यर्थः समे भर्त्सेति समन्धः
श्रीः की अन्ते श्रीडोहरेणुः माम्नांरम् माम्नाऽदनतः अश्रेणयः
श्रेणयोभूतानि श्रेणीभूतानि चिः कृभस्त्रभूततद्भावइति चिः
दीर्घश्च त्योवमात्रेलाप्यइति चिःलोपः पतत्रिभिः मृगादिभिः
क्रोष्टुभिः शृगाक्षैश्च जुष्टानि परिवृतानि जुषमुदिषेवे ॥ ८० ॥

दीव्यमानं शितान् वाणानस्यमानं महागदाः ।
निघ्नानं शात्रवाचामं कथं त्वं नावगच्छसि ॥ ८१ ॥

दीव्य । शितास्तीक्ष्णान् वाणान् दीव्यमानङ्गुणुं ब्रह्मन्च्छीर्षं ज०म०
वा अनेकार्थत्वाद्वाङ्मनान्द्विवेक्षाहीत्यवयोवचनेत्यादिना चानङ्
दिवादिभ्यः श्यन् महागदाः अस्यमानं श्रेणं ब्रह्मन्च्छीर्षं वा
पूर्ववचानङ् शात्रवान् ब्रह्मन् प्रज्ञादित्वाद्दण् निघ्नानं चक्षुं ब्रह्म
न्च्छीर्षं वा पूर्ववत्प्रत्ययः हन्तेर्गमहनेत्युपधाःलोपः हीहन्ते
रिति कुलम् एवमिधं रामङ्गुणवावगच्छसि तेन कर्माणा यत्नं
शोकविदितत्वादिनि भावः ॥ ८१ ॥

भ० दीव्येत्यादि । कथं त्वं राममपि नावगच्छसि न जानासि
सर्वलोकप्रसिद्धकर्मात्वात् तथाहि श्रितान् वाचान् दीव्यमानं
तीक्ष्णैः शरैः क्रीडाशीलं विजिगीषाशीलं वा दिव्युजिगीषेच्छापण
यूतौ क्रीडागत्योः दिवाधेवेति करणे द्वितीया महतीर्गदाश्रय
मानं क्षेप्तुं शक्तं उत्क्षेपणयोग्ये वयमि वर्त्तमानं वा क्षेप्तुं शीलं
यस्येति वा शात्रवान् निघ्नानं निहन्तुं शक्तं सर्वत्र शक्तिवद्यस्ता
च्छीत्येव शतुः शानः हन्तेर्हन्गमित्युल्लोपे हनोऽङ्गोघ्नः शचुरेव
शात्रवः स्वार्थे षाः ॥ ८१ ॥

कुलकं ।

भ्रातरि न्यस्य यातोमां मृगाविन्मृगयामसौ । एषि
तुं प्रेषितो यातोमया तस्यानुजोवनं ॥ ८२ ॥

ज०भ० भ्रात । यद्येवं क्वासावित्याह असौ रामोमाम्भ्रातरि न्यस्य
अपयित्वा मृगयामाखेटकं यातः मृगेः स्वार्थिकाणिच् अदन्त
त्वाच्च गुणा न भवति तदन्तात्कृञ् शचति अधिकृत्य परिचर्या
परिसर्या मृगया टाद्यानामुपसङ्ख्यानमिति भावे शप्रत्ययः यक्
अज्ञोपाभावश्च टाप् मृगान्विध्यतीति मृगावित् काशौ भ्रातेति
चेदाह तस्यानुजः कनिष्ठोमया प्रेषितः सम् यातोवनं अनु पश्चा
ज्जायतदिति अन्येभ्योऽपि दृश्यतदिति उः अगौ कर्मण्युक्तमकर्म
ण्यपि भवति किमर्थं एषितुम् तमेव ज्ञातुम् इषुगतावित्यस्य रूपम्
ज्ञानार्थत्वात् प्रेषितदिति तस्यैव रूपम् ॥ ८२ ॥

भ० भ्रातरीत्यादि । तथापि त्वामेकाकिनीं हित्वा त्यक्त्वा कुनीगत

इत्याह अमौ रामोमां भातरि न्यस्य समर्थं मृगयां यातोगतः
मृगान् विधत्तीति मृगावित् स कुचेत्याह तस्मान्मुजाऽपि मया
प्रेषितः प्रस्थापितः सन् एषितुं ज्ञातुं अर्थाद्रामं वनं गतः सर्वे
गत्यर्थाज्ञानार्थादिति वचनात् इत्यमर्षण इत्यस्य ज्ञानार्थत्वं अनु-
जातोऽनुजः हनजनादिति ङः ॥ ८२ ॥

अथायस्यन् कषायाक्षः स्यन्नखेदकणौत्स्वणः । स
न्दर्शितान्तराकूतस्त्रामवादीद्दृशाननः ॥ ८३ ॥

अथेति । अथैवमुक्तोजानक्या दृशाननस्त्रामवादीत् उक्तवान् ज०म०
आयस्यन् क्रोधाविष्टत्वात् शरीरङ्घ्रिदयन् यमुप्रयत्न इति देवा
दिकः परस्यैपदी क्रोधादेव कषायाक्षः वज्रनीहो सकथ्यक्षणे
रिति षच् स्यन्नैः स्रुतैः खेदकणौत्स्वण उद्भटः व्यापद इत्यर्थः सन्दे
र्निष्ठायां रूपम् संदर्शितमान्तरमन्तर्गतमाकूतमभिप्रायोयेन
स एवम्विधः ॥ ८३ ॥

अथेत्यादि । अथ तथैवमुक्तोद्दृशाननस्त्रामवादीत् भ०
व्रजवदेति त्रिः कीदृशः आयस्यन् तद्वाक्यैः क्रोधवशात् शरीरं
खेदयन् कषायाक्षः क्रोधेन कषाये अक्षिणी यस्य स तथा सकथ्य
क्षणः पःस्त्राङ्गे स्यन्नैः स्रुतैः खेदकणौत्स्वणः उद्भटः व्यापद इत्यर्थः
सन्दूक्तवृत्तौ ऊदित्वाद्देम्ले मेमडोशीदित्यादिना इमन्निधिः
हसुङ्गलोपोऽणाविति नस्य सोपः सूत्वाद्यादिति ऋस्य दस्य स
मः सन्दर्शितं प्रकटीकृतं आन्तरं अन्तर्गतं आकूतमभिप्रायो
येन स तथा ॥ ८३ ॥

कृते कानिष्ठिनेयस्य ज्यैष्ठिनेयं विवामितं । कोमग्र
मुषितप्रख्यं वज्र मन्येत राघवं ॥ ८४ ॥

ज०म० कृते । कनिष्ठायाः अपत्यं ज्यैष्ठायाः अपत्यमिति स्त्रीभ्योऽठक्
कन्याष्यादीनामिन्द्रतयोः कन्याष्यादिषु षठित्वात् कनिष्ठा
सुतस्य भरतस्य कृते निमित्तं ज्यैष्ठायाः सुतः निरूपयोगितया
विवासितः विमर्जितः विपूर्वस्य वसतेर्हेतुमण्यन्तस्य निष्ठायां
रूपम् तन्नग्रमुषितप्रख्यं यथा कश्चिन्मुषितो नग्नो भवति तद्वद्भूतं
पूर्वकालेति सः तस्याः पूर्वापरकालत्वात् राजदन्तादित्वात्पर
निपातः ईदृशं राघवद्वेषवज्र मन्येत स्नाघेत नैवेत्यर्थः ॥ ८४ ॥

भ० कृते इत्यादि । को जनो राघवं वज्र मन्येत स्नाघेत न को
ऽपीत्यर्थः किन्भूतं कानिष्ठिनेयस्य कनिष्ठायाः अपत्यस्य भरतस्य
कृते निमित्तं ज्यैष्ठिनेयं ज्यैष्ठायाः अपत्यमपि विवासितं पित्रा परि
त्यक्तं राज्यादहिष्कृतं वर्मर्जितान्तस्य रूपं ततएव लग्नमुषित
प्रख्यं यः कश्चित् प्रथमं मुषितो निराकृतः पश्चात्तग्नो लज्जितो
दिगम्बरीकृतो वा भवति तत्तुल्यं पूर्वकालस्यापरकालेनेति
कर्माधारयार्थं परस्त्रवं स्वमते पूर्वकालसम्बन्धात् यएव मुषि
तः परकालसम्बन्धात् सएव लग्न इत्येकार्थतास्येव अभिधानात्
पूर्वकालीनस्य परनिपातः राजदन्तादित्वादिति परः ज्यैष्ठाक
निष्ठाभ्यामावन्तत्वात् वाङ्माद्यतोऽव्यावादेरिति कृतस्य ष्येयस्य
कन्याणीशुभगेत्यादिना इनेयः लग्नेति ओलज्जोद्विषि ओदि
त्वात् सून्वाद्येदिति ऋस्य नकारः मग्नवज्रस्य गलं केषिणु
नरुजेर्नस्य निपातनात् तवर्गपञ्चमइत्याहुः ॥ ८४ ॥

राक्षसान् वटुयज्ञेषु पिण्डीशूरान्निरस्तवान् । यद्य
सौ कूपमाण्डूकि तवैतावति कः स्मयः ॥ ८५ ॥

राक्ष । अधरेखिष्टिनामित्यस्योत्तरमाह यद्यसौ राक्षसान् ज०भ०
पिण्डीशूरान् पिण्ड्यामेव शूरान् भोजने एव शूरान् पात्रेषमि
तादयश्चिंति सः वटुयज्ञेषु कुत्राह्मण्यज्ञेषु निरस्तवान् निरस्त
तवान् हे कूपमाण्डूकि कूपे माण्डूकीव पूर्ववत्सः ढकमण्डूकादि
ति चकारादण्वापत्ये एतावति स्वल्पे वस्तुनि तव कः स्मयः नैव
युज्यते मत्पराक्रमे तु युक्तः तत्रापि मम न युक्तं वक्तुमित्याह
॥ ८५ ॥

राक्षसानित्यादि । अधरेखिष्टिनां पातेत्यस्योत्तरमिदं वटु भ०
वोत्राह्मणःस्तेषां यज्ञेषु यदि असौ रामः पिण्डीशूरान् पिण्ड्यां
भोजन एव शूरान् कार्यान्तराक्षमान् राक्षसान् निरस्तवान्
तदा एतावति अल्पेऽपि कार्ये हे कूपमाण्डूकि तव कः स्मयो
गर्जः विस्मयोवा मण्डूकस्य भेकस्य स्त्र्यपत्यमिति शिवादित्वात् ष्ण
कूपे माण्डूकी इव एतेनाल्पदृश्यत्वादन्ये वीरास्त्वया न दृष्टा
इति ते स्मयइति सूचितं कूपमण्डूकीति पाठे जातेरतदतीप्
कूपमाण्डूकीत्यत्र पिण्डीशूरान् इत्यत्र च पात्रेषमितादित्वात्
क्षेपे तत्पुरुषइति परः स्वमते अर्थवशात् क्षेपोगम्यते ॥ ८५ ॥

मत्पराक्रमसंक्षिप्रराज्यभोगपरिच्छदः । युक्तं ममै
व किं वक्तुं दरिद्राति यथा हरिः ॥ ८६ ॥

ज०म० मत्प । राज्यभोगादयः परिक्रदोहस्यश्चादिः समत्पराक्रमेण संक्षिप्तोऽपहतोयस्य हररिन्द्रस्य मयथा हरिद्राति निरर्थको भवति तन्ममैव किं वक्तुं युक्तमात्मगुणवादस्य लज्जाकरत्वात् हरिद्रातेरादादिकत्वाच्छ्रपोलुक् ॥ ८६ ॥

भ० मदित्यादि । मत्पराक्रमेण संक्षिप्तोऽपहतो राज्यभोगपरिक्रदोहस्यश्चादिर्यस्य तादृशोहरिरिन्द्रायथा यदि हरिद्राति दुर्गन्तोभवति तदा किं ममैव वक्तुं वक्तुं अपि तु नैवेत्यर्थः आत्मगुणानुवादस्य लज्जाकरत्वात् हरिद्रात्सुदुर्गत्यां ॥ ८६ ॥

निर्लङ्कोविमदः स्वामी धनानां हतपुष्यकः । अध्यास्तेऽन्तर्गिरं यस्मात् कस्तन्नावैति कारणं ॥ ८७ ॥

ज०म० निर्लङ् । यस्मात्कारणात् धनानां स्वामी धनदः अन्तर्गिरं मध्यास्ते अध्यासितवान् गिरंः कौलामस्यान्तर्मध्यं विभक्त्यर्थेऽव्यग्रीभावः गिरंश्च घनकस्येति टच् अधिगोष्ठ्यामामिति कर्मभङ्गात्तेन तृतीयाप्रत्ययार्धज्जसमित्यस्यां न भवति नाव्ययीभावादित्यमेव भवति तस्कारणमम पराक्रमस्यां वा कानावैति न जानाति कीदृशः निर्लङ्कः सङ्घातोनिष्क्रान्तः निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्येति यः एकविभक्तिचेत्युपमर्जनमङ्गायां ह्रस्वत्वम् हतपुष्यकः हतं आस्त्रिस्त्रयुष्मकाख्यं विभक्तं यस्या अतएव विमदोऽपि तदर्थः सङ्घातपुष्यकश्च धनदस्याधीत् तच्छ्रित्वा अनेन गृहीतमिति ॥ ८७ ॥

निर्जङ्करत्यादि । धनानां स्वामी कुवेरः यस्मात् कारणात् भ०
 अन्तर्गिरं गिरैः कैलाशस्थान्मर्मध्यमथासौऽधिवसति तत्कारणं
 मत्पराक्रमरूपं कोजनोनावैति अपितु सर्व्वएव जानाति कीदृशः
 कुवेरः निर्जङ्कः लङ्कायानिष्क्रान्तः पञ्चमीतत्पुरुषः व्यंपूर्व्वमिति
 गिरः पूर्व्वनिपातः निर्गता लङ्का यस्येति वा विमदः विगतोमर्दो
 दर्पोयस्य हतपुष्पकः हतं पुष्पकं विमानं यस्य ईदृशोऽपि मत्प
 राक्रमादेवेति भावः अन्तर्गिरमिति सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः सप्त
 नदीपौर्वासास्याग्रहायणोगिरंर्व्वेति पठे अः कर्मक्रियेत्यादिना
 आधारस्य कर्मत्वं ॥ ८७ ॥

भिन्ननौक इव ध्यायन् मत्तोविभ्यद्यमः स्वयं । कृष्णि
 मानं दधानेन मुखेनास्ते निरुद्यतिः ॥ ८८ ॥

भिन्न । स्वयं साक्षात्तौविभ्यत् त्रस्यन् यमोवैलक्षणात् मुखेन ज०भ०
 कृष्णिमानङ्गुष्णवर्षत्वं वर्षदृढादिभ्यः व्यस्येति चकारादिमनिष्
 दधानेन धारयता इत्यभूते द्वितीया निरुद्यतिः निरुद्यमः आसी
 उत्पूर्व्वोद्यमेः स्त्रियाङ्गिन् अनुनासिकलोपः कीदृशः ध्यायन् चिन्त
 यन् किस्मापद्यदहमनेन हतसर्व्वस्वइति भिन्ननौकइव विपन्न
 पातवर्णगिव उरःप्रभृतिभ्यः कप् ॥ ८८ ॥

भिन्नेत्यादि । यमः मत्तोविभ्यत् त्रस्यन् स्वयं ध्यायन् चिन्तयन् भ०
 निरुद्यतिर्निरुद्यमआसी स्वयमिति स्वयमेवात्मनोऽसामर्थ्यं जाना
 ति नलन्येन बोधितइत्यर्थः कृष्णिमानं कृष्णत्वं दधानेन मुखेन

उपलक्षितः विशेषणैः तृतीया गुणादिमन्भावे भिन्ना विदारिता
 नैर्यस्य तादृशोवणिक् यथा ध्यायति तथा ध्यायन् एकवचना
 न्तेन नौशब्देन वज्रग्रीहौ कदति परः स्वमते स्वार्थं पुंवत्स्यु
 क्तपुंस्कदति ज्ञापकात् तस्करिति अस्मदः पञ्चम्यास्तस् युष्
 दस्मदोस्वाहावित्यादिना मदादेशः गणोक्तकार्यस्य वा ऊह्यात्
 त्यदांटरःक्ताविति अनिषेधः त्रिभोनिभोत्यां शटः क्तादीरेदिः
 अद्वैरित्युक्तेर्न नुष् निरुत्पूर्वात् यमः क्तौ वनतनाद्यनिमामिति
 मलोपः एतेन दिक्पतीनां जयादहमेव सुप्रसिद्धेन तु तथेत्युक्तं
 ॥ ८८ ॥

समुद्रोपत्यका हैमी पर्वताधित्यका पुगी । रत्न
 पारायणं नाम्ना लङ्कति मम मैथिलि ॥ ८९ ॥

ज-म०

एवं । स्वप्नारूपस्यार्थं स्वीकर्त्तुमाह समु । हे मैथिलि लङ्कति
 नाम्ना मम पुगी कीदृशी समुद्र एवोपत्यका आसन्नोद्यस्याः सा स
 मुद्रोपत्यका समुद्रस्य पर्वतोपत्यकात् समुद्रोपत्यकेति समा
 मे साधुत्वन्न भवति यतः संज्ञाधिकारात् पर्वतस्यामन्ने अधि
 कृते उपाधिभ्यां त्यकन्प्रत्ययान्तयोरुपत्यकाधित्यकाशब्दयोः
 साधुत्वमुक्तम् प्रतिषेधे त्यकन् उपसंख्यानमिति प्रत्ययस्यादितो
 कारो न भवति हैमी हेमविकारा प्राणिरजतादिभ्याऽञ् पर्वता
 धित्यका त्रिकृटपर्वतस्योपरि स्थिता रत्नपारायणं यच्च रत्ना
 नाम्यारमवमानमयस्ते बुध्यन्ते तत्परीचकाः सर्वरत्नस्थानमि
 त्यर्थः । दुर्गावस्थित्यानभिभवनीयतां रत्नोपचयात् समृद्ध
 ताङ्कथयन् प्रसोभयति ॥ ८९ ॥

समुद्रदद्यादि । सम्यति सीताप्रलोभनं क्रियते हे मैथिलि लहरे भ०
 ति नाम्ना ख्याता मम पुरी कीदृशी समुद्रोपत्यका समुद्रस्य उप
 त्यका समीपे भूमिः पर्वतस्य चिकूटस्य अधित्यका उपरि स्थिता
 अधुपाभ्यां त्यत्रादित्वात् त्यत्राद्यचिरेत्यादिना भवादित्वात् ऊ
 र्द्धामन्नयोस्यः ततः स्वार्थे कः स्थियामाप् कायनाञ्जीरकदत्या
 दिना क्षिपादित्वात् न इत्वं उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्द्धमधि
 त्यका इत्यमरकोषे अद्रेरित्युपलक्षणं समुद्रउपत्यका पर्वता
 सन्नभूमिर्यस्यादिति केचित् एतेन दुर्गमत्वं सूचितं हैमी हेसो
 विकारः विकारसंघेति षणः मन्वर्ज्ज्यादी विकारणवर्ज्जनात्
 नलोपनिषेधाभावात् न्वोर्लोपौताविति नस्य लोपः रत्नानां पार
 मवसानं अयन्ते बुध्यन्ते तत्परीक्षका अत्रेति रत्नपारायणं घञल
 नटोषे इति आधारे अनट् स्वभावादजहल्लिङ्गता सर्व्वरत्न
 स्थानमित्यर्थः यदाह हलायुधः साकल्यवचनं प्राज्ञैः पारायण
 मुदाहृतमिति ॥ ८६ ॥

आवासे सिक्तसंमृष्टे गन्धैस्त्वं लिप्तवासिता । अर्पि
 तोरुसुगन्धिस्रक् तस्यां वस मया सह ॥ ८० ॥

आवासे । तस्यां पुर्यां आवासे गृहे आवसत्यस्मिन्निति अधि ज०
 करणे घञ् मया सह त्वं वस प्रार्थनायां लोट् सिक्तसंमृष्टे पूर्व्वं
 सिक्ते पश्चात्संमृष्टे गन्धैर्लिप्तवासिता सती पूर्व्वं लिप्ता चन्दनादि
 भिर्गन्धैः पश्चाद्वासिता धूपिता समृष्टादिभिः पूर्व्वकासेत्यादिना

यः अर्पिता न्यस्ता उर्ध्वी महती सुगन्धिसक् सुरभिमाला यस्यां
सा त्वं किमिति तया सह वसामीति चेदाह ॥ ८० ॥

भ० आवासइत्यादि । तस्यां पुर्यां आवासं गृहे मया सह त्वं वम
प्रार्थनायां गो पूर्व्वं सिक्ते पश्चात् संमृष्टे शोधिते सिक्तसंमृष्टं गन्धै
सुन्दनादिभिर्लिप्तवासिता पूर्व्वं लिप्ता पश्चाद्दामिता धूपैः उभ
यत्र पूर्व्वपरकालसम्बन्धादेकार्थत्वेन कर्मधारयः गन्धयतीति
गन्धसुन्दमादिः वासिता करिषी ना र्योर्वामितं सुरभीकृते । ज्ञा
तमात्रं स्वगारात्रे वासितं वस्त्रवेष्टितइति विश्वः अर्पिता न्यस्ता
उर्ध्वी महती सुगन्धिः सुरभिः सक् माला यस्यां तादृशी च
सती सत्सुरभिपूनेरित्यादिना गन्धादिप्रत्ययः ॥ ८० ॥

सङ्गच्छ पौंस्त्रि स्त्रैणं मां युवानं तरुणी शुभे । राघ
वः प्रोष्यपापीयान् जशीच्च तमकिञ्चनं ॥ ८१ ॥

ज०म० सङ्ग । हे पौंस्त्रि पुमांसमर्हति तद्धिताय वा अर्हार्थे हितार्थे
वा स्त्रीपुंमाभ्यान्ञ्ज्जैः स्त्रीप्रत्यये नञ्ज्जञ्जीककृष्णतनुमाना
मुपसंस्थानमिति मां युवानन्नरुणं सङ्गच्छ अङ्गीकुरु गमेः प्रार्थ
नायां लाट् इपुगमीत्यादिना कत्वम् समोगमृक्केत्यादिना तङ्
न भवति सकर्मकत्वात् विशेषतः स्त्रैणं स्त्रियै हितमर्हन्तं वा पूर्व्व
वत्प्रत्ययः तरुणी युवती सती शुभे कल्याणि शोभतइति इगुपध
लक्षणः कः समापि तादृशोभन्तास्तीति चेदाह राघवः प्रोष्यपा
पीयानिति पापशब्दादिभ्यतोर्लुगिति ईयसुन् लुक् मतुपः प्रोष्य
पापीयानिति मपरव्यंसकादित्वात्सः देशान्तरं यात्वा पापव

परः अतएतमकिञ्चनन्दरिद्रं न विद्यते किञ्चन यस्येति सर्वं
नामाव्यपसंज्ञाया उपमर्जनप्रतिषेधइति वचनान्नाव्ययसंज्ञा तेन
न विभक्तिलोपः जह्रीहि त्यज ईत्वस्य जहातेत्येति वा वचनादि
कल्पः ॥ ८१ ॥

सङ्गीत्यादि ॥ हे पैंन्नि हे पुरुषयौग्ये पुरुषहितं वा हे शुभं भ०
कल्याणि तरुणी त्वं स्त्रीणं स्त्रीयोग्यं स्त्रीहितं वा पुवानं मां सङ्गच्छ
अङ्गीकुरु विधिनिमन्त्रणंत्यादिना प्रार्थनायां गो सदृशयोरारव
योर्थो गउचितइति भावः स्त्रीपुंसाभ्यां विकारसंघेत्यादिना षः
नम्पुंस्त्रियोः तरुणशब्दान्नदादित्वादीप् शोभते इति शुभा इजु
ङ्वात् हायज्ञाप्रोजुङइति कः समापि ईदृशोभतेति चेत
आह राघवः प्रोष्यपापीयान्देशान्तरं गत्वा पापवत्त्वरः पापवत्
शब्दात् गुणाद्वेष्टेयमइति ईयसुः लुङ्गद्विनामिति वतौर्लुक्
ओमंसञ्छिदिति छित्वात् टेलोपः मयूरव्यंसकादित्वादत्र समास
इति परः स्वमते गमकत्वात् असमासत्वेऽपि न चतिः तमकिञ्चनं
दरिद्रं जह्रीहि त्यज किञ्चनेत्यव्ययेनापि समासे मयूरव्यंसकादि
त्वेन निपातमात् वाच्यलिङ्गतेति परः मञ् तत्पुष्पादर्शनादि
त्वादित्यन्ये न विद्यते किञ्चनमस्येति वङ्ग्रीहौ नाव्ययकार्यं
मिति केचित् स्वमते द्रविणे किञ्चनं स्त्रीवइति कोषादनव्ययेन कि
ञ्चनशब्देन समासः वस्तुतोऽप्येवमकिञ्चनशब्देनिर्धनवाची वाच्य
लिङ्गः तथाच कोषः निःस्त्राकिञ्चनदुर्विधाइति आद्योरित्यादि
ना हाकइत्वं ॥ ८१ ॥

अश्रीत पिवतीयन्ती प्रसिता स्मरकर्मणि । वशे कृत्य
दशश्रीवं मोदस्व वरमन्दिरे ॥ ८२ ॥

अश्री । अश्रीत पिवतेति मयूरव्यंसकादित्वात्सः तत्र आख्यात
माख्यातेन क्रियासातत्य इति पद्यते सततमश्रीतपिवतत्येवभृत्य
जनानादेष्टुमिच्छतीति सुपआत्मनः क्यच् अश्रीतपिवतीयन्ती प्रसि
तास्मरकर्मणि आधिक्येन प्रवृत्ता कामव्यापारे प्रसितात्सुका
भ्यान्तृतीयाचेति चकारात्सप्तमी वशेकृत्यानुवर्त्तिनन्दशयीवद्भू
त्वा साक्षात्प्रभृतित्वाद्गतिषञ्जा मोदस्व हर्षञ्जनय वरमन्दिरे
अष्टगृहे स्थिता ॥ ८२ ॥

अश्रीत्यादि । दशश्रीवं वशेकृत्य आयत्तीकृत्य वरमन्दिरे अष्ट
गृहे त्वं मोदस्व हर्षं जनय वशेदति सप्तम्यन्तप्रतिरूपकाऽव्ययः
हस्तेपाणावित्यादिना साक्षादादित्वात् समासः कीदृशी अश्रीत
पिवतेति भृत्यजनानादेष्टुमिच्छन्ती अश्रीतपिवतेति सततं निश्चये
यस्यां क्रियायां सा अश्रीतपिवता ईक्यं सोऽन्वयइति समासः
तत्र हि सामान्यत्वात् पदमात्रस्यैव ग्रहणं तेन क्वचित् स्याद्य
न्तस्य क्वचिन्दाद्यन्तस्य क्वचिदुभयस्य चैक्यमिति लभं त्याद्यन्त
स्यान्यप्रत्ययान्तत्वाभावेऽपि समासे अन्यपदार्थत्वात्तद्वत्त्वं तेनात्र
क्रियायाविशेषणार्थत्वात् स्त्रियामतत्रापुक्तेर्लुक्त्वंचेत्यत्र स्यादि
क्तेरेव ग्रहणमभिधानात् तेन त्यादिकेर्न लुक् निपातनाद्गुप
सिद्धिरिति परे अश्रीतपिवतामिच्छतीति क्यः स्मरकर्मणि काम
चेष्टायां प्रसिता तत्परा प्रसितात्सुकाभ्यातात्पर्ये तृतीया

सप्तम्याविति परः स्वमते विषयविवक्षा विज्वन्धने ऋः ॥ ८२ ॥

मास्र भूर्याहिणी भीरु गन्तुमुत्साहिनी भव । उद्गा
सिनी च भूत्वा मे वक्षःसम्पार्दिनी भव ॥ ८३ ॥

मास्र । हे भीरु मास्र भूर्याहिणी प्रतिकूला माभूः न यास्या जःम०
मीत्यमुमर्थङ्गुणामीति कृत्वा स्रोत्तरं लङ्चेति चकारात् लुङ्
गन्तुमुत्साहिनी उद्युक्ता भव शकधृषित्यादिना तुमुन् उत्साहि
नीति सहेपपदत्वात् ततश्चालङ्कृतशरीरत्वादुद्गासिनी शोभमा
ना भूत्वा नोऽस्माकं वक्षःसम्पार्दिनी स्तनाभ्यामुरखलस्य पीडिका
भव यहेत्साहेद्गाससम्पार्दिनाङ्गुहादिषु पठितत्वात् कर्त्तरि
णिनिः ऋन्नेभ्याङोप् ॥ ८३ ॥

मास्रत्यादि । हे भीरु याहिणी प्रतिकूलार्थयाहिणी त्वं मास्र भ०
भूः न भव गन्तुमुत्साहिनी उद्युक्ता भव उद्गासिनी गत्वान्द्वारा
दिभिः शोभमाना भूत्वा नोऽस्माकं वक्षःसम्पार्दिनी स्तनाभ्यामुर
खलस्य पीडिका भव सर्व्वत्र यहादित्वात्सिन् चकारः समुच्चय
अस्रदएकत्वे वऽऽत्वमभिधानात् गौरवव्यञ्जकं ॥ ८३ ॥

तां प्रातिकूलिकीं मत्वा जिहीर्षुर्भीमविग्रहः । वाह
पपीडमाश्लिष्य जगाहे द्यां निशाचरः ॥ ८४ ॥

ताम्ना । यदैवमभिधीयमाना न प्रतिपन्ना तदा ताम्नातिकू जः०
लिकीअतिकूलवर्त्तिनीं मत्वा ज्ञात्वा श्राजःसहाश्रसा वर्त्तन

इत्यधिकृत्य प्रतिकूलं वर्त्तत इत्यस्मिन्नर्थे तत्प्रत्यनुपूर्व्येत्यादिना
 ठक् जिह्वीर्षुः हर्त्तुमिच्छुः भीमविग्रहः भोषणशरीरः दृष्टराक्षस
 शरीररूपः सुखेन ह्वियत इति वाहूपपीडमास्त्रिय वाङ्मिभिरु
 पपीष्ट सप्तम्याञ्चापपीड इति चकारात् तृतीयान्त उपपदं णमुल्
 जगाहं रथेनात्पत्य द्यामाकाशं निशाचरो ग्राहते स्म दिवशब्दम
 मानार्थो द्योशब्दश्चाणदिकः गमर्द्धा इत्यत्र ह्युत्तं च्यति वचनात् श्रौ
 ताऽम्गभारित्यात्वं कालापेक्षं दिवशब्दादेव व्युत्पादयितुं सूत्र
 मवधीयते वाच्येति दिव अस्मि विकल्पेनाकारादेश इति ॥ ८४ ॥

तामित्यादि । उक्तवाक्यानङ्गाकारात् तां मीतां प्रातिकूलि
 कीं प्रतिकूलवर्त्तिनीं मत्वा जिह्वीर्षुर्हर्त्तुमिच्छुः निशाचरो रावणा
 भीमविग्रहाभयङ्करमूर्त्तिः सन् वाहूपपीडं वाङ्मिभिरुपपीष्ट
 आस्त्रिय तां गृहीत्वा द्यामाकाशं जगाहं ग्राहं द्विलाडं गतवा
 नित्यर्थः तृतीयान्तादुपपीडाणमित् परः स्वमतं वाङ्मिभिरुप
 पीडः पीडनं यत्रेत्यास्यैष क्रियाविशेषणं उपपीडाघञन्तः द्यामिति
 द्योशब्दस्य दिवशब्दस्य वा अस्मि रूपं प्रतिकूलं यथा स्यात्तथा
 वर्त्तत इति क्रियाविशेषणस्य कर्मत्वात् ठघंकारादिति ष्यिकः ॥ ८४ ॥

चस्यन्तीं तां समादाय यातोरात्रिच्चरान्तरं । तृष्णीं
 भृय भयादासाञ्चक्रिरे मृगपक्षिणः ॥ ८५ ॥

चस्य । चस्यन्तीं च तां तद्रूपदर्शनात् समादाय गृहीत्वा
 यातां गच्छतोरावणात् यातेः भृतरि पञ्चम्यां रूपम् किम्यातां

रात्रिञ्चरालयं लङ्कां रात्रौ चरतीति चरेष्टः रात्रे कतिविभा
वेति मुम् तस्माद्रावणाद्यत् भयन्ततोभयात् तूष्णींभूय तूष्णीमि
भुवदति क्वाचेति समामे ख्यवादेनः अस्मिञ्चक्रिरे आसिताः दया
यास्येत्याम् मृगपक्षिणः मृगाश्च पक्षिणश्च समानजातीयानामि
ति वचनादेकवद्भावोऽत्र न भवति ॥ ८५ ॥

त्रस्यन्तीमित्यादि । त्रस्यन्तीं विभ्यतीं तां सीतां समादाय भ०
गृहीत्वा रात्रिञ्चरालयं लङ्कां यातो गच्छतोरावणाङ्गयात्
मृगाश्च पक्षिणश्च तूष्णींभूय मौनिनोभूत्वा आसाञ्चक्रिरे स्थित
वन्तः आसङ् उपवेशे त्रिजादीत्याम् भस्त्रन्तामः यातइति प्रचर्त्तं
रात्रौ चरतीति पचादित्वाद् न रात्रेर्भन्वाकृति तूष्णीमित्यव्ययं
मौनार्थे वर्त्तते व्यस्यगनुकारइत्यादिना ऊर्यादित्वात् समाशे
क्वायप् ॥ ८५ ॥

उच्चैरारस्यमानां तां हृपणां रामलक्ष्मणौ । जटा
युः प्राप पक्षीन्द्रः पक्ष्णं रावणं वदन् ॥ ८६ ॥
एते प्रकीर्णकाः ।

उच्चैः । तां सीताञ्जटायुः पक्षीन्द्रः रावणमपहृषन्निष्ठरं वदन् ज०म०
प्राप प्राप्तवान् कीदृशीं उच्चैरारस्यमानां हा राम हा लक्ष्मणेति
शब्दौ द्वौ उच्चैर्महता ध्वनिना पुनःपुनारसन्तीमित्यर्थः रसेः
शब्दकर्मकत्वात् क्रियासमभिहारेयङ् हृपणान्दीनाम् इति
प्रकीर्णकाण्डः प्रथमः समाप्तः ॥ ८६ ॥

उच्चैरित्यादि । उच्चैर्यथा स्यात्तथा रामलक्ष्मणौ रारस्यमानां भ०

हा राम हा लक्षणइति पुनःपुनराङ्गयमानां लपणां दीमां
 सीतां जटायुः पक्षिराजः प्राप रावणं परुषं निष्ठुरं वदन् वदिदिं
 कर्षकः रमश्च मूचस्रुत्यादिना यद् । इति गौराङ्गमलीक
 पुत्रोभरतमल्लिकः । प्रकीर्णकाण्डव्याख्यानं मुग्धबोधमतेऽकरोत्
 ॥ ८६ ॥

अतःपरं टाधिकारः ॥

द्विषन् वनेचराग्याणां त्वमादायचरोवने । अग्रेस
 रोजघन्यानां माभूः पूर्वसरोमम ॥ ८७ ॥

इतः परमधिकारकाण्डमुच्यते यत्र प्राधान्येनैकैकमधिकृत्य
 लक्षणम्प्रदर्शितम् तदधिकारकाण्डम् शेषलक्षणेषु प्रकीर्णकमेव
 द्रष्टव्यम् एवञ्च कृत्वा अन्तरान्तरा तत्सूचनार्थमप्रकीर्णकश्लोका
 भिधानमत्र च काण्डे निर्दिष्टसंज्ञकास्तारः परिहृदाः तत्र
 प्रथमे आद्यं टप्रत्ययमधिकृत्योच्यते सर्गार्थस्य विवक्षितस्यापरि
 समाप्रत्वात् तमेवाभिसंन्धायाह । द्विषन्नित्यादि । एवञ्च कृत्वा
 मित्रकउच्यते द्वयोरप्यत्र प्राधान्येन विवक्षितत्वात् परुषं वदन्
 कीदृशं हे द्विषन्माभूः पूर्वसरोममेति ममायतोभूत्वा मागा
 इत्यर्थः पूर्वसरतीति पूर्वे कर्त्तरीति टः यतस्त्वमग्रेसरोजघ
 न्यानामग्रेसरतीति पुरोगतइत्यादिना टः जघन्यइति शाखादि
 भ्यायइतीवार्थे यः पापानाम्रथमस्त्वम् कुतः आदायचरोवने
 आदाय चरतीति भिक्षामिनेत्यादिना वने चरन्तीति वनेचराः

अधिकरणे चरेष्टः तेषामग्राः प्रधानाश्चषयः तानादायचरसि
भक्षयसि कर्माणि षष्ठी ॥ ८७ ॥

इतः प्रभृत्यधिकारकाण्डमुच्यते एकैकं विषयमाश्रित्य लक्षणं भः
प्रदर्शनं यत्र तदधिकारकाण्डं तत्रापि लक्षणात्तरसम्बन्धात् प्र
कीर्णतासीति सूचनार्थं मध्ये मध्ये प्रकीर्णश्लोकाभिधानं विवक्षित
स्य सर्गार्थस्यापरिसमाप्तत्वात् सर्गमध्ये काण्डान्तरारम्भान् दे
षाय एवञ्चायं सर्गोमिश्रकउच्यते द्वयोरप्यत्र प्राधान्येन विव
क्षितत्वात् । अथ टाधिकारः । द्विषन्नित्यादि । पक्षं वदन्नि
ति यदुक्तं तत्किमित्याह हे वनेचराय्याणां मुनीनां द्विषन्
शत्रो त्वं मम पूर्वसरोऽययायी माभूः यतस्त्वं जघन्यामी नी
चानां अग्रेसरः प्रथमः वने आदाय गृह्णीता अर्थात् सीतां
चरसि गच्छसीति आदायचरः द्विषन्निति द्विषः शत्रौ शत्र
रिति परः स्वमतं द्विषच्छब्दः शत्रुवाचित्वात् ह्युच्यते विद्वेषार्थं
तु कीपमवदिति शत्रुः उभयथा सम्बन्धे षष्ठी वने चरतीति पचा
दित्वाद् अभिधानात् सप्तम्यलुक् अग्रे भवोऽय्यः श्रेष्ठ उच्यते रेफा
न्तपाठेऽयशब्द एव श्रेष्ठार्थः तथा च । अग्रमालम्बने प्राप्ते परि
माणे पलस्य च । प्रान्ते समन्तादधिके प्रधाने प्रथमार्धयोरिति
विश्वः । दामागैहागित्यादौ यवर्जनात् न दाजइत्वं चरेः पूर्वं
वदन् गमकत्वात् दत्तार्घ्याः सिद्धसंघैरितिवत् क्रियायाः कार
कापेक्षायामपि यवन्तेन समासः अविवक्षितकर्मात्वात् सापेक्षत्वा
भावेन वा समासः असमासेऽपि न चतिः मयूरव्यंसकादित्वात्
सापेक्षत्वेऽपि समासइति परः अग्रे इत्येकवचनान्तमव्ययं सक्तु

हरति टः जघनं यच्चाङ्गागः तप्तुस्त्रो जघन्यः विकारसंघेत्यादि
ना तुल्यार्थे णः ॥ ८७ ।

यशस्करसमाचारं ख्यातं भुवि दयाकरं । पितुर्व्या
क्यकरं रामं धिक्त्वा दुन्वन्तमत्रपं ॥ ८८ ॥

म० यश । रामदुन्वन्तमुपतापयन्तमत्रपन्निलंज्जम्बिक्त्वां गर्हा
टुदु उपतापे इत्यस्य सौवादिकस्य शतरि ङ्गुवोः साब्धधातुक
इति यणादेशे रूपम कीदृशं रामं यशस्करसमाचारं समा
चरणं समाचारः चरितं भावे घञ् यशस्करोतीति यशस्करः
कृत्रोहेत्वित्यादिना टः विसर्जनीयस्य मः यशस्करणहेतुभूतः
समाचारो यस्य ख्यातं भुवि प्रमिद्धन्दयाकरङ्गरुणाकरणशीलं
तादृशे टः पितुर्व्याक्यकरमित्युर्वचनानुष्ठाने अनुकूलं आनुलो
म्ये टः ॥ ८८ ॥

भ० यशस्केत्यादि । रामं दुन्वन्तं उपतापयन्तं अत्रपं परस्त्री
हरणेन निर्लज्जंत्वां धिक् धिक्ममयेत्यादिना ङी टुदु उपता
पे स्वादित्वात् शतरि नुःशुधोरिति वः रामं कीदृशं यशस्करः
समाचारो यस्य तं यशःकरोतीति सृकृष्टइति टः अत्र ङात्ष
ष्ठिति स्रत्रात् ङादित्यनुवर्तते सेतुकखेति वेः सः कृत्रोहेत्वादा
वर्थे टइति परः स्वमते यशस्करोति विद्येति निर्दिशता विद्याया
यशस्करणे हेतुत्वात् हेत्वाद्यर्थः सूचितः अन्यथा विद्येति यद्
णस्य वैयर्थ्यं स्यात् हेत्वाद्यर्थानुक्तावपि न क्षतिः सम्यगाचरणं

समाचारस्यैष्टा अन्वऽननटोऽपि इति अत्र भुवि ध्यातं दद्याक
रणशीलं पूर्ववद्वः परमते ताच्छीन्यार्थेऽपि पितुर्भाष्यानुष्ठाने
ऽनुकूलं पूर्ववद्वः परमते ऽनुकूलार्थेऽपि वाक्यब्रह्मेणा च तदभि
धेयमुच्यते ॥ ८८ ॥

अहमन्तकरो नूनं ध्वान्तस्येव दिवाकरः । तव
राक्षस रामस्य नेयः कर्मकरोपमः ॥ ८९ ॥

अहम् । हे राक्षस अहन्तव नूनमवश्यमन्तकरः विनाशयिता जः
कीदृशः रामस्य नेयोवश्यः अचोयत् कर्मकरोपमः भृतकतुल्यः
कर्मणि भृताविति टः ध्वान्तस्येव दिवाकरः यथान्वकारस्वा
न्तकरो दिवाकरः सूर्यः तथा अन्तकरदिवाकरौ दिवाविभेति
टप्रत्ययान्तौ एवमुक्त्वा स्वल्पपातेति सम्बन्धः ॥ ८९ ॥

अहमित्यादि । हे राक्षस नूनं निश्चितं अहं तव अन्तकरः भ०
नाशयिता अन्तं करोतीति टः यथा दिवाकरः सूर्यो ध्वान्तस्य
अन्वकारस्य अन्तकरः दिवाब्रह्मेऽयमाधाररूपदिनवचनो
ऽव्ययः तेन दिवा दिवसे प्राणिनस्यैष्टायुक्तान् करोतीति निशादि
त्वाद् इति परः स्वमते दिवाब्रह्मेऽयमव्ययः सप्तम्यन्तत्वं प्राचिकं
तेन दिवा दिनं करोतीति पूर्ववद्वः वाञ्छत्यादा दिवा दिवसे
करो रश्मिर्यस्य इति केचित् ध्वान्तमिति ध्वनेसामसि के शुभवाड
इत्यादिना निपातः अहं कीदृशः रामस्य नेयः वश्यः वश्यः प्रणे
योनिभृतइत्यमरः कर्मकरोपमः भृतकतुल्यः कर्मं करोतीति
टः कर्मशब्दाद्गुणैः टइति परः ॥ ८९ ॥

सतामरुष्करं पक्षी वैरकारं नराशिनं । हन्तुं कल
हकारोऽसौ शब्दकारः पपात खं ॥ १०० ॥

इति टाधिकारः ॥

ज०म० सता । एवमुक्त्वा अस्मा जटायुः पक्षी खमाकाशमपात पतितः
किमर्थं नराशनं राक्षसं हन्तुं हनिष्यामीति कीदृशं राक्षसं सता
मरुष्करं धर्षिं स्थितानाम्पीडाकरम् अरुःशब्दः पीडापलक्षण
परः दिवाविभेति टः वैरकारं वैरकरणश्रीतं कलहकारः पक्षी
कलहयितुमनुकूलः अमयान्शब्दस्माकति टं प्रतिषिद्धं ऽण्वेव भव
ति कर्त्तव्यः प्राप्तिरस्तीति टाधिकार उदाहृतः कियत्त्वमपात
यावति दूरं शब्दपातस्मावत्वमिति टाधिकारः समाप्तः ॥ १०० ॥

भ० सतामित्यादि । एवमुक्त्वा अस्मा पक्षी जटायुर्नराशिनं रा
क्षसं हन्तुं खमाकाशं पपात जगाम कीदृशं राक्षसं सता साधुना
अरुष्करं ब्रह्मकरं पीडाकरमित्यर्थः पूर्ववदृः निष्यतन्व इति
वत् षत्वं वैरं विरोधं करोतीति वैरकारसं ङात्परिणत्यस्य कुम्भ
कार इत्युदाहरणेन कुम्भादेः ह्रजः पण् अन्यस्मात् षकुष्ट इत्यस्य
विषय इति मन्त्रितं तेना च कुम्भादिस्वात् षण् पक्षी कीदृशः कलह
कारः कलहं करोतीति पूर्ववत् षण् एवं शब्दकारः शब्दपात
मिति पाटे शब्दस्य पाताय चेति खविशेषणं यावद्दूरं शब्दगमनं
तावद्दूरमित्यर्थः शब्दस्यैव पाता गतिर्यचेति पतनक्रियाविशेषण
वा एतेन यथा शब्दस्य शीघ्रगमनं तथास्येति ध्वनितं इति । टाधि
कारः ॥ १०० ॥

अतः परं प्रकीर्णकाः ॥

धुन्वन् सर्व्वपथीनं खे वितानं पक्षयोरसौ । मांस
शोणितसन्दर्शं तुण्डघातमयुध्यत ॥१०१ ॥

इतः प्रकीर्णकश्लोकानाह । धुन्वन्नित्यादि । असौ पक्षी अयुध्यत ज०म०
युध्यते स्म युधेर्द्देवादिकस्य लङि रूपम् तुण्डघातमिति क्रियाविशेषे
षणम् तुण्डेन चञ्चाघातोहननं यस्मिन् युद्ध इति करणे हन
इति न णमुल् कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगात् अहिंसार्थत्वाच्च
तदारभस्य यथा पादघातभूमिं हन्तीति हिंसार्थानाञ्च समान
कर्मकाणामित्यनेनापि न भवति समानकर्मकताभावात् अकर्म
कत्वाद्युधेः तेन भावे घञ् धुन्वन् कल्पयन् खे आकाशे पक्षयोविता
नं सर्व्वपथीनं सर्व्वः पन्था इति पूर्व्वकालेत्यादिना सः ऋक्पूरिति
समासान्तोऽकारः सर्व्वपथान् व्याप्नोतीति तत्सर्व्वादेरित्यादिना
खः मांसशोणितसन्दर्शकात्स्वयेन मांसं शोणितञ्च दृष्ट्वा कर्मणि
दृशिविदोः साकस्य इति णमुल् अमैवाव्ययेनेति सः ॥१०१ ॥

अथ प्रकीर्णकाः । धुन्वन्नित्यादि । असौ जटायुः खे आकाशे म०
पक्षयोर्व्वितानं विस्तारं धुन्वन् कल्पयन् मांसशोणितसन्दर्शं यथा
स्यात् तुण्डघातं यथा स्यात् तथा अयुध्यत युधौङ्युद्धे मांसरक्त
योरर्थाद्रावणस्य सम्यग्दर्शोद्दर्शनं यच्च तुण्डस्याघातो यच्च चेति
युद्धक्रियाविशेषणं दर्शघातौ घञ्जनौ परे तु साकस्येन मांसं शो
णितञ्च दृष्ट्वा रावणस्येत्यर्थात् दृशोणम्साकस्ये एवं तुण्डेन हत्वा
तुण्डघातं तृतीयान्नादासत्तौ षम् तुण्डघातेन युद्धसम्भवादा

सत्तिरत्र गम्यतइत्याहुः वितानं कीदृशं सर्व्वस्यामौ पन्थाद्येति
सर्व्वपथः पथ्यपुरःसे इति अः सर्व्वपथं व्याप्नोतीति ढधेकादिति
ईनः ॥ १०१ ॥

न विभाय न जिह्वाय न चक्लाम न विव्यथे । आप्ना
नेविध्यमानोऽपि रणान्निववृते न च ॥ १०२ ॥

ज०म० नवि । आप्नानः पत्तो प्रहरन् आङ्गायमहनइति तङ् न
विभाय न भीतः तस्मान्न जिह्वाय न लज्जितः सम्यङ्मथा न हत
इति न चक्लाम न क्लान्तः न विव्यथे व्यथालिटीति सन्नसारणम्
जितअमत्वात् विध्यमानावा वाशब्दस्यार्थे परेण हन्यमानस्य न
विव्यथे न पीडां भंजे सत्वाधिकत्वात् रणाच्च न निववृते न निवृ
त्तः अभग्नोत्साहत्वात् ॥ १०२ ॥

भ० नवीत्यादि । अर्मा पत्तो आप्नानः प्रहरन् न विभाय न भीतः
मथा ताडितोऽपि न मृतइति न जिह्वाय न लज्जते स्म न चक्लाम
म नासमर्थोवभूव न विव्यथं न पीडितो भवति स्म विध्यमानः
परेण ताड्यमानोऽपि रणात् न निववृते न निवृत्तः अभग्नोत्सा
हत्वात् सर्व्वत्र ठी व्यथेन्त व्यथयन्ति जिः आप्नानइति आत्मा
ङ्गुडादढाच्चाहनयमइति मं किम्वा आप्नानः शत्रुहिंसनशक्तः
शक्तिवयक्ताच्छीन्यं इति शानः ॥ १०२ ॥

पिशाचमुखधौरेयं सच्छत्रकवचं रथं । युधि कद्र
थवङ्गीमं वभञ्ज ध्वजशालिनं ॥ १०३ ॥

एते प्रकीर्णकाः ।

पिशा । युधि सङ्ग्रामे पक्षी रथं वभञ्ज भग्नवान् तस्य पुष्पका ज०म०
 दन्यत्वात् तथाहि कद्रथवत् कुत्सितरथमिव रथवदयोस्येति
 कदादेशः धुरं वहन्ति धीरेयात्रयाः धुरोयदृज्जा पिशाच
 स्यं मुखं येषाम्ने धीरेयायत्र रथं तन्पिशाचमुखधीरेयं सच्छो
 भनं शस्त्रकवचञ्च यस्मिन् तन्भीमभयानकन्तया धुर्यत्वात् ध्वज
 शालिनं ध्वजवन्तं शालिन्कृद्ः किन्प्रत्ययान्तस्तदन्तमाह अन्य
 स्वाह ध्वजेन शालितुं स्याघयितुं शीलमस्येति षिनिः अनेकार्थं
 लाङ्कातूनामिति । एते प्रकीर्णकाः । ॥ १०३ ॥

पिशाचेत्यादि । जटायुः युधि संग्रामे रावणस्य रथं वभञ्ज भ०
 कद्रथवत् कुत्सितरथमिव कत्कचत्रिरथवददति कुग्रब्दस्य क
 दादेशः कीदृशः पिशाचस्यैव मुखं येषां तेऽन्नाधीरेयायत्र
 धुरं वहतीत्यर्थे ढघेकादिति ष्येयः सत् शोभनं विद्यमानं वा
 क्वचं कवचं वा यस्मिन् क्वचकवचाभ्यां सह रथं वमञ्जेत्यर्थोवा
 भीमं भयानकं ध्वजशालिनं ध्वजयुक्तं शालिन्कृद्स्तदन्तायां
 अस्यर्थे शालिन् प्रत्ययदति वृद्धाः ध्वजेन व्रसते शोभते यहादि
 लाणिन् धात्वनामनेकार्थत्वात् शालिरच दीप्त्यर्थदति केचित्
 ध्वजेन शाडयितुं शीलं यस्येति उक्तयो रैक्यमिति स्मरणात् शाडु
 स्याघायामित्यस्य रूपमित्यपरे व्रसङ्कसाघदत्यस्मात् ङशालु
 कथनेदत्यस्मादा जेर्णिविति केचित् । इति प्रकीर्णकाः ॥ १०३ ॥

अतःपरं आमधिकारः ।

संज्ञासयाञ्चकारारिं सुरान् पिप्राय पश्यतः । संज्ञा
जयाञ्चकाराय सीतां विंशतिवाङ्मना ॥ १०४ ॥

ज०म० इतःप्रभृत्याममधिकृत्याह मन्ना । अथैतस्मिन्नुद्धप्रस्तावे स
पत्नी सीतां विंशतिवाङ्मना रावणेन त्याजयाञ्चकार त्याजि
तवान् गत्यादिषु त्यजंरमङ्गहात् ततोऽथैव भवति कस्मात्त्या
जितवानित्याह मन्नासयाञ्चकारारिं यस्मादरिं रावणस्त्रासि
तवान् अकर्मकत्वात् चासंख्यन्तावस्थायामरेः कर्मत्वम् आभ्यां
हेतुमण्यन्ताभ्याम् कास्यत्ययादित्यादिना आम् आमाऽमित्वम
व्यदन्तत्वात् आमइति लेर्लुक् अयामन्तेत्यादिना श्रुदादेशः
आमकारान्तस्य कृत्संज्ञायाऽप्रातिपदिकत्वे प्रथमैकवचनम् तन्ना
यादिति लुक् खरादिषु आमआमिति पठितत्वादव्ययत्वम्
मन्तस्थानभिव्यक्तपदार्थत्वात् कृच्चानुप्रयुज्यतइत्यादिना लिट्
परस्य कृजोऽनुप्रयोगः कर्त्तृभिप्रायाभावाभावेऽनुप्रयोगे तङ् न
भवति सुरांश्च पश्यतोयुद्धञ्जटायुः पिप्राय प्रीणितवान् शत्रु
चासनं सीतात्याजनञ्च देवानाश्चैतेः कारणम् ॥ १०४ ॥

भ० अथामधिकारः । संज्ञेत्यादि स पत्नी अरिं रावणं सम्यक् चास
याञ्चकार अतएव पश्यतोयुद्धमवलीकथतः सुरान् देवान्
पिप्राय प्रीणितवान् अथ चासानन्तरं विंशतिवाङ्मना रावणेन
सीतां संज्ञाजयाञ्चकार त्यजोऽज्ञौऽज्ञैरित्यस्य विषयाभावात्
प्रयोज्यकर्त्तरि तृतीया चैरेकर्मकत्वात् प्रयोज्यकर्त्तुः कर्मत्वं
उभयत्र प्रत्ययान्तत्वात् विंजादीत्याम् भस्क्त्वामइति कृजो

ऽनुप्रयोगः स्नानुरित्यनुस्वारः ञपेञ्जनोरिति ञः अत्र विरा
मस्त्रिकारात् अनुस्वारस्य वर्गाक्तोवा भवतीति कान्तापाः पिप्रा
यंति अनिकाचधातोराम् नत्वेकाचइत्युपन्यस्तं विंशतिवाञ्जना
इति साभिप्रायपदेन रावणस्य चासाधिक्यं अटायोर्वीर्याधिक्य
ञ्च सूचितं ॥ १०४ ॥

असीतो रावणः कामाञ्चक्रे शस्त्रैर्निर्गकुलः । भूय
स्तं वेभिदाञ्चक्रे नखतुण्डायुधः खगः ॥ १०५ ॥

असौ । असीतः परित्यक्तसीतो रावणः आकाञ्चस्यः कामाञ्चक्रे ज०म०
कुस्मितमभिहितवान् एह्येहोति विहगाधिपेति कासृञ्चकुत्सा
यामित्यनुदात्तत्कामित्यादिना आम् शस्त्रैः इत्यभृते तृतीया
निराकुलः पूर्व्वम्वाञ्जभिः सीताग्रहणे व्याकुलत्वात् भूयः पुनरपि
खगः पक्षो उप्रकरणे अन्येष्वपि दृश्यतइति वचनात् गमेर्ङः तन्नि
शाचरं वेभिदाञ्चक्रे अत्यर्थं भिन्नवान् वेभिद्यतेर्यङ्ङान्तादाम् नख
तुण्डान्येवायुधानं यस्य ॥ १०५ ॥

असीत्यादि । असीतस्य कसीतो रावणः आकुलः सन् शस्त्रैः भ०
कामाञ्चक्रे षुशुभे कासृञ्चकुशब्दे धातूनामनेकार्थत्वात् अत्र
दोषार्थः दोषार्थोऽपि दन्त्यान्तकासृङ्धातुरस्तीति केचित् यदा
पक्षिणं प्रति एहि एहि खगाधम ज्ञास्यसीत्यादि कुस्मितशब्दं
कृतवान् अस्मिन् पक्षे शस्त्रैरिति विशेषणे तृतीया दरिद्राकाञ्चका
सेति पक्षे आम् पूर्व्वं सीताग्रहणे व्याकुलः सम्रत्यनाकुलः भूयः
पुनरपि खगः पक्षो तं रावणं वेभिदाञ्चक्रे अत्यर्थं भिनत्ति स

कीदृशः गखतुण्डप्रहरणः भिदेर्मूचस्रचगूचाटेत्यादिना यङ्
प्रत्ययान्तत्वात् त्रिंजादीत्यादिना आम् यङो लुक् यङ्लुक्कलोपे
अरेनणुत्री इति निषेधात् न गुणः त्रिंजादीत्यादी यामिति विषये
सप्तमोत्तेन यङ्लुकि परस्मैपदविषये कृञ्जउभयपदित्वात् अत्रा
त्मनेपदवदनुप्रयोगः खं गच्छतीति हनजनादिति डः ॥ १०५ ॥

हन्तुं क्रोधवशादीहाञ्चक्राते तौ परस्परं । न वा
पलायाञ्चक्रे विर्हयाञ्चक्रे न राक्षसः ॥ १०६ ॥

ज०स० हन्तुम् । तौ पक्षिरावणौ क्रोधवशात् क्रोधाधीनतया परस्पर
मन्योन्यं हन्तुमीहाञ्चक्राते चेष्टाङ्कतवन्ता इजादेरित्यादिना ।
आम् विः पक्षी जनिषसिभ्यामित्यधिकृत्य वेञ्जोडिचेत्यौणादिक
इक् नवा नैव वाशब्द एवार्थे पलायाञ्चक्रे पलायितः उपसर्ग
स्यायताविति लत्वम् । राक्षसश्च न दयाञ्चक्रे न दयते स्म पक्षि
णङ्गुल्लहं कथं व्यापादयामीति उभयत्रापि दयायासञ्चेत्याम्
॥ १०६ ॥

भ० हन्तुमित्यादि । तौ पक्षिरावणौ क्रोधवशात् क्रोधाधीनतया
परस्परमन्योन्यं हन्तुमीहाञ्चक्राते ईहङ्चेष्टे परस्परं व्यतिगुन
न्तीत्युदाहरता व्यतीहारं परस्परशब्दामनीषादित्वान्निपा
तितइति सूचितं विः पक्षी न पलायते स्म राक्षसाऽपि हन्तुं नदया
कृतवान् सर्वत्र त्रिंजादीत्याम् पलायाञ्चक्रे इति परापुर्व्वस्था
यधातेः रूपं रेफस्य लत्वं मनीषादित्वात् मामाङ्गु नहिना न
वाद्दत्येते प्रतिषेधार्थाः एवार्थे अत्र वाशब्दइत्यन्ये ॥ १०६ ॥

उपासाञ्चक्रिरे द्रष्टुं देवगन्धर्वकिन्नराः । क्लेने
पक्षौ लोलूयाञ्चक्रे क्रव्यात् पतत्रिणः ॥ १०७ ॥

उपा । देवगन्धर्वकिन्नराद्रष्टुं युद्धं च्यामदति उपासा ज०म०
ञ्चक्रिरे उपगताः पूर्ववदाम् क्रव्यात् रावणः क्रयस्मांसमत्तीति
क्रव्यात् अदोनन्नदति विट् पतत्रिणः पत्रिणः पक्षौ लोलूया
ञ्चक्रे अत्यर्थं लूनवान् यङ्प्रत्ययान्तत्वादाम् क्लेने मायया
प्रसह्य जेतुन्न शक्यतदति भङ्गेनेति पठान्तरम् ॥ १०७ ॥

उपेत्यादि । देवागन्धर्वाः किन्नराश्च द्रष्टुं अर्थात् युद्धं उ भ०
पामाञ्चक्रिरे उपगताः आसङ्गः उपवेशे विजादीत्याम् दीव्य
तीति देवः पचादित्वाद्गन् गानं धर्मोऽस्येति गन्धर्वा मनीषादिः
नराकृतित्वात् कुत्सितोनरः किन्नरः ईषदर्थे किञ्चद्वदत्यन्ये
क्रव्याद्रावणः क्लेने कपटेन पतत्रिणः पत्रिणः पक्षौ लोलूया
ञ्चक्रे अत्यर्थं चिह्नेद त्यान्तत्वादाम् क्रव्यं मांसमत्तीति क्रिप्
॥ १०७ ॥

प्रलुठितमवनौ विलोक्य हतं दशवदनः खचरो
त्तमं प्रहृष्यन् । रथवरमधिरुह्य मीमधुर्यं स्वपुरम
गात् परिगृह्य रामकान्ता ॥ १०८ ॥

इति भट्टिकाव्ये पञ्चमः सर्गः ॥

प्रलुठितमित्यादि । खचराः पत्रिणः खे चरन्तीति अधिकरणे ज०उ

चरेष्टः तेषामुत्तमं जटायुं कृत्तं क्विन्नं लूनपक्षत्वात् अवनो भुवि
प्रलुठितं विलोक्य प्रहृष्यन् हर्षं प्राप्नुवन् निवृत्ताविप्रकारीति
दशाननोरथवरं स्मरणात् प्राप्तं पुष्पकाख्यमारुह्य भीमधूर्यं
रामकान्तां सीतां तथैव परिगृह्य स्वपुरमगात् गतवान् ॥ १०८ ॥

इति जयमंगलाख्यायां पंचमः सर्गः ॥

भ० विनुठितमित्यादि । कृत्तं क्विन्नं लूनपक्षत्वात् अवनो भूमौ वि
लुठितं पतितं खचरोत्तमं जटायुं विलोक्य प्रहृष्यन् हर्षो भवन्
रावणोरथवरं अधिरुह्य रामकान्तां सीतां परिगृह्य स्वपुरं
मारुह्य अगात् गतः रथानां वरः श्रेष्ठः पुष्पकाख्यः स्मरणादुपा
गतः तं कीदृशं भीमाधूर्या अथायत्र धुरं वहतीति ढघकादिति
यः ॥ १०८ ॥

इति गौराङ्गमल्लिकात्मजश्रीभरतमल्लिकविरचितायां सुग्ध
नाधिण्यां भट्टिकाव्यां सीताहरणानाम् मिश्रकः पञ्चमः सर्गः ॥

आषाञ्चकार कामाग्निर्दृशयत्कमहर्निशं । विदाञ्च
कार वैदेहीं रामादन्यनिरुत्मुकां ॥ १ ॥

ज० म० अत्राधिकारस्यापरिसमाप्तत्वात्तमेव विवृत्याह ॥ आषाञ्चका
रेत्यादि अथ शब्देवक्ष्यमाणतृतीयश्लोके यः सोऽत्र द्रष्टव्यः अथ
तस्मिन् भीतापरिग्रहे जाते कामाग्निः कामोऽग्निरिव दशवक्त्रं
दशाननमेषाञ्चकार ददाह उषदाहे उषविदेत्याम् अहर्निशं
अहस्य निशा च सर्वोदन्देविभाषैकवद्भवतीत्येकवद्भावादत्यन्त
संयोगे द्वितीया अङ्गोनकारस्य रोऽमुपीति रत्वं कस्माद्दाह

इत्याह रावणोर्वेदेहीमन्यनिरुत्सुकां रामादन्यस्मिन् सर्वत्र नि
रभिलाषां विदाञ्चकार अगुणत्वं विदेस्तथेति विदेरगुणत्वात्
गुणभावः ॥ १ ॥

श्राषामित्यादि । अत्रापि स एवाधिकारः अपरिममाप्तत्वात् भ०
कामोऽग्निरिव दशवक्त्रं रावणं अर्हनिग्रं श्राषाञ्चकार उषदाहे
दरिद्राकामकाशेति पक्षे आम्रं अहय्य निशा च इति समाहार
इन्द्रः सदाध्वादीति द्वी दशवक्त्रपदन्यासेन विंशत्या नेत्रैरेकदैव
सीतासैन्दर्यातिशयविलोकनात् कामपीडानिर्भरत्वं द्योत्यते
वेदेहीं रामादन्यस्मिन् सर्वत्र निरुत्सुकां निरभिलाषां विदाञ्च
कार ज्ञातवान् ङाम्बाद्यामिति वेत्तङ्गम् इतिवान् गुणः ॥ १ ॥

प्रजागराञ्चकारारेरीक्षास्वनिशमादरात् । प्रविभया
ञ्चकारासौ काकुत्स्थादभिश्कृतः ॥ २ ॥

प्रजागराञ्चकारेत्यादि । अरेरामस्य ईहासु चेष्टासु गुरीञ्च ज०म०
इत्यकारः आदरादादरेण प्रजागराञ्चकार जागरितवान्
शत्रुचिकीर्षितज्ञानपरोवभूवेत्यर्थः पूर्ववदाम् अनिशमिति नि
शाक्रियाविकेदोनास्ति यस्मिन् प्रजागरणइति निशेति क्रियाविके
दोपलक्षणं प्रायेण हि निशायामपि क्रियाणां प्रवर्त्तनं किमिति
जागरितवानित्याह काकुत्स्थादसौ प्रविभयाञ्चकार प्रभीतवान्
भीह्रीत्यादिनाम् स्रुवत् कार्ये धातोर्गुणयादेभौ अभिश्कृतः
किमियं करिष्यतीति ॥ २ ॥

भ० प्रजेत्यदि । अधौ रावणोऽरे रामस्य ईहामु चेष्टितेषु अनिऽ
निरन्तरं प्रजागराञ्चकार सावधानोवभूव आदरात् आदरं
कृत्वा यवर्थं पञ्चमो हेतौ वा काकुत्स्यात् प्रविभयाञ्चकार अति
भीतः त्रिभोजिभोत्यां पशाम्वाभीह्यति पशाम् शित्वा इत्वे ङादीरे
दिः णुघृङ् इति गुणः स्वस्कुन्वाम् इति कृञ्नुप्रयोगः अतिशङ्कितः
किमयं करिष्यतीति नानाविकल्पव्याकुलः ॥ २ ॥

न जिह्वयाञ्चकाराय सीतामभ्यर्थ्य तर्जितः । नाप्यु
र्जा विभरामास वैदेह्यां प्रसितोभृशं ॥ ३ ॥

जःम० न जिह्वयाञ्चकारेत्यादि । सीतामभ्यर्थ्य याचित्वा न जिह्वया
ञ्चकार न लज्जितः तर्जितः भर्त्सितोऽपि तथैवेत्यर्थात् नाप्युर्जा
वल्लं विभरानाम धारितवान् कृञ्जिति प्रत्याहारयहणादस्तेरप्य
नुप्रयोगः ह्योधातेर्गुणायादेशौ तुभृञ्धारणपोषणयोः उभय
त्रापि पूर्ववदाम् सुवच्च कथं न धारितवान् इत्याह वैदेह्यां
प्रसितः प्रसक्तः भृशमत्यर्थं ॥ ३ ॥

भ० नजीत्यादि । अथ सीताया अन्यनिहत्युक्त्वज्ञानानन्तरं सी
तामभ्यर्थ्य वज्रधा अनुनीय तथा तर्जितोभर्त्सितोऽपि रावणो न
जिह्वयाञ्चकार हीलिलज्जे ऊर्जा बलमपि न विभरामास भृ
लिभृतिपुष्ट्याः उभयत्र पूर्ववत्पशाम् पुत्रादेशिः खेरे इति भृधा
तोः खेदिः आमोऽनुप्रयोगश्चेत्सेभूर्न भवतीति परः स्वमते स्वस्कु
न्वाम् इत्यत्र असज्जपार्थं इत्यस्य ग्रहणं नत्वन्तेः यदा व्याकरणा

नरसम्वादात् अक्षरेवानुप्रयोगः कृतभादे प्रत्याक्षरेनुप्रयोग
स्य वैयर्थ्यं भवोऽनुप्रयोगस्योक्तत्वात् तेनामोऽनुप्रयोगे भूररेइत्य
स्य न विषयइति बोधं ऊर्जः सेम्कात्सरोरिति अप्रत्ययः स्त्री
त्वञ्च ऊर्जमिति पाठे क्विप् कुतइत्याह वैदेह्या प्रसितआसक्तः
तद्धिन्तथा बलक्षयात् ॥ ३ ॥

विदांकुर्वन्तु रामस्य वृत्तमित्यवदत् स्वकान् । रक्षां
सि रक्षितुं सीतामाशिषच्च प्रयत्नवान् ॥ ४ ॥

विदाङ्कुर्वन्वित्यादि । स्वकानात्मीयान् शुकसारणादीन् अव ज०म०
इदुक्तवान् किमित्याह रामस्य वृत्तमनुष्ठितं किन्तस्येहा गन्तुमु
द्यमोऽस्ति न वेति विदाङ्कुर्वन्तु विदांकुर्वन्वित्यन्तरस्थामिति
निपातितं सीतां रक्षितुं रक्षांसि आशिषदादिष्टवान् शाश्वेः सत्ती
त्यङ् शासद्दङ्ङ्लोरिति शाश्वेरुपधायादत्तुं प्रसिवसीति षत्वं
प्रयत्नवान् प्रयत्नपरः । आमधिकारो गतः ॥ ४ ॥

विदामित्यादि । रामस्य वृत्तं चेष्टितं भवन्तोविदांकुर्वन्तु भ०
जानन्तु इति स्वकान् आत्मीयान् दूतान् रावणोऽवदत् काम्बा
यांग्यान्तुक्त्विति वेत्तेर्ङाम् ग्यां ऊङ्नुप्रयोगएव प्रयत्नवान् सन्
सीतां रक्षितुं रक्षांसि आशिषत् आदिष्टवान् चकारः समुच्चये
शासुअनुशिष्टं शासुलिद्युदिति ऊः शासुङ्ङुङ्ङु इति इत्वं
किलात्कृतइति षत्वं । इत्यामधिकारः ॥ ४ ॥

अथ प्रकीर्णकाः ।

रामोऽपि हतमारीचो निवर्त्यन् खरनादिनः । क्रो
ष्टून् समशृणोत् क्रूरान्वसतोऽशुभशंसिनः ॥ ५ ॥

ज० म०

अथ प्रकीर्णश्लोकानाह । रामइत्यादि । हतमारीचो रामोऽपि
निवर्त्यन् प्रत्यागमिष्यन् वल्मादिलक्षणदृष्टिं प्राप्ते न वृद्धोदतीष्
निषेधः क्रोष्टून् शृणोत् गालान् रमतः शब्दायमानान् अशृणोत्
संश्रुतवान् सकर्मकत्वात् समोगमीत्यात्मनेपदं न भवति लङि
रूपं क्रूरान् भीषणान् यतः खरनादिनः खरवस्त्रदन्ति कर्त्तरीति
णिनिः अशुभशंसिनः अनिष्टसूचनश्लोकात् ॥ ५ ॥

भ०

अथ प्रकीर्णकाः । रामइत्यादि । हतमारीचोयेन रामोऽपि
निवर्त्यन् प्रत्यागमिष्यन् रमतः शब्दं कुर्वन्तः क्रोष्टून् शृणोत् गालान्
समशृणोत् क्रोष्टूनां शब्दं शृणोति संश्रुत्यर्थः रमतइति तद्विशेष
णात् तथाचोक्तं मविशेषणं हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः
सति विशेष्ये वाच्ये इति यद्यपि शब्द एव श्रूयते नतु शृणोत् गालः तथा
पि शृणोत् गालस्यायं शब्दइति ज्ञाने शृणोत् गालोऽपि विषयइति तस्यापि
ज्ञानकर्मत्वमविवादं आपचारिकाऽयं प्रयोगइत्यन्ये अनेकार्थ
त्वात् शृणोतिरिह दर्शनार्थइति कंचित वृद्धानेस्यस्य मनोरिति
वृत्तेरिन्निषेधः पे ततएव पं खरनादिनागर्हं भवत् नदतः यहा
दित्वात् णिन् कर्त्तर्युपमानउपपदं णिन्निति परः अतएवाशुभ
शंसिनः अशुभं शंसितुं सृष्टयितुं शीलं येषामिति ताच्छीन्वेणिस्रि
ति परः स्वमते यहादित्वात् अतएव क्रूरान् भयदान् । अपि
सम्भावनाप्रश्नशब्दगर्हाममुच्ये । तथा युक्तपदार्थेषु कामचार
क्रियासु चेति विश्वः ॥ ५ ॥

आशङ्कमानो वैदेहीं खादितां निहतं मृतं । सश
त्रुपस्य सोदर्यं दूरादायान्तमैक्षत ॥ ६ ॥

आशङ्कमान इत्यादि । तथाविधाऽऽभ्रवणादाशङ्कमानो वि
तर्कयन् वैदेहीं किं खादितां निशाचरादिना ततः निहतं त्यक्त
प्राणां अहो स्वयमेवायुःक्षयान्मृतां वा मरामः शत्रुपस्य सोदर्यं
भातरं सोदराद्यः आदीनमगच्छन्तमारोदैक्षत दृष्टवान् ईचे
र्षुडि ॥ ६ ॥

आशङ्कत्यादि । अमङ्गलश्रवणात् वैदेहीं राक्षसादिभिर्भ
क्षितां गृहगालादिभिर्ष्यां निहतं स्वयमेवायुःक्षयात् मृतां वा
आशङ्कमानस्तर्कयन् रामः शत्रुपस्य सोदर्यं लक्षणं आयाक्यं
आरादूरादैक्षत ईचेर्षी समानउदरे स्थितः सोदर्यः ढकेका
दिति यः रूपनामगोत्रेत्यादिना पक्षे समानस्य सः कनिष्ठभाद्र
सम्बन्धात्तत्वेन सङ्गणस्यापकर्षः सूचितः स्त्रीवचनेन त्यक्तधैर्यं
त्वात् आरादूरसमीपयोः ॥ ६ ॥

सीतां सौमित्रिणा त्यक्तां सधीचीं त्रक्षुमेकितां ।
विज्ञायामंस्त काकुत्स्थः क्षये क्षेमं सुदुर्लभं ॥ ७ ॥

एते प्रकीर्णकाः ।

सीतामित्यादि । सौमित्रेरेकाकिनादृष्टत्वास्त्रियतमनेन ज०म
त्यक्तेति तां विज्ञाय ज्ञात्वा काकुत्स्थोरामः क्षयं गृहे क्षीयतेऽस्मि
न्निति अधिकरणेऽच् क्षेमं कल्याणं सुदुर्लभं सुदुःखेन लभ्यते इति
ईषदित्यादिना खलु अमंस्त ज्ञातवान् कथं क्षये क्षेमं सुदुर्लभं

मिति आह सभ्रीचीं सहचारिणो न कचिदेकाकिनीं तिष्ठन्ती
 महाञ्चतोति अल्विगादिना किन् सहस्य सभ्रिरित्यञ्चतौ वप्रत्यये
 सहस्य सभ्रादेशः अञ्चतेञ्चोपसंख्यानमिति डीप् अचदत्यकार
 लोपः चाविति दीर्घः कुतः चक्षुं चमनशीलां क्रियाशब्दत्वाद्दृङ्
 न भवति एकिकां लक्षणैः न त्यक्त्वात् एकादाकिनिचचासहाये
 इति चकारात्कन् प्रत्ययस्यादितोत्वं । एते प्रकीर्णकाः ॥ ७ ॥

भ० सीतामित्यादि । सौमित्रिणा त्यक्त्वा अतएव एकिकां सीतां वि
 ज्ञाय काकुत्स्थः क्षयं निवासं क्षेमं कुशलं सुदुर्ममं अमंसा एका
 किनेलक्षणस्यागमनात् तद्योगज्ञानेऽपि कुतः क्षेमं सुदुर्मममि
 त्याह चक्षुमिति तां कोट्टशीं चक्षुं चामशीलां चिपचमंति कृः तथा
 च चामा नृतेति सम्भाव्यते अतएव सभ्रीचीं मदा सहचरीं न क
 चिदेकाकिनीं तिष्ठन्तीं महाञ्चतोति किपिसहसन्तिरः सभ्रिममिति
 रोति सहस्य सभ्रिः अत्राञ्चतेर्गत्यर्थत्वात् नेदित्यूजार्थाञ्चारित्य
 स्य विषयाभावात् हसुडलोपोऽणविति नकारलोपः द्विभ्रञ्चाह
 इति ईप् अचोऽञ्चोपार्धस्येति अकारलोपे निमित्ताभावात् यत्न
 निवृत्तौ इकारस्य दीर्घः एकादाकिन्कावसहाये इति परः स्वम
 ते विकारमघेत्यादिना असहाये स्वार्थे वा कः स्त्रियामाप काण्य
 नाश्रीरके इति इत्वं चोच्यतेऽस्मिन्निति अन् चिनिवासगत्याः क्षये
 ऽपचयकाले इत्यर्थोवा । चयोदीगाम्भरं वंशकम्पाम्नापचयेष्व
 पीति विश्वः । एते प्रकीर्णकाः ॥ ७ ॥

अतःपरं दुहादिः ।

सोऽपृच्छलक्षणं सीतां याचमानः शिवंसु रान् ।
रामं यथास्थितं सर्व्वं भ्राता व्रतेस्म विह्वलः ॥ ८ ॥

अतोदिकर्माधिकारः । सोऽपृच्छदित्यादि अकथितं चेत्यत्र ज०म०
दुहियासीत्यादिश्लोकस्यान् धातून् प्रयुक्ते कृविः तत्र रामोऽपृ
च्छत् सीतामिति प्रधानं कर्म लक्षणमित्यकथितं कर्म याचमानः
प्रार्थयमानः शिवं कल्याणं अर्थासीतायाः शिवं प्रधानं कर्म सु
रान् देवान् इत्यकथितं कर्म भ्राता लक्षणः सर्व्वं यथावत् स्थितं
व्रतेस्म उक्तवान् सर्व्वमिति प्रधानं कर्म राममित्यकथितं ॥ ८ ॥

अथ द्विकर्मकप्रकरणं । सदत्यादि । सरामः सीतां लक्षणं म०
अपृच्छत् दुहादेः कर्म हेतुः कर्मेति परः स्वमते याञ्चार्थेत्या
दीनां स्वभावादिकर्मकत्वमुक्तं कर्मदयन्तु तात्पर्य्यलभ्यमेव सीता
मिति प्रधानं कर्म लक्षणस्य हेतुत्वमर्थाहभ्यतएव तेमात्रं न ल
क्षणमिति कीदृशं रामः सुरान् शिवं याचमानः दातुं प्रेरयन्
अर्थात् सीतायाः शिवमिति प्रधानं कर्म भ्राता लक्षणोविह्वलोवि
ह्वलः सन् सर्व्वं यथास्थितं सीताप्रेरणादिकं रामं उक्तवान् वचने
न बोधितवान् राममिति हेतुकर्म ॥ ८ ॥

सन्दृश्य शरणं शून्यं भिक्षमाणोवनं प्रियां । प्रा
णान् दुहन्निवात्मानं शोकं चित्तमवारुधत् ॥ ९ ॥

ज०म० मंहश्येत्यादि । रामः शरणं गृहं शून्यं मंहश्य दृष्ट्वा शोकं चित्तनवात्तु चित्तं शोकं प्राविशयत् कीदृशः प्रियां जानकीं वनं भिक्षमाणः प्राणान् दुहन्निव त्यजन्निव प्राणानिति प्रधानं कर्म आत्मानमित्यकथितं आत्मनः प्राणान् त्यजन्निव ॥ ८ ॥

भ० मंहश्येत्यादि । रामः शरणं गृहं शून्यं मंहश्य शोकं चित्तमवात्तु चित्तं शोकमन्तः स्थापयित्वा चित्तमपाठणोत् शोकं प्राविशयदिति वार्यः रुधिरौञ्ज्वाटो इरित्वात् शासुलिद्युदिति पञ्चेङ्गः कीदृशः प्रियां सोतां वनं भिक्षमाणः दातुं प्रेरयन् प्रियामिति प्रधानं कर्म आत्मानं प्राणान् दुहन्निव मोचयन्निव आत्मानमिति कर्म हेतुः ॥ ८ ॥

गता स्यादवचिन्वाना कुसुमान्याश्रमद्रुमान् । आ
यत्र तापमान् धर्मं सुतीक्ष्णः शास्ति तत्र सा ॥ १० ॥

इति दुःखादिर्दिकर्मकः ।

ज०म० गतेत्यादि । यत्र यस्मिंस्तपोवने सुतीक्ष्णो नाम ऋषिः धर्मं शास्ति श्लिचयति धर्ममिति प्रधानं कर्म तापमानित्यकथितं तत्र तपोवने गता स्यात् सन्भावने लिङ् आकारोनिपातः स्मरणे किं कुर्वती कुसुमान्यवचिन्वाना कुसुमानीति प्रधानं कर्म आश्रमद्रुमानित्यकथितं अवचिन्वानेति चिन्नेतेः कर्त्रभिप्राये तद् दुःखादिदण्डकोगतः । ॥ १० ॥

भ० गतेत्यादि । वज्रैवं विलसाप सदिति वक्ष्यमाणश्लोकेनावयः यत्र सुतीक्ष्णो मुनिसापमान् धर्मं शास्ति तत्र सा गता स्यात् सन्भावने स्त्री स्तोपोऽख्यसोरिति अक्षरकारलोपः किं कुर्वती

आश्चमद्मान् कुसुमानि अवचिन्वाना द्रमान् विघट्टयन्ती पुष्या
 ष्याददाना आ इत्यव्ययशब्दः स्मरणार्थं प्रयुज्यते यदुक्तं मय्यां
 दायामभिविधौ क्रियायोगेषदर्थयोः । यत्राकारः सङ्कित्प्राप्तौ
 वाक्यस्मरणयोरङ्गिदिति । आमिति कश्चित् पाठः सोऽपि स्मरणार्थ
 एव । इति द्विकर्मकाः ॥ १० ॥

अतः परं प्रकीर्णकाः ।

आः कष्टं वत ही चित्रं ह्रं मातर्द्द्वैवतानि धिक् ।
 हा पितः कासि हे सुभ्रु वक्त्रेवं विललाप सः ॥ ११ ॥

प्रकीर्णकागाह । आः कष्टमित्यादि । शोकेनाक्रान्तमनाविल्लप ज०म०
 साह आः पेट्यायां पितृवियोगपङ्कितः आः इत्याह अस्मदियोगे
 न पिता प्राणांस्त्यक्तवानित्यभिप्रायः कष्टमित्याह कष्टं कष्टं भर्त्स
 रणादस्मदियोगाच्च मातुः कावस्थेत्यभिप्रायेणाह वत इति वत
 शब्दः खेदे सौमित्रिरपि तथा सीतया अन्यादृशः सम्भावितइति
 विस्मितोहोत्याह हिशब्दे विस्मये यदि नाम स्त्रिया मूर्खतया
 तथाभिहितं सौमित्रिणा विदुषा कथं तादृशः शापो दत्तइत्य
 भिप्रायेणाह चित्रमिति चित्रमाश्चर्य्यं यदेवंविधोऽपि स्वलतीति
 सर्वमेव दुर्जातं कैकेयीप्रभवमिति क्रुध्यन् ह्रं मातरित्याह ह्रंशब्दः
 क्रोधे अथवा सर्वमेतत् दैवचेष्टितं न समानुष्ठितमित्यभिप्राये
 णाह धिग्द्वैवतानीति धिक् कुत्सायां अविज्ञाय चक्षुषा प्राणांस्त्य
 क्तवन्तं पितरं पुनरहं द्रष्टास्मीत्यभिप्रायेणाह हा पितः अत्र द्रष्ट

व्योऽसीति हा शोकं हे सीते क गतासीति भृशब्दादप्राणिजातेरि
 त्यादिभोङ् उवर्षान्तमात्रस्य विधानाद्जुभीहिः उपमर्जनत्वञ्च
 पुनः स्त्रियाम्ङ् अन्नादिवर्चंति पूर्व्यं प्रत्यन्तवत्वात् प्रातिपदि
 कत्वं अतः सम्बुद्धौ द्वस्त्रत्वं विललाप ए एवं कृत्वा वङ्गनेकप्रकारं
 विलापं कृतवान् ॥ १२ ॥

भ० अथ प्रतीर्णकाः । आइत्यादि । सीताविद्योगेन पूर्व्यदुःखस्मर
 णात् पिहविद्योगपाडितः प्राह आइति आस्तु स्यात् कापपोडयाः
 मद्विद्योगेन पिता प्राणान् जहावित्यभिप्रायेणाह कष्टमिति कष्टं
 कृच्छ्रं पतिमरणान्मद्विद्योगाच्च मातुः कावस्था इत्यत आह वतंति
 खंदद्यातकोऽयं वतशब्दः लक्षणोऽपि सीतया अन्यथा सम्भावि
 तइति विस्मितः प्राह होति ही विस्मयविषादयोः यद्यपि स्त्रीत्वा
 न्मास्त्रीण तथा तथाभिहितं तथापि लक्षणं न तादृशः शापादा
 तुमनचितइत्यभिप्रायेणाह चित्रमिति चित्रमायुष्यं सर्वमिदं
 केकयोप्रभवमिति रोषादाह हू मातरिति हूशब्दः क्रोधं भर्त्सने
 वा तथाविधायामातुरपीदृशाऽकस्मत् मतिविपर्ययोदेवकृतए
 वेत्यत आह देवतानि धिगिति धिक्शब्देनिन्दाभर्त्सनयोः अविशे
 षश्चत्वादिति भावः पितृर्व्याक्यादीदृशं दुःखमनुभवन्नहं पित्रा न
 ज्ञायते नवा पिहदर्शनेन विना ममैतद्दुःखं व्यपगमिष्यतीत्याह
 हा पितरिति हा विषादशुगर्त्तिषु धिक्ममयेत्यादिसूत्रस्य षष्ठ्य
 पवादत्वान्नात्र तद्विषयः मामान्येन हाशब्दं प्रयुज्य पश्चात्पिह
 मन्वाधनमतेन द्वितीयेति दुर्गः वस्तुतस्तु हाशब्दवाच्यं दुःखं
 स्वविषयमेव पिहशब्देन तस्य सम्बन्धामावः कथं द्वितीयया भवि
 तयं एतत् सकलदुःखं यत्सङ्गत्या विस्मर्त्तव्यं सापि नास्तीत्याश

येनाह हे सुभ्रु कासीति कोपेऽपि भ्रुपादर्थं नासीति सुभ्रुपदस्य
भिप्रायः एवं स्मृत्वा सरामोवञ्जप्रकारं विलापं कृतवान् शोभने
भ्रुवौ यस्याः तस्याः सम्बोधनं सुभ्रुदीदीति इत्यः ॥ ११ ॥

इहासिष्टाशयिष्टेह सा सखेलमितोऽगमत् । अस्मा
सीत् संस्मरन्नित्यं मैथिल्याभरताग्रजः ॥ १२ ॥

इहेत्यादि । इह प्रदेशे आसिष्ट उपविष्टा इदमोहः इदम ज०भ०
इद् इह अशयिष्ट शयितवती आमेः शीङ्श्च लुङ् सखेलं सलीलं
इतः प्रदेशादगमत् गतवती इत्यमेवंप्रकारं मैथिल्याः स्मरन्
अधीगर्थेति कर्मणि षष्ठी भरताग्रजोरामोऽस्मासीत् म्लानिङ्कृतः
स्वायतेर्लुङ् यमरमेति सगिटौ ॥ १२ ॥

इहेत्यादि । अत्र प्रदेशे सा सीता आसिष्ट त्रिलाषङ् उप भ०
वेशे अत्राशयिष्ट उभयत्र टोमं इतः सकाशात् सखेलं सलीलं
अगमत् खदित्वात् ङः इत्यमेवंप्रकारेण मैथिल्याः संस्मरन्
भरताग्रजोरामोऽस्मासीत् यमरमेति इमस्यै मैथिल्यादिति
ढञ्चषीति कर्मणि षष्ठी ढघेकृतीत्यादिना शतुर्योगे षष्ठ्याः प्रति
षेधेऽपि नञानिर्द्दिष्टस्यानित्यत्वाद्वा कर्मणि षष्ठी सम्बन्धविवक्षया
स्मृत्यर्थयोगे कर्मणि वा षष्ठीति परः इह इत्यञ्च कुतः ककुहे
त्यादिना निपातितं ॥ १२ ॥

इदं नक्तन्तनं दाम पौष्यमेतेहिवातनं । शुचेवोद्
ध्य शाखायां प्रग्लायति तथा विना ॥ १३ ॥

ज०म० इदमित्यादि । नक्तंतनं निशाभवं इदं दाम पुष्पमाला पुनर्द्वि
 वातनंदिवसभवं सायमित्यादिना व्युत्पूर्णातुट्च पौष्यं पुष्पाणा
 मिति तस्येदमित्यण् शुचेव शाकेनेव सम्पदादिः शाखायामुद्वध्य
 आत्मानमित्यर्थात् प्रस्त्रायति ग्लानिं गच्छति ग्लायतेः शित्याया
 दंशः शाखायां प्रलम्बमानं ग्लानिं गच्छन्तं वाच्येदमुत्प्रेक्षितं कुत
 शोकात्तया विना सीताविह्वेदेन ॥ १३ ॥

भ० इदमित्यादि । इदं नक्तन्तनं रात्रिभवं पौष्यं पुष्पसम्बन्धि
 दाम माला इदञ्च दिवाभवं दाम तथा विना शुचा शोकेन शा
 खायां उद्वध्य अर्थादात्मानं प्रस्त्रायति ग्लानिं प्रयाति शाखास्य
 तां ग्लानमालां वाच्येदमुत्प्रेक्षितं इत्येवं विललापेति व्यवहृत
 शोकेनावयः स्मरन्नेवं मुमोह सदति वक्ष्यमाणनवमशोकेन वा
 एवमुत्तरेष्वपि बांधं त्यत्राद्यचिरंत्यादिना नक्तंदिवाशब्दाभ्यां
 अथयाभ्यां तनट् ॥ १३ ॥

ऐक्षिम्नाहि मुहुः सुप्तां यां मृताशङ्कया वयं । अकाले
 दुर्मर्गमहो यज्जीवामस्तया विना ॥ १४ ॥

ज०म० ऐक्षिम्नाह्येत्यादि । यां वयमैक्षिम्नाहि ईक्षितवन्तः ईक्षेः सेटो
 लुङ् मुहुः सुप्तां अविच्छिन्ननिद्रत्वात् मृताशङ्कयति अनिष्टभंशि
 त्वात् प्रियजनहृदयस्य इदानीं तथा विना अहो वयं यज्जीवाम
 स्मदकाले दुर्मर्गमिति विललाप जीतितस्यापूर्णकाले दुःखेन
 मरणमिति खल् ॥ १४ ॥

ऐचीत्यादि । वयं सुप्रां यां प्रियां मृता नवेत्याश्चक्या मुञ्ज भ०
 व्भारंवारं ऐच्छिमहि ईच्छामहि अनिष्टाश्चसीनि वन्मुञ्जदया
 नोति मृताश्चकित्वं एतेनानुरागतिश्चयः सूचितः अहो आश्चर्यं
 यत्तया विनापि वयं जीवामस्मदस्मादकाले जीवनस्थापूर्वकाले
 दुःखेन म्रियते ईषद्दुःभारिति भावे खल् ॥ १४ ॥

अक्षेमः परिहासोऽयं परीक्षां मा कृत्यामम । मत्तो
 मान्तर्द्धियाः सीते मा रंस्थाजीवितेन नः ॥ १५ ॥

एते प्रकीर्णकाः ।

अक्षेमदत्यादि । परिहसनं परिहासः क्रीडा अयमक्षेमो न ज०म०
 कल्याणकरः मम परीक्षां किं मामपश्यन् दुःखमस्ति नवेति मा
 कथाः उञ्चेति कित्वाङ्गुणाभावः ह्रस्वादिति सिचोलोपः तस्माद्धे
 सीते मान्तर्द्धियाः अन्तर्हिता मा भूः अन्तर्द्धावित्यपादानसंज्ञायां
 पञ्चम्यास्तसिः प्रत्ययोत्तरपदयोञ्चेति मदार्दशः लुङि स्थाघी
 रिञ्चेति सिचः कित्त्वमित्त्वञ्च ह्रस्वादिति सिचोलोपः नोऽस्माकं
 जीवितेन मा रंस्थाः क्रीडां मा कार्षीः रमेरात्मनेपदित्वात्तड् ।
 एते प्रकीर्णकाः ॥ १५ ॥

अक्षदत्यादि । कदाचित् परिहासेनान्तर्हिता सा भवेदि भ०
 त्यांश्चञ्चोत्तरमिदं अयमन्तर्द्धानरूपः परिहासोऽक्षेमः अशुभः
 तवादर्थनेन मम दुःखमस्ति नवेत्येवं मत्परीक्षां त्वं मा कथाः
 कथमस्यामि इगुङ्कुर्मन्दीत्यनिमित्ति सेः कित्वाङ्गुणः श्वसंस्वादिति
 सिचोलोपः मत्तः वकाशात् मा अन्तर्द्धियाः मत्कर्तृकदर्शनाभावे

च्छया व्यवहिता मा भूः धात्रस्यासि स्यादोर्ङिरिति ङिरगुणत्वञ्च
पूर्व्वत्सिलोपः यतोऽपायेति यतोऽन्तर्द्धिसदपादानं सर्व्वत्र हेतु
माह हे सीते नोऽस्माकं जीवितेन मा रंस्थाः क्रीडां न कुरु तवाद्
दर्शनेन प्राणायस्यन्तीति भावः । इति प्रकीर्षकाः ॥ १५ ॥

अतः परं सिजधिकारः ।

अहं न्यवधिषं भीमं राक्षसं क्रूरविक्रमं । मा घुत्तः
पत्युगात्मानं मा न स्मिन्नः प्रियं प्रिये ॥ १६ ॥

ज० म० भिन्नं सापवादमधिकृत्याह । अहमित्यादि । यतोऽहं राक्षसं
मारोचं क्रूरविक्रमं भीमं भयानकं न्यवधिषं निहतवानस्मि हन्ते
र्ङिर्ङिर्चेति बधादेशः अदन्तत्वाद्बहुभावः तस्मान्मा घुत्तः न गोपं
य पत्युगात्मानं अन्तर्द्धावित्यपादानत्वं ख्यत्यात्यरस्येत्यत्वं गृहेः
सलदगुपधादनितः क्यः श्लोढः भभावकत्वषत्वानि सिपश्च विषर्ज
नीयः मा न स्मिन्नः मा न परिरम्भाः अपितु श्लिष्य मां हे प्रिये श्लिष
आलिङ्गने क्यः ॥ १६ ॥

भ० अथ सापवादसिजधिकारः । स्वमतं स्यधिकारः । अहमि
त्यादि । भीमं भीषणमूर्त्तिं क्रूरविक्रममसह्यपराक्रमं राक्षसं
मारोचं अहं न्यवधिषं हतवान् हनन्तीगतौबधे अमि स्यामिः ह
नबधद्यीति बधादेशः हसादेःसेम्दत्यादौ षधवर्ज्जनात् सेम्ल
सृचनात् प्रकृत्यन्तरत्वादा इम् पत्युर्मत्तः सकाशात् आत्मानं
त्वं मा घुत्तः न गोपय गुह्यजसंवृतौ उदित्वाद्देमूदिति इमांऽभा
वपत्तं हसर्षांऽनिमिज्जूददति सक श्लोढः सभान्तस्येति षः षढोः कः

क्लिादिति षः हे प्रिये प्रियं मां मा न झिचः अपितु अवश्यमेव
प्रियमालिङ्गय दौ निषेधौ सातिशयं प्रकृत्यर्थं गमयतदिति न्या
यात् सिषांशेषे आलिङ्गनेऽर्थे पूर्वेषु सक् ॥ १६ ॥

मास्म द्राक्षीर्मृषा दोषं भक्तं मां मातिचिक्लिशः । श्रै
लं न्वशिअत्रयदा मा नदीं नु प्रत्यदुद्रुवत् ॥ १७ ॥

मास्मेत्यादि । मृषा दोषं व्यलीकं दोषं मा द्राक्षीः मयीत्य ज०म०
थात् स्मोत्तरे लङ्चेति चकारालुङ् मलदगुपधेति क्यस्य न दृश
दति निषेधः इरितोवेत्यङ् भावे सिच् सृजिदृशेरित्यम् हलन्तल
क्षणा वृद्धिः ब्रश्चेत्यादिना षत्वं यतोऽहं भक्तस्ततोमां भक्तं माति
चिक्लिशः नातिक्लेशय क्लिषेर्ण्यन्तात् षिपि णिश्रीत्यादिना चङ् वा
णिलोपः द्विव्वचनादिः पुनर्विकल्पयन्नाह मयि दोषदर्शनात्
मत्प्रतिकूलवर्त्तनी सती शैलं नु पर्वतं किमप्यशिअत्रयदाश्रिता
ततानदीं प्रत्यदुद्रुवत् प्रतिगतेत्यर्थः नुशब्दोवितर्के चङ् ॥ १७ ॥

मास्मदत्यादि । मृषा दोषं मास्म द्राक्षीः अर्थान्मयि दोषद भ०
र्शनादा अन्तर्हितेत्याशङ्क्य इदमुक्तं इदंश्रौप्रेषे मास्मेन षीत्या
विति टी सग्विधौ दृशेर्वर्ज्जनात् इरित्वात् ङः विकल्पपक्षे च्छांषिः
वर्द्धोऽकिदिति रत्वं अनिमन्नाद्भवदेति त्रिः शङ्काजेति षङ्
भक्तं अनुरक्तं मां त्वं मातिचिक्लिशः नातिपीडय क्लिषेर्त्रिःप्रेरखे
त्रिश्रीत्यङ् द्वित्वं गुणः त्र्यङुङःस्त्रः जेर्लोपः निकटे यदि तिष्ठेत्त
दा मदचनादागच्छेदित्यतोऽन्यदिकल्पयन्नाह वामेति मय्यपि
दोषदर्शनात् प्रतिकूला सती शैलं किं अशिअत्रयत् आश्रिता

उत नदीं प्रत्यदुद्वत् प्रतिगता अत्रमेवने द्रगती अनधोरति
अधोरिति इयुवौ नुशब्देवितके ॥ १७ ॥

ऐ वाचं देहि धैर्यं नस्तव हेतोरसुसुवत् । त्वं नो
मतिमिवाधासीर्नष्टा प्राणानिवाद्धः ॥ १८ ॥

ज० म० एवाचमित्यादि । ऐशब्दानिपातोऽभिमुखीकरणे वर्तते वाचं
देहि प्रार्थनायां लोट् अकारेद्वावित्येवं किमिति चेदाह धैर्यं
नोऽस्माकं धीरता तव हेतोरसुसुवत् गलितं नष्टा अदर्शनं गता
मती त्वन्नाऽस्माकं मतिं बुद्धिमधामीरिव बुद्धेरपाटवात् विभाषा
धेट्प्रारिति यदा न चङ् तदा यमरमति सगिष्टो प्राणान्द
धः पीतवती कायस्याचेष्टत्वात् चङि रूपमाज्ञापः ॥ १८ ॥

मः एवाचमित्यादि । ऐ मति वाचं देहि प्रार्थनायां गी देशर्दीधो
देधेहा तव हेतोः नाऽस्माकं धैर्यं असुसुवत् स्तुतं पूर्ववत् अङ्
त्वं नाऽस्माकं मतिं बुद्धिं अधामीरिव पीतवतीव बुद्धेरपाटवात्
कार्यान्तरसंक्रमाच्चान्तेत्यं नष्टा अदर्शनं गता सती प्राणानपि
त्वं अद्धद्वव पीतवतीव देहस्य निश्चेष्टत्वात् धेट्पाने पूर्वेषु
विभाषिताऽङ् एचागित्या उखंचीत्याज्ञापः अङोऽभावपक्षे
व्यामिः यमरमति इममनौ यमस्याञ्जुमीमदति मेर्लोपः भूस्या
पिवदेनदति बर्लुकि प्राप्ते धेशाक्रासाद्दति पक्षे तदभावः
नश्वअदर्शने ऋः नुष्प्रधोमुचानश्वदति कृतस्य नस्य हसुङ्
नोपोऽणावित्यनेन लोपः ऋञ्जाजिति षङ् ऐशब्देऽयमव्ययो

ऽभिमुखीकरणे आङ्गाने वा । एषेभ्यो तु चैवैवत् स्मृत्यामन्वण
ह्रतिश्चिति विश्वः ॥ १८ ॥

रुदतोऽग्निश्चियच्चचुरास्यं चेतोस्तवाश्रयीत् । म्रिये
ऽहं मां निरास्यश्रेन्मा न वोचश्चिकीर्षितं । १९ ॥

रुदतइत्यादि । तवार्थे त्वां पश्यामीति रुदतोमम चचुरग्निश्चियत् उच्छ्रूणं
यत् उच्छ्रूणं आस्यं मुखं चाश्रयीत् विभाषाघट्टश्रयोरिति चङ्
सिचौ चङ्गोयङ् ह्यनोति न वृद्धिः इट् इट् ईटीति सिचोलापः
गुणयादंशौ मां निरास्यश्रेद्यदि मम दर्शनं निरस्तवती त्वं तदा
म्रियेऽहं म्रियतेर्लुङ्लिङोश्चेति चकारादित्यात्मनेपदं रिङ्श्रय
गिति रिङ् अतोयत्तया चिकीर्षितं कर्तुमिष्टं तन्मा न वोचः
मा मा भाषिष्ठाः अपितु ब्रूहि अस्यतिवक्त्रोत्यङ् वचउम् ॥ १९ ॥

रुदइत्यादि । तवाददर्शनाद्गुदतो मम चचुरग्निश्चियत् उच्छ्रूण
मतिरोदनात् आस्यमपि अश्रयीत् जिञ्जीत्यादिना श्वैर्विभाषि
तोऽङ् अङोऽभावपक्षे व्यासिः नेमेकाजादित्यादौ अश्रियजागुरि
त्युक्तेर्गुणः त्वं चेत् यदि मां निरास्यः अदर्शनेन निरस्तवती तदा
अहं म्रिये भविष्यत्सामीप्ये वर्त्तमानत्वविवक्षा मृङ्प्राणत्यागे तु
दादित्वात् शः मृङ्गष्टीकोमं च्छद्रिःशयगढीकेऽश्रुध्वोरितीयः असु
क्षेपणे वत्स्येति ङः वच्ञश्चिपतामिति अस्यः चिकीर्षितं कर्त्तुं
म्रियं त्वं मा न वोचः अवश्यं ब्रूहि वच्चेर्ब्रज्जीवा वचोऽरेदिति
वचादेशः पूर्ववत् ङः वोचादेशश्च ॥ १९ ॥

लक्षणचक्ष यथाख्यत्सा किञ्चित्कोपकारणं ।
दोषे प्रतिसमाधानमज्ञाते क्रियतां कथं ॥ २० ॥

ज०म० लक्षणेत्यादि । हे लक्षण यदि सा किञ्चित्कोपकारणमाख्य
दुक्तवती इदन्तनाप्रियमाचरितं पूर्ववदङ् तदा चक्ष कथय
अज्ञाते दोषे प्रतिसमाधानं कथं क्रियतां नैवंति भावकर्माण
लोट् रिडित्यादिना रिङ् ॥ २० ॥

भ० लक्ष्म्यादि । हे लक्षण यदि सा सीता किञ्चित्कोपकारणं
आख्यन् कथितवती तदा त्वं आचक्ष कथय चक्षिडः प्रार्थनायां
गोस्व अदादित्वात् शपोलुक् स्यादेःसालोपदति ककारलोपः
पशोःकर्मि क्लिनादिति षः ख्याप्रकथनं चक्षिडः ख्याञ् वावित्
स्येति डः उत्स्येत्त्यालोपः अज्ञाते दोषे प्रतिसमाधानं तदपमा
ञ्जनार्थं कर्म कथं मया क्रियतां कर्त्तव्यं रतनोर्थगिणाविति
यकि कृते र्घोऽज्यरदिति सामान्यविधिं वाधित्वा ऋद्रिःशयगढी
पदति विशेषविधिः रित्त्वेऽपि पूर्ववाधितत्वात् विकृतत्वाद्वा न तेन
दीर्घः किम्वा यद्गुक्चेर्दीर्घित्यत्र दीर्घकरणेन ऋद्रिःशयगढी
पदत्यनेन कृतरदीर्घानस्यादिति ज्ञापितं यद्गुक्चे र्घोऽज्य
रदत्यनेन चो अस्वात्रोर्घावित्यनेन चेष्टमिद्धेः ॥ २० ॥

इह सा व्यलिपद्गन्धैः स्नान्तीहाभ्यषिचञ्जलैः । इहा
हं द्रद्युमाङ्गं तां स्मरन्नेवं मुमोह सः ॥ २१ ॥

इहेत्यादि । इह प्रदंशे सा सीता गन्धैर्व्यलिपत्सामात्मानं प्रवती ज०म०
मामात्मानञ्चेत्यर्थात् इह स्नानो क्रोडापूर्वकमभ्यषिचत् हस्त
यन्त्रमुक्तसलिलेन मामभिमखं सिक्तवतीत्यर्थः षत्वं इह द्रष्टुं
तामाहं आहूतवान् लिपिसिचिक्कञ्चेति ज्ञैरङ् एवं स्मरन् मुमो
ह मोहं गतवान् ॥ २१ ॥

इहेत्यादि । इह स्थाने सा सीता गन्धैर्व्यलिपत्सामात्मानञ्चे भ०
त्यर्थात् गन्धयन्तीति गन्धाद्यन्दनादयः त्रिलिपौश्लेषे इह
स्नान्ती सती सा जलैः क्रोडापूर्वकं अभ्यषिचत् अर्थान्नां षिचत्प
शैञ्चरणे गीकः स्तुस्तुभेत्यादिना अम्यवधानेऽपि षत्वं इह द्रष्टुं
तामहं आहं आहूतवान् ज्ञैस्यर्द्धे सर्वत्र वक्ष्येत्यादिना ङः
सरामएवं स्मरन् मुमोह मोहं गतः स्नान्तीति आदीपोरिति
विभाषितनुण् ॥ २१ ॥

तस्यालिपत शोकाग्निः स्वान्तं काष्ठमिव ज्वलन् ।
अलिपेवानिलः शीतोवने तं न त्वजिह्वदत् ॥ २२ ॥

तस्येत्यादि । तस्य रामस्य स्वान्तं मनः शुभस्वामेत्यादिना ज०म०
निपातितं शोकाग्निः शोकोऽग्निरिव अलिपत दीपितवान् परस्मै
पदेषु लिपीत्यादिना नित्ये प्राप्ते आत्मनेपदे शीतोवनेति
विकल्पेनाङ् स्वरितञ्जितइति क्रियाफलविवक्षावामात्मनेपदं
काष्ठमिव स्वान्तं ज्वलन् अतिवर्त्तमानः अनिलोवायुः शीतोऽपि
सन् वने तं राममलिपेव दीपितवानिव अङ्भावपक्षे झलोझली

ति सिचोलोपः नतु नैवाजिह्वदत् ह्लादितवान् शोकाग्रैरुद्धतत्वात्
ह्रदेष्यन्तालिश्रीति षड् ॥ २२ ॥

भ० तस्येत्यादि । शोकएवाग्निर्ज्वलन् वर्द्धमानः तस्य रामस्य
स्नानं मनः काष्ठमिवचिन्तया नीरसत्वात् अलिपत ददाह यद्यपि
लेपश्चन्द्रनादिनोपदेहस्तथाप्यग्निना लपोदाहएव पर्यवस्यति
धातूनामनेकार्थत्वाद्वा शीतोऽपि अग्निसः वनेतं रामं अलिपेव
स्पृष्टवानिव मान्येन सम्यगस्पर्शनात् किम्वा वज्जिना अलिपे ददा
ह अतएव न अजिह्वदत् नामन्दद्यत् शोकाग्रैर्वर्द्धमानत्वात् दक्ष्य
स्येत्यादिना आत्मनेपदे लिपादेशैर्विभाषितः पक्षे यामिः सप्त
स्वादिति सिलोपः ह्लादीङ्मोदने अ्यञ्जुः खः खेः मन्वत् ॥ २२ ॥

स्नानभ्यषिचताभ्योऽसौ रुदन् दयितया विना ।
तथाभ्यषिक्त वारीणि पितृभ्यः शोकमूर्च्छितः ॥ २३ ॥

ज०म० स्नानित्यादि । असौ रामोदयितया विना शोकमूर्च्छितः शोकेन
माहं नीतः स्नानुमारभ्यः मूर्च्छेर्हेतुमण्यन्तस्य रूपं स्नाशाचे शब्द
प्रत्ययः रुदन्नभ्यः सलिलं अभ्यषिचत क्षिप्तवान् शिरस्यञ्जलिना
अथ स्नातः पितृभ्यो वारीणि अभ्यषिक्त दत्तवान् सिचिः पूर्ववादि
भाषाऽड् सिचिर्वाङ्गं वचन्ते ततश्चार्थान्तरदृष्टित्वाज्जस्य
कर्त्तलं ॥ २३ ॥

भ० स्नानेत्यादि । दयितया विना शोकेन मूर्च्छितोऽपि असौ रामो
रुदन् स्नानं स्नानं कुर्वन् अभ्योऽभ्यषिचत मन्मैः संस्नातवान् स्वशि
रसि अञ्जलिना क्षिप्तवानित्यर्थोवा तथा स्नातः पितृभ्यो वारीणि

अभ्यपिक्त दत्तवान् पितृर्थं चित्रवान् वा धातृनामनेकार्थत्वात्
 भित्तेः संस्कारचेपदानवाचकत्वं तेन जलस्य कर्मत्वम् अभ्युक्षणे कर
 णत्वं यथा जलेन भिञ्चतीति पूर्ववत् रुः गीकइति षत्वं मूर्च्छामं
 मोक्षे उच्छ्रये व्यक्तात् ऋः केवलास्तु ऋवत्त्वोदादितदमन्
 स्यात् मूर्च्छा जाताऽस्येति इतोऽस्यजातइति इतोवा ॥ २३ ॥

तथात्तोऽपि क्रियां धर्म्या सकालेनामुचत् क्वचित् ।
 महतां हि क्रिया नित्या छिद्रे नैवावसीदति ॥ २४ ॥

तथेत्यादि । सरामस्तेन प्रकारेणात्तोऽपि क्वचिदपि धर्म्या जःम०
 क्रियां काले नामुचत् न त्यक्तवान् अस्मादेव यतोमहतां सत्यपि
 छिद्रे व्यसने नित्या क्रिया नावसीदति आङ्पूर्वाद्दत्तेच्छणोतेर्वा
 निष्ठायां चतिधातौ वृद्धिः मुचेः लदनुबन्धत्वाद्ङ् छत्रः ऋच्
 रिद्धि यद्धौ ॥ २४ ॥

तथेत्यादि । तथा तेन प्रकारेण आत्तोऽपि व्याकुलोऽपि सरामः भ०
 क्वचिदपि काले धर्म्या धर्मादनपेतां क्रियां नामुचत् न त्यक्त
 वान् मुचुश्चपञ्चोमोक्षे लदित्वात् रुः आङ्पूर्वाद्दत्तेः ऋः गेर्धा
 रनेधिणइति त्रिः हि यस्मात् महतां छिद्रे व्यसने सत्यपि नित्या
 क्रिया नैवावसीदति नापगच्छति क्रियेति कुः ऋच्छति ऋः स्त्रीत्वञ्च
 च्छिद्रेः श्रुधोरितीयः यदकरणे प्रत्यवायः सा नित्या ॥ २४ ॥

आकास्त समुज्जः शूरान् मुज्जराङ्गत राक्षसान् ।
 एत सीताङ्गुहः संख्ये प्रत्यर्थयन् राधवं ॥ २५ ॥

ज०म० आह्लासित्यादि । पुनः पुनरभिभषितुं शूराणाह्लास आह्ला-
 तवान् तथा राक्षसानाह्लात पूर्व्ववत् विकल्पः स्यद्ध्यायामाङ् इत्या-
 त्मनेपदं कथमाह्लातवानित्याह हे सीताद्रुहः सीताहिंसकाः शूरा-
 राक्षसावा एत आगच्छत आङ्पूर्व्वादिणालोट् मंख्ये मंग्रामे
 राघवं प्रत्यर्थयत प्रत्यर्थिनं कुरुत प्रत्यर्थिन्शब्दात्तत्करोती-
 त्यर्थे णिच् तदन्तालोटः परस्मैपदं अर्थयात्रीयामित्यस्य तु स्वा-
 र्थिकण्यन्तस्य सर्व्वदात्मनेपदिनात् प्रत्यर्थयध्वमिति वा स्यात्
 ॥ २५ ॥

भ० आह्लाेत्यादि । सरामोमुहूर्वा रंवारं शूरान् आह्लास अर्थात्
 युद्धाय राक्षसानपि आह्लात स्यद्ध्यायामाङ् इति मं पूर्व्ववत् उमी-
 कथमाह्लात इत्याह हे सीताद्रुहः सीताहिंसकाः यूयं एत आगच्छत
 आङ्पूर्व्वादिणामी मंख्ये युद्धे राघवं प्रत्यर्थयत प्रत्यर्थिनं कुरुत
 प्रत्यर्थिन्शब्दान्ते ह्यत्याख्यानेज्जिरिति कर्ता जिः जीमंसंति डिच्
 टेर्नापः अर्थकङ् याचनइत्यस्य वा रूपं कचिदात्मनेपदिनोऽपि
 परस्मैपदितेति न्यायात् केचित्तु चुर्भ्याज्जिर्व्वेति अरभावपत्ते-
 जित्वात्तं जेतुमयपदमेवेत्याहुः ॥ २५ ॥

स्वपोषमपुष्युष्मान् या पक्षिमृगशावकाः । अद्यु-
 तच्चेंदुना सार्द्धं तां प्रवृत्त गता यतः ॥ २६ ॥

ज०म० स्वपोषमित्यादि । हे मृगपक्षिणां शावकाः पोताः या सीता
 युष्मान् स्वपोषमपुषत् पुष्टवती स्वेषइति एमुन् यथाविध्यन्

प्रयोगः तां प्रव्रूत कथयत यतोयत्र आद्यादित्वात्तमिः गता मत्य
द्युतत् द्योततेस्म सार्द्धमिन्दुना चन्द्रमसा तुल्यत्वात् ॥ २६ ॥

स्वपोषेत्यादि ॥ एवंप्रकारेण मृगादीनप्याङ्गास्तेति सम्बन्धः भ०
हे पक्षिणां मृगाणाञ्च शावकाः शिशवोऽपि सीता युष्मान् स्वपोषं
अपुषत् स्वेन आत्मना धनेन वा पृथ्वती अभिधानात् स्वपूर्वात्
पुषेर्णम् तदनुप्रयोगश्च या इन्दुना सार्द्धं अद्युतत् तस्याद्योतनेन
इन्दोः स्वभावेन गुणीभूतत्वात् ततोऽप्युत्कर्षः स्रच्यते सार्द्धं शब्देन
समानत्वं वा लक्ष्यते उभयत्र शासुलि द्युत्पुषादेरिति डः पे ड
विधानादेव द्युतेः पं उक्तञ्च अतएव पं तां प्रव्रूत वदत त्वत्स्त्र
यास्त्रयैव कथमं किमर्थं इत्याशङ्क्यायामाह गतेति यस्माद्
ता अन्यत्र मं त्यक्तेत्यर्थात् केचित्तु यतोयत्र गता तं देशञ्च मृते
त्यथ्याहरन्ति केचित्तु या यतोयत्रात् अपुषत् इन्दुना सार्द्धं साम्यं
गता या अद्यतश्च यतीड्यत्वे इत्यस्य क्विपीत्याङ्गः केचित्तु
हे पक्षिमृगशावकाः गतायतः सन्तः तां प्रव्रूत गतं गमनं भावे
क्तः न यतन्ने इति अयतः कर्त्तरि क्विप् गताय अयतोऽयत्त्व
वन्तः स्थिराः सन्त इत्यर्थ इत्याङ्गः गताय नास्ति यत् यत्रो येषां
तादृशाः सन्त इत्यन्ये ॥ २६ ॥

गिरिमन्वहृपद्रामोलिषुर्जनकसम्भवां । तस्मिन्ना
योधनं वृत्तं लक्ष्मणायाशिषम्भदत् ॥ २७ ॥

गिरिमित्यादि । गिरिं लक्ष्मीकृत्य गतः स्रदित्वादङ् किमर्थं ज०म

लभुमिहः सनिमीमत्यादिना इस् अत्र श्लोपदत्यभ्यासश्लोपः
 खरिचेति षत्वं जनकमभवां सभवत्यस्मादिति सभवः खदीरप
 जनकः सभवोयस्यासां सीतां अस्मिन् गिरौ आधोधनं युद्धं
 महदतिशयत्वात् वृत्तं लक्षणायाशिषत्कथितवान् क्रियायोगे
 चतुर्थी सर्त्तित्यादिनाऽड् शासद्दड्दलोरितौलं शासिवसीति
 षत्वं कथमकथयदित्याह ॥ २७ ॥

भ० गिरौत्यादि । जनकमभवां सीतां लभुमिहः रामोगिरिमनुक्त
 श्लोकस्य अस्यपत् खद्वपौगतौ खदित्वात् डः लभेः सनिमीमा
 देत्यादिना अकारस्य इस् खिलोपश्च स्यादेः श्लोपश्च सप्तम्ये
 रिति पः सभवत्यस्मात् सभवः जनकः सभवो यस्याः जनका
 त्सभवनं यस्यादिति वा तस्मिन् गिरौ वृत्तं महदायोधनं युद्धं
 लक्षणायाशिषत् उक्तवान् तादर्थ्ये चतुर्थी यदभिप्रेत्य धात्वर्थ
 म्ना च चतुर्थीति परः शासन्ननुशिष्टौ शासन्निद्युदिति डः शास
 ड्दुस्डुदिति इत्वं किलादिति षत्वं ॥ २७ ॥

सीतां जिघांस्व सौमित्रे राक्षसावारतां ध्रुवं । इदं
 शोणितमभ्यर्त्तं संप्रहारेऽच्युतत्तयोः ॥ २८ ॥

ज०म० सीतामित्यादि । इत्येवं लक्षणायाशिषदिति श्लोकचतुष्टयं
 यावत् सम्वध्यते हं सौमित्रे सीतां हन्तुमिहन्तौ राक्षसावारतामा
 गताविति ध्रुवं निश्चितं उत्प्रेषायामित्यन्ये आङ्पूर्वादर्तेरादा
 दिकादेवाङ्पूर्वादिभूत्वे भ्राज्जिषाहचर्येण तस्यैव यद्व्याप्तं अह
 शोड्देति गुणः आङ्दिनाप्यङ्गागमे कृते रूपमिदं हन्तेः मनि

अञ्जनगमांसमीति दीर्घः अभ्यासाच्चेति घत्वं कुतोऽज्ञातमित्याह इदमभ्ययं शोणितं तयोः संप्रहारे युद्धे अच्युतत् गलितं च्युतिरक्षरणे अकर्मकोऽत्र इरनुबन्धत्वादिरितोवेत्यङ् सीतां भक्षयितुं तयोरेव विवादीवृत्तइति भावः ॥ २८ ॥

सीतामित्यादि । इत्येवं लक्षणायात्रिषदिति श्लोकचतुष्टयं ७०
 येषु सम्बन्धते हे सौमित्रे भ्रुवं निक्षिते उत्प्रेचे वा सीतां हन्तुमिच्छू
 राक्षसावारतां आङ्पूर्वात् अलिगत्याइत्यस्मात् अप्रापणेचे
 त्यस्माद्वा वत्सखेत्यादिना पचे ऊः वृत्रोर्णुरिति गुणः आङ्
 विनापि रूपमेतत् हन्तेः सनिर्घोऽङ्गनिष्प्रमामिति दीर्घः खेर्होषः
 कुतोऽज्ञातमित्याह तयोरेव संप्रहारे युद्धे इदं अभ्ययं अभिनवं
 शोणितं अच्युतत् गलितं च्युतिरक्षरणेऽकर्मकः इरित्वात् शासु
 लिद्युदित्यादिना पचे ऊः सीतामक्षुं तयोरेव विरोधाज्जातइति
 भावः ॥ २८ ॥

इदं कवचमच्योतीत् साश्वोऽयं चर्णितोरथः । एह्य
 मुं गिरिमन्वेष्टुमवगाहावहे द्रुतं ॥ २९ ॥

इदमित्यादि । इदं कवचमच्योतीत् भ्रष्टं अरुभावे सिञ्जेव भ
 वति अयं रथः साश्वचर्णितआस्ते यतश्चैवं तस्मादेहि आगच्छ द्रुतं
 किं पश्चाद्विलम्बसे अमुं गिरिमवगाहावहे विस्रोतयावः किमर्थं
 अन्वेष्टुं सीतामित्यर्थात् एतत्सम्ब पर्वतसमीपे कथ्यते ॥ २९ ॥

इदमित्यादि ॥ कवचमिदं अच्योतीत् भ्रष्टं इरित्वात् ऊभावा ७०
 पचे व्यांसिः अश्वेन सह चूर्णितोऽयं रथश्चास्ते यतएवं तस्मात् ७०

द्रुतं शीघ्रं एहि आगच्छ आङ्पूर्वस्योहो रूपं अन्वेष्टुमथात्
सीतां अमुं गिरिं आवां अवगाहावहे सर्वतः पर्यटावः । २८ ॥

मन्युर्मन्ये ममास्तम्भीदिषादोऽस्तभदुद्यतिं । अजारी
दिव च प्रज्ञा बलं शोकात्तथाजरत् ॥ ३० ॥

जःमः मन्युरित्यादि । मन्युर्मम शोकः मन्ये इत्यहं सशोकः सुहृज्जने
ऽस्तम्भीत् स्तम्भवान् विषाद उद्यतिमस्तभत् अत्र पक्षे अनुनासिक
लोपः प्रज्ञा च तत्र विवेकिनी बुद्धिः अजारीत् विवेकवैकन्यात्
जीर्णैव तथाशब्दः ममुच्चये बलं शोकादजरत् जीर्णं स्वकार्या
करणात् च्छद्मोऽङ्गीति गुणः जृस्तम्भित्यादिना सिजडौ ॥ ३० ॥

भः मन्युरित्यादि । हे मौमित्रे मन्युः शोकोमम मन्ये स्तम्भमू
र्त्तिशिराद्वयमस्तम्भीत् शोकजन्यवायुना मन्यास्तम्भोनाम व्याधि
र्जातइत्यर्थः मन्युशोकौ तु शुकस्त्रियां पश्चाद्गीवाशिरामन्येति
चामरः विषाद उक्ताहविपर्यय उद्यतिं उद्यममस्तभत् स्तम्भुधा
तुः मौत्रिकः श्वासनिहृदिति वाङ् हसुनङ् लोपः ङाभावपक्षे
व्यामिः उत्पूर्वाद्यमः क्तो वनतनाद्यनिमामिति मलोपः मम
प्रज्ञा बुद्धिश्चाजारीत् कर्त्तव्यमूढत्वाज्जीर्णैव तथा मम बलं शो
कात् अजरत् कार्याश्चमत्वाज्जीर्णमिव पूर्ववदाङ् दृश्रीर्णुरिति
गुः पक्षे सिः ब्रजवदेति त्रिः तथेति समुच्चयाभ्युपगमसादृशेष्वि
ति वृद्धाः ॥ ३० ॥

गृध्रस्येष्टाश्रतां पक्षौ कृत्तौ वीचस्व लक्षण । जिघां
सोर्भूनमापादि ध्वंसोऽयं तां निशाचरात् ॥ ३१ ॥

गृध्रस्येत्यादि । हे लक्षण इह प्रदेशे गृध्रस्य पक्षौ कृत्तौ ज०म०
द्विभौ अश्रतां भूनौ पूर्ववदङ्गि श्रयतेरः इति वीचस्व नूनमवश्यं
सीतां जिघत्सोरत्तुमिहोर्गृध्रस्य अदेर्लुङ्सनोर्घसु निशाचरादयं
ध्वंसः पचच्छेदआपादि उत्पन्नः कर्त्तरि लुङ् चिण्तेपदइति
श्लेषिणादेशः तत्रब्दस्य चिणो लुक् ॥ ३१ ॥

गृध्रेत्यादि । हे लक्षण इह स्थाने गृध्रस्य कृत्तौ च्छिन्नौ पक्षौ भ०
अश्रतां वायुना मांसादिपरिणामेन वा दृङ्ङि गतौ इति वीचस्व
पश्य दुश्चोश्चिगतिदृष्टोः पूर्वेषु वा ङः वच्यस्यपितामिति शः
नूनं निश्चितं तां सीतां जिघांसोर्गृध्रस्य अयं ध्वंसः पचच्छेदः
निशाचरादापादि उत्पन्नः पदस्तनोण्चेइति कर्त्तरि इण्
इणस्तनलापः जिघत्सोरिति पाठे अत्तुं भोक्तुमिहोः घसुदःस
निति अदेर्घसुः सत्यरे ॥ ३१ ॥

कुड्डोऽदीपि रघुव्याघ्नोरक्तनेत्रोऽजनि क्षणात् ।
अबोधि दुःस्थं त्रैलोक्यं दीपैरापूरि भानुवैत् ॥ ३२ ॥

कुड्डइत्यादि । तदेवं रघुव्याघ्नो रामः कुड्डोऽदीपि दीप्तवान् ज०म०
क्षणात् रक्तनेत्रोऽजनि जातः जनिबध्नास्येति न दृङ्ङिः त्रैलोक्यं
निहन्मि यस्मिन् हन्यमानेऽपि सीताकुड्डोऽपि नश्यन्ति इत्यभि
प्रायेण दुःस्थमबोधि बुध्यते स किम्वा रामस्य दाराद्विषमो

नदान्येषु का कुर्या इति दुःखं त्रैलोक्यमवोधि दीप्तैस्तेजोभिर्ह
तुभिरापूरि वर्द्धते स भानुवदादित्यवत् दीप्तैरिति भावे निष्ठा
सर्वत्र कर्त्तरि लुङ् दीपजनेत्यादिना चिष् ॥ ३२ ॥

भ० क्रुद्धइत्यादि । लक्षणायैवमुक्त्वा रघुश्याघोरारामः क्रुद्धः मन
अदीपि जज्वाल क्षणाद्य रक्तनेत्रोऽजनि जातः त्रैलोक्यमंत्रं
दुःखं अवोधि ज्ञातवान् शत्रुमलम्बा तत्राशाय त्रैलोक्यमपि
नाशयिष्यामीत्याशयः येनाहमपि दुःखः कृतस्तेन सुतरां जग
द्दुःखमिति वा दीप्तैस्तेजोभिर्हेतुभिरापूरि वर्द्धते स भानुरित
दीपेर्भावे क्तः सर्वत्र पदस्तनेष्घेइत्यादिना कर्त्तरि पालिक
इष् इणस्तनलोपः जनवधःसेमइत्यादिना जनेर्द्धस्वः ॥ ३२ ॥

अताय्यस्योत्तमं सत्वमप्यायि कृतकृत्यवत् । उपा
चायिष्ट सामर्थ्यं तस्य संरम्भिणोमहत् ॥ ३३ ॥

ज० म० अतायीत्यादि । अस्य रामस्य उत्तमं सत्वमभिप्रायः शोकव्य
सनयो रविकारत्वात् अतायि सन्ततं नाम्तरा विह्वल्यते स अप्या
यि वृंहितं कृतकृत्यवत् समाप्त क्रियवत् हस्ततलस्यं शत्रुबधं मन्य
मानस्य उभयत्रापि पूर्ववच्छिष्टं तस्य रामस्य संरम्भिणः शत्रुवि
षये क्षुभितचित्तस्य सामर्थ्यं बलमुपाचायिष्ट स्वयमेवापचीयते
स चिनेतिरचः कर्म्मकर्त्तरिति चिष् पठे चिष्टदिट्ठेति ॥ ३३ ॥

म० अतेत्यादि । अस्य रामस्य मत्वं व्यवसायः स्वभावोवा अतायि
सततं वभूव नाम्तरा विह्वल्यते स उत्तमं व्यसनेऽपि अविह्वतं ता
यृकृपातमसन्तत्योः अप्यायि वर्द्धते स कृतकृत्यवत् समाप्तक्रिय इव

क्रोधोत्साहाधिक्यात् विहितो वैरिवध इत्युच्यते । अथायात् आधीः
 वृद्धा उभयत्र पूर्ववद्वा इण् संरक्षणः प्रजुषिये कुड् इत्य तस्य
 रामस्य सामर्थ्यं महदुपाचायिष्ठ स्वयमेवोपचीयते स्म इत्यत्र
 दृशच्च इति चिन्तेतेः शेषिण् कर्मकर्त्तरि चायुद्धनिष्ठानेऽर्चे इत्य
 स्थानेकार्थत्वात् कर्त्तर्येवेदं रूपमित्यन्ये सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले
 द्रव्यस्वभावयोः । आत्मनि व्यवसाये च चिन्ते प्राणियु जन्तुष्विति
 विश्वः ॥ ३३ ॥

अदोहीव विषादोऽस्य समरुद्धेव विक्रमः । सम
 भावि च कोपेन न्यश्चसीच्चायतं मुहुः ॥ ३४ ॥

अदोहीत्यादि । अस्य रामस्य विषादः प्रागुत्पन्नोऽदोहीव स्वयं ज०म०
 चरित इव अथवा अदोहीव प्रपूर्यते स्वेव विक्रमः पुरुषकारः
 समरुद्धेव संरुध्यते स्म इव कर्मवदित्यादिना कर्मवद्भावेन प्राप्त
 स्य चिणो न ह्यदति निषेधेन सिजेव भवति झलो झलोति सिचो
 लोपः झषस्तथोर्धोऽधः झलाञ्ज्झीति धत्वजस्त्वे कोपेन च
 समभावि सम्भूतं चिण् भावकर्मणोरिति भावे चिण् चैलोक्तदौः
 स्यावबोधाज्जातस्त्रेदः सन् आयतं दीर्घं न्यश्चसीत् मिश्रमितवान्
 ह्यन्तेति वृद्धिर्न भवति मुहुः इति सर्वत्र योज्यं ॥ ३४ ॥

अदोहीत्यादि । अस्य रामस्य प्रागुत्पन्नो विषादः स्वयमेव भ०
 दोहि इव क्रोधातिशयात् स्वयं चरित इव पूर्यते स्वेवेत्यन्ये वेषज
 दुह इति कर्मकर्त्तरि वा इण् विक्रमोऽपि समरुद्धेव स्वयमेवाम्नाः
 प्रविष्ट इव नतपरस्येति कर्मकर्त्तरि इण् निषेधः झषस्त्रादि

ति सिंहीपः अस्य ~~पेन~~ समभावि सम्भूतं रतनोर्थमिणाविति
भावे दण् कोपात् मुञ्ज्वारंवारं आयतं दीर्घं यथा स्यात्तथा
रामो न्यश्वसीत् हसादेः समरत्यादौ श्वसवर्जनात् न वृद्धिः । इति
सिजधिकारः ॥ २४ ॥

अम्प्रकरणं कथ्यते ।

अथालम्ब्य धनूरामोजगर्जं गजविक्रमः । रुणधि
सवितुर्मार्गं भिनन्नि कुलपर्वतान् ॥ ३५ ॥

०म० इतः प्रभृति अम्प्रकरणमधिकृत्याह । अथेत्यादि । अथान्
न्तरं रामो धनुरालम्ब्य गृहीत्वा जगर्जं विमुञ्जितवान् धनूराम
इति ब्रह्मोपदति दीर्घः गजगतिः सवितुः सूर्यस्य मार्गं पन्थानं
रुणधि आचृणोमि शरैरित्यर्थात् तथा भिनन्नि विदारयामि
कुलपर्वतान् ॥ ३५ ॥

भ० अथ नशब्दाधिकारः । म च स्वमते अण् । अथेत्यादि । अन
न्तरं गजपराक्रमोरामो धनुरालम्ब्य गृहीत्वा जगर्जं सिंह
नादं चकार किं कृत्वा जगर्जेत्याह अहं सवितुः सूर्यस्य मार्गं
पन्थानं रुणधि आचृणोमि अर्थात् शरैः मृदुत्वादेव ममेदृशं
कर्म संवृत्तं इदानीं महतां दण्डभयादन्योऽपि भीतां दास्यति
नच पुनरेवं कोऽपि करिष्यतीति भावः अतएव न तृणेष्वीति
लोकोऽयमिति वक्ष्यति कुलपर्वतान् पृथिव्या अवसम्भक्तान् पर्व
तामपि अहं भिनन्नि विदारयामि रुधिरौज्ज्वलात्तौ अर्थात्
भिदिभिदि दिवसतुदरुधेति अणोव श्यनादिवत् प्रकृतिप्रत्य

यथोः माहाय्यकारिस्त्वात्र अण् दिवसुतुद्धधन्नादेरिति षष्ठी
 कवचनाम् पदं तेन दिवादिप्रभृतीनां सम्बन्धे इत्यादयोरेपरे
 निर्दिष्टादत्यर्थः ते कुत्र भवन्तीत्याशङ्क्य वृत्तावुक्तं एभ्यदिति
 तेन सूत्रे षष्ठीनिर्देशात् रुधादेः अण् णित्वादन्याचउत्तरः
 एभ्यदिति वृत्तौ पञ्चमीनिर्देशादन्ये प्रकृतेरुत्तरदिति वैध्वं न
 च सूत्रे पञ्चमीनिर्देशेऽपि णित्वात् अण् रुधादेरन्यादचः परे
 भवितुमर्हति णमितदत्यस्य षष्ठ्यन्तएव विषयत्वात् शासुनिद्यु
 त्पुषादेरिति पञ्चम्यन्तत्वात् प्रकृतेः परोडः न तु ङित्वादन्यस्य
 म्याने इत्यादिदर्शनात् षष्ठीनिर्देशेऽपि पञ्चम्यर्थोगम्यते तथाहि
 अनडुत्पुपयो लक्ष्मीनावामेकत्ववाचिनां । नित्यं कः स्यादङ्ग्रीहो
 वा स्याद्विल्वज्जलथोरिति । अन्यत्रापि नित्यात्वात् खरान्नानां
 सृजिदृश्योश्च वेट्थलि । इति नित्यानिटःसुश्चैदृव्येऽदानित्यमिट्
 यन्तीति ॥ २५ ॥

रिणञ्चि जलधेस्तोयं विविनञ्चि दिवः सुरान् ।
 क्षुणञ्चि सर्पान् पाताले क्षिनञ्चि क्षणदाचरान् ॥ २६ ॥

रिणचमीत्यादि । जलधेस्तोय रिणञ्चि रिंक्तीकरोमि रिचि ज०म०
 रविरेचने दिवः खर्गात् सुरान् विविनञ्चि पृथक्करोमि विचिर
 पृथग्भावे क्षुणञ्चि क्षूर्णयामि सर्पान् पाताले क्षुदिरपेषणे अट् कु
 षाडिति एत्वं क्षिनञ्चि क्षणदचरान् राक्षसान् दिधा करोमि
 क्षिदिरद्वैधीकरणे ॥ २६ ॥

भ० रिचिष्मीत्यादि । सक्रमेः समुद्रस्य तोयं निष्कृत्वा रिचि
 करोमि रिचिर्द्धोविरेके रेफात् अषोषणत्वं सुरान् दिवः स्वर्गात्
 विविनश्मि पृथक्करोमि विचिर्द्धोञ् पृथक्त्वे विपूर्यः सुरा
 योगात् सुराः अन्नं आदित्वादः तदुक्तं सुरापरियहाहंवाः सुरा
 इत्यभिविञ्चता इति किम्वा सुरन्नि भान्नि ईशते वा इति सुरा
 सुरश्च भैश्ययोरित्यस्मात् कृगृशाप्रो जुड इति कः पातासं सर्पान्
 चुण्णि चूर्णयामि ज्रधौ चुर्दिर्द्धि चुत्समेषणं षकाराण्यत्वं पतन्ति
 लोका अस्मिन्निति पातासं निपातनात् चुण्णदाचरान् किन्चि
 द्वैधीकरोमि द्विर्द्धोञ्केदे ॥ ३६ ॥

यमं युनञ्जि कालेन समिन्धानोऽस्त्वकौशलं ।
 शुष्कपेषं पिनष्म्यूर्वीमखिन्दानः स्वतेजसा ॥ ३७ ॥

भ० यममित्यादि । यममपि कालेन तदधीनेन मृत्युना युनञ्जि
 सम्भ्रामि अस्त्वकौशलं समिन्धानः सम्बद्धयन् जिदम्भीदीप्ता
 आत्मनेपदिनालटः शानच् आस्रलोपः असारलोपः उर्वीं
 शुष्कां कृत्वा चूर्णयामि पिषुभंचूर्णने शुष्कचूर्णरूपेषुपिषदति
 णमुक्त् अखिन्दानः स्वतेजसा देव्यमत्रगन् अपरिआम्यन् खिद
 दैन्ये पूर्ववलोपः ॥ ३७ ॥

भ० यममित्यादि ॥ यममपि कालेन मृत्युना अहं युनञ्जि हन्मी
 त्यर्थः युजिर्द्धोञ्च्युतौ अस्त्वकौशलं समिन्धानः बद्धयन् इन्धीञ्
 धिच्युतौ शानः नषोणलोप्यइत्युल्लोपः नषोणेणाविति नस्य
 अकाररहितत्वं उर्वीं शुष्कपेषं पिनष्मि चूर्णयामि धौपिषु

शुभंने शुष्कशूर्पहृत्तात् पिबोषम् नतार्थने तदनुप्रयोगयेति
परः स्वमते चषधित्यस्य योगविभागात् चैशुष्पशोमकवदति
शुष्केः कस्य कः स्वतेजसा अखिन्दानः दैन्यमभजनन् अपरिभ्रा
म्यन् वा खिदङ्घ्र्यादैन्यके नणोवेऽणो ॥ ३७ ॥

भूतिं तृणद्वि यक्षाणां हिनस्मीन्द्रस्य विक्रमं । भन
ज्मि सर्वमथ्यादास्तनन्मि व्योम विस्तृतं । ३८ ॥

भूतिमित्यादि । यक्षाणां भूतिं सम्यदं तृणद्वि उक्त्वाद्यामि उक्तं ज०
दिरहिंसानादरयोः इन्द्रस्य विक्रमं हिनस्मि अपनयामि हिंसि
हिंसायां इदितोनुम् तस्य आन्त्रलोपः सर्वमथ्यादाय व्यवस्थाः
सर्वेषां भनज्मि रुद्दयामि भञ्जो आमर्द्दने आन्त्रलोपः तनन्मि
व्योम विस्तृतं संकोचयामि लुञ्जन्नाहादने कान्तेन चौरादिकस्य
रूपं तच्चुसङ्कोचे आन्त्रलोपः कस्मादेवं प्रवृत्तस्त्वमिति चेदाह
॥ ३८ ॥

भूतिमित्यादि । यक्षाणां भूतिं सम्यदं तृणद्वि नाश्रयाभि म०
तद्वज् धिर्नादरेच चकाराद्धिंसायां इन्द्रस्य विक्रमं हिनस्मि अ
पनयामि हिंसधिकिहिंसे नणोनलोप्यइति इदित्वात् कृतनुणा
लोपः सर्वेषां मथ्यादाव्यवस्थाभनज्मि निवर्त्तयामि भन्जोधा
मोटेने शोन्नश्राकाशस्य विस्तृतं विस्तारं तनन्मि सङ्कोचयामि
तच्चुधसंकुचि तनज्मीति पाठे तन्नुधसङ्कोचे लुञ्जन्लृतावित्य
स्माद्भावे क्तः व्योमविशेषणे विस्तृतमिति निरर्थकं स्यात् ॥ ३८ ॥

न तृणेह्यीति लोकोऽयं मां विन्ते निष्पराक्रमं । एवं
वदन् दाशरथिरपुणग्धनुषा शरं ॥ ३९ ॥

म० नदण्णोत्थादि । न दण्णोत्था न मारयामि इति क्त्वा दद्विद्वि
 सिद्धिंसायां अम् दण्णदम् अयं लोकोमा निष्पराक्रमं निर्वीर्यं
 विन्ते विचारयति विदविचारणइत्यस्मादात्मनेपदिनः अम्
 अलोपः एवमुक्तेन प्रकारेण वदन् दाभरथिः धनुषा शरं । अप्
 एक् पृणक्ति स्म पृचोसंपर्के लडिः अम् हल्श्यादिलोपः कुत्वं इति
 अम् विकरणनिदर्शनं ॥ ३८ ॥

भ० नदण्णोत्थादि । कथमेवं प्रवृत्तिरित्याह अहं न दण्णोत्था
 न हन्मि इति क्त्वा मनसोत्यर्थात् अयं लोकः मां निष्पराक्रमं
 विन्ते विचारयति तेन मे पत्यपहारो वृत्तइति भावः दौविदड्
 मीमांसे नलोवेऽणौ दहधहिमे दहदण्णपिड्डम् इति नणदण्
 चकारात् एत्वं दाभरथीरामण्यं वदन् धनुषा शरं अप् एक्
 युनक्ति स्म पृचोचसम्पर्के हसद्वादिभरिति दिलोपः चडिति
 कड् चतोएत्वं शृणाति हिनस्तीति शरोऽनन्तः तालकादिः
 दक्यादिरप्यस्मि चित्रपुङ्खः शरः सरइति त्रिकाण्डशेषः । इति
 नशब्दाधिकारः ॥ ३८ ॥

अथ प्रकीर्णकाः ।

न्यवर्त्तयत्सुमित्राभूस्तं चिकीर्षुं जगत्क्षयं । ऐक्षे
 तामाश्रमादागाङ्गिरिकल्पं पतत्रिणं ॥ ४० ॥

ज०म० इतः प्रकीर्णकश्लोकानाह । न्यवर्त्तयदित्यादि । तं रामं जग
 त्क्षयं चिकीर्षुं कर्तुमिहं सुमित्राभूस्तं श्लोणान्यवर्त्तयत् निवर्त्तित
 वान्भ्रातः अलं कोपेन त्वया माङ्गैः कः संयामे युद्धं दातुं समर्थः

यदत्र युक्तं तत्रतिविधोयतामिति भवनं भूः मन्मदादित्वात्किप्
सुमित्रायां भृथस्य ऐचेतां रामलक्ष्मणौ दृष्टवन्तौ लडि रूपं पचि
णं गिरिकल्पं महाप्राणित्वात् आश्रमादारात् समीपे दूरान्तिका
रैरिति पञ्चमी ॥ ४० ॥

अथ प्रकीर्णकाः । न्यवेत्यादि । इत्थं जगतः क्षयं कर्तुमिच्छन्तं भ०
तं रामं सुमित्राभूर्लक्ष्मणान्यवत्तयत् निवारयामास अन्यापरा
धनान्यदण्डानौचित्यात् सुमित्रा भूरुत्पत्तिस्थानं यस्य सुमित्रा
यां भूर्भवन् यस्येति वा सुमित्रायाभवतीति वा क्विवन्तमिदं रूपं
अथ रामलक्ष्मणौ आश्रमादारात् समीपे गिरिकल्पं पर्वत
तुल्यं पत्रिणं पचिणं ऐचेतां दृष्टवन्तौ अन्यारभ्यार्थारादिति
पञ्चमी ॥ ४० ॥

तं सीताघातिनं मत्वा हन्तुं रामोऽभ्यधावत् । मा ब
धिष्टाजटायुं मां सीतां रामाहमैक्षिपि ॥ ४१ ॥

तमित्यादि । तं सीताघातिनं सीता हतानेनेति मत्वा रामो ज०म०
हनिष्यामीत्यभ्यधावत् धावुगतिशुद्धोरित्यस्मात्तडि स्वरितेत्वा
दात्मनेपदं तं हन्तुमुद्यतं रामं जटायुराह मा बधिष्टादिति हे
राम मां जटायुं मा बधिष्टाः मा बधीः बधवन्धने इत्यस्माद्दने
कार्यत्वादात्मनेपदिनः सैटालुडि रूपं न हन्तेःसत्याडि आडेन
यमहनइत्यात्मनेपदं नास्ति अकर्मकादित्यनुवृत्तः स्वनामपरि
कीर्त्तनं तव पितुरहं सखेति स्थापनार्थं सीतामैक्षिपि दृष्टवानहं
लुङ्ङुत्तमैकवचने अतोमां मा बधिष्टाः ॥ ४१ ॥

तमित्यादि । तं पचिणं सीताघातिनं सीतामयं हतवान् इति भ०

मत्वा हन्तुं रामोऽभ्यधावत वेगेन अभिमुखं गतवान् धावुञ्जवे
 सृजि उपास्थितैवमुक्तेतमिति वक्ष्यमाणश्लोकेनाश्वयात् मा वधिष्ठा
 दत्यादिपद्याङ्गं हन्तुमुद्यतं रामं प्रति जटायुवाक्यमिति गम्यते हे
 राम जटायुं मां त्वं मा वधिष्ठान मारय हन्तेस्यासथांसिः हन
 वधष्टीक्यलीति वधादेशः धात्वरन्मत्वात् वषारस्येतीम् आत्मने
 पदमिच्छन्ति परस्मैपदिनां कचिदिति परवाक्यात् स्वमतं वाङ्
 स्यात् आत्मनेपदं किम्वा आङ्पूर्वहन्तेः आत्माङ्गुढादढाच्चाहन
 यमदति मं आत्माङ्गुढादित्यस्य कचिद्भुविचारात् तथाच गाण्डी
 वो कनकशिलानिभं भुजाभ्यामाजग्नं विषमविलोचनस्य वक्षदति
 किम्वा जटायुमिति नामकीर्त्तनेन तव पितुः सखा अहमिति ज्ञा
 पितं तेन च तव पितुः सख्यदाह्येनाहं तव स्वाङ्गमिव मम हिंसया
 तव स्वाङ्गहिंसा व्यथेति आरोपितात्माङ्गुत्वादात्माङ्गुढादित्या
 त्मनेपदं किम्वा आत्माङ्गुढादित्यत्र आत्मशब्देनात्मीयोऽपि
 लक्ष्यते किम्वा धातुनामनेकार्थत्वाद्दधङ्निन्दं च इत्यस्य रूपं
 किञ्चिजगुपदत्यादां निन्दावधेःमन्विधानादत्र न मन जटा
 आयुर्यस्येति व्युत्पत्त्या तस्य च प्रवयमाजटायुषः स्वर्गिणः किमनु
 शोच्यतेऽधुनेति दर्शनाच्च जटायुमिति चिन्त्यमिति भ्रान्तावद
 न्ति यतो वाङ्म्यादिणधातेरुणप्रत्यये आयुशब्दोऽयमुदक्तोऽपि
 दृश्यते यथा वायुना जगदायुनेति जटायुश्च जटायुरिति शब्द
 भेदः पौलस्त्यस्य जटायुषा विधटितः कार्णायमोऽयं रथः पश्येते
 पुरतः पिशाचवदनाः कङ्कालशेषाः कृताः । खङ्गकिञ्चजटायुपच
 तिरितः मोताच्चलन्तीं वहन्नक्तव्याकुलविद्युदमुददव यामभ्युद
 स्यादरिरित्येतत्पद्यमुनादिदृक्तावुद्धलदत्तं न जटायुशब्दस्य स

नोदन्तलेन द्वैरूप्यज्ञापनायोदाहृतं अहं सीतामैत्रिषि दृष्ट
वान् अयं सि इम् अतोऽपि मा बधिष्ठादिति भावः ॥ ४१ ॥

उपास्थितैवमुक्ते तं सखायं राघवः पितुः । पप्रच्छ
जानकीवार्त्तां संग्रामञ्च पतत्रिणं । ततो रावणमा
ख्याय द्विषन्तं पततां वरः ॥ ४२ ॥

उपास्थितइत्यादि । पक्षिणैवमुक्ते सति राघवस्तं रणभङ्गानुष्ठा ज०म०
नेन उपास्थित परिचितवान् संगतकरणआत्मनेपदं स्याच्चौरिच्चै
तोलं ह्रस्वादंगादिति सिचोलोपः पितुः सखायं मम पितुः सखाय
मिति कृत्वा सखिशब्दाद्वितीयैकवचने रूपं सख्युरसमुद्भवविति
णित्वाद्द्विरायादेशः पप्रच्छ पृष्ठवान् तं पक्षिणं जटायुं किं जान
कीवार्त्तां संग्रामञ्च ततउपस्थानानन्तरं रावणं द्विषन्तं शत्रुं आ
ख्याय कथयित्वा रावणेन हता सीतेति पततां पक्षिणां वरोजटा
युर्ममारिति परेणाम्बयः ॥ ४२ ॥

उपेत्यादि । पक्षिणा एवमुक्ते सति राघवस्तं पितुः सखायं भ०
उपास्थित आराधितवान् मैत्राध्वसङ्गदिति मं स्यादेर्दिष्टीमेदिति
ङिर्गुणाभावश्च झसखादिति मिलोपः ततउपस्थानानन्तरं द्विष
न्तं शत्रुं रावणमाख्याय सीता तेन हतेति कथयित्वा पततां पक्षि
णां वरः श्रेष्ठोजटायुर्ममारिति वक्ष्यमाणश्लोकेन सम्बन्धः ॥ ४२ ॥

ब्रणवेदनया ग्लायन्ममार गिरिकन्दरे । तस्याम्ब
मुक्रियां कृत्वा प्रतस्थाते पुनर्व्वनं ॥ ४३ ॥

ब्रणेत्यादि । ब्रणकृता वेदना पीडा मध्यपदलोपी समासः तथा ज०म०

ग्लायन् ग्लानिं गच्छन् शतर्यायादेशः ममार मृतः क गिरिकन्द
रे यं गिरिमन्वसृपत् तस्य निम्नप्रदेशं कन्दं रातीति व्युत्पत्तिमा
त्रं तस्य जटायोरग्न्य वृक्रियां दाहमुदकदानञ्च कृत्वा पुनर्भूया
वनमरणं प्रतस्यति प्रस्थिता समवप्रविभ्यदत्यात्मनेपदं ॥ ४३ ॥

भ० ब्रणेत्यादि । ब्रणेन या वेदना तथा ग्लायन् ग्लानिं गच्छन्
ममार अथ गिरिकन्दरे यं गिरिमन्वसृपद्रामस्तस्य निम्न
प्रदेशं गृहायां वा अग्नि क्रियां दाहं अमृ क्रियां तर्पणं च कृत्वा
पुनर्जनं प्रतस्यति अर्थाद्रामलक्षणैः प्रतिष्ठानिर्णयंत्यादिना
प्रस्थामं भृङ्गट्टोद्धेममिति नियमात् ठीपं । अथालम्ब्यधनुराम
इत्यादिपद्याद्धानन्तरं सीताविरहदुःखार्त्तः कापसंरक्तला
चनइति थमं युनज्मि कालंनेत्यादिपद्याद्धानन्तरं विनज्मि धाम
मर्षेषां तर्णसिद्धि मकलं जगदिति एवं वदन् दाशरथिरित्यादि
पद्याद्धानन्तरं जगन्नाशाय मन्त्रद्रुमृणवत् स्वेन तेजमेति न्यवर्त्त
यत् सुनिचाभृरित्यादिपद्याद्धानन्तरं तेजःशात्रं विवृण्वानं दिध
चन्तमिवानलमिति तं सीताघातिनं मत्वेत्यादिपद्याद्धानन्तरं
प्रावाच मतदापची भयाद्रामेण तर्जितइति उपास्थितैवमुक्तं
तमित्यादि पद्याद्धानन्तरं पप्रक्त जानकीवार्त्ता संयामञ्च पतत्रि
णमिति तस्याग्न्यम्बु क्रियां कृत्वेत्यादि पद्याद्धानन्तरं विराधमीथि
वांसां तां विचिन्वानावितस्तइति पद्याद्धं केनचित् क्वचित् पुस्त
के प्रचिप्रं मर्षमिदं प्राचीनैरुपचितत्वादमूलमेव तत्राप्यथालम्ब्य
धनुरामइत्यादिपद्याद्धानन्तरं सीताविरहदुःखार्त्तः कापसंरक्त
लोचनइति पद्याद्धं सीतावायुक्तं नशब्दाधिकारे नशब्दाभावात्
। ४३ ॥

सत्वानजसं घोरैण बलापकर्षमश्रता । क्षुधता ज
गृह्णाते तौ रक्षसा दीर्घवाङ्मना ॥ ४४ ॥

सत्वानित्यादि । तौ रामलक्ष्मणौ रक्षसा रक्षसेन जगृह्णाते ज०म०
गृह्णाते कर्माणि लिट् किं नाम्ना दीर्घवाङ्मना अन्वर्था चंथं संज्ञा
एक एकंन वाङ्मना द्वितायाद्वितायन क्षुधता वुभुक्षमाणेन
घोरैण भयंभन सत्वान् अजसं भदा नञ्पूर्वाञ्जसंभानामि कम्पति
रः अश्रता भुञ्जानेन किं कृत्वा बलापकर्षे बलादाकथ्येव पाका
दिकमनपद्य अपादानं परोक्षायामिति णमुल् ॥ ४४ ॥

सत्वानित्यादि । तौ रामलक्ष्मणौ दीर्घवाङ्मनाश्च रक्षसा भ०
जगृह्णात गृह्णाते कर्माणि ठा क्षुधता वुभुक्षुणा दिवादित्वात् श्यन्
बलापकर्षं सत्वान् प्राणिभोऽजसं निरन्तरं अश्रता भक्षयता ब
लादपक्ष्य त्वरया परिष्कारादिकमकृत्वैव पञ्चम्यन्तात्तरायां
णमिति परः स्वमते बलनापकर्षोऽपकर्षणं यत्रेति सत्वभक्षण
क्रियाविशेषणं एतेन त्वरयापरिष्कारादिकं तदपि प्राप्तं परि
ष्कृतत्वादौ बलहेतुत्वस्य वैयर्थ्यात् चणभ्येत्यस्य यागविभागादा
चणम् घोरैण भयदंन नञ्पूर्वाञ्जसंभिसदीपकम्याजसेति रः
॥ ४४ ॥

भजौ चकृततनुस्तस्य निस्त्रिंशत्भ्यां रघूत्तमौ । स
च्छिन्नवाङ्मरपतद्विक्रलो क्ललयन् भुवं ॥ ४५ ॥

इति प्रकीर्णिकाः ।

ज०म० भुजावित्यादि । रघूत्तमौ रामलक्ष्मणौ तस्य योजनवाहोः
 वाह यथास्थानमागतौ चकृततुः क्लिन्नवन्तो हतोर्केदने इत्यस्य
 रूपं काभ्यां निस्त्रिंशाभ्यां खड्गाभ्यां निर्गतस्त्रिंशतऽङ्गुलीभ्य इति
 वाक्ये उच्प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानमिति त्रिं. च्छ
 व्दाङ्गुलत्रिंशतिः निरादय इति समासः टिलोपः सक्लिन्नवाङ्गुः ह. त
 भुजः सन् अपतत् पतितः पतेर्जङ्घि रूपं ऋदित्वाद्ङ् विङ्गन्तो
 व्याकुलः भुवं भूमिं क्ललयन् क्ललचलने घटादित्यं ह्रस्वं । इति
 प्रकीर्णकाः ॥ ४५ ॥

भ० भुजावित्यादि । रघूत्तमौ निस्त्रिंशाभ्यां तस्य रघुमोभुजौ
 स्वस्वग्रहणायता चकृततुः हतोऽपक्विदि त्रिंशताऽङ्गुलीभ्यानि
 रगतः निस्त्रिंशः निशःशताऽड इति स्रञ्च निश इति निर्द्देशात् निप्य
 तन्त्य इत्यादिवत् ज्ञापकप्राप्तस्य षत्वस्याभावः त्रिंशताऽङ्गुलीभ्यां
 ऽधिक परिमाणं खड्गस्याक्रं निस्त्रिंशः करखड्गधारिति कोषः स
 च्छस्रवाङ्गुः सन् भुवं क्ललयन् कल्पयन् न्यपतत् क्ललक्षलचाले
 ज्वल्ललत्यादिना अगर्व्यां ह्रस्वः तिक्कलोव्याकुलः । इति प्रकी
 र्णकाः ॥ ४५ ॥

अथकृत्याधिकारः ।

प्रष्टव्यं पृच्छतस्तस्य कथनीयमवीवचत् । आत्मानं
 वनवासञ्च जेयञ्चारिं रघूत्तमः ॥ ४६ ॥

ज०म० इतः परं कृत्याधिकारः । प्रष्टव्यमित्यादि । सयोजनवाङ्गुः नि
 ह्नोरामं पप्रह कोभवान् कस्य पुत्रः कथं तव वनवासः कस्माच्चो

द्विग्रः मन् भ्रमसीति प्रष्टव्यं प्रश्नार्हं पृच्छतस्तस्य तव्यस्तव्यानीयर
इति तव्यत् ब्रह्मेति षत्वं टत्वञ्च रघूत्तमः इदानीं कथनीयं कथ
नार्हं तत्प्रश्नानुरूपं पृर्व्वेणानीयर अवीवचदक्षिण वचभाषणे
चौरादिकः स्वार्थिकोणिच् लुङ् चङ् णिलोपद्वस्वः द्विर्व्वचनमन्व
द्भावेत्वदीर्घत्वेषु रूपं किन्तदित्याह आत्मानं राभादाश्चरथि म०
रिति वनवासं पितुरादेशात् वनवासं जेयं चारिं यः कनकमृगह
लेन रावणः सीतामपहृतवान् ॥ ४६ ॥

अथ कृत्याधिकारः । स्वमते ल्यास्तव्यानीयध्यण्क्यप्केलिमाः ।
प्रष्टव्यमित्यादि । कस्त्वं कथमिहागतइत्यादि प्रश्नार्हं पृच्छत
स्तस्य राक्षसस्य सम्बन्धे रघूत्तमः कथनार्हं प्रश्नानुरूपं अवीवचत्
कथितवान् वच्क्चम्न्देश्च कित्वाच्चुरादिः जिश्रीत्यङ् व्यञ्जु
ङ्ःस्वः खेःमन्वत् जेलोपः किन्तदित्याह आत्मानं पित्रादिसम्ब
न्धेन वनवासं वनवासकारणमर्थात् जेयं जेतव्यमरिं शत्रुं रा
वणं शत्रुतावीजसहितमित्यर्थात् प्रकौशस्त्रीषे तथे शङ्गाजिति
पङ् शतरि तु ग्रहस्वपाद्योरिति जिः कथत्कवाक्यप्रबन्धे हसा
लोपोऽश्रित्ययोरित्यकारलोपेऽपि स्थानिवद्भावात्तद्व्यञ्जित्यन्तेजुङ्
तेरिति त्रिः जेलोपः ते ल्याः शक्यार्हेति अर्हं इत्यर्थे सर्वत्र
न्यः ॥ ४६ ॥

लभ्या कथन्नु वैदेही शक्योद्रष्टुं कथं रिपुः । सद्यः
कथं वियोगश्च गद्यमेतत्त्वया मम ॥ ४७ ॥

लभ्येत्यादि । कथं केन प्रकारेण उपायेन लभ्या वैदेही प्राप्या ज०म०
पोरदुपधादिति यत् शत्रुः केन प्रकारेण द्रष्टुं शक्यः शकधृषेत्या

दिना तुमुन् वियोगश्चायं सीतायाः कथं केन प्रकारेण मद्यः सा
 ह्यः सकिसहोश्चेति यत् गद्यमतत् कथनीयमेतत् गदमदेत्या
 दिना यत् ममेति शेषविवक्षायां षष्ठी त्वं पुनः कः इति पृष्टञ्चाह
 ॥ ४७ ॥

भ० लभ्येत्यादि । इत्यपि अवीवचदिति सम्बन्धः नु प्रश्ने कथं वैदंही
 लभ्या रिपुरावणः कथं द्रष्टुं शक्यः अज्ञातदशत्वात् कथं वियोगः
 सीताया इत्यर्थात् मद्यः एतत्सर्वं त्वया मम सम्बन्धं गदं वाच्यं
 न भद्रं उच्यते प्राप्ता शक्यञ्ज्जकिञ्चन शक्या सह इमं एभ्यः पूशक
 सहत्यादिना यः गदभाषं इत्यस्मात् गदमदयमेति यः त्वयेति
 व्यभावकृति कर्तुः षष्ठी निवृत्तिपक्षे तृतीया ॥ ४७ ॥

अहं राम श्रियः पुत्रो मद्यपीत इव भ्रमन् । पापच
 र्यो मुनः शापाज्जात इत्यवदत्स तं ॥ ४८ ॥

ज० म० अहमित्यादि । हे राम अहं श्रियः पुत्रः मद्यपीत इव वाहिता
 ग्यादित्वान्निष्ठान्तस्य परनिपातः कार्याकार्यविवेकाभावात्पा
 पचर्यो राक्षसः मुनेः स्यूलशिरसः शापाज्जात उत्पन्नः माद्यत्य
 ननेति मद्यं चरित्यं चर्यमेतो पूर्ववद्यत्प्रत्ययान्तौ पापं चर्यं
 यस्येद्यवदत् मया जनवाङ्मसं रामं वाक्यार्थोऽत्र कर्म ॥ ४८ ॥

भ० अहमित्यादि । इति मया जनवाङ्मसं रामं अवदत् किन्तदि
 त्याह हे राम अहं श्रियोऽक्षरसः पुत्रः मद्यपीतः पीतमदिर
 इव भ्रमन् कार्याकार्यविवेकगुण्यत्वात् कृतापराधो मुनेः स्यूल
 शिरसः शापात् पापचर्यः पापहेतुकर्माः राक्षसो जातः एतत्

कथयं तद्वाक्ये रामप्रीत्यर्थं मदीभिर्यजिह्वैर्ष्वे मद्यतेऽनेनेति मद्यं
अभिधामान् गदमदयमेत्यादिना ढभावे विहितोऽपि यः करणे
पीतं मद्यं येनेति अन्याहितादित्वात् क्लान्तस्य वा परनिपात
इति रः स्वमते गमकृत्वात् पापं चर्यं चरणोद्यं यस्य गदमद
यमचरेति यः ॥ ४८ ॥

प्रयातस्तव यस्यत्वं शस्त्रपूतो ब्रवीमि ते । रावणेन
हृता सीता लङ्कां नीता सुरारिणा ॥ ४९ ॥

प्रयातइत्यादि । इदानीं तव यस्यत्वं बध्यत्वं प्रयातः यमेः ज०म०
पूर्ववत् यत् शस्त्रपूतस्तव ब्रह्मेण पावितः सन् देवोभूतो ब्रवीमिते
तुभ्यं कथयामि पुष्पदस्यतुर्थैकवचनस्य तेमग्रावेकवचनइतिते
आदेशः क्रियायोगे चतुर्थी कथनीयमाह रावणेन सुरारिणा
हृता सीता लङ्कां नीता ॥ ४९ ॥

प्रयातइत्यादि । इदानीं तव यस्यत्वं बध्यत्वं प्रयातः प्राप्तः सन् भ०
तत्र ब्रह्मेण पूतः पापान्निर्मुक्तः पूर्वदेशं लब्धा ते तुभ्यमहं ब्रवी
मीति तादर्थ्ये चो यमेः पूर्वै ण यः पूक्तिशुद्धितइत्यनेन वेमत्वात्
नेमृष्टीश्रीदिद्वेम इति पूङ्गुः कृत्तवत्वोरनिमत्वं वचनीयमाह
रावणेन सुरारिणा सीता हृता लङ्कां नीता प्रापिता च एतेन
लङ्कायां रिपुर्द्रष्टव्यइति शक्योद्भृष्टं रिपुः कथमित्यथोत्तर
मुक्तं ॥ ४९ ॥

ऋष्यमूकेऽनवद्योऽस्ति पण्यभ्रातृबधः कपिः । सुग्री
वोनाम वर्य्योऽसौ भवता चारुविक्रमः ॥ ५० ॥

म० वैदेही प्राप्या कथमिति यमुपेत्य पृष्टवान्तं कथयन्नाह ऋष्य
मूकइत्यादि । ऋष्यमूकपर्वते सुग्रीवोनाम कपिः चारुविक्रमो
महापराक्रमाऽस्ति अस्मै भवता वर्य्योवरणीयः प्रार्थनीयः वर
इत्याशामिति चौरादिकाद्यत् यदा अवद्यपण्येत्यत्र वृजो वर्य्यं
ति स्त्रियामनिरोधे अनिराध्या सततप्रवर्तनी वर्य्यो प्रीतिर्यं
स्यत्यर्षाद्यच्च भवता सहवर्य्यः प्रीतिमान् समानव्यसनत्वात् यतः
पण्यभ्रातृबधः सः पण्यविक्रतव्योभ्रातुर्वालिनोबधोयेन यद्येवं
तदा कथं मया पापीयान् वर्य्यइत्यत आह अनवद्यः अगर्हणीयः
दारापहारित्वेन आततायिनोभ्रातृबंधमनिर्दोषत्वादिति भावः
॥ ५० ॥

भ० ऋष्येत्यादि । लभ्या कथं नु वैदेहीत्यत्रोत्तरमिदं सुग्रीवो
नाम कपिर्ऋष्यमूकनामपर्वते अस्ति अस्मै सुग्रीवोभवता वर्य्यः
वरणीयः यतश्चारुविक्रमः अनुपकारकेण मया वृत्तोऽसौ मत्कार्य्यं
कथं साधयिष्यतीत्याह पण्यभ्रातृबधः पण्यविक्रतव्योभ्रा
तुर्वालिनोबधोयेन भवता वालिबंधं कारयिन्ना सीताद्वारं
करिष्यतीति भावः पण्यतुल्यनात्पण्यव्यपदेशः तर्हि पापात्मन
सास्य वरणमनुचितं नच तद्वचनेऽपि विश्रामइत्यत आह अन
वद्यः अनिन्द्यः दारापहारित्वेनःततायिनोभ्रातृबंधे निर्दोष
त्वात् ननुपूर्वोवदिः पण्यव्यवहृतौ स्तुतौ वृजगसम्भक्तौ एषां या
न्नामं पण्यवद्यवर्य्येत्यादिना निपातनात् तथा रूपं कंचित्तु वरत्के
षुइत्यस्मात्तव्यानीययाइति ये वर्य्यइति रूपमित्याहुः ऋषयो

ऽमूकाश्च यत्र ग्रीलायत्र च चक्षुमूकः मूर्खन्यप्रकारवानर्थं च्यो
 मृगविशेषो मूकोच्यतेति वा बलदृश्यादृश्यास्त्वतीति यमकात्
 तालव्यप्रकारवानिति केचित् केचित्तु च्योऽद्रिभेदे भङ्गुके इति
 विप्रप्रकाशे एकदेशेनापि संज्ञा गम्यतइति न्यायात् चक्षुमूक इ
 त्येव संज्ञामाहुः नामेति प्रकाशसंभावनाक्रोधाभ्युपगमस्यव्यर्थं
 अन्यथा भेदको तृतीया स्यात् ॥ ५० ॥

तेन वञ्चोन हन्तासि त्वमर्थ्यं पुरुषाश्रिणां । राक्षसं
 क्रूरकर्माणं शक्रारिं दूरवासिनं ॥ ५१ ॥

तेनेत्यादि । तेन सुग्रीवेण त्वं राक्षसं हन्तासि निहनिष्यसि
 वञ्चोन वदत्यभिप्रेतमनेनेति वञ्चं करणमिति यत् कीदृशमर्थ्यं
 स्नामिनं पुरुषाश्रिणां राक्षसानां अर्थ्यः स्नामिवैश्ययोरिति अन्नि
 पात्यते क्रूरकर्माणं पापाचारं शक्रारिं रावणं यद्येवमहमेव हन्तुं
 समर्थइत्यभिप्रायेणाह दूरवासिनं समुद्रान्तरितवासित्वात् ए
 काकिना हन्तुं न शक्यतइति भावः ॥ ५१ ॥

अ० म'

तेनेत्यादि । तेन सुग्रीवेण त्वं राक्षसं रावणं हन्तासि स्वारूपं
 वञ्चोन चक्षतेऽर्थोऽनेनेति वञ्चसेन कीदृशं पुरुषाश्रिणां राक्षसानां
 अर्थ्यं स्नामिनं क्रूरकर्माणं पापाचारं शक्रस्यापि श्रिं एतेन
 दुर्कथत्वं दर्शितं दूरं वसन्त एतेन समुद्रान्तरितत्वात् सहायं
 विना न हन्तुं शक्यतइति भावः वहीश्रीप्रपञ्चे चक्षिमत्यां चन
 योः पूर्वेषु निपातः ॥ ५१ ॥

भ०

आस्ते स्मरन् सकान्ताया हतायावालिना कपिः ।
वृषोयथोपसर्ख्याया गोष्ठे गोर्हण्डताडितः ॥ ५२ ॥

म० यद्यनवद्यस्तदा कथमस्य पक्षीभाटवधइत्याह आस्तइत्यादि । वालिना हतायाः कान्तायाः स्मरन्नास्ते कोऽन्यः सम्भवेत् यस्तं हत्वा तया मां योक्ष्यते अधीगिति कर्मणि षष्ठी कस्यैव वृषो यथा उपसर्ख्याया आसन्नप्रसवायागोः स्मरन् गोष्ठे आस्ते उपसर्ख्याकास्याप्रजनइति निपातितं दण्डताडितः सन् दण्डस्थानी योऽत्र वाली ॥ ५२ ॥

भ० आस्तइत्यादि । तुष्ययोः सख्यनैविद्यसूचनाय पक्ष्यभाटवधत्वाद्दोषदर्शनाय वा इदमाह सकपिः सुग्रीवावालिना हतायाः कान्तायाः स्मरन् आस्ते कुतोमया सा लब्धव्येति कर्मणि षष्ठी यथा उपसर्ख्याया आसन्नगर्भग्रहणायागोः स्मरन् वृषो गोष्ठे गोस्थाने दण्डेन ताडितः सन् तिष्ठति तदत् दण्डतुष्योऽत्र वाली उपस्त्रियते वृषर्भेन गम्यते उपसर्ख्या चतुमत्यां पष्णावद्येत्यादिना निपात्यते ॥ ५२ ॥

तेन सङ्गतमार्येण रामाज्यं कुरु द्रुतं । लङ्कां प्राप्य
ततः पापं दशग्रीवं हनिष्यसि ॥ ५३ ॥

म० तेनेत्यादि । हे राम तेन वानरेण संगतं सख्यं अज्यं अनपायं नजीर्यतइत्यस्मिन् वाक्ये अज्यं संगतमिति निपातितं आदौ विशेष्यत्वेनोपात्तं संगतं तद्विशेषणमज्यं कुरु द्रुतं यावत्तस्यानेन

युद्धदिधेन संगतं न भवति आर्येषु सदाचारेण च्छदलोर्षत् ततः
सङ्गतात् लङ्कां प्राप्य गत्वा पापं पापीषांश्च रावणं हनिष्यति
॥ ५३ ॥

तेनेत्यादि । हे राम तेन सुग्रीवेण सह द्रुतं शीघ्रं अजर्यं भ०
मैत्रीं कुरु कीदृशं सङ्गतं समयक्रमेण उचितं सङ्गतपदस्य सख्य
वाचित्त्वेऽजर्यस्य तद्यार्थत्वाद्द्वैयर्थ्यं स्यात् केचित्तु सुग्रीवेण सह
सङ्गतं सख्यं कुरु कीदृशं अजर्यं अनपायं सङ्गतार्थस्यापि अजर्यं
शब्दस्योपचारादन्यत्र प्रवृत्तिरित्याहुः न जीर्यतीत्यजर्यं सङ्गतं
पूर्ववन्निपातितं स्नेहोमैत्रीप्रोतिरजर्यसभाजनसङ्गतं प्रोक्तमिति
हलायुधः आर्येण सदाचारेण च्छधातोर्हृष्टव्याघोरिति घृणि
रूपं आरात्पापेभ्यः दूरेयातीति आर्य्यइति केचित् तदा मनी
षादिः द्रुतशब्देन यावद्भवदिधेनान्येन सह तस्य सख्यं न जात
मिति व्यज्यते ततः सङ्गतानन्तरं लङ्कां प्राप्य हृष्टयौवं पापं त्वं
हनिष्यसि स्यस्यर्द्धन इतीम् ॥ ५३ ॥

अनृतोद्यं न तत्रास्ति सत्यवद्यं ब्रवीम्यहं । मित्र
भूयं गतस्तस्य रिपुहत्यां करिष्यसि ॥ ५४ ॥

ननु यावत्कार्यं न सिध्यति तावन्मांसङ्गइति कृतकृत्यसु नैवेत्य ज०म०
तत्राह अनृतोद्यमित्यादि । सत्यमुद्यतइति कर्मणि यत् अहंसत्यं
वचोब्रवीमीत्यर्थः अनृतोद्यं तत्र सुग्रीवे नास्ति अनृतमसत्यं उद्यं
वचनं अनृतोद्यं भावे क्वप् यजादित्वात्संप्रसारणं उभयत्रापि

वदः सुपि क्यप् चेति चकाराद्यच्च यस्मादेवं तस्मान्मित्रभूयं
मित्रभावं गतः भुवीभावे क्यप् रिपुहत्यां शत्रुहत्यां करिष्यसि
हनस्तचेति क्यप् तकारस्यान्तादेशः ॥ ५४ ॥

- भ० अमृतोद्यमित्यादि । स्वकार्यं साधयित्वा यदि मामुपेक्षते तदा
किं स्यादित्याह अहं सत्यवचं सत्यवचनं ब्रवीमि तत्र सुयीवेऽनु
तोद्यं मिथ्यावचनं नास्ति वदैवापि लोर्बदः क्यपयाविति क्यप् यच्च
स्वपाद्योरिति जिः तस्मात्तस्य सुयीवस्य मित्रभूयं मित्रभावं गतः
सन् रिपुहत्यां शत्रुवधं करिष्यसि भूहनः क्यप्भावेनतश्चेति क्यप्
नस्य तच्च लिङ्गभेदोऽभिधानात् ॥ ५४ ॥

आदृत्यस्तेन वृत्येन स्तुत्योजुष्येण सङ्गतः । इत्यः
शिष्येण गुरुवद्गृध्यमर्थमवाप्स्यसि ॥ ५५ ॥

- भ० आदृत्यइत्यादि । तेन संगतः सन् गृध्यमभिक्षणीयमवा
प्स्यसि ऋदुपधादिति क्यप् कीदृशः कीदृशेनेत्याह आदृत्यः आद
रणीयः वृत्येन वरणीयेन स्तुत्यः स्तुवार्हः जुष्येण सेव्येन हनुमत्
प्रभृतीनां कइव शिष्येण गुरुरिव यथोपाध्यायः शिष्यैकार्थः
अनुगम्यस्तद्वदिति एतिस्तुशास्त्रित्यादिना क्यप् इस्मान्तात्तुक्
॥ ५५ ॥

- भ० आदृत्येत्यादि । न केवलं रिपुहननमन्यदप्यस्तीत्याह तेन
शिष्येणैव गुरुरिव तं सङ्गतः सन् गृध्यमाकाङ्क्षणीयमर्थमवाप्स्य
सि तं कीदृशस्तेन वा कीदृशेन आदृत्यआदरणीयः वृत्येन वर

सोयेन सुत्यः सवारुः जुष्येय सेवार्हेषु जगामामथात् तेन तुम्ह
 यो इभयोः सङ्गतं योग्यं इत्यः अनुमन्तव्यः अर्थात्तेन भवतो गुरु
 त्वेन तस्य शिष्यत्वेन मैत्रीकरणेऽपि न ते मानदानिरिति सूचितं
 हङ्गादरे वृज्वृतौष्टुज्जलस्तुतौ शङ्कोज्जिषुषमुदिषेवे इणगतौ
 वासुष्णु वासने वृधिर्युसिषे एभ्यो हभृजुषेत्यादिना क्यप् खस्य
 तत्पिति ॥ ५५ ॥

नाखेयः सागरोऽप्यन्यस्तस्य सङ्गत्यशालिनः । मन्यु
 स्तस्य त्वया मार्ग्योमृज्यः शोकश्च तेन ते ॥ ५६ ॥

नाखेयइत्यादि । तस्य सुधीवस्य सङ्गत्यशालिनः हनुमदादिभु ज०म०
 त्ययुक्तस्य भृजोऽसंज्ञायामिति क्यप् अन्योद्वितीयः सागरोऽपि
 नाखेयोन खननीयः अपितु खननीयएव अपिशब्दः सम्भावनायां
 तस्य कारणं सङ्गत्यशालित्वं ईच्छन्नइति क्यवोकारौ तस्य शरी
 रस्य मन्युस्तथा मार्ग्योऽपनेयः ते तव तेन च शोकोमृज्यः सृजे
 विभाषेति यदिकस्त्रे स्यत् ॥ ५६ ॥

नाखेयइत्यादि । हनुमदादिसङ्गत्यशालिनस्तस्य सुधीवस्य भ०
 अन्योऽपि सागरोन नाखेयः अपि तु शक्यखननएव एतेन तन्मैत्रं
 वज्रसहायत्वं समुद्रलङ्घनमपि सुकरमिति सूचितं खनुर्विदारं
 खनाच्छेरेये इति टैरेत्वं तस्मात् प्रथमं त्वया तस्य मन्युर्देवं
 मार्ग्योमार्ज्जमीयः पश्चात्तव शोकसोव मृज्यः अपनेयः एतेन
 सङ्गतः कथं वियोगश्चेत्यत्रोत्तरं दत्तं सुधीवेषाधिरादेव वियोगा

पनयात् अपिष्वन्द्ः सम्भावनयां मृजलूषशुद्धौ क्वृषमृजेति वा
 क्यप् पठे हृष्टञ्चामोरिति घ्यण् चञोःकगौघितीति गत्वं मृजो
 ऽकङ्कितेति त्रिः ॥ ५६ ॥

सराजस्ययाजीव तेजसा सूर्य्यसन्निभः । असृषो
 द्यं वदन् रुच्योजगाहे द्यां निशाचरः ॥ ५७ ॥

१०म० सदृत्यादि । सनिशाचरोद्यामाकाशं जगाहे गतः राजस्य
 याजीव राज्ञा स्रयते राजा वा अनेन स्रतइति राजस्यः कतुः
 तनेष्टवान् सराजस्ययाजी करणे यजइति णिनिः तद्वदित्यर्थः
 रुच्यः प्रियोजातो रामस्येत्यर्थात् राजस्यइत्यादिना क्यवन्ता
 राजस्ययादयः ॥ ५७ ॥

भ० सराजेत्यादि । इत्येवमसृषोद्यं सत्यवचनं वदन् अनिशाच
 रोयोजनवाङ्मूर्त्तौ स्वर्गं आकाशं वा जगाहे गतः राजस्यनाम
 यज्ञकर्त्तव्यं तेजसा सूर्य्यतुल्यः रुच्यः रामस्य रुचिविषयः प्रिय
 इति यावत् सुजनसन्धाक्तेदपीडामन्ये राज्ञा स्रयते सोमोऽत्रेति
 राजस्यः पाय्यधायेत्यादिना निपातितः राजस्येन यजते
 राजस्ययाजी यहादित्वात् णिन् सरतीति सूर्य्योऽर्कः रोचते
 रुच्यः एतौ वृष्टाविनीयेत्यादिना निपातितौ सूरएव सूर्य्यः स्वा
 र्थयइति गोयीचन्द्रः नञ्पूर्वमृषाशब्दाददेर्नित्यं क्यप् सृषोद्यं
 नित्यमित्यक्तेः ॥ ५७ ॥

अहृष्टपद्याः पश्यन्ता ततोदाशरथी सताः । रत्ना
क्षपानकुप्यानामाटतुर्नष्टसंस्मृती ॥ ५८ ॥

अहृष्टपद्याइत्यादि । ततोनिशाचरगमनामन्तरं दाशरथी ज०म०
रामसङ्घावाटतुर्गतवन्तौ कीदृशी नष्टा संस्मृतिर्यथाः केषां सं
स्मृतिः रत्नाक्षपानकुप्यानां रत्नाक्षपानानि प्रसिद्धानि कुप्यं स्वर्णं
रजताभ्यामन्यत् वस्तु तत् क्यप् गकारस्य ककारः कर्मणि षष्ठी
सताः पश्यन्तौ हृष्टे पच्यन्तेइति हृष्टपद्याः पूर्व्ववत् क्यप् पद्या
ञञ्समासः स्वयमेव पच्यन्ते यास्ताइत्यर्थः ॥ ५८ ॥

अहृष्टेत्यादि । ततस्तद्गमनानन्तरं सताः पश्यन्तौ दाशरथी भ०
थी रामसङ्घावाटतुः अटगतौ सताः कीदृशीः अहृष्टपद्याः
हृष्टे चेत्वे स्वयमेव पच्यन्तेइति हृष्टपद्याः पूर्व्वेण निपातः पद्या
ञञ्समासः कीदृशी रत्नानां अज्ञस्य पानस्य कुप्यानां तावदा
दीनाञ्च नष्टा सन्धक् स्मृतिर्यथोः गुणभूतापि क्रिया साधनसम्बन्ध
मनुभवतीति कर्मणि षष्ठी सम्बन्धविवक्षयेत्यन्ये कुप्यतइति कुप्यं
स्वर्णहृष्याभ्यामन्यद्भूतं पूर्व्ववन्निपातः ॥ ५८ ॥

समुत्तरन्तावव्यथौ नदान् भिद्योद्भसन्निभान् ।
सिध्यतारामिव ख्यातां शवरीमापतुर्व्वने ॥ ५९ ॥

समुत्तरन्तावित्यादि । तौ तस्मिन् वने शवरीमापतुः प्राप्तव ज०म०
न्तौ अव्यथौ न व्यथेते इति पूर्व्ववत् क्यप् परिश्रमवर्जितावित्यर्थः

नदान् समुत्तरन्तौ कीदृशान् भिद्योद्भुसन्निभान् भिद्योद्भौ नदवि
 शेषो भिद्याद्भाविति पूर्ववत् निपातितं भिनत्ति कूलमिति भिद्यः
 उज्झत्युदकमिति उज्झः उद्भुज्जुत्सर्गदकारात्परस्य धकारो
 निपात्यते तत्सदृशान् नदान् मिध्यतारामिव ख्यातां मिध्यन्त्यस्मि
 न्निति सिध्यः पुष्यसिद्धान् च त्रे इति निपातनात् पुष्याख्यां तारा
 मिव ख्यातां शवरो ॥ ५८ ॥

भ० समुत्तरन्तावित्यादि । तौ वने शवरीमापतुः प्राप्नवन्तौ न
 व्ययेते अथय्यौ नदान् समुत्तरन्तां कीदृशान् भिद्योद्भुसन्निभान्
 कूलं भिनत्तीति भिद्यो नदः । वायुज्झतीति उज्झो नदः तथोऽसु
 न्यान् शवरो कीदृशीं मिध्यतारामिव कार्यमाधकत्वात् ख्यातां
 प्रभिद्धानुभवां कार्यं माधयतीति मिध्या मर्च्चत्र गृह्यविनीयेत्या
 दिना निपातः ॥ ५८ ॥

वसानां वल्कले गुड्ढे विपूयैः कृतमेखला । क्षामा
 मञ्जनपिण्डाभां दण्डनीमजिनास्तरां ॥ ६० ॥

भ० वसानामित्यादि । वसानां परिदधानां वल्कले विपूयैर्बन्धैः
 कृतमेखला कृतकटिसूत्रां यद्यपि विपूयैश्च पवतेर्विपूयइत्यादि
 ना मुञ्जे निपातितं तथापि मुञ्जानामनुपहतत्वं ज्ञापयितुं विपू
 यैरिति विशेषणं पवित्रैरित्यर्थः मुञ्जशब्दस्तदानीं सामान्यमाह
 विपूयैरित्युक्ते मुञ्जैरित्युपादानमनर्थकं एवं कृत्वा पाठान्तरमु
 च्यते वसानां वल्कले गुड्ढे विपूयैरिति क्षामा कशां क्षायाम
 इति निष्ठासत्त्वं अञ्जनपिण्डसेवाभा यस्याश्रयतीति तां कृष्णां

दण्डिनीं गृहीतदण्डां आस्तीर्यतदिति आस्तरः च्छदोरप् अजि
नमास्तरउत्तरासंगोयस्यास्तामजिनास्तरां ॥ ६० ॥

वसानामित्यादि । दृष्ट्वा ताममुचद्रामदति तृतीयश्लोकेनाम् ३०
यः गृह्णं वल्कलद्वयं वसानां वसलङ्कृतौ स्मृतिराह्लादनं विपू
यैर्मुञ्जैः हतमेखलां हतकटीसूत्रां पृङ्गोधे पृर्व्ववन्निपातः शृङ्गे
इत्यत्र मुञ्जैरिति पाठे विपृयैरित्यस्य पवित्रैरित्यर्थः यद्यपि
विपृयशब्दो मुञ्जे रूढस्तथाप्यन्वयवशात् पवित्रार्थः चामां व्रतेन
शीणां चैशुष्यचोमकवदति ऋस्य मः अञ्जनपिण्डवदाभा यस्या
स्तां तद्वदाभातीति वा दण्डिनीं पालाशदण्डवतीं अजिनमा
स्तरः शयनी यस्याः आस्तरउत्तरासङ्गदति केचित् ॥ ६० ॥

प्रगृह्य पदवत् साध्वीं स्पष्टरूपामविक्रियां । अगृह्यां
वीतकामत्वाद्देवगृह्यामनिन्दितां ॥ ६१ ॥

प्रगृह्येत्यादि । अविक्रियामजातविकारां अतएव स्पष्टरूपां ३०
एवञ्च साध्वीं साधुचरितां कमिव प्रगृह्यपदवत् यस्य पदस्य प्रगृ
ह्यसंज्ञा तत्पदं प्रगृह्यं प्रत्यपिभ्यांयहेरित्यनुवृत्तौ पदास्त्रैरि
त्यादिना प्रपूर्वाद्गृहेः पदेऽभिधेये क्यप् यथा तत्पदमविकाररू
पत्वात् स्पष्टं साधु च अतप्रगृह्या अचीति प्रकृतिभावेन स्वरसन्ध्य
भावादित्यर्थः कथमजातविक्रियेति चेदाह अगृह्यां यहेः स्त्रैरवि
षये क्यप् अगृह्यामस्त्रैरिषीमस्वतन्त्रा न भवतीत्यर्थः कस्मात् वी
तरागत्वात् वीतरागाप्यस्वतन्त्रा भवति देवगृह्याममरपक्षां
पक्षविषये क्यप् एवं चानिन्दितामगर्हितां ॥ ६१ ॥

भ० प्रगृह्येत्यादि । नास्ति विक्रिया रागादिविकारोयस्यास्ताम
 विक्रियां स्पष्टं अकौटिल्यं व्यक्तं रूपं स्वभावोयस्यास्तां स्पष्टरूपं
 साध्वीं साधुचरितां अतएव प्रगृह्यपदतुल्यां यत्र नाजोऽन्तोऽना
 द्विभुञ्जेत्यादिना मन्धिनिषेधः क्रियते तत्र पाणिनिना प्रगृह्यमञ्जा
 कृता गृह्यविनोयेत्यादिना पदादौ गृह्यं निपातितं पदादिविष
 यसूदाहरणेऽभिहितः तथाहि प्रगृह्यं पदमित्यादि तदपि
 पदं विकाररहितं अतएव स्पष्टरूपं दीर्घादिविकारं सत्येव रूप
 स्थान्यथाभावात् साधु च भवति अर्थप्रतिपादकत्वं धर्मजनकत्वं
 व्याकरणयुत्याद्यत्वं वा पदस्य साधुत्वं अविक्रियत्वे हेतुमाह अ
 गृह्यां स्वतन्त्रां विगतकामत्वात् सरागा हि भोगार्थं परतन्त्रा
 भवति गृह्या परतन्त्रा पश्चान्नञ्जमामः देवगृह्यां देववर्ग्यां देव
 पक्षपातिनीं अतएवानिन्दितां वीतकामत्वादित्यत्र पूर्व्वं स्त्रीत्वा
 विवक्षया त्वप्रत्ययः स्त्रीत्वविवक्षा चेत् पुंवत्स्त्र्युक्तइति पुम्बद्भावः
 ॥ ६२ ॥

धर्मकृत्यरतां नित्यमवृष्यफलभोजनां । दृष्ट्वा ताम
 मुचद्रामायुग्यायातइव अमं ॥ ६२ ॥

प्र०म० धर्मकृत्यरतामित्यादि । पुण्यकर्त्तारतां नित्यं अवृष्यफलभोज
 नां दृष्ट्वाणीन्द्रियविकारनिमित्तानि फलानि भोजनां यस्याः पश्चा
 न्नञ्जमामः विभाषाकृष्टेषारिति क्यप् दृष्ट्वा तां तथाविधां अम
 ममुचत् मुक्त्वान् तद्दर्शनाद्वाटितत्वात् युग्यायातइव वाह्यं प्राप्त
 इव क्यप् युग्यञ्च पत्रइति निपातितं ॥ ६२ ॥

धर्मत्यादि । नित्यमविरतं धर्मस्य कृत्ये करणे रतां वृष्णं भ०
 वैद्यशास्त्रोक्तवीर्यकरं विकारोत्पादकं तद्विषं फलमेव भोजनं
 यस्याः भुज्यतेऽनेनेति वेति घञ्जनटोऽवेदति अनट् तेन भोजनं
 यस्यादिति वा ह्यञ्जडुद क्तौ वृष्णे चने आभ्यां हृवृपमृजेत्यादिना
 वा क्यप् एवम्भृतां तां शवरीं दृष्ट्वा चित्तप्रमत्ततया रामः अमम
 मुचत त्यक्तवान् मुञ्जशपज्जामां च न्दित्वात् डः युग्मेन वाहने
 नाश्यादिना आगतइव गृह्यविनोयत्यादिना युजः क्यपि युग्यं नि
 पातितं ॥ ६२ ॥

सतामूचेऽथ कच्चित्त्वममावास्यासमुन्नये । पितृणां
 कुरुषे कार्यमवाच्यैः स्वादुभिः फलैः ॥ ६३ ॥

मदत्यादि । अथानन्तरं त्यक्तश्रमः सरामस्तां शवरीमूचे ज०म०
 उक्तवान् कच्चित् किं त्वं अमावास्यायाः संप्रान्तौ पितृणां कार्यं तत्र
 प्रीत्यर्थं ब्राह्मणभोजनं स्वादुभिर्मिष्टैः फलैः अवाच्यैरवचनीयैः
 कुरुषे अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्रार्काविति अमापूर्वकवसधातोः
 क्यप् ॥ ६३ ॥

सतामित्यादि । अथ अमत्यागानन्तरं सरामस्तां शवरीं भ०
 उक्ते कथितवान् ब्रुल्लज्जकौ वचोऽरे कच्चिदिति कामप्रवेदने
 ऽव्ययत्वं फलैरमावास्यायास्तियैः समुन्नये सम्प्राप्तौ पितृणां सम्ब
 न्धि कार्यं कुरुषे कीदृशैः फलैः अवाच्यैः अनिन्द्यैः स्वादुभिर्मिष्टैः
 अमा सहार्थेऽव्ययं सहवसतोऽस्यां चन्द्रार्कावित्यमावास्या यदा

अस्मा नाम रवेरग्निः सूर्यलोके प्रतिष्ठिता । तस्यां सोमोवसत्यस्या
ममावास्या प्रकीर्त्तिता । पाय्यधाय्यत्यादिना घ्यणि निपातः क्वृ
षसृजेत्यस्याप्रवृत्तिपक्षे कृत्रोहसृख्यासोरिति घ्यण् वाच्यं वचनीयं
निन्द्यमेव खडं भुजवचेति घ्यणि कल्पनिषेधः ॥ ६३ ॥

अवश्यपाव्यं पवसे कच्चित्त्वं देवभाग्धविः । आसा
व्यमध्वरे सोमं द्विजैः कच्चिन्नमस्यसि ॥ ६४ ॥

ज०म० अवश्यपाव्यमित्यादि । देवभाक् देवान् भजतइति भजोण्विः
तद्धविः कच्चित् किं पवसे पवित्रीकरोपि मन्वादिना झयोहांऽन्य
तरस्यामिति हकारस्य पूर्वमवर्णः पृञ्पवनइति भावादिकः की
दृशमवश्यपायमवश्यम्भावेन पावयितव्यमित्यर्थः आगवश्यकं
ण्यत् मयुरव्यंमकादित्वात्मसामः लुग्यदवश्यमः कृत्यंतुं काममनसो
वर्त्तते मकारलोपः सोमसौषधिविशेषं आसाव्यमभिषवाहं अध्व
रं यज्ञं द्विजैः सह कच्चित्त्वं नमस्यभि आसुपुत्रपीति यत् ॥ ६४ ॥

भ० अवेत्यादि । कच्चित्त्वं देवभाग्धविर्हव्यं पवसे अग्निमंस्कारादिना
पवित्रीकरोपि देवाय दातुमित्यर्थात् देवान् भजतइति ङाङ्गज
वहमहांविण शंहाय्यपादंति हस्य घत्वं हविः कीदृशं अवश्यपाव्यं
अवश्यम्भावेन पवितुं पवित्रीकर्त्तुं, याग्यं पृङ्गाधेघ्यणोरावश्यक
इति घ्यण् जित्यन्तं नृङ्गोरिति त्रिः आदौताऽञ्चत्तक्यक्यञ्चा
इति अज्जद्वावात् जलायवायावइति आवादेशः क्रियाविशेष
स्य द्वितीयान्तत्वात् तत्पुरुषः ममासः द्यादित्यन्तपूर्वदानांष

मंजा इति सामान्योक्तोः मयूरव्यंसकादित्वात् समासइति न्यासः
सम् तुम्मतः कामेऽवश्यमित्यादिना मलापः कश्चित् त्वं द्विजैः
सा दुर्द्धं मामं लताविशेषं नमस्यसि नमःकरोषीति नमस्तपोवरिव
इति क्यः मामं किञ्चित् अध्वरे यागे आसाद्यं अभिषवनीयं सन्धा
नार्हं हृमृत्वासारिति घण् द्विजैरासाव्यमिति वाम्बयः ॥ ६४ ॥

आचाम्यं सन्ध्ययोः कश्चित् सम्यक्तेन प्रहीयते ।
कश्चिदग्निमिवानाय्यं काले समन्यसेऽतिथिं ॥ ६५ ॥

आचाम्यमित्यादि । प्रभातेऽपराक्ते च सन्ध्योर्यदाचाम्य ज०म०
मुपस्पर्शनं पूर्ववत् ष्यत् कश्चित्सम्यक् यथावत्तत्र तत्र न प्रहीयते
काले आतिथ्योक्तकाले कश्चित्समन्यसे पूजयसि यथा अग्निं आना
य्यम् मन्यसे तद्वत् आनाय्यानित्यइति नयतेराङ्पूर्वस्य ष्यत्
अथादेशौ निपात्येते ॥ ६५ ॥

आचाम्यमित्यादि । कश्चित्ते तव सायं प्रातःसन्ध्ययोः सम्यगा भ०
चाम्यं आचमनं स्वयमेव न प्रहीयते न भ्रश्यते कर्मकर्त्तरि प्रत्य
यः पूशकसहेत्यादौ चमादिवर्ज्जात् हसन्तत्वाद्दृण् जनवधः
सेमइत्यादौ आचमवर्ज्जनान्न ह्रस्वः कश्चित् त्वं काले आतिथ्यो
चिते अतिथिं समन्यसे पूजयसि यथा आनाय्यमग्निं दक्षिणाग्निं
समन्यसे तद्वत् आङ्पूर्वस्य णीञ्जोघ्यणि पाय्यधाय्येत्यादिना
निपातः ॥ ६५ ॥

न प्रणायोजनः कच्चिन्निकायं तेऽधितिष्ठति । देव
कार्यविघाताय धर्मद्रोही महोदये ॥ ६६ ॥

ज०म० नप्रणाय्यइत्यादि । महानुदयः स्वर्गापवर्गाणां यस्याः सा तथा
हे महादये देवकार्यविघाताय देवानहं हनिष्यामीति भावव
चनाचेति भविष्यति घञ् तुमर्थाच्चभाववचनादिति चतुर्थी प्रणा
य्याऽऽसत्ताजनः प्रणाय्याऽऽसत्ताविति निपातितं कच्चित् निकायं
शृङ्गं तव नाधितिष्ठत नाधिवसति पाय्यत्यादिना निवासं चिनाते
निपूर्वात् एदासादना आदेः कुलञ्च अधिगोड्स्थासां कर्मेति
कर्षे धर्मद्रोही धर्मद्रोहशीलः ॥ ६६ ॥

भ० नत्यादि । ऋ महादय कच्चित् प्रणाय्याऽऽसत्ताजनस्यां रादि
भां तव निकायं निवासं देवकार्यविघातार्थं नाधितिष्ठति धर्मद्रो
ही धर्मद्रोहशीलः धर्माय द्रुह्यतीति यहादित्वात्निन् धर्मद्रोहोऽ
स्मासीति वा प्रपूर्वात्ताञ्जाघ्णि प्रणाय्यः निपूर्वाच्चिनातेर्घ्णि नि
काय्यः दो पूर्वैर्ण निपात्यंते कर्मक्रियेत्यादिना निकाय्यस्याधार
त्वे कर्षत्वं महानुदयः स्वर्गापवर्गफलमक्षणन्तत्त्वज्ञानमेव वा य
स्यासास्याः मन्वाधनं महोदयः कान्यकुब्जं स्वाधिपत्यापवर्गयोरि
ति विशदशंनात् तंताऽर्थादित्वाद्दत्त्यन्यं विघातायेति हभो
घञि संर्हाधाङ्गिति चेति घः हनमाङ् ॥ ६६ ॥

कुण्डपाय्यवतां कच्चिदग्निचित्यावतां तथा । कथा
भीरुमसे नित्यमुपचाय्यवतां गुभे ॥ ६७ ॥

इति कृत्याः ।

कुण्डपाय्यवतामित्यादि । कुण्डेन पीयते ऽत्र क्रतौकुण्डपाय्यः ज०म०
 क्रतुः क्रतौ कुण्डपाय्यसंचाय्याविति निपातितं कश्चित्कथाभीरमसे
 ब्रह्मोपदति दीर्घः तथाग्निचित्यावतां आहिताग्निकानां कथाभी
 रमसे चित्याग्निचित्यं चेति निपात्यतेअग्निचयनमग्निचित्या भावे
 क्यप् तुक् तदतां तथोपचाय्यवतां उपचीयते इत्युपचाय्योऽग्निः
 अग्नौ परिचाय्येति निपातितः उपपूर्वाच्चिनोतेर्षंदायादेशौ
 तदतां कथामोरमसे ऽग्ने कक्षाणि । इति छत्याधिकारः ॥६७॥

कुण्डेत्यादि । हे ऽग्ने कक्षाणि कश्चित् त्वं कुण्डपाय्यवतां तथा भ०
 अग्निचित्यावतां तथा उपचाय्यवतां कथाभिर्नित्यं रमसे क्रीडसि
 कुण्डैः पीयते ऽत्र सोमइति कुण्डपाय्यः क्रतुविशेषः पाय्यधाय्ये
 त्यादिना निपातः सविद्यते येषां इति मोक्षस्यपादतुः अग्नेचयनं
 राश्रीभावइत्यग्निचित्या पूर्व्ववन्निपातः उपचीयतइत्युपचाय्यो
 ऽग्निः पूर्व्ववन्निपातः अग्निविशेषोयश्चविशेषाङ्गं । इति छत्याः ॥६७॥

अथ प्रकीर्णकाः ।

वर्द्धते ते तपोभीरु व्यजेषाविप्लनायकान् । अजै
 षीः कामसंमोक्षौ संप्राण्याविनयेन वा ॥ ६८ ॥

अतःपरं प्रकीर्णकाः । वर्द्धतइत्यादि हे भीरु कातरचित्ते ज०म०
 तव तपोवर्द्धते तस्य च ये विप्लासोषां ये नायकाः प्रणेतारस्तान्

ज०म० व्यजेष्ठाः जितवत्यसि लुङि विपराभ्यांजेरित्यात्मनेपदं काममनो
हो कश्चिद्जैषीः जितवत्यसि सिचि वृद्धिः विनयेन वा संप्राप्याः
संप्राप्तासि कर्मणि लुङ् श्लोष्णीति सिचोष्णोपः अचानुक्तमिति
कश्चिदिति याञ्च ॥ ६८ ॥

अथ प्रकीर्णकाः ।

भ० वर्द्धतइत्यादि कश्चिदित्यचानुषञ्जनीयं हे भोत् कश्चित्ते तव
तपोवर्द्धते कश्चित् त्वं तपसा विघ्नानां नायकान् प्रणेतुन् व्यजेष्ठा
अभिभूतवत्यसि विपराजीति सं कश्चित् त्वं काममनङ्गविकारं
सञ्चोहमविद्याञ्च जैषीः ब्रजवदति त्रिः कश्चिद्विनयेनापि त्वं
संप्राप्याः सम्प्राप्तासि कर्मणि ङी सन्वाधनमहिम्नार्थावगमात्
कश्चिदित्यस्यानुषङ्गं कश्चिन्ञ्चन्ति ॥ ६८ ॥

नायस्यसि तपस्यन्ती गुरुन् सम्यगत्तुषः । यमा
न्नाद्विजिष्ठास्त्वं निजाय तपसेऽतुषः ॥ ६९ ॥

ज०म० नायस्यसीत्यादि । तपस्यन्ती तपश्चरन्ती कश्चिन्नायस्यसि न
खिद्यसं तपश्चरणशालीभूतेत्यर्थः कर्मणोरोमन्येति ऋङ् तपसः
परस्मैपदञ्च गुरुन् आचार्यादीन् सम्यक् यथावदनुवृत्त्याऽत्तु
तुषः तेषितवत्यसि तुषिर्णन्तस्य लुङि रूपं चङि णिलोपादि यमा
न्मृत्योर्नाद्विजिष्ठाः नाभैषीः पुण्यकृतां नोमृत्युभयमित्यर्थः
आविजेरात्मनेपदं लुङि सिचद्दट् विजदति सिचोङ्ङित्वेन गुणः
निजायात्कीयाय अतुषः तुष्टवत्यसि ॥ ६९ ॥

नायेत्यादि । अत्रापि कश्चिद्दनुषव्यते तपस्यन्ती तपःकुर्वती भ०
 त्वं कश्चिन्नायस्यसि न खिद्यसे अत्यन्ताभ्याघातु ममस्तपोघरि
 वदति क्यः इर्यस्ययतने कश्चित्तं गुरुनाचार्यादीन् सम्यगद्वतुषः
 तोषितवत्यमि तुषिन्त्यैजितुष्टौ ज्यन्तादङ् ज्यस्युङ्ःस्वःखेः
 मन्वदिति खेर्घः कश्चित्तं यमान् उदविजिष्ठाः नाभैषीः पुष्पवतां
 मृत्योर्भयं नास्तीति भावः यमदन्द्रियनियचे वा कियत्कालं यमः
 कार्य्यदिति भयं दूरीभूतमित्यर्थः विजङ्गीशोभीकस्ये विजेर्नुर्नेमो
 त्यगुणत्वं कश्चित्तं निजाय स्वकीयाय तपसे अतुषः तुष्टासि
 अद्भावतो असिद्धित्वशङ्काशून्या वासीत्यर्थः पुषादित्वात् ङः
 ॥ ६८ ॥

अथार्थं मधुपर्काद्यमुपनीयादरादसौ । अर्चयि
 त्वा फलैरर्चैरा सर्वत्राख्यदनामयं ॥ ७० ॥

इति प्रकीर्णकाः ।

अथेत्यादि । अथानंतरमसौ श्वरी अर्धमर्घार्थं पादार्धाभ्या ज०म०
 च्छेति यत् मधुपर्काद्यं मधुपर्कमिअमुदकं मधुपर्कः तदाद्यं आदौ
 भवमाद्यं तदुपनीयादरात् फलैरर्चयित्वा अर्चैरा अर्चनाहो ष्यत्
 रामलक्षणौ सर्वत्रोक्तेषु अनामयं कल्याणं आख्यत्कथितवती
 अस्यतीत्यङ् । इति प्रकीर्णकाः ॥ ७० ॥

अथेत्यादि । एवं प्रश्नानन्तरं असौ श्वरी मधुपर्केणाद्यं भ०
 सहितं अर्धमुपनीय अर्चैरा अर्चाहो रामलक्षणौ फलैरादरात्
 अर्चयित्वा सर्वत्र पूर्वपृष्टेष्वर्थेषु अनामयं कुशलं आख्यत उक्त

वती वल्लस्यस्येति ङः मूख्ये पूजाविधावर्धः अर्धशब्दान्तदर्थे विका
रसंगेति यः मधुपर्काद्यमिति पाठे आदौ भवत्याद्यः मधुपर्कश्चा
द्योयस्येत्यर्धविशेषणं यद्वा आदिरेवाद्यः अर्धमधुपर्कादि पूजा
पहारश्चापनोयेत्यर्थः आमयशब्दोल्लङ्घनया अनिष्टमात्रे प्रयु
ज्यते । इति प्रकीर्णकाः ॥ ७० ॥

अतःपरं हृदधिकारः ।

सख्यस्य तव सुग्रीवः कारकः कपिनन्दनः । द्रुतं
द्रष्टासि मैथिल्याः सैवमुक्त्वातिरोऽभवत् ॥ ७१ ॥

ज०म० अथ हृदधिकारमाह । हृत्यानां तदन्तर्भावोऽपि भावकर्म
णाः हृत्या इति विशेषप्रतिपादनार्थः पृथग्धिकारः तत्रोपपदं
मामोख्यमित्यादिना एतदप्यधिक्रियते तान् इतोदर्शयन्नाह
सख्यस्येत्यादि सा श्रवरी तिरोऽभवदन्तर्भूता एवमुक्त्वा किं तदि
त्याह तव सख्यस्य सखित्वस्य सख्युर्यः कर्मषष्ठी कारकः सुग्रीवः
एतुल्लङ्घयति एतुल्लङ्घयति सह मैत्रो करिष्यति कपिनन्दनः कपी
नां नन्दयिता नन्द्यादिभ्योऽस्यः हृत्यागे षष्ठी अमीति वर्तमाने लट्
॥ ७१ ॥

भ० अथ हृदधिकारः । यद्यपि हृत्यानां हृत्वमस्ति तथापि भाव
कर्मणां स्तद्धिधानमिति सूचनाय पृथक् प्रदर्श्य कर्त्तरि शेषानाह
तत्र निरूपपदमोपपदयोर्निरूपपदं प्रयोगवाङ्मनादादां दर्श
यति सख्यस्येत्यादि । सा श्रवस्ते एवमुक्त्वा तिरोऽभवत् अन्त

रिंता किन्तदित्याह सुग्रीवस्तव सख्यस्य कारकः सख्यं करिष्यति
सख्युर्भावः कर्म वा सख्यं विकारसंधेति यः ढधेछतीत्यादिना क
र्माणि षष्ठी कपीनां नन्दयिता कपेः पुत्रोवा यहनन्दिपचादेरिति
अनः ततोद्भूतं मैथिन्याद्रष्टाऽपि प्रञ्जकोभविष्यसि असेर्भविष्यत्सा
मीये की अभिधानात् अनोति युष्मदर्थं अव्ययमिति वा दृष्टकौघे
दत्यादिषु कालस्थानिर्देष्टात् त्रिष्वपि कालेषु दृणादयोभव
न्तीति बोधः दृग्देवद्रोऽकिदिति रः ॥ ७१ ॥

नन्दनानि मुनीन्द्राणां रमणानि वनौकसां । वना
नि भेजतुर्वीरौ ततः पाम्यानि राघवौ ॥ ७२ ॥

नन्दनानीत्यादि । तत उक्तादनन्तरं वीरौ राघवौ रामलक्ष्मणौ ज०म०
वनानि भेजतुः सेवितवन्तौ एताभ्यासलोपौ दृफलेत्यादिना पा
म्यानीति पम्यायाअदूरं अदूरभवश्चेत्यण् मुनीन्द्राणां नन्दनानि
प्रमादकारीणि वनौकसां वनेचराणां उच्यमवाये अस्मादौणा
दिकोऽसुम् पृषादरादित्वाद्धर्णविपर्ययः तेषां रमणानि रति
जनकानि नन्द्यादित्वात् ल्युः कर्माणि षष्ठी ॥ ७२ ॥

नन्दनानीत्यादि । ततोऽनन्तरं राघवौ पाम्यानि वनानि भेजतुः भ०
सेवितवन्तौ जग्मतुरित्यर्थः भजन्तोभागसेवयोः तृफलभजत्र
पेति अतएवं खिलोपश्च पम्यानामसरःसम्बन्धीनि पम्यायाअदूर
भवानीत्यर्थे वा विकारसंधेत्यादिना षण्ः मुनीन्द्राणां नन्दनानि
प्रमादकानि वनौकसां वनवासिनां रमणानि क्रीडाजनकानि उ
भयत्र यहनन्दिपचादेरिति अनः कर्माणि षष्ठी ॥ ७२ ॥

भृङ्गालीकोकिलक्रुञ्चिर्वाशनैः पश्य लक्षण । रोच
नैर्भूषितां पस्यामस्माकं हृदयाविधं ॥ ७३ ॥

ज० म० भृङ्गालीत्यादि । हे लक्षण पस्यां पश्य अस्माकं हृदयाविधं हृद
यं विध्यतीति यहिज्यादिना संप्रसारणं नहिवृतीति दीर्घः भूषितां
कैर्भृङ्गालीभिः भ्रमरपंक्तिभिः कोकिलैः क्रुञ्चिभ्य वाशनैः कूजद्भी
रोचनैः शोभनैः क्रुडिति अलिगादिना किन् निपातनमामर्थ्याद्
नुनामिकलोपाभावः संयोगाच्च लोपः किन्प्रत्ययस्येति कुलं
॥ ७३ ॥

भ० भृङ्गेत्यादि । रामइत्युवाचेत्यर्थाद्भ्रम्यते हे लक्षण पस्यां
पश्य कीदृशीं भृङ्गालीभिर्भ्रमरपंक्तिभिः कोकिलैः क्रुञ्चिः क्रौ
चैश्च भूषितां कुण्ठगत्यां त्रामुदित्यादिना विच् चकारेत्त्वं किप्
संग्रहनिवारणार्थं नतु अव्ययार्थमिति बोध्यं विवितिपाठइत्येके
स्रुडित्यादौ कुञ्चः पृथक्पाठात् प्राक्कङ्क्षानुः जपेज्जमोरि
ति इत्यान्तस्य लुप् कीदृशैः वाशनैः कूजद्भिः वाश्टुशब्दे रोचनैः
शोभमानैः उभयत्र नन्द्यादित्वादनः पुनः किम्भूतां अस्माकं हृद
याविधं चेतः षोडशन्तीं हृदयं विध्यतीति किप् यहस्त्रपाद्योरि
ति जिः वीरुहोघङ्काविति दीर्घनिर्देशात् कश्चित् किवन्ते पूर्वप
दस्य दीर्घत्वमिति दीर्घः आङ्पूर्वस्य रूपं वा ॥ ७३ ॥

परिभावीनि ताराणां पश्य मन्थीनि चेतसां । उद्गा
सीनि जलेजानि दुन्वन्त्यदयितं जनं ॥ ७४ ॥

परिभावीनीत्यादि । जलेजानि पद्मानि पश्य तत्पुरुषे हतो ज०म०
 त्यादिमाऽलुक् सप्तम्याः उद्गासीनि भासमानानि अतएव तारा
 णां परिभावानि तिरस्कारीणि ततश्च तमा मन्थीनि पीडाकारीणि
 अतो जनमदयितं प्रियारहितं दुन्वन्ति टुदु उपतापे सौवादिकः
 मन्योद्गासपरिभूभ्यो यद्वादितास्त्रिनिः ॥ ७४ ॥

परीत्यादि । हे लक्षण जलेजानि पद्मानि पश्य हनजनादि भ०
 ति उः सरसिजमित्युदाहरणेन क्वचित् समासे सप्तम्या अलुगिति
 सूचितं तत्पुरुषे हतिवज्जलं सप्तम्या अलुगिति परः कीदृशानि
 उद्गासीनि शोभमानानि अतएव ताराणां परिभावीनि तिरस्का
 रकाणि समानीत्यर्थो वा ढघेकल्पयेति कर्मणि षष्ठी नोऽचोऽन्त
 रदुर्गेरित्यादौ भूवर्जनात् न एतत् किन्तु शुर्षोऽदान्मदत्यादिना
 समासाद्विहितेन स्यादिना सहितत्वात् विकल्पेन एतत् नोऽचोऽन्त
 रित्यादिना उपसर्गमात्राप्रयत्नैव एतन्निषेधात् अतएव चेतसां
 मन्थीनि पीडकानि सर्वत्र यद्वादितास्त्रिन् अतएव अदयितं प्रि
 यारहितं मादृशं जनं दुन्वन्ति पीडयन्ति टुदु उपतापे अतरि
 स्वादित्वात् नुः ॥ ७४ ॥

सर्वत्र दयिताधीनं सुव्यक्तं रामणीयकं । येन
 जातं प्रियापाये कददं हंसकोकिलं ॥ ७५ ॥

सर्वत्रेत्यादि । हे लक्षण सर्वत्र यत्किञ्चिद्रामणीयकं रामणी ज०म०
 यस्य भावः योपधाद्भुज्जूनत्सर्वं दयिताधीनं दयितायत्तं अखर

चेत्यादिना स्वः स्वयत्नं स्पष्टं कुतः येन प्रियायाऽभाव मति
हंसकोकिलं हंसाश्च कोकिलाश्चेति शकुन्तलात् दन्दैकत्वं कददं
कुत्सितप्रलपितं वदतीति पचायन् कुत्सितं वददति रथवदयो
श्चेति कोः कत् दयितायां सत्यां मधुरप्रलपितमिदमिति ॥ ७५ ॥

भ० सर्वत्रेत्यादि । हे कल्याण रामणीयकं यत्किञ्चित् रामणीयत्वं
तत्सर्वत्र दयिताधीनं प्रियानिमित्तकमिति स्वयत्नं स्पष्टमेव
कथमित्याह येन हेतुना प्रियायाऽप्रापये विरहे मति हंसको
किलमपि कददं कुत्सितवादिजातं यदा मीतामीत्तदः मधुरा
लापीदमासीदिति भावः कुत्सितं वदतीति कतञ्चपत्रिरथवद
दति कदादेशः रामणीयस्य भावइति विकारमंधेति कण् हंसाश्च
कोकिलाश्चेति समाहारइदं ॥ ७५ ॥

पक्षिभिर्वितृर्दयूनां शाखिभिः कुसुमोत्किरैः । अक्षौ
योयस्य वा नास्ति प्रियाप्रग्लोभवेन्न सः ॥ ७६ ॥

ख० म० पक्षिभिरित्यादि । उददिहिंसानादं रथोरित्यस्मादिगुपधः
कः यूनां विददैः हिंसकैः पक्षिभिः शाखिभिरुत्सैश्च प्रीक्षादित्वा
दिनिः कुसुमोत्किरैः उत्किरन्तीत्युत्किराः पूर्ववत् कः कुसुमा
नामुत्किराः कृद्योगलक्षणं षष्ठीं विधाय समासः तैर्हेतुभूतैः
करणभूतैर्वी सप्रस्लोभ भवेत् प्रकर्षेण म्लायते प्रग्लः आतश्चोप
सर्गेकः योऽक्षः गुणदाषानभिद्यः पूर्ववत्कः यस्य प्रियानाम्नि
तस्य प्रयोजनाभावः सर्वत्र विवेकित्वात् प्रीणातीति प्रियः इगुप
धेति कः ॥ ७६ ॥

पश्चिभिरित्यादि । पश्चिभिः प्राश्चिभिश्च स एव जनः प्रस्योन्त्या भ०
 निमात्र भवति योऽन्नोऽन्नोऽगुणदोषावभिन्नो भवति यस्य वा जात
 तोऽपि प्रिद्योन्नोनास्ति सर्वत्र विरक्तत्वात् नत्वस्यदिधोऽभिन्नः
 प्रियानुरक्तस्येति भावः पश्चिभिः प्राश्चिभिश्च कीदृशैः पुनामर्यादि
 रक्षिणां विद्वद्देहिंसकैः प्राश्चिभिः कीदृशैः कुमुमोत्किरैः पुष्यवि
 शेपकैः हृदुमधिर्नादरेच चकाराङ्गिंसायां कृत्रविशेषे ज्ञागवो
 धने प्रीन्नप्रीतौ एभ्यः कृगृञ्जाप्रीञ्जुडरति कः उच्येकतीति कर्षश्चि
 षडी प्रम्नायतीति प्रम्बः एषोऽम्रित्यादत्यत्र अम्रितोति विषय
 सप्तमी हनजनादिति ङः ॥ ७६ ॥

ध्वनीनामुद्गमैरेभिर्माधूनामुद्गयैर्भृशं । आजिन्नैः
 पुष्यगन्धानां पतङ्गैर्मर्त्सपितावयं ॥ ७७ ॥

ध्वनीनामित्यादि । पतङ्गैर्भृशरैर्मर्त्सपिताः पीडितावयं ग्वाहा ज०म०
 वनुवमांशेति मित्वात् इत्यः पतेरङ्गुष्पश्चिषीत्यौषादिकः ध्वनी
 नामुद्गमैः ध्वनीन् कुर्वन्निः श्लाधातोः पाप्नेति षः पाप्नाप्नेति धमा
 देः मधूनामुद्गयैः मधूनि पुनःपुनः पिवन्निः धेदृपानदत्यस्यावा
 देः आजिन्नैः पुष्यगन्धानां पुष्यगन्धान् पृहन्निः पाप्नाप्नेति षः
 कृद्योगक्षत्तवा षडी ॥ ७७ ॥

ध्वनीनामित्यादि । एभिः पतङ्गैर्मर्त्सं ग्वापिताः पीडिताः विषे म०
 षेष मक्षिणा भ्रमरैरिति गम्यते एभिरित्यङ्गुलीनिर्दिहत्वेन वा
 कीदृशैः ध्वनीनां गुञ्जितानां उद्गमैः कारकैः मधूनां उद्गयैः पा

नकारिभिः पुष्यगन्धानां आजिचैः यदृणकारिभिः भृन्नमत्यर्थ
 मिति सर्व्वत्र क्रियाविशेषं भाद्रव्याग्रियुतौ ध्वनौ अनेकार्यत्वा
 दत्र करोत्यर्थः घेटपाने प्रागन्वयदृष्टे एभ्योघेटदृष्टपात्राभः
 द्रति त्रिष्वात् स्नादानपात्रेत्यादिना भाधम चाजिच पतङ्गः
 पक्षिसूर्ययोः पतो गच्छतीति द्रुज्जहोरुमदत्यादिना निपा
 तः स्नायतेर्ष्वन्तस्य ज्वलङ्गलक्ष्यलक्ष्मेति वा द्रुसः ॥ ७७ ॥

धारयैः कुसुमोम्भीणां पारयैर्व्वाधितुं जनान् । शा
 खिभिर्द्वा हताभूयो हृदयानामुदेजयैः ॥ ७८ ॥

म० धारयैरित्यादि । हा कष्टं शाखिभिर्द्दुर्मैर्भूयोऽत्यर्थं वयं हताः
 कामशराणां धारणात् तदेवाह कुसुमानां ये उर्षयः भङ्गाः
 प्रकाशावा तान् धारयद्भिः उर्षिंस्तरङ्गे पीडायां वेगे सङ्गप्रकाश
 योः । उत्कणावस्त्रसंकोचबोधेषु च प्रकीर्णितइति विश्वः समूहे
 ऽपीति अतएव जनान् मदिधान् वाधितुं पारयद्भिः यतो हृदया
 नामुदेजयैरुत्कणाजनकैरिति भावः धृञ्धारणे पृषालनपूरण
 योः एजृकम्बने च एभ्योऽजिजन्तेभ्यः अनुपसर्गात्त्रिम्यत्रिन्देत्यादि
 ना शः उदेजोति सूत्रे निर्देशात् अनुपसर्गादिति न निषेधः ॥ ७८ ॥

भ० धारयैरित्यादि । हा कष्टं शाखिभिर्दृष्टैर्व्ययं भूयोऽत्यर्थं
 हताः कीदृशैः कुसुमानामुर्षयः प्रकाशाः संज्ञावा तेषां धारयैः
 धारकैः अतएव जनान् वाधितुं पीडयितुं पारयैः पारयद्भिः
 यतो हृदयानामुदेजयैः उत्कम्बकेः धृञ्धारण्यैः पृषिपालनपूर

षयोः इक्षानोनुहोत्यादिः दीर्घान्तः श्रैयादिकस्य इमृकमे
उत्पूर्वः एभ्यः प्रेरण्यन्तेभ्यः साहचर्यातीत्यादिना ब्रः पारस्वती
रवत् इत्यस्य न यदृषं प्रेरण्यन्तेः साहचर्यात् अमेरिति प्रति
षेधेऽपि उदेभ्यः ब्रः कृतद्धितसमासानामभिधानं निषामक
मित्युक्तेः उर्ध्विसारङ्गे पीडायां वेगे सङ्गप्रकाशयोः । उत्क
लठावस्त्वसङ्कोचकोषयोरपि कीर्त्तितेति विश्वः समूहेति अथ
मङ्गला ॥ ७८ ॥

ददौर्दुःखस्य मादृग्भ्यो धायैरामोदमुत्तमं । लिम्बै
रिव तनोर्वातैश्चेतयः स्याज्ज्वलान कः ॥ ७९ ॥

ददौरित्यादि । वातैर्ददौः दुःखस्य दुःखं ददद्भिः केभ्योमादृग्भ्यः ज०म०
अस्मादृग्भ्योविरहिभ्यः त्यदादिषुदृग्भ्योऽस्ति किन् दृग्भवतुष्वि
त्याकारः धायैरामोदमुत्तमं आमोदं प्रियासङ्गमेन हर्षं यावत्
विरहिभ्योदत्तस्य दुःखस्य धायैः पोषकैरित्यर्थः उत्तममिति
क्रियाविशेषणं उत्तममामोदं धायैः कुसुमानां परिमलं धारय
द्भिरिति व्याख्याने अनित्यत्वात् छत्रयोगे कर्मषष्ठभावं लिम्बैरिव
तनोः शरीरं लिम्बद्भिरिव वातैर्हेतुभिः कोनाम विरहाग्निना यस्मै
तथमानः ज्वालाज्वलन्नाग्निरिव न स्यात् किन्तु भवेदेवेति भावः
ददौर्धाथैरिति श्लाघ्यधेति आकारान्तलक्षणे षे प्राप्ते ददातिद
धात्योरिति प्राणौभवतः षे आतोऽलोपः षेतुषुक् लिम्बैश्चेतयदिति
अनुपसर्गादिति ब्रः ज्वलदिति ज्वलिति कर्मन्तेभ्योऽदिति षस्य
विकल्पपचाद्यच् ॥ ७९ ॥

भ० दद्वैरित्यादि । कश्चित्तयश्चैतनायान् जनोऽर्थादिरसो वाते
 चैतुभिर्जलोन स्यात् अग्निरिव न भवति वायुभिश्चैतःसम्बोधात्
 चर्म्मएव जलो दोषिमान् स्यादिति वा केवलं मदिधानां विरहि
 षां कष्टमित्याह माहभ्योद्ःखस्य दद्वैर्दाहभिः यतः उत्तममा
 मोदं पुष्पसम्बन्धिनं धावैर्धारकङ्किः कश्चिद्विभेदेऽपि सामान्य
 प्रवृत्तिरिति न्यायात् उच्यतेति कर्म्मणि षष्ठीं वाधित्वा कर्म्मणि
 येत्यादिना द्वितीया तनादेहस्य लिन्यैर्लेपकारिभिरिव इद
 दाने पचादित्वाद् न् अहमिव दृश्यते इति तदादिभवत्समाने
 त्यादिना कर्म्मणि क्विप् श्रेर्लाङ्गुधाङ्गुधारणे षष्ठी हासंश्चक
 त्वात् अस्यधेन तनदावहसदिति नः यन्क्षुत्कृदिस्यातः प्रिलि
 पौत्रपञ्जलेपे साहिसातीत्यादिना प्रः मुचादित्वात् गुष् चितक
 उद्याने इत्यस्यात् अभिधानात् प्रः घेटद्वेत्त्यत्र योगविभाग
 इत्यन्ये साहिसातीत्यादीं चेतीति क्षिपिकरप्रमादात् पतितमि
 त्यन्ये जज्वलज्वलननिषोः दुनीभूज्वलेत्यस्याप्रवृत्तिपक्षे पचा
 दित्वाद् न् ॥ ७८ ॥

अवश्यायकणासावासाहमुक्ताफलविषः । कुर्व
 न्नि चित्तसंस्कारं चलत्यर्णाग्रसम्भृताः ॥ ८० ॥

अ०म० अवश्यायेत्यदि । अवश्यायतइत्यवश्यायः तस्य कणाविन्द्वः
 आसवन्तीत्यासावाः चरन्तः श्याङ्गधेति चः कर्म्मरि तयोर्विशेष
 चमाये राजदन्तादिति परनिपातः ते कुर्वन्नि चित्तसंस्कारं संसव

तीति संसावः पूर्ववचः चित्तं संसावं चसत्कुर्वन्ति इत्यर्थः पूर्व
वत् समासपरनिपातौ कीदृशाश्चसत्पर्यायसंज्ञिताः अतएव चार
मुक्ताफलत्विवः दर्शनीयमुक्ताफलानुकारिवः शीताहारसमुक्ता
फलानि स्मारयन्तीत्यर्थः ॥ ८० ॥

अवेत्यादि । अवश्यायकशास्त्रावास्तित्तसंसावं कुर्वन्ति अव भ०
श्यायस्य शीतारस्य कलाविन्दवः आस्रवन्तीति आस्त्रावाः कर्म
धारये गमकत्वात् विशेषणस्यापि परनिपातः सुगतौ दुमीभूज्ज
शेत्यादिना पठे चः चित्तञ्च तत् संसावं चसत्तु इति पूर्ववत् कीदृ
शाः चसतां पत्राणां अशेषु संभृताः चसन्तश्च ते पत्रायसंभृता
श्चेति वा श्लुलीभृतागणिताइत्यर्थः अतएव चारुहः शोभनस्य
निट् दीप्तिर्येषु ते तथा शीताहारस्त्रितानि मुक्ताफलानि स्मार
यन्तइत्यर्थः श्लैङ्गतौ चङि यञ्ङित्कृदिष्ठातइति यन् ॥ ८० ॥

अवसायोभविष्यामि दुःखस्यास्य कदा न्वहं । न जी
वस्यावहारोमी करोति सुखिनं यमः ॥ ८१ ॥

अवसायइत्यादि । कदा नु काले अहं दुःखस्यानुभूयमानस्य ज०म०
अवसायोऽन्तकरोभविष्यामि येन जीवस्यावहारोऽवहर्त्ता यमो
मां सुखिनं न करोति मारयतीत्यर्थः अवस्यति इति अवसाय
षोऽन्तकर्मणि अवहरतीत्यवहारः श्याद्भेति सर्व्वत्र षः युक्
॥ ८१ ॥

अवेत्यादि । नु प्रश्ने वितर्के वा कदा अहं अस्य दुःखस्य अव भ०
सायोऽन्तकरोभविष्यामि येन जीवस्यावहारोऽपकारो भूत्वा

अद्यापि यमोमां दुःखिनं न करोति विना मरणं न दुःखमपगमि
 ख्यतीत्यर्थः षोडश्यां हञ् हत्यां आभ्यामेवपूर्वाभ्यां यस्यव्यधेन
 तनदावहसदिति शः ॥ ८१ ॥

दह्येऽहं मधुनेलेहैर्दावैरुग्रैर्यथा गिरिः । नायः
 कोऽत्र सयेन स्यां वताहं विगतज्वरः ॥ ८२ ॥

ज०म० दह्येहमित्यादि । मधुनेलेहैर्भृगैः अहं दह्ये श्याह्यधिति जः
 दावैर्वनाग्निभिरुग्रैः प्रचण्डैर्यथा गिरिर्दह्यते तदत् अत्र कोनायः
 नयतीति नायः उपायः ईप्सितप्रापकः उभयत्र दुन्वारिति षः
 येन नायेन विगतज्वरः विगतपीडः स्यामिति आग्रंसायांलिङ्
 वत खेदे ॥ ८२ ॥

भ० दह्येदित्यादि । मधुनेलेहैर्मधुलिहङ्गिर्भ्रमरैरहं दह्ये कर्मणि
 की यथा उग्रैः प्रचण्डैर्दावैर्वनाग्निभिर्गिरिर्दह्यते तदत् अत्र सको
 नायाऽभिमतप्रापकउपायः येनाहं विगतज्वरोविगतसम्नापः
 स्यां नु प्रश्ने वितर्के वा वत खेदे अस्तेःस्यांसापोऽस्यशोरिति अका
 रलोपः लिहैत्रस्त्रादे पचादित्वादन् टुदुउपतापे दुगतौ वा
 णीञ् प्रापणे दुनीभ्रज्वलेति वैकल्पिकोणः दवौदावौवनारण्यव
 ङ्गीदत्यमरः ॥ ८२ ॥

समाविष्टं ग्रहेणेव ग्राहेणेवात्तमर्णवे । दृष्ट्वा गृ
 हान् स्मरस्येव वनान्तात्मम मानसं ॥ ८३ ॥

समाविष्टमित्यादि । वनान्तान् वनपर्यन्तान् स्मरस्य कामस्य ज०म०
 गृहमिव उन्मादकत्वात् गेहेकइति ग्रहेःकः अर्द्धर्थादिपाठात्
 पुंलिंगता स्थितस्येत्यर्थात् धोष्यं अन्यथा कथं समानकर्तृकत्वं
 मानसञ्चेतः ख्यातिषिग्रहः याहेषेवात्तमर्षवे अर्षः यानीयं
 यत्रास्तीति केन्द्रादोऽन्यतरस्यामिति तत्रार्षसोऽलोपस्येति भूमनि
 न्दाप्रशंसास्त्रित्यादौ वः सलोपस्येति अर्षवे समुद्रे वर्त्तमानेन
 याहेष कुंभीरादिना आत्तं गृह्येतं आङ्पूर्वस्य दाजोऽचउप
 सर्गात्तः ॥ ८३ ॥

समेत्यादि । वनान्तान् वनस्वरूपान् तत्समीपदेशान् वा दृष्ट्वा भ०
 स्थितस्य मम मानसं ग्रहेण सूर्यादिना समाविष्टमिव आस्यदीप्त
 तमिव इत्यर्थः उपहितत्वात् समुद्रे याहेष कुंभीरादिना आत्तं
 गृहीतमिव अतिगभीरघोकमग्रत्वेऽपि कामपोडितत्वात् स्थित
 स्येत्यधाहारेणैककर्तृकत्वे पूर्वकाशे क्वाच्वनान्तान् कीदृशान्
 स्मरस्य गृहानिव ग्रहेः सूर्यादौ अन् जलजन्तौ घञ् निलयेऽल्लि
 जिज्ञाभिधानात् गृहाः पुंसि च भूषेऽव निकाय्यनिलयालयाइत्य
 मरः आङ्पूर्वदाजः क्ते ग्यचसावेति पचे तादेवः अर्षोऽजलं विद्यते
 अस्येति केन्द्रादित्वात् वः मनीषादित्वात् सलोपः मनएव मानसं
 स्वार्थे णः केषित्तु मनएव जानातीति व्यवहारात् मनसएव
 दर्शनकर्तृत्वं विवक्षितमित्युक्त्वा स्थितस्येति नाध्याहरन्ति अन्तः
 प्रान्तेऽन्तिके नात्रे स्वरूपेऽपि मनोहरइति विश्वः ॥ ८३ ॥

वाताइतिचलच्छाखा नर्त्तकाइव शास्त्रिनः । दुः
 सहाही परिक्षिप्ताः कण्ठिरलिगायकैः ॥ ८४ ॥

वातेत्यादि । हा कष्टं एते शाखिनः नर्त्तकादव शिल्पिनिष्पन्
दुःसहादुःखेन सङ्गमरति ईषदित्यादिना खल् नर्त्तकैः साधर्म्यं
माह वाताहतिचलच्छाखावाताहतिभिः चलन्त्यः शाखावाङ्गल
तादव येषांते अलयोभ्रमरामाथकादव गच्छकन्तैश्च परिधि
प्ताः परिवेष्टिताइति ॥ ८४ ॥

भ० वातेत्यादि । एते शाखिनोदुःसहादुःखेन सङ्गमो ईषदुःखो
रिति खल् ही विषादे नर्त्तकादव नृत्यन्तीति नृत्तनरन्जइति
षकः नृतादेः शिल्पिनि कषइति परः स्वमते शिल्पिविशेषाऽर्थाद्
म्यते नर्त्तकसाधर्म्यमाह वाताहतिचलच्छाखाः वातस्याहतिभि
सङ्गमो शाखा वाङ्गतुल्या येषां अलयोभ्रमराएव गायकागा
यनास्यैः परिधिप्ताः परिवेष्टिताः गायन्तीति गोणनट्यकाविति
षकः गायतेरेतौ लोघे इति वृत्तावुक्त्वात् गैगाने इत्यस्यैव
पदस्यं नतु गारु. कषद्भिः ब्रह्मायमानैः ॥ ८४ ॥

एकहायनशारङ्गगती रघुकुलोत्तमौ । लवकौ
शत्रुशक्तीनामृष्यमूकमगच्छतां ॥ ८५ ॥

ज०म० एकहायनेत्यादि । रघुकुलोत्तमौ रामलक्ष्मणौ अथ्यमूकम
गच्छतां गतवन्तौ लङ्घि रूपं हायनः संबन्धः सएकीयस्य चारं
गस्य मृगस्य तस्यैव गतिर्वयोः शीघ्रगामित्वात् हस्यशीघ्रिकालयो
रिति हाधातोर्षुट् आतेत्युक्तौ शत्रुशक्तीनां लवकौ अपवेतारौ
प्रसृष्टः समभिहारइति वुम् नक्षत्रभिहारयद्वयं साधुकारित्वा
पलक्षणार्थं ॥ ८५ ॥

एकेत्यादि । एतद्वचनानन्तरं रघुकुलस्य उत्तमौ श्रेष्ठौ राम भ०
लक्ष्मणौ ऋष्यमूकं पर्वतं अगच्छतां कीदृशौ एकहायनशरारङ्ग
गती एकोहायनोवत्सरोवयोयस्य तादृशस्य शरारङ्गस्य हस्तिन
इव मृगस्येव वा गतिर्गमनं ययोः शीघ्रगामित्वात् जहातेर्णनटि
हायनोनिपातितः हाडोरूपमित्यन्ये शत्रुशक्तीनां स्वकौ हृदकौ
नुनातेः मुद्गमुसुल्लोऽकः इत्यकः घ्रादेः साधुकारिण्यर्थेऽकदिति
परः शरारङ्गश्चातके भृङ्गे कुरङ्गे च मतङ्गजे ॥ ८५ ॥

तौ वालिप्रणिधी मत्वा सुग्रीवोऽचिन्तयत्कपिः । ब
न्धुना विगृहीतोऽहं भूयासं जीवकः कथं ॥ ८६ ॥

तावित्यादि । तौ रामलक्ष्मणौ वालिनः प्रणिधी शरौ मत्वा ज०म०
सुग्रीवः कपिरचिन्तयत् चिन्तितवान् प्रणिधीयते नियुज्यते कार्ये
षु प्रणिधिः उपसर्गधोःकिः बन्धुना भ्रात्रा विगृहीता विरोधितः
सन् कथं जीवकोभूयासमिति आशंसायां लिङ् जीवेराश्रिविबुन् ।
इति निरूपपदकदधिकारः ॥ ८६ ॥

तावित्यादि । रामलक्ष्मणौ वालिनः प्रणिधी शरौ मत्वा भ०
सुग्रीवः कपिरचिन्तयत् बन्धुना वालिना विगृहीतो विरोधितो
ऽहं कथं जीवकोभूयासं प्रणिधीयते कर्मणि प्रयुज्यतेऽसाविति
दासंज्ञकत्वात् किदोऽन्तर्गैरित्यनेन भावविहितोऽपि किः कदोः
कभावइत्युक्तेरत्र कर्मणि बोध्यः केचित्तु कभावेऽमीइत्यस्यात्
मण्डूकमुताधिकारादत्र कभावइत्यनुवर्तते वृत्तौ तु कारकानु

पदेभ्यो लिपिकरप्रमादात् इत्याहुः आशिषीति जीवतैरकः । इति
निदपपदाधिकारः ॥ ८६ ॥

सशत्रुलावौ मन्वानोराघवौ मलयंगिरिं । जगाम
सपरीवारो व्योममायमिवात्यतं ॥ ८७ ॥

ज०स० इतः प्रभृति तत्रोपपदं सप्तमीस्थिति अख्योपपदस्थानेन कृतो
दर्शयन्नाह सदत्यादि । समुचीवः सपरीवारः सपरिकरः उपसर्ग
स्येति दीर्घः कपोभाममनुष्यत्वात् मलयं गिरिं जगाम राघवौ
शत्रुलावौ शत्रून् मुनातीति कर्मण्यण् शत्रूणामुन्मूलकाविति मन्वा
नोऽवगहन् मनुबोधनप्रसादात्प्रनेपदिनस्तनादिभ्यः व्योम
मायमिवात्यतं व्योम आकाशं मिमीतइति क्वावामस्यत्यण् नभः
परिकेत्तुमिवात्यतं कियत्प्रमाणमस्येति ॥ ८७ ॥

भ० अथ सोपपदाधिकारः । अस्मात् पराद्वातोः प्रत्ययास्तदुप
पदं सदत्यादि । समुचीवोराघवौ शत्रुलावौ शत्रूणां श्चैदकौ
मन्वानः परीवारैः परिजनैः सह मलयंगिरिं जगाम व्योम
मायं आकाशस्य परिमाणं कुर्वाणमिव उत्थितं अतिदैर्घ्यादियमु
त्पेक्षा शत्रून् मुनातीति व्योम मातीति च ढात्षण्यमञ्जित्कृदिति
आतोयन् मनदङ्बोधे कित्वात्प्र दिक्त्वात्तनादिः परिपूसाद्
ओषङ् परिकारस्य दीर्घत्वमभिधानात् ॥ ८७ ॥

शर्मदं मारुतिं दूतं विपमस्थः कपिदिपं । शोकाप
नुदमव्यग्रं प्रायुङ्क्त कपिकुञ्जरः ॥ ८८ ॥

वर्षदमित्यादि । कपिकुञ्जरः सुग्रीवः हनुमन्तं दूतं प्रायुङ्क्त
 प्रस्थापितवान् वृद्धारकनागकुञ्जरैरित्यादिना कर्मधारयः बः
 जः मः
 ज्ञान्तं ज्ञातुमित्यर्थात् प्रायुङ्क्त इति प्रोपाभ्यायुजेरित्यात्मने
 पदान्धादित्वात् अम कपिकुञ्जरः किञ्चूतः विषमे दुर्गपर्वते तिष्ठ
 तीति विषमस्यः सुपिच्छइति कः मारुतिं कीदृशं वर्षं कस्याप्यं
 ददातीति वर्षदः अर्थात् अनुपवर्गेकइति कः श्रेष्ठस्यमाह कपिदिपं
 कपिश्रेष्ठं दाभ्यां पिवतीति द्विपः कपिरयं द्विपइव उपमितं ध्या
 घेत्यादिना कर्मधारयः पुनः कीदृशं शोकापनुदं शोकमपनुदति
 तुन्दशोकयोरिति कः अव्ययं सुचित्तमित्यर्थः ॥ ८८ ॥

वर्षदमित्यादि । कपिकुञ्जरः सुग्रीवोमारुतिं हनुमन्तं दूतं
 भ०
 प्रायुङ्क्त प्रस्थापितवान् वृत्तान्तं ज्ञातुमित्यर्थात् कीदृशः वि
 षमस्यः विषमे कञ्चै तिष्ठतीति हनुमनादिति उः एवभूतोऽपि
 महासत्वत्वादव्ययोऽव्याकुलः यथा विषमे दुर्गे स्थितः अतएव अ
 व्ययः अज्ञाभितमनाः कीदृशं मारुतिं वर्षं ददातीति वर्षदं सुख
 दायकं पूर्ववद्भुः वर्षंशातसुखानिचेत्यमरः कपिदिपं कपिश्रेष्ठं
 शोकमपनुदति शोकापनुदं कृगृञ्चाप्रीजुङ्इति कः कपिदिपइव
 कपिः कुञ्जरइव गमकत्वात् विशेषणस्यापि परनिपातः दाभ्यां
 पिवतीति द्विपः पूर्ववत् उः कुञ्जोदन्नोविद्यतेऽस्येति मध्वादित्वात्
 रः गुञ्जकुञ्जे त्रिकुञ्जेऽपि हनौ रन्नेऽपि दन्तिनामिति विश्वः मा
 रुतस्यापत्यमिति वाङ्मासतइति श्विः आञ्जनेष्वहनुमान् श्वाङ्
 नुमानपि मारुतिरिति कोषः अव्ययमिति कश्चित् पाठः तादृश
 स्य दूतस्य योज्यत्वात् युजेर्थात् पदान्धादित्वात् अण् नखोबेऽसाविति
 नादिभः ॥ ८८ ॥

विश्वासप्रदवेशोऽसौ पथिप्रज्ञः समाहितः । चित्त
संख्यो जिगीषूणामुत्पपात नभस्तलं ॥ ८९ ॥

ज०म० विश्वासेत्यादि । असौ माहतिर्नभस्तलमुत्पपात विश्वासं प्रद
दातीति विश्वासप्रदः प्रेदाश्नइति कः विश्वासप्रदोवेषोयस्य भिक्षु
वेषइत्यर्थः वेद्यतेआत्मानेनेति अकर्त्तरि चकारके घञ् विषय्या
प्तावित्यस्यरूपं पन्थानं प्रजानातीति पथिप्रज्ञः समाहितः अन्धा
न्चित्तः दृढञ्च मया तत्र वक्तव्यमिति जिगीषूणां जेतुमिहतां चि
त्तसंख्यः चित्तं संख्याति परिहिनतीति समिख्यइति कः ॥ ८९ ॥

भ० विश्वासेत्यादि । असौ माहतिर्नभस्तलमुत्पपात कीदृशः विश्वा
सप्रदोवेषोयस्य सतथा भिक्षुवेशत्वात् श्रौविश्वप्रवेष्टं घञि वेशः वि
षिलिंजोऽव्याप्तावित्यस्य मूर्द्धन्यान्तस्य रूपमित्यन्यं पन्थानं प्रजा
नाति इति ह्रगृञ्चाप्नोति कः समाहितः अन्धान्चित्तः जिगीषूणां
जेतुमिहूनां स्वपक्षाणां परपक्षाणाञ्च चित्तं संख्याति परिहिन
तीति हनजनादिति उः संपूर्वस्य ख्यालख्यातावित्यस्य प्रयोगा
नास्तीति ये वदन्ति तन्मते चचिडोरूपं तदा चचिडः कशात्रख्या
त्ररे इत्यत्र अरइति विषयसप्तमी ॥ ८९ ॥

सुरापैरिव घूर्णङ्गिः शाखिभिः पवनाहतैः ऋष्यमू
कमगाङ्गुङ्गैः प्रगीतं सामगैरिव ॥ ९० ॥

ज०म० सुरापैरित्यादि । माहतिर्ऋष्यमूकमगात् शाखिभिरुपलक्षितं
घूर्णङ्गिः कम्पमानैः पवनाहतत्वात् अतएव सुरापैरिव मत्तैरिव

गापोष्टगित्यत्र सुरासीध्वोरिति टक् प्रगीतं प्रगीयतेऽचेति अधि
करणे ऋः कैर्भुगैः सामगैरिव सामवेदपाठकैरिव गायन्तीति
टक् ॥ ८० ॥

सुरापैरित्यादि । ममारुतिर्ष्वय्यमूकमगात् कीदृशं त्राखिभि ३०
रूपलक्षितं कीदृशैः पवनेनाहतैः अतएव घूर्णङ्गिः कल्पमानैः घूर्ण
अशभ्रमणे शतुः अतएव सुरापैर्मद्यपैरिव सुरां पिवन्तीति हन
जनादिति उः भृङ्गैः प्रगीतं नादितं गीयते यचेति प्रौढ्यगत्येति
आधारे ऋः छड्डोः कभावदत्युक्तेः अपवादेऽप्युत्सर्गप्रवृत्तिः कश्चि
दिति न्यायात् कामुकसङ्गार्थक्तेन इत्यनेन षष्ठीप्राप्ता साधनहेत्वि
त्यादिना कर्त्तरि तृतीया भावकान्तादर्शनादित्यादिति भृङ्गक
र्त्तकसङ्गीतयुक्तमिति वार्थः प्रछष्टं गीतं यचेति वा सामगैरिव
सामवेदं गायन्तीति हनचरगष्टक् ॥ ८० ॥

तं मनोहरमागत्य गिरिं वर्महरौ कपिः । वीरौ
सुखाहरोऽवोचङ्गिचुर्भिक्षार्हविग्रहः ॥ ८१ ॥

तमित्यादि । ष्वय्यमूकं गिरिमागम्य कपिर्वीरौ रामसङ्घणौ ३०।
अवोचत् उक्तवान् कीदृशं मनोहरं रम्यत्वात् मनोहरतीति हर
तेरनुद्यमनेऽच् वर्महरौ कवचं हर्तुं चमौ संभाव्यमानवयसावि
त्यर्थः वयसिचेत्यच् सुखाहरः सुखाहरणशीलः आकृताहीत्य
इत्यच् भिक्षुः परित्राट्वेशः न कपिरूपः यतोविश्वासप्रदवेश
इत्युक्तं भिक्षार्हविग्रहः भिक्षार्थोत्पन्नरीरः छत्रत्वादित्यर्थः
भिक्षामर्हतीत्यच् ॥ ८१ ॥

भ० तमित्यादि । तं ऋष्यमूकं गिरिं आगत्य आगम्य कपिर्हनुमान्
 वीरौ रामलक्ष्मणौ अबोचत् कथितवान् गिरिं कीदृशं रम्यत्वात्
 मनोहरं हरतीति हरः पचादित्वाद्दन् मनमोहरः मनोहरः
 कीदृशो तौ वर्महरौ कवचधरौ पूर्ववदन् कपिः कीदृशः सुखाह
 रः सुखकारी अर्थात्तयोः पूर्ववदन् परे तु अवहने कर्मणः
 परात् हजोऽन् वयोबोधकवचमे च आरुपूर्वात्तु ताकीत्यणवे
 त्याङ्गः तन्मते मनोहरतीति मनोहरहः वचने तु भारहारइ
 त्यादि बोधं वर्म हर्त्तुं चमौ वर्महरौ अत्र सम्भाव्यमानं वयो
 गम्यते तरुणावित्यर्थः सुखमाहर्त्तुं शीलमस्य सुखाहरः भिचु
 र्यतिरूपः भिचुश्चशीलोवा सन्भिचाग्रं सडः भिचार्यवियरः निचा
 योग्यशरीरः भिचुकवेशपरियहात् नतु वानरमूर्तिः विद्यासप्र
 दवेश इत्युक्तं भिचामर्हतीति भिचार्यः पचादित्वाद्दन् ॥ ८१ ॥

बलिनावमुमद्गीन्द्रं युवां स्तम्बेरमाविव । आचक्ष्णा
 यामियः कस्माच्छङ्करेणापि दुर्गमं ॥ ८२ ॥

१०म० किमवोचदित्याह बलिनेत्यादि । युवां अमुं अद्गीन्द्रं कस्मात्
 कारणादियः प्राप्ता इत्युक्तावित्यस्माद्दर्शनमानामोद्यं भूते लट
 स्यम् एतदाचक्षायां कथयतं लोटि रूपं बलिमौ वसवन्तौ यत्
 शंकरेणापि महादेवेनापि दुर्गमं दुःखेन गम्यते काविव स्तम्बे
 रमाविव यथा मत्तद्विषौ प्राप्नुतस्तद्वत् सांवकरणधारित्यच्
 कर्त्तरि हस्तिन्यभिधेये हस्तिस्त्वचकथारिति वचनात् शंकरइति
 शमि धातोरित्यच् ॥ ८२ ॥

बलीत्यादि । किमवोचदित्याह युवां अमुं अद्भिन्द्ं खल्वमृक भ०
 कक्षात् कारणात् इयः प्राप्नुयः दृणगतौ भूतसामोष्ये की अभि
 धानात् एतत् युवामाचक्षाचां कथयतं प्रार्थनायां गी अद्भिन्द्ं
 कीदृशं शङ्करेण महादेवेनापि दुर्गमं दुःखेन गम्यतइति ईषद्दुः
 मारिति खल् अतएवात्र गमनात् युवां बलिनौ बलमस्ति ययो
 रिति नैकाजादिति इन् अत्रातिशयेन अत्यर्थो बोधः । तथा च
 भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिश्रायणे । संसर्गेऽस्ति विवक्षाचां
 भवन्ति मतुवादयइति स्तम्बेरमाविव हस्तिनौ यथा प्राप्नुय
 स्तद्वत् स्तम्बेरमतइति पचादित्वाद् अभिधानात् सप्तम्यलुक्
 हस्तिन्येव रूढः शं कल्याणं करोतीति शङ्करः स्रकुष्टइति टः
 अभिधानात् संज्ञा गम्यते ॥ ८२ ॥

व्याप्तं गुहाशयैः क्रूरैः क्रव्याद्भिः सनिशाचरैः ।
 तुङ्गशैलतरुच्छत्रं मानुषाणामगोचरं ॥ ८३ ॥

उक्तष्टाधिकारः ।

व्याप्तमित्यादि । दुर्गमत्वदर्शनाय इदमुच्यते कीदृशमद्भिन्द्ं ज०४
 क्रव्यमपक्रमांसं भक्षयद्भिः सिंहादिभिः सनिशाचरैः राक्षससहि
 तैर्याप्तं क्रव्येचेति विट् गुहाशयैः गुहायां शेरते इति षीञ्जेऽधि
 करणेऽच् तुंगाः उच्चाः शैलाः शिलायां भवाये तरुस्तैश्च
 व्याप्तं अतएव मानुषाणामगोचरं अगम्यं गोचरसंचरेत्यादिना
 निपातितः ॥ ८३ ॥

भ० व्याप्तमित्यादि । दुर्गमत्वं दर्शयन्नाह अद्गीन्त् कीदृशं क्रव्याद्भिः
 किरातादिभिः सिंहादिभिर्व्याप्तं क्रव्यं मांसमदन्तीति क्विप् क्रव्य
 शब्दाददः पक्के क्विप् अपक्केऽण्क्विपाविति परः स्वमते पक्कापकवि
 शेषानुक्तौ न क्षतिरर्थानतिशयत्वात् कीदृशः गुहाशयैः गुहायां
 शेरतइति पचादित्वाद् न शीङ्गेऽधिकरणादनेति परसूत्रं क्रुरै
 निर्दयैः कठिनैर्व्यां सनिशाचरैः राक्षससहितैः पुनः कीदृशं तुङ्गशै
 लतरुच्छत्रं तुङ्गैः शैलैस्तदभिस्य ह्यत्र सर्वतोव्याप्तं अतएव मानु
 षाणामगोचरं अगम्यं । द्विषन् वनेचरायाणामित्यारभ्य चरा
 देष्टव्यादिप्रकरणस्य प्रागुक्त्वात् अत्र तस्यागदत्यतश्चाह उक्त
 ट्याधिकारइति ॥ ८३ ॥

सत्वमेजयसिंहाद्याम् स्तनन्धयसमत्विषौ । कथं
 नाडिन्धमान्मार्गानागतौ विषमोपलान् ॥ ८४ ॥

प्र० म० सत्वमित्यादि । युवामिमान् मार्गानागतौ सत्वमेजयसिंहाद्यान्
 सत्वमेजयन्ति ये सिंहाः एजेः खश् अरुर्दिषेति मुम् तैराद्यान्
 व्याप्तान् सिंहाग्रहणं तद्वद्भिः कोपलक्षणार्थं हिनस्तीति सिंहः पृषो
 दरादित्वाद्दर्शविपर्ययः नाडिन्धमानिति उच्यन्तीति सिंहाधिरोहणान्मु
 ऊर्मुऊर्निशाचरैर्नाडिन्धमन्तीति नाडोमुञ्चोश्चेति खश् खित्यनव्यय
 स्येति ह्रस्वः विषमोपलान् उच्यतपाषाणयुक्तान् स्तनन्धयसमत्व
 षौ बालवस्तुकुमारौ सामर्थ्यं पुनर्युवयोरचिन्त्यं स्तनं धयतः
 पिवतः नासिकास्तनयोरिति खश् अरुर्दिषेति मुम् ॥ ८४ ॥

अथ खशाद्यधिकारः सत्वमित्यादि । युवां कथं इमान् मा
 र्गान् आगतौ एतत् वृतमिति वक्ष्यमाणसौकेयान्वयः कीदृशान्

सत्वमेजयसिंहाख्यानं सत्वान् प्राणिनएजयन्ति कल्पयन्ति भीषय
 कीति यावत् खड्गेजेरिति खड्ग् खित्त्वव्याजिति मन् तादृशाये सिं
 हासौराख्यानं व्याप्तान् हिनस्तीति सिंहः पशादिन्नादन् निपात
 नात् वर्णविपर्ययः नाडिन्वमान् मुञ्जमुञ्जनाडीं मिःशासैर्धमन्ति
 उपतापयन्तीति नाडीशुनीस्तनेत्यादिना खड्ग् स्थादानपेत्या
 दिना भोधमादेशः पूर्वेषु मन् द्रुक्ष्वस्व विषमोपलान् उन्नतानत
 प्रस्तरयुक्तान् युवां कीदृशौ स्तनन्धयसमलिषौ स्तनंधयति पिव
 तीति स्तनन्धयोःवालकः पूर्व्वतत्त्वश्च मन् च तेन समा लित् दीप्ति
 र्ययोः एतेन सौकुमार्यं दर्शितं स्तनन्धयश्चन्देवार्थात् तद्दीप्तिरूप
 लक्ष्यते दीप्तौ तत्समत्वमुचितं परम्परया धर्मिसाम्यं धर्मसाम्यं
 वा गम्यते ॥ ८४ ॥

उत्तीर्णौ वा कथं भीमाः सरितः कूलमुदहाः । आ
 सादितौ कथं व्रतं न गजैः कूलमुद्रुजैः ॥ ८५ ॥

उत्तीर्णावित्यादि । कथं वा केनोपायेन युवां सरितोनदीह ज०म०
 त्तीर्णौ भीमास्त्राशकरी यतः कूलमुदहाः कूलमापूर्य्य वहन्धः
 उदिकूलइति खड्ग् गजैः कूलमुद्रुजैः कूलं भिन्दद्भिः कथं नासा
 दितौ न व्यापादितौ इति व्रतं कथयतं ॥ ८५ ॥

उत्तीर्णावित्यादि । कथं वा युवां सरितोनदीरुत्तीर्णौ तर भ०
 णमपि गतिः तेन गत्यर्थाडेत्यादिना कर्त्तरि ऋः कीदृशीः कूलमु
 दहाः कूलान्यापूर्य्य वहन्ति कूलं तीरमपि जलानि प्रापयन्ति वा

अतएव भीमास्त्रासकरोः गजेर्हस्तिभिः कथं वा युवां नासादितौ
 न प्राप्नौ न मारिताविति भावः कर्मणि ऋः क्रीडन्नेः कूलमुद्गैः
 मत्ततया कूलं भिन्दद्भिः एतद्युवां ब्रूते कथयतं उभयत्र कूला
 दुद्गुजुद्धइति खञ्खित्यव्याजिति मन् ॥ ८५ ॥

रामोऽवोचद्धनूमन्तमावामभ्रंलिहं गिरिं । एष वि
 दन्पितुः कामात् पान्तावल्पंपचाम्मुनीन् ॥ ८६ ॥

ज०म० रामइत्यादि । हनुर्वदनेकदेशः सोऽस्यास्तीति निन्दायां मतुप्
 अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घः हनूमान् हनुमानपीति विश्वदर्भ
 नात् द्वैरूप्य तस्य किल जातमात्रस्य आदित्यरथं गृह्णते हनुदर्थं
 भग्नमिति श्रूयते तं रामोऽवोचत् उक्तवान् तत् किमित्याह हे
 विदन् यद्यमं गिरिमावामैव आगतौ तत्पितुः कामादभिप्रा
 यात् आङ्पूर्वादिणोऽङ्गि रूपं अभ्रंलिहमुच्चैस्तरं अभ्रंलेडीति
 वहाभ्रंलिहइति खञ् किं कुर्वाणौ पान्तौ रक्षन्तौ मुनीन् अल्पं
 पचान् अन्यमन्तुष्टान् अन्यं पचन्तीति मितनखंचेति मितेत्यर्थ
 ग्रहणात् खञ् चकारस्थानुक्तममुच्चयार्थत्वाद्वा ॥ ८६ ॥

भ० रामइत्यादि । रामोऽहनूमन्तं अवोचत् पर्वताघातभग्नत्वात्
 कुम्भिता हनूरस्यास्तीति निन्दायां मतुः हनूश्ब्दात् तन्वादेर्वा
 इति पाञ्चिकजप् उतोऽयुद्धरज्ज्वादीरित्यस्य प्रत्युदाहरणे रज्जा
 दौ तु हनुरिति कश्चित्पुस्तके दृश्यते तत्तु क्षिपिकरप्रमादा

दिति केचित् नाम्नः स्वर्थे ऽचोर्घदिति केचित् हनूमान् हनुमानपीति
 विश्वदर्शनाद्वैरूप्यमेव किमुक्तवानित्याह हे विद्वन् आवां पितुः
 कामादभिलाषादमुं गिरिं ऐव आगतौ इषोधीव अदादि
 त्वात् अपोलुक् अभंलिहमाकाशं लेडि प्राप्नोतीति तृभृष्टृञी
 त्यादिना अभिधानादनाम्पि खः खितोति मन् अभिधानात्
 गुणाभावः आवां कीदृशौ मुनीनां पान्तौ रचन्तौ पालरचणे
 शतुः कीदृशान् अल्पपचान् खल्पसन्तुष्टान् दरिद्रान् वा घटीखा
 रीत्यादौ मितमखमानादित्यत्रार्थस्यैव ग्रहणं तेनाल्पग्रह्यात्
 पचः खश् अल्पं यथास्यात्तथा पचानिति केचित् मुनिरचणेन
 दुष्टहिंसाप्रवृत्तयोरावयोः कुतः सिंहादिभयं तादृशोश्च सरिदु
 क्षरणमपि नाशक्यमिति पूर्वप्रश्नेषु सर्व्वेचोत्तरं सूचितं ॥ ८६ ॥

अमितम्यचमीशानं सर्व्वभोगीणमुत्तमं । आवयोः
 पितरं विद्धि ख्यातं दशरथं भुवि ॥ ८७ ॥

कः पुनः पिता यदादेशादागतावित्यत आह । अमितम्यचमि ज०म०
 त्यादि । आवयोः पितरं दशरथनामानं भुवि विख्यातं विद्धि जानी
 हि ङ्गल्लभ्योर्हेर्धिः अमितंपचं महामन्त्रिणं पूर्व्ववत् खश् मुमुक्ष
 ततो नञ्समासः ईशानमीशनशीलं स्वामिनमित्यर्थः तादृशोऽप्येत्या
 दिना चालश्च सर्व्वभोगीणं सर्व्वसत्त्वभोगाय हितं आत्मन्विश्वज
 नेति खः भोगग्रह्णोऽत्र शरीरवाची अट्कुष्ठादिना खल्वं ॥ ८७ ॥

अमितमित्यादि । कः पिता यदादेशादागतावित्याह आव भ०

योः पितरं दत्तरथं विद्धि जानीषि उद्यवोर्धेधिः कीदृशं चमित
 त्वचं प्रचुराद्यप्रदं घटीषारीत्यादिना खड्गपद्यामज्यमाहः ईशा
 नं ऐश्वर्ययुक्तं ईशसकृदैश्वर्यं ज्ञानः सर्वभोगाय सर्ववरीराज
 हितं भुञ्जतेऽनेनेति भोगः वरीरं ततोविकारसंघेत्वादिना हि
 तार्थे ईशः पुर्वोऽदानोदत्यादावतद्वादित्यस्य योगविभागात्
 एतत् उत्तमं श्रेष्ठं भुवि स्थातं पृथिव्यां प्रविद्धं सर्वज्ञातत्वात्
 ॥ ८७ ॥

कृत्वेन दयितारण्याद्रक्षसाहनुदेन नः । असुर्यं
 म्यश्रया मूर्त्या हता तां मृगयावहे ॥ ८८ ॥

अ०क० यदि पितुरादंशादागता किमत्र गमनेनान्वेषयथ इत्याह ।
 कृत्वेनेत्यादि । सोऽस्माकं दयिता अरण्याद्रक्षमेन हता कीदृ
 शेन अहनुदेन मर्कस्युषा विध्वत्षोमुदइति खड्गमुम् असुर्यं
 म्यश्रया आदित्यगोप्यया मूर्त्या वरीरेणोपलक्षिता असुर्यं
 मलाटयोरिति खड्गतां हतां मृगयावहं गवेषयावः मृगअन्व
 षणे स्वार्थिकस्थानः युवयोः पौरुषान्वितत्वात् कथं इतंत्याह
 कृत्वेन कृत्वेना ॥ ८८ ॥

भ० कृत्वेनेत्यादि । पितुराज्या दण्डकागमनेऽपि कथं अत्राग
 मनमित्याह अस्माकं दयिता अरण्याद्रक्षमा हता कथं युव
 योरये हतेत्याह कृत्वेन कृत्वेना नतु वलात् कीदृशेन रक्षसा
 अहनुदेन मर्कस्युषा घटीषारीत्यादिना खड्ग खित्यव्याजिति
 मन् स्यादेः सोऽपिः अस्मादएकत्वे वल्लविवचा तां हतां मृगया

वहे अन्वेषयावः मृगतृकङ्कमार्गं मारगं च मन्वेषणं मूर्त्वा वरी
रिषोपलक्षिता विज्ञेयषे तृतीया कीदृश्या ः दुर्धमश्रया सूर्य
मपि न पश्यन्त्या अतिगोप्यथेत्यर्थः पूर्वेष खड् खादानेत्यादिना
इमेः पश्चाद्देशः सूर्येष सह समायोगमकत्वात् ॥ ८८ ॥

प्रत्यूचे माहृतीराममस्ति वालीति वानरः । शीमये
दपि संग्रामे योललाटन्तपं रविं ॥ ८९ ॥

तं पुनः कस्य वेत्यत आह । प्रत्यूचे इत्यादि । रामं माहृतिः प्र ज०म०
त्यूचे प्रत्यूकवान् अस्ति वालीतिनाम्ना कपीश्वरः यः संग्रामे युद्धे
ललाटन्तपं सर्वेषामुपरि वर्त्तमानं पूर्ववत् खड् ब्रमयेत् परा
जयेदिति सम्भावेन लिङ् वालिब्रह्मिणाम्नाः इदन्तस्य तथा च
वाली वालिस्य कथ्यते इति ब्रह्मभेदः ॥ ८९ ॥

प्रत्यूच इत्यादि । माहृतिर्नृमान् रामं प्रत्यूचे किम्यत्यूचे इत्या भ०
ह वालीति नाम्ना वानरोऽस्ति यः संग्रामे प्रवृत्ते रविं सूर्यमपि
ब्रमयेत् पराजयेत् प्रौढ्यासम्भावेनेति खी कीदृशं रविं ललाट
न्तपं सर्वेषामुपरिवर्त्तनं मध्याह्नकालीनमपि प्रचष्टमपीत्यर्थः
यद्वा सूर्योऽपि चेत्तस्य ललाटं तपति तदा तमपि ब्रमयेत् सुत
रामेवान्यायकारिणमित्यर्थः घटीखारीत्यादिना खड् ॥ ८९ ॥

उग्रमश्वेन सुग्रीवस्तेन भ्राता निराकृतः । तस्य
मित्रीयतोदूतः संप्राप्तोऽस्मि वशम्बदः ॥ ९० ॥

उग्रमश्वेनेत्यादि । तेन भ्रात्रा उग्रपश्वता पापं विजानता ज०म०
उग्रपश्वेत्यादिना निपातितं यच्च सुग्रीवो निराकृतोऽभिभूतस्तच्च

हि दूतः प्राप्तोऽस्मि वशम्बदः वशमनुकूलं वदतीति वशम्बदः
 प्रियवश्वदः खच् कोट्टशस्य मित्रीयतोमित्रमिहृतः मुपश्रात्मनः
 क्यच् ॥ १०० ॥

भ० उग्रमित्यादि । तेन भ्रूचा वालिना सुग्रीवो निराकृतः देशा
 निःस्मरतः कोट्टशेन उग्रम्बदेन पापं पश्यता उग्रदृष्टिना वा
 घटीस्तारोत्यदिना खश् तस्म सुग्रीवस्य दूतोऽहं सम्प्राप्तोऽस्मि
 श्रागताऽस्मि कोट्टशस्य मित्रीयतः आत्मनोमित्रमिहृतः तथा
 भवन्तमेव क्योऽन्वयाद्यस्येति क्यः श्रवणस्य ईश्वरतः शब्दः वशम ;
 कूलं वदतीति वशम्बदः प्रियवशादित्यादिना खः अस्मीति क्रिया
 पद अस्मदर्थेऽव्ययं वा ॥ १०० ॥

प्रियम्बदोऽपि नैवाहं ब्रुवे मिथ्या परन्तप । सख्या
 तेन दशग्रीवं निहन्तासि द्विषन्तपं ॥ १०१ ॥

ज० म० किन्तेन सख्येनेति चेदाह प्रियंवदइत्यादि । प्रियम्बदतया
 लोकांमिथ्या वदति अहं प्रियम्बदोऽपि पूर्ववत् खच् परन्तप शत्रू
 णामुपतापद द्विषदिति खच् वाच्यमपरन्दरौचेत्यमागमोनि
 पात्यते नैवाहं मिथ्या ब्रुवे वदामि तेन सुग्रीवेण सख्या मित्रेण
 दशग्रीवं निहन्तासि हनिष्यसि हन्तेर्लुटि रूपं कोट्टशं द्विषन्तपं
 शत्रूणामुपतापयितारं पूर्ववत् खच् ॥ १०१ ॥

भ० प्रियमित्यादि । किन्तेन मित्रेणेत्याह तेन सुग्रीवेण सख्या त्वं
 दशग्रीवं हन्तासि निहनिष्यसि हन्तेर्ली कीट्टशं द्विषन्तपं शत्रूणा
 मुपतापकं दृभृदइत्यादिना द्विषच्छब्दान्तपोऽभिधानादसंज्ञा

यामपि खः मनीषादित्वात्तलोपे खित्यव्याजिति मन् किम्वा दे
 यीति द्विषः कृगृञ्जाप्रीजुङ्इति कः तस्मान्नपः खः प्रियम्बदत्ता
 न्मृषा ब्रवीषि चेदाह हे परन्तप शत्रूणामुपतापक प्रियम्बदो
 ऽपि सन् नैव मिथ्या ब्रुवे वदामि परन्तपेति रामसम्बोधमात्
 द्विषन्तपमिति रावणविशेषणात् द्वयोः साम्यमुक्तं तेन तच्च याय
 रामस्य मित्रान्तरापेक्षा युक्तेति भावः प्रियम्बदइति प्रियवन्नादि
 ति खः परन्तपेत्यत्र द्विषन्तपवत् खः ॥ १०१ ॥

वाचंयमोऽहमनृते सत्यमेतद्ब्रवीमि ते । एहि सर्वं
 सहं मित्रं सुग्रीवं कुरु वानरं ॥ १०२ ॥

वाचंयमइत्यादि । वाचंयमपुरंदरौचेत्यमागमोनिपात्यते ज०म०
 तस्मात् सत्यमेतत् पूर्वोक्तं ब्रवीमि ते तुभ्यं तादर्थ्यं चतुर्थी यत
 एवं तस्मादेहि आगच्छ सुग्रीवं वानरं मित्रं कुरु कीदृशं सर्व्वसहं
 सर्व्व सहतइति पूःसर्व्वयोरिति खच् ॥ १०२ ॥

वाचमित्यादि । न मिथ्या ब्रुवइति प्रागुक्तं द्रढयक्त्वाह अहं अ म०
 नृते असत्ये वाचंयमोमौनी तस्माद्दृशग्रीवं निहन्तासि इति यदु
 क्तं एतत्तुभ्यं सत्यमेव ब्रवीमि तादर्थ्यं चतुर्थी तस्मात् एहि आग
 च्छ सुग्रीवं वानरं मित्रं कुरु कीदृशं सर्व्वसहं सर्व्वकार्य्यक्षमं तृभृ
 ट्इत्यादिना अभिधानादसंज्ञावामपि खः वाचंयमइति वाचा
 शब्दात् यमः पूर्व्ववत् खः खित्यव्याजिति मन् छखख परे तु वाक्
 शब्दोपपदेन साधयन्ति ॥ १०२ ॥

सर्वकषयशःशाखं रामकल्पतरुं कपिः । आदा
याभ्रंकषं प्रायान्मलमं फलशालिनं ॥ १०३ ॥

ज०म० सर्वकषेत्यादि । रामः कल्पतरुव यस्तमादाय पृथ्वीला
कपिः प्रायात् गतः कीदृशं रामं सर्वकषयशःशाखं सर्वं कषयन्ति
व्याप्नुवन्ति यानि यशांसि सर्वकूलेत्यादिना खश् तान्येवं शाखा
यस्य फलशालिनमभिमतफलसम्पादनात् अभ्रंकषमुचैस्तरं
मलयं पूर्ववत् खच् ॥ १०३ ॥

भ० सर्वमित्यादि । रामएव कल्पतरुः तमादाय कपिर्हनुमान्
मलयं प्रायात् प्रगतः रामं कीदृशं सर्वं कषयन्ति व्याप्नुवन्ति
सर्वं पापं नाशयन्ति वा यानि यशांसि तान्येव शाखायस्य तं फल
शालिनं अभिमतफलसम्पादनात् मलयं कीदृशं अभ्रंकषं आ
काशव्यापकं अत्युच्छ्रितत्वात् फलशालिनमिति मलयस्य विशेष
णात् अमापहारकत्वं सूचितमिति केचित् प्रियवशाद्भयर्त्तित्या
दिना खः ॥ १०३ ॥

मेघंकरमिवायान्तमृतुं रामं क्लमान्वितः । दृष्ट्वा मे
ने न सुग्रीवोवालिभानुं भयङ्करं ॥ १०४ ॥

ज०म० मेघंकरमित्यादि । राममायातं दृष्ट्वा सुग्रीवोवालिभानुं
मिव भयंकरं भीतिजनकं न मेने न बुद्धवान् मेघर्त्तित्यादिना
खच् क्लमान्वितोऽस्मानोवालिभानुना पीडितत्वात् कीदृशं रामं
मेघंकरं चतुमिव प्राट्टकालमिव पूर्ववत् खच् ॥ १०४ ॥

मेघमित्यादि । राममामतं हृद्वा सुधीवोभानुमिव वासिनं भय म०
 ह्वरं भीतिजनकं न मेने न मन्यतेस्य कीदृशः क्लमेनावितः स्वानः
 रामं कीदृशं मेघह्वरं मेघोत्पादकं षट्पुमिव वर्षाकालमिव वर्षा
 कालस्य सूर्याच्छादकत्वेन क्लान्तमभयापहारित्वात् साम्यं
 प्रियवशाद्भयर्त्तिमेघादिति खः ॥ १०४ ॥

उपाग्न्यकुरुतां सख्यमन्योन्यस्य प्रियङ्करौ । चेमङ्क
 राणि कार्याणि पर्यालोचयतां ततः ॥ १०५ ॥

उपाग्नौत्यादि । उपाग्नि अग्निसमीपे रामसुधीवौ सख्यमकुरु ज०म०
 तां इतः प्रभृत्यावयोः सख्यमिति अन्योन्यस्य प्रियङ्करौ चेमप्रियम
 द्वेषणचेति चकारात् खत्ततः सख्यकरणानन्तरं चेमङ्कराणि
 हितजनकानि यथा कार्याणि पर्यालोचयतां निरूपितवन्नावि
 त्यर्थः । पठपुटेत्यत्र चुरादिकाण्डे धातौ लोचृ पठते तस्य लङि
 रूपं ॥ १०५ ॥

उपाग्नौत्यादि । रामसुधीवौ उपाग्नि अग्निसमीपे सख्यं मैत्रीं भ०
 अकुरुतां घीतां अग्निसाक्षिकं सख्यमिति भावः अन्योन्यस्य प्रिय
 ङ्करौ प्रियं कुरुतइति चेमप्रियमद्रात्कुर्वेति खः विकारसंघेति
 सखिशब्दात् भावे यः ततः सख्यानन्तरं परस्परस्य चेमङ्कराणि
 कुशलजनकानि कार्याणि पर्यालोचयतां निरूपितवन्तौ लो
 चृकृभासीत्यस्य घ्यां रूपं पूर्ववत् खः ॥ १०५ ॥

आश्रितम्भवमुत्क्रुष्टं वल्लितं शयितं स्थितं । बह्व
मन्यत काकुत्स्थः कपीनां स्नेह्या हतं ॥ १०६ ॥

ज०म० आशीत्यादि । आश्रितम्भवमन्नं आश्रितेभुवःकरणभावयो
रिति खच् उत्क्रुष्टं किलकिनायितं वल्लितं धावनं तथा शयितं
स्थितञ्च कपीनां स्नेह्या हतं एतत्काकुत्स्थोवह्वमन्यत आशि
तवान् पुण्यभाजदमे यदेषां स्नेहाविहारिणां रोहितं अस्माकन्तु
शोकमन्तप्रानां न किञ्चिदस्तीति सर्वत्र भावे निहा ॥ १०६ ॥

भ० आश्रितमित्यादि । आङ्पूर्वाद्भातेः क्तः आश्रितस्यट्टे
भोजनस्य भवनं आश्रितम्भवं भावधेत्वाश्रिताद्भवदति खः उत्क्रुष्टं
शब्दकरणं वल्लितं गमनं शयितं शयनं पूत्रीधृषेत्यादिना गुणः
स्थितं अवस्थानं दोषोमास्यामिति ङिः सर्वत्र भावे क्तः कपीनामे
तत्सर्वं स्नेह्या हतं काकुत्स्थोवह्वमन्यत सुतवान् पुण्या
एते स्नेह्यैवं व्यवहरन्ति अस्माकन्तु शोकमन्तप्रानां न किञ्चि
दस्तीति भावः स्रभावसिद्धत्वादाहार्यत्रोभारहितत्वात् प्रशंसा
वा ॥ १०६ ॥

तोवल्लिन्दमप्रख्यं कपिर्विश्वम्भराधिपं । सुग्रीवः
भ्रात्रवीद्रामं वालिनोयुधि विक्रमं ॥ १०७ ॥

ज०म० ततइत्यादि । ततः कार्यलोचनान्तरं सुग्रीवोऽब्रवीत् लङि
ब्रुवईट् किमुक्तवान् वालिनोयुधि विक्रमं प्रैर्यमिति प्रधान

कर्म राममित्यकथितं कीदृशं रामं बलिन्दमप्रख्यं विष्णुतुखं
बलिं दमयतीति संज्ञायां भृतृवृजीत्यादिना खच् अमन्नास्य मित्त
हस्रत्वे तथा विश्वं विभर्त्तीति विश्वम्भरा तस्या अधिपं अधिपाती
त्यधिपः आतस्रोपसर्गदति कः ॥ १०० ॥

तत इत्यादि । कार्यासोचनानन्तरं सुयीवः कपिर्यधि संयामे भ०
व लिनोविक्रमं रामं प्राव्रवीत् रामं कीदृशं बलिन्दमप्रख्यं बलिं
दमयतीति बलिन्दमस्त्रिविक्रमस्त्रेण तुख्यं तृभृदरत्यादौ अयन्त
दमोग्रदणं अरिन्दमइत्युदाहरणे कर्मोपपदेन सूचितं केव
लस्य दमेरन्तर्भूतव्यर्थत्वात् सकर्मकत्वमिति केचित् सकर्मको
ऽपि इमिदं श्यतदति गोयीचन्द्रेषोक्त्वा इमिता परिसंघातानिति
निदर्शितं विश्वं विभर्त्तीति विश्वम्भरा पृथ्वी पूर्ववत् खः तस्या
अधिपं स्वामिनं अधिपातीत्यधिपः इजनादिति उः ॥ १०० ॥

वसुन्धरायां कृत्स्नायां नास्ति वालिसमोवसी । इ

दयङ्गममेतत्त्वां व्रवीमि न पराभवं ॥ १०८ ॥

इति खजधिकारः ॥

वसुन्धरायां पूर्ववत् खच् वालिना समोऽन्योवसी ज०म०
बलयुक्तोनास्तीति इदयङ्गमं मम स्वानुभवं व्रवीमि मम स्वानु
भवं हि वस्तु इदयङ्गममित्युच्यते तेन संज्ञायामित्यधिकृत्य
गमश्चेति खच् न पुनस्त्वां पराभवमभिभवं व्रवीमि ॥ १०८ ॥

भ० वक्षित्यादि । कृत्स्नायां समस्तावां वसुधरायां पृथिव्यां
 वालितुस्योबलवान् नास्ति वसु धरतीति तृभृष्टइत्यादिना खः
 एतत्तु हृदयङ्गमं आत्मानुभूतमेव त्वां प्रवीमि हृदयं गच्छतीति
 पूर्ववत् ख. अनुभूतस्यैयं संज्ञा न पुनस्त्वां पराभवं न प्रवीमि
 तस्माद्भवतः पराभवं न त्वां वदामि तेन नास्ति वालिषमांबलीति
 प्रागनुभूतं कथितं न तु त्वत्तोऽधिकोऽयमिति सम्प्रति स्थापितं ।
 इति खप्रधिकारः ॥ १०८ ॥

दूरगैरन्तगैर्वाणैर्भवानत्यन्तगः श्रियः । अपि संक्र
 न्दनस्य स्यात् क्रुद्धः किमुत बालिनः ॥ १०९ ॥

ज०म० एवम्वराक्रमोऽसौ तत्र किं त्वं करिष्यसीत्याह दूरगैरित्या
 दि । यतोभवान् क्रुद्धस्सन् संक्रन्दनस्यापि शक्रस्यापि नन्द्यादि
 भ्यान्यः वाणैः करणभूतैः दूरगैः दूरं गच्छन्तीति अन्तगैः कार्य्य
 समापकैः अन्तात्यन्तेत्यादिना उः श्रियोलक्ष्याः अत्यन्तगः वि
 नाशयिता स्यात् अत्यन्तं पर्य्यवसानं गच्छतीति किं पुनर्वालिनो ल
 क्ष्या अत्यन्त गोभवाम्बिनाशयितेति ॥ १०९ ॥

भ० दूरगैरित्यादि । रामं प्रोत्साहयन्नाह भवान् क्रुद्धः सन् सं
 क्रन्दनस्य दृष्टस्यापि श्रियोलक्ष्यावाणैरन्तगोभवंत् किं पुनर्वा
 लिनः श्रियः सुतरामेतल्लक्ष्यानाशयिता स्यात्वाणैः कीदृशैः
 दूरगैर्दूरपातिभिः अन्तगैः कार्य्यसमापकैः दूरमन्तश्च गच्छ
 तीति हनजनाद्गमादेर्देः इतिगर्भं संक्रन्दितवान् इति नन्द्या
 दित्वादनः ॥ १०९ ॥

वरेण तु मुनेर्व्वाली सञ्जातोदस्युद्धारणे । अवार्य्य
प्रसरः प्रातरुद्यन्निय तमोपहः ॥ ११० ॥

वरेणेत्यादि । मुनेस्तु वरेण दस्युहः दस्युन् ब्रून् बध्नादिति जःम०
आग्निषिद्धनदिति उः अतारणे अवार्य्यप्रसरोऽनभिवनीयगतिः
सञ्जातः कदव तमोपहदव तमोपहः आदित्यः तमोऽपहन्ती
ति अपेक्षेयतमसोरिति उः प्रातः प्रभाते उद्यन् उद्गहन् उत्पू
र्व्वदिणः शतरि द्रुणे यण् अवार्य्यप्रसरस्तद्वदसावपि सर्व्व वाक्यं
सावधारणं भवतीति प्रातरप्युद्यन्नवार्य्यप्रसरएवेति तेन सर्व्वका
ले अस्यावार्य्यप्रसरत्वं सिद्धं नतु प्रातरेवाद्यन्नवार्य्यप्रसरदिति
॥ ११० ॥

वरेणेत्यादि । रामस्याध्ववसायं जिज्ञासुः पुनरपि वास्त्विवि भ०
क्रममाह मुनेर्व्वरेण तु दस्युहः सवाली रणेऽवार्य्यप्रसरः संजातः
काले उद्यन् तमोपहः सूर्य्यद्वव दस्युन् ब्रून् हन्तीति हनजना
दिति उः हन्तेराग्निषिद्धनदिति परे तन्मते वाली दस्युन् बध्नादिति
मुनेर्व्वरेण अवार्य्यप्रसरोजातः स्वमते आग्नीर्दर्थानुक्तौ न क्षतिः
वरेण दस्युहन्तृत्वे आग्नीर्गन्धतएव अवार्य्योऽखण्डनीयः प्रसरो
गतिर्यस्य सतथा सृगतौ अनि रूपं उत्पूर्व्वस्थिणः शतरि उद्यन्
तमोऽपहन्तीति पूर्व्ववत् उः तमःक्षेत्रार्थेभ्योऽपपूर्व्वहन्तेर्ददिति
परः ॥ ११० ॥

अतिप्रियत्वान्न हि मे कातरं प्रतिपद्यते । चेतो
 बालिवधं राम क्लेशापहमुपस्थितं ॥ १११ ॥

इति डाधिकारः ॥

अ०म० अतोत्यादि । हे राम मदीयं चेतोबालिवधं कर्माभूतमुपस्थितं
 प्राप्तं न हि प्रतिपद्यते नैव प्रत्येति यस्मात्कातरं दुःखानां बालि
 नोऽतिबलयुक्तत्वात् कीदृशं बधं क्लेशापहं दुःखस्यान्मूलकं पूर्यते
 अतिप्रियत्वाद्बालिवधस्य यस्य हि यत्प्रियं तत्सिद्धमपि अस्मिन् न
 प्रत्येति ॥ १११ ॥

भ० अतोत्यादि । हे राम बालिवधस्यातिप्रियत्वात् मे मम चेतो
 बालिवधमुपस्थितमुपपन्नमपि न प्रतिपद्यते न प्रत्येति यतः कातरं
 बालिभयाद्वाकुलं उपस्थितेऽपि प्रिये कातरस्य प्रतीतिर्नास्तीति
 भावः बालिवधं कीदृशं क्लेशापहं दुःखस्यान्मूलकं अतएवास्या
 तिप्रियत्वं क्लेशमपहन्तीति पूर्ववत् उः ॥ १११ ॥

शीर्षघातिनमायातमरीणां त्वां विलोकयन् । पति
 म्नीलक्षणोपेतां मन्येऽहं बालिनः श्रियं ॥ ११२ ॥

अ०भ० उपस्थितोऽस्य बधदति कथं ज्ञायतइत्याह शीर्षेत्यादि ।
 अरोणां शीर्षघातिनं कुमारशीर्षयोर्षिनिः निपातनात् शिरसः
 शीर्षभावः आयाक्तं विलोकयन् बालिनः श्रियं पतिम्नीलक्षणेपे
 तामहं मन्ये पतिं हन्ति यस्मिन्नेतेनापेतामिवेतोवार्थोऽत्र द्रष्ट
 व्यः अमनुष्यकर्तृकेति टक् गमहनेत्युपधासौपः शोहर्करिति
 कुलं ॥ ११२ ॥

शीर्षेत्यादि । वालिवधस्योपस्थितत्वं दर्शयन्नाह आगतं त्वां भ०
 विलोकयन्नहं वालिनः त्रियं पतिपन्नलक्ष्योपेतां मन्ये त्रियो
 वालिपत्नीत्वेन निरूपणात् पतिहन्तृचिह्नयुक्तत्वात् वालिवधो ●
 गम्यते पतिं हन्तीति हनचरगष्टक् हनगमित्युङ्लोपः हनोक्तो
 प्नः अमनुष्यकर्तृकाद्गन्तेष्टगिति परः त्वां किम्भूतं अरीषां शीर्ष
 घातिनं शिरश्चेदिनं यहादित्वालिन् कुमारशीर्षाभ्यांहन्तेषिं
 त्रिति परः उत्प्रेक्षाव्यञ्जकोऽत्र मन्येशब्दः अन्यथास्थितस्यान्यथा
 कथनात् ॥ ११२ ॥

शत्रुघ्नान्युधि हस्तिघ्नो गिरीन् क्षिप्यन्नकृत्रिमान् । शि
 ल्पिभिः पाण्डिचैः क्रुद्धस्त्वया जय्योऽभ्युपायवान् ॥ ११३ ॥

शत्रुघ्नानित्यादि । किंच युधि संग्रामे वाली त्वया जय्यः शक्यो ज०म०
 जेतुं यदि युद्धदक्षाणां शक्तिर्दृष्टा ताञ्च द्रष्टुमिच्छामीति वक्ष्यमा
 णाभिप्रायः चय्यजय्यौ शक्यार्थद्वयार्थादेवनिपातनं कीदृशः अभ्यु
 पायवान् युद्धोपाययुक्तः किं कुर्वन् क्रुद्धः क्षिप्यन् गिरीन् दिवादि
 त्वाच्छत्रम् अकृत्रिमान् देवनिर्मितान् शत्रुघ्नान् शत्रून् हन्तीति
 अमनुष्येति टक् हस्तिघ्न इव हस्तिघ्नः हन्तुं शक्तः शक्यौ हस्तिकपा
 टयोरिति सूत्रस्य मनुष्यकर्तृकार्थारम्भकत्वात् वाली चामनुष्यः
 शिल्पिभिर्युद्धकुशलैः वानरैः सह क्षिप्यन् सहार्थस्य गम्यमा
 नत्वात् सहयोगे ततोया पाण्डिचैः पाण्डिवादकैः ते हि हस्तियुद्धे
 ऽन्यस्य वाद्यस्यासम्भवात् हस्तिमुखमेव वादयित्वा गिरीन् प्रहर
 णान् क्षिप्यन्ति पाण्डिताड्यैः शिल्पिमीति कर्त्तरि निपातनं
 ॥ ११३ ॥

५० शत्रुघ्नानित्यादि । प्रत्ययजनककर्षद्वारा रामविक्रमं ज्ञातु
 मिच्छन् महतामयतः साक्षात् स्वाभिप्रायकथनायुक्तत्वात् क्लेशेन
 रामं सुवन्नेवाह ईदृशोऽपि वाली तथा जय्यः जेतुं शक्यः पश्चा
 वद्येत्यादिना निपातः कीदृशः अभ्युपायवान् युद्धोपाययुक्तः
 क्रुध्यन् सन् गिरीन् क्षिप्यन् क्षिप्यैानु मुदि कीदृशान् अक्षिप्तमान्
 देवनिर्मितान् एतेन स्वभावसिद्धमुच्छ्रितत्वं सूचितं शत्रुघ्नान् क्षिप्य
 माणागिरयः शत्रुं घ्नन्ति शत्रुं हन्तुं गिरीन् क्षिपतीति भावः पति
 घ्नवत् टक् पुनः कीदृशः हस्तिघ्नः हस्तिनं हन्तीति पूर्ववत् टक्
 हस्तिकपाटाभ्यां हन्तेः शक्यौ टगिति परः तेन हस्तिनं हन्तुं शक्य
 इत्यर्थः स्वमते अर्थादेव शक्तिर्गम्यते शिल्पिभिर्युद्धकुशलैर्वानरै
 रूपलक्षितः पाण्डिषैः पाणिवाद्कैः युद्धे तेषां वाद्यान्तराभावात्
 हर्षेण हस्तयुगमेव वादयन्ति विशेषणं तृतीया शिल्पिभिः सह
 गिरीन् क्षिप्यन् इति वा सम्बन्धः एतेन तत्सदृशान्तत्वात्वात् अपि
 सन्तीति सूचितं पाणिभ्यां पाणी हन्तीति पाण्डिषानिपातनात्
 ॥ ११३ ॥

आढ्यङ्करणविक्रान्तेमहिषस्य सुरद्विपः । प्रियङ्क
 रणमिन्द्रस्य दुष्करं कृतवान् बधं ॥ ११४ ॥

५० आढ्य । अनाढ्यमाढ्यं करोत्यनेनेति आढ्यसुभगेत्यादिना
 करणं ख्युन् आढ्यङ्करणं विक्रान्तं यस्य वालिनः अनाढ्यः सन्
 विक्रान्तेमाढ्याभूत इत्यर्थः महिषस्य सुरद्विषादुन्मुभर्बधं मरणं
 यः कृतवान् दुष्करं कृतमाढ्यं प्रियङ्करणमिन्द्रस्य तुष्टिकरं अपि
 यं प्रियङ्करोत्यनेनेति पूर्ववत् ख्युन् ॥ ११४ ॥

आद्यमित्यादि । किञ्च वाली युधि महिषस्य देवञ्चोर्ध्वं भ०
 कृतवान् कीदृशः अनाद्यआद्यः क्रियते येन तादृशं विक्रान्तं
 विक्रमोयस्य सतथा अनाद्यः सन्नपि विक्रमेणाद्योभूतइत्यर्थः नग्न
 पलितेत्यादिना खनट् कीदृशं इन्द्रस्य प्रियहरणं प्रीहृ-प्रीतौ
 कृगृह्णाप्रीति कप्रत्यये प्रियः प्रीतिमान् महिषभयेन प्रागप्रियः
 प्रियः क्रियते अनेनेति पूर्ववत् खनट् प्रीतिजनकमित्यर्थः यदा
 इन्द्रोलोकानामप्रियआसीत् अत्रुवधाच्चमलात् पुत्रकृतत्रुव
 धेन तु प्रियः क्रियतइत्यर्थः यतो दुष्करं छद्मसाध्यं एतेन इन्द्रा
 दप्यधिकोऽयं बलीति सूचितं ॥ ११४ ॥

प्रियभावुकतां यातस्तं क्षिपन् योजनं मृतं । स्वर्गे
 प्रियभविष्णुस्य कृत्स्नं शक्तोऽप्यबाधयन् ॥ ११५ ॥

प्रियमित्यादि । तमेवं सुरद्विषं मृतं पादाङ्गुष्ठेन योजनमध्वानं ज०
 क्षिपन् क्षिपेसौदादिकस्योभयपदिनोरूपं प्रियभावुकतां यातस्त
 या स्वर्गे प्रियभविष्णुआसीत् कर्त्तरिभुवइत्यनेनाद्यादिषूपपदेषु
 विष्णुचक्षुकजौ शक्तोऽपि समर्थोऽपि कृत्स्नं लोकमित्यर्थात् अवा
 धयन् अपीडयन् बधसंयमनइति चौरादिकः तस्य अतरि रूपं
 सर्वदृशस्त्वया शक्योजितुं यदि तदस्त्राणां सामर्थ्यं दृष्टमित्यभिप्रा
 येणात्रवीत् सुपीवः ॥ ११५ ॥

प्रियमित्यादि । तं मृतं महिषं पदाङ्गुष्ठेन योजनं अध्वानं भ०
 क्षिपन् प्रेरयन् प्रियभावुकतां प्राप्तः प्राक् अस्त्राप्रियआसीत्
 दुष्टवधात् तस्यापि प्रियभावं प्राप्तः बाधितुं शक्तः समर्थोऽपि

कृत्स्नं लोकां अबाधयन् अपीडयन् स्वर्गस्य प्रियभाषीत् तस्यापि
प्रियोभूतः भुवोर्घेष्विषुषुकजाविति स्वर्गे खिण्णुरतुकजौ बधक्
बन्धं किन्वाचुरादिः योजनघन्देनाच योजनान्तरितदेशोलस्य
ते सदाध्वादिव्याप्ताविति योजनात् द्वितीया एवं सुयीवः प्राप्र
वीद्राममिति प्रागुक्तेन सम्बन्धः ॥ ११५ ॥

जिज्ञासोः शक्तिमस्त्राणां रामोन्यूनधियः कपेः ।
अभिनत् प्रतिपत्त्यर्थं सप्त व्योमसृष्टस्तूरुन् ॥ ११६ ॥

१० म० रामोऽपि तदभिप्रायं विदन् यत्कृतवान् तदाह । जिज्ञासोरि
त्यादि । अस्त्राणां शराणां शक्तिं जिज्ञासोः ज्ञातुमिहोः कपेः सु
यीवस्य न्यूनधियः स्वल्पबुद्धेः यतः एमाणान्तरेणापरिज्ञानात् प्र
त्यक्षेण ज्ञातुमिहतीति प्रतिपत्त्यर्थं संप्रत्ययार्थं रामः सप्त तूरुन्
तासान् पङ्कजा स्थितान् एकेन शरेणाभिनत् व्योमसृष्टः सृष्टो
ऽनुदके किन् ॥ ११६ ॥

भ० जिज्ञासोरित्यादि । यदि तवास्त्राणां भेदकत्वं दृष्टं स्यात्तदा
त्वया तादृशोवाली जेतुं शक्यतइति सम्भाव्यतइति सुयीवाभिप्रा
यं रामोऽपि ज्ञातवान् यतो न्यूनबुद्धं रत एवास्त्राणां शक्तिं ज्ञातु
मिहोः कपेः सुयीवस्य प्रतिपत्त्यर्थं सम्प्रत्ययार्थं रामः सप्त तासान्
अभिनत् भिदेर्था रूधादित्वात् अन् व्योमसृष्टः अत्युहितानि
त्यर्थः व्योम सृष्टन्तीति चासुचिति किप् उदकवर्षमुपपदात्
सृष्टः क्विविति परः ॥ ११६ ॥

ततोवालिपञ्चौ बध्ये रामत्विग्जितसाध्वसः । अभ्य
भून्निलयं धातुः सुपीवोनिनदन् दधृक् ॥ ११७ ॥

ततइत्यादि । ततस्तदभेदादमन्तरं सुपीवोधातुर्निलयम ज०म
भ्यभूत् अभिभूतवान् कीदृशः दधृक् धृष्टः अलिगित्यादिना निपा
तितं धृषेः किन् दिव्यचनं किन्प्रत्ययस्य कुरिति कुलं खकारः चर्त्तं
ककारः यस्माद्वालिनि पञ्चाविव बध्ये वधाहं रामेण अलिजा
याजकेन जितसाध्वसः अपनीतसाध्वसः तस्माद्दधृक् अतौ यजति
अतुं वा यजति अतुप्रयुक्तो वा यजतीति अतुपूर्वाद्यजेः किन् यजा
दित्वात्संप्रसारणम् इदमृत्तिकशब्दनिर्वचनं रुढितस्तु याजयिष्ट
षु प्राङ्गणेषु किन्प्रत्ययस्य कुः निनदन् किञ्चकिञ्चाशब्दं कुर्वन्
॥ ११७ ॥

ततइत्यादि । प्रत्ययानन्तरं सुपीवोनिनदन् शब्दं कुर्वन् भ०
धातुर्वालिनो निलयं निवासं अभ्यभूत् अभिभूतवान् भूस्वापि
वेति सेर्लुक् वालिनि पञ्चाविव बध्ये सति रामेणैव अलिजा याज
केन जितमपनीतं साध्वसं भयं यस्य येन वा सतथा अतएव द
धृक् धृष्टः अतौ यजतीति चासुसिति किप् यदस्त्रपाद्योरिति जिः
अङ्किति कङ् धृषप्रागल्भेय किपि दधृक् ददृष्णुद्गवागित्यादिना
निपातः अलिजा पशुरपि हन्यतइति भावः ॥ ११७ ॥

गुहायानिरगादाली सिंघोमृगमिव द्युवन् । आ
तरं युष्मियः संख्ये घोषेणापूरयन्दिशः ॥ ११८ ॥

ज०म० गुहायादत्यादि । तस्य ब्रह्माकर्ष्यं गुहायानिरगादानी
निर्गतः इषागा लुक् गतिस्थेति सिचोलुक् भ्रातरं युवन् अभि
गहन् युअभिगमने अस्यादादिकस्य वर्त्तमानसामीप्ये लटः गत
रि उवडादेशे रूपं संख्ये युद्धे भियोयुङ् भीतेर्योक्ता कर्मणि
ष्ठत् भीतिं युञ्जित्यर्थः युजेः पूर्व्वं क्तिन् युजेरसमासइति नुम्
संयोगान्तलोपः क्तिन्प्रत्ययस्य कुः उकारः कः कमिव सिंहोमृग
मिव युवन् घोषेण दिश्रआपूरयन् दिश्रन्ति तादति दिश्रः पूर्व्व
वत् क्तिन् ॥ ११८ ॥ ●

भ० गुहेत्यादि । सुधीवस्य ब्रह्मं श्रुत्वा वाली गुहायाः सकाशात्
निरगात् निर्गतः इषागाव्यां भूस्थापिवदेणइति सेर्लुक् सिंहा
यथा मृगं द्यौति तदत् भ्रातरं युवन् अभिमुख्येन गच्छन् युल
भिसर्पणे भविष्यत्सामीप्ये की अभिधानात् संख्ये युद्धे भियोयुङ्
भयस्य प्रयोक्ता भवप्रदइत्यर्थः युजेः क्तिप् युजिरोऽसेनुन्घा
विति नुप् डित्यादौ युजेःपृथक्यहणात् प्राक्कङ् क्षार्नुः ऊपेञ्जम्
नेरिति ऊः स्यान्तस्य लुप् घोषेण ब्रह्मेन दिश्रआपूरयन् दिश्र
तीति दिक् चासुसिति क्तिप् ॥ ११८ ॥

व्यायच्छमानयोर्मूढोभेदे सदृशयोस्तयोः । वाण
मुद्यतमायंसीदिह्वाकुकुलनन्दनः ॥ ११९ ॥

ज०म० व्यायच्छेत्यादि । तयोर्बालिसुधीवयोर्थायह्मानयोः कल
हायमानयोः सदृशयोः समानयोः भेदे पृथक्के मूढोभ्रान्तः सन्

इत्थाकुकुलनन्दनो रामो वाणमुद्यतं सञ्जीकृतमायंसीत् उपसंहृतवान् समदाकृभ्यायमोयन्वदति तद्वृत्तं भवति अकर्त्रभिप्रायत्वात् तत्र कर्त्रभिप्रायइति वर्त्तते आङ्गेयमहनइत्यनेनापि न स्यात् सकर्मकत्वात् तत्राकर्त्रकादिति वर्त्तते समानपूर्वस्य दृष्टेः समानान्ययोश्चैत्युपसंख्यानान् त्यदादिष्वित्यादिना कञ् दृङ्ङवत्सुचिति समानस्य सभावः ॥ ११८ ॥

व्यायेत्यादि । इत्थाकुकुलनन्दनो रामस्तयोर्वालिमुयीवयो भेदे विवेचने मूढः भ्रान्तः सन् वालिबधाद्गुद्यतं कृतसन्धानमपि वाणं मुयीवबधश्चकृया आयंसीत् संहृतवान् यमरमणमातइति इमस्यै क्रीदृशयोस्तयोः व्यायहमानयोः कलहायमानयोः युध्यमानयोर्वा आत्माङ्गुठादटाचाहनयमइति न मं सदृशयोरारुत्या अन्यान्यं तुल्ययोः मूढत्वे हेतुरयं समानोदृश्यतइति त्यदादिना टक् समानेदं किमदइति समानस्य सादेः ॥ ११८ ॥

चक्षुमूकमगात् क्लान्तः कपिर्मृगसदृग्द्रुतं । किञ्चिन्धाद्रिसदात्यर्थं निष्यिष्टः कोष्णमुच्छसन् ॥ १२० ॥

चक्षुमूकमित्यादि । कपिः सुयीवः किञ्चिन्धाद्रिसदा वालिना किं किं दधातीति किञ्चिन्धा गुहा आतो ऽनुपसर्गेकः पारस्करादिदर्शनात् पूर्वस्य सुडागमोमलोपः षत्वञ्च निपात्यते तदुपलक्षितोऽद्रिः किञ्चिन्धाद्रिः तत्र सीदतीति सत्सूदिषेत्यादिना किप्तेनात्यर्थं निष्यिष्टत्वात् क्लान्तः सन् चक्षुमूकं द्रुतमगात् समानोपपदात् दृष्टेः पूर्ववत्किञ्चिन् कोष्णमीषदुष्णमुच्छसन् कवस्योच्छइति चकारात् कांः कादेः ॥ १२० ॥

भ० ऋष्येत्यादि । कपिः सुग्रीवः किष्किन्धाद्रिसदा वालिना अत्यर्थं निष्पिष्टः पीडितः अतएव क्लान्तः सन् कोष्णं ईषदुष्णं उच्यते सन् द्रुतं शीघ्रं ऋष्यमूकं अगात् गतवान् मृगसदृक् पलायने द्रुतगमनात् मृगतुभ्यः किपि सदृक् सदृशवत् किष्किभिर्भ्यानरं भिरिष्यत इति इन्धेर्ज्यन्तात् घञ्जनट इति अल् निपातनात् किखेः किष्कादेशः किं किं दधातीति किष्किन्धेत्यन्ये किष्किन्धामूद्रुन्धकारवती यकारोपान्नापि किष्किन्धेति श्रीपतिः किष्किन्धा गुहा तदुपलक्षितोऽद्रिसत्त्वं सीदतीति चासुमिति किप् ॥ १२० ॥

कृत्वा वालिद्रुहं रामो मालया सविशेषणं । अङ्गदस्त्रं पुनर्हन्तुं कपिनाङ्गाययद्रणे ॥ १२१ ॥

ज०म० कृत्वेत्यादि । वालिद्रुहं सुग्रीवं वालिनं द्रुहतीति सतिस्वत्यादिना किप् मालया सविशेषणं सचिह्नं कृत्वा भेदपरिज्ञानार्थं रामः अङ्गदस्त्रं वालिनं अङ्गदं सूत इति पूर्ववत्किन् ओस्सुपोतिः यणादेशः तं रणे हन्तुं कपिना सुग्रीवेषाङ्गाययत् अभिभवं कारितवान् ह्यतेर्हेतुमन्त्रिचि शाक्येत्यादिना पुक् ॥ १२१ ॥

कृत्वेत्यादि । वालिद्रुहं सुग्रीवं वालिभेदज्ञानाय मालया सविशेषणं सचिह्नं कृत्वा रामोऽङ्गदस्त्रं वालिनं रणे हन्तुं कपिना सुग्रीवेषणं पुनराङ्गाययत् आङ्गानमकारयत् घोऽञ्जौऽरित्यादौ अखादने क्रन्दायश्चक्रादेति वर्जनात् व्यन्नास्य कर्तुः कर्षेर्न कर्षत्वं शाक्याभाकेत्यादिना यन् अङ्गदं सूते जनयतीति चासुमित्यादिना किप् कव्याद्यनेकाच इति वत्वं वालिने द्रुहतीति पश्यवत् किप् ॥ १२१ ॥

तयोर्व्यानरसेमान्योः संप्रहारे तनुच्छिदं । वान्नि
नोदूरभाग्रामोवाणं प्राणादमत्यजत् ॥ १२२ ॥

तयोरित्यादि । वानरसेमान्योः वानरस्वामिनोः एरनेका च ज०भ०
इति यष् संप्रहारे युद्धे प्रवृत्ते रामोवाणमत्यजत् वालिनस्तनु
च्छिदं तनुं शरीरं क्षिनन्तीति पूर्व्ववत् किप् छेपेति तुक् प्राणादं प्रा
णापहारिणं प्राणान्तीति प्राणादं अदानमइति चिट् दूरभाक्
दूरभवस्थितोरामोदूरं भजतइति भजोष्णिः ॥ १२२ ॥

तयोरित्यादि । तयोर्व्यानरसेनानामीश्वरयोः संप्रहारे युद्धे भ०
प्रवृत्ते सति दूरभाक् दूरदेशस्थितोरामोवालिनस्तनुच्छिदं
अतएव प्राणादं प्राणभक्षकं वाणं अत्यजत् क्षिप्रवान् सेनां नयति
तनुं शरीरं क्षिनन्ति प्राणान्तीति च त्रासुचिति कप् अन्तेरगन्त
त्वात् किविति परः दूरं भजतइति ढाङ्गजसहवहोविण् ॥ १२२ ॥

वालिनं पतितं दृष्ट्वा वानरारिपुघातिनं । बान्ध
वाक्रोशिनोभेजुरनाथाः ककुभोदश ॥ १२३ ॥

वालिनमित्यादि । रिपुघातिनं रिपून् हन्तुं शीलमस्येति सुष्य ण०भ०
जातौ णिनिः तं वालिनं पतितं दृष्ट्वा वानरादश ककुभोदश
दिशोभेजुः अनाथाः सन्तः स्वामिनो हतत्वात् बान्धवक्रोशिनोवा
न्भवादव क्रोशन्तीति कर्त्तर्युपमानइति णिनिः ॥ १२३ ॥

वालिनमित्यादि । वालिनं पतितं दृष्ट्वा वानरादश ककुभो भ०
दिशोभेजुः पलायिताइत्यर्थः रिपुघातिनं विपुं हन्तीति यहादि

त्वाङ्घ्रिन् बान्धवाक्रोशिनः बान्धववत् आक्रोशन्तः क्रन्दन्तः कर्त्त
रूपमानेणित्ति परः स्वमतं यद्वादित्वाङ्घ्रिन् इवार्थस्य गम्य
मानत्वं अनाथाः वालिनाश्रेण स्वामिरहिताः ॥ १२३ ॥

धिग्दाशरथिमित्यूचुर्मुनयो वनवर्त्तिनः । उपेयु
र्मधुपायिन्यः क्रोशन्त्यस्तं कपिस्त्रियः ॥ १२४ ॥

ज०म० धिग्दाशरथिमित्यादि । येषां सत्यन्यस्थाने वृत्तौ च वमएव
वर्त्तितुं शास्त्रतो नियमः ते वनवर्त्तिनो मुनयः व्रतइति णिनिः
धिगिमं दाशरथिमित्यूचुः उक्तवन्तः धीमानपराधेऽपि वालिनो
दृशं हतमिति कपिस्त्रियश्च वालिनमुपेयुः मधुपायिन्यः आभी
दृष्टेन मधु पिवन्त्यः वज्रलमाभीदृष्टेइति णिनिः क्रोशन्त्याहा
नाद्येति रुदन्यः ॥ १२४ ॥

भ० धिगित्यादि । दाशरथिं रामं धिगिति वनवर्त्तिनो मुनय ऊचुः
महतामन्यासकृषातिलकौचित्यात् धिक्कमयेत्यादिना दाश
रथेर्द्वितीया वने वर्त्तन्तइति यद्वादित्वात् णिन् कपिस्त्रियः क्रोश
न्त्या हा नाद्येति क्रन्दन्त्यस्तं वालिनं उपेयुरूपगताः उपपूर्व्वख्येण
छ्याउमि रूपं मधुपायिन्यः मधूनि पीतवत्यः यद्वादित्वात् णिन्
यन्ञ्जित्कृदिति यन् परमतं तु आभीदृष्टं तु णिन् पुनःपुनर्मधु
पिबन्ति श्चेत्यर्थः आभीदृष्टार्थस्य णिनोक्तत्वात् न द्विलं स्वमतेऽप्य
भिधानादेव ॥ १२४ ॥

राममुच्चैरुपालम्ब्य प्रहृष्टमानी कपिप्रभुः । व्रणवेदन
या ग्लायन् साधुमन्यमसाधुवत् ॥ १२५ ॥

राममित्यादि । कपिप्रभुर्वाली राममुच्चैर्महताशब्देनोपालभ्य ज०म०
 उपालभवान् लभिरात्मनेपद्यनिट् तस्य लुङ् अलोऽलोति सिचो
 लोपः अससचोर्धोधः असाञ्चञ्चि शूरमानी शूरमात्मानं
 मन्यमानः आत्ममानेखस्येति चकाराणिनिः व्रणवेदनया ग्लायन्
 ग्लानिमुपगच्छन् साधुमन्यं साधुमात्मानं मन्यमानं रामं तेनैव
 खञ् तस्मिन् सार्वधातुके परतोदिवादित्वाच्छन् पूर्वपदस्य मुम्
 असाधुवदसाधुमिव असाधुना तुल्यं वर्त्तते इति वर्ततः ॥ १२५ ॥

राममित्यादि । व्रणवेदनया ग्लायन् कपिप्रभुर्वाली उच्चैः भ०
 शब्देन राममुपालभ्य निन्दितवान् लभेस्त्वनि असखाञ्छसीति
 सेर्लोपः ढभात्तथोरिति तस्य धः अप्ससोरिति भस्य वः शूर
 मानी आत्मानं शूरमन्यमानः अभिधानात् मन्यतेरात्मनोम
 नने णिन् यद्वा शूरसम्बन्धिमानोविद्यतेऽस्येति नैकाजादिति
 इन् वीराभिमानवानित्यर्थः शूरसाधौ मानी चेति वा रामं
 कीदृशं साधुमन्यं साधुमात्मानं मन्यमानं भाटवधुहरणेनेषि
 तस्य दण्डस्यैव करणात् मन्यात्सार्थे इति खञ् चित्वाद्रत्वे दिवा
 दित्वात् श्यन् खित्यञ्जिति मन् असाधुवत् असाधुना तुल्यं असा
 चात् हननात् चत्साम्यइति चत् असाधुं यथा निन्दति तद्योपा
 लभ्येति वा ॥ १२५ ॥

मृपासि त्वं इविर्याजी राघवच्छद्मतापसः । अन्य
 व्यासक्तघातित्वाद्ब्रह्मघ्नां पापसन्निहतः ॥ १२६ ॥

ज०म० मृषामीत्यादि । हे राघव त्वं हृद्गना तापसः सत्त्वं मृषैव मिथैव हविर्याजी हविषा करणेनेष्टवानसि न लोकप्राप्तभयदत्यभिप्रायः करणेयजदति भूते णिनिः इतःप्रभृति भूतदत्यधिक्रियते यतो ब्रह्मघ्नां पापसंमितः ब्रह्म हतवन्तदति ब्रह्मेत्यादिना किप् तेषां पापेन तुल्यः कुतः अन्यव्यासकघातित्वात् अन्यस्मिन् सुयीवे व्यासकं मां हतवान् कर्मणिहनदति णिनिः तत्र कुत्सितग्रहणं कर्त्तव्यमित्युक्तं यदि सुयीवेण विरोधः किं तवायातमिति कुत्सितहननं ॥ १२६ ॥

भ० मृषेत्यादि । हे राघव त्वं हविर्याजी मृषा स्वर्गादिफलावाप्तये हविषा करणेन दृष्टवानिति मिथ्या गहादित्वात् णिन् करणाद्यजोभूतेणित्ति परः स्वमते करणादिर्भूतकालञ्च विशेषानुक्तेरर्थाद्गम्यते यतश्हृद्गना तापसः तपस्वी न तु वस्तुतः अन्यव्यासकघातित्वात् ब्रह्मघ्नां ब्रह्माणं हतवतां पापसंमितः पापेन संमितस्तुल्यः तुल्यपापाश्रयत्वात् पुरुषोऽपि तुल्यदत्युच्यते पापेन करणभूतेन ब्रह्मघ्नां तुल्यदत्यन्वयः अन्यस्मिन् सुयीवे व्यासकं हतवानिति गहादित्वाच्चिन् कर्मणाहनःकुत्सायामिति परः हनस्तद् स्वर्गाद्योञ्जितित्तेति घः ततस्त्वतोभावदति त्वं ब्रह्माणं हतवानिति वासुसिति किप् ब्रह्मभूणवृत्राद्भूतोभूतदति परः स्वमते अविशेषात् कालत्रयं प्राप्तमत्रातीतविवक्षा सदानोऽस्तोपदत्यकारलोपे हनोक्ताप्रः ॥ १२६ ॥

पापकृत्सुकृतां मध्ये राज्ञः पुण्यकृतः सुतः । मामपापं दुराचार किं निहत्याभिधास्यसि ॥ १२७ ॥

तदेव दशरथस्याह पापेत्यादि । हे दुराचार मामपापं निहत्य ज०म०
पापकृत् कृतकिल्बिषः राशोदशरथस्य पुण्यकृतः सुतः सुकृतां
मध्ये किमभिधास्यसि वक्ष्यसि किं ज्ञेये न किञ्चिदभिधातव्यमस्ती
तिभावः सर्व्वच सुकर्म्मपापेत्यादिना क्विप् ॥ १२७ ॥

पापेत्यादिं । हे दुराचार अपापं मां निहत्य सुकृतां शोभन भ०
क्रियावतां मध्ये किमभिधास्यसि किं वक्ष्यसि यतस्त्वं पुण्यकृतो
दशरथस्य सुतः पुत्रोऽपि भूत्वा पापकृत् पापं सुष्ठु पुण्यञ्च कृतवा
नसि आसुसित्यादिना क्विप् पुण्यादेः कर्म्मणः सोऽयकृत्तः कर्त्तरि
भूतइति परः स्वमतेऽविशेषात् सर्व्वं विवक्षितं ॥ १२७ ॥

अग्निचित्सोमसुद्राजा रथचक्रचिदादिषु । अनले
ष्विष्टवान् कस्मान्न त्वयापेक्षितः पिता ॥ १२८ ॥

अग्निचिदित्यादि । कस्मात्त्वया पिता नापेक्षितः नानुवृत्तः येनैवं ज०म०
कृतवानसीति कीदृशः अग्निचित् आहिताग्निः अग्निं चितवानिति
अग्नौचेरिति क्विप् सोमसुत् सोमं सुतवान् सोमयाजी सोमसुज
इति क्विप् अनलेषु अग्निषु इष्टवान् रथचक्रचिदादिषु रथचक्र
वक्षीयतइति कर्म्मण्य्याख्यायामिति क्विप् आदिशब्दाद्येनचि
दादिग्रहणं अग्न्यर्थोऽहि तदाकारइष्टकाचयइत्युच्यते तद्वा
रेणाग्निरपि ॥ १२८ ॥

अग्नीत्यादि । कथं त्वया पिता दशरथोराजा नापेक्षितः न भ०
चिन्तितः नानुवृत्तोवा येनैवं कृतमिति भावः अग्निचित् आहि
ताग्निः सोमसुत् सोमयाजी रथचक्रचिदादिषु अग्निविशेषेषु

दृष्टवान् कृतघ्नः अग्निं पितृवान् मीमं सुतवान् रथचक्रवची
 यत्ने इति च चासुसित्यादिना क्षिप् रथचक्रचिदादिस्वित्यादि
 शब्दात् श्येनचिदादिष्वपि अग्न्यर्थो रथचक्रासाकारदृष्टकार
 चनाविशेषः क्रियते तद्वारेणाग्निरपि रथचक्रचिदादितथाव्य
 पदिश्यते दृष्टवानिति यजेः ऋवत्सुः यदृष्टपाद्योरिति जिः
 ॥ १२८ ॥

मांसविक्रयिणः कर्म व्याधस्यापि विगर्हितं । मां
 घ्नता भवताकारि निःशङ्कं पापदृश्याना ॥ १२९ ॥

ज०म० मांसेत्यादि । मांसविक्रयिणः कुम्भितकर्मकारिणो व्याधस्यापि
 विगर्हितं निन्दितं कर्मणोनिर्विक्रियइति इनिः तत्र कुम्भितपद्व्यं
 कर्त्तव्यमित्युक्तं निरुष्टकर्मकरणेनेति यद्भवता पापदृश्याना पापं
 दृष्टवता दृशः कनिप् नसंयागादमन्तादिति अन्नोपप्रतिषेधः
 कर्म अकारि कृतं कर्मणि लुङ् निःशङ्कं शङ्कं त्यक्त्वा किं कुम्भ
 ता मां घ्नता मारयता हन्तः शतरि गमहनेत्युपधास्तापः होह
 न्तेरिति कुम्भं ॥ १२९ ॥

भ० मांसेत्यादि । मांसविक्रयिणोव्याधस्यापि यदिगर्हितं कर्म
 तत्त्वया मां घ्नता निःशङ्कं शङ्कं त्यक्त्वा कृतं पापदृश्याना पापं दृष्ट
 वतापि पापानभिज्ञेन मांसापजीविना व्याधेनापि अन्यासकस्य
 निष्प्रयोजनत्वाद्दानरस्य च हननं निन्द्यते भवता तु पापं जान
 तापि तत्कृतमिति भावः व्याधस्येति कर्त्तरि सम्बन्धविवक्षा यद्वा
 व्याधस्यापीदृशं कर्म लोकोक्तिशेषेण निन्दितमित्यर्थः मांसविक्रयो

ऽस्यास्तीति नैकाजादिति इन् विक्रीणातेर्भूते कुत्सायामिति परः
तत्र साधु अत्र साधस्य मांसविक्रयणे कुत्साया अभावात् दृष्टेस्ता
सुमित्यादिना कनिप् ॥ १२९ ॥

बुद्धिपूर्वं भ्रुवन्न त्वा राजकृत्वा पिता खलं । सह
युधानमन्येन योऽहिनीमामनागसं ॥ १३० ॥

बुद्धिपूर्वमित्यादि । तत्पिता त्वां खलं असाधुचरितं भ्रुवन् ज०म
गच्छन् भ्रुगतिस्त्रैर्यथोरिति रुदादौ पथते तस्य गतौ ज्ञानार्थं
वर्त्तमानस्य शतरि विकरणलोपे उवज्रादेरे रूपं यन्न राज
कृत्वा कस्य तवेत्यर्थात् राजनियुधकृत् इति कनिप् तत्तस्य बुद्धि
पूर्वं भ्रुवमवश्यं तस्येति व्याख्याने कृत्प्रयोगे कर्मणि षष्ठ्या भवितव्यं
यस्त्वं मामनागसमपापमन्येन सह युधानं अन्येन सुग्रीवेण सह
योद्धुं प्रवृत्तं सहेचेति कनिप् अहिजः हिंसितवान् हिंसेर्लङि
मध्यमपुरुषैकवचने अमि आश्रलोपे हल्ङ्यादिलोपे हत्वे च
रूपं ॥ १३० ॥

बुद्धीत्यादि । खलं दुष्टचरितं त्वां पिता दशरथोयन्न राज भ०
कृत्वा राजानं न कृतवान् तद्बुद्धिपूर्वं खलत्विज्ञानपूर्वकमेव भ्रुवं
निश्चितं त्रासुमित्यादिना कृत्ः कनिप् खल्यतन्पिति दीचोषीना
मित्यादिना त्वादेशः कचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽपि प्रवर्त्तत
इति न्यायात् ढघेकृतीत्यस्य विषयेऽपि कर्मक्रियेत्यादिना द्विती
या केचित्तु भुञ्जिस्त्रैर्ये इत्यस्य शतरि भ्रुवन् धातूनामनेकार्थत्वात्
ज्ञानार्थः पिता त्वा खलं भ्रुवन् यन्न राजकृत्वा अर्थात्तव तद्बुद्धि

पूर्वमित्याहुः अन्ये तु इति निषेधे आशब्दः स्मरणे पीडायां वा
 राजहत्वेत्यत्र तवेत्यर्थाङ्गम्यते नञः प्रक्षेपात् अखलमिति मामि
 त्यस्य वक्ष्यमाणस्य विशेषणमित्याहुः खलत्वमाह यस्त्वं मां अहि
 ना हतवान् कीदृशं अन्येन सुयीवेण सह युध्वांनं योद्धुं प्रवृत्तं
 युधेः पूर्ववत् कनिष् अनागसं अनपराधं अहिनइति द्विसिद्धिं
 सायां घ्याः सिप् रुधादित्वात् अन् ननोनलोप्यइति इदनुबन्ध
 जन्यनकारस्य लोपः हसङ्गादिसेरिति सेर्लोपः ॥ १२० ॥

पञ्च पञ्चनखाभक्ष्या ये प्रोक्ताः कृतजैर्द्विजैः । कौ
 शल्याज शशादीनां तेषां नैकोऽप्यहं कपिः ॥ १२१ ॥

ज० म० मांसार्थं हतइति चेदाह पञ्चपञ्चेत्यादि । हे कौशल्याज कौ
 शल्याजात सप्तम्यां जनेडः ये पञ्च पञ्चनखाः शशकः शशकी
 गोधा खड्गी कूर्मश्च पञ्चमइति कृतजैः कृतयुगजातैः सप्तम्यां
 जनेडः द्विजैर्द्विजातैः अन्येष्वपि दृश्यतइति उः सप्तम्यामित्युपल
 क्षणं असप्तम्यामपि दृश्यते भक्ष्याः भक्षणीयाः प्रोक्ताः तेषामहमे
 कोऽपि न भाविता अहं कपिः तत्किमिति हतोऽहं त्वयेति ॥ १२१ ॥

भ० पञ्चेत्यादि । राजभिर्मांसाय मृगाहन्यक्तइति समानं
 निराकुर्वन्नाह हे कौशल्याज ये पञ्चनखाः पञ्च शशकः शशकी
 गोधा खड्गी कूर्मश्च पञ्चमइत्यादिवाक्येन कृतजैः सत्ययुगजातै
 द्विजैर्महर्षिभिर्भक्षणयोग्याः प्रोक्ताः कथिताः तेषां शशादीनां
 मध्ये अहं नैकोऽपि यतः कपिरहं अतोऽभक्ष्यत्वान्मम बधोव्यर्थएव
 कौशल्यायाः सकाशाज्जातः कृतो जातः द्विजातइति च हनजना
 इति उः पैटकधर्मायाहितया कुत्सार्थं मातुरत्कीर्त्तनं ॥ १२१ ॥

कथं दुष्टः स्वयं धर्मो प्रजास्त्वं पालयिष्यसि । आ
त्मानुजस्य जिह्वेषि सौमित्रेस्त्वं कथन्न वा ॥ १३२ ॥

कथमित्यादि । स्वयमात्मना धर्मो दुष्टः दुम्यः सन् अपदुः ज०म
सुषुस्यदत्तौणादिकः कुप्रत्ययः कथं प्रजाः पालयिष्यसि नैवेति
भावः उपसर्गे च संज्ञायामिति जनेर्डः कथं वा सौमित्रेर्भातुरा
त्मानुजस्य कनीयसः आत्मानमनुजात इत्यनौ कर्मणि इति उः
न जिह्वेषि न लञ्जसे ॥ १३२ ॥

कथमित्यादि । त्वं कथं प्रजाः पालयिष्यसि अपि तु नैवेति भ०
भावः यतः स्वयमात्मनो धर्मो दुःस्यः दुःखेन तिष्ठतीति हनजना
दिति उः दुष्टुरिति पाठे औणादिकः कुप्रत्ययः षत्वञ्चाभिधानात्
प्रजायन्तइति प्रजालोकाः पूर्व्वेण उः स्त्रीत्वं संज्ञा चाभिधानात्
आत्मानुजस्य सौमित्रेः कथं न वा जिह्वेषि न लञ्जसे आत्मानम
नुजातइति पूर्व्ववत् उः ॥ १३२ ॥

मन्ये किञ्चमहं ब्रह्मं त्वामक्षत्रियजे रणे । लक्ष्मणा
धिज दुर्वृत्तं प्रयुक्तमनुजेन नः ॥ १३३ ॥

मन्यइत्यादि । किञ्चं त्वामहं कुतोऽपि जातं न राजजातं मन्ये ज०म०
पञ्चम्यामजाताविति उः ब्रह्मं मारयन्तं अक्षत्रियजे रणे क्षत्रिया
इजाते हे लक्ष्मणाधिज लक्ष्मणायज नोऽस्माकमनुजेन भ्रात्रा प्र
युक्तं जातावपि दृश्यते अक्षत्रियजइति उपसर्गे च संज्ञायामित्यु
क्तं असंज्ञायामपि दृश्यते लक्ष्मणाधिजइति अनौकर्मणीत्युक्तं
कर्मण्यपि दृश्यते अनुजइति सर्व्वचान्येष्वपि दृश्यतइति उः इत्यु
पपदाधिकारः ॥ १३३ ॥

भ० मन्येदत्यादि । हे लक्ष्मणाधिज हे दुर्दत्त दुश्चरित्र अहं त्वां
 किञ्च कुतोऽपि जातं कुत्सितादा जार्तं मन्ये न तु राज्ञोजातं यतः
 अक्षत्रियजे क्षत्रियादजाते रणे मां प्रन्तं मारयन्तं अस्माकमनु
 जेन कनिष्ठेन सुयोवेण प्रयुक्तं सर्व्वत्र हनजनादिति जनेर्द्धः परे तु
 विशेषसूत्राण्युक्त्वा अन्यत्रापि दृश्यतइत्यनेन तेषां प्रायिकत्वं
 बोधयन्ति तथाहि पञ्चम्यन्नादजातेर्द्धः इत्यस्य किञ्चदत्युदाह
 रणं जातेरपि अक्षत्रियजदत्युदाहृतं उपसर्गात् संज्ञायामि
 त्यस्य प्रजास्त्वं पालयिष्यस्योत्युदाहृतं असंज्ञायामपि अधिज
 इति कर्मणोऽनारित्यस्य आत्मानुजस्य जिह्वेषीत्युदाहरणं अक
 र्मणोऽपि अनुजइति अतएव महाधिया वोपदेवेन विशेषणाक्तः
 ॥ १३३ ॥

प्रत्यूचे वालिनं रामोनाकृतं कृतवानहं । यज्वभिः
 सुत्वभिः पूर्व्वैर्जरङ्गिश्च कपोश्चर ॥ १३४ ॥

ज०म० प्रत्यूचइत्यादि । रामोऽपि वालिनं प्रत्यूचे प्रत्यूक्तवान् किमि
 त्याह हे कपोश्चर पूर्व्वैर्जरङ्गिर्द्धैः जीर्यतेरदन् यज्वभिः याञ्चि
 कैः सुत्वभिः सोमयाजिभिः सुयजोर्द्धनिप् नाकृतं कृतवानहं अपि
 तु कृतमेव कृतवानहं निष्ठेति भृते क्तवत् ॥ १३४ ॥

भ० प्रत्यूचइत्यादि । रामोवालिनां प्रत्यूचे किं प्रत्यूक्तवानित्याह
 हे कपोश्चर यज्वभिर्याञ्चिकैः सुत्वभिः सोमपोतिभिः पूर्व्वैर्जरङ्गि
 र्द्धैर्मांभाहप्रभृतिभिर्यन्न कृतं तदहं न कृतवान् इष्टवानिति

वासुमिति वनिप् सुत्वानिति कनिप् खखतन्पिति जीर्णतोति
शब्दः जीर्णो जीर्णो अरन्पित्यमरः ॥ १३४ ॥

ते हि जालैर्गले पाशैस्तिरश्चामुपसेदुषां । ऊषुषां
परदारैश्च सार्द्धं निधनमैषिषुः ॥ १३५ ॥

तेहीत्यादि । हि यस्मात्ते पूर्ववद्वा जालैर्गले पाशैश्च तिरश्चां मृ ज० म०
गपक्षिमरीमृषाणां तिरोऽश्चतीति षत्वितिगित्यादिना किन् आमि
अचइत्यस्योपः तेषां निधनं विनाशमैषिषुः इष्टवन्तः इषेर्लुङि
रूपं कीदृशं उपसेदुषां समीपमुपगतवतां तेषां समीपवर्तिनाम्
पद्रवकारित्वात् भाषायामिति कसुः परदारैश्च सार्द्धंमूषुषां
उषितवतां पूर्ववत्कसुः वसेर्द्यजादित्वात्संप्रसारणं ॥ १३५ ॥

तेहीत्यादि । पूर्वोक्ते हेतुरयं यस्मात्तेऽपि पूर्वे वद्वास्ति म०
रश्चां पक्षिमृगादीनां जालैर्गले पाशैश्च निधनं ऐषिषुः इच्छन्ति
स न केवलं तिरश्चां परदारैः परस्त्रीभिः सार्द्धं ऊषुषां कृत
निवासानां च परदारैः सह वासमयिमन्त्रोके वृत्त्यति अतएव
वधत्वप्रतिपादकं रूपद्वयमेव त्वय्यास्ति उभयविशेषणमाह उप
सेदुषां समीपमुपगतानां स्ववाच्यस्थितानामपोत्यर्थः केषिन्तु
परदारैः सार्द्धंमूषुषामिति तिरश्चामित्यस्य विशेषणं वधत्वद
र्शनायेत्याहुः तिरोऽश्चतीति क्तिप् सहसन्तिरइति तिर्यादेशः
तिर्य्यंगमुमूयगिति तिरश्चादेशः उपपूर्वसदृशीपमवदिति कसुः
वसेर्द्यजेकाजिति इम् धुर्दिश्यङीति द्वित्वं नृफलेति अतएव षि
श्लोपश्च वसेर्द्यःसेमपीति उः वसेः पूर्ववत् कसुः इम् च यद्य

यहेति खेर्ष्णिः यहस्वपाद्योरिति प्रकृतेर्ष्णिः क्लिसादिति षः दधु
दहायां अन् व्यांसिः अनुस्मिद्धेः भूयोऽम् ॥ १२५ ॥

अहन्तु शूश्रुवान् भ्रात्रा स्त्रियं भुक्तां कनीयसा ।
उपेयिवाननूचानैर्निन्दितस्त्वं लतामृग ॥ १२६ ॥

ज०म० अहमित्यादि । हे लतामृग हे शाखामृग अहं पुनः शूश्रुवान्
श्रुतवान् पूर्ववत्कसुः यदुत भ्रात्रा कनीयसा भुक्तां स्त्रियं त्वमुपे
यिवान् सन् अनूचानैर्वेदविद्भिर्निन्दितस्ततोमे नैव दोषः उपे
यिवाननूचानइति उपेयिवानित्यादिना निपातिता ॥ १२६ ॥

भ० अहमित्यादि । हे लतामृग शाखामृग अहं शूश्रुवान् किं शूश्रु
वानित्याह कनीयसा कनिष्ठं भ्रात्रा सुयीवेष भुक्तां स्त्रियं त्वमु
पेयिवान् उपगताऽसि अतएव अनूचानैर्वेदविद्भिस्त्वं निन्दितः
तेन तव बधे मम दोषानास्तीति भावः शृणोतेरिणश्च पूर्ववत्
कसुः द्वित्वं वमोर्घुंसेकाज्जिणातइमित्यत्र खिषद्वितस्यैकचित्वाग्रहणं
तेन न ओरिम् इणस्तु इमि यिणाऽध्यणाविति यादेशः खेःकि
तिर्घः अनुपूर्वब्रूजः कानः वचाऽरे पूर्ववत् जिः अनूचानः प्रवचने
साङ्गेऽधीतो गुरोश्च यदत्यमरः । लता व्यतिश्रुती पृक्षा शाखा
वक्षी प्रियङ्गुत्विति विश्वः ॥ १२६ ॥

अन्व नैषीत्ततोषाली त्रपावानिव राघवं । न्यक्षि
पञ्चाङ्गदं यत्नात् काकुत्स्थे तनयं प्रियं ॥ १२७ ॥

अन्वेत्यादि । ततो रामवचनादनन्तरं वाली राघवमन्व ज०४
 नैषीत् अनुनीतवान् देव सस्यतां यदजानता मयोक्तमिति नयते
 लुङ्कित्यनेन भूतसामान्ये लुङ् चपावानिव यथा लज्जावान् कश्चि
 दनुनयति तद्वत् अङ्गदञ्च प्रियं तनयं काकुत्स्थे रामे न्यक्षिपत्
 न्यक्षवान् यद्वादादरात् क्षिपेरनद्यतने लङ् लकारप्रत्ययस्या
 तिङ्ङिति प्रतिषेधाम् क्लृप्तञ्चा ॥ १३७ ॥

अन्वेत्यादि । ततो रामवाक्यानन्तरं वाली राघवमन्व नैषीत् भ०
 अनुनीतवान् णीञ्छांसिः नेमेकाजिति इमनिषेधः प्रजवद्देति
 त्रिः चपावानिव वस्तुतोमृगस्य भ्रातृवधृहरणेऽपि चपा नास्ति
 किन्तु यथा लज्जावान् कश्चिदनुनयति तद्वत् अङ्गदनामानं प्रियं
 पुत्रं काकुत्स्थं रामे यद्वात् न्यक्षिपत् समर्पितवान् ॥ १३७ ॥

त्रियमाणः ससुग्रीवं प्रोचे सद्गावमागतः । सन्म
 विध्याव एकस्यामभिजानासि मातरि ॥ १३८ ॥

त्रियेत्यादि । स वाली त्रियमाणः सन् सद्गावं ज्ञाभनभाव ज०भ
 मागतः स सुग्रीवं प्रोचे किमित्याह अभिजानासि स्मरसि एकस्यां
 मातरि सन्मविध्यावः समभवावदत्यस्मिन्नर्थे अभिज्ञावचने
 लुङ्कित्यनद्यतने लृट् अभिजानासीत्यभिज्ञावचनस्योपपदत्वात्
 ॥ १३८ ॥

त्रियेत्यादि । त्रियमाणः सन् सद्गावं प्राप्नोवाली सुग्रीवं प्रोचे भ०
 ब्रूही वचोऽरे मृहीमिति ज्ञानः तौदादिकः शः सद्भिः
 श्रुञ्चोरितोयः किमित्याह एकस्यां मातरि आवां यत्सन्मविध्यावः
 सन्भूतौ तदभिजानासि स्मर्यैस्त्वयदित्त्वतीतदिति भूते तौ ॥ १३८ ॥

अवसाव नगेन्द्रेषु यत्पास्यावोमधूनि च । अभिजानीहि तत्सर्व्वं वन्धूनां समयोच्चयं ॥ १३६ ॥

ख०म० अवेत्यादि । अभिजानीहि स्मर यन्नगेन्द्रेषु अवसाव उषित वन्धूनां अत्राभिज्ञावचनस्य यद्वद्वसहितत्वात् न यदीत्यनेन लटि प्रतिषिद्धे लङ्गेव भवति अत्र वाममात्रं स्मर्यते मधूनि च यत्पास्यावः तत्र पीतवन्धूनां तत्सर्व्वमभिजानीहि अत्र विभाषामा काङ्क्षदति पक्षे लट् साकाङ्क्षता च प्रयोक्तुर्नक्षत्रलक्षणयोः सम्बन्धे तत्र वामालक्षणं पानञ्च लक्ष्यमिति यस्माद्वन्धूनामयमेषमयः कालः ॥ १३६ ॥

भ० अवेत्यादि । नगेन्द्रेषु पर्व्वतश्रेष्ठेषु आवां अवसाव यच्च तत्र मधूनि पास्यावः पीतवन्धूनां तत्सर्व्वं अभिजानीहि स्मर यस्मात् अयं वन्धूनां समयः नेदानीं वरिचिन्ता युक्तं भावः वानकस्मर्य्य इति भूते विभाषया ती वसैनिवासे घी ॥ १३६ ॥

दैवं न विदधे ननं युगपत्सखमावयोः । शश्वद् भूव तदुःस्थं यतो न इतिहाकरोत् ॥ १४० ॥

ज०म० दैवमित्यादि । नूनमवश्यं दैवमावयोः सुखं युगपदेककालं न विदधे न हि विहितवत् परोक्षे लिट् अत्रिन्त्वात्तद् आतोलोपः यतोयस्मात्तत् दैवं शश्वत् नित्यं दुःस्थमनुकूलं नोऽस्माकं बभूव तस्मादितिह एवमकरोत् इदमेवं कृतवान् यद्युगपदावयोः

सुखविधानं तद्दुःखं शश्वदभव हाकरोदिति भूतानद्यतनप
रोचे लिटि प्राप्ते हशश्वतोर्लङ्घेति लङ् चकारात् लिट् तच्च शश्व
कृद्भ्ये उपपदे लिङ्भेवादाहतः न लङ् हशब्दे सङ्घेवन लिङ्पेति
॥ १४० ॥

दैवमित्यादि । नूनं निश्चितं दैवं कर्तृ यगपदेकदा नावयोः भ०
सुखं विदधे चकार धाञ्छ्यां उभ्येचीत्यादिना आलोपः यत
सद्दैवं नोऽस्माकं शश्वन्नित्यं दुःखं प्रतिकूलं बभूव तस्मादिति प्रा
गुक्तं यगपत् सुखाभावं शकरोत् हा विषादे ह पादपूरणे वा
पारम्यर्थप्रसिद्धौ यादैति श्यमितिहाय्यमिति दर्भनात् पारम्य
र्थप्रसिद्धिमकरोदिति केचित् इति लोकापवादागमयोरिति वर्द्ध
मानवचनात् लोकापवादं भ्रातृवध्गमनरूपमकरोदिति केचित्
यत्तदोः परस्परकाङ्क्षया ततदिति गम्यते ॥ १४० ॥

ददौ सदयितां भ्रात्रे मालाञ्चाभ्यां हिरण्मयीं ।
राज्यं सन्दिश्य भोगांश्च ममार व्रणपीडितः ॥ १४१ ॥

ददावित्यादि । सवाली दयितां ताराभ्यां भ्रात्रे सुग्रीवाय ज म०
ददौ मालां चाभ्यां श्रेष्ठां हिरण्मयीं सुवर्णघटितां राज्यं सामा
त्यादिद्रव्यप्रकृतिं सन्दिश्य दत्त्वा भोगांश्च राज्याङ्गानि ममार
व्रणपीडितः तत्रापि परोचे लिट् ॥ १४१ ॥

ददावित्यादि । सवाली भ्रात्रे सुग्रीवाय दयितां स्वप्रियां भ०
हिरण्मयीं स्वर्णमयीं स्वर्णघटितां मालाञ्च ददौ श्रेष्ठा
मित्युभयविशेषणं हिरण्यस्य विकारो हिरण्मय इति निपातनात्

मयट् यलोपश्च ततोराज्यं भागांश्च सन्दिग्धं दत्त्वा व्रणपीडितः
सन् ममार मृतः ॥ १४१ ॥

तस्य निर्व्वर्त्य कर्त्तव्यं सुयीवोराघवाज्ञया । किञ्चिन्
न्याद्रिगुह्यं गन्तुं मनः प्रणिदधे द्रुतं ॥ १४२ ॥

अ०म० तस्यत्यादि । तस्य मृतस्य कर्त्तव्यं पिण्डोदकादिकरणीयं कृत्वा
सुयीवोराघवाज्ञया गृह वर्षासमयमतीत्य शरद्यागमिष्यतीति
आज्ञया किञ्चिन्न्याद्रिगुह्यं गन्तुं मनः प्रणिदधे कृतवान् अत्र
पि परोक्षे लिट् ॥ १४२ ॥

भ० तस्येत्यादि । तस्य मृतस्य वालिनः कर्त्तव्यं कर्त्तुमुचितं पिण्डो
दकदानादि निर्व्वर्त्य अङ्गद्वारा स्वयञ्च यथायाग्यं निष्पाद्य
राघवस्याज्ञया किञ्चिन्न्यानास्त्रीमद्रिगुह्यं द्रुतं शीघ्रं गन्तुं मनः
प्रणिदधे चकार धात्रठी पास्यन्नाण इति एत्वं किञ्चिन्न्याद्रिगु
हेति रुमेन्पर्व्वतादिवत् एकार्थत्वे कर्त्तव्येणार्थः ॥ १४२ ॥

नामग्राहं कपिभिरशनैः स्तूयमानः समन्तादन्व
ग्भावं रघुवृषभयोर्व्वानरेन्द्रोविराजन् । अभ्यर्णोऽम्भः
पतनसमये पर्णनीभूतसानुं किञ्चिन्न्याद्रिं न्यविशत
मधुक्षीवगुञ्जद्विरेफं ॥ १४३ ॥

इति भट्टिकाव्ये वालिबधोनामाधिकारकाण्डे षष्ठः
सर्गः ।

नामेत्यादि । वानरेन्द्रः सुग्रीवः किष्किन्ध्याद्रिं न्यविशत निवि ज०म
 वृवान् नेर्विशदति तद् अन्नैः मृष्टु कपिभिसूयमानः वर्त्तमाने
 खट् तस्य कर्मणि विहितत्वात् लक्षणहेत्वोः क्रियायादिति शानच्
 नामग्राहं नाम गृहीत्वा नास्मादिशिश्रयहोरिति खमुल् समन्तात्
 र्वन्तः विराजन् शोभमानः अत्र परस्मैपदसंज्ञकः ब्रह्मः किं कृत्वा
 रघुवृषभयोरन्वग्भावं अनुकूलोभूत्वा अन्वक् पूर्वोद्भवतेरन्यथा
 नुलोम्यदति णमुल् तदनुकूलवर्त्तित्वादिराजन् कदा न्यविशत
 अभ्यर्षे निकटं अभ्यःपतनप्रमये प्रावृषीत्यर्थः पर्णलीभूतशानुं
 पर्षामि सन्ति येषामिति मिष्मादिपाठास्तच् तदन्नादभूततद्भा
 वे चिः पर्णलीभूताः शानवएकदेशायस्याद्गैः मधुलीवामधुमन्ता
 गुञ्जन्तोद्विरेफायत्र जीवदत्य चानुपसर्गात्फुल्लजीवकृशासाघा
 इति निपातितः जीवमदइत्यस्मात् कप्रत्ययस्य लोपः इडभाव
 स्य निपात्यते गुञ्जेर्छट् कचित्प्रथमासमानाधिकरणेऽपि ब्रह्मप्र
 त्ययः । इति शीपपदकृतः ॥ १४२ ॥

इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलायामधिकारकाण्डे प्रथमः
 परिच्छेदः । रामस्य सुग्रीवाभिषेकोनाम षष्ठः सर्गः ॥

नामेत्यादि । वानरेन्द्रः सुग्रीवः किष्किन्ध्याया गुहाविशेषेणो भ०
 पक्षचितमद्रिं न्यविशत प्रविष्टवान् शौविशप्रवेशे विपराजीति मं
 कीदृशः अन्नैरुचैः समन्तात् सर्वतोनामग्राहं नाम गृहीत्वा
 कपिभिः सूयमानः कर्मणि शानः स्तनोरिति यकि घोऽञ्चऽरे
 रघुवृषभयोरामलक्षणयोः अन्वग्भावं अनुकूलोभूत्वा विराज
 मानः उत्तरपदे वृषभादिशब्दः श्रेष्ठवाचकः स्वभावात् राम

कार्थं त्यक्त्वा कुतोऽगृहं गतइत्याह अश्वःपतनसमये वर्षाकाले
 अश्वर्णे समीपवर्तिनि सति तदा प्रयाणार्माचित्यात् तयोराश्व
 या गृहं गतइत्यर्थः अश्वर्णइति अर्हेःकालस्य समीपार्थे सश्ववा
 देत्यादिना निपातः कीदृशमद्रिं पल्लवीभूताः मानवणकदेशाय
 स्य यादृशं वेगस्तः पल्लवश्चाल्पसरइत्यमरः चिः कृष्णस्विति
 चिः अकारस्य ईत्वञ्च मधुना जीवामन्तागुञ्जन्तोद्विरेफाभ्रमरा
 यत्र चीदृङ् ईर्षे इत्यस्य क्तान्तस्य चीवः पूर्वैण निपातितः नाम
 याहमिति कर्मरूपं नाम्ना आदिश्रियहिभ्यां चणिति परः स्वम
 तंऽभिधानात् किम्वा नाम्नायाहोयहणं यत्रेति स्तुतिक्रियाविशे
 षणं अश्वभावमिति आनुकूल्येऽन्वेषाभुवश्चणमिति परः स्वमने
 ऽचाप्यभिधानात् यदा रघुवृषभविषये अनुगतोभावोयचेति
 दीप्तिक्रियाविशेषणं एतेन विनयित्वं दर्शितं । इति सापपदहृद
 धिकारः ॥ १४३ ॥

भ० इति सदैव्यहरिहरस्वानवंशमश्वगौगाङ्गमन्त्रीकात्मजश्रीभ
 रतमेनविरचितायां मुग्धबोधिन्यां भट्टिकाव्यामधिकारकाण्डे
 प्रथमपरिच्छेदः । काव्यस्य षष्ठः सर्गः ॥

ततः कर्त्ता वनाकर्म्यं ववौ वर्षाप्रभञ्जनः । नभः
 पूगयितारश्च समुन्नेमुः पयोधराः ॥ १ ॥

ज०म० इतस्माद्धीलिकं हतमधिहृत्याच्यते ताद्धीलिकइत्युपलक्षणं
 तद्धर्मतत्साधुकारिष्वपि द्रष्टव्यं यतश्चाकेस्तद्धोस्तद्धर्मतत्साधु
 कारिष्विति तत्राधिक्रियते । ततइत्यादि ततः प्रवेशानन्तरं

वर्षाप्रभञ्जनः प्रावृष्टातोववौ वाति स्म वागतिगन्धनयोरिति
कर्त्ता वनाकम्पं साधु कुर्वन् ढन्निति ढन् नलोकेति षष्ठीप्रतिषेधः
पयोधरामेषाश्च समुन्नेमुः समुन्नताः कीदृशानभःपूरयितारः
ढन् ॥ १ ॥

अथ ताडिलिकाः कृत उच्यन्ते । ताडिलिका इत्युपलक्षणं पर म०
मते तच्छीलतद्भ्रमंतत्साधुकारिष्वर्थेषु ढनादिद्वर्जनात् स्वमते
यद्यपि ढनादीण्णादिविधायकसूत्रेषु तच्छीलाद्यर्थानोक्तस्तथा
पि ढघंछतीत्यादौ शीलार्थढन्भव्यणार्थेणोति ज्ञापकात् ढनि
ण्णादयः कतिचित्प्रत्यया अभिधानात् शीलाद्यर्थेष्वपि भवन्तीति
वाच्यं उक्तं हि कृतद्धितसमासानामभिधानं नियामकमिति
शीलाद्यर्थकथनेऽपि नाधिका क्षतिः प्रकृतार्थस्य तद्वाधकत्वात्
तथा हि ततः कर्त्ता वनाकम्पमित्यादौ वनस्य ईषत्कम्पकारित्वे
नैव वायाः साधुत्वं गम्यते एवमन्यत्रापि । तत इत्यादि ततो
ऽनन्तरं वर्षाकालसम्बन्धी प्रभञ्जनोवायुर्व्ववौ वहति स्म वासग
मभहिंसयोः णवाताडौ कादृशः वनानामीषत्कम्पनं कर्त्ता साधु
कुर्वन् एतेन मान्द्यं सौगन्ध्यञ्च परमते साधुकारिणि ढन् स्वमते
ईषत्कम्पकारित्वेनैव साधुत्वं गम्यते ढषकौषे इति ढन् ढघंछती
त्यादौ शीलार्थढन्निति शीलार्थइत्युपलक्षणं तेन तत्साधुकार्यं
स्यापि ग्रहणं शीलार्थढन्नित्यत्र शीलार्थढन्निति पाठं केचिद्
दन्ति किन्मा शीलार्थे ढन् वनानामीषत्कम्पकरणशीलइत्यर्थः
अतएव कर्मणि न षष्ठी वर्षासु वायोरतिशयत्वं वर्षनीचमिति
सम्प्रदायानुरोधात् वनानामाकम्पं कर्त्तेति केचित् पयोधरा

अत्र तु गोशब्दादिवद्गुठिरेव यद्वा तडित्वक्तोमेघाः पयोमुमुचुः
कीदृशाः घनानिविडाः ॥ ३ ॥

तान् विलोक्यासहिष्णुः सन् विललापोन्मदिष्णुवत् ।
वसन् मान्यवति ग्लास्त्रूगामोजिष्णुर्धृष्णुवत् ॥ ४ ॥

ज०म० तानित्यादि । तान् घनान्विलोक्य असहिष्णुः सन् हनशीलोरामः
मान्यवति पर्वते वसन्विललाप उन्मदिष्णुवत् उन्मदनशीलः
उन्मत्तमदत् पर्व्वदिष्णुश्च ग्लास्त्रुः ग्लानशीलः जिष्णुर्जयशीलः
अधृष्णुवदप्रगल्भदव शोकाभिभूतत्वात् ग्लाजिस्यश्रुष्णुः धृष्णु
रिति चमिगृधीत्यादिना कृः ॥ ४ ॥

भ० तानित्यादि । तान् घनान् विलोक्य असहिष्णुः सन् अक्षमा
शीलाभवन् रामोमान्यवति पर्व्वतं वसन् उन्मदिष्णुवदुन्मत्तवत्
विललाप विललापं कृतवान् सन् पण्डितोऽपि उन्मदिष्णुरिव विल
लापेति वा योजना जिष्णुर्जयशीलोऽपि अधृष्णुवत् अप्रगल्भदव
ग्लास्त्रुः ग्लानिशीलः सहोन्मदिभ्यां पूर्व्वेण इष्णुः ग्लास्त्रास्यंत्या
दिना ग्लायतेः स्त्रुः षणुक्भृजंरिति जयतेः षणुक्क्षिपचसगृधंत्या
दिना धृषः कृः ॥ ४ ॥

भ्रमी कदम्बसंभिन्नः पवनः शमिनामपि । क्लमित्वं
कुरुतेऽत्यर्थं मेघशीकरगीतलः ॥ ५ ॥

किं तद्विलपनमित्याह भ्रमीत्यादि । भ्रमी भ्रमणशीलः कदम्ब ज०म
 मन्निन्नः कदम्बगन्धसंश्लिष्टः शमिनामपि शमनशीलानामपि
 क्लमिलं कुरुते अत्यर्थं ग्लानिं कुरुते शमित्यष्टाभ्योघिनुष् नोदा
 न्नोपदेशेत्यादिना उपधावृद्धिप्रतिषेधः ॥ ५ ॥

भ्रमीत्यादि । इतःप्रभृति एवं विललापेति पूर्व्वेण सम्बन्धः म०
 पवनः शमिनां शान्तिशीलानामपि क्लमिलं मनसो ग्लानिशी
 लत्वं कामहेतुकमित्यर्थात् अत्यर्थं अतिशयितं कुरुते कीदृशः
 भ्रमी भ्रमणशीलः मन्दत्वात् कदम्बपुष्पेण मन्निन्नः मुरभोजित इ
 त्यर्थः मेघस्य शीकरैः शीतलः शीकरोऽम्बुकणाः सृता इत्यमरः
 भ्रम्यचालं शमुभ्यदर्शमे क्लमुभिर्लानौ एभ्योघहादित्वात् णिन्
 जनवधःसेमइति ह्रस्वः ॥ ५ ॥

संज्वारिणेव मनसा ध्वान्तमायासिना मया । द्रोहि
 खद्योतसम्पर्कि नयनामोषि दुःसहं ॥ ६ ॥

संज्वेत्यादि । मयैतत् ध्वान्तं तमो दुःसहं दुःखेन सञ्चतइति ज०म०
 मनसा करणभूतेन कीदृशेन संज्वारिणेव रोगशीलेनेव आयासि
 ना आयासशीलेन मयेति द्रोहि अपकारशीलं ध्वान्तं खद्योत
 सम्पर्कि ज्योतिरिङ्गणसंसर्गशीलं नयनामोषि चक्षुर्मोषणशीलं
 संपृचानुरुधेत्यादिना सर्व्वे घिनुष्णता ॥ ६ ॥

संज्वेत्यादि । मया मनसा करणेन ध्वान्तं तमो दुःसहं दुःखेन म०
 सञ्चते संज्वारिणेव रोगशीलेनेव आयासशीलेन ध्वान्तं कुतो दुः
 सहं इत्याह द्रोहि अपकारशीलं खद्योतसम्पर्कि ज्योतिरिङ्गणसं

सर्गशीलं नयनामोषि भेजापहारकं ज्वरसंयोगे इत्युच्यते तन्मद्,
 क्षाजिघांसे पृच्छीचसंपर्के मुषलुटने एभ्यासहादित्वात् जिन् पृश्चः
 कङ् निपातात् एभ्यासजन्तेभ्याऽस्यर्थे इत्वा ॥ ६ ॥

कुर्वन्ति परिसारिण्योविद्युतः परिदेविनं । अभ्याघा
 तिभिरामिश्राश्चातकैः परिगाटिभिः ॥ ७ ॥

ज०म० कुर्वन्तीत्यादि । एताविद्युतः परिदेविनं परिदेवनशीलं
 कुर्वन्ति मामित्यर्थात् काट्यः परिसारिण्यः परिसरणशीलाः
 चातकैः पक्षिशिषैः परिगाटिभिः परिरटनशीलैः एवञ्चाभ्या
 घातिभिः अभिहननशीलैः दुःखात्पादनात् आमिश्रायुक्ताः विद्यु
 तः पूर्ववन्नुण ॥ ७ ॥

भ० कुर्वन्तीत्यादि । विद्युतोऽर्थान्मां परिदेविनं विलापशीलं कुर्व
 न्ति परिसारिण्यः परिसरणशीलाः दुःखात्पादकतया अभि
 हननशीलैः परितोरटनशीलैश्चातकैः पक्षिशिषैर्युक्ताः सृग्मता
 देहृष्टदेवने हनलौगतौ बधे रटवाचि एभ्या सहादित्वात् जिन् वि
 पूर्वात् द्याततेः क्विप् विद्युत् ॥ ७ ॥

ज०म० संसर्गी परिदाहीव शीतोऽप्याभाति शीकरः । सो
 दुमाक्रीडिनोऽग्नक्याः शिखिनः परिवर्दिनः ॥ ८ ॥

संसर्गीत्यादि । संसर्गं संसर्जनशीलः शीतोऽपि शीकरोविन्दुः
 परिदाहीव परिदहनशील इवाभाति शिखिनश्च मयूराः सोदुम

शक्याः आक्रीडिनोमर्तनशीलाः परिव्रादिनः परिवदनशीला
इव इवशब्दश्चात्र लुप्तोद्द्रष्टव्यः पूर्ववद्विनुष् ॥ ८ ॥

संसेत्यादि । शीकरः शीतोऽपि संसर्गसाधुकारी अपि सन् भ०
परिदहनशील इव आभाति शिखिनोमयूराः शोढुमशक्याः
कीदृशाः आक्रीडनशीलाः परि सर्वतोवदनशीलाः साधुभाषि
णावा रन्जोऽपषकानासग्निनाविति ज्ञापकात् कृति भिन्नप्रत्य
योऽप्यस्तीति प्राप्तं तेन सृजेभिनि चजोःकगाविति गत्व घञन्ता
दस्यर्थे इन् वा दद्विक्रीडवदिभ्योयहादित्वात् णिन् ॥ ८ ॥

एतादैवानुरोधिन्योदेषिण्य इव रागिणं । पीडय
न्ति जनं धाराः पतन्त्योऽनपकारिणं ॥ ९ ॥

एता इत्यादि । एताधाराः पतन्त्योदेषिण्य इव देषणशीला इव ज०भ०
जनं रागिणं रागशीलं अनपकारिणमनपराधशीलं पीडयन्ति
दैवानुरोधिन्यः भाग्यानुरोधात् प्रवर्त्तनशीलाः पूर्ववत् घिनुष्
घिनुणि च रञ्जैरुपसंख्यानमित्यनुनासिकलोपः कृताननुनासिक
निर्देशाद्वा लोपनिपातनं ॥ ९ ॥

एता इत्यादि । एताः पतन्त्याधाराः देषशीला इव अनप भ०
कारशीलमपि जनं पीडयन्ति दैवानुरोधात् प्रवर्त्तनशीलाः रुध
द्विषकभ्योयहादित्वात् णिन् रन्जेः संसर्गिवत् भिनि रन्जोऽपष
केति गलोपः घञन्तनिष्पादितरागशब्दात् इन् वा ॥ ९ ॥

कुर्याद्योगिनमध्येष स्फूर्जावान् परिमोहिनं । त्यागि
नं सुखदुःखस्य परिक्षेप्यभ्रसामृतुः ॥ १० ॥

ज०म० कुर्यादित्यादि । एष चतुरभ्रसां जलानां परिचेपी परित्य
जगशीलः कर्मणि षष्ठी योगिनमपि योगशीलमपि सुखदुःखस्य
त्यागिनं त्यागशीलं कर्मणि षष्ठी परिमोहिमं परिमोहनशीलं
कुर्यात् कीदृशः स्फूर्जावान् वज्रनिर्घोषयुक्तः पर्ववह्निनुष्ण ॥ १० ॥

भ० कुर्यादित्यादि । एषाऽभ्रसां परिचेपी परित्यागशीलश्च
तुर्योगिनं शास्त्रविधिना योगे माधुकारिणमपि सुखदुःखस्य
त्यागशीलमपि परि सर्वतामोहशीलं कुर्यात् यतः स्फूर्जावान्
वज्रनिर्घोषयुक्तः तेन कामस्य भयस्य चात्पादात् केचित्तु योगि
नं कान्तायुक्तं वज्रनिर्घोषेण सुखत्यागिनं कान्तालिङ्गनेन च
दुःखत्यागिनमित्याहुः युजेः संसर्गिवत् प्रिन् घञन्तादिन् वा मु
ह्निचिपभ्यां यद्वादित्वाणिन् ॥ १० ॥

विकृत्यी याचते प्रत्तमविश्रम्भी मुहुर्ज्जलं । पर्जन्य
न्यञ्चातकः पक्षी निहन्तन्निव मानसं ॥ ११ ॥

ज०म० विकेत्यादि । चातको मानसं निहन्तन्निव खण्डयन्निव प्रत्तं
प्रदत्तं अचउपसर्गान्तः जलं याचते इति प्रधानं कर्म पर्जन्यमि
त्यकथितं विकृत्यी विकृत्यनशील इव पर्जन्याऽपि मद्यं जलं ददा
ति इव शब्दालुप्तोऽत्र द्रष्टव्यः अविश्रम्भी अविश्रासशीलः मानस
खण्डनात् वाक्यलभेति घिनुष्ण ॥ ११ ॥

भ० विकेत्यादि । चातकः पक्षिविशेषामम मानसं निहन्तन्निव
खण्डयन्निव व्याप्ति मुहुः पुनःपुनः प्रदत्तमपि जलं पर्जन्यं मेघं
याचते याचिर्दिकर्मकः यतोऽविश्रम्भी अविश्रासशीलः द्रषाया

कुलत्वात् प्राप्तेऽपि जले जलं चाचत इत्यर्थः विकृत्यो ज्ञापाश्रीलाः
कत्यङ्गान्नाघे मन्भुङ्गविश्रासे बन्धादिः आभ्यां सप्तद्विधात् षिन्
प्रपूर्वस्य दाजोग्यचक्षवेति तादेशः पृषुषेके इत्यस्यान्यप्रत्यये च व
गंढतोयानिपातशौणादिक इत्यर्जुनदत्तः कृतीश्रपक्षिदि मुषा
दित्वात् नुण रधामुचामिति नुण् ॥ ११ ॥

प्रलापिनो भविष्यन्ति कदा च्चेतेऽपलापिणः । प्रमा
थिनो वियुक्तानां हिंसकाः पापदर्दुराः ॥ १२ ॥

प्रलापीत्यादि । एते पापदर्दुराः पापाश्च ते दर्दुराश्चेत्या ज०म०
क्रोशाभिधानं कदा नु अपलापिणो भविष्यन्ति अपलषणशीलाः
व्यपगतकामा इत्यर्थः लषकानौ अपेक्षलषदति धिनुण् प्रला
पिनः प्रलपनशीलाः प्रमाथिनः प्रमथनशीलाः चेतसामित्यर्थात्
प्रेलपेत्यादिना धिनुण् अतएव वियुक्तानां मादृशां हिंसकाः हिंस
नशीलाः इत्येवं विललाप निंदहिंसेत्यादिना तुञ् ॥ १२ ॥

प्रलपेत्यादि । एते पापदर्दुराः पापिनोभेकाः कदा अपलषण श०
शीलाः व्यपेतकामा भविष्यन्ति तदैव तत्प्रलापनिवृत्ता दुःखानु
त्पत्तिः पापशब्दशक्रोशपूर्वककुत्साद्योतनाय प्रयुक्तः प्रलाप
करणशीलाः प्रलापोऽनर्थकं वचः वियुक्तानां भार्याविरहिणां
प्रमाथिनः साधुप्रमथनकारिणः यतो हिंसकाः हिंसाशीलाः लष
लषमथिभोग्रहादित्वात् षिन् हिंसेः दृष्टकौचे इति लकः एवं
विललापेति सम्बन्धनीयमेतत्पर्यन्तं ॥ १२ ॥

निन्दकोरजनिम्नन्यं दिवसं क्लेशकोनिशां । प्रातृ
घनैषीत् काकुत्स्थः कथञ्चित्परिदेवकः ॥ १३ ॥

ज०म० निन्देत्यादि । काकुत्स्थोदिवसं रजनिम्नन्यं रजनीयात्मानं
मन्यमानं घनान्धकारित्वात् अत्मानेस्य खिद्यन्वयस्यैव
ह्रस्वत्वं निशाञ्च प्रातृषि कथमप्यैषीत् नीतवान् निन्दकः निन्द
नशीलः नक्तंदिनस्येत्यर्थात् क्लेशकः क्लेशनशीलः परिदेवकः परि
देवनशीलः आत्मनइत्यर्थात् ॥ १३ ॥

भ० निन्देत्यादि । काकुत्स्थः प्रातृषि वर्षाकाले कथञ्चित् कथमपि
दिवसं निशाञ्च अनैषीत् गमयामास कीदृशः निन्दकः निन्दा
शीलः अर्थादात्मनः दिनरात्र्यां दिवसं निशाञ्च निन्दकइति
ये वदन्ति तस्मत् षष्ठेऽतीत्यादेः शीलार्थत्वमित्यत्र तन्नित्युपलक्ष
णं शीलार्थं एकस्यापि ग्रहणं तेन न षष्ठो क्लेशकः क्लेशशीलः परि
देवकः साधु देवनकारी मन् दिवसं कीदृशं रजनिम्नन्यं आत्मा
नं रजनिं रात्रिं मन्यमानं तत्तुच्यमिति यावत् घनान्धकारात्
णित्किञ्चिदेवैभ्यः तन्कौघे इति एकः ॥ १३ ॥

अयोपशरदेऽपश्यत् क्रौञ्चानाञ्चेष्टनैः कुलैः ।
उत्कण्ठावर्जितैः शुभ्रं रवणैरम्बरं ततं ॥ १४ ॥

ज०म० अथेत्यादि । अघान्तरमुपशरदे शरत्समीपइत्यव्ययीभावे
शरत्प्रभृतिभ्य इति समासान्तष्टच् ततोयासप्तम्योर्वङ्गलमित्यम
भावः क्रौञ्चानां कुलैस्ततं व्याप्तमम्बरं शुभ्रं शुक्लमपश्यत् दृष्टवान्

चेष्टनैः व्यापारशीलैः रवणैः शब्दनशीलैः अनयोश्चलनशब्दार्थ
त्वात् चलनशब्दंत्यादिना युच् उत्कण्ठावर्द्धनैः उत्कण्ठावर्द्धन
शीलैः अनुदात्तसंति युच् कौञ्चइति किन्प्रत्ययान्तत्वात् प्रश्ना
दित्वादण् ॥ १४ ॥

अथेत्यादि । अथानन्तरं उपशरदे शरत्कालस्य समीपे भ०
काकुत्स्थोऽश्वरमाकाशमपश्यत् कीदृशं कौञ्चानां पक्षिविभे
षाणां कुलैः समूहैः तत् व्याप्तं अतएव शृभ्रं धवलं कीदृशैश्चेष्टनैः
साधुचेष्टां कुर्वद्भिः उत्कण्ठायाभार्याविषयिकायावर्द्धनैः वृद्धि
शीलैः साधूत्कण्ठावृद्धिकारिभिर्वा रवणैः साधुशब्दं कुर्वद्भिः
चेष्टवृधिरभ्यानन्त्यादित्वादनः वृधिरच ज्यन्तः शरदोऽव्ययीभा
वे शरद्विपाडयइति अः चोपेयाञ्जेति पञ्चमप्रवृत्तिः कुञ्जेव कौञ्चः
स्वार्थे णः ॥ १४ ॥

विलोक्य द्योतनं चन्द्रं लक्ष्मणं शोचनोऽवदत् ।
पश्य दंद्रमणान् हंसानरविन्दसमुत्सुकान् ॥ १५ ॥

विलोकोत्यादि । चन्द्रं विलोक्य द्योतनं साधुद्योतमानं अनुदा ज०म०
त्तस्येति युच् शोचनः शोचनशीलः जुषद्भ्येत्यादिना युच्
रामो लक्ष्मणमवदत् पश्य हंसान् दंद्रमणान् शनैर्द्रमणशीलान्
द्रमेर्नित्यं कौटिल्य एव भवति नतु क्रियासमभिहारइत्युक्तं तद
न्तायुच् अतो लोपः यस्य हलः अरविन्दसमुत्सुकान् प्रसितेति
सप्तमीं विधाय सप्तमीति योगविभागात् ॥ १५ ॥

भ० विलोक्येत्यादि । चन्द्रं विलोक्य रामो लक्षणमब्रवीत् चन्द्रं
कीदृशं द्योतनं द्योतमानं शोचनः शोकशीलो रामः किमुक्तवानि
त्याह हंसान् त्वं पश्य कीदृशान् हृद्रमणान् कुटिलगमनशीलान्
अरविन्देषु पद्मेषु समुत्सुकान् द्युतशुचयङ्गुलुगन्तद्रमिभ्यो नद्या
दित्वादनः विपरोतदिशां देवानां गमनमिह वक्तं ॥ १५ ॥

कपिश्चङ्क्रमणोऽद्यापि नामौ भवति गर्हनः । कुर्वन्ति
कोपनं तारा मण्डनं गगणस्य मां ॥ १६ ॥

ज०म० कपिरित्यादि । नामौ कपिः सुयोवोऽद्यापि चङ्क्रमणः शनैर्गम
नशीलान् भवति यतो गर्हनोऽभिलाषशीलः स्तीवित्यर्थात् पूर्व्व
द्युत् ताराश्च मां कोपनं कोपनशीलं तद्विषय एव कुर्वन्ति कीदृ
श्यः गगणस्य मण्डनाभूषणाः कुधमण्डार्थेभ्यश्चेति युच् ॥ १६ ॥

भ० कपिरित्यादि । अमौ कपिः सुयोवोऽद्यापि कुटिलगतिशीलो
न भवति नाना दिक्षु गमनं न करोतीत्यर्थः यतो गर्हनः अभि
लाषशीलः अर्थाद्भोगेषु तारामां कोपनं कोपशीलं कुर्वन्ति
तद्विषय इत्यर्थात् कं दृश्यः गगणस्य मण्डनं साधुभूषाकारि
ण्यः यङ्गुलुगन्तक्रमेण्युत्सुकुपमण्डिभ्यश्च नद्यादित्वादनः वेदाः
प्रमाणमित्यादिवत्सामान्यापक्रमण्डनस्य स्तीवत्वमेकत्वश्च
किन्वा मामित्यस्य विशेषणं आकाशवासित्वाद्गगणभूषणं मामि
त्यर्थः अहमाकाशवासी योऽद्यापि गृहं तिष्ठतीति कोपहेतुः
॥ १६ ॥

नावैत्याष्यायितारं किं कमलानि रविं कपिः ।
दीपितारं दिनारम्भे निरस्तध्वान्तसञ्चयं ॥ १७ ॥

नावैत्येत्यादि । किमसौ कपिः रविं नावैति नावगच्छति कमला ज०म०
न्याष्यायितारं साधु वर्द्धयन्तं अनुदात्तेतस्येति प्राप्ते नयदति
प्रतिषेद्धे दन्त्रं भवति ततश्च नलांकेति षष्ठीप्रतिषेधः दिनारम्भे
दीपितारं साधु दीप्यमानं पूर्व्ववद्यच्चि प्राप्ते सुददीपदीचेति प्रति
षेधः निरस्तध्वान्तसञ्चयं अपनीताम्बकारसंहतिकं किमसौ अर
त्समयं नावैतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

नावैत्येत्यादि । किमसौ कपिरीदृशं सूर्यं नावैति अरत्का भ०
लमागतं किं न जानातीत्यर्थः कीदृशं रविं कमलानि आष्यायि
तारं पद्मवृद्धिं साधु कुर्वन्तं दिनारम्भे दीपितारं साधु दीप्य
मानं अपनीताम्बकारसमूहं ष्यायिदीपिभ्यां दृष्यकौचेदति दन्
दधेकतोत्यादौ शीलार्थं स्यापलक्षणत्वान्न कर्माणि षष्ठी कश्चिदप
वादविषयेऽप्युत्सर्गोऽपि प्रवर्त्ततइति वा द्वितीया ॥ १७ ॥

अतीते वर्षुके काले प्रमत्तः स्थायुको गृहे । गामु
कोध्रुवमध्वानं सुग्रीवोवालिना गतं ॥ १८ ॥

अतीत्यादि । वर्षुके वर्षणशीले काले अतीतेऽपि गृहे स्थायुकः ज०म०
स्थितिशीलः अरदि नागतत्वात् प्रमत्तः सन् सुग्रीवोवालिना गतं
अध्वानं प्राप्तमार्गं ध्रुवमवश्यं गामुकः साधु गन्ता खपयित्युक्तं
नलोकेति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ १८ ॥

भ० अतीत्यादि । अस्मै सुग्रीवोवालिना गतमध्वानं यममार्गं
 भुवं निश्चितं गामुकः साधु गमिष्यति यतः वर्षुके वृष्टिशीले काले
 अतीतेऽपि गृहे स्थायुकः स्थितिशीलः अतएव प्रमत्तः अनवहितः
 एतस्यागमिभ्यः शृस्याभूकमेति जुकः ढघेकृतीत्यादाँ उकवर्ज
 नात्र कर्मणि षष्ठी ॥ १८ ॥

जल्पाकीभिः सहासीनः स्त्रीभिः प्रजविना त्वया ।
 गत्वा लक्षण वक्तव्योजयिना निष्ठुरं वचः ॥ १९ ॥

म० जल्पेत्यादि । हे लक्षण त्वया प्रजविना प्रकृत्यगमनशीलेन प्रजा
 रितिः जयिना अभिभवनशीलेन जिह्वीत्यादिना इतिः सुग्रीवो
 निष्ठुरं वचोऽभिधातव्यः जल्पाकीभिः जल्पनशीलाभिः स्त्रीभिः
 सहासीनः जल्पभिर्चंति षाकन् षित्वात् ङीष् तन्मध्ये हि पक्ष्म
 भिधीयमानः परिभवं मन्यत इति भावः ॥ १९ ॥

भ० जल्पेत्यादि । हे लक्षण त्वया गत्वा सुग्रीवो निष्ठुरं वचोवक्तव्यः
 कथनीयः सुग्रीवस्य गौणकर्मत्वात् गाणयासादयदति तत्रैव
 प्रत्ययः सुग्रीवः कीदृशः जल्पाकीभिर्जल्पनशीलामिः साधु जल्प
 न्ताभिर्वा स्त्रीभिः सह आसीनः उपविष्टः भिन्नजल्पकुट्टेति षाकः
 षित्वादीप् दातोऽस्येत्यनेन आमः शानस्य आर्द्वं त्वया कीदृशेन
 प्रजविना प्रकृत्यगवता जयिना जययुक्तेन जुजिभ्यामनन्ता
 भ्यामस्यर्थे इन् किम्वा कृत्तद्धितसमासानामभिधानं नियामक
 मित्युक्तेस्तद्धितव्यादिवत् ह्यप्रत्यया अपि कश्चित् सेतोऽनितस्य

भवन्ति तेन यद्वादित्वात् णिनाणकारेत्त्वाविषयतया दृष्टभावे ण्,
घृङ्ङति गुणः परे तु शीलाचारसाधुषु जुजिप्रभृतितदन् वक्तं
मानदत्याङ्गः ॥ १८ ॥

शैले विश्रयिणं क्षिप्रमनादरिणमभ्यमी । न्याय्यं परि
भवी ब्रूहि पापमव्यथिनं कपिं ॥ २० ॥

शैलइत्यादि । कपिं क्षिप्रं गत्वा ब्रूहि इत्यव्यथितं कर्म न्याय्यं ज०म०
वचदति प्रधानं कर्म अस्य चातिस्पष्टार्थत्वादिदं तदिति न च
न्दिष्टं अनादरिणमनादरशीलं कपिं कालातिक्रमणात् शान्
पूर्वाद्दृङ् अतएव पापं दुराचारं अव्यथिनं निर्भयशीलं नञ्पू
र्व्वोव्यथिः शैले विश्रयिणं तत्र स्थितिशीलं विपूर्व्वः अयतिः त्वं चाभ्य
मी अभिमुखगमनशीलः अभिपूर्व्वोऽमगत्यादिषु परिभवी साधु
परिभवं जनयन् परिपूर्व्वोभवतिः अत्र सर्व्वत्र जिदृचीत्यादिना
इतिः ॥ २० ॥

शैलइत्यादि । त्वं क्षिप्रमभ्यमी शीघ्रमाभिमुख्येन साधु गतः भ०
सन् परिभवी साधु परिभवं कुर्व्वन् न्याय्यं न्यायादनपेतं वचस्त्रं
कपिं ब्रूहि कीदृशं कपिं शैले विश्रयिणं स्थितिशीलं अनादरिणं
मयि अनदरशीलं पापं दुराचारं यतोऽव्यथिनं निर्दयशीलं
शिट्ठमभ्यथानां प्रजविवत् तथा रूपाणि ॥ २० ॥

सृष्टयालुं कपिं स्त्रीभ्यानिद्रालुमदयालुवत् । अद्वा
लुं भ्रामरं धारुं सद्रुमद्रौ वद द्रुतं ॥ २१ ॥

ज०म० सृष्टेत्यादि । स्त्रीभ्यः सृष्ट्यालुं कपिं साधु सृष्टयन्तं सृष्टिः
 स्वार्यिकषण्णोऽदनस्य अयामन्तेत्ययादेशः सृष्टेरोऽपितदति
 सम्प्रदानसंज्ञा द्रुतं वद सृष्टिं अदयालुवत् अदयनशील इव
 निद्रालुं निद्राशीलं अस्मत्कार्येष्वनवधानत्वात् शयनीय एव
 सर्व्वदा स्थितत्वात्स्त्रीभिः सह अद्भ्यालुं साध्वभिलाषन्तं भ्रामरं
 भ्रमरैः कृतं चुद्राभ्रमरैत्यादिना अञ् मध्वित्यर्थात् नलोकंति
 षष्ठीप्रतिषेधः सृष्टिगृहीत्यादिना आलुच् अद्भ्यालुत्वादेव धारुं
 साधु पिवन्तं भ्रामरमं व सद्, साधु सोदन्तं दाधेऽसिद्दसदारुः
 ॥ २१ ॥

भ० सृष्टेत्यादि । द्रुतं ग्रीष्मं त्वं कपिं वद विषादे पौनरुक्तं न
 दोषाय अतिदारुकार्यत्वात् कीदृशं स्त्रीभ्यः सृष्ट्यालुं सृष्ट्याशीलं
 साधु सृष्टयन्तं वा यस्मैदित्सेत्यादिना सम्प्रदानत्वं अदयावन्तमिव
 निद्रावन्तं भ्रमरैः कृतं भ्रामरं मधु ढधेकादिति षणः तत् धारुं
 साधुपिवन्तं तथापि तत्र अद्भ्यालुं अभिलाषवन्तं एतेन पानासक्त
 तथा प्रमत्तत्वं दर्शितं अद्वै किष्किन्धापर्व्वन्ते सद्, साधु सोदन्तं
 तिष्ठन्तमित्यर्थः एवं रामालक्षणमब्रवीदिति पूर्व्वेणान्वयः सृष्ट
 क्तं सं पतिगृह्यसृष्टीति आलुः निद्रादया अद्भाशब्देभ्यो गोलण
 मेधेत्यादिना निद्रादित्वादस्यर्थे आलुः निपूर्व्वद्रादय अत्पूर्व्व
 धाञ् इत्येतेभ्यः सृष्ट्यालुवदालुरिति परे धेऽसिद्भिः शतसत्
 सिधेदोरुरिति रुः ॥ २१ ॥

हमरोऽभङ्गुरप्रज्ञो गृहीत्वा भासुरं धनुः । विदुरो
 जित्वरः प्राप लक्ष्मणो गत्व रान् कपीन् ॥ २२ ॥

सृमेत्यादि । लक्षणः कपोन् प्राप कीदृशः सृमरः साधुगन्ता ज०म
 सृषस्यदः कुरच् भङ्गुरा ये स्वयमेव भज्यन्ते भङ्गभावेति घुरच्
 तान् प्रजानातीति भङ्गुरप्रञ्चइति कः विदुरः साधु वेदी विदि
 भिदिद्विदेः कुरच् जितरः साधु जयशीलः इयनञ्जीत्यादिना
 करप् घृहीत्वा धनुर्भासुरं भासनशीलं गत्वरान् गमनशीलाह
 कपोन् अस्थिरप्रकृतीनित्यर्थः गत्वरश्चेति निपातितं गमेः कर
 य्यनुनासिकलोपः ॥ २१ ॥

सृमेत्यादि । लक्षणोभासुरं दीप्तिशीलं धनुर्घृहीत्वा गत्वरान् भ०
 रान् अस्थिरप्रकृतीन् तद्गयात् पलायमानान् वा कपोन् प्राप
 कीदृशः सृमरः साधु सरति गच्छतीति घसस्यदः कुरः भङ्गुरान्
 स्वयमेव भङ्गनशीलान् अर्थात् कपोन् प्रजानातीति हृगृञ्चाप्रोति
 कः यदा नञः प्रक्षेपात् अभङ्गुरा स्थिरा प्रज्ञा बुद्धिर्यस्य स तथा
 साधु वेत्तीति विदुरः जितरोजयशीलः भङ्गिभाषिभ्यां मिङ्गा
 भभञ्जइति घुरः छद्धेः कभावइत्युक्तेः कर्त्तरि विहितोऽपि घुरो
 भञ्जेः कर्मकर्त्तरि बोध्यः भज्यते स्वयमेवेति भङ्गुरः चजोः कगा
 विति गत्वं वेत्तंश्चिद्विदइति कुरः जिगमिभ्यां च्चरप् सृजी
 नित्यादिना च्चरप् मस्य तच्च स्वस्वतन्पिति ॥ २२ ॥

तं जागरूकः कार्येषु दन्दशूकरिपुं कपिः । अकर्म्यं
 मारुतिर्दीप्रं नम्रः प्रावेशयद्गुहां ॥ २३ ॥

तञ्जेत्यादि । तं लक्षणं कपिमारुतिः गुहां प्रावेशयत् विशि ज०म०
 र्हेतुमण्यन्तात् लङि रूपं कार्येषु कृत्येषु जागरूकः सावधानः

जागृकदतिं जागृतेरूकः इन्द्रगृकरिपुं हिंसारिं यजजपेत्या
दिना दंशेयङ्गनादूकः लुपसदेत्यादिना यङ् दीपं साधु श्लेष
मानं अकम्पं अकम्पनशीलं अभोहमित्यर्थः नमः साधु प्रक्रीभूतः
सर्वत्र नमिकम्पित्यादिना रः ॥ २३ ॥

म० ० तंजेत्यादि । कपिर्मारुतिर्हनुमान् तं लक्षणं गुहां किष्किन्धां
प्रवेशयामास प्रवेशोऽपि गतिभेदः तेन घोत्रौत्रेः शब्दात्मनगती
त्यादिना पुयोज्यकर्तुः कर्मत्वं गृहेति भिदादित्वात् भोषित्तिन्ती
त्यादिना डः स्त्रीत्वञ्च कीदृशोमारुतिः कार्येषु जागरूकः साधु
सावधानः नमः साधु प्रक्रीभूतः तं कीदृशं इन्द्रगृकानां हिंसाणां
रिपुं ० कम्पं अकम्पनशीलं निर्भयमित्यर्थः दीपं दीपिशीलं जागृ
यङ्गन्तदन्विश्रभ्यां जागृयङ्गन्तयजेत्यादिना ऊकः दंशेयानलोपो
वेति यङ्ग्लुकि नस्य लोपः जमजपेत्यादिना खेनुण् कम्पिदीपिण
मिभ्यां हिंसदीपेत्यादिना रः ॥ २३ ॥

कस्माभिरावृतः स्त्रीभिराशंसुः क्षेममात्मनः । इच्छुः
प्रसादं प्रणमन् सुग्रीवं प्रावदन्नृपं ॥ २४ ॥

ज० म० कम्पेत्यादि । सुग्रीवः प्रावदन्नृपं लक्षणं स्त्रीभिरावृतः परि
वृतः सन् प्रणमन् ताभिः ० अहेत्यर्थः कस्माभिः कमनशीलाभिः
पूर्ववद्गः आत्मनः क्षेमं कल्याणमाशंसुः प्रार्थयमानः सनाशंस
भिचउः नलोकेति पठ्यप्रतिषेधः इच्छुः प्रसादं प्रसादमिषण
शीलः अपि मे स्वामी प्रसन्नः स्यादिति विश्वरिपुरिति निपातनं
॥ २४ ॥

कमेत्यादि । सुगीवोनृपं लक्षणं प्रावदत् कषाभिः कामु भ०
कीभिः स्त्रीभिः परिदृतः न प्रहमन् अर्थात् ताभिः सह पूर्व
वत् रः आत्मनः सेमं कुशलं आशंसुः इच्छुः सन्भिषाशंसुः
अतएव तस्य प्रसादं इच्छुः साधु इच्छन् विन्दिच्छू इति निपातः
दुष्कृतीत्यादौ उदुन्नावर्जनात् न षष्ठी ॥ २४ ॥

अहं स्वप्नक् प्रसादेनं तव वन्दारुभिः सह । अभी
रुरवसं स्त्रीभिर्भासुराभिरिहेश्वर ॥ २५ ॥

अहमित्यादि । अहं तव प्रसादेन इह गुहायामवसं उषितवान् ज०म
स्वप्नक् निद्रालुः चिन्ताभावात् स्वपितषोर्नजिड् वन्दारुभिर्वन्द
नशीलाभिः सह शृवन्द्यारारुः अभीरुः अभयशीलः भियः क्रुक्नु
कनौ भास्वराभिः भासनशीलाभिः ईश्वरः ईश्वरशीलः श्येनभा
सेति वरच् ॥ २५ ॥

अहमित्यादि । किमुक्तवानित्याह हे ईश्वर तव प्रसादेनाहं भ०
स्त्रीभिः सह इह गुहायां अवसं उषितवानस्मि अहं कीदृशः
स्वप्नक् साधु स्वपन् स्वपत्षष्टधृषोङ्गदति इज् अभीरुर्भय
हीनः क्रुक्नुकौभियइति क्रुः कीदृशीभिः स्त्रीभिः वन्दारुभिः प्रणा
मशीलाभिः साधु स्तुतिं कुर्व्वाणाभिर्वा शृवन्द्यारारुः भास्वराभिः
दीप्तिशीलाभिः साधु दीप्यमानाभिर्वा भासीश्विभ्यां यायायभा
स्कुसेत्यादिना वरः ॥ २५ ॥

विद्युन्नाशं रवेर्भासं विभाजं शशलाञ्छनं । राम
प्रंत्तेषु भोगेषु नाहमृशासिषं रतुः ॥ २६ ॥

ज०भ०

विद्युदित्यादि । रामप्रत्नेषु रामदत्तेषु भागेषु रतः सक्तः
 नाहमज्ञासिषं नाहं ज्ञातवान् सुखियमरमेत्यादिना सगिटा
 विद्युन्नात्रं द्योतनशीलाविद्युतः तासां नात्रं रवेर्भासः भासनशी
 लादीप्तीर्ष्विभ्राजं साधु दीप्यमानं ब्रह्मलाञ्छनं चन्द्रं प्रावृडतिका
 न्ता शरदायातेति नाज्ञासिषमित्यर्थः सर्व्वं भ्राजभासेति किप्
 ॥ २६ ॥

विद्युदित्यादि । अहं रामेण प्रत्नेषु भागेषु रतः आमक्तः
 सन् विद्युतां नात्रं सूर्य्यस्य दीप्तिं साधु दीप्यमानं चन्द्रं नाज्ञा
 सिषं न ज्ञातवानस्मि शरदागमनं न ज्ञातवान् गृहे तिष्ठामीति
 भावः यमरमेति इममनौ विभ्राजतदिति किप् ॥ २६ ॥

एषोऽकच्छिदो वीरान् प्रभो संप्रति वानरान् ।
 धरासमुद्रशैलानामन्तगान् प्रहिणोम्यहं ॥ २७ ॥

इति वाञ्छीलिकाः समाप्ताः ॥

ज०भ०

एषदित्यादि । हे प्रभो एषोऽहं संप्रति वानरान्प्रहिणोमि प्रस्था
 पयामि कीदृशान् शोकहिदः शोकापमादनशीलान् अन्वभ्योऽपि
 दृश्यतदिति किप् वीरान् शूरान् धराशैलसमुद्राणां अन्तं गच्छ
 न्ति ये तानन्तगान् अन्तात्यन्नेति उः धरा पृथ्वी धरासमुद्रशैला
 नामिति पाठान्तरं अत्र वञ्छन्वियमदिति पूर्व्वनिपातः यथा
 वीणाशंखदण्डभयः । इति ताञ्छीलिककृतः ॥ २७ ॥

भ०

एषदित्यादि । हे प्रभो एषोऽहं संप्रति वानरान् प्रहिणोमि

प्रेरयामि वैश्यान्नुनायेत्यर्थं क्रीडमान् शोकच्छिदः शोकापनो
दनशीलान् चासुखिति क्लिप् वीरान् समर्थान् अतएव पृथिवीष
मुद्रपर्वतामामप्यन्तगान् अन्तं गच्छन्तीति इनजुनादिति उः
प्रभवतीति प्रभुः स्वयंभुविसंप्रादिति उः प्राग्भ्रूणोत्तरदुर्गिरि
त्यादिना नुविकरणस्य एत्वं इत्येवं सुगीवः प्रावदन्नृपमिति पूर्वेष
सम्बन्धः । इति ताक्षिलिका उक्ताः ॥ २७ ॥

राघवस्य ततः कार्यं कारुर्वानरपुङ्गवः । सर्व्ववा
नरसेनानाश्रुत्वागमनमादिशत् ॥ २८ ॥

इतोविशेषाधिकाराभावात् निर्विशेषकृतोदर्शयन्नाह । राघे ज.म.
त्यादि । ततोऽभिधानानन्तरं वानरपुङ्गवः सुगीवः सर्व्ववानरसे
नानामाश्रु शीघ्रमागमनमादिशत् आदिष्टवान् पुमांश्चासौ गौ
श्वेति गोरतद्धितलुकीति समासान्तष्टुच् व्युत्पत्तिमात्रमेतत् पुङ्ग
वशब्दस्तु प्रधानमाश्रुते कारुः करोतीति उणादयो वज्रलमिति
श्रौणादिकः कृपावाञ्जीत्यादिना उण् एवमाश्रुतस्य कर्त्तव्याह
राघवस्य कार्यं ॥ २८ ॥

संप्रति निर्विशेषाः कृतउच्चले राश्वेत्यादि । तत्कथा भ.
ननुरं वानरश्रेष्ठः सुगीवः सर्वासां वानरसेनानां आश्रु शीघ्रं
आगमनं आदिशत् आञ्जाप्यामास नाक्षय्येति केति गमेडोः
पुमांश्चासौ गौश्वेति गोरतार्थे इति षः व्युत्पत्तिमात्रमिदं पुङ्ग
वशब्दस्तुत्तरपदे प्रधानार्थः क्रीडशः राघवस्य कार्यं कारुः

कर्त्ता अभिधानात् नाक्यन्येति केत्यस्य कश्चित् शायामपि प्रवृत्तिरिति तेन उण् रधिगतावित्यस्मात् पूर्व्वेण उक् मजा निर्दिष्टस्यानित्यत्वात् नेदित्पूजार्थाञ्चोरित्यस्याप्रवृत्तेर्हसुङ्गलोपः तस्यापत्यमिति षः अग्रूङ्वाप्तौ उण् आशु ॥ २८ ॥

वयमद्यैव गच्छामोरामं द्रष्टुं त्वरान्विताः । कारकाभिचकार्याणि सीतालाभाय सोऽब्रवीत् ॥ २९ ॥

गु० म०

वयमित्यादि । आगमनमादिश्य सुयोविऽब्रवीत् उक्तवान् वयमद्यैव गच्छामदति रामं द्रष्टुं रामं द्रक्ष्यामदति त्वरान्विताः त्वरान्वितादित्यर्थः कीदृशावयं सीतालाभाय सीतां प्राश्यामदति कारकाभिचकार्याणि रावणवधादेः कार्यस्य कर्त्तारो भविष्यामदति गच्छामदति क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे तुमन्वुल्लो भविष्यति काले स्यातां मिचकार्याणीति अकेनाभविष्यदाधमर्ण्यारिति षष्ठीप्रतिषेधे द्वितीयैव स्यात् सीतालाभायेति भाववचनाच्चेति क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे भविष्यति घञ् तुमर्थाच्च भाववचनादिति चतुर्थी ॥ २९ ॥

० भ

वयमित्यादि । आगमनमादिश्य सुयोविऽब्रवीत् आदिष्टवान् कपोनित्यर्थः त किमुक्तवानित्याह वयमद्यैव रामं द्रष्टुं गच्छामः अद्यैवत्यनेन तानरानयनमद्यैव कार्यमिति त्वरा सूचितं वज्रत्वं मेनामादित्यात् सीतालाभाय त्वरायुक्ताः तादर्थ्ये चतुर्थी मिचस्य रामस्य कार्याणि रावणवधादीनि कारकाः

कर्त्तारः कश्चिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽपि प्रवर्ततइति षष्ठीविषये
द्वितीया ॥ २८ ॥

ततः कपीनां संघाताहर्षाद्ग्राहवभूतये । पूरयन्तः
समाजमुर्भयदाया दिशो दश ॥ ३० ॥

● ततइत्यादि । आदेशानन्तरं कपीनां संघाताः समाजम्ः ज०म०
हर्षात् हर्षेण आदेशानदानमेव हर्षहेतुः राघवभूतये अपि नाम
राघवस्य भंगत्यादि समाजगुरित्यस्यां क्रियायां क्रियार्थाया
मुपपदे भाववचनाच्च भविष्यति क्तिन् चतुर्थी इति पूर्ववत् पूर-
यन्तोव्याप्रुवन्तः दश दिशः भयदायाः भयं दास्यामइत्यस्यां
क्रियायामुपपदे अण्कर्मणिचेत्यण् आतोयुक् ॥ ३० ॥

ततइत्यादि । ततआदेशात् कपीनां संघाताः समूहा दश भ०
दिशः पूरयन्तो व्याप्रुवन्तो राघवस्य भूतये सम्यन्तर्यं हर्षादा-
जम्ः किष्किन्धायामित्यर्थात् भयदायाः शत्रुभ्योभयं ददातीति
मित्राणां भयं घ्नन्ति खण्डयन्तीति वा असव्यधेनतनदेति णः यन
ज्जिदिति यन् ॥ ३० ॥

सुग्रीवान्तिकमासेदुः साधयिष्यामइत्यरिं । करिष्य
न्तइवाकस्माद्भुवनं निर्देशाननं ॥ ३१ ॥

● सुग्रीत्यादि । अरिं शत्रुं साधयिष्यामोव्यापादधिष्यामइति ज०म०
सुग्रीवान्तिकमासेदुः आगताः सृष्टुंशेषेति चकारात् क्रियार्था-
यामुपपदे भविष्यति सृष्ट् आसेदुरिति क्रिया क्रियार्था अकस्मा

दत्तकितं भुवनचयं निर्द्धाननं रावणरहितं करिष्यन्तदव तथा
विधमहासंरम्भदर्शनादुप्रेक्ष्यते लृट् शेषे चेति लृट् अच क्रियायाः
क्रियार्थाया अन्यः शुद्धो भविष्यत्कालः शेषः ॥ ३१ ॥

- भ० सुयीवेत्यादि । वयमस्मिं साधयिष्यामः व्यापादयिष्याम इति
एतदर्थं सुयीवैशान्तिकं समीपमामेदुरागताः कपीनां संघाता
इत्यनुषज्यते अकस्मादत्कितं यथा स्यात्तथा भुवनं रावणशून्यं
करिष्यन्तदव महापराक्रमदर्शनादुप्रेक्षेथ ॥ ३१ ॥

कर्त्तास्मि कार्यमायातैरेभिर्विवगम्य सः । का
कुत्स्यपादपच्छायां शीतस्पर्शामुपागमत् ॥ ३२ ॥

- ज० म० कर्त्तव्यादि । एभिः रायातैर्वानरैः कार्यं सीताश्लेषणादिं
कर्त्तास्मि करिष्यामीति अवगम्य अनद्यतने भविष्यति लृट् सुयीवः
काकुत्स्यपादपच्छायामुपागमत् पद्यन्तइति पादाः पदरुजैति
कर्त्तरि घञ् तत्र भविष्यतेति निवृत्तं माद्वैः पिवतीति पादपो
वृत्तः आतोऽनुपमर्गेकः काकुत्स्यः पादपदव मन्माश्रयणीय
त्वात् तस्य छायां शीतस्पर्शा अनुद्वेजनकरिं स्पृश्यतइति स्पर्श
स्तन्मात्र उच्यते अकर्त्तरिचेति घञ् मनु पदरुजैत्यादिमा तत्र
हि स्पृशउपतापइति वक्रव्यमित्युक्तं स्पृशतीति स्पर्शउपतापः
॥ ३२ ॥

- भ० कर्त्तव्यादि । आगतैरेभिर्वानरैरहं कार्यं सीताश्लेषणादिरूपं
कर्त्तास्मि करिष्यामि अ्यां रूपं इत्यवगम्य निश्चित्य सुयीवः काकु
त्स्यपादपच्छायामुपागमत् रामान्तिकं गतवानित्यर्थः शीत

सर्शा दुःखहन्नीमित्यर्थः पद्यतइति कर्त्तरि घञ् पादोमल्लं
तेनपिवति सेकजलमिति पादपोवृत्तः ह्याया स्यादातपाभावे
शोभा यामपि दृश्यते । अत्र लक्षणया समीपदेशवृत्तिः ॥ ३२ ॥

कार्यसारनिभं दृष्ट्वा वानराणां समागमं । अत्रै
नाशं दशास्यस्य निर्वृत्तमिव राघवः ॥ ३३ ॥

इति निरधिकारकृत् ।

कार्येत्यादि । राघवोवानराणां समागमं दृष्ट्वा कार्यसारनिभं ज०म०
सीतालाभतुल्यं सरति कालान्तरे तिष्ठतीति कर्त्तरि कारके
स्यस्तिरइति घञ् दशास्यस्य रावणस्य नाशं विनाशं निर्वृत्तमिव
निष्पन्नमिव अत्रैत् ज्ञातवान् अवपूर्वादिणे लङि रूपं । इति
निरधिकाराः कृतः ॥ ३३ ॥

कार्येत्यादि । वानराणां समागमं दृष्ट्वा राघवोदशास्यस्य भ०
नाशं निर्वृत्तं निष्पन्नमिव अत्रैत् ज्ञातवान् अवपूर्वादिनो ष्या
दिप्कोट्टशं समागमं कार्यसारस्य सीतालाभस्य तुल्यं सरति
कालान्तरमिति सारः कर्त्तरि घञ् नशेर्भावे घञ् । इति निरधि
काराः कृतउक्ताः ॥ ३३ ॥

अतः परं घञधिकारः ।

ततः कपिसमाहारमेकं निश्चायमागतं । उपाध्या
यद्वायामं सुग्रीवोऽध्यापिपद्दिशां ॥ ३४ ॥

अ०स० अतःपरं भावे कर्त्तरि च कारकद्रव्यधिकृत्य कृदुच्यते । तत
 इत्यादि कपिसमागमनानन्तरं सुग्रीवः कपिसमाहारं कपिस
 मूहं दिशामायाममध्यापिपत् बोधितवान् अमुका अमुका दिक्
 ईदृशीति गतिबुद्धीत्यादिना समाहारस्य कर्मसंज्ञा आयाम
 परिज्ञानश्चास्य वाल्मिभयादूरपरिभ्रमणात् एकनिश्चायमागतं
 एकराशितां प्राप्तं आयाममित्यर्थः निश्चायमिति परिमाणा
 ख्यायामिति घञ् पश्चादेकशब्देन पूर्वकालैकेति सः कदव उपा
 ध्यायदति उपेत्याधीयते अस्मादिति इङ्श्रुति घञ् ॥ ३४ ॥

भ० अथाकर्त्तरि कारकं कृतउच्यन्ते ॥ ततइत्यादि कपिसमा
 गमानन्तरं सुग्रीवः कपीनां समाहारं समूहं दिशामायामं दैर्घ्यं
 अध्यापिपत् अध्यापितवान् अस्यां दिशि एतत्पर्यन्तं गन्तव्यमिति
 ज्ञापितवान् आयामज्ञानश्चास्य वाल्मिभयेन दूरभ्रमणात् घाटं
 ज्ञात्रःशब्दाशनगतिज्ञेत्यादिना समाहारस्य प्रयोज्यस्य कर्मत्वं
 क्रीजीडोऽजेति इङ्श्रुत्वं ह्रीषीत्यादिना षण् उपाध्यायदव यथा
 गुरुरध्यापयति तथेत्यर्थः उपेत्याधीयतेऽस्मादिति घञ् लनटो
 ऽघे इति घञ् कीदृशमायामं एकं निश्चायं ज्ञानं आगतं प्राप्तं
 अत्यभ्यामात् सर्वामां दिशां दैर्घ्यं सुग्रीवस्य ज्ञानाकृतमित्यर्थः
 पूर्वेषु घञ् एकोनिश्चायोनिश्चयोर्यस्येति कपिसमाहारस्य विभे
 षणं वा एतन्नैकवाक्यता दर्शिता एवमागतं यमर्षसि जनवधद
 त्यादिना षच् इत्याभावः ॥ ३४ ॥

सजलाम्बोदसंगावं हनूमन्तं सहाङ्गदं । जाम्ब
 वनीलसहितं चारुसंद्रावमवधीत् ॥ ३५ ॥

सजेत्यादि । सुयीवोहनूमन्तमव्रवीत् सजलस्य मेघस्येव संरा ज०म
जलमेघस्येव संरावोयस्य हनूमतः उपसर्गेरुवदति घञ् सहा
ङ्गदं अङ्गदसहितं तथा जाम्बवं च्छाधिपतिं नीलसहितमव्र
वीत् जाम्बवशब्दोऽकारान्तोद्रष्टव्यः चारुसद्भावं चारुगतिं समि
युदुद्रुवदति घञ् ॥ ३५ ॥

सजेत्यादि । सुयीवोहनूमन्तमव्रवीत् सजलस्य मेघस्येव संरा भ०
वः शब्दोयस्य तं अतिगम्भीरस्वनमित्यर्थः पूर्वेण घञ् उपसर्गा
द्रुवदति परः अङ्गदेन सह विद्यमानं जाम्बवता नीलेन च सहितं
नीलसहितं जाम्बवञ्चाव्रवीदिति वा जाम्बवान् जाम्बवोऽपिचेति
वियः चारुसद्भावं मनोहरगतिं पूर्वेण घञ् समन्त्रेभ्योद्रुवदति परः
॥ ३५ ॥

यात यूर्य यमआयं दिशं नायेन दक्षिणां । वित्ता
वैस्तोयविश्रावं तर्जयन्तो महोदधेः ॥ ३६ ॥

यातेत्यादि । यूर्यं यात गहृत यमआयं यमस्नानं अथत्येन ज०म
मिति त्रिणीभुवोनुऽपसर्गदति घञ् कर्मणि कां दक्षिणां दिशं
सामान्याभिधानादिशेषाभिधानं नायेन नीत्या सामादिना नीष
तेऽनेनेति पूर्ववत्करण घञ् महोदधेस्तोयविश्रावं तोषध्वनिं
तर्जयन्तो न्यक् कुर्वाणाः कैः विज्ञावैः स्त्रैः ब्रह्मैः उभयत्रापि वौ
चुश्रुवदति कर्मणि घञ् ॥ ३६ ॥

भ० यातेत्यादि । यूयं दक्षिणां दिशं यात गच्छत यमत्रायं यम
स्थानं अयत्येनमिति घञ् सामान्यविशेषभावात् पौनरुक्त्यभावः
यमस्थानं न गन्तव्यमित्याशयो वा नायेन नीत्या मामदानादिना
उपलक्षिता यूयमित्यर्थः करणत्वविवक्षा वा णीञ्करणे घञ्
महोदधेस्तोयस्य विस्त्वावं शब्दं विक्षावैः स्त्रीयशब्दैस्तर्ज्जयन्तः न्यक्
कुर्वन्तः क्षुभ्यां घञ् ॥ ३६ ॥

उन्नायानधिगच्छन्तः प्रद्रावैर्व्वसुधाभृतां । वना
भिलावान् कुर्वन्तः स्वेच्छया चारुविक्रमाः ॥ ३७ ॥

ज० म० उन्नेत्यादि । वसुधाभृतां पर्वतानां उन्नायानुचयानुचला
नाधिगच्छन्तः जानन्तः अवोदोर्नियदति भावे घञ् कैः प्रद्रावैः
प्रकृष्टगतिभिः प्रेङ्क्षुस्त्वुवदति घञ् वनाभिलावान् वनविध्वंसान्
निरम्भापृन्वारिति भावे घञ् स्वेच्छया कुर्वन्तः चारुविक्रमाः
अमाधारणपराक्रमाः यात यूयमिति सम्बन्धः ॥ ३७ ॥

भ० उन्नेत्यादि । प्रद्रावैः प्रकृष्टगमनैर्व्वसुधाभृतां पर्वतानां
उन्नायान उक्कितत्वानि अधिगच्छन्तो जानन्तः यूयं यातेति पूर्व
णान्वयः वनाभिलावान् अरण्यविध्वंसान् स्वेच्छया कुर्वन्तः चारु
विक्रमाः अमाधारणप्रोक्त्याः उत्पृष्वणोञ्जः प्रपूर्व्वङ्कारभिपूर्व्वलूज
श्च भावे घञ् ॥ ३७ ॥

सदोद्गारसुगन्धीनां फलानामलमाश्रिताः । उत्का
रेषु च धान्यानामनभीष्टपरिग्रहाः ॥ ३८ ॥

सदेत्यादि । सदा सर्वदा उद्गारे भक्षणानन्तरं यमनपूर्वके ज०म०
 शब्दोच्चारणे यानि सुगन्धिनि फलानि तेषामसं पर्याप्तमाश्रिताः
 तप्ताः गृशब्दे इत्यस्मादुत्पूर्वात् दुन्यार्थ इति घञ् आङ्पूर्वाद् आते
 रादिकर्मणि ऋः कर्त्तरि चेति कर्त्तरि ऋः कृतप्रयोगे कर्मणि षष्ठी
 नलोकेति निषिद्धात् शेषषष्ठी उत्कारेषु च राशिषु धान्यानां
 क्वचित्पद इत्यस्मादुत्पूर्वात् क्वधान्य इति कर्मणि घञ् अनभीष्ट
 परियहाः अनभिलाषुका इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

सदेत्यादि । सर्वदा उद्गारे सुगन्धिभिः फलैरलमत्यर्थं भ०
 आश्रिताः तप्ताः यूयं यातेति सम्बन्धः अशभोजन इत्यस्य आङ्
 पूर्वस्य त्पृथेनाकर्मकत्वात् गत्यर्थाढेत्यादिना कर्त्तरि ऋः
 शीलादित्वात् वर्त्तमानेक इत्यन्ये त्पृथानांवेति अधिकरणे
 षष्ठी उत्पूर्वात् गृशनिगरेण इत्यस्मात् गृगिशब्दे इत्यस्माद्वा घञ्
 यद्गुणं सदुद्गारे ऽपि सुगन्धिं प्रकाशयति तदुद्गारसुगन्धि उद्गारः
 परिणाम इत्यन्ये धान्यानामुत्कारेषु राशिषु अनभीष्टः परिय
 हायेषां ते धान्यानभिलाषुका इत्यर्थः किर आधारे घञ् किरौ
 धान्ये इति परस्मै च ॥ ३८ ॥

संस्तावमिव शृण्वन्तश्चन्दोगानां महाध्वरे । शि
 च्छितं मधुलेहानां पुष्यप्रस्तारशायिनां ॥ ३९ ॥

संस्त्यादि । मधुलेहानां भ्रमराणां पुष्यप्रस्तारशायिनां प्रेस्ती ज०म०
 ऽयञ् इति घञ् शिच्छितं शब्दं शृण्वन्तः यूयं यात चन्दोगानां

महाध्वरे संस्तावमिव संभूयस्तवनमिव पाठध्वनिविशेषमिव वा
यञ्च समिस्रवदति घञ् ॥ ३८ ॥

भ० संस्तौत्यादि । मधुलेहानां भ्रमराणां त्रिञ्चितं शब्दं शृण्व
न्नायूयं यातेति सम्बन्धः यद्यपि भूषणानाञ्च त्रिञ्चितमित्यम
रेणोक्तं तथापि त्रिञ्चित्रव्यक्ते शब्दे इतिधात्वर्थमात्रे तात्पर्यं
हृन्दीगानां वेदविदां महायज्ञे संस्तावमिव सम्यक्स्तवनमिव
भावे घञ् पुष्पाणां प्रस्तारे समृहे शायिनां स्थितानां प्रपूर्वस्मृञ्जा
घञ् ॥ ३८ ॥

आलोचयन्तो विस्तारमन्मसां दक्षिणोदधेः । स्वाद
यन्तः फलरसं मुष्टिसंघाहपीडितं ॥ ४० ॥

अ० म० आलोचेत्यादि । दक्षिणोदधेरन्मसां विस्तारं विस्तीर्णतां वि
पूर्वात् स्मृणतेः प्रथनेवावशब्दइति घञ् आलोचयन्तानिरूप
यन्तः इयानस्य विस्तारइति फलरसमास्वादयन्तः मुष्टिसंघाह
पीडितं मुष्टेः संघाहणे हस्तेन पीडितं यज्ञेः शमिमुष्टाविति घञ्
भावे मुष्टिविषये व्युत्पादितत्वात् मुष्टियहणमभिव्यक्तार्थं ज्ञातव्यं
॥ ४० ॥

भ० आलोचेत्यादि । दक्षिणोदधेरन्मसां विस्तारं विस्तीर्णतां
आलोचयन्तो निरूपयन्तो यूयं यातेति सम्बन्धः स्तृञ्जाभावे घञ्
मुष्टिसंघाहेण मुष्टिवन्धेन पीडितं फलरसं आस्वादयन्तः यद्यपि
संघाहोमुष्टिवन्धइत्यमरमाला तथापि मुष्टियहणमत्राभिव्य
क्तार्थं संघाहोमुष्टिरिष्यतइति हृन्नायुधवाक्यादन्यत्रापि प्रवृ
त्तिदर्शनाद्वा ॥ ४० ॥

कुलकं ।

न्याय्यं यद्यत्र तत्कार्यं पर्यायेणा विरोधिभिः । निशा
पशायः कर्त्तव्यः फलोच्चायश्च संहतैः ॥ ४१ ॥

न्याय्यमित्यादि । यद्यत्र न्यायादनपेतं तत्कार्यमविरोधिभिर्युक्ताभिः परिन्योनिष्ठोरिति घञ् पदार्थानामनपचारेणेत्यर्थः व्युपयोःशेतेःपर्यायइति घञ् पर्यायेण परिपाद्या परावनुपात्ययदण इति भावे घञ् अनुपात्ययः पर्यायः निशापशायः कर्त्तव्यः युष्माभिर्निशायामुपशायः पर्यायश्चयनं कर्त्तव्यं व्युपयोः शेतेःपर्यायइति घञ् फलोच्चायश्च संहतैः युष्माभिः कर्त्तव्यः हस्तादानइति घञ् हस्तादानं चादेयस्य प्रत्यासत्तिः ॥ ४१ ॥

न्याय्यमित्यादि । यत्रयत्न्याय्यं न्यायादनपेतं तत्र तत्कार्यमविरोधिभिर्युक्ताभिः पर्यायेण परिपाद्या क्रमेणेति यावत् निशापशायः निशायां शयनक्रिया कर्त्तव्या संहतैर्मलितैः सङ्घिः फलोच्चायः फलादानं कर्त्तव्यः वने हिंसादिभयान्मिलितैरेव गन्तव्यमिति भावः निपूर्वात्परिपूर्वाच्चेणउपपूर्वात् शीङ्उत्पूर्वाच्चेश्च घञ् न्यायशब्दात् ढघेकादिति षष्ठः ॥ ४१ ॥

सीता रत्नोनिकायेषु स्तोककायैश्चलेन च । मृग्या
शत्रुनिकायानां व्यावहासीमनाश्रितैः ॥ ४२ ॥

सीतेत्यादि । हलेन युष्माभिः सीता मृग्या रत्नोनिकायेषु निवासेषु निवसन्त्यस्मिन्निति अधिकरणे निवासचित्तीत्यादिना घञ् आदेश ककारः स्तोककायैर्युष्माभिः चिन्वन्त्यस्माद्बुभमिति

कायः शरीरे घञ् शत्रुनिकायानां अरिसमूहानां निचीयतइति
निकायः संघेचानौत्तराधर्यइति कर्मणि घञ् आदेश्य ककारः
तेषां सम्बन्धिनीं व्यावहासीं परस्परहसनं अनाश्रितैः व्यवपृष्व्वाङ्
मेः कर्मव्यतीहारेणचस्त्रियामिति स्त्रीलिङ्गे भावे णच् च विधाय
णचः स्त्रियामञ् न कर्मव्यतीहारइति वृद्धिप्रतिषेधः ॥ ४० ॥

भ० सीतेत्यादि । युष्मभिः स्त्रोककायैः स्वल्पदेशैः मद्भिः रत्नानि
कायेषु राक्षसनिवासेषु सीता मृग्या अन्वेषणीया च्छलेन न तु
प्रकटेन मृगत्कड्मार्गणे शत्रुनिकायानां शत्रुसमूहानां व्याव
हासीं परस्परहसनं अनाश्रितैः उपहसताऽपि शत्रोरुपहासं
कार्यमिद्वयमकुर्वन्निरित्यर्थः व्यावहासी परस्परविचारणंति
केचित् निचीयतेऽस्मिन्निति निकायानिवासः समूहश्च चीयते सुख
दःस्वार्थमिति कार्यादेशः स्यर्द्धावादेश्यादिना घञि कायनि
काया निपातिता व्यवपृष्वहमेव्यतीहारे णञ् मूर्द्धन्यणकारइङ्
द्वयः दन्त्यनकारस्तु स्वार्थमदान्नेइत्यादौ स्वध्वरणइति चि
ह्नार्थः जनन्तात् स्वार्थेणः पित्वात् स्त्रियामीप् ॥ ४० ॥

संराविणं न कर्त्तव्यं यावन्नायाति दर्शनं । संदृष्ट्या
यान्तु वैदेह्यां निग्राहो वोऽर्थवानरेः ॥ ४३ ॥

ज०म० संराविणमित्यादि । संरावणमभिव्याख्या भाषणं न कर्त्तव्यं
युष्मभिः यावन्नायाति दर्शनं सीतायाइत्यर्थात् संपृष्व्वाङ्गातेरभि
विधौ भावइत्युन् तदन्ताइणि नुष् इत्यण् तस्मिन्नप्यनपत्य

इति प्रकृतिभावः यस्मात्संहृष्टायां चैतस्यां वैदेह्यां अरेर्निघाहः
आक्रोशोऽभिभवलक्षणः वायुष्माकमर्धवान् आक्रोशेऽवन्योर्यह
इति भावे घञ् ॥ ४२ ॥

सामित्यादि । यावदोदर्शनं नायाति न प्राप्नोति अर्थात् भ०
सीता कर्त्री तावद्युष्माभिः साराविणं अभिव्याप्य भाषणं कोला
हलरूपं न कर्त्तव्यं संपूर्वत्सुध्वनौ व्याप्तौ भावे णिन् णिनन्नात्
स्वार्थेणः मन्वर्जान्वर्मीचस्तेनइत्यादिना संयोगात्परस्य इन
नस्यापत्यणो नकारलोपाभावउक्तस्तेन असंयोगात् परस्य इन
नस्यापत्यणो नकारलोपः स्यान्नल्पपत्यणो इति प्राप्तं तेनात्र
नलोपाभावः देवीदासचक्रवर्त्ती तु णिनप्रत्ययोऽकारान्तः णिन
न्नादित्यत्र णिनान्नादिति पाठइत्याह हि यस्मात् सम्यग्दृष्टा
यामेव वैदेह्यां अरेर्निघाहआक्रोशोऽभिभवावा युष्माकं स्वार्थको
भवति ग्रहेर्भावे घञ् ॥ ४३ ॥

प्रयाहैरिव पात्राणामन्वेष्ट्या मैथिली कृतैः । ज्ञात
व्या चेङ्गितैर्धर्मैर्ध्यायन्ती राघवागमं ॥ ४४ ॥

प्रयेत्यादि । पात्राणां भिक्षाभाजनानां प्रयाहैरिव कृतैरन्वे ज०म०
व्या मैथिली भिक्षुकवेत्रैरिव युष्माभिरित्यर्थः ग्रहेः प्रेलिषायामि
ति भावे घञ् कर्मणि षष्ठी इङ्गितैर्धर्मैः चेष्टितैः कुलाङ्गनोचितैः
ज्ञातव्या सा ध्यायन्ती रामागमं कुलाङ्गना ह प्रेषितभर्तृका
सर्वदा भर्तुरागमनं ध्यायति ॥ ४४ ॥

०भ प्रयेत्यादि । पात्राणां भिन्नाभाजनानां प्रयाहेरिव प्रयहणे
रिव कृतैर्भवद्भिः सीताऽन्वेया भिचुवैरैरपीत्यर्थः इवार्थोऽत्र
सम्भावना प्राद्रहेर्भावे घञ् कथं सा ज्ञयेत्याह धर्मैर्धर्मादनपे
नैरिङ्गितैश्चष्टितैश्चातव्या राक्षसगृहेऽन्यस्यास्तादृशधर्मासम्भवात्
कीदृशी राघवागमनं चिन्तयन्ती असाधारणं दिङ्मनत्
कुलस्त्री सदा स्वाग्निः समागमं धारयति स्वधर्मज्ञ गत्यज
तीति भावः ॥ ४४ ॥

वेदिवत्सपरियाहा यज्ञियैः संस्कृता द्विजैः । दृश्या
मासतमादङ्गः प्रागनिन्दितवेशभृत् ॥ ४५ ॥

ज०म० वेदीत्यादि । यथा यज्ञियैर्यज्ञकर्माहैः द्विजैः ब्राह्मणैः वेदिः
यज्ञस्थली सपरियाहा परिगृहीता संस्कृता तथा साऽपि अति
पवित्रत्वात् यज्ञेः परीयज्ञ इति यज्ञविषये घञ् मासतमादङ्गः
प्राग्दृश्या दर्शनाहं मासस्य पूरणं यदहः नित्यं ज्ञतादिमासेत्या
दिना तमडागमः अस्मादेव निपातनात् मासस्यासंख्यावाचिते
उट् मासतमङ्गीति हेतुं दर्शयन्नाह तस्याः पूतत्वात्तदनिन्दि
तवेशभृत् मैथिली मङ्गलमात्राभरणा दर्शनाहं तां इष्टुं भवतां
न चिरकालो भवतीति मासावधिना प्रेषिताः ॥ ४५ ॥

भ० वेदीत्यादि । मासतमात् मासपूरणादङ्गः प्राक् सीता युष्माभि
र्दृश्या मामावधिनेव भवन्तः प्रेष्यन्ते चिरकालो न कर्त्तव्य इति
दृष्टेच्छदुक्तत्वात् दृभृजुपेत्यादिना क्वप् मासशब्दात् ज्ञतादिमास
सम्बन्धरादिति पूरणे तमट् कीदृशी अनिन्दितवेशभृत् मङ्गल

मात्राभरणत्वात् यथा यज्ञियैर्यज्ञकर्माहैर्द्विजैः सपरिवाहा
पर्युहोता वेदितैः संस्कृता तथा सापि अतिपवित्रत्वात् पुरो
हितैः संस्कृतत्वाच्च परेर्यहोषञ् यज्ञविषये परेर्यहो ऋजिति परः
ढघेकादिति यज्ञग्रन्थात् अर्हतीत्यर्थे इयः ॥ ४५ ॥

नीवारफलमूलाशानृषीनप्यतिशेरते । यस्यागुणा
निरुद्रावास्तां द्रुतं यात पश्यत ॥ ४६ ॥

नीवेत्यादि । यस्यागुणाब्रह्मचर्यादयः ऋषीनप्यतिशेरते ज०म०
न्यक्कुर्वन्ते तां द्रुतं यात पश्यत तत्र नीवारः अक्षयपथधान्यं
नैवृधान्य इति घञ् उपसर्गस्य घञीति दीर्घत्वं फलं मोचादि
मूलं शालूकादि एतान्यन्नन्ति ये ऋषयः कीदृशागुणाः निरु
द्रावाः स्थिराः उदिअयतीति घञ् ॥ ४६ ॥

नीवारैत्यादि । यस्याः सोतायागुणाः ब्रह्मदमादयोमनो भ०
नपि अतिशेरते न्यक्कुर्वन्ति शीङ् अतिपूर्व्यः अतिक्रमे सकर्षकः
स्वभावात् कीदृशाः निरुद्रावाः स्थिराः उत्पूर्व्याद्भवतेघञ् कीदृ
शान् नीवारं तृणधान्यं फलमामलक्यादि मूलं शालूकादि
अन्नतः तां यूयं द्रुतं पश्यत यात च निपूर्व्यात् वृजोषञ् अभि
धानात् कश्चिदुपसर्गस्य घञन्ति दीर्घइति व्यतीहारइति दीर्घ
निर्देशेन ज्ञापितं तेनैव दीर्घत्वं अतएवेदितानुष् अतएव प इत्या
दिवचनात् ज्ञापकेन कार्यसिद्धिः स्वयमेवाक्ता तृणधान्यानि
नीवारादत्यमरः इति सुमीवाऽमवीदित्यन्वयः ॥ ४६ ॥

उच्छ्रायवान् घनरागोवानरं जलदारवं । दूरा
प्लावं हनूमन्तं रामः प्रोचे गजाश्लवः ॥ ४७ ॥

- ज०म० उच्छ्रित्यादि । रामो हनूमन्तं प्रोचे कीदृशः उच्छ्रायवानुव्रति
युक्तः पूर्ववद्वन् घनखेवारावोयस्य विभाषाङ्किसुवोरिति भावे
घञ् गजाश्लवः गजगमनः पक्षे पूर्ववदप कीदृशं दूराप्लावं दूरमा
प्लावउद्गमनं यस्य पूर्ववत् घञ् ॥ ४७ ॥
- भ० उच्छ्रित्यादि । रामो हनूमन्तं वानरं प्रोचे कीदृशः उच्छ्राय
वान् उव्रतिमान् महापुरुषलक्षणमेतत् उत्पूर्वात् श्रिजोघञ्
घनखेवारावोध्निर्यस्य सतथा गजाश्लवो गजगमनः वानरं
कीदृशं जलदारवं मेघशब्दं दूराप्लावं दूरदेशउत्प्रुतिकारिणं
आङ्पूर्वाभ्यां रुमुभ्यां घञला ॥ ४७ ॥

अवयाहे यथा वृष्टिं प्रार्थयन्ते कृषीवलाः । प्रार्थय
ध्वं तथा सीतां यात सुग्रीवशासनात् ॥ ४८ ॥

- ज०म० अवेत्यादि । अवयहे वर्षप्रतिबन्धः अवयहइति पक्षे अप् यथा
अवयहे कृषीवला वृष्टिं प्रार्थयन्तं तथा प्रार्थयध्वं सीतां यूयं तस्या
दुर्लभत्वादत्यन्तादरणीयत्वाच्च यात सुग्रीवशासनात् ॥ ४८ ॥
- भ० अवेत्यादि । कृषीवलाः कृषकायथा अवयाहे वृष्टिप्रतिबन्धं
वृष्टिं प्रार्थयन्ते तथा यूयं सीतां प्रार्थयध्वं अतिदुर्लभत्वात् यात
सुग्रीवशामनात् न तु मया ज्ञा क्रियतइति भावः गौरवख्यापना
यैकत्वेऽपि वज्रत्वं लोकात् अन्यसहितत्वाद्वा अर्थत्कड्याचने

अवादृष्टिप्रतिबन्धे यथोचजलादिति परः स्वमते घञ्जनटोऽघे
इत्यस्य सर्व्वविषयत्वात् क्वचिन्नन्दात् गोऽवृणमेधेति बलः नाद्य
स्यर्थेऽचोर्धः ॥ ४८ ॥

वणिक् प्रयाहवान् यद्वत् काले चरति सिद्धये ।
देशापेक्षास्तथा यूयं यातादायाङ्गुरीयकं ॥ ४९ ॥

वणिगित्यादि । तुला प्रगृह्यते येन सूत्रेण सप्रयाहः प्रे वणिजा ज०म
मिति करणे घञ् स तुलासम्बन्धी विद्यते यस्य वणिजः संसर्गे मतुप्
यथा तुलाप्रयाहवान् तदुपलक्षितो वणिक्काले उचिते क्रयविद्भूये
चरति तथा यूयं अङ्गुरीयं तुलासूत्रस्थानीयं चिह्नमादाय
देशापेक्षाः तत्तद्देशस्थितास्तत्र हि चिह्नेन रामदूतादिति लक्ष्य
न्ते ॥ ४९ ॥

वणिगित्यादि । यथा प्रयाहवान् तुलासूत्रवान् वणिक् योग्ये भ०
काले क्रयविक्रयादिसक्रियासिद्ध्यर्थं चरति योग्यदेशमपेक्षते
च तथा यूयमपि ममाङ्गुरीयकं तुलासूत्रतुल्यमादाय गृही
त्वा योग्ये काले देशापेक्षाः सीतानिवासदेशमपेक्षमाणायात
गच्छत इति रामः प्रोचे इति सम्बन्धः अननैवाङ्गुरीयकेन चि
ह्नेन सीतया महता भवन्तो ज्ञास्यन्तइति भावः तुला प्रगृह्यते
येन सूत्रेण तत्प्रयाहउच्यते प्रपूर्वाद्गो वणिक् सम्बन्धे रज्जौ च
घञ्जलाविति परः स्वमते घञ्जनटोऽघे इत्यस्यापि विषयोऽर्द्धनि
वारः ॥ ४९ ॥

अभिज्ञानं गृहीत्वा ते समुत्पेतुर्नभस्तलं । वाजिनः
स्यन्दने भानोर्व्विमुक्तप्रग्रहाइव ॥ ५० ॥

त०म० अभीत्यादि । ते वानरानभस्तलमुत्पेतुः वाजिनद्व विमुक्त
प्रग्रहाः विमुक्तः प्रग्रहेनियमरञ्जुर्येषामिति रश्मी चेति विभाषा
ग्रहणमनुवर्त्तते घञभावपक्षे ग्रहवृष्टनिश्चिगमस्येत्यप् स्यन्दने
रथे भानोरादित्यस्य किं कृत्वा अभिज्ञानं गृहीत्वा चिह्नमङ्गुलो
यकमादाय ॥ ५० ॥

भ० अभीत्यादि । ते हनूमदादयोऽभिज्ञानं चिह्नमङ्गुरीयकं
गृहीत्वा नभस्तलं आकाशं समुत्पेतुः यथा भानोः स्यन्दने रथं
विमुक्तप्रग्रहाः शिथिलीकृतबन्धरञ्जवोवाजिनोऽयानभागच्छ
न्ति तथा एतेनातिशीघ्रत्वं दर्शितं तलशब्दोऽत्र स्वरूपार्थः तलं
स्वरूपाधरयोः खड्गमुष्टिचपेटयोरिति विश्वः प्रग्रहाऽनन्तोरञ्जु
वाचकः ॥ ५० ॥

उदक् शतवलिं कोट्या मुषेणं पश्चिमां तथा । दिशं
प्रास्थापयद्राजा वानराणां कृतस्वरः ॥ ५१ ॥

ज०म० उदगिस्थादि । वानराणां राजा मुषीवः शतवलिं नाम वानरं
वानराणां कोट्या सह उदगुदीचीं दिशं प्रास्थापयत् तिष्ठतर्था
न्तस्य लङ्घि रूपं उदीचीशब्दात्प्रथमान्तादिभिः वर्त्तमानादस्मा
न्तिः तस्याश्चतुर्लोककृत द्वितस्तुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् तस्मिन्नि
वृत्तौ भक्षणाभावादीलमपि निवर्त्तते तस्मिन्नादिसङ्घित एधाच्
पर्यन्तदत्यव्ययत्वं द्वितीयालुक् तथैव मुषेणं वानरं पश्चिमां दिशं
प्रास्थापयत् कृतस्वरः त्वरितः ॥ ५१ ॥

भ० उदगित्यादि । वानराणां राजा मुषीवः कृतस्वरस्वरा
त्वरितः सन् शतवलिनामामं कथिं उदक् उत्तरस्थां दिशि प्रस्था

पयामास तथा सुषेणामानं पश्चिमां दिशं प्रास्थापयत् वान
राणां कोष्ठा सहेत्युभयत्र योज्यं घोऽजौऽश्वऽश्वानगतीत्या
दिना प्रयोज्यस्य कर्मत्वं प्रपूर्वस्य तिष्ठतेर्गत्यर्थत्वात् उदगिति
उदक्शब्दाद्दिग्देशकालेदति सप्तम्याः स्तात् तस्य लुक् चात्पर
त्वात् तदन्तस्याव्ययत्वं लोकोपचारात् ॥ ५१ ॥

प्राचीं तावद्भिरव्यग्रः कपिभिर्विनतोयथौ । अप्र
याचैरिवादित्योवाजिभिर्दूरपातिभिः ॥ ५२ ॥

प्राचीमित्यादि ॥ कपिभिस्तावद्भिरित्येककोटिसंघातैः सह ज०म
विनतः प्रणतः सुग्रीवइत्यर्थात् अव्ययः अनाकुलः प्राचीं पूर्वा
दिशं यथौ यथा आदित्योवाजिभिरप्रयाचैः मुक्तबन्धनैः करण
भृतैः रग्मौचेति घञ् दूरयाधिभिः ॥ ५२ ॥

प्राचीमित्यादि । विनतनामा वानरोऽव्ययोऽनाकुलः स भ०
तावद्भिः कोटिसंख्यातैः कपिभिः सह प्राचीं पूर्वा दिशं यथौ सुग्री
वाञ्जयेत्यर्थात् यथा आदित्यः सख्याऽप्रयाचैर्मुक्तबन्धुभिर्दूर
पातिभिर्वाजिभिरश्वैः सह प्राचीं वाति तथा प्रयासोघञन्तोर
ञ्ज्वाचकः अदितेरपत्यमिति गर्गादित्वात् षष्ठः केचित्तु विन
तो नमः सुग्रीवः प्राचीं यथावित्याडस्तु रामाघणविहङ्गं
॥ ५२ ॥

ययुर्द्विन्ध्यं शरन्मघैः प्रावारैः प्रवरैरिव । प्रच्छन्नं
मारुतिप्रष्ठाः सीतां द्रष्टुं श्ववङ्गमाः ॥ ५३ ॥

ज०म० ययुरित्यादि । मारुतिप्रष्टाः हनुमदघेसराः सीतां द्रष्टुं विन्ध्य पर्वतं ययुः शरन्मैघैः प्रावारैरिव प्रावरणैरिव प्रह्वं वृषोतं राच्छादनदति घञ् प्रवरैः श्रेष्ठैः अनाच्छादने यदित्यादिना अप् ॥ ५३ ॥

भ० ययुरित्यादि । श्रवङ्गमावानराः सीतां द्रष्टुं विन्ध्यपर्वतं ययुः श्रवेण गच्छतीति तृभृवृट्जीत्यादिना खः कीदृशाः मारुतिर्हनुमान् प्रष्टोऽयसरो येषां ते तथा प्रादयगेख्यस्य षत्वमभिधानात् मनोषादित्वाद्वा कीदृशं शरन्मैघैः प्रह्वं प्रवरैः श्रेष्ठैः प्रावारैः प्रह्वदपटैरिव अभिधानात् प्राङ्पूर्वात् वृज्नाच्छादने घञ् अन्यत्रान् ॥ ५३ ॥

परिभावं मृगेन्द्राणां कुर्वन्तो नगमूर्द्धसु । विन्ध्ये तिग्मांशुमार्गस्य चेरुः परिभवोपमे ॥ ५४ ॥

ज०म० परीत्यादि । मृगेन्द्राणां सिंहानां परिभावमभिभवं कुर्वन्तः विन्ध्ये चेरुः भ्रान्ताः पराभुवोवज्ञानदति घञ् कीदृशे परिभवोपमे आदित्यमार्गस्य परिभवनं अत्युच्चत्वात् घञ्भावपचे अप् ॥ ५४ ॥

भ० परीत्यादि । ते नगमूर्द्धनि गिरिशिखरे मृगेन्द्राणां सिंहानां परिभावं तिरस्कारं कुर्वन्तो विन्ध्ये चेरुः चरगतां कीदृशे सूर्यवर्त्मनः परिभवदव तस्यात्युच्चत्वात् परिभवशब्देनात्र तत्कर्त्ता लक्ष्यते आदित्यमार्गस्य परिभवेणोपगता मा लक्ष्मीः शोभा यच्छेति वा यद्वा तत्परिभवक्रियैवात्र लोकभयदत्तेन साम्यं

विवक्षितं परिपूर्वाहुवोधजलौ स्वभावादवज्ञानार्थता न गच्छ
तीति नमः हनजनादिति उः ॥ ५४ ॥

भ्रेमुः शिलोच्चयांस्तुज्ञानुत्तेरतरान्नदान् । आश्रं
सवेऽलवं शत्रोः सीतायाश्च विनिश्चयं ॥ ५५ ॥

भ्रेमुरित्यादि । उत्पूर्वाधिनेतेः एरजित्यच् शिलाभिरुचयो ज०म०
येषां तान् शिलोच्चयान् भ्रेमुः भ्रमणक्रियायाद्याप्यत्वात्सकर्म
कता नदान् अतरान् तरितुमशक्यान् उत्तेहः उत्तीर्णवन्तः
शत्रोर्लवंमुच्छेदनं सीतायाश्च विनिश्चयं विनिर्णयमाशंसवः आश्रं
सनशीलाः सनाश्रंसभिचउः तरलवौच्छदारविति अणप्रत्यया
न्तो विनिश्चयइति यद्देरित्यप् ॥ ५५ ॥

भ्रेमुरित्यादि । ते भीमान् भयदान् शिलोच्चयान् पर्वतान् भ०
भ्रेमुः तृफलेत्यादिना अतएत्वं शिलोपश्च भ्रमणस्य गतिविशेष
त्वात् सकर्मकता शिलाभिरुचयोवृद्धिर्येषां उच्येतइति वा
उच्यस्वरूपः शिलाभिरुचयः शिलोच्चयः अतरान् अन्वैतरितु
मशक्यान् नदान् उत्तेहः तृतरैऽभिभवस्रुत्यां चतोऽणुःकिङ्गां
शत्रोर्लवं मुच्छेदं आशंसवइत्त्वः सीतायाविशेष्य निश्चयश्च आश्रं
सवः सन्भिचाशंसउः चितृलूभ्याऽल् ॥ ५५ ॥

आदरेण गमश्चक्रुर्विषमेष्वप्यसंघसाः । व्याभुवन्तो
दिशोऽन्यादान् कुर्वन्तः सव्यधान् हरीन् ॥ ५६ ॥

ज०म० आदेत्यादि । विषमेष्वपि प्रदेशेषु गमं गमनं चक्रुः आदरेणा
नवज्जया यर्हरित्यप् असंघमाः त्यक्ताहाराः उपसर्गेददति
अपि घञपाञ्चेति अदर्घमादेशः हरोन् मिहान् मयधान् मप्र
हारान् व्यधजपरित्यप् सप्रहारत्वादन्यादान् परित्यक्ताहा
रान् कुर्वन्तः नौणचेति निपूर्वाद्देशरेण्यत्ययः तस्मिन्नर्देन घमा
देशः चकारादपि तत्र निघमः दिशोव्याप्रवन्तः सर्व्व्यापिनः
॥ ५६ ॥

म० आदेत्यादि । ते विषमेष्वपि देशेषु गमं चक्रुः रामस्य कार्य्यमि
त्यादरेण न तु परस्य कार्य्यमित्यवज्जया कीदृशाः असंघमाः सम्य
गाहाररहिताः निरन्तरभ्रमणात् दिशोव्याप्रवन्तः हरोन्
मिहान् मयधान् सप्रहारान् अतएवान्यादान् आहाररहि
तान् कुर्वन्तः गमअदव्यधिभ्याऽल् घमदःमनश्चल्घञीति अर्दे
र्घमादेशः निपूर्वाद्देशानामन्यतिक्रान्तिरेण्यत्ययः घञि तु घमा
देशप्रसङ्गात् नरेदोणालाविति परः जमनं लपआहारातिघमा
न्याददत्यपीत्यमरः ॥ ५६ ॥

मञ्चेरुः महमाः केचिदस्वनाः केचिदाटिपुः । संया
मवन्तार्यातिवन्निगदानपरिऽमुचन् ॥ ५७ ॥

ज०म० मञ्चेदत्यादि । महमाः मस्मिताः अस्वनास्वणीकाः स्वनहमा
र्वेत्यप् यतिवत् संयामवन्तः नियमवन्तः यमः समुपनिविषुचेति
घञ् आटिपुः अटितवन्तः अटर्नुडि रूपं अपरं निगदास्वचना
न्मुचन् नौगदेत्यादिना विकल्पेनापोविधानात् घञ् ॥ ५७ ॥

मञ्चेरित्यादि । केचिद्दानराः महमाः सन्तश्चेरुः तृफलेति भ०
 अतएवं खिलापश्च केचिदस्वनामौनिनः यतिवत्संयामवन्तः
 संयमिनः सन्तश्चाटिपुर्गतवन्तः अटगतां व्यामिः अनुस्मिद्देरिति
 अनउम् अपरे निगदान् अमुचन् अन्तःस्थितस्य शब्दस्य वहर्निः
 सारणं माचः तं कृतवन्तइत्यर्थः सहस्वननिगदाअलन्ताः
 संयामाघञन्तः ॥ ५७ ॥

अथ क्लमाढनिःक्वाणानराः क्षीणपणाइव । अम
 दाः सेदुरेकस्मिन्नितम्बे निखिला गिरेः ॥ ५८ ॥

अथेत्यादि । अथ परिभ्रमणादनन्तरं क्लमेन परिभ्रमेण अम ज०म०
 दाः गतहर्षाः मदोऽनुपमर्गइत्यप् अतएव निःक्वाणाः निःशब्दाः
 क्वाणावीणायाञ्चत्यपौविकल्पेन घञ् वीणादिविषयमेतत् क्लमेर्नि
 पृश्नादनुपमर्गादीणादिविषयाच्च विकल्पेनाप्रत्ययइत्युक्तं एक
 स्मिन् गिरेर्नितम्बे सेदुः निषणाः निखिलाः समस्तावानराः क्षीण
 पणाइव अर्थरहितानराइव पश्यन्तइति पणाः व्यवहाराय
 कृतं पणं व्यवस्थाप्यन्ते नित्यं पणः परिमाणे इत्यप् ॥ ५८ ॥

अथेत्यादि । भ्रमणानन्तरं ते निखिलाः सर्वे वानराः कस्य भ०
 चिद्गिरेर्नितम्बे सेदुर्निषणाः कीदृशाः क्लमेन अमेण निःक्वाणा
 निःशब्दाः अमदाहर्षरहिताः क्षीणपणानष्टधनाइव निःक्वाणा
 घञन्तः क्वाणः शब्दमात्रे घञलौ सप्रादेरपि वीणाध्वनौ तु सप्रा
 देरेवेति परः स्वमते अभिधानं नियामकमित्युक्तेः सएव नियमः
 क्लमपणमदाअलन्ताः पश्यते व्यवह्रियतेऽनेनेति पणः पणोव

राटमात्रे ख्यान्मुख्ये कार्षापणे ग्रहे । क्रय्यशाकटिकाद्युतव्यवहारे
भृतौ धनरति विश्वः ॥ ५८ ॥

ततः सत्सम्पदास्तत्र निरैक्षन्त पतन्तिणः । गुहा
द्वारेण निर्यातः समजेन पशूनिव ॥ ५९ ॥

ज० भ० ततइत्यादि । ततो विभ्रामानन्तरं तं तत्र तस्मिन् पर्वते पत
न्त्रणः पक्षिणानिरैक्षन्त ईक्षितवन्तः ईक्षन्तः रूपं कीदृशान्
गुहाद्वारेण निर्यातः निर्गच्छतः निष्पूर्वाद्यातेः शत्रन्तस्य शमि
रूपं समंमदाः सहर्षाः प्रमदमंमदाविति निपातितं समजेन वृन्दे
न पशूनिव निर्यातः समुदारजपशुखित्यप् ॥ ५९ ॥

भ० ततइत्यादि । उपवेशानन्तरं तं ससम्पदाः सहर्षाः सन्तस्तत्र
पर्वते गुहाद्वारेण निर्यातो निर्गच्छतः पतन्त्रिणः पक्षिणानिरै
क्षन्त दृष्टवन्तः समजेन समृद्धेन निर्गच्छतः पशूनिव तददतिस्म्यु
त्थानित्यर्थः समदसमजावलम्बौ व्यजारे इत्यादौ अलन्तवर्ज
नान्नाजेर्व्यादेशः मंप्राभ्यां मदो हर्षे समुद्भामजः पशुमंहप्रेरण
धारलिति परेषां विगेषसूत्रं निःपूर्वादीक्षेर्घा यातेः शब्दः
॥ ५९ ॥

वीनामुपसरं दृष्ट्वा तेऽन्योन्योपहवागुहां । प्रावि
शन्नाहवप्रज्ञात्राहावमुपलिप्तवः ॥ ६० ॥

ज० भ० वीनामित्यादि । वीनां पक्षिणामुपसरं नैरन्तर्येण निर्गमनं दृष्ट्वा
उपसरद्व उपसरनैरन्तर्यमात्रेणोपलक्षितत्वात् उपसरोहि

स्त्रीगवीषु पुंगवानामभिगमनमुच्यते सच्च नैरन्तर्येण भवति प्र
जनेसर्त्तेरित्यप् वानरा अन्योन्योपहवाः परस्परमाज्ञानं येषां
आगच्छतागच्छत प्रविशामदति ऋः संप्रसारणमित्यप् संप्रसा
रणञ्च गुहां प्राविशन् प्रविष्टवन्त आहवप्रज्ञाः युद्धप्रज्ञाः आह्व
यते युद्धाय सङ्घर्तेऽत्रेत्यादि युद्धदत्यप् संप्रसारणञ्च आहाव
मुपलिषवः उदकाधारमुपलभ्युमिच्छवः निपानमाहावदति घञि
संप्रसारणं निपात्यते वृद्धिरस्येव अणप्रत्यये लट्ठद्धिः ॥ ६० ॥

वीनामित्यादि । वीनां पक्षिणामुपसरं उपर्यधोगमनं दृष्ट्वा म०
ते वानरागुहां प्राविशन् कीदृशाः अन्योन्यस्य उपहवमाज्ञानं
येषां ते तथा आहवे युद्धे प्रज्ञाः पण्डिताः अतएव गुहाप्रवेगे
निर्भयत्वं आहावमुदकाधारमुपलभ्युमिच्छवः उपसरोऽलन्तः
अभिधानात् उपर्यधोगमनार्थः उपसरो हि स्त्रीगवीषु पुङ्गवा
नामभिगमनमुच्यते सचोपर्यधोभावेन भवतीत्युपमानादिह
उपसरशब्देन उपर्यधोगामित्वमुच्यतदिति केचित् गर्भग्रहणा
र्योपसरणे सर्त्तेरिति परसूत्रं तन्मते उपसरोगवर्भार्थं ग्राम्य
धर्माचरणं तच्च वहिर्निःसरतां पक्षिणां सम्भवत्येव ऊलिहोमेऽ
दने इत्यस्मादलक्षणे उपसर्गेणान्यार्थता परेषां मते क्वेओरूपं
अभ्युपनिविध्याक्वेओऽल्ङ्ङश्चेति तथा आङोयुद्धेक्वेओऽल्ङ्ङश्चे
ति आङोनिपाने ऊश्चेति तेषां सूत्रत्रयं ॥ ६० ॥

कुर्वन्तोहवमाप्तानां पिपासावधकाङ्क्षिणः । द्वारं
तमोघनप्रख्यं गुहायाः प्राविशन् द्रुतं ॥ ६१ ॥

ज०म० कुर्वन्त्यादि । गुहां प्रविश्य तस्याः द्वारमपरं प्राविशन् आप्तानां स्निग्धानां हवमाङ्गानं कुर्वन्तः भावंऽनुपमर्गस्येत्यप् संप्रभारणं च पिपासा पातुमिका तस्यावधोऽपनयनं हनश्चवध इत्यपवधादेशश्च तं काङ्क्षितुं शीलं येषामिति काक्षिमाक्षिकांसाया इत्यस्मात्सुषुजाता णिनः इदितानुम् भाधुकारिणि वा कीदृशं द्वारं तमोघनप्रख्यं तमोघनः मूर्त्तिः काठिन्यं तेन सदृशं मूर्त्ताघनइति हन्तेरणप्रत्यया धनादेशश्च निपात्यते मूर्त्तिमत्तमइव द्वारमित्यर्थः ॥ ६१ ॥

भ० कुर्वन्त्यादि । ते आप्तानां स्निग्धानां हवमाङ्गानं कुर्वन्तां गुहायाद्वारं द्रुतं प्राविशन् कीदृशाः पिपासायासृष्णायावधं हननं काङ्क्षन्तीति महाट्टित्वात् णिन ताक्लान्य आमाक्ष्ये वा णिन्निति परः स्वमतेऽपि तदर्थता प्राप्यते यतो णिनविधायकमत्र अर्थविशेषानांक्तः किन्तु षष्ठेकृतोत्यादौ भव्यर्णार्थणित्युक्तं तेनाभिधानादर्थविशेषेऽपि णिन्त्यादिति ज्ञापितं द्वारं कीदृशं तमोघनप्रख्यं तममां घनेन काठिन्येन प्रख्यं सदृशं मूर्त्तिः काठिन्यमुच्यते तदपचारात् मूर्त्तिमत्तयादवेत्यर्थः संघप्रख्यं तमश्च प्राविशन्निति केचित् हवमिति ज्जलिहोमे इत्यस्यालन्तस्य रूपं धातृनामनेकायत्वात् आङ्गानार्थता क्लेशोऽल्ङ्ङ्य भावं नतुपमर्गादिपरः हन्तेरणि हनवधोऽप्यनीति वधादेशः काठिन्यादौ हन्तेरन् घनादेशश्चेति परः स्वमते निपातः ॥ ६१ ॥

तस्मिन्नन्तर्घणे पश्यन् प्रघाणे सौधसद्मनः । लौहो
दूनघनस्कन्धाललितापघनी स्त्रियं ॥ ६२ ॥

तस्मिन्नित्यादि । द्वारमतिक्रम्य यः सावकाशप्रदेशः सोऽन्तर्घण ज०म०
 इत्युच्यते तथा ह्यन्तर्हन्यते क्रांतीभवत्यस्मिन्निति अनुगतायत्वं
 अन्तर्घणोदेश इत्यन्तःपूर्वाद्भूत्तेरपघनादेशः घणादेशोवा येण
 कारं पठन्ति यत्तु मञ्जीभृतावाह्नीकेषु देशविशेष इत्युक्तं तत्संज्ञा
 शब्दमाश्रित्य तस्मिन्नन्तरे यत्सौधमस्य धवलगृहं तस्य प्रघाणे
 एकदेशे प्रघणः प्रघाणश्चेति निपातितं स्त्रियं ललितापघनां
 ललिताङ्गीमपश्यन् अपघनोऽङ्गमिति निपातनं लोहोह्वनघन
 स्कंधाः यस्मिन् स्थापयित्वा काष्ठादीनि संस्क्रियन्ते सउह्वनः
 आधानं तद्वत् घनः स्कन्धोयेषामिति उह्वनोऽत्याधानमिति
 निपातनं ॥ ६२ ॥

तस्मिन्नित्यादि । तस्मिन् गुहाभ्यन्तरे अन्तर्घणे द्वारसमीप म०
 सावकाशप्रदेशे यत्सौधमस्य धवलगृहं तस्य प्रघाणे द्वारप्रकोष्ठा
 भ्यां वह्निःप्रदेशे ललितापघनां मनोहरशरीरां स्त्रियं तेऽपश्यन्
 कीदृशाः लोहोह्वनघनस्कन्धाः यस्मिन् स्थापयित्वा काष्ठादिकं
 हन्यते सउह्वनः लोहस्य यउह्वनस्तदह्वनोनिविडः स्कन्धोयेषां
 ते तथा लोहवदुह्वनः काष्ठविशेष इत्यन्ये परमते अन्तर्हन्यते
 यन्निस्मित्यन्तर्घणोऽभ्यन्तरदेश उच्यते अन्तरोहन्तेरलि देशे
 घनादेशः विभाषया णत्वं स्वमते मूर्द्धन्यान्तले घणोऽलि रूपं
 दन्त्यान्तले तु हन्तेर्निपातः परमते प्रकृतं हन्यते गम्यते ऽस्मि
 न्निति प्रघाणः प्राङ्गुर्द्वारघाणपिण्डके हन्तेर्घञलौ घनादेशश्च
 पूर्वपदस्यास्मिन्निष्ठात् संज्ञायां णत्वं स्वमते घणोघञि रूपं प्रघा
 णप्रघणालिन्दावर्हद्वारप्रकोष्ठके इत्यमरः परमते ऊर्द्धं हन्यते
 यस्मिन्सउह्वनः उदः प्रतिकोष्ठके हन्तेरल् घणादेशश्च स्वमते

निपातः निधाय तच्छ्रुते यत्र काष्ठे काष्ठं मउहनइत्यमरकोषे काष्ठ
इत्युपलक्षणं घनः पृथ्ववत् परमतेऽपहन्यतेऽनेनेत्यपघनो देहः
अपादङ्गेहन्तेरल् घनादेशश्च स्वमते निपातः वस्तुतः अन्तर्घणा
दयोः रूढाः व्युत्पत्तिस्तु यथा कथञ्चिदेव ॥ ६२ ॥

सा स्वम्बघ्नपदन्यासान् विघनेन्दुसमद्युतिः । परि
घोरभुजानाह इसन्ती स्वागतं कपीन् ॥ ६३ ॥

ज०म० सा स्वामित्यादि । सा स्त्री हसन्ती कपीन् स्वागतं वचसाह
कीदृशी विघनेन्दुसमद्युतिः विहन्यते अभिभूयते अन्वाद्युतिर्येन
सविघनः करणपोविदुस्वित्यप् घनादेशश्च सचेन्दुश्चेति मः तत्समा
द्युतिर्यस्याः स्वामिहन्यते येन पादन्यासेन स्वम्बघ्नः लणकाष्टादिः
सम्बेकश्चरति करणे कः गमहनेत्युपधासापः तादृशः पादन्यासा
येषां कपीनामिति परिहन्यते येन परौघइत्यप् यादृशश्च परि
घो अर्गलः तदनुकारिणाविपुलावाहवोपेधामिति ॥ ६३ ॥

भ० सेत्यादि । सा हसन्ती स्वागतमिति कपीनाह कीदृशान् स्वम्ब
घ्नपदन्यासान् स्वामिहन्यते लणकाष्टादिकमुपमर्तते येन तादृशः
पदन्यासेयेषां तान् हनचरगष्टगिति कर्त्तरि विहितष्टक् कड्डाः
कभावदति अन्वच दृश्यते घेऽपि न क्षतिः हनगमित्युङ्गापे हनो
क्ताघ्नः स्वम्बघ्नश्च स्वघनः स्वाम्येन निहन्यते स्वामिगुच्छलृणादि
न इत्यमरः परिघवदरवो विपुलाभुजायेषां परिघोऽस्त्वविघ्नैवः
परमते परिहन्यतेऽनेनेति हसन्ती स्वम्ब रूपे कड्डाब्देऽयं सा
कीदृशी विघनेन्दुसमद्युतिः विगतोघनोमेधोयस्मान् तादृशश्च
घरत्कालीनस्य चन्द्रस्यैव दीप्तिर्यस्याः परमते हनोरल् मेधे
घनादेशश्च स्वमते निपातः ॥ ६३ ॥

पिप्रायाद्रिगुघोपघ्नानुद्धान् संघसमागतान् । फलै
र्नानारसैश्चित्रैः खादुशीतैश्च वारिभिः ॥ ६४ ॥

पिप्रेत्यादि । तान्विविधैः फलैर्वारिभिस्य पिप्राय तर्पितवती ज०म०
अद्रिगुघोपघ्नान् अद्रिगुहैव उपपन्नआश्रयोथेषां कपीनां उपपन्नआ
श्रयइत्यप् उपधासोपस्य निपात्यते संघसमागतान् समूहेनाम
तान् उद्धान् प्रशस्तान् संघोद्भागणप्रशंसयोरिति समुदाहृत्पदयोः
हन्तेरपि टिलोपस्य निपात्यते ॥ ६४ ॥

पिप्रेत्यादि ॥ सा फलैर्वारिभिस्य तान् पिप्राय तर्पितवती कीदृ भ०
शान् अद्रिगुहा उपपन्न आश्रयोथेषां तान् उपादाश्रये हन्तेरल्
प्लस्येति परः स्वमते हनचरगृगित्यस्य कृद्धोःकभावइत्यन्यत्र
प्रवृत्तिः अभिधानादाश्रयार्थता स्यादुपपन्नोऽन्तिकाश्रयइत्यमरः
उद्धान् प्रशस्तान् परमते ऊर्द्धं हन्यते ज्ञायतइति उदःप्रवृत्ती
हन्तेरल् घादेशश्च स्वमते हनजनादित्यस्य कृद्धोःकभावइत्य
न्यत्र प्रवृत्तेर्गमादित्वात् षणोऽः संघेन समूहेनागतान् संहननं
संहन्यते वाष्पिन्निति समोहन्तेरल् समूहे घादेश्चेति परः स्व
मते उद्भवत् फलैः कीदृशैः नानारसैः नानाविधरसयुक्तैः चित्रै
रद्भुतैः वारिभिः कीदृशैः खादुशीतैः मधुरशीतलैः ॥ ६४ ॥

निघानिघतरुच्छत्रै तस्मिंस्ते लब्धिमैः फलैः । तृप्ता
स्तां भ्राजयुमतीं पप्रच्छुः कस्य पूरियं ॥ ६५ ॥

निघेत्यादि । तस्मिन्प्रसङ्गे निघानिघैर्निमित्तानिमित्तैस्तदभिः ज०म०
हस्ते निघानिमित्तमिति निपूर्वाद्हनतेरपि टिलोपे निपात्यते समा

रोहपरिणाहाभ्यां निमित्तमित्युच्यते ते कपयः लभ्रिमैर्लाभनि
 र्दत्तैः द्वितः श्लिः फलैस्तृप्ताः सप्तसां स्त्रियं भ्राजयुमतौ शोभावतीं
 पप्रक्षुः पृष्टवन्तः कस्येयं पुरिति द्वितोऽयुष्त्तदन्ताकृतुप् ॥ ६५ ॥

भ० निधेत्यादि । तस्मिन् सौधसन्नः प्रघाणे ते वानरास्ताः पप्रच्छुः
 तस्मिन् कीदृशे निधानिधेर्देर्घविस्ताराभ्यां तुल्यातुल्यैसाहभिर्दत्तै
 ष्कन्ने आहते परमते निःशेषेण हन्यन्ते ज्ञायन्ते इति नैस्तुल्यारो
 हपरिणाहे हन्तेर्ङीघादेशश्च स्वमते घणोरूपं विश्वकर्मनिघ
 दत्यमरः ते कीदृशाः लभ्रिमैर्लाभेन निर्दत्तैः फलैस्तृप्ताः लभद्वा
 ङ्षप्राप्तौ द्वितस्तज्जे त्रिमक् ढभात्तयोर्धः तां कीदृशीं भ्राजयु
 मतौ शोभावतीं टुभ्राजृज्दीप्तौ द्वितोऽयुर्भावे किं पप्रक्षुरित्याह
 कस्येयं पुरिति अदिमस्त्राकेनाप्यन्वयः ॥ ६५ ॥

रक्षणं करोषि कस्मात्त्वं यत्नेनाख्यायतां शुभे ।
 स्वप्ने निधिवद्भाति तव सन्दर्शनं हि नः ॥ ६६ ॥

ज०म० रक्षणमित्यादि । हे शुभे कस्माद्वा रक्षणं रक्षां करोषि एत
 द्यत्नेनादरेण नोऽस्माकमाख्यायतां उभयत्रापि यजयाचेति नङ्
 यस्मात्स्वप्ने निधिवत् निधिरिव तव सन्दर्शनमाभाति नोऽस्माकम
 तिदुर्लभत्वात् स्वप्नदति स्वप्नान् निधिरिति उपसर्गेघोःकिः
 ॥ ६६ ॥

रक्षणमित्यादि । हे शुभे कस्माद्वा त्वं रक्षणं रक्षां करोषि अर्थात्
 पृथ्याः एतत् यत्नेनादरेणाख्यायतां कथ्यतां हि यस्मात् स्वप्ने
 निधिरिव तव सन्दर्शनं अतिदुर्लभत्वात् नोऽस्माकमाभाति अतः
 पर्व्वमननुभूतत्वात् एवं पृच्छाम इति भावः स्वपरचयतेत्या

दिना सर्वत्र मङ्ग रक्षेर्षत्वं निधिरिति किर्दोऽन्तर्गेरिति किः
उखेचीत्यालोपः ॥६६॥

ततो जलधिगम्भीरान् वानरान् प्रत्युवाच सा । इयं
दानवराजस्य पूः सृष्टिर्विश्वकर्माणः ॥ ६७ ॥

ततइत्यादि । ततस्तस्मादनन्तरं सा प्रत्युवाच जलं धीयते ज०म०
अस्मिन्निति अधिकरणेचेति किः जलधिः समुद्रः तदङ्गम्भीरान्
लोभ्यत्वात् इयं पूः दानवराजस्य विश्वकर्माणः सृष्टिः सृज्यतइति
सृष्टिः कर्मणिस्त्रियां क्तिन् । इतः स्त्रीलिङ्गमधिकृत्याच्यते ॥ ६७ ॥

ततइत्यादि । तदनन्तरं सा वानरान् प्रत्युवाच कीदृशान् भ०
जलधिवत् गम्भीरान् अलोभ्यान् जलानि धीयन्तेऽत्रेति ढाड्हे
इति किः किं प्रत्युवाचत्याह दानवराजस्य इयं पूः विश्वकर्माणः
सृष्टिः पूर्वं कस्य पूरिति स्वामिनः कर्तुश्च प्रअइत्युभयमुक्तं सृज्य
तइति क्तिः क्तित्यघेइति कर्मणि स्त्रियां क्तिः । इतः स्त्रील्लदधि
कारः ॥ ६७ ॥

निहतश्च स्थितिं भिन्दन् दानवोऽसौ बलद्विषा ।
दुहिता मेरुसावर्णे रर्हं नाम्ना स्वयम्भवा ॥ ६८ ॥

निहेत्यादि । असौ दानवराजः स्थितिं मर्यादां भिन्दन् ज०म०
स्यागापापलोभावरति क्तिन् बलद्विषा इन्द्रेण निहतः यस्य
साहं दुहिता सपिता नाम्ना मेरुसावर्णिः अहश्च नाम्ना स्वयंप्र
भेति ॥ ६८ ॥

निहेत्यादि । बलद्विषा इन्द्रेण असा दानवराजीनिहतः भ०

यतः स्थितिं मर्यादां भिन्दन् त्यजन् अहं मेरुसावर्षिणाघोदु
हिता कन्या नाम्ना च स्वयंप्रभा पितुरात्मनश्च प्रसिद्धनामोत्की
र्त्तनेन दानवबधानन्तरमिन्द्रेणाहमिह नियुक्तेति किम्बदन्ती
सूचिता तिष्ठतेः क्तः दोषोमास्यामिति ङिः मर्यादाधारणा
स्थितिरित्यमरः स्वयंप्रभेति स्वयं प्रभाति प्रोभतइति आतो
ऽन्तःअङ्गेरिति ङः स्वयमात्मना प्रभा यस्याइति वा ॥ ६८ ॥

जृतिमिच्छथ चेत्तूर्णं कीर्त्तिं वा पातुमात्मनः । करो
मि वोवहिर्युतीन् पिधध्वं पाणिभिर्दृशः ॥ ६९ ॥

ज०म० जृतिमित्यादि । यदि तूर्णं शीघ्रं जृतिं गमनमिच्छथ कीर्त्तिं वा
आत्मनः पातुं रचितुं वः युष्मान् वहिर्युतीन् वहिर्भूतान् जति
युतीत्यादिना निपातितः तत्र यान्तर्जवतेश्च क्तिन् दीर्घत्वञ्च निपा
त्यन्ते कीर्त्तिरपि क्तबन्धने स्वार्थिकाणिच् उपधायाश्चत्तोलं
तस्मात् क्तिन् अतः पाणिभिः दृशोदृष्टीः पिधध्वं क्त्वादयध्वं अपि
पूर्वाद्वाञ्जालाटि दिर्ध्वचन्दधन्तथाश्चेति अभ्यासस्य भषभावे
आभ्यस्तथारित्याकारलोपे स्रलांजग्नस्रशीति धातोर्हकारं वष्टि
भागुरिरित्युपसर्गाकारलोपे च रूपं ॥ ६९ ॥

भ० जृतिमित्यादि । यृयं चेत् यदि तूर्णं शीघ्रं जृतिं गमनमिच्छथ
प्रभुकार्यं कृत्वा आत्मनश्च कीर्त्तिं पातुं रचितुमिच्छथ तदा
पाणिभिर्हस्तैर्दृशश्चक्षुषि पिधध्वं आच्छादयत मतोऽहं वायुष्मान्
वहिर्युतीन् वहिर्दृशं यृतिर्मिच्छथ येषां तादृशान् वहिर्गतानि
त्ययं जुगत्यां युष्मिमिच्छथ मातिहेतीति जृतियुती भावत्पक्षे
निपात्यन्ते क्तबन्धने कित्वाचुरादिः कीर्त्त्यन्ते चेति कर्माणि क्तः

कीर्त्तनतदिति कीर्त्तादेशः ज्ञेर्लोपः अपिपूर्वात् धाञ्जागोधं भा
दीरेदिः खेर्दलं आद्योरित्यालोपः सभान्तस्येति खेर्दस्य धलं झर्
झसोरिति मूलधातोर्दलं वातोऽवाप्योरिति पक्षे अपरेतोलुक्
॥ ६८ ॥

ब्रज्यावती निरुद्धाक्षान् विद्येवानुष्ठितक्रियान् ।
निरचिक्रमदिच्छातोवानरांश्चक्रमावतः ॥ ७० ॥

ब्रज्येत्यादि । सा ब्रज्यावती प्रब्रह्मगमनवती ब्रजयजोर्भावे ज०म०
क्यप् प्रशंसायां मतुप् वानरान्निरुद्धाक्षान् निरचिक्रमत् निष्का
सितवती क्रमेर्ष्यन्तस्य लुङि सम्बलघुनीति सम्बद्धावात् सन्धत
दतीत्वं दीर्घालघोरिति न दीर्घत्वं संयोगपरस्य गुरुत्वात् अनु
ष्ठितक्रियानाचरिततदुपदिष्टव्यापारान् कृञःब्रजेति ब्रः शर्व्यं
धातुकेयक् रिङादेशश्च चङ्मावतः कुटिलगतिमतः अःप्रत्य
यादित्यकारः इक्षातदिति वानराणामिहायाः इक्षेति निपा
तितं इषेः शण्प्रयः कृभावश्च निपात्यते विद्यासंज्ञायामिति क्यप्
यथा विद्या अनुष्ठितक्रियान् कृतपुरश्चरणान् पुरुषानिहातोऽभी
ष्टं सम्पादयति तदस्तेति ॥ ७० ॥

ब्रज्येत्यादि । सा ब्रज्यावती प्रब्रह्मगतिमती वानरानिच्छातो भ०
निरचिक्रमत् निष्कामयामास यथा विद्या तत्तज्ज्ञानं इच्छातः
अनुष्ठितक्रियान् विहितध्यानधारणादीन् संसारात्निष्कामयति
तदत् वानरानपि अनुष्ठितक्रियान् आचरिततदुपदिष्टव्यापा
रान् यतोन्निरुद्धाक्षान् आच्छादितद्वयः सकथ्यस्त्वःषःस्वाङ्ग
दिति षः पक्षे जितेन्द्रियान् अक्षयवन्दन्द्रियवचनः चक्रमावतः

अन्धकारे कुटिलगतियुक्तान् पचे तीर्थादिचक्रमणकारिणः ब्रज
गतौ शीब्रजयजविदेत्यादिना क्यप् ततोऽस्त्वथे प्रशंसायां वतुः
विद ज्ञाने पूर्ववत् क्यप् क्रियतइति क्रिया कुःशस्येति शः षड्रिः
श्रुध्वोरितीयः कर्मर्च्यन्तात् त्रिअद्रि, मुदत्यङ् खेःसन्वत् ख्यस्येत्
खःखेरुरिति गुरुत्वान्न दीर्घः दृषुदच्छायां तुलंत्त्यादिना निपा
तः कर्मर्च्यन्तात् शंस्यादः यडोलुक् ततोवतुः ॥ ७० ॥

निष्क्रम्य शिञ्जया तस्यास्त्वपावन्तो रसातलात् । ज्ञा
त्वा मासमतिक्रान्तं व्यथामवललम्बिरे ॥ ७१ ॥

अ०भ० निष्क्रेत्यादि । तस्याः शिञ्जया उपदेशेन गुरोश्चहलइत्यकारः
तस्माद्रसातलान्निष्क्रम्य निर्गम्य त्रपावन्तः स्त्रिया उपदेशेन
निष्क्रान्तावयमिति त्रपेति षिङ्गिदादिभ्याऽङ् मामतिक्रान्तं
ज्ञात्वा वह्निर्निर्गताः सन्तः व्यथां भयं भिदादित्वादङ् अवल
लम्बिरं वथं मासावधिना प्रथिताः स च मासाविनैव कार्येणाति
क्रान्तइति स्वामिनोभयं ॥ ७१ ॥

भ० निष्क्रेत्यादि । तस्याः स्वयम्प्रभायाः शिञ्जया उपदेशेन रसात
लात् निष्क्रम्य स्वयं निष्क्रमाशक्त्या त्रपावन्तो लज्जायुक्ताः सन्तः
राज्ञा अवधित्वेन निश्चितं मामं अतिक्रान्तं ज्ञात्वा ते व्यथां राज्ञः
मकाशाद्भयं अवललम्बिरे प्रापुः शिञ्जः संमक्तात्परोरिति अप्र
त्ययः त्रपृषङ्लज्जायां घित्वात् भोषिचिन्तिपृजीत्यादिना ङः
व्यथषमङ्दुःखेचालेभये घटादित्वात् पूर्वेष ङः यद्यपि कवि
कल्पद्रमे घटादेः सानुबन्धत्वं दृश्यते तथापि पूर्वाचार्यक्रमदर्श

मात् मुग्धबोधस्य कविकल्पद्रुमात् प्राक् कृतत्वेन भीषिचिन्ती
त्यादौ आलघटादेरित्यस्य न वैयर्थ्यं ह्यमिति पाठे तेनैव
भिदादित्वात् ङः ॥ ७१ ॥

चिन्तावन्तः कथाञ्चक्रुरूपधाभेदभीरवः । अकृत्वा
नृपतेः कार्यं पूजां लप्स्यामहे कथं ॥ ७२ ॥

चिन्तेत्यादि । उपधानमुपधा परीक्षा आतशोपमर्गदत्यङ् ज०भ०
तत्परिग्रहोद्वाहि भृत्यः कार्येषु नियुज्यते तदकरणादुपधाया
भेदोऽभावः तस्माद्भीरवः चिन्तावन्तइति कर्त्तव्यतामृताः कथां
चक्रुः कृतवन्तः कीदृशमित्याह अकृत्वा नृपतेः कार्यं पूजां लप्स्या
महे कथमिति नैवेत्यर्थः चिन्तादयः चिन्तिपूजीत्यादिना अङ्
न्ताः ॥ ७२ ॥

चिन्तेत्यादि । नृपतेः कार्यं अकृत्वा कथं वयं पूजां लप्स्यामहे भ०
अपि तु अवज्ञाताएव भविष्यामइति कथां ते चक्रुः कीदृशाः
उपधाभेदभीरवः राज्ञा धर्मादिभिर्भृत्यानां या परीक्षा क्रिय
ते शोपधा तस्याभेदः कार्यासामर्थ्येन भङ्गः तद्भीरवः अतएव
चिन्तावन्तः चिन्तिकथिपूजिभ्याभीषिचिन्तीत्यादिना ङः उप
पर्व्वात् धाञ्जातोऽन्तः अङ्गेरिति ङः उपधाधर्माद्यैर्यत्परीक्षण
मित्यमरः ॥ ७२ ॥

प्रायोपासनया शान्तिं मन्वानोवालिस्मभवः । युद्धा
योगं स्थितः शैले विवृण्वंश्चत्तवेदनां ॥ ७३ ॥

ज०म० प्रायइत्यादि । उपासनेति श्वासश्नोद्युच् प्रायेण उपवासे
 नोपासना अनश्ननेमासनमित्यर्थः तथा शान्तिं कल्याणं मन्वानो
 ऽवगहन् उपायान्तराभावात् वालिसम्भवाऽङ्गदः दोगश्चित्त
 वृत्तिनिरोधः तं युक्ता संबध्य शैले स्थितः विस्तवेदनां चित्तपीडां
 विवृण्वन् षट्ठिविदिवन्दिभ्योयुग्मकव्यदति युष् ॥ ७२ ॥

भ० प्रायइत्यादि । वालिसम्भवाऽङ्गदोयोगं चित्तवृत्तिनिरोधं
 युक्ता आत्मना सह संबध्य शैले स्थितः किं कुर्वन् प्रायेण उप
 वासेन उपासनया स्थित्या तस्य सेवया वा तदाचरणरूपया
 शान्तिं कल्याणं मरणं वा मन्वानः मन्यमानः प्रायश्चानश्नने
 मृत्यौ तुल्यवाङ्मयोरपि । शान्तिः शमोऽपि कल्याणे इति च
 विद्यः जिज्ञासद्धउपवृत्ते उपपूर्वोऽयं सेवायामपि त्रीषिअन्यथ
 न्यीत्यादिना अनः चित्तवेदनां मनःपीडां विवृण्वन् प्रकाशयन्
 विदेः पूर्वोण अनः ॥ ७३ ॥

प्रस्कन्दिकामिव प्राप्नोध्यात्वा व्रूते स्म जाम्बवान् ।
 धिक् शालभञ्जिकाप्रख्यान् विषयान् कल्पनारूचीन्
 ॥ ७४ ॥

ज०म० प्रस्क्रेत्यादि । त्वया का क्रिया कर्त्तयेत्यन्यैः पृष्टः सन् जाम्ब
 वान् ध्यात्वा विचिन्थ व्रूते स्म प्रस्कन्दिकामिव रोगविशेषमिव
 प्राप्नोयातः उत्साहाभावात् रोगाख्यायां प्वल्ङ्गलं शालभञ्जि
 का क्रीडाविशेषः संज्ञायामिति एवल् नित्यंकीडेत्यादिना सः
 तत्प्रख्याविषयारूपादयः अतितुक्त्वात् अतस्तान् धिक् किन्तु
 कल्पनारूचीन् कल्पनीयान् ॥ ७४ ॥

प्रस्कृत्यादि । त्वया किं कार्यमित्यन्यैः पृष्टोजाम्बवान् चक्षुष
तिर्थात्वा व्रूते स्म उक्तवान् प्रस्कृन्दिकां चयरोगं प्राप्तदव उक्त्वा
हाभावात्स्कृन्दिरशोषणेगत्यां नास्मन्न्येतिक्वेति रोगार्थे एकः भ०
स्त्रीत्वमभिधानात् काप्यनाशीरिति अतद्वत् किं व्रूते स्म इत्याह
विषयान् रूपादीन् धिक् यतः शालभञ्जिका नागरक्रीडाविशेष
स्तत्तुल्यान् भञ्जोधौमोटने प्रस्कृन्दिकावत् संज्ञायाम् एकः तुल्यत्व
माह कल्पनया विकल्पवशेन पक्षे स्वयं रचनया रुचिरभिलाषा
यत्र तान् एतेन सर्वेषां काल्पनिकत्वमिति वेदान्तमतं दर्शितं
क्षपेर्भ्यन्तात् जीषियन्थीति अनः रूपः कूपः ॥ ७४ ॥

यां कारिं राजपुत्रोऽयमनुतिष्ठति तां क्रियां । अह
मप्यनुतिष्ठामि सोऽप्युक्त्वैवमुपाविशत् ॥ ७५ ॥

यामित्यादि । अयं राजपुत्रोऽङ्गदोषाङ्कारिं क्रियामनुतिष्ठ ज०म०
ति तां क्रियां अहमप्यनुतिष्ठामि विभाषाख्यामपरिप्रश्नयोरिच्छे
ति करोतेरिञ् पक्षे कञ्जःश्चेति शः सोऽप्येवमुक्त्वा उपाविशत्
अनश्ननेन स्थितः ॥ ७५ ॥

यांकेत्यादि । विषयाणां काल्पनिकत्वेन जीवनं विफलमिति भ०
यां कारिं क्रियां अयं राजपुत्रोऽङ्गदोऽनुतिष्ठति करोति अह
मपि तां क्रियां प्रायोपासनां अनुतिष्ठामि इत्युक्त्वा सोऽपि जाम्ब
वान् उपाविशत् अनश्नने स्थितः कञ्जः प्रश्नाख्याने निरिति निः
॥ ७५ ॥

उवाच मारुतिर्वृद्धे संन्यासिन्यत्र वानरान् । अहं
पर्यायसंप्राप्तां कुर्वे प्रायोपवेशिकां ॥ ७६ ॥

ज०म० उवाचेत्यादि । मारुतिर्वानरानुवाच वृद्धे जाम्बवति संन्यासिनि
अनश्नवति अहमप्यत्र शैले पर्यायेण परिपास्या मस्राप्तां प्रायो
पवेशिकां अनश्नं कुर्वे पर्यायार्हेत्यादिना ण्वुल् ॥ ७६ ॥

भ० उवाचेत्यादि । मारुतिर्हनुमान वानरान् उवाच किमुवाचे
त्याह अत्र जाम्बवति वृद्धे संन्यासिनि त्यक्त्वाहारे मति अहमपि
पर्यायेण क्रमेण प्राप्तां प्रायेण उपवासेन उपवेशिकां स्थितिं कुर्वे
प्रायः स्याद्भोजनत्यागः सन्नयासाऽनश्नं स्मृतमिति हलायुधः उ
पपूर्वादिभिः पर्यायेणकदति परः स्वमते न्यभावेत्यादौ स्थणक
दत्यनिन स्त्रियां भावे णकः स्यादिति ज्ञापितं ॥ ७६ ॥

अभावे भवतां योऽस्मिन् जीवेत्तस्यास्त्वजीवनिः ।
इत्युक्त्वा सर्व्वणवास्युर्व्वध्वा योगासनानि ते ॥ ७७ ॥

ज०म० अभावइत्यादि । अभावे विनाशे भवतां योऽस्मिन् लोके जीवेत्
तस्यास्त्वजीवनिः धिरजीवितं आक्रांशं नञ्यनिः एवमुक्त्वा सर्व्वणव
अस्युः स्थिताः तिष्ठतेर्गातिस्येति मिचाल्लुक् वध्वा योगासनानि
विरचय्य पद्मासनादीनि ॥ ७७ ॥

भ० अभावइत्यादि । भवतामभावे विनाशेऽस्मिन् लोके योजीवेत्
तस्याजीवनिस्मरणं धिरजीवनं वास्तु नञोन्याक्रांशेस्तीति अग्निः
इत्युक्त्वा सर्व्वणव ते वानरायोगासनानि पद्मासनानि सद्भा
अस्युः स्थिताः तिष्ठतेषां भूयस्येति संलुक् अनउष् उषीषीत्या
लोपः ॥ ७७ ॥

अक्लेश्यमसिनाग्न्यन्तं कबन्धवधमभ्यधुः । धिङ्गः
प्रपतनं घोरं क्लेदान्तत्वमनाथवत् ॥ ७८ ॥

अक्लदत्यादि । इतः स्त्रीलिङ्गभावं निवर्त्य क्लदद्वयते । ज०म०
कबन्धवधं योजनवाहोर्वधमभ्यधुः अभिहितवन्तः अभिपूर्वधा
जभिधाने वर्तन्ते कीदृशं अक्लेश्यं प्रयासरहितं कस्मात् अशिना
सुखमरणात् तस्मान्म्यन्तं अन्ते तस्याग्निरभूत् अस्माकं धिक्
प्रपतनं विनाशं दुःखेन घोरत्वात् क्लेदान्तत्वं अन्ते पृतीभावन्त
यत्रास्ति अर्शआदित्वादच् अनाथवत् अनाथानामिव अक्लेश्य
प्रपतनशब्दे भावसाधनौ क्लत्यप्युटोवञ्जलमिति ॥ ७८ ॥

स्त्रीलिङ्गक्लदधिकारं निवर्त्य क्लद्वयते । अक्लेश्यमित्यादि भ०
ते कबन्धस्य योजनवाहोर्वधं मरणं अभ्यधुः उक्त्वन्तः अभिपूर्व
धाजभ्यां रूपं अस्सुरितिवत् कीदृशं अशिना अक्लेश्यं क्लेशाजनकं
खड्गेन शीघ्रहननात् नातिदुःखदमित्यर्थः अम्यन्तं दाहेन अग्निर
क्लोऽवसानं यत्र अतएव परकालेऽपि न दुःखदमिति भावः अना
थवत् नाथरहितानामिव नोऽस्माकं प्रपतनं मरणं धिक् इत्यप्य
भ्यधुरिति सम्बन्धः यतोघोरं उपवासदुःखवाञ्छत्वात् क्लेदान्तत्वं
दाहाभावात् क्लेदएवान्ते यस्य तस्य भावः क्लेदान्तत्वं तद्विद्यते
ऽस्वेति अर्शआदित्वादः क्लेदस्यान्तत्वं यचेति वा क्लेदमन्त
भूतं त्वचति संवृणोतीति गमादित्वाङ्गुः इति वा अस्माकं प्रप
तनं क्लेदान्तत्वस्येत्युभयं धिक् घोरत्वादिह परच चेति केचित् न
क्लिआतीत्यक्लेश्यः हस्यश्वासेरिति ठभावविहितोच्यण् क्लेशैः क
भावइत्युक्तेरच कर्त्तरि स्यात् यदा क्लेशं क्लेशः भावे च्यण् न वि

द्यते क्लेश्यं यत्रेति विग्रहः प्रपतनमिति भावे षञ्जलनटोऽघे इत्य
नट् ॥ ७८ ॥

ततोमन्दगतः पक्षी तेषां प्रायोपवेशनं । अशनीय
मिवाशंसुर्माहानायादशोभनः ॥ ७९ ॥

ज०म० ततइत्यादि । ततोऽभिहितानन्तरं महान् पक्षी सस्यातिनामा
जटायुभ्राता आयात् आगतः मन्दगतो मन्दगमनः नपुंसकं भावे
क्तः आहिताग्निचात्परनिपातः तेषां यत्रायापवेशनं तदशनीय
मिव भोजनीयमिव कृत्य व्यटोवज्जलमिति कृत्यः आशंसुः आशंस
नशीलः अशोभनः शोभारहितः दावाग्निना भृष्टशरीरत्वात् व्युद्धे
ति भावे न्यट् कर्मणि च येनेत्येतत्परिहृत्योदाहृतत्वात् ॥ ७८ ॥

भ० ततइत्यादि । तदनन्तरं महान् पक्षी सस्यातिनामा तत्रा
यात् आगतः यातेर्घां रूपं कीदृशः मन्दगतः मन्दं गतं गमनं
यस्य गमेर्भावे क्तः येषां वानराणां यत् प्रायोपवेशनं तत् अशनीय
मिव स्वभक्ष्यमिव दग्निजनकत्वात् आशंसुः आशंसनशीलः भावे
ऽनट् अनीयश्च कृद्धोः कभावइत्युक्तेः करणे वागीयः तदा
अशनीयं भोजनसाधनं अशोभनः शोभारहितः सूर्यतेजसा
दग्धपक्षत्वात् नन्दादित्वात्कर्त्तरि अनः न विद्यते शोभनं यस्मै
ति वा भावेऽनट् ॥ ७९ ॥

देहव्रथनतुण्डायं तं विलोक्याशुभाकरं । पापगो
चरमात्मानमशोचन् वानरामुज्जः ॥ ८० ॥

देहेत्यादि । वृक्ष्यते येन तुण्डाग्रेण करणाधिकरणयोश्चेति ज०म०
 करणे ऋट् देहस्य ब्रह्मनमिति ह्ययोगात्षष्ठी देहब्रह्मनं तुण्डा
 पं यस्य तं विलोक्य वानराः अशुभाकरं पापस्योत्पत्तिस्थानं
 आकरदवाकरः पुंसि संज्ञायां घः तत्र हि करणाधिकरणयो
 रिति वर्त्तते एवं उत्तरत्रापि चात्मानं पापगोचरं पापविषयं
 पापविषये पतितत्वमिति मुञ्जरशाचन् शोचितवन्तः गोचर
 सञ्चरन्त्यधिकरणे निपातितः ॥ ८० ॥

देहेत्यादि । तं पक्षिणं विलोक्य वानराः पापगोचरं पाप भ०
 विषयमात्मानं मुञ्जर्षारं वा अशोचन् पापविषयोमदात्मेति
 सर्व्वे ऊचुरित्यर्थः कीदृशं पक्षिणं देहब्रह्मनतुण्डायं वृक्ष्यति अने
 नेति ब्रह्मनं करणे ऽनट् देहस्य ब्रह्मनं तुण्डायं यस्य तं यद्वा देहं
 वृक्ष्यति किञ्चितीति देहब्रह्मनं कभावेऽमी इति वचनात्कर्त्तरि
 अनट् मन्द्यादित्वाद्वा अनः अशुभाकरं अशुभस्य पापस्य आक
 रमुत्पत्तिस्थानं आकुर्वन्त्यस्मिन्निति संज्ञायामल् गावश्चरन्त्य
 स्मिन्निति गोचरोऽलन्तः स्वभावात् प्रत्यासन्नवाची ॥ ८० ॥

जटायुः पुण्यकृत्यक्षी दण्डकारण्यसञ्चरः । कृत्वा
 राघवकार्य्यं यः स्वराकूटोऽग्निं संस्कृतः ॥ ८१ ॥

जटेत्यादि । कृत्वा राघवकार्य्यं अग्निं संस्कृतः अग्निना हत ज०क
 संस्कारः स्वः स्वर्गमाकूटः जटायुः पुण्यकृत्यं संचरत्यस्मिन्निति
 संचरः पूर्व्ववत् निपातितः दण्डकारण्यं संचरोऽवस्थानं यस्येति
 ॥ ८१ ॥

भ० जटेत्यादि । जटायुः पक्षी पुण्यकृत् पुण्यं कृतवान् चामुषिति
 क्तिप् स्वस्यतम् कीदृशः इण्डकारणं मञ्जरः स्थानं यस्य सतथा
 सञ्जरत्यस्मिन्नित्याधारेऽन् योराघवकार्यं सीताहरणविज्ञाप
 नादिकं कृत्वा अग्निना संस्कृतः कृतसंस्कारः मन्स्वः स्वर्गमारूढः
 गत्यर्थादित्यादिना रुहेः कर्त्तरि ऋः होठः ठभादिति धः युभि
 रिति ठः श्रोश्रीति ठलुक् दीर्घश्च ॥ ८१ ॥

नरकस्यावतारोऽयं प्रत्यक्षोऽस्माकमागतः । अच
 यद्यदिहान्यायादनेनात्स्यामहे वयं ॥ ८२ ॥

ज०म० नरंत्यादि । अवतीर्यते धन कर्मण्येति अवैस्तृस्त्रार्घञ् सएवायं
 नरकस्यावतारः प्रत्यक्षोऽस्माकमागतः यद्यस्माद्वयमचेष्टाः
 निश्चलाः अनेन पक्षिणा अन्यायादयत्त्या नीयते अनेनेति निपूर्वा
 दिणः अध्यायन्यायेति निपातनात् घञ् अत्स्यामहे भक्षयित्वा महे
 कर्मणि षट् ॥ ८२ ॥

भ० नरेत्यादि । नरकमवतरति येनाधर्मेण सएव प्रत्यक्षदम्भि
 ययाक्षोऽयं पक्षिरूपोऽस्माकमागतः रूपकालङ्कारोवा पक्षि
 विशेषणं वा अवपूर्वात्तरतेः करणे घञ् नरकस्येति कर्मणि षष्ठी
 यद्यस्मात् इह प्रदेशे अनेन पक्षिणा अन्यायादनौचित्याद्यु
 त्त्वा वा वयमत्स्यामहे भक्षणीयाः यतोऽचेष्टास्तेष्टारहिताः
 नीयतेऽनेनेति न्यायः निपूर्वादिणः करणे घञ् अदःकर्मणि तो
 ॥ ८२ ॥

**हृदयोदकसंस्थानं कृतान्तानायसन्निभं
खनतुण्डायं प्राप्यामुं शर्म दुर्लभं ॥ ८३ ॥**

हृदेत्यादि । अमुं पक्षिणं प्राप्य कीदृशं हृदयोदकसंस्थानं ज०प्र०
उदङ्घ्रते आकृष्यते अनेनेति उत्पूर्वाद्घृतेरुदङ्घोदकइति
घञ् निपात्यते हृदयस्योदकः संदंशः तसंस्थानं तत्सदृशं कृता
न्तानायसन्निभं यमजालतुच्छं तत्प्रविष्टस्य दुःखेन निर्गमत्वात्
जालमानायइति नयतेराङ्पूर्वात्करणे घञ् निपात्यते आख
न्यते येन तुण्डायं खनोघञ् शरीरस्याखनं तादृक् तुण्डायं
यस्येति प्राप्य शर्म सुखं दुर्लभं कृत्स्नं ईषदित्यादिना खल्
अत्र करणाधिकरणयोस्येति निवृत्तं तयोरेव कृत्यकखलार्था
इति योज्यं उपसर्गात् खलघञोरिति प्राप्तस्य नुमः नसुदुर्भा
मिति प्रतिषेधः ॥ ८३ ॥

हृदेत्यादि । अमुं पक्षिणं प्राप्य अस्माकं शर्म सुखं दुर्लभं दुः ७०
खेन लभ्यतइति ईषद्दुःखोरिति खल् अमुं कीदृशं हृदयोदकसं
स्थानं हृदयमुदङ्घ्रते ऊर्द्धमाकृष्यते येन तादृशं संस्थानमाकृति
र्यस्य तं ऊर्द्धं हृदयाकृतिमित्यर्थः हृदयोदकजकाकृतिमिति वा
उत्पूर्वाद्घृतेः करणे घञ् षजाः कगाविति कलं गत्यर्थस्याङ्घृतेः
सिमन्ताभावात् अङ्घ्रान्तरूपमित्यन्ये कृतान्तानायसन्निभं यम
जालसदृशं जाले प्रविष्टस्य दुःखेन निर्गमइति भावः आनीयते
ऽनेनेति आनायोजालं करणे घञ् आनायः पुंसि जालं खादित्य
भरः शरीराखनतुण्डायं आखन्यते समन्तादिदार्यते येन त
दाखनं करणेऽल् शरीरस्याखनं तुण्डायं यस्य तं आखरेति
पाठे खनोउडरेति उरः ॥ ८३ ॥

ईषदाब्जङ्करोऽपि न परत्राशुभक्रियः । अस्मान्
त्तमितोऽभ्येति परिग्लानो वुभुक्षया ॥ ८४ ॥

ज०म० ईषदित्यादि । एष अस्मान्त्तमितः प्रदेष्टादभ्येति आगच्छति
सपरत्र परलोके ईषदाब्जङ्करोऽपि अनाथैरीषदाब्जाऽपि न
कृतः अशुभेन कर्मणेत्यर्थात् कर्तृकर्मणोश्च भूकञ्जरिति च्यर्थे
कर्मोपपदात्करोतिः खल् यतः परिग्लानोवुभुक्षया याहि
कर्मणाशुभेन ईषदाब्जङ्करोऽपि न कृतः सकथं न वुभुक्षया
पीड्यते परिग्लायतीति कर्त्तरि वज्रसवचनात् ल्युट् निष्ठान्तावा
संयोगादेरित्यादिना निष्ठानत्वं अशुभक्रियः सत्वद्राहाभिर
तत्वात् ॥ ८४ ॥

भ० ईषदित्यादि । एषपक्षी वुभुक्षया परिग्लानः सन् अत्तुं भक्ष
यितुं इह प्रदेष्टे अभ्येति आभिमुख्येनागच्छति इतदिति पाठे
स्वस्थानादित्यर्थः न एष परत्र परलोके ईषदाब्जङ्करोऽपि भवि
ष्यति अनाब्जाऽयमीषदाब्जाऽपि न करिष्यते केनचित्कर्मणेत्यर्थः
किम्वा यस्मात् परलोके ईषदाब्जाऽपि न कृतः शुभकर्मणार्थात्
तेनायं वुभुक्षया ग्लानः परलोके शुभकर्मणा यद्याब्जः कृतः स्यात्
तदा वुभुक्षया न पीडितः स्यादित्यर्थः ईषद्; मोरिति खल् खित्क
रणेन कर्तृ कर्मणोश्च वधानमपि प्राप्तं तच्च ईषदाब्जमवमित्युदाह
रणेन स्पष्टीकृतं करोतेरिहाभूतप्रादुर्भावार्थत्वात् च्यर्थो लभ्यते
परे तु सुदुरीपद्भ्यः कर्तृकर्मभ्यामभूततद्भावे भूकञ्जःखलभावक
र्मणोरित्याहुः अशुभक्रियः अशुभकर्मो परद्रोहित्वात् परि
ग्लानइति कर्भावोऽसीति कर्त्तर्य्यनट् किम्वा गत्यर्थादेत्यादिना

कर्त्तरि कः सुखाद्यादित्यादिना जलं दत्त्वेवमशेषन् वानरा
मुञ्जरित्यन्वयः ॥ ८४ ॥

संप्राप्य वानरान् पक्षी जगाद् मधुरं वचः । के
यूयं दुरूपस्थाने मनसाप्यद्रिमूर्द्धनि ॥ ८५ ॥

इति छन्दधिकारः ।

संप्रेत्यादि । वानरान् संप्राप्य पक्षी जगाद् गदितवान् के यूयं ज० म०
अद्रिमूर्द्धनि पर्वतशिरसि दुरूपस्थाने दुःखेनोपस्थातुं शक्ये मन
सापि किं पुनः शरीरेण आतोयुष् तत्रापि ईषदादयोऽनुवर्त्तन्ते
कर्त्तकर्मणोरिति न स्वर्यते । इति छन्दधिकारः ॥ ८५ ॥

संप्राप्येत्यादि । वानरान् संप्राप्य पक्षी मधुरं वचोजगाद् म०
किन्नादित्याह के यूयमद्रिमूर्द्धनि पर्वतशिरसि स्त्रिताः मनसापि
दुरूपस्थाने दुःखेनोपस्थातुं शक्ये किं पुनः शरीरेण आते ऽनाऽ
दरिद्रइति अन्तः । इति छन्दधिकारः ॥ ८५ ॥

आत्मनः परिदेवध्वे कुर्वन्तो रामसंकथां । समानो
दर्थमस्माकं जटायुञ्च सुथादरात् ॥ ८६ ॥

इतः प्रकीर्णकस्योक्तानाह । आत्मेत्यादि आत्मनः परिदेवध्वे ज० म०
शोचथ तेवृदेवदेवनदति भौवादिकः शसि नसंयोगादमन्नादि
त्यस्योपोन भवति जटायुञ्च समानोदर्थं आतरमस्माकं समा
नोदरे शयितइति यत् आदरात्प्रसुथ प्रसुतिं कुदथ जटायुः

पुण्यकृदित्यादिना रामसत्कथाञ्च कुर्वन्तः अतः के यथमिति
। ८६ ॥

भ० अथ प्रकीर्णकाः । आत्मीत्यादि । यूयं आत्मनः परिदंबधे
विलपथ देवदुः देवने रामस्य संकथां कुर्वन्तोऽस्माकं समाना
दर्थ्यं सद्देवरं जटायुञ्च आदरेण स्तुथ जटायुः पुण्यकृदित्यादि
ना तत्स्तुतिं कुरुष्व अतः के यथमिति पूर्वोणात्वरः सम्बन्धः समा
नादरे श्रयितइत्यर्थे ढधेकादिति यः रूपनामिति विकल्पविधा
नात् न समानस्य सादेशः ॥ ८६ ॥

शङ्काधवित्रवचनं प्रत्यूचुर्वानराः खगं । वयं शत्रु
लवित्रेषोर्दृता रामस्य भूपतेः ॥ ८७ ॥

त्र० म० शंकेत्यादि । धुनोत्यपनयत्यनेनेति धवित्रं अर्त्तिलुधुइत्या
दिना करणे इत्रः किमयं करिष्यतीति शङ्काया धवित्रं वचनं
यस्य तं खगं वानराः प्रत्यूचुः शत्रुलवित्रादपवोवाणायस्य राम
स्य भूपतेस्तस्य वयं दृताः पूर्ववद्विचं कृत्वा मः ॥ ८७ ॥

भ० शङ्केत्यादि । वानराः खगं प्रत्यूचुः कीदृशं किमयं खगः
करिष्यति इत्येवंरूपायाः शङ्कायाधवित्रं अपनयनकारकं वचनं
यस्य तादृशं किमित्याह वयं रामस्य भूपतेर्दृताः कीदृशस्य
शत्रूणां लवित्राश्चंदकरणानि दपवोयस्य धृज्गिकस्य लूज्गि
कृदिआभ्यां लुधुखनेति करणे इत्रः ॥ ८७ ॥

केनापि दौष्कलेयेन कुन्त्यां माहाकुलीं प्रियां ।
दृतां माहाकुलीनस्य तस्य लिप्सामहे वयं ॥ ८८ ॥

केनेत्यादि । तस्य रामस्य प्रियां केनापि दौष्कुलेयेन इतां ज०
दुष्कुलस्यापत्यमिति दुष्कुलादुज्ज कुल्यां कुले साध्वीं तत्र साधु
रिति यत् माहाकुलीं माहाकुलीनस्येति महाकुलस्यापत्यमिति
महाकुलादज्ज्जाविति अज्ज्जा लिप्तामहे वयं लभुमिहा
महे ॥ ८८ ॥

केनेत्यादि । तस्य रामस्य प्रियां वयं निष्तामहे लभुमि भ०
ष्कामः लभेः सनिमिमोत्यादिना इस् खिलोपश्च स्यादेरिति
सोलोपः स्रप्सोरिति पत्वं प्रियां कीदृशीं केनापि दौष्कुलेयेन
दुष्कुलात्पत्नेन इतां दुष्कुलशब्दात् अव्यादित्वात् षण्यः निष्प
तक्यइतिवत् मूर्द्धन्यः कुल्यां कुले साध्वीं ढधेकादिति यः माहा
कुलीं महाकुलात् जनकात् जातां वाङ्गाद्यतइति श्रिवादित्वात्
ष्णः तस्य कीदृशस्य महाकुलीनस्य महाकुलोत्पन्नस्य परमते
महाकुलादपत्यार्थे षीनः ततः श्रिवादित्वात्ष्णः किञ्चा महा
कुलाद् श्रयाज्जातइत्यर्थे ढधेकादिति षीनः ॥ ८८ ॥

त्रिंशत्तममहर्थात् मत्वा प्रत्यागमावधिं । अह
तार्थाविषीदन्तः परलोकमुपास्यहे ॥ ८९ ॥

त्रिंशदित्यादि । त्रिंशतः पूरणं विंशत्यादिभ्यइति तमट् चिंश ज०
त्तमं यदहः तत्प्रत्यागमावधिं प्रत्यागमनस्यावधिं यातं अतीतं
मत्वा अहतार्थाअनिष्यादितप्रयोजनाविषीदन्नोविषादं गह्नी
वयं परलोकमुपास्यहे प्रायोपवेशनेन सिध्यामहे ॥ ८९ ॥

भ० चिञ्चदित्यादि । राश्या अस्माकं प्रत्यागमनस्यावधिलेन निश्चितं चिञ्चतः पूरणं दिनं यातं गतं मत्वा वयं अह्नतार्थाअनिव्यादितस्त्रप्रयोजनाः सन्तः विधीदन्मोविषादं कुर्वन्तः प्राथोपवेशनया परलोकं उपास्यहे गन्तुमिच्छामः चिञ्चच्छब्दात् चिञ्चत्यादेर्वेति तमट् ॥ ८९ ॥

त्रियामहे न गच्छामः कौशल्यायनिवह्मभा । उपलभ्यामपश्यन्तः कौमारीं पततां वर ॥ ९० ॥

एते प्रकीर्णकाः ।

ज०भ० त्रियेत्यादि । हे पततां पत्निषां वर त्रियामहे न गच्छामः कौमारीं अह्नतपूर्वदारपतिं लभ्यवतीं कौभारादपूर्ववचनइति माधुः कौशल्यायनिवह्मभा कौशल्यायाअपत्यं कौशल्यायनी रामः कौशल्याकार्म्यार्याभ्यांवेति फिञ् फस्यायनादेशः तस्त्रवह्मभां दृष्ट्वा उपलभ्यां प्रशस्तां पोरदुपधादिति यत् उपात्प्रशंसायामिति यत्प्रत्यये नुम् अपश्यन्ताऽनुपलभमानाः । एते प्रकीर्णकाः ॥ ९० ॥

भ० त्रियेत्यादि । हे पततां वर पत्निषां अह्न वयं त्रियामहे न तु गच्छामः अर्थात् प्रभुपार्थं यतः कौशल्यायनिवह्मभां रामप्रियां अपश्यन्तः कौशल्यायाअपत्यमिति गडादित्वात् ष्यायनः ततः स्वार्धेणिः कीदृशीं उपलभ्यां सुख्यां पूशकसहेति यः उपात्सुताविति नृष् कौमारीं अितकार्त्तिकेसभार्या अतिरूपवतीमित्यर्थः कुमारस्य कार्त्तिकेसस्य पत्नी कुमारी पत्न्यामपालकान्नादिति ईप् स्कन्दोमन्दमतिर्बिवाहविमुखोधत्तेकुमारव्रतमिति काल्य

निकं नतु प्रकृतं देवसेना नामेन्द्रकन्या कान्तिकेवस्य पत्नी प्रविद्धा
 तथाहि जतकतोरूपवती देवमनेति वै सुता । सा महेन्द्रस्य रत्यर्थं
 भार्यार्ये नोपपादितेति स्कन्दपुराणीयं वचनममरदोषटीकायां
 मधुमाधवेन धृतं अयोपयन्त्रा सदृशेन युक्तां स्कन्देन साक्षादिव
 देवसेनामिति कालिदासः कुमारीं जयतीति ढधेकादिति षः
 णि त्तेभिः ययोर्लोपः पित्वादीप् किम्वा कां पृथिव्यां मारीं माया
 लक्ष्यारोगतिर्यस्यां लक्ष्मीरूपमित्यर्थः एतेनादरातिशयउक्तः
 मा लक्ष्मीश्च प्रकीर्तिता घने रा रोगतिः ख्याता रोदने च प्रकी
 र्तिता इति चैकाक्षरकोषः वज्रप्रेयसी इत्युदाहरता घृतःक
 इत्यस्य व्यभिचारोद्भूतः तेनात्र काभावः किम्वा कुमारएव
 कौमारः स्वार्थे षः कौमारस्य भार्यां रामस्य प्रथमपत्नीमि
 त्यर्थः एतेनाप्यादरातिशयउक्तः अन्ये तु कुमारात् प्रथमपत्न्यां
 षण्डत्याजः स्वमतेऽपि प्रथमपत्नीत्वमर्थाद्गम्यते तथाहि कुमार
 शब्देन अकृतदारपरिग्रहउच्यते तदूढात्वेन प्रथमपत्नीत्वं । एते
 प्रकीर्णकाः ॥ ८० ॥

जगाद् वानरान् पत्नी नाध्यगीद्वं भ्रुवं स्मृतिः । यूयं
 सङ्घटितुं यस्मान् कालेऽस्मिन्नध्यवस्यथ ॥ ८१ ॥

इतः द्वितिशेषमधिकृत्याह जगत्यादि । भ्रुवं अवशं स्मृतिं ज०म०
 स्मृतिशब्दं नाध्यगीद्वं नाधीतवन्तइति पत्नी वानरान् जगाद्
 विभाषासुङ्खण्डोरिति विभाषागाडादेशः गाङ्कुटादिभ्य

इति सिचोङ्गिचं घुमास्येतीत्वं धिचंति सिचोलाप इणःषीदु
मिति मूर्द्धन्यः यस्माद्युयमस्मिन् काले संकुटितुं अवमातुमथ
वस्यथ अभिप्रायं कुरुथ कुटादित्वात् ङित्वं ॥ ८१ ॥

भ० अथ किदतिदेशाधिकारः । पाणिनिमते कुटादिसूत्रममहेः
कानुबन्धत्वातिदेशात् स्वमते त्वगुणाधिकारः । जगेत्यादि ।
सपक्षी वानरान् जगाद किमित्याह घ्रुवं निश्चितं उत्प्रेक्षे वा
युयं स्मृतीर्धर्मसंहितानाध्यगोद्धं नाधीतवन्नः इङ्गश्चाध्वं गीङ्गष्टी
ष्योर्व्वेति गीरादेशः घ्रत्वान्न णुः घेसन्नापोवेति मेर्लक् टीठी
ढीधोढीति धस्य ङः यस्मादस्मिन् काले संकुटितुं मर्त्तं युयं अथ
वस्यथ इच्छथ कुटशिकौटिन्ये प्रभुकार्यं त्यक्त्वा मरणमेवात्र
कौटिन्यं धातेरनेकार्थत्वाद्वा कुटाण्णुव्रीज्जितोति नियमाद्गुणत्वं
अध्यवपुर्व्वस्य घेयनाशे इत्यस्य यन्योत्शमादीति ओकारलोपः
॥ ८१ ॥

नायमुद्दिजितुं कालः स्वामिकार्याद्गवाद्दृशां । हत
भार्य्ये च्युते राज्याद्रामे पर्य्यत्सुके भृशं ॥ ८२ ॥

ज०म० अयमेवावमितुं काल इति चेदाह नायमित्यादि । भवादृशां य
अदिधानां स्वामिकार्यादुद्दिजितुं नायं कालः विजदङ्गिति ङित्वं
किमिति न भवतीति चेदाह राज्याच्च्युते भ्रष्टे रामे निर्वासित
त्वात् तत्रापि हतभार्य्ये भृशमत्यर्थं पर्य्यत्सुके मीतायां ॥ ८२ ॥

नायमित्यादि । भवाद्दृशां यद्भद्रिधानां सत्युद्घाणां स्वामि भ०
कार्यात् उद्दिजितुं चलितुं नायं कालः समयः कुत इत्याह राज्या
शुते भ्रष्टे रामं तत्रापि हतभार्य्यं भृशमत्यर्थं पर्युत्सुकं च मति तु
भार्य्या युष्मद्भवेन ज्ञातुमित्यर्थात् विजेर्णनिर्मोत्यगुणत्वं ॥ ८२ ॥

यत्नं प्रोर्णुवितुं तूर्णं दिशं कुरुत दक्षिणां । प्रोर्णु
वित्रीं दिवस्तत्र पुगें द्रक्ष्यथ काञ्चनीं ॥ ८३ ॥

यत्नमित्यादि । दक्षिणां दिशं प्रोर्णुवितुं आह्लादयितुं तुमुन् ज०म०
तूर्णं शीघ्रं यत्नं कुरुत तस्यान्दिशि पुरीं द्रक्ष्यथ काञ्चनीं प्राणि
रजतादिभ्योऽत्र प्रोर्णुवित्रीं अभिव्यापिनीं त्वचि रूपं दिवश्चाका
शस्य कर्मणि षष्ठी विभाषोर्णोरिति ङित्त्वपच्चे उवङ् अङित्त्वपच्चे
च गुणः कुरुतेति सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वे विकरणस्य गुणेन
भवति तस्य चार्द्धधातुकत्वात् अङित्त्वे धातोर्गुणः अत उत सार्व
धातुकमपिदिति ङित्त्वे विकरणस्य गुणेन भवति ॥ ८३ ॥

यत्नमित्यादि । दक्षिणां दिशं प्रोर्णुवितुं आच्छादयितुं तूर्णं भ०
शीघ्रमं वयूयं कुरुत तत्र दिशि काञ्चनीं स्वर्णनिर्मितां पुरीं द्रक्ष्य
थ कीदृशीं दिवश्चाकाशस्य प्रोर्णुवित्रीं अभिव्यापिकां कर्मणि
षष्ठी ङिदिम्बोर्णोरिति ङित्त्वादगुणत्वे शुधोरित्युव् पच्चे गुणः
काञ्चनस्य विकारइत्यर्थे विकारसंघेति षणः वर्द्धोऽकिञ्चइदिति
दृष्टेःकारस्य रः ॥ ८३ ॥

लङ्कां नाम्ना गिरेर्मूर्ध्नि राक्षसेन्द्रेण पालितां । नि
र्जित्य शक्रमानीताददृशुर्या सुरस्त्रियः ॥ ८४ ॥

ज०म० लङ्कामित्यादि । याम्पुरीं नाम्ना लङ्कां सुरस्त्रियोददृशुः
दृष्टवत्यः असंयोगाल्लिट्कित्ति कित्त्वं तां यातेति वक्ष्यमाणेन
सम्बन्धः गिरेः सुवेलस्य मूर्ध्नि स्थितां राक्षसेन्द्रेण पालितामिति
दुर्गमत्वमाख्यातं शक्रं निर्जित्य सुरस्त्रियमानीतादिति च राव
णस्य माहात्म्यं ॥ ८४ ॥

भ० लङ्कामित्यादि । यां पुरीं नाम्ना लङ्कां सुरस्त्रियोददृशुः तां
दृश्यथेति पूर्वेषु सम्बन्धः कित्ठीढीपमिति कित्त्वादगुणत्वं गिरेः
सुवेलस्य मूर्ध्नि स्थितां आश्लेषाधारसम्बन्धात् स्थितामिति लभ्यो
राक्षसेन्द्रेण रावणेन पालितां रक्षितां सुरस्त्रियः कं दृश्यः शक्र
मिन्द्रं निर्जित्यानीताः राक्षसेन्द्रेण इत्यनुषङ्गनीयं एतेन तस्य
वीर्यमपि ज्ञापितं ॥ ८४ ॥

वभूव याधिभैलेन्द्रं मृदित्वेवेन्द्रगोचरं । कुपित्वा
जगतां मारुं सैका शङ्के हता भुवि ॥ ८५ ॥

ज०म० वभूवेत्यादि । अधिभैलेन्द्रं भैलेन्द्रस्य सुमेरोरुपरि सप्तम्यर्थे
ज्येष्ठीभावः इन्द्रगोचरमिन्द्रनिलयसमरावत्याख्यं मृदित्वेव
तिरस्कृत्येव वभूव दम्भिभवतिभ्यां चेति कित्त्वं जगतां मारुद्
पित्वा निष्कृत्य सैका भुवि हता निर्मितेत्यहं शङ्के तां यात मृदि
त्वाकुपित्वेति नक्कासं उति कित्त्वप्रतिषेधे प्राप्ते मृडमृदंत्यादि
ना कित्त्वं ॥ ८५ ॥

वभूवेत्यादि । या पुरी त्रैलोक्यस्य सुमेरोरुपरि इन्द्रस्य म०
गाचरं विषयं अमरावत्याख्यं मृदित्वा अभिभूय वभूव अधिभू
लोकं सुरालयं वा मत्प्रसन्नैः स्वयधीभावः अहमेवं शङ्के तर्कयामि
जगतां सारमुत्कृष्टभागं कुषित्वा आकृत्य सैवैका भुवि कृता
निर्मिता विश्वकर्माणेत्यर्थात् सेमचुधकुषित्यादौ चुधादिवर्जनात्
क्वत्त्वं ॥ ८५ ॥

अमृडित्वा सहस्राक्षं क्लिशित्वा कौशले निजे । उदि
त्वालच्चिरं यत्नात् सैका धात्रा विनिर्मिता ॥ ८६ ॥

अमृडित्यादि । सहस्राक्षमिन्द्रममृडित्वा असुखिनं कृत्वा निजेः ज०म०
आत्मोयैः कौशलैः चिरं क्लिशित्वा प्रयत्नं कृत्वा उदित्वा अभिधा
यालम्पर्याप्तमेवं करिष्यामीति यत्नात् महता प्रयासेन सैका
धात्रा विनिर्मिता पूर्ववत्क्वत्त्वं ॥ ८६ ॥

अमृडित्यादि । सहस्राक्षं इन्द्रं अमृडित्वा असुखिनं कृत्वा म०
निजे आत्मोये कौशले नैपुण्ये चिरं क्लिशित्वा क्लेशमनुभूय अक्षं
पर्याप्तमेवमेवं करिष्यामीत्युदित्वा कथयित्वा चिरकालेन यत्नात्
सैका धात्रा निर्मिता इत्यपि अहं शङ्के इत्यनेनाश्वयः मृडगत्र
सौदे वमोरस्येतीम् क्लिश्यञ्चोपतापे पूक्लिश्यदित इति वेम् क्लिश्य
गन्नाविरोधे इत्यस्य तु वेमूदित्यादिना वदैवापि सर्वत्र सेम
चुधेत्यादिवर्जनात् क्वत्त्वं वदेर्यजादित्वाच्चिः कुत्रचस्य भावः
कर्म वेति विकारसंघेति च्यः ॥ ८६ ॥

मुषित्वा धनदं पापोयां गृहीत्वावसद्विषन् । तां
रुदित्वेव शक्रेण यात लङ्कामुपेक्षितां ॥ ६७ ॥

मुषित्वेत्यादि । मुषित्वा धनदमैश्रवणं तस्मात्पुरं पुष्पकञ्च
विमानमपहृतं पापः पापाचरणात् यां गृहीत्वा अवसत् उषितः
द्विषन् शत्रुः शक्रेण रुदित्वेवोपेक्षितामवधीरितां रुदविदेति
कित्त्वं तत्र चकारेणत्कृत्यनुवर्त्तते ॥ ६७ ॥

भ० मुषीत्यादि । धनदं कुवेरं मुषित्वा वञ्चित्वा ततएव यां लङ्कां
गृहीत्वा पापः कुस्मिताचारोद्विषन् शत्रूणावणाऽवसत् तां ययं
यात गच्छत कीदृशीं शक्रेण दण्डेण रुदित्वा क्रन्दित्वेव उपेक्षितां
त्यक्तां न तु पारयित्वेति भावः मुषगन्तुर्न लघिररुदरोदं व्यु-
डांवाहमादेरित्यादिना कित्वाद्गणत्वं यज्ञैः मेमत्तुर्धृत्यादिना
कित्वात् ग्रहस्वपाद्यांरिति जिः ग्रहैरिभार्घदति दीर्घत्वं ॥ ६७ ॥

विदित्वा शक्तिमात्मीयां रावणं विजिघृक्षवः ।
उक्तं पिपृच्छिषूणां वामास्रभृत सुपुंसवः ॥ ६८ ॥

ज०म० विदित्यादि । आत्मीयां शक्तिं समर्थं विदित्वा पूर्ववत्कित्त्वं
रावणं विजिघृक्षवः विगृह्योत्तुमिहवः सुपुंसवः शयितुमिहवो
मास्रभृत न प्रमत्ताभवन्त्यर्थः रावणस्य बलीयस्त्वादिदमुक्तं
मया वायुष्माकम्विपृच्छिषूणां प्रष्टुमिहूनां अत्र रुदविदेति मनः
कित्त्वे यस्म्यारणं प्रह्वैः किरय पञ्चभ्यदतीडागमः ॥ ६८ ॥

विदित्वत्यादि । आत्मीयां शक्तिं सामर्थ्यं विदित्वा ज्ञात्वा रावणं ज०म०
 विजिघृक्षोविरोधयितुमिच्छवः सक्तोयूयं सुषुप्तवः प्रयितुमि
 च्छ्वोमास्रभृत मालस्था असावधानास्य न भवतेत्यर्थः रावणस्य
 सायादित्वादलवत्त्वाच्च एतत्सर्वं पिपृक्षिवृषां प्रष्टुमिच्छतां वेद्यु
 आकं कृते मया उक्तं एतेनापृष्टभाषणं नैचित्यं परिहृतं सम्बन्ध
 विवक्षया षष्ठी विदज्ञाने व्युत्थोऽवदति किञ्च यद्युपादाने सन्
 नेमुगुह्यद्यदति अनिम् यद्यस्वपप्रच्छांजिरिति जिः पुनानि
 मीत्यगुणत्वं श्लोः अभावाद्येति घत्वं षष्ठोः कदति कः किञ्चादि
 ति षः सन्भिषेति उः प्रच्छेः षमि स्मिडपूङ्कित्यादिना रम्
 ॥ ८८ ॥

नाविविदिषुमभ्येति सम्पद्रुहृदिषुं नरं । किं मुमुषि
 षुषद्यात् द्विषोनापचिकीर्षया ॥ ८९ ॥

नावीत्यादि । वेदितुं ज्ञातुमिहुर्येन भवति तं नरमविविदिषुं ज०म०
 रुरुदिषुं रोदितुमंषणस्वभावं सम्पदिभृतिर्नाभ्येति नागहृतीति
 वेमयोक्तमिति योज्यं किञ्च यात न गहृत मुमुषिषुवत् चौरवदि
 त्यर्थः पूर्ववत्किञ्च द्विषः अचौरपचिकीर्षया अपकर्तुमिहृषा
 द्दकोऽस्तीति किञ्चि गुणो न भवतीति अज्ज्ञानगमांसमीति दीर्घः
 चतईद्भ्रातोः ॥ ८९ ॥

नावीत्यादि । सम्पत् सम्पत्तिरविविदिषुं वेदितुं ज्ञातुमिहृं भ०
 रुरुदिषुं अमध्यवसायात् रोदनिच्छुं नरं पुरुषं न अभ्येति न

अभिगच्छति तेन ज्ञापनार्थं प्रब्रवीमि वदति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः
 द्विषः प्रचौरपचिकीर्षया अपकारेष्क्या मुमुषिषुवत् चौरवत्
 यूयं किं न यात तदैव सीतादर्शनसम्भवात् व्युडोऽवदत्यादिना
 विदरुदमुषः सनः किञ्चादगुणत्वं कृत्रः सनि र्घोऽज्जनिङ्गमा
 मिति दीर्घः एर्नानिमीत्यगुणत्वे च्छदिरणाविति इर् व्यनचत्
 यीति दीर्घः संख्यादइति अः ॥ ८८ ॥

वुभुत्सवोद्भुतं सीतां भुत्सीध्वं प्रब्रवीमि वः । मा च
 भुद्धं मृषोक्तं नः कृषीद्वं स्वामिने हितं ॥ १०० ॥

१००० वुभुत्सेत्यादि । वुभुत्सवो ज्ञातुमिच्छवः यदि सीतां बुधेस्समन्ता
 द्भुलन्ताश्चेति किञ्च एकाचइति भ्रमभावः तदा द्रुतं तां भुत्सीध्वं
 जानीतेति वायुशान् ब्रवीमि लिङ्मिचाविति किञ्च मृषोक्तं मिथ्या
 क्तं नोऽस्माकं माच भुद्धं न जानीत अपितु सत्यं झलाञ्जलीति
 सिचालापः झलाञ्जलमि किञ्च पूर्ववत् अतोयूयं स्वामिने
 रामाय हितं कृषीद्वं कुरुत उद्येति किञ्च इषः षीध्वमिति मूर्द्धन्यः
 ॥ १०० ॥

भ० वुभुदित्यादि । सीतां वुभुत्सवोवाद्भुमिच्छवोयूयं द्रुतं शीघ्र
 मेव भुत्सीध्वं जानीत इति वायुशान् अहं प्रकृत्यं ब्रवीमि अस्माक
 मुक्तं वचनं मृषा मिथ्या मास्म भुद्धं न जानीत अपितु सत्यमेव
 अस्मदएकत्वे वा वदत्वमभिधानात् स्वामिनो रामस्य हितं कृषीद्वं
 कुरुत समर्थेनेत्यादिना षष्ठी स्वामिने इति पाठे प्रकार्यवष
 डिति चतुर्थी बुधोऽवेदने सनि एर्नानिमीत्यगुणत्वं सभान्त

स्येति भलं अन्यच्च क्त्वाः सीध्वं इगुङ्मुर्मठोति कित्त्वाद्गुणत्वं अपर
च मायोगेऽमोऽभावः झस्खादिति सेल्लोपः छञोक्त्वाःसीध्वं पूर्व
वत् कित्त्वं टीठीठीधोद्धिति धस्य ढत्वं ॥ १०० ॥

समगध्वं पुरःशत्रोर्मोदयध्वं रघूत्तमं । नोपायध्वं
भयं सीतां नोपायंस्त दशाननः ॥ १०१ ॥

समेत्यादि । इदमहमाश्रमे यदुत शत्रोः रावणस्य पुरः अयतः ज०म०
समगध्वं सङ्गताभवत आश्रंसायां भूतवचेति लुङ् समोगमृ
कीति तङ् वागमदति सिचः कित्त्वे अनुदात्तेत्यनुनासिकलोपः
झस्खादङ्गादिति सिचोलोपः मोदयध्वं रघूत्तमं हर्षयत तत्का
र्यकरणात् मा च भयमुपायध्वं सूचयत भयं माकार्हेत्यर्थः
आङ्गेयमहनइति तङ् यमोगन्धनइति सिचः कित्त्वे अनुनासिक
लोपः गन्धनं सूचनं अन्यथा युष्मासु गन्धितभयेषु नियतममौ
दशाननः सीतामुपायंस्त स्त्रीकृतवान् स्यात् तस्य दुर्वृत्तत्वात्
आश्रंसायां भूतवचेति अनिष्टाश्रंसायां लुङ् उपायमःस्त्रीकरण
इति तङ् स्त्रीकरणञ्चात्र विवाहनमुक्तं विभाषोपयमइति
अकित्त्वपक्षे रूपं ॥ १०१ ॥

समेत्यादि । इदमहमाश्रंसे यत् शत्रोरावणस्य पुरोऽयतो भ०
यूयं समगध्वं सङ्गताभवत अभिधानादाश्रंसायां टी आश्रंसायां
भूतसामान्यविहितास्येति परः समोगमृकेति मं इगुङ्मुर्मटोत्या
दिना सेःकित्त्वात् वनतनाद्यनिमामिति मलोपः झस्खादिति
सिलोपः रघूत्तमं रामं यूयं मोदयध्वं हर्षयत तत्कार्यकरणात्

भयं न उपायध्वं न सूचयत न कुरुतेत्यर्थः यमःसूचनइति सेः
 कित्वात् मलोपः आत्मनेपदाधिकारमध्ये यमःसूचनइत्यस्य
 करणादेव सूचनार्थे यमआत्मनेपदं किम्वा उपयमोविवाह
 इत्यनेन मं तत्र विवाहः स्त्रीकारः उपायमः स्त्रीकरणइति पर
 सूत्रं यमःसूचनेवात्त्वाहे इत्यत्रापि उदाहः स्त्रीकारः स्त्रीकरणे
 वेति परसूत्रं स्त्रीकारार्थेन परिणयेऽपि गम्यते तदा भयं न
 उपायध्वं न स्त्रीकुरुत दशाननः भीतां न उपायंस्त विवाहेन न
 स्त्रीकृतवान् न स्त्रीकरोतु वा अत्राप्याशंसायां टी वात्त्वाहइति
 कित्वाभावपक्षे मलोपाभावः इत्येवं जगाद् वानरान् पचीत्य
 न्वयः ॥ १०१ ॥

ततः प्रास्थिषताद्रीन्द्रं महेन्द्रं वानराद्रुतं । सर्व्वे
 किलकिलायन्तो धैर्य्यञ्चाधिषताधिकं ॥ १०२ ॥

६०म० ततइत्यादि । ततः सम्पातिवचनानन्तरं सर्व्वे वानरामहेन्द्रं
 पर्व्वतं प्रास्थिषत प्रस्थितवन्तः धैर्य्यञ्चाधिकमाधिषत आहितवन्त
 आत्मनि तिष्ठतेर्द्धातेय स्याञ्चौरिचंति किलमिलञ्च तिष्ठतेः
 समवप्रविभ्यस्यइति तड् किलकिलायन्तः किलकिलाध्वनिं
 कुर्वाणाः अव्यक्तानुकरणेत्यादिना डाच् तदन्तात् लोहितादि
 डाज्भ्यःक्यष् वाक्यपइति परस्मैपदं ॥ १०२ ॥

भ० ततइत्यादि । सम्पातिवचनानन्तरं सर्व्वे वानरा महेन्द्रं पर्व्वतं
 प्रास्थिषत प्रस्थितवन्तः द्रुतं शीघ्रं मुञ्जरिति पाठे किलकिलायन्त
 इत्यनेन सम्बन्धः प्रपूर्वात्तिष्ठतेः प्रतिज्ञानिर्णयेत्यादिना मं स्त्रा

दीर्घिरिति छिद्रगुणत्वञ्च मान्ताऽदनतइत्यत् अधिकं धैर्यञ्च
 आत्मनि आधिपत आहितवन्तः धाम्नाजिन्व्यन्तेत्यादिना मं
 अन्त्यत् पूर्ववत् कीदृशाः किलकिलायन्तः किलकिलाश्च कुर्व
 न्तः नैकाचाव्यक्तानुकरणादिति उाच् दित्वञ्च उाञ्जाहितादेरिति
 अः पञ्च ॥ १०२ ॥

निकुञ्जे तस्य वर्त्तित्वा रस्ये प्रच्छेदिताः परं । मणि
 रत्नाधिग्रयितं प्रत्युदैक्षन्त तोयधिं ॥ १०३ ॥

निकुञ्जइत्यादि । तस्य पर्वतस्य निकुञ्जे लतादिपिहितस्थाने ज०म०
 वर्त्तित्वा स्थित्वा नक्ताभेडिति किल्वप्रतिषेधः परं प्रच्छेदिताः
 उच्चैरयत्कश्चिद्दुर्व्याणाः निष्ठाभेडिति किल्वप्रतिषेधः तोयधि
 म्प्रत्युदैक्षन्त दृष्टवन्तः लङ्ङि रूपं कीदृशं मणिरत्नाधिग्रयितं
 क्ताऽधिकरणेचेति क्तः पूर्ववत्किल्वप्रतिषेधः कीदृशं मणिरत्नाधि
 ग्रयितं मणिर्यद्रत्नमिति स्त्रीरत्नादावपि रत्नशब्दस्य दृष्टत्वात्
 एकपदव्यभिचारं विशेषणविशेष्यभावः तस्याधिग्रयितमवस्थान
 मित्यर्थः ॥ १०३ ॥

निकुञ्जइत्यादि । तस्य पर्वतस्य निकुञ्जे लतादिपिहितस्थाने भ०
 रस्यत्वात् वर्त्तित्वा स्थित्वा परमतिशयेन प्रच्छेदिता अयत्कश्चिद्
 कर्तुमारभावानरासोयधिं समुद्रं प्रत्युदैक्षन्त दृष्टवन्तः की
 दृशं मणिरत्नाधिग्रयितं मणिरत्नैर्मणिश्रेणैरधिग्रयितं अधिष्ठितं
 कर्मक्रियेत्यादिना अधिपूर्वशीलुआधारस्य कर्मत्वात् कर्मणि
 क्तः आधारेक्तइति केचित् आजि स्थिरकूजने घेसादिठेक्तइति

कर्त्तरि ऋः भावादिडेवेति पचे इम् उभयत्र पूषीधृषेत्यादिना
गुणः वर्त्तिलेत्यत्र सेमद्युषेत्यादिना कित्त्वनिषेधात् गुणः ॥ १०३ ॥

अमर्षितमिव घ्नन्तं तटाद्रिं सलिलोर्म्भिः । श्रिया
समग्रं द्युतितं मदेनेव प्रलोठितं ॥ १०४ ॥

अ०म० अमेत्यादि । सलिलोर्म्भिः कल्लोलैः तटाद्रीन् तटस्थान्
पर्वतान् घ्नन्तं प्रत्युर्देचन्त अमर्षितमिव मृषेस्तितीचायामिति
कित्त्वप्रतिषेधः पश्चात् नञ्मः श्रिया हेतुभूतया समग्रं संपूर्णं
द्युतितमिति कर्त्तरि निष्ठा यदि वा श्रिया कर्त्तृभूतया द्युतितं
श्रोभितं अत्रेत्यध्याहृत्य तमेचन्ति थोज्यं एवञ्च कृत्वा उदुप
धादित्यादिना भावे निष्ठायां विकल्पेन कित्त्वप्रतिषेधात् कित्त्वमु
दाहृतं मदेनेव मत्ततयेव श्रिया हेतुभूतया प्रलोठितं घूर्णितु
मारब्धं आदिकर्मणि निष्ठायामकित्त्वमुदाहृतं ॥ १०४ ॥

भ० अमेत्यादि । तांयधिं प्रत्युर्देचन्तत्यत्रान्वयः सलिलोर्म्भिः
जलवेगैस्तटाद्रीन् तटसम्बन्धिनः पर्वतान् घ्नन्तं अमर्षितमिव
कुडुमिव पूषीधृषेत्यादिना चमार्थमृषोगुणः पश्चान्नञ्मसमासः
उर्म्भिः स्त्रीपुंसयोर्वीच्यां प्रकाशे वेगभङ्गधारिति मेदिनी वोचिवा
चित्त्वेऽत्र सलिलपदं स्वरूपकथनार्थं श्रिया हेतुभूतया समग्रं
सम्पूर्णं यथा स्यात्तथा द्युतितं जाभमानं गत्यर्थाडेति कर्त्तरि ऋः
दीपितुमारब्धं वा तदा भावादिडेवोदुङ्गेऽम्बतरिति पचे गुणा
भावः मदेन मत्ततयेव प्रलोठितं घूर्णितुमारब्धं सदाचक्षल
त्वात् आदिडेऋः पूर्वण पचे गुणः ॥ १०४ ॥

पूतं शीतैर्नभस्त्रिर्घान्धित्वेव स्थितं रुचः । गुम्फित्वेव
निरस्यन्तं तरङ्गान् सर्वतोमुज्जः ॥ १०५ ॥

पूतमित्यादि । नभस्त्रिर्घायुभिः शीतैः पूतं पवित्रीकृतं पूज्ज भ०
स्येति विकल्पेनेट् अतएव पक्षे पूज्जः क्लानिष्ठयोः कित्त्वप्रतिषेधाऽत्र
न भवति तत्र सेडित्यनुवर्त्तते रुचोदीप्तीर्घान्धित्वेव संदर्भेव स्थितं
नोपधात्यफान्तादिति कित्त्वप्रतिषेधपक्षे रूपं सर्वतस्तरङ्गान्
गुम्फित्वेव निरस्यन्तं क्षिप्यन्तं नोपधादिति विकल्पेन कित्त्वप्रति
षेधः यत्रेत्यध्याहृत्य तमैचन्तेति योज्यं ॥ १०५ ॥

पूतमित्यादि । शीतैः शीतलैर्नभस्त्रिर्घायुभिः पूतं पवित्री भ०
कृतं तोयधिं प्रत्युदैचन्तेत्यनेन सम्बन्धः पूज्जिश्वमेति इमोऽभाव
पक्षे पूधीधृषेत्यादौ समग्रहणान्न गुणः नभःशब्दात्प्रोङ्मस्यपाइतु
रिति वत्तुः नदंतसाविति पदत्वनिषेधात् सोर्त्विज्फइत्यस्य पदान्त
विषयत्वात् विमर्गाभावः रुचोदीप्तीर्घान्धित्वेव स्थितं सर्वत्र दीप्ति
मत्वात् उन्नेचेयं यन्धकिगसन्दर्भं यफान्मुङ्गादिति विकल्पेनाकि
त्वात् मन्तोपाभावः सर्वत्र तरङ्गान् गुम्फित्वेव मुज्जः पुनःपुनर्निर
स्यन्तं क्षिप्यन्तं गुन्फशयन्ये पूर्व्वेण पक्षे कित्त्वात् हसुङ्गलोपरति
मलोपः ॥ १०५ ॥

वच्चित्वाप्यम्बरं दूरं स्वस्मिंस्तिष्ठन्तमात्मनि । तृषि
त्वेवानिशं स्वादु पिवन्तं सरितां पयः ॥ १०६ ॥

जः म० वञ्चितादि । स्थित्यनतिक्रमादम्बरं दूरस्मिञ्चिन्वातिक्रम्य
वञ्चिन्वञ्चोति कित्तप्रतिषेधः तस्मिन्नात्मनि स्वरूपे तिष्ठन्तं अत्र
नञ्क्वयप्रशानिति नकारस्य रूपं पूर्वस्य त्वनुनामिकादेशः त्विषि
त्वेव त्विषितइव भूत्वा त्विषिमृषीत्यादिना प्रतिषेधः तत्सलिलस्या
स्वादत्वात्सरिताम्ययः स्वादु पिवन्तं अनिशमजस्रं ॥ १०६ ॥

भ० वञ्चितादि । पुनः कीदृशं तोयधिं अम्बरमाकाशं वञ्चि
त्वापि अतिक्रम्यापि स्वस्मिन् स्वकीये आत्मनि स्वरूपे तिष्ठन्तं
मर्यादानतिक्रमात् पृथ्व्याउच्चाऽपि भूत्वा तां नातिक्रामतीति
भावः वञ्चुगत्यां त्विषिमृषीत्यादिना विकल्पेनाकित्वात् नलो
पाभावः त्विषित्वेव अनिशं मततं स्वादु मधुरं सरितां पयोनदीनां
जलं पिवन्तं स्वजलस्य चारत्वात् त्रित्वपापिपासायां पूर्वेषु
कित्वादगुणत्वं ॥ १०६ ॥

द्युतित्वा शशिना नक्तं रश्मिभिः परिवर्द्धितं । मेरो
र्ज्जंतुमिवाभोगमुच्चैर्द्विद्यातिपुं मुहुः ॥ १०७ ॥

भ० द्युतीत्यादि । शशिना नक्तं रात्रौ द्युतित्वा दीप्तिमता भूत्वा
रश्मिभिः परिवर्द्धितं वृद्धिं नीतं मन्तं तोयधिं मेरोराभोगस्य ह्रस्वं
जितुमिव मुहुर्च्चैर्द्विद्यातिपुं वर्द्धितुमिकुमित्यर्थः अनेकार्थत्वाद्वा
द्वानां द्युतित्वा द्विद्यातिपुमिति रत्नोपधादिति कित्वाकित्त्वं
तत्र ह्युकारोपधादिकारोपधाच्च रत्ननाडुलाद्विधातोः परौ
क्लासना वा न कितौ भवतइति सूत्रार्थः ॥ १०७ ॥

द्युतिवत्यादि । पुनः कीदृशं तोचधिं शशिनो नक्तं रात्रौ भ०
 द्युतिवत्यादीनिमता सता रश्मिभिः परिवर्द्धितं वृद्धिं नीतं द्युतच्छब्द-
 दीप्तौ व्यङ्ग्योद्देशमादेरिति वा किञ्चाद्गुणाभावः मेरोगाभोगं
 परिपूर्णतां जेतुमिव तत उच्चैरधिकं मृजः पुनःपुनः द्विद्योतिषुं
 द्योतनमिच्छन्तं उच्चैर्भूत्वा द्युतिमिच्छन्तं वा धातोरनेकार्थतया
 उच्चैरुद्धं वर्द्धितुमिच्छन्तमिति केचिन् द्युतेः सनि द्युत्स्वाप्यो
 रिति खेर्जिः पूर्वेषु पक्षे किञ्चाभावात् गुणः १०७

विलोक्य सलिलोच्चयानधिसमुद्रमभ्रंलिहान् भ्रम
 न्मकरभीषणं समधिगम्य चाधः पयः । गमागमसहं
 द्रुतं कपिवृषाः परिप्रैषयन् गजेन्द्रगुरुविक्रमं तरुम्
 गोत्तमं मारुतिं ॥ १०८ ॥

इति भट्टिकाव्येऽधिकारकाण्डे द्वितीयः काव्यस्य
 सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

विलोक्यत्यादि । कपिवृषाः कपिमुख्यामारुतिं हनूमन्तं द्रुतं ज०म०
 परिप्रैषयन् व्यसर्जयन् परिप्रपूर्वादिषुगतावित्यस्मात् हेतुमण्य-
 न्नात् लङि रूपं किं ह्येत्याह विलोक्य सलिलोच्चयान् सलिलो-
 क्तीन् ऊर्द्धञ्जीयतइत्येवञ्च अधिसमुद्रं समुद्रस्योपरि अभ्रंलि-
 हान् दूरमुद्भितान् अधश्च पयः समधिगम्य ज्ञात्वा कीदृशं भ्रम-
 र्द्धिर्भ्रंकरैर्भीषणं भयानकं भीषयतीति नन्द्यादित्वात्स्युः गमागम-
 सहं गमनागमनयोग्यं मारुतिं गजेन्द्रस्यैव गुरुर्विक्रमो यस्य

तरुमृगेषु वानरेषूत्तममिति सप्तमीति योगविभागात्सः । इति
डित्वातिदेशाधिकारः ॥ १०८ ॥

इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलायामधिकारकाण्डे द्विती
यः परिच्छेदः काव्यस्य सीतान्वेषणः सप्तमः सर्गः ॥

भ० विलोक्येत्यादि अधिसमुद्रं समुद्रस्यापरि सलिलोच्चयान्
तरङ्गान् अभ्रंलिहान् अत्युच्छ्रितान् विलोक्य अधश्च पयोजलं
भ्रमद्भिरितस्तृतागच्छद्भिर्भकरैर्जलजन्तुविशेषैर्भीषणं भयानकं
समधिगम्य ज्ञात्वा भयात् स्वयं गन्तुमशक्ताः कपिवृषाः कपि
श्रेष्ठामारुतिं हनुमन्तं द्रुतं परिप्रेषयन् व्यमर्ज्जयन् परिप्रपूर्वा
दिषगतावित्यस्मात् प्रेरणे व्यन्तात् घी मारुतिं कीदृशं गमने
सागमने च समर्थं गङ्गस्यैव ऐरावतस्यैव गुरुर्विष्णुमायस्य तं
अतएव तरुमृगेषु वानरेषु उत्तमं श्रेष्ठं ऊर्ध्वं चायतदत्यल्
उच्चयः अधिसमुद्रमिति सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः अभ्रंलिहानिति
तृभृवृद्वीत्यादिना अभिधानादसंज्ञाः यामपि स्वः गुणाभावाऽ
प्यभिधानात् भीषणमिति नन्द्यादित्वादनः कभावेऽमी इत्यनेन
वा अनट् । इति क्रिदतिदेशाधिकारः ॥ १०८ ॥

इति सदैवहरिहरखानवंशमन्त्रवंगौराङ्गमन्त्रीकात्मजश्रीभर
तसेनविरचितायां मुग्धवाचिन्यां भट्टिकाव्यटीकायां अधिकारकाण्डे
सप्तमः सर्गः ॥

अगाधत तर्ताव्योम हनूमानुरुविक्रमः । अत्यगे
रत तद्देगं न सुपर्णार्कमारुताः ॥ १ ।

आत्मनेपदमधिकृत्याह । अगाधतति ततोविषर्जनानन्तरं ज०म०
 हनूमान् समुद्रलङ्घनाय व्यामाकाशमगाधत प्रस्थितवान् गाधु
 प्रतिष्ठालिप्तयोरित्यस्मात्तद्धः अनुदात्तङितइति अनुदात्तेत्वादा
 त्मनेपदं उरुविग्रहः कामरूपित्वात् तदानोमुत्पादितविगुलकादः
 तस्य चोत्पत्तौवेगं गरुडादित्यपवनाः नात्यशेरत नातिशयित
 वन्तः ङित्वात्तद्धः शीङोर्दृ शीङः सार्धधातुके गुणः ॥ १ ॥

आत्मनेपदाधिकारः म च स्वमते माधिकारः । अग्रेत्यादि भ०
 ततः प्रेषणानन्तरं हनूमान् समुद्रलङ्घनाय व्याम आकाशमगा
 धत प्रस्थितवान् गाधुङ्गोप्रतिष्ठालिप्तयोः ङित्वात्प्रवशःपमे
 इति मं अगाहतेति पाठे ङागाहविलोडे इत्यस्मात् घो उरुवि
 ग्रहः कामरूपित्वात्तदानोमुत्पादितमहाशरीरः सुपर्णाकंमा
 र्तागरुडसूर्यवायवोऽपि तस्य हनूमतोवेगं न अत्यशेरत नाति
 चक्रमुः शीङ्लजिस्वप्रे लानुबन्धत्वादादादिकः ङानुबन्धात्
 शीङेरणुरिति गुणः मान्तोरमिति रम् मान्तोऽदनतइति अत्
 शोभनानि पर्णानि पचायस्य हिरण्मयत्वात् ससुपर्षः ॥ १ ॥

अभायत यथार्केण सुप्रातेन शरन्मुखे । गम्यमानं
 न तेनासीद्गतं क्रामता पुरः ॥ २ ॥

अभेत्यादि । यथा अर्केण सुप्रातेन सुप्रभातेन नीहाराद्य ज०म०
 भावात् शोभनं प्रातरनेनेति सुप्रातः सुश्वेति यमाशान्निपातनं

शरन्मुखे शरदारम्भे अभायत दीप्यते स्म भावकर्म्मणोरिति भावे
तद् तदत्तेनाभायत पुरोऽयतो यदर्केण गम्यमानमवष्टभ्यमानं
वर्त्मत्यर्थात् कर्म्मण्यात्मनेपदं तेन हनूमता कामता गच्छता श्रिति
कमइति दीर्घत्वं नागतमासीत् अपितु सर्वमेव गतमिति ॥ २ ॥

भ० अभेत्यादि । शरन्मुखे शरदारम्भे सुप्रातेन सुप्रभातनार्केण
यथा अभायत दीप्यते स्म तथा तेन हनूमता अभायतेति सम्बन्धः
भातेर्भावे घ्यामं शोभनं प्रातरस्येति भाःश्वःप्रातरर्थाडडति परः
स्वमते प्रातरं व प्रातं स्वार्थेणः व्यट्त्नीपइति टिल्लापः तेन समासः
पुरोऽयतोऽर्केण गम्यमानं वर्त्मत्यर्थात् कामता गच्छता तेन हनू
मता अगतं नापीत किन्तु गतमेव तेजसा वंशेन च हनूमतः स्वर्थं
मास्यमुक्तं गमे कर्म्मणि शानः ॥ २ ॥

वियति व्यत्यतन्वातां मूर्त्तिं हृग्पयोनिधी । व्यत्यै
ताञ्चोत्तमं मार्गमर्केन्द्रेन्दुनिषेवितं ॥ ३ ॥

ज० म० त्रियेत्यादि । हृग्पयोनिधी हनूमत्समूहा मूर्त्तिं स्वदेशे
वियत्याकाशे व्यत्यतन्वातां व्यतिविस्तारितवन्तौ तनोतर्षड् कर्त्त
रि कर्म्मव्यतोहारइत्यात्मनेपदं उत्तमञ्च मार्गमर्केन्द्रेन्दुनिषेवि
तं व्यत्यैतां व्यतिगतवन्तौ इणः परस्य लड् कर्म्मव्यतोहारइत्या
त्मनेपदं प्रातं नगतिर्हिमार्थेभ्यइति गत्यर्थत्वात् प्रतिषिद्धं
तेन तमन्तामादेशः तत्र हरेर्गकृतः पुरतोयस्मस्वियत्प्रदेशे स्व
मूर्त्तिं विस्तारितुमवमरो भविता तत्र पयोनिधिरुर्म्मभिः स्वमूर्त्तिं
वितस्तार पयोनिधेश्च वेजातटङ्कृतोयत्र स्वमूर्त्तिं वितस्तार

तथा पयोनिधेर्यन्मार्गं गन्तुमवसरोभविता हरिरुत्पत्य तं मा
 र्गं गन्तुमैच्छत् यच्च हरेर्मार्गं गन्तुमवसरोभविता तं मार्गं पयो
 निधिरभ्रंलिहैर्त्स्निभिरेच्छत् यत्र यत्क्रियावसरं क्रियां करोति
 सतत्र तत्क्रियाकारीत्युपचर्यते यथा देवदत्तमाध्यां क्रियां यच्च
 दत्तः कुर्वन् तत्कारीत्युच्यते ततश्चेतरं षेतरसम्बन्धिन्याः क्रि
 यायाः करणात् अन्यतरसम्बन्धिन्याश्चेतरकरणात्सम्भवति
 कर्मव्यतीहारः ॥ ३ ॥

वियतोत्यादि । हरिपयोनिधौ हनूमत्समुद्रौ वियत्याकाशे भ०
 मूर्त्ती खदेहो व्यत्यतम्बातां अन्यान्यं विस्तरितवन्तौ तन
 दुज्रविल्लूतौ व्यतीहारं गतिहिंसेत्यादिना मं सूर्येन्द्रचन्द्रनिषेवितं
 अतएव उक्तं मार्गं आकाशं तौ व्यत्येतां परस्परं जग्मतुः व्य
 तीहारं गतिहिंसाशब्दार्थहमान्येति गत्यर्थादिवर्ज्ज्वात् न व्यती
 हारं मं इणेष्यां रूपं ॥ ३ ॥

व्यतिजिग्ये समुद्रोऽपि न धैर्यन्तस्य गच्छतः । अग
 च्छास्य न गतं प्रचण्डोऽपि प्रभञ्जनः ॥ ४ ॥

व्यतीत्यादि । तस्य हरेर्गच्छतः खदेहस्याल्पतां कर्तुं योऽवसरो ज०म०
 भावी तत्र समुद्रानातिशयधैर्यं कृतवान् तेन तस्य धैर्यं न जितं
 तदानीं तस्याद्धतकल्लोलत्वात् अपिशब्दाच्च हनूमानपि समुद्रस्य
 शान्तत्वं कर्तुं योऽवसरोभावी तत्र नातिशयधैर्यं कृतवान् तेन
 तस्य धैर्यं वा न जितं तदानीं तस्य विपुलकायत्वात् तदेवं हनू
 मतः समुद्रो हनूमानपि समुद्रस्य धैर्यं न व्यतिजिग्ये नाभिवभूव

एकवचनस्य प्रत्येकाभिसम्बन्धात् कर्मव्यतीहारे पूर्ववदात्मनेपदं
 सँल्लिटोर्जेरिति कुलं तस्य हनुमतोगतं गमनं प्रचण्डोऽपि महान्
 प्रभञ्जनोवायुर्न व्यत्यगच्छत् न प्राप्तवान् ॥ ४ ॥

भ० व्यतीत्यादि । गच्छतस्तस्य हनुमतोर्धैर्यं समुद्रोऽपि न व्यति
 जिग्ये नाभिभूतवान् निर्भयत्वात् अपिशब्दात् सोऽपि समुद्र प्र
 धैर्यं न व्यतिजिग्ये उद्देगात् चाभेऽपि मर्यादालङ्घनात् एकवच
 नेऽपि उभयोरुभयापेक्षित्वाद्भ्यतीहारः जेर्गिःसन्धोरिति ग्यादे
 शः प्रचण्डोऽपि प्रभञ्जनात्रापुरस्य हनुमतोगतं गमनं न अग
 च्छत् न प्राप्तवान् तस्यातिवेगत्वात् अस्ति न्यभावकति भावकेन
 योगे कर्त्तरि षष्ठी ॥ ४ ॥

व्यतिघ्नतीं पथिघ्नन्तं गच्छसीं पवनात्मजः । जघा
 नाविष्य वदनं निर्यान् भित्त्विदरं द्रुतं ॥ ५ ॥

ज०म० तस्यातिजवेन गच्छतः पथि राक्षसी संप्राप्ता तामसा व्यापादि
 तवानित्याह व्यतीत्यादि हनिष्याम्येनमिति राक्षस्यायोवधकर
 णावसरः तत्र घ्नन् यः कश्चित्प्राप्तः तस्यैनां हनिष्यामिति योवधक
 रणावसरः तत्र घ्नतीन्तदेवमितरेतरक्रियाकरणेन व्यतिघ्नतीं
 राक्षसीं नगतीत्यादिना हिंसार्थत्वादात्मनेपदप्रतिषेधः तां पव
 नात्मजो हनुमान् जघान कथं वदन्माविष्य उदरभित्त्वा द्रुतं
 निर्यान् निर्गच्छन् यातेःशतरि रूपं ॥ ५ ॥

व्यतीत्यादि । पवनात्प्रजो हनुमान् गच्छन्नेव पथि संप्राप्तां रा भ०
 क्षीं जघाम किं कुर्वन् द्रुतं वदनं प्रविश्य उदरं भित्त्वा विदार्थं
 निर्यान् निर्गच्छन् यातेः शब्दः कीदृशीं प्लुतं जनं व्यतिप्लुतीं अन्यो
 न्यं प्लुतीं हिंसार्थवर्जनात् व्यतीहारेऽपि न मं ॥ ५ ॥

अन्योन्यं स्म व्यतियुतः शब्दान् शब्दैस्तु भीषणान् ।
 उदन्वाद्यानिलोद्धूतोम्रियमाणा च राक्षसी ॥ ६ ॥

अन्योन्यमित्यादि । अन्योन्यमित्यन्योन्यस्येत्यर्थः कर्षव्यती ज० म०
 हारे सर्वनाम्नोद्दे भवतोसमासवच्च वञ्चलं यदा नासमासवत्
 तदा पूर्वपदस्योत्तरपदस्य च प्रथमैकवचने स्त्रीनपुंसकयोरास
 भावइति वक्तव्यं अन्योन्यस्म सन्निधिभिः शब्दैः उदन्वाद्याक्षस्यौ श
 ब्दान् भीषणानात्कीयान् व्यतियुतः स्म मिश्रितवन्तौ पुमिश्रद
 त्यस्मात्तत् स्मइति भूते लट् इतरंतरेत्यादिना कर्षव्यतीहार
 आत्मनेपदप्रतिषेधः तत्रोदन्वतः शब्दकरणाद्योभीषणशब्दमि
 अणावसरोभावी तत्र राक्षसी म्रियमाणा शब्दान् भीषणानुदन्व
 कर्षैर्युयाव राक्षस्याः शब्दकरणाद्योभीषणशब्दमिअणावसरो
 भावी तत्रोदन्वाननिलोद्धूतः शब्दान् भीषणान् राक्षसीकर्षैर्यु
 याव ॥ ६ ॥

अन्योन्यमित्यादि । तदानीं चनुमदेभेनानिष्ठाद्धतउदन्वान् म०
 समुद्रः म्रियमाणा राक्षसी उभावेतौ शब्दैर्भीषणान् शब्दान् अ
 न्योन्यं व्यतियुतः स्म समिश्रितवन्तौ युलमिश्रणे कीदृशेनातीतरति
 की अन्योन्यार्थे इत्युक्ते व्यतीहारेऽपि मं अन्योन्यार्थइति ज्ञाप

कात् व्यतीहारेऽन्योन्यादयोमनीषादित्वास्त्रिपातिताः उदकस्य
वसौ लोकोपचारादुदनादेशः उदन्मन्त्रोऽप्यस्ति उक्तं हि पदं
दयः पृथक्मन्त्रादत्येके इति ॥ ६ ॥

न्यविचत महायाहसङ्कुलं मकरालयं । सैका व
ह्मनां कुर्वाणा नक्राणामाश्रितम्भवं ॥ ७ ॥

अ०स० न्यवीत्यादि । महद्भिर्याहैः सङ्कुलं मकरालयं समुद्रं न्यविचत
प्रविष्टवती नेर्बिम्ब इत्यात्मनेपदं बलदगुपधादनिटः क्यः वह्मनां
नक्राणामेकापि सती स्वाश्रितम्भवं मुष्टु लप्ति कुर्वाणा आश्रितेभुव
इति भाषे स्यच् ॥ ७ ॥

अ० न्यवीत्यादि । राक्षसी एकापि सती वह्मनां नक्राणां कुम्भी
राणां आश्रितम्भवं मुष्टु लप्तां महाशरीरव्यात् कुर्वाणा मक
रालयं समुद्रं न्यविचत प्रविष्टवती विपराजीत्यादिना निपृञ्चवि
ष्टतेर्भ्रं ह्रः पाऽनिमिभुङ् इति मक कीदृशं महद्भिर्याहैर्जलजन्तु
भिः संकुलं व्याप्तं आङ्गुर्भ्याऽश्नातिमृष्ट्यर्थः भावधेत्वाश्रिताहुव
इति स्यः ॥ ७ ॥

कृतेनोपकृतं वायोः परिक्रीणानमुत्थितं । पित्रा
संगृहितं शक्रात्ममैनाकाद्रिमैक्षत ॥ ८ ॥

अ०स० कृतेत्यादि । सहस्रमान् समुद्रादुत्थितं मैनाकाद्रिमैक्षत वायो
रुपकृतमुपकारकृतेन प्रत्युपकारेण परिक्रीणानं परिक्रयं विचि

अन्नं परिव्यक्तैः क्रियदत्त्वकर्चभिप्रायविषय आत्मैपदं पिचा
वायुना रक्षितं ब्रह्मात् तेन हि पचहेदकाले महता वेगेन समुद्रं
मोत्वा रक्षितइति श्रूयते ॥ ८ ॥

कृतेइत्यादि । सहनृमान् समुद्रादुत्थितं मैनाकनामानमद्रिं भ०
ऐक्षत दृष्टवान् ईक्षद्दर्शने कानुबन्धात्सं कीदृशं ब्रह्मात् पचइ
दोद्यतात् पिचा वायुना संरक्षितं अतएव वायोसपकृतं उपकारं
कृतेन प्रत्युपकारेण परिक्रीषाभं परिवर्त्तयन्नं विपराजीति परि
पूर्वक्रीजोमं शानः ॥ ८ ॥

खं पगजयमानोऽसावुन्नत्या पवनात्मजं । जगा
दाद्रिर्विजेषीष्ठामयि विश्रम्य वैरिणं ॥ ९ ॥

खमित्यादि । असावद्रिः उन्नत्या उन्नततपा खम्पराजय भ०
मानोऽभिभवन् पवनात्मजं जगाद मयि विश्रम्य स्थित्वा वैरिणं
शत्रुं विजेषीष्ठाः त्वमभिभूयाः आश्रिषि लिङ् उभयत्रापि विप
राभ्यां जेरिति तङ् ॥ ९ ॥

खमित्यादि । असौ अद्रिः पवनात्मजं जगाद कीदृशः सन् भ०
उन्नत्या उन्नतया खमाकाशं पराजयमानः अभिभवन् विपरा
जीति मं किं जगादेत्याह मयि विश्रम्य विश्रामं कृत्वा वैरिणं विजे
षीष्ठाः अभिभूयाः आश्रिषि पूर्ववत् ॥ ९ ॥

फलान्यादत्स्व चित्राणि परिक्रीडस्व सानुषु । साधु
संक्रीडमानानि पश्य वृन्दानि पक्षिणां ॥ १० ॥

७ ज० भ०

फलानीत्यादि । चित्राणि नानाविधानि फलानि आदत्स्व
 गृहाण आजेदोनास्यविहरणइत्यात्मनेपदं मानुषु ममेकदेशेषु
 परिक्रीडस्व विहर पक्षिणाञ्च वृन्दानि साधु शोभनं अनुक्रीड
 मानानि विहरन्ति सन्ति पश्य उभयत्र क्रीडानुसम्परिभ्रष्टेति
 तड् ॥ १० ॥

भ०

फलेत्यादि । चित्राणि अहुतानि फलानि त्वमादत्स्व गृहाण
 आदाजोऽस्वप्रसारेदिति मं आमन्त्रणं गी आह्वारित्यालोपः
 मम मानुषु एकदेशेषु परिक्रीडस्व विहर पर्यन्तवाङ्ः क्रीडइति
 मं पक्षिणां वृन्दानि पश्य कीटशानि साधु शोभनं अनुक्रीडमाना
 नि विहरन्ति पूर्व्ववत् ॥ १० ॥

क्षणं भद्रावतिष्ठस्व ततः प्रस्थास्यसे पुनः । न
 तत्संस्थास्यते कार्यं दक्षिणागीकृतं त्वया ॥ ११ ॥

ज० भ०

क्षणमित्यादि । हे भद्र कल्याण क्षणमवतिष्ठस्व ततः पश्चात्प्र
 स्थास्यस यास्यसि यच्च कार्यं करणीयं दक्षिणानलसेन त्वया
 ऊरीकृतमङ्गीकृतं न च संस्थास्यते अपितु निष्पत्स्यतएवेत्यर्थः
 मर्त्यं च ममयप्रविभ्यस्यःइति तड् ॥ ११ ॥

भ०

क्षणमित्यादि । हे भद्र कल्याणयुक्तं त्वं क्षणं अवतिष्ठस्व ततः
 पुनः प्रस्थास्यसे यास्यसि दक्षिण अनलसेन त्वया ऊरीकृतं अङ्गी
 कृतं कार्यं न च संस्थास्यते न नाशं गमिष्यति सम्यस्यतएवेति
 भावः प्रतिज्ञानिर्णयेत्यादिना अवसं प्रपूर्व्वतिष्ठतेर्त्थं ॥ ११ ॥

त्वयि नस्तिष्ठते प्रीतिस्तुभ्यं तिष्ठामहे वयं । उत्तिष्ठ
मानं मित्रार्थे कस्त्वां न वज्र मन्यते ॥ १२ ॥

त्वयीत्यादि । त्वयि विषये अस्माकं प्रीतिरस्ति तेन मंशये ज०म०
अस्माभिरन्योनिर्णैता मान्वेषणीयः किन्तु नोऽस्माकं प्रीतिरेव
निर्णयं पश्यन्ती त्वयि तिष्ठते प्रकाशनस्येयाख्येयायेत्यात्मनेपदं
विवादपदनिर्णैता ख्येयउच्यते तुभ्यन्तिष्ठामहे वयमिति त्वयि
विषये अस्माकं चेतोवर्त्ततइति स्वाभिप्रायं तुभ्यं तिष्ठामहे स्वाभि
प्रायं निवेदयामइत्यर्थः अत्र प्रकाशनञ्च स्वाभिप्रायकथनं स्या
घञ्मुङ्खाशपाञ्जीस्यमानइति सम्प्रदानसंज्ञायां चतुर्थी कस्मा
देवं मां स्याघमइति चेदाह उत्तिष्ठमानं यतमानं उदोऽनूङ्
कर्त्तव्येत्यात्मनेपदं कस्त्वां न वज्रमन्यते न स्याघते ॥ १२ ॥

त्वयीत्यादि । त्वयि नोऽस्माकं प्रीतिस्तिष्ठते निश्चयेनास्ति तदि म०
षयेऽस्माकं प्रीतिरस्ति न वेति सन्देहे अस्माभिरन्योनिर्णैतु नान्वे
षणीयः किन्त्वस्माकं प्रीतिरेव त्वां निर्णैतारं करोतीति निर्णया
र्थोऽत्र स्याधातुः त्वमस्मादाप्नोत वेत्यत्र त्वद्विषये प्रीतिर्निर्णयं करो
तीत्यन्ये वयं तुभ्यं तिष्ठामहे खित्वा स्वाभिप्रायं प्रकाशयामः प्रका
शार्थोऽत्र स्याधातुः यस्मैदित्सेत्यादिना सम्प्रदानत्वं प्रतिज्ञानिर्णये
त्यादिना मं अत्र प्रकाशः स्वाभिप्रायकथनं कथं मच्चं स्याघसे
इत्याह मित्रार्थे रामार्थे उत्तिष्ठमानं यतमानं त्वां कोन वज्र
मन्यते न स्याघते अपि तु सर्व्वएव उदोऽनूङ्गेहेइति मं ॥ १२ ॥

ये ह्यर्ष्यमुपतिष्ठन्ते मन्त्रैः सन्ध्यात्रयं द्विजाः । रक्षो
भिस्तापितास्तेऽपि सिद्धिं ध्यायन्ति तेऽधुना ॥ १३ ॥

ज०म० यद्वत्यादि । ये द्विजामन्त्रैः करणभूतैः सूर्य्यमुपतिष्ठन्ते प्रत्युपासते उपासन्मन्त्रकरणद्वत्यात्मनेपदं सन्ध्यात्रयं त्रिसन्ध्यां अत्यन्तसंयोगे द्वितीया तेऽपि रजोभिस्तापिताः उपद्रुताः अधुना ते सिद्धिं ध्यायन्ति किंपुनरहं यत्ते पितुः सुहृत् तदेव दर्शयन्साह ॥ १३ ॥

भ० यद्वत्यादि । ये द्विजाब्राह्मणामन्त्रैः करणभूतैः सन्ध्यात्रयं व्याप्य सूर्य्यमुपतिष्ठन्ते उपासते मन्त्रेणोपादिति मं तेऽपि द्विजारजोभिस्तापिता उपद्रुताः मन्त्राः अधुना ददानो तव सिद्धिं ध्यायन्ति चिन्तयन्ति अहन्तु तव पि ३ः सुहृत् सुतरां तथेति भावः यदा द्विजानुकूलत्वादपि तं स्थाप्यदति भावः सन्ध्यात्रयमिति सदा ध्यादीति द्वितीया ॥ १३ ॥

अव्ययमुपतिष्ठस्व वीर वायोरहं सुहृत् । रवि वितपतेऽत्यर्थमाश्वस्य मयि गम्यतां ॥ १४ ॥

ज०म० अयेत्यादि । हे वीर अव्ययमनाकुलं मय्युपतिष्ठस्व सन्निहितो भव अकर्णकाद्येत्यात्मनेपदं यतोवायोस्तव पितुरहं सुहृत् रविरत्यर्थं वितपते दीयते उदिभ्यामित्यात्मनेपदं तत्राकर्णकादिति वृत्तं तस्मादाश्वस्य विश्वस्य गम्यतां ॥ १४ ॥

भ० अयेत्यादि । हे वीर अव्ययमनाकुलं यथा स्यात्तथा त्वमुपतिष्ठस्व सन्निहितो भव अढादिति मं यतोऽहं वायोस्तव पितुः सुहृन्मित्रं विश्रामाचित्यं दर्शयति रविरत्यर्थं वितपते दीयते व्युत्पदति मं अढत्वात् अतएव मयि आश्वस्य प्राणनिर्दृतिं प्राणत्वया गम्यतां ॥ १४ ॥

तीव्रमुत्तपमानोऽयमशक्यः सोढुमातपः । आघ्नान
इव सन्दीप्तैरलातैः सर्वतोमुज्जः ॥ १५ ॥

तीव्रेत्यादि । तीव्रं सुष्ठु उत्तपमानोदीष्यमानआतपः सोढु ज०म०
मशक्यः पूर्ववदात्मनेपदं अलातैः उल्लुकेः सन्दीप्तैः सर्वत
आघ्नानइव ताडयन्निव आङ्गुलमहनइत्यविवक्षितकर्मकत्वा
दात्मनेपदं गमहनेत्युपधालोपः होहन्नेरिति कुलं ॥ १५ ॥

तीव्रेत्यादि । पुनर्ध्विआमौचित्यमाह तीव्रमुत्तपमानोदीष्य भ०
मानोऽयमातपः सोढुं न शक्यः पूर्ववत्तं सन्दीप्तैरलातैरङ्गारै
र्मुज्ज्वारं वारं सर्वतआघ्नानइव ताडयन्निव आत्माङ्गुलादठा
षाहनयमइति सं अविवक्षितकर्मात् अङ्गारोऽलातमुन्मुकमि
त्यमरः आलातैरिति पाठे स्वार्थे णः विद्यादलातमालातमिति
द्विरूपकोषः ॥ १५ ॥

संशृणुष्व कपे मत्सौः सङ्गच्छस्व वनैः शुभैः । समा
रन्त ममाभीष्टाः सङ्कल्पास्त्वय्युपागते ॥ १६ ॥

संशृण्वित्यादि । हे कपे संशृणुष्व आकर्णय समोगमृहीत्यादि ज०म०
विवक्षितकर्मकत्वादात्मनेपदं शुभैः शोभमानैः इगुपधलक्षणः
कः वनैर्षात्कैः मत्सामिकैः अहं स्वामी येषामिति स एषां यामणी
रिति कः प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मदादेशः सङ्गच्छस्व सङ्गते
भव पूर्ववदात्मनेपदं समारन्त ममाभीष्टाइति ममाभिप्रेताये

सङ्ख्या अभिप्रायाः कदा नु मे सुहृत्तया वा कसिद्देवति यस्या
हमुपयोगी स्यामिति ते समारन्त आगताः लघुपागते सति अर्त्त
र्त्तुङि पूर्ववदात्मनेपदं सर्तिशास्यतिभ्यदत्यङि ष्टुङाङि गुणः
आङजादीनाम् भाषाविषयस्य प्रयोगः ॥ १६ ॥

भ० समित्यादि । हे कपे संश्लेष्य आकर्णय मत्कैर्मत्सामिकैः
शुभैः प्रोभमानैर्निर्भयत्वेन कल्याणयुक्तैर्दावनेः सह सङ्गहस्य सङ्ग
तोभव अहं स्वामी येषामिति विकारसंधेत्यादिना कः समे मानो
त्यर्थे वा लयि उपागते सति ममाभोष्टावाञ्छिताः सङ्ख्या अभि
प्रायाः सुहृद्भ्रूनादिरूपाः समारन्त सङ्गतवन्तः एतौ सर्वत्र
समो गच्छद्दत्यादिना मं श्राः श्रुर्धेदति श्रुः जिज्ञ वत्स्येत्यादिना
अर्त्तुङिः ष्टुङाङि रिति गुणः ॥ १६ ॥

के न संविद्रते वायोर्मैनाकाद्रियथा सखा । यत्ना
दुपाङ्गये प्रीतः संज्ञयस्य विवक्षितं ॥ १७ ॥

ज० म० न चैवमित्या वायुर्मे सुहृदित्याह केनेत्यादि । वायोर्मैनाकाद्रियं
था सखेति के न संविद्रते न जानन्ति वेत्तेः पूर्ववदात्मनेपदं वेत्तेर्वि
भयेति षट् तस्मात्प्रीतः सन् अहं यत्नादुपाङ्गये भवन्तमाङ्गयामि
ततः संज्ञयस्य कथय विवक्षितमभिप्रेतं निममुपविभ्योङ्गदत्यकर्त्त
निद्राथे न ष्टुङाङि रात्मनेपदं ततोऽकर्त्तकादिति निवृत्तं मामा
न्वेन विधानं ॥ १७ ॥

भ० केनेत्यादि । सत्पितुः सखा त्वमसीति किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह
मैनाकाद्रियं यथा सखा तथा के जना न संविद्रते न जानन्ति

अपि तु सर्व्वेव समोगमृच्छेति मं अविवक्षितकर्म्मत्वात् मानो
रमिति रम अतएवाहं प्रीतः मन् यद्वादुपाङ्गये त्वामाङ्गयामि
त्वमपि विःक्षिप्तं वक्रुमिष्टं मङ्गय संकथय इति जगादाद्रिरिति
सम्बन्धः निसंयुपङ्ग इति मं ॥ १७ ॥

द्यामिवाङ्गयमानन्तमवोचद्भूधरं कपिः । उपकुर्व्वं
न्तमत्यर्थं प्रकुर्व्वाणोऽनुजीविवत् ॥ १८ ॥

द्यामित्यादि । द्यामिवाकाशमिवाङ्गयमानं महत्तया स्पृष्टं ज०म०
मानं स्पृष्टायामाङ्गइत्यात्मनेपदं अत्यर्थमुपकुर्व्वन्तं आतिथ्येन
तमीदृशं भूधरमवोचत् कपिः प्रकुर्व्वाणः सेवमानोऽनुजीविवत्
भृत्यवत् गन्धनत्यादिना सेवने तड् ॥ १८ ॥

द्यामित्यादि । कपिर्हनुमान् तं भूधरं मैनाकं पर्व्वतं अवोचत्
उक्तवान् कीदृशं द्यामाकाशमाङ्गयमानमिव महत्त्वेन स्पृष्टमा
नमिव स्पृष्टायामाङ्गइति मं अत्यर्थमुपकुर्व्वाणमुपकारोद्यतं
कीदृशः कपिः अनुजीविवत् भृत्यवत् प्रकुर्व्वाणः सेवमानः सूच
नावक्षेपणेत्यादिना सेवायां मं ॥ १८ ॥

कुलभार्या प्रकुर्व्वाणमहं द्रष्टुं दशाननं । यामि
त्तरावान् शैलेन्द्र मा कस्यचिदुपसृष्टयाः ॥ १९ ॥

कुलैत्यादि । अहं दशाननं द्रष्टुं यामि कुलभार्या प्रकुर्व्वाणं ज०म०
कुलनारीमभिगच्छन्तं तस्यां सहसा प्रवर्त्तमानमित्यर्थः साह ।

नपि प्राणान् वा विनेष्ये स्वाम्यर्थे त्यज्यामि ज्ञानार्थोत्सेपइत्या
दिना व्ययार्थं मं व्ययोधर्मादिषु विनियोगः अथवा यशउदानेषु
ऊर्द्धं नेष्यामि पूर्वेण चेपणं मं ॥ २१ ॥

विनेष्ये क्रोधमथवा क्रममाणोऽरिसंसदि । इत्यु
क्त्वा खे पराक्रंस्त तूर्णं स्रुनुर्नभस्वतः ॥ २२ ॥

ज० म० विनइत्यादि । यदि वा क्रोधमात्मनेविनेष्ये अपनेष्यामि कर्त
स्येचेति तद् कर्तस्यस्य क्रोधकर्मणोऽशरीरत्वात् अत्र व्ययान् सस्र
वतीति अरिसंसदि शत्रुमभायां क्रममाणः अप्रतिबन्धेन प्रवर्त्त
मानः वृत्तिमर्गेत्यादिना वृत्ते तद् वृत्तिरप्रतिबन्धः इत्येव
मुक्त्वा स्रुनुर्नभस्वतः वायोस्तनयः खे तूर्णं पराक्रंस्त शीघ्रमुत्सेहे
उपपराभ्यामित्यनेन मर्गे तद् मर्गउत्साहः ॥ २२ ॥

भ० विनेष्यइत्यादि । अथवा क्रोधं विनेष्ये अपनेष्यामि शत्रुहन
नात् घस्यामृत्तंठादिति मं अमृत्तमशरीरं कर्तस्यादृक्कर्मका
दिपूर्वनीज्जन्तानपदमिति विश्यामागरः स्वमतेऽपि शब्दढाढा
द्वैरित्यन्तामण्डकप्रत्या वैरित्यनुवर्त्तते इति वाच्यं क्रोधं विन
यतइत्युदाहरणदर्शनात् अन्यं तु विपूर्वत्वं न वर्दन्ति तन्न साधु
विगण्य नयन्ति पौरुषं विहितक्रोधजयाजिगीषवइत्यादिदर्श
नात् किं कुर्वन् अरिसंसदि शत्रुमभायां क्रममाणः अप्रतिबन्धेन
चेष्टमानः वृत्त्युत्साहेत्यादिना मं वृत्तिरप्रतिबन्धः इत्येवमुक्त्वा
नभस्वतावाचाः स्रुः पञ्चाह्नूमान् खे आकाशे तूर्णं शीघ्रं परा

क्रंस्त उत्साहं चकार पूर्व्वेणोत्साहे मं आस्फालनरूपोऽत्रोत्साहः
स्तुकमोऽमे इति नेम् ॥ २२ ॥

परीक्षितमुपाक्रंस्त राक्षसी तस्य विक्रमं । दिवमा
क्रममाणेव केतुताराभयप्रदा ॥ २३ ॥

परीत्यादि । तस्य हनूमतोविक्रमं शौर्यं परीक्षितुं राक्षसी ज०म०
उपाक्रंस्त उत्सेहे पूर्व्ववत्तड् दिवमाक्रममाणेव यथा केतुः स्वभानुः
तारा नभस्युद्गच्छति भयङ्करा आङ्उद्गमनइति तड् तत्र हि
ज्योतिरुद्गमनइत्युक्तं केतुतारायाश्च ज्योतिःस्वभावत्वात् ॥ २३ ॥

परीत्यादि । तस्य हनूमतोविक्रमं शौर्यं परीक्षितुं राक्षसी भ०
उपाक्रंस्त उत्सहते स्म पूर्व्ववत्तं दिवमाकाशमाक्रममाणा उद्गम
पूर्व्वकं प्राप्नुवती केतुस्वभावा तारेव भयप्रदा भयं प्रददातीति
हनजनादिति डः आङोभाङ्गमइति मं आक्रामति धूमः खमि
त्यत्र उद्गमोऽन विवक्ष्यते किन्तु व्याप्तिमात्रं ॥ २३ ॥

जले विक्रममाणायाहनुमान् शतयोजनं । आस्यं
प्रविश्य निरगादणुभूयाप्रचेतितः ॥ २४ ॥

जलइत्यादि । विक्रममाण्याः पद्भ्यां विचरन्त्याः वेःपादवि ज०म०
हरणइति तड् जलयहणात् गतिविशेषेण्द् भयति आस्यं शतयोज
नं शतं योजनानि यस्य प्रमाणतः तदणुभूय सूक्ष्मीभूय प्रविश्य

निरगात् निर्गत उदरं विदार्येत्यर्थात् अप्रचेतितः अविज्ञातः
॥ २४ ॥

भ० जलदत्यादि । जले विक्रममाणायाः पद्भ्यां विहरन्त्याराच
स्याः शतयोजनमास्यं प्रविश्य हनूमान् अप्रभूय सूक्ष्मीभूय अप्र
चेतितस्तया अपरिज्ञातः सन् निरगात् निर्गतः कर्णपथनेत्य
र्थात् उदरं भिल्लेत्यन्ये तत्तु रामायणविरुद्धं शतं योजनानि
प्रमाणतोऽयस्येति विग्रहः वेःपद्भिरिति सं पद्भिरिति वङ्गत्वनिर्देशेन
पादमात्रस्य करणत्वे वेःक्रमोममिति बोध्यं न तु साधु विक्रमते
वाजीत्युदाहरणदर्शनात् वङ्गपादकरणत्वं वाच्यं वेःपद्भ्यामिति
कातन्वसृचे द्वित्वमुपलक्षणं तेन तन्मते साधु विक्रमते वाजीत्या
दिषिद्धं ॥ २४ ॥

द्रष्टुं प्रक्रममाणोऽसौ सीतामन्मोनिधेस्तटं । उपा
क्रंस्ताकुलं धारैः क्रममाणैर्निशाचरैः ॥ २५ ॥

ज० म० द्रष्टुमित्यादि । अथै हनूमान् सीतां द्रष्टुं प्रक्रममाणः आरभ
माणः आदिकर्म यथा भोगं प्रक्रमते इति उदधेस्तटमुपाक्रंस्त
गन्तुं प्रारभ्त्वानित्यर्थः ततश्च प्रोपयोरादिकर्मणि समानार्थत्वात्
प्रोपाभ्यांमसार्थाभ्यामिति तद् धारैः रौद्रेः निशाचरैराकुलं
व्याप्तं तटं क्रममाणैः इतस्ततो गच्छन्निः अनुपमर्गादेति तद् ॥ २५ ॥

भ० द्रष्टुमित्यादि । अथै हनूमान् निर्गतः सन् सीतां द्रष्टुं प्रक्रम
माण आरभमाण उदधेस्तटमुपाक्रंस्त गन्तुमारभते स यद्यपि

भोक्तुमुपक्रमते इत्यादावारभ्रमात्रमुपक्रमे रर्थसथापीह गमना
रभोवाच्यः लाक्षणिकत्वात् द्रष्टुमित्यस्यानुषङ्गेन अभोनिधेस्त
टमुपाकंसेति वा प्रोपादारभेदति मं धोरैर्भयानकैर्निशाचरै
राकुलं व्याप्तं क्रममाणैरितस्ततो गच्छद्भिः वागेरिति मं ॥ २५ ॥

आत्मानमपजानानः शशमात्रोऽनयद्दिनं । ज्ञा
स्ये रात्राविति प्राज्ञः प्रत्यक्षास्त क्रियापटुः ॥ २६ ॥

आत्मत्यादि । मा कश्चिद्वाचीदिति तथाविधमात्मानं शरी ज०म०
रमवजानानः अपङ्गुवानः अपङ्गवेच्छदिति तद् योहि शशमात्रो
भूत्वा स्थितः तेन कथमात्मा लोके नापलपितः स्यात् अनयद्दि
नं अगमयद्दिवसं ज्ञास्ये रात्राविति प्रत्यक्षास्त प्रतिज्ञातवानि
त्यर्थः सम्प्रतिभ्यामनाधानइत्यात्मनेपदं लुङ्गं भवति आत्मान
श्चात्कण्ठनं ज्ञास्ये इत्यकर्मकाचेत्यकर्मकक्रियावचनत्वादात्मने
पदं प्राज्ञः क्रियापटुरिति बुद्धिकौशलं कर्मकौशलञ्च दर्शयति
॥ २६ ॥

आत्मानमित्यादि । अथैव शशमात्रः शशपरिमाणोभूत्वा भ०
दिनमनयत् गमयामास इति शशमात्रद्वयषट्मानेदिति मात्रकथं
तथाविधस्यास्पकायत्वमित्याह आत्मानमपजानानः अपङ्गुवानः
निङ्गवेच्छदिति मं रात्रावहं ज्ञास्येदिति प्रत्यक्षास्त प्रतिज्ञातवान्
संप्रतेरस्मृताविति मं ज्ञास्येदिति अथादिति मं अविवक्षितकर्म
त्वात् त्रिञ्ज्यन्तेत्यादिना वा प्राज्ञः क्रियापटुरिति पदद्वयेन
बुद्धिकौशलं क्रियाकौशलञ्च दर्शितं ॥ २६ ॥

संजानानान् परिहरन् रावणानुचरान् वहन् ।
लङ्कां समाविशद्रात्रौ वदमानोऽरिदुर्गमां ॥ २७ ॥

ज०म० स ज्ञेत्यादि । रावणस्वार्थेषु कार्येषु ये चरन्तीति चरिष्टः तान्
वहन् संजानानान् चेतयतः परिहरन् अनाधानं तद् रात्रौ
लङ्कां समाविशत् प्रविष्टवान् अरिदुर्गमां राक्षसदुर्गमां वदमा
नोभासमानः भासनीयसम्भाषत्यादिना आत्मनेपदं ॥ २७ ॥

भ० समिद्यादि । असौ हनूमान् रात्रौ लङ्कायां समाविशत्
प्रविष्टवान् कीदृशः वदमानः शोभमानोवदन् शोभापन्नचित्तं
शोभाहेतुकं वा यथा स्यात्तथा कथयन् वा ज्ञानयत्प्रलोभेवद
दति संज्ञानपदेन ज्ञानपूर्वकत्वात् शोभाष्यत्यतदिति कातल्य
टोकायां व्याख्यातत्वात् प्रकाशनादौ वददति क्रमदीश्वरस्य च
दर्शनाच्च शोभा च वदत्यर्थस्य लक्षणभावेन हेतुभावेन वा विशेषे
ण न तु तन्मात्रं वाच्यमिति न्यासः वहन् रावणस्यानुचरान्
नेवकान् परिहरन् कीदृशान् संजानानान् चेतयमानान् मंत्रितेर
स्मृताविति सं कीदृशां लङ्कां अरिदुर्गमां शत्रुभिर्दुष्प्रापां ॥ २७ ॥

कश्चिन्नेपावदिष्टामौ केनचिद्भवदिष्ट न । शृण्वन्
संप्रवदमानाद्रावणस्य गुणान् जनात् ॥ २८ ॥

ज०म० कश्चिदित्यादि । अमौ प्रविष्टः मन् न कश्चिदुपावदिष्ट उपसा
न्वितवान् उपसम्भाषायां तद् केनचिद्भवदिष्ट न न भाषितवान्
विमतौ तद् विमतिर्नाममतिः संश्लेषन् आकर्षयन् जनात् प्रवद

मानात् रावणस्य सम्बन्धिनोगुणान् सम्भूय भाषमाणान् व्यक्त
वाचामित्यात्मनेपदं जनानां व्यक्तवाक्यं ॥ २८ ॥

किञ्चिदित्यादि । असौ हनूमान् प्रविष्टः सन् न किञ्चिदुपा भ०
वदिष्टं न किञ्चित्प्रलोभनवाक्यं भाषते स्म ज्ञात्वा यत्रेत्यादिना
प्रलोभे मं केनचित् सह न व्यवदिष्टं नानामतिपूर्वकं विचित्रं न
भाषते स्म विमतिपूर्वकं विचित्रकथनमत्र वदत्यर्थः विमतिव्यक्त
सहोत्थोरिति विमतौ मं संप्रवदमानात् सम्भूय व्यक्तं भाषमाणात्
जनात् रावणस्य गुणान् शृण्वन् पूर्वेषु व्यक्तसहोक्तौ मं ॥ २८ ॥

जल्पितोत्क्रुष्टसङ्गीतप्रनृत्तस्मितवल्गितैः । घोष
स्थान्ववदिष्टेव लङ्का पूतक्रताः पुरः ॥ २९ ॥

जल्पीत्यादि । पूतक्रतोरिन्द्रस्य या पूः तस्याश्मरावत्याः ज०म०
सम्बन्धिनोघोषस्थान्ववदिष्टेव लङ्का अनुशब्दः सदृश्ये सदृशं
वादं कृतवती तैर्जल्पितादिभिः उभयत्रापि जल्पितादिघोषस्य
तुल्यत्वात् लङ्केति तत्स्थोजनउच्यते तेन व्यक्तवामिषयत्वात्
अनोरकर्षकादिति तद् तत्र व्यक्तवाचामिति अनुवर्तते न समुच्चारण
इति ॥ २९ ॥

जल्पितइत्यादि । लङ्का जल्पितादिभिः पूतक्रतोरिन्द्रस्य पुरो भ०
ऽश्मरावत्याघोषस्य शब्दस्य अन्ववदिष्टेव सदृशभाषणं कृतवतीव
उभयत्रापि जल्पितादिघोषणानां तुल्यत्वात् अनुशब्दः सदृशभा
षणद्योतकः तद्गतजनानां भाषणेन तद्भाषणमुप्रेक्ष्यते अनोरक्ता
दिति मं अनुपूर्वादकर्षकाद्देहकौ व्यक्तवाचामात्मनेपदमिति

केचित् तन्मते सङ्गाद्व्येन सचक्षया सङ्गाहितजनस्यने यत्क
वाचामिति तु वेपदेवेन नाङ्गीकृतं अनोरकर्षकइति कातन्मस्य
चेऽपि व्यक्तवाचामित्यस्य समन्वोनाङ्गीकृतः जल्पितं व्यक्तभाषणं
उक्तप्रमाङ्गानं सङ्गीतं सम्यक् गानं प्रनृत्तं नर्तनशब्दः स्मितं हा
स्यशब्दः वस्त्रितं मन्त्रवचनं ॥ २८ ॥

ऐदिप्रवदमानैस्तां संयुक्तां ब्रह्मराक्षसैः । तथाव
गिरमासौश्च पिशाचैर्मांसशोणितं ॥ ३० ॥

म०ज० ऐदित्यादि । तां ब्रह्मराक्षसैः संयुक्तां जन्मानैत् जगाम इषो
लङ्कि रूपं विप्रवदमानैः परस्परविहङ्गार्थाभिधायिभिः विप्र
जापात्मकं व्यक्तवाचां समुच्चारणं विभाषाविप्रलापइति तद्
तथा पिशाचैर्मांसशोणितमवगिरमानैः भक्षयद्भिः संयुक्ता गिर
तेरभ्यवहारार्थत्वादवाङ्मूहति तद् मांसशोणितमिति जातिर
प्राणिनामित्येकवद्भावः ॥ ३० ॥

भ० ऐदित्यादि । जन्मान तां लङ्गां ऐत गतवान् इजाण्यां रूपं
कीदृशीं ब्रह्मश्वरुपैस्तन्मन्त्रिभिव्यां राक्षसैः संयुक्तां कीदृशैः
विप्रवदमानैः सम्यक् विरुद्धप्रलापिभिः एकायाहक वदति अप
रस्तादृक् न वदति वितण्डां कुश्लङ्किरित्यर्थः तद्योगेवेति सं तथा
गइति तथाः पृथ्वीकथोः विमतिव्यक्तमन्त्रात्मार्थो गे युगपत्प्रकृतौ
विमतिरिह विरुद्धप्रलापमात्रं तथा पिशाचैः संयुक्तां कीदृशैर्मां
सशोणितमवगिरमानैर्भक्षयद्भिः अवाङ्मूहति सं मांस

शेषितमिति समाचारद्वन्द्वः पित्रितमन्नातीति पित्राचामचीया
दिशास्यवान् ॥ १० ॥

यथास्त्रं सङ्घिरन्ते स्म गोष्ठीषु स्वामिनोगुषान् ।
पानशौण्डाः पयः शीवावृन्दैरुद्वरन्त च ॥ ११ ॥

यद्येत्यादि । कुञ्जराक्षयाः पित्राचाम् यथास्त्रमात्मोपस्य स्त्रा ज म०
मिनोगुषान् गोष्ठीषु गोष्ठीमध्ये सङ्घिरन्ते स्म अभ्युपगतवन्तः यमः
प्रतिज्ञानदति तद् पानशौण्डाः पानासक्ताः शीवामन्ताः यन्तः
पयोमार्गानुद्वरन्त उत्कृष्टं गहन्ति स्म उद्वरः सकर्षका
दिति तद् वृन्दैरिति यन्भूयेत्यर्थः ॥ ११ ॥

यद्येत्यादि । कुञ्जराक्षयाः पित्राचाम् यथास्त्रं स्त्रीयस्य स्वामि म०
नोगुषान् गोष्ठीषु गोष्ठीमध्ये सङ्घिरन्ते स्म अभ्युपगतवन्तः यमः
प्रतिज्ञाचामिति मं पाने शौण्डाचामन्ताः यन्तश्च शीवाः मन्ताः
यन्तः वृन्दैः यन्भूय पयोमार्गान् उद्वरन्त उत्कृष्टं यन्भूः उद्व
रःसदादिति मं ॥ ११ ॥

यानैः समचरन्तान्ये कुञ्जराक्षरयादिभिः । संप्रा
यच्छन्त वन्दीभिरन्ये पुष्पफलं शुभं ॥ १२ ॥

यानैरित्यादि ॥ अन्ये यानैः कुञ्जरादिभिः समचरन्त उद्व
रन्ते स्म यमसृतीयाचुक्तादिति तद् अन्यं वन्दीभिरानीताभिः
यन्प्रदाने तृतीया अत्रिष्टयवहारतृतीयाचतुर्थ्यर्थे भवतीति यच

नाइन्दोभ्यदत्यर्थः पुष्यफलं शोभनं सम्प्रायच्छन्त ददति स्म दान
श्रमाचेचतुर्थ्यर्थ इति तद् पुष्यफलमिति जातेरेकवद्भावः ॥ ३२ ॥

भ० यानैरित्यादि । अन्यं कुञ्जरादिभिर्यानैः समचरन्त सञ्चर
न्ते स्म समस्येति सं अन्ये शुभं शोभनं पुष्यं फलञ्च वन्दोभिः हठ
इतस्त्रोभिः संप्रायच्छन्त संप्रददुः मन्दानोभेऽधर्मेनित्यमिति संप्र
दाने तृतीया वन्दोभिः सह विहरणेच्छया ताभ्याददुरित्यधर्मः
दानः साचेचच्यर्थे इति सं सेव्यनेन समस्येत्यस्मात् त्री आहस्यते
॥ ३२ ॥

कोपात्काशित्प्रियैः प्रत्तमुपायंसत नामवं । प्रेम
जिज्ञासमानाभ्यस्ताभ्याऽशशत कामिनः ॥ ३३ ॥

नःम० कोपादित्यादि । काशित्प्रियैः कोपात् अन्यस्त्रीगमनजनि
तात् आमवं मद्यविज्ञेयं नोपायंसत न स्वीकृतवत्यः विभाषोपयम
इत्यकित्वपक्षे उप उपायंसतः स्वीकरण इति तद् पाणियहणपूर्व
स्य स्वीकरण अत्र न्यतत्वादापचारिकमत्र स्वीकरणं द्रष्टव्यं
समुदाङ्गभ्यायमेतदन्य इति वा तद् उदाङ्गपूर्वस्य यमआदाना
र्थत्वात् अवसरप्राप्तन्तु सृत्रदयमुदाहृतं स्यात् प्रियैः प्रत्तन्दत्तं
अचउपमगात्त. प्रेम जिज्ञासमानाभ्यः किमस्मासु प्रेमालि वा न
वेति छतकोपप्रकारेण ज्ञातुमिच्छन्तीभ्यः ज्ञासुस्मृद्दृशांसन इति
तद् ताभ्यादापिज्ञः कामिनः अशशत न सं त्वदन्या प्रियास्तीति
तदायशरीरसर्जनेन शपथश्चक्रुः शपाउपलम्भेन इत्यात्मने

पदं वाचा उपलम्भनं शरीरस्पर्शनं चाक्षुषित्यादिना संप्रदान
संज्ञायां चतुर्थी तासां ज्ञापयितुमिच्छमाकृत्वात् ॥ ३३ ॥

कोपादित्यादि । काश्चित् स्त्रियः कोपात् सपत्नीसङ्गमितात् भ०
प्रियैः प्रत्तं प्रदत्तमासवं मद्यविशेषं नोपायं मत न स्त्रीहृतवत्यः
उपयमोविवाहदति सं विवाहः स्त्रीकारः उपायमः स्वीकरणे
दति कमदीयस्त्रवदर्शनात् यमः स्रचनेवाट्टडाहदति सेः किञ्चा
भावपक्षे मन्नापाभावः अचाप्युदाहः स्त्रीकारः स्वीकरणेचेति
परस्त्रवदर्शनात् उपयमोविवाहदत्यत्र विवाहः पाणियहणमे
वेति चेत् जिन्व्यन्तपिवेत्यादौ अयन्यात्समायमदति फलवत्क
र्त्तरि उपाङ्पूर्व्वान् प्रत्तमिति ग्यचमवेति दाञ्जः के तादेशः अ
न्यासु प्रियस्य स्नेहोऽस्ति न वेति मन्दिह्य हृतकोपेन प्रेम ज्ञातुमि
च्छन्तीभ्यस्त्राभ्यः स्त्रीभ्यः कामिनोऽगपत न मेऽन्या प्रियास्तीति
ज्ञापनार्थं शपथं चक्रुः शपथाधीर्गत्सनुकारे शपेति सं मिथ्या निरा
सार्थं ज्ञापनमिह शपथः वाचा शरीरस्पर्शनमिति पाणिनीयाः
यस्मैदित्सेत्यादिना संप्रदानत्वं स्मृदृशननुज्ञेति ज्ञामं ॥ ३३ ॥

प्रादिदृक्षत नोनृत्यं नाशुश्रूषत गायनान् । रामं
सुसूर्पमाणोऽसौ कपिर्विरहदुष्वितं ॥ ३४ ॥

प्रादीत्यादि । अथै कपिर्लङ्कायां नोनृत्यं प्रादिदृक्षत गाय ज०म०
मान् गायकान् गस्त्रकन् यष नाशुश्रूषत न श्रोतुमिष्टवान् किमि
ति रामं विरहदुःखितं सुसूर्पमाणः स्मर्त्तुमिहन् समन्तेभ्यः पूर्वं
वदात्मनेपदं अज्ज्ञानगमांसनीति दीर्घत्वं उदोष्यपूर्व्वसेत्युत्वं
॥ ३४ ॥

भ० प्रादीत्यादि । असौ कर्षिल्लकायां नृत्यं नटनं न प्रादिदृष्टत न
 द्रष्टुमिच्छति स्म गायनान् नाशुश्रूषत न श्रोतुमिच्छति स्म तद्गी
 तश्रवणेन गायनश्रवणमुपचर्यते यतोऽसौ विरहंण दुःखित
 रामं सुसुषर्षमाणः स्मर्त्तमिच्छन् सर्वत्र स्मृद्दशनमुञ्जत्यादिना
 मनि मं पुनानिमोत्य गुणत्वं दृशः शङ्काजिति षड् षडोः कः मे
 शुसुधात्वेऽर्थाः अस्मिन्निति दीर्घः स्मरतेर्च्छदिरणावुरि
 त्युर् गायतेर्गोणनट्यकाविति णनट् । ३४ ॥

अनुजिज्ञासते वाथ लङ्कादर्शनमिन्दुना । तमो
 पक्षविमुक्तांशुपूर्वस्यां दिश्युदैयत ॥ ३५ ॥

अ० म० अन्वित्यादि । अथैतस्मिन्प्रस्तावे इन्दुना चन्द्रंण उदैयत उदि
 तं इणोभावे लङ्कै रूपं पूर्वस्यां दिशि पूर्णेनति दर्शयति दृश्यते
 यत् दर्शनं रूपं लङ्कायारूपमनुजिज्ञासतेव पूर्वेण प्राप्रस्यात्मने
 पदस्य नानोर्ज्ञ इति प्रतिषेधः तमापहासमोविध्वंसमानाः विमु
 क्ताः प्रेरिता अंशतो यस्मिन् उदयइति ॥ ३५ ॥

म० अन्वित्यादि । अथानन्तरमिन्दुना पूर्वस्यां दिशि उदैयत
 उदितं इणोभावे षी पूर्वस्यां दिशीत्युपादानेन इन्दोः पूर्णत्वं
 सूचितं कृष्णपक्षः सूचितोवा किङ्कर्षता लङ्कायायदर्शनं हनूम
 तेत्यर्यात् तदनुज्ञातुमनुमन्तुमिच्छतेव चन्द्रोदये सत्येव हनू
 मता लङ्का द्रष्टुयेति तत्र तदनुमतिरुत्प्रेक्ष्यते अन्ये तु दृश्यतइति
 दर्शनं रूपं लङ्कायारूपं ज्ञातुमिच्छतेवेत्याह स्मृद्दशनमुञ्जेत्यत्र

अनुवर्जनाच्च मं तमोपहाचन्धकारविध्वंसकाविमुक्ताः प्रेरिता
 चंद्रवायचेत्यदयक्रियाविशेषणं यद्यपि परमते क्लान्तस्य पुर्वनिपा
 तेः दृश्यते तथापि विमुक्तब्रह्मस्य च न पुर्वनिपातो गमकत्वात् अत
 एव दैक्यं सोऽन्वयेसतीत्युक्तं कंचित्तु इत्तंभावेकिप् तमोपहन
 माय विमुक्ताचंद्रवायचेत्याहुः ॥ ३५ ॥

आगुश्रूपन् समैथिल्यावार्त्ता इर्म्येषु रक्षसां । श्रीय
 मानान्धकारेषु समचारीद्गदितः ॥ ३६ ॥

आश्रित्यादि । सकपिर्मैथिल्याः सोतायावार्त्तामागुश्रूपन् श्रोतु ज०म०
 मिहन्प्रत्याङ्भ्यां श्रुवदत्यात्मनेपदप्रतिषेधः रक्षसां इर्म्येषु
 गृहेषु समचारीत् सङ्क्रान्तवान् अतोत्तान्तस्येति वृद्धिः श्रीयमा
 नान्धकारेषु अपगहत्तमस्तु ब्रह्मवातने ब्रह्मदेःश्रितइति तद् पाश्चे
 ति श्रीयदेशः अश्रितः शङ्कारहितः ॥ ३६ ॥

आश्रित्यादि । इनुमान् मैथिल्यावार्त्तामाश्रोतुमिच्छन् भ०
 रक्षसां इर्म्येषु सौधगृहेषु समचारीत् संवरति स्य इतीयायोगा
 भावात्समस्त्येति न मं ब्रजवदेति त्रिः स्मृष्टब्रननुश्रोत्यादावाङ्
 वर्जनाच्च मं कीदृशेषु श्रीयमानापगच्छन्तोऽन्धकारायेभ्यः
 ब्रह्मोऽपि ममिति मं अश्रितः निर्भयः कर्त्तरि क्तः अकर्मकत्वात्
 भावेक्तोवा शङ्काजाताऽस्येति इतोऽस्य जातइति इतोवा ॥ ३६ ॥

शतसाहस्रमारक्षं मध्यगं रक्षसां कपिः । ददर्श
 यं कृतान्तोऽपि म्रियेतासाद्य भीषणं ॥ ३७ ॥

०म० शतेत्यादि । मध्यमं मध्यप्रकोष्ठगतं आरक्षं गोपकं घनसाहसं रक्षसां लक्षमात्रं ददर्श विलोकितवान् घनसहस्रं परिमाणमस्येति प्राप्तवतिः संख्यापूर्वपदानां तदन्वयहणमन्कीति वचनात् घतमानविरतिकेत्यादिना अणि संख्यायाः संवत्सरैत्युत्तरपदवृद्धिः भीषणं भयानकं आमाद्य प्राप्य हतान्ताऽपि घियेन प्राणान् सन्त्यजेत् त्रिपतेर्लुङ्लिङाच्चेति तद् तत्र हि अितइत्यनुवर्त्तते ॥ ३७ ॥

भ० शतेत्यादि । कर्पिर्मध्यमं मध्यकोष्ठगतं रक्षसामारक्षं ददर्श घतसाहस्रं घतसहस्रं परिमाणमस्येति विकारसंघेत्यादिना तदस्य परिमाणमित्यर्थे णः सुपञ्चालादिवाद्युत्तरपदे वृद्धिः यं भीषणं भयङ्करं आमाद्य प्राप्य हतान्ताऽपि घियेन प्राणान् त्यजति किमुतान्यः विधिनिमन्तृत्यादिना सम्भावनायां स्त्री सृङ्ष्टीक्येममिति मं ॥ ३८ ॥

अध्यामिसिपमाणेऽथ वियन्मध्यं निशाकरे । कासाञ्चक्रे पुगी सौधैरतीवाङ्गामिभिः सितैः ॥ ३८ ॥

ज०म० अर्थेत्यादि । अथ निशाकरे चन्द्रममि वियन्मध्ये अध्यासितुमा रोदुमिच्छति सति पूर्ववत्समदत्यात्मनेपदं आसोरनुदात्तेष्वमात्मनेपदनिमित्तं तेनैव सनन्तादपि भवति अत्र सनि इटि कृते अजादेर्द्वितीयस्येति दिव्यचनं पुरी लङ्गा कामाञ्चक्रे शोभते सौधैः सौधानां ज्योत्स्नयाच्चाङ्गास्यमानत्वात् आस्यत्ययवदिति तद् ॥ ३८ ॥

अथेत्यादि । अथानन्तरं निष्ठाकरे चन्द्रे आकाशस्य मध्य भ०
 मध्यामितुमारोढमिच्छति मति पुरी लङ्गा वीधैर्गृहविशेषैः
 कामाच्चकं गृहगुभे काश्टङ्कुगन्दइत्यस्यानेकार्यत्वात् दोष्यर्थता
 काश्टङ्दीप्तौ दन्यान्ताऽस्तीति विद्यामागरः कंचित्तु काशाश्च
 कइति तालव्यश्चकारवान् पाठः काश्टङ्कुनावित्यस्य रूपं वदन्ति
 ॥ ३८ ॥

इन्दुश्चपकसंक्रान्तमुपायुङ्क्त यथामृतं । प्रयु
 ज्ञानः प्रियावाचः समाजानुरतो जनः ॥ ३९ ॥

इन्दुमित्यादि । एवं शोभितायां लङ्गायां समाजानुरतः ज०म०
 पानगोष्ठीरतो जनः चपकसंक्रान्तं मद्यभाजने प्रतिविश्वेन संक्रा
 न्मिन्दुमुपायुङ्क्त उपभुङ्क्तवान् प्रतिविश्ववह्निस्त्रस्य मद्यस्योप
 लक्ष्यमाणत्वादेवमुक्तं यथाऽमृतं अमृतमिव प्रियाअनुकूला
 वाचः प्रयुञ्जानः अभिदधानः प्रोपाभ्यामिति तद् ॥ ३९ ॥

इन्दुमित्यादि । एवं शोभितायां लङ्गायां समाजानुरतः भ०
 पानगोष्ठीरतो जनश्चपकसंक्रान्तं मद्यपात्रे प्रतिविश्वेन सङ्गतं
 चन्द्रमुपायुङ्क्त दर्शनादिक्रियाव्याप्यं चकार चन्द्रस्योपयोगोद्
 र्शनादिरूपएव जयमङ्गलायान्तु चन्द्रमुपायुङ्क्त वुभुजे चन्द्र
 मध्येन तत्प्रतिविश्ववह्निस्त्रमद्यभागस्य लक्षितत्वात् यथामृतमि
 वेत्युक्तं किं कुर्वन् यथामृतं तद्वत् प्रियावाचः प्रयुञ्जानः प्रीयता
 मित्याद्यनुकूलवाचोऽभिदधानः युजिरउद्भूतवदति मं महाका
 योचितं मधुपानवर्णनमिदं ॥ ३९ ॥

संक्षुण्वान इषोत्कण्डामुपाभुङ्क्त सुगमलं । ज्यो
त्स्नायां विगलन्मानस्तरुणोरक्षसां गणः ॥ ४० ॥

जः म० संक्षुण्वान इत्यादि । रक्षसां तरुणोगणः उत्कण्डां प्रियासंभंसा
रणं संक्षुण्वान इव समुत्तेजयन्निव ममत्त्ववदति तत्र ज्योत्स्ना
यां सुरां कलमर्त्या उपभुङ्क्त अभ्यासवगत् मुजोत्तेजन इति तत्र
विगलन्मानः ॥ ४० ॥

भ० संक्षुण्वान इत्यादि । तरुणो यत्र रक्षसां गण उत्कण्डां प्रियाभि
लाषं संक्षुण्वान इव समुत्तेजयन्निव ज्योत्स्नायां सुरां मदिरां
अलमर्त्यं उपभुङ्क्त भक्षितवान् सुगमनादेव विगलन्मानः
अपगतमानः सक्षुण्वः मुजोत्तेजन इति मं उत्कण्डां क्रांसवाक्षी
यां अभिलाषस्तदवाप्तये इति ॥ ४० ॥

मध्वपाययत स्वच्छं मोक्षानं दयितान्तिके । आत्मानं
सुगताभोगविश्रमोत्पादनं मुहुः ॥ ४१ ॥

जः म० मध्वेत्यादि । कीदृशं मधु स्वकृत्वात् मोक्षान्तया सुरभित्वात्
शोभनं जानंयतः स्वयमात्मानं मुहुः रपाययत पायितवत् णेरणा
विति तत्र दयितान्तिके दयितस्य ममीपे सुगताभागः सुरतवि
मर्दः तत्र विश्रमः तस्यात्पादनं जनकं उत्पादयतीति कृत्यल्युटा
वङ्गलमिति कर्त्तरि ल्युट् ॥ ४१ ॥

भ० मध्वेत्यादि । रक्षसां गणादयितान्तिके रमणीममीपे आ
त्मानं मधु मुहुर्कारं वारं अपाययत जिन्व्यन्तपिबेति मं यदा

मध्येव कर्तृभूतमात्मानं अपाययत् निस्यहमपि रक्षोगणं सुरा
पानमहारयत् मधुगुणादेव पानात् ओर्द्धं ज्ञौघेदति मं अज्ञौ म
धुनः कर्मत्वात् मधु, कीदृशं स्वहं निष्कलं मोत्यलं प्रियाकर्णोत्पल
प्रतिविम्बात् भारभाय प्रच्छितोत्पलं वा सुरताभोगे सुरतविमर्द्धे
विभ्रम्यत्यविश्रास्य उत्पादनं जनकं कभावेऽमोति कर्त्तरि अनट्
भावेऽनटि रूपकालद्वारोवा नन्द्यादित्वाद्वाऽनः उत्पादनचम
मिति पाठस्तु सुगमएव ॥ ४१ ॥

अभीषयन्त ये शक्रं राक्षसारणपण्डिताः । अवि
स्मापयमानस्तान् कपिराटीदृहादृहं ॥ ४२ ॥

अभीष्यादि । एवं रक्षःसु यथायथं चेष्टमानेषु ये राक्षसा जःम०
रणपण्डिताः संशामविज्ञाः शक्रमभीषयन्त भीषितवन्तः भीरुभ्यो
हेतुभयदति तद् भिंयाहेतुभये षुक् भययहणमुपलक्षणं तेन
स्मयतेरपि भवति तान्मां कपिरविस्मापयमानः विस्मयमकार
यन्तित्यं स्मयतरित्यालं गृहादृहमाटीत् गतवान् सुडि रूपं
॥ ४२ ॥

अभीषयन्तेत्यादि । रक्षे पण्डिताः कुशलाये राक्षसाः श म०
सुम् अभीषयन्त त्राषितवन्तः तान् अविस्मापयमानः विस्मिता
स्म कारयन् मधुपानाद्यासक्तया तैरविज्ञातदति भावः अस्मै
कपिरृहात् एकस्मात् गृहमपरमाटीत् जगाम भीर्भीष्वेति
ज्ञौ मं भीषादेशस्य अत्र घाड्यर्थदत्यनुवर्त्तते अत्र ध्वयोभयं

तत्तु राक्षसकर्तृण एव सिद्धः सिन्धोर्घाद्धर्थे मञ्चेति जी इकार
स्वात्वं मञ्च अटस्थांभिः ॥ ४२ ॥

सीतां दिदृक्षुः प्रच्छन्नः सांगर्द्धयत राक्षसान् । अ
वञ्चयत मायायु स्वमायाभिर्नरद्विषां ॥ ४३ ॥

शःम० सीतामित्यादि । सकृपिः सीतां दिदृक्षुः सीताञ्च दृग्भिक्षुः प्रच्छन्नः
राक्षसान् गर्द्धयत व्यामोहयत् स्वमायाभिश्च नरद्विषां मायायु
अवञ्चयत अतिमंहतवान् गृध्रिवञ्चगाः प्रलम्बनइति तड् ॥ ४३ ॥

भ० सीतामित्यादि । सीतां दिदृक्षुर्दृष्टुं मञ्चुः प्रच्छन्नो गुप्तः सकृपिः
राक्षसान् अगर्द्धयत व्यामोहयत् स्वमायाभिर्नरद्विषां राक्ष
सानां मायायु अवञ्चयत् वृथा चकार प्रतारं वञ्चिगर्द्धुरिति सं
प्रतारं विस्मवादनं मिथ्याख्यानमिति केचित् ॥ ४३ ॥

अपलापयमानस्य शत्रुंस्तस्याभवन्मतिः । मिथ्या
कारयते चारैर्घोषणां राक्षसाधिपः ॥ ४४ ॥

जःम० अपेत्यादि । तस्य कपेः शत्रुं राक्षसान् अपलापयमानस्य
न्यकुर्वतः विभाषालीयतेरित्यात्ये लियः संमानंत्यादिना शान्तिनो
करणेन्यग्भावेन आत्मनेपदं मतिरभवत् कीदृशीत्याह मिथ्या
कारयतइति अयं राक्षसाधिपतिश्चारैर्दण्डवाहकैः यां घोषणां
पुनः पुनः कारयति जायते जायतेति तां मिथ्या कारयते येना

हमविज्ञातएव प्रविष्टः मित्यापपदात्कृञोऽभ्यासइति तड् अ
भ्यामश्च पुनःपुनःकरणं ॥ ४४ ॥

अपेत्यादि । शत्रुन् राक्षमान् अपलापयमानस्य वद्वयमानस्य भ०
तस्य कपेरित्यं मतिरभवत् मित्यारिति लियोडा पृजाभिभवे च
लापेगिति चकारात् प्रतारे मं कीदृशी मतिरित्याह राक्षसाधि
पारावणस्याग्नेयोपणां मित्या कारयते जागृत जागृतंत्युच्चैष्टं
मित्यैव चारैः कारयति तां कर्त्तुं चरान् पुनःपुनः प्रयुङ्क्त निष्कल
मंत्र येनाहमविज्ञातएव भ्रमामि मित्याकारैरभ्यासइति मं
अभ्यासः पान् पुन्यं चरएव चारः स्वार्थे ष्यः ॥ ४४ ॥

गूहमानः स्वमाहात्म्यमटित्वा मन्त्रिसंसदः । नृभ्यो
ऽपवादमानस्य रावणस्य गृहं ययौ ॥ ४५ ॥

गृहेत्यादि । स्वमाहात्म्यं स्वपराक्रमं गूहमानः आवृत्तन् ज०म०
ऊदुपधायागोहइत्यृत्त्वं स्वरितजितइति तड् अटित्वा मन्त्रि
संसदः शुक्रमारणादिगृहाणि गत्वा रावणस्य गृहं ययौ कीदृ
शस्य नृभ्योऽपवादमानस्य कुप्यतः अस्रयतीवा अपाठइति तड्
नृभ्यइति क्रुधद्गृहंति मन्त्रदानसंज्ञायां चतुर्थी ॥ ४५ ॥

गूहेत्यादि । अथौ स्वमाहात्म्यं स्वपराक्रमं गूहमानः संवृ भ०
एषन् मन्त्रिणां संसदीगृहाणि अटित्वा गत्वा रावणस्य गृहं ययौ
कीदृशस्य नृभ्योऽपवादमानस्य अस्रयतः अिन्त्यन्तपिवेत्यादिना
अपवादेर्मं यस्मैदित्सेत्यादिना अस्रयार्थे न संप्रदानत्वं गुह्यञ्च

संवृतौ उभयपदो णुर्भूङइति गुणः गुहाणोरुत्थोकारश्च
ऊलं ॥ ४३ ॥

दिशोद्योतयमानाभिर्दिव्यनारीभिराकुलं । अत्रिय
मायच्छमानाभिरुत्तमाभिरनुत्तमां ॥ ४६ ॥

ज०म० कीदृशं गृहमित्याह । दिशइत्यादि द्योतयमानाभिः भासय
मानाभिः णिवश्चेति तड् दिव्यनारीभिः उत्तमाभिः प्रधाननायि
काभिराकुलं व्याप्तं अत्रियमनुत्तमासतिश्चयवर्ती आयच्छमानाभिः
स्वीकुर्व्वाणाभिः समुदाङ्म्यइति तड् ॥ ४६ ॥

भ० दिशइत्यादि । कीदृशं गृहं यथा दिव्यनारीभिर्दिवि भवाभिः
मत्र भिराकुलं व्याप्तं कीदृशीभिः दिशोद्योतयमानाभिः भासयमा
नाभिः ज्यलत्वाद् उभयपदं उत्तमाभिः श्रेष्ठाभिः अनुत्तमां अत्यु
त्कृष्टां अत्रियं आयच्छमानाभिः स्वीकुर्व्वाणाभिः अज्ज्यन्तत्यादिना
आङ्पृञ्चयमंमं न विद्यते उत्तमं यस्याइति विग्रहः उत्तमेऽनु
त्तमं विद्यदिति द्विरूपकोपः ॥ ४६ ॥

नित्यमुद्यच्छमानाभिः स्मरसभोगकर्मासु । जाना
नाभिरुत्तं लीलाकिलकिञ्चित् विभ्रमान् ॥ ४७ ॥

ज०म० नित्येत्यादि । स्मरसभोगकर्मासु कामोपभोगक्रियासु नित्य
मुद्यच्छमानाभिः पूर्ववत्तड् लीलाः स्त्रीणां गृह्णारचेष्टाविशेषाः

तथाचोक्तं लीलाः सलीलाः किलकिञ्चितानि विञ्चोकमायायित
विभ्रमाणि । विचित्रमाकुटमतेचितानि याञ्चानि तज्ज्ञैः सुकुमार
नृत्यइति लक्षणेषां नृत्यशास्त्रे ॥ ४७ ॥

नित्यमित्यादि । कदृशीभिः सुरतमन्त्रागकर्म्मसु कामोप भ०
भोगक्रियामु नित्यमुद्यद्मानाभिः उद्यमं कुर्वन्तीभिः त्रिन्त्र्यन्ते
त्यादिना उत्पुञ्जयमोमं लीलाकिलकिञ्चितविभ्रमान् गृह्णार
चेष्टाविशेषान् अलमत्यर्थं जानानाभिः पुञ्जवत् अगिज्ञामं प्रिया
नृकरणे लीलावेशभाषाविचेष्टितः क्रोधाश्रुहर्षभीत्यादः सदृशः
किलकिञ्चितं विभ्रमस्वरया काले भूषास्यानविपर्ययः ईदृशी
भिर्दिव्यनारीभिराकुलं गृहं ययाविति सम्बन्धः ॥ ४७ ॥

स्वं कर्म्म कारयन्नास्ते निश्चिन्तोयाज्ञपध्वजः । स्वार्थं
कारयमाणाभिर्युनेामद्विमोहितान् ॥ ४८ ॥

खड्गेत्यादि । स्वमात्मीयं मोहनादिकर्म्म दिव्यनारीः कार ज०म०
यन् अगुष्ठापयन् एषज्ञपध्वजः कामदेवः निश्चिन्नास्ते ताभिरा
कुलमिति योज्यं इत्कारन्यतरस्यामिति द्विकर्म्मकता यूनः स्वार्थं
स्वप्रयोजनं मैथुनाख्यद्वारयमाणाभिः आकुलं तान् हनूमानिति
वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः कीदृशान् मद्विमोहितान् मधुपानमद
परवशान् ताभिः ॥ ४८ ॥

स्वमित्यादि । या दिव्यनारीः स्वं कर्म्म मोहनादि कारयन् भ०
ज्ञपध्वजः कामोनिश्चिन्तोभिराकुलः सञ्जास्ते यासां कामएवाक्षि

न चिन्ता तद्विरोधिनी ताभिराकुलं गृहं यथो षोऽज्ञौर्जेरित्या
दिना प्रयोज्यस्य कर्मात्वं मदेन विमोहितान् यन्सारुषान् स्वार्थं
स्वप्रयोजनं कारयमाणाभिः व्यक्तस्योभयपदित्वात् शब्दशानौ
दर्शितौ ॥ ४८ ॥

कान्तिं स्वां वहमानाभिर्यजन्तीभिः स्वविग्रहान् ।
नेत्रैरिव पिवन्तीभिः पश्यतां चित्तसंहतोः ॥ ४९ ॥

ज०म० कीदृशाभिरित्याह कान्तिमित्यादि । स्वाङ्कान्तिं शोभां वहमा
नाभिः यजन्तीभिः स्वविग्रहान् ददतीभिः कामिभ्यः तत्र स्वङ्कान्ते
ति णिचय्येत्यस्य विषयः कान्तिं स्वां स्वविग्रहानिति स्वरिते तदत्य
स्य विषयः विभाषोपपदेन प्रतीयमान इति विभाषा आत्मनेपदं
इत्यात्मनेपदाधिकारः शेषभृतत्वात्परस्मैपदविधानमाह नेत्रै
रिति पश्यतां चित्तसंहतोः चित्तमन्दोहान् पिवन्तीभिरिव गृह
न्तीभिरिव शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदं ॥ ४९ ॥

भ० कान्तिमित्यादि । स्वां कान्तिं वहमानाभिः धारयन्तीभिः
वहैर्ज्जगपणे जिन्ज्यन्तपिवन्ति फलवत्कर्त्तरि सं मन्मथेनार्पिता
ह्याया सैव कान्तिरिति स्मृता । स्वविग्रहान् स्वदेहान् यजन्तीभिः
कामिभ्यो ददतीभिः यजैर्जौ देवाद्यां दानमद्गतिहाता जिन्ज्यन्ते
त्यादौ जिद्धाताः फलवत्कर्त्तर्यात्मनेपदस्यानित्यत्वं नित्यत्वे हि
नवन्नः पमेदत्यनेन जिद्धाता रूभयपदकथनमनर्थकं स्यात् फल
वत्कर्त्तृनिमित्तात्मनेपदादन्यत्र परस्मैपदस्य यम्यमानत्वात्

टीक्ष्णमिति निश्चयमादन्यत्र किं परस्मैपदं नगम्यते तेनात्र यजेः
 फलवत्कर्त्तर्यपि परस्मैपदं फलवत्कर्त्तरि आत्मनेपदमेव अन्य
 त्राभयपदमिति नवशःपमेजितइत्यस्य साफल्यमिति चेत् कश्चिद
 पदादविषयं ऽप्युसर्गो ऽभिनिविशतइति न्यायात् नवशःपमेजितइ
 त्यनेनाभयपदित्वं विश्रामागरस्तु फलवत्त्वाविवक्षायां पदं संस्तु
 त्य पश्चात् भ्रशब्दादिमन्वन्धात् वाक्यं क्रियाफलस्य कर्त्तृत्वयोगस्य
 तइत्याह अपरं तु कर्त्तृभिप्राये ऽपि क्रियाफलं विभावोपपदेन
 प्रतीयमानइति सूत्रेण पक्षं आत्मनेपदाभावमाहः । इत्यात्मने
 पदाधिकारः अथ परस्मैपदमुच्यते । पश्यतां जनानां चित्तमम
 हान् नरेरिव पिवन्तीभिः स्त्रीभिराकुलं गृहं यथावित्त्वन्वयः
 पापानं नवशःपमे इति पं शतः ॥ ४६ ॥

ताहनूमान् पराकुर्वन्नगमत् पुष्यकं प्रति विमानं
 मन्दरस्याद्रेरनुकुर्वद्दिवश्रियं ॥ ५० ॥

ताइत्यादि । तादिव्यनारीः पराकुर्वन्नपक्षिपन् अगमत्पु जःम०
 ष्यकमिति पुष्यकविमानं प्रति येन पुष्यकविमानेन जगाम कीदृ
 शं मन्दरस्याद्रेः श्रियमनुकुर्वद्दिव अनुपराभ्यां ह्रजः कर्त्तृभिप्राये
 चात्मनेपदस्य प्राप्तत्वात् ॥ ५० ॥

ताइत्यादि । हनूमान् तादिव्यनारीः पराकुर्वन् त्रिपिपन् पु म०
 ष्यकनामानं विमानं प्रति लक्ष्मीकृत्य अगमत् कीदृशं मन्दरना
 मोऽद्रेः श्रियमनुकुर्वद्दिव स्वश्रिया सदृशीकुर्वद्दिव हजोऽभिप्राय
 भयपदप्राप्ते चेपपरेति पे ताइत्यत्र तान् इति पठित्वा चान् यूमः

स्वार्थकारयमाणाभिराकुलं गृहं यथौ तान् पराकुर्वन्निति
 तृतीयश्लोकेनान्वयोजयमङ्गलायामुक्तः श्यामयानं विमानोऽस्त्री
 त्यमरः ॥ ५० ॥

तस्मिन् कैलामसङ्काशं शिरःशृङ्गं भुजद्रुमं । अभि
 च्छिपन्तमैच्छिष्ट रावणं पर्वतश्रियं ॥ ५१ ॥

तस्मिन्नित्यादि । तस्मिन् विमाने रावणमैच्छिष्ट कैलामसङ्काशं
 कैलामतुल्यं शिरःशृङ्गं शिरांसि शृङ्गाणीव यस्य भुजद्रुमं भुजा
 द्रुमादिव यस्य तं पर्वतस्य श्रियाऽभिच्छिपन्तं अभिभवन्तं अभिप्र
 त्यतिभाच्छिपदति परस्मैपदं तस्य स्वरितेत्वात् कर्त्रभिप्रायआत्म
 नेपदं प्राप्तं ॥ ५१ ॥

भः तस्मिन्नित्यादि । हनुमान् तस्मिन् विमाने रावणमैच्छिष्ट दृष्ट
 वान् कीदृशं कैलामसङ्काशं कैलामतुल्यं तुल्यतां दर्शयति शिरां
 सि शृङ्गाणीव यस्य भुजास्य द्रुमादिव यस्य तादृशं अन्येषां पर्व
 तानां श्रियं अभिच्छिपन्तं अभिभवन्तं घेपमित्यादां प्रत्यभ्यतिच्छि
 पति मं कैलामेति केनिःप्रयोजनमस्मिति विकारसंघेत्यादिना षो
 कैलः आस्यतेऽस्मिन्नित्यामः पद्यात् कर्मधारयः कैलीनां समूहः
 कैलं पूर्ववत्पणः तस्यामइति वा ॥ ५१ ॥

प्रवहन्तं सदा मोहं सुप्तं परिजनान्वितं । मघोने
 परिमृष्यन्तमागमन्तं परं स्मरे ॥ ५२ ॥

प्रवत्यादि । सदा मोदं कस्मूरिकादिपरिमलम्वहन्तं प्राद ज०म०
 हति परस्मैपदं स्वरितेत्वात् मुप्रं शयने संविष्टं परिजनान्वितं
 पारिपार्श्विकाधिष्ठितं मघाने इन्द्राय परिमृष्यन्तं असृष्यन्तं
 परेऽर्षइति परस्मैपदं मृषः स्वरितेत्वात् क्रुधद्इति सम्प्रदान
 मंज्ञायां चतुर्थी स्मरे कामे परमत्यर्थं आरमन्तं सक्तिं कुर्वाणं
 व्याङ्परिभ्योरमइति परस्मैपदं रमेरनुदात्तेत्वात् ॥ ५० ॥

प्रवहन्तमित्यादि । कीदृगं रावणं सन्तमुत्कृष्टं आमोदं कस्मू भ०
 रिकादिपरिमलं सदा सर्व्वदा वा आमोदं प्रवहन्तं घेपमित्यादौ
 प्रवहति पं मुप्रं शयानं परिजनैः पारिपार्श्विकैरन्वितं मघाने
 इन्द्राय परिमृष्यन्तं असृष्यन्तं घेपमित्यादौ परिमृषेति पं यस्मै
 दिक्षेत्यादिना संप्रदानत्वं स्मरे कामे परमत्यर्थं आरमन्तं कीड
 न्तं घेपमित्यादौ व्यापरिरमइति पं ॥ ५२ ॥

व्यरमत् प्रधनाद्यस्मात्परित्रस्तः सहस्रदृक् । क्षणं
 पर्य्यरमत्तस्य दर्शनात्पवनात्मजः ॥ ५३ ॥

व्यरेत्यादि । यस्माद्भावणात्सहस्रदृगिन्द्रः परित्रस्तः भीष्मा ज०म०
 र्थानामित्यपादाने पञ्चमी प्रधनात् युद्धात् व्यरमत् उपरतव्या
 पारोऽभूत् व्याङ्परिभ्योरमइति परस्मैपदं जुगुप्साविरामप्रमा
 दार्थानामपादाने पञ्चमी तस्य दर्शनात्साहतात्मजः हनूमान्
 क्षणं पर्य्यरमत् तुष्टिमानभवदित्यर्थः साधु रावणेति पूर्व्ववृत्तः
 परस्मैपदं ॥ ५३ ॥

भ० व्यरमदित्यादि । सहस्रदृग्निन्द्रायस्मात् रावणात् परित्र
 स्तोभीतः सन् प्रधनात् युद्धात् व्यरमत् उपरतोऽभूत् यतोऽपा
 येत्यादिना भविरामधोरपादानं पूर्व्ववत्पं सहस्रदृग्नि पदोप
 न्यासायुक्तः परित्रस्तस्य सर्व्वत्र प्ररितनेत्रत्वात् तस्य दर्शनात् मा
 रुतात्मजाहनमान् चणं पर्य्यरमत् तुष्टोऽभवत् पूर्व्ववत्पं ॥ ५३ ॥

उपारंसीच्च संपश्यन् वानरस्तं चिकीर्षितात् । रम्यं
 मेरुमिवाधृतकाननं श्वमनोर्म्मिभिः ॥ ५४ ॥

ज० म० उपेत्यादि । तं रावणं पश्यन् वानरः चिकीर्षितात्कर्तुमि
 श्चात् सान्त्वयेषणादुपारंसीत् निवृत्तः उपारंसेत्यधिकृत्य विभाषा
 कर्मकादिति लडः परस्मैपदं तस्य नेरागिव रम्यत्वात् यदाह मे
 रुमिव श्वमनोर्म्मिभिः वातममरैः आधृतकाननं प्रचलितवनं मरु
 तथा शमितकम्बलैः आधृतानि गिरांस्थानानि च यद्यन्ति ॥ ५४ ॥

भ० उपेत्यादि । वानरस्तं रावणं संपश्यन् चिकीर्षितात् कर्तुमि
 श्चात् सान्त्वयेषणादपि उपारंसीत् निवृत्तः संपश्यत्यादौ वाट्टप
 रमदति पक्षे पं यमगमेति इममनो मेरुवत् रम्यं श्वमनोर्म्मिभि
 मित्यामवेगैराधृतानि देवत्कमितानि काननानि शृङ्गाणि येन
 कानि गिरांमि आननानि च यद्यन्ति वा मेरुपक्षे श्वमनोर्म्मिभि
 र्वायवेगैराधृतानि काननानि वनानि यत्र उर्मिसारङ्गं षोडाशं
 वेगे मङ्गप्रकाशयोः । काननं विधिने गङ्गे परमेष्ठिसुखेऽपि चति
 वियःकं निरोऽम्बनोरित्यमरः ॥ ५४ ॥

दृष्ट्वा दयितया साकरहीभूतं दृशाननं । नात्र
सीतेत्युपारंस्त दुर्मनावायुसम्भवः ॥ ५५ ॥

दृष्टेत्यादि । रहीभूतम्विजनस्य दृशाननं अकर्मनश्चक्षुरि ज०म०
त्यादिना चो मलोपः दयितया साकं दृष्ट्वा नात्र सीतेति कृत्वा
उपारंस्त विमनानिवर्त्तते स्म विभाषाकर्मकादिति तद् वायु
सम्भवाहनुमान् ॥ ५५ ॥

दृष्टेत्यादि । दयितया साकं मह रहीभूतं विजनदेशस्य ३०
दृशाननं दृष्ट्वा अत्र सीता नास्तीति ज्ञात्वा दुर्मनादुःखितचित्तो
वायुसम्भवाहनुमान् उपारंस्त निवर्त्तते स्म तस्माद्देशादित्यर्थात्
पूर्ववत् पक्षे मं अरहसि रहसि भवन्तमिति मनश्चक्षुरित्यादिना
सलोपः ॥ ५५ ॥

ततः प्राकारमारोहत् क्षपाटानविवोधयन् । ना
योधयत्समर्थोऽपि सीतादर्शनलालसः ॥ ५६ ॥

ततइत्यादि । ततउत्तरकालं प्राकारमारोहत् आरूढ ज०म०
वान् क्षपाटान् राक्षमान् अविबोधयन् अचेतयन् णिचस्येत्या
त्मनेपदे प्राप्तं बुधयुधेत्यादिना वा लटः परस्मैपदं बुधेरणो
सकर्मकस्य चित्तवत्कर्तृकत्वात् हनुमतश्चित्तवत्त्वात् तत्र ह्यकर्म
काये तेषामन्वितवत्कर्तृत्वार्थमुपादानमित्युक्तं तास्माद्योधयत्
समर्थोऽपि न संघामितवान् यतः सीतादर्शनलालसः अज्ञातकर्म

कादित्यनेन उभयत्रापि लङः परस्मैपदं युधेरकस्याचित्तव
त्कर्तृकत्वात् ॥ ५६ ॥

भ० तत इत्यादि । ततोऽनन्तरं हनुमान् प्राकारमारोहत् आरूढ
वान् किङ्कुर्वन् क्षपाटान् राक्षसान् अविबाधयन् अचेतयन् सम
र्थोऽप्यसौ तान् न बाधयत् यतः सीतायादर्शनं लालसोमहाभिला
षाऽस्य त्र्यन्ताद्भयपदे प्राप्ते कस्यान्वार्थेऽदित्यादिना पं ॥ ५६ ॥

अध्यामीद्राघवस्याहं नाशयेयं कथं शुचः । वैदेह्या
जनयेयं वा कथमानन्दमुत्तमं ॥ ५७ ॥

ज० म० अर्थेत्यादि । राघवस्याहं कथं केन प्रकारेण शुचं शोकं नाश
येयं कथं वा वैदेह्याः सीतायाश्चानन्दं जनयेयमिति हनुमान्
अध्यामीत् चिन्तितवान् अचिन्तायामित्यस्य लङि रूपं नशित्या
रकर्मकत्वात् अणाविद्यमेन लङि परस्मैपदं नबुधेत्यादिना
जनिजृषित्यादिना जनमिंसंज्ञायां इत्स्वत्वं ॥ ५७ ॥

भ० अर्थेत्यादि । अहं राघवस्य शुचः शोकान् केन प्रकारेण
नाशयेयं कथं वा वैदेह्याः सीतायाश्चानन्दमनन्दं जनयेयं इति
हनुमान् अध्यामीत् चिन्तितवान् अचिन्तायां एतादृशित्या यम
रमेति इममना त्र्यन्तनञ्जनाभ्यां कस्यान्वार्थेऽदित्यादिना पं जने
घंटादिजनेति इत्स्वः ॥ ५७ ॥

इति राघवकान्तान्ता द्रावयिष्यामि राक्षसान् ।
तस्यापि शोनात्पूर्वं विक्रमः कार्यनाशकत्वं ॥ ५८ ॥

दृष्टेत्यादि । इयमद्याविति राघवस्य कान्तां दृष्ट्वा द्वावयिष्यामि ज०म०
 राक्षसाम् पलाययिष्यामि अत्र अणावित्यनेन नबुधेत्यादिना
 तस्या कर्मकस्य चित्तवत्कटकत्वात् हि यस्मात् तस्याः सीतायादर्शनं
 यात्पूर्वं विक्रमः कार्यस्य सीतादर्शनरूपस्य नाशकत् ॥ ५८ ॥

दृष्टेत्यादि । तां राघवस्य कान्तां सीतां दृष्ट्वा अहं राक्ष भ०
 मान् द्वावयिष्यामि पलायनपरान् करिष्यामीति पूर्ववत्पं हि य
 स्मात् तस्य राघवस्य कान्तायादर्शनात् पूर्वकालं विक्रमः कार्यस्य
 सीतादर्शनस्य नाशमभावं करिष्यति इत्थं चिन्तयन्निति वक्ष्यमा
 णश्लोकान्तरयः ॥ ५८ ॥

चिन्तयन्नित्यमुत्तुङ्गैः प्रावयन्तीं दिवं वनैः । अशो
 कवनि कामागदपश्यत् स्तवकाचितां ॥ ५९ ॥

चिन्तयन्त्यादि । इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण चिन्तयन् आरात् समीपे ज०म०
 अशोकवनिकामपश्यत् उत्तुङ्गैरुच्चैर्बनैर्दिवमाकाशं प्रावयन्तीं
 व्याप्रवर्तनां बुधयुधेत्यादिना तिप् प्रवर्तरकर्मकस्याम्बितवत्त्वात्
 स्तवकाचितां अशोकपुष्पस्तवकैः कृत्वां ॥ ५९ ॥

चिन्तयन्त्यादि । इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण चिन्तयन् आरात् समीपे भ०
 अशोकवनिकां अपश्यत् कीदृशीं उत्तुङ्गैरुच्चैर्बनैर्दिवमाकाशं प्राव
 यन्तीं व्याप्रवर्तीं पूर्ववत्पं नगेरिति पाठे नगेरुच्चैरित्यर्थः स्तवकैः
 पुष्पगुच्छकैराचितां व्याप्रां ॥ ५९ ॥

तां प्राविशत्कपिव्याघ्रस्तस्मिन्चलयन् शनैः । अत्रा
स्यन्वनेशयान् सुप्तान् शाखामु पक्षिणः ॥ ६० ॥

ज०म० ताम्नेत्यादि । तामशोकवनिकां कपिव्याघ्रः कपिर्थाघ्रइव शनै
र्मन्दं प्राविशत् तस्मिन्चलयन् अकम्पयन् चलैरकार्णकत्वाच्चुम्ब
त्कर्तृकादणावित्यनेन च लटः परस्मैपदं ननिगरेणैत्यादिना कर्त्तु
तत्र सकर्मककार्यं अचित्तवत्कर्तृकार्यं चेत्युक्तं वनशयान् पक्षिणः
शाखामु सुप्तान् अत्रामयन् अणावित्यनेन परस्मैपदं वने शयत
इति अधिकरणे शनैरित्यत्र शयवामवाभिख्यत्यादिना मत्प्रत्या
विभाषाअलुक् ॥ ६० ॥

भ० तामित्यादि । कपिव्याघ्रः कपिर्थाघ्रइव शनैः तामशोकवनिकां
शनैर्मन्दं प्राविशत् किङ्कुर्वन् तस्मिन् अचलयन् अकम्पयन् पक्षिणः
पं घटादित्वात् ह्रस्वः वनेशयान् वनचरान् शाखामु सुप्तान्
पक्षिणाऽत्रामयन् कम्पान्नाथेडित्यादिना अत्रिधाणिघाटादिति
पं वनेशयते इति पचादित्वाद् अत्रिधाणात् मत्प्रत्याअलुक् असमा
धेऽपि न चितिः अकालवाचिनः शयवामवाभिपु इति मत्प्रत्याअलु
गिति परः एओमुद्धाअवण्डमिनिआविल्लहइति वचनात्नेदत्य
स्य लघुत्वं गुरुत्वे जिह्वाकण्ठं वनशयानिति केचित् पठन्ति अकाल
वाचिनइत्यादि परस्यत्रस्यानित्यत्वेन विभक्तिलोपात् ॥ ६० ॥

अवाहायुः शनैर्यस्यां लतां नत्तयमानवत् । नाया
सयन्त संवस्तावृत्तवोऽन्यान्यसम्पदः ॥ ६१ ॥

अवादित्यादि । यस्यामशोकवनिकायां वायुर्वातः प्रनैर्षन्द
मवात् वाति स्म तामाटेति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः सतां नर्त्तयमान
वत् नृत्तमिव कारथम् नृतिश्चक्षणे वर्त्तते ततश्च निगरखेत्यादिना
परस्यैपदं प्राप्ते नपादमीत्यादिना प्रतिषिद्धं अतवोऽन्वोन्यं सम्ब
दं परस्परस्य विभृतिं नायासयन्त नोपपीडयन्ति स्म सम्बन्धा
रावणात् आङ्पूर्व्याद्यर्थेः चित्तवत्कर्मकत्वात् अथावित्यादिना
परस्यैपदं प्राप्ते नपादमीत्यादिना प्रतिषिद्धं ॥ ६१ ॥

अवादित्यादि । यस्यामशोकवनिकायां वायुः शाखाभङ्गभ
यात् प्रनैर्षन्दं अवात् वाति स्म तां प्राविशदिति पूर्व्वेण तामाटेति
वक्ष्यमाणेन वा सम्बन्धः सतां नर्त्तयमानइव जिग्यन्त्यनेनेन
फलवत्कर्त्तरि मं फलवत्कर्मत्वाभावे तु नृतेः कर्मार्थत्वात् परस्यै
पदं स्यादिति पुरुषोत्तमः यत्र रावणात् संवत्स्राभीता अतवो
वसन्तादयः परस्परसमृद्धीर्न आयासयन्त न पीडयन्ति स्म
अत्रि प्राणिघाटाद्येति पं प्राप्ते पूर्व्ववत्सं ॥ ६१ ॥

ज्योत्स्नामृतं शशी यस्याम्वापीर्व्विकसितोत्पलाः ।
अपाययतं सम्पूर्णः सदा दशमुखान्नया ॥ ६२ ॥

ज्योत्स्नेत्यादि । यस्यां रावणाश्रया शशी सदा सम्पूर्णः सन्
ज्योत्स्नामृतं वापीरपाययत पाषितवान् निगरणार्थत्वात्तिपि
प्राप्ते नपादमीत्यादिना प्रतिषिद्धे चिचसेति तद् ॥ ६२ ॥

ज्योत्स्नेत्यादि । यस्यां रावणाश्रया सदा सम्पूर्णः शशी भ०

ज्योत्स्नारूपममृतं वापीर्दृष्टदीर्घिका अपाययत पायितवान् अत्रार्थत्वात् पे प्राप्ते पूर्व्ववन्नं प्राप्त्वासाङ्गेत्यादिना यन् अतएव विकसितानि उत्पन्नानि चासु तास्तथा ज्योतिरस्या अस्तीति ज्योत्स्नानिपातनात् ॥ ६२ ॥

प्रादमयन्त पुष्पेषुं यस्यां वन्द्यः समाहृताः । परिमोहयमाणाभीराक्षसीभिः समावृताः ॥ ६३ ॥

ज० म० प्रादेत्यादि । यस्यां वन्द्यः समाहृताः समानीताः पुष्पेषुं कामप्रादमयन्त शमितवत्यः तन्मतस्याचरणात् कीदृश्यः परिमोहयमाणाभिः व्यामोहयन्तोभिः राक्षसीभिः परिवृताः दर्भिपरिमुक्ष्योः अणादित्यादिना प्राप्तस्य परस्मैपदस्य नपादमत्यादिना प्रतिषेधे षिचस्येत्यात्मनेपदं ॥ ६३ ॥

भ० प्रादेत्यादि । यस्यामज्ञोकवनिकायां समाहृताः समानीता एकवृतावा वन्द्याहठहृताः स्त्रियः पुष्पेषुं कामं प्रादमयन्त प्रशमितवत्यः अतिदुःखात् यतः परिमोहयमाणाभिर्याम्भोहयन्तीभीराक्षसीभिः समावृताः परिवृताः दमुपरिमुक्षिरन्नि प्राणिधाढासन्ति पे प्राप्ते पूर्व्ववन्नं ॥ ६३ ॥

यस्यां वासयते सीतां केवलं स रिपुः क्षरात् । न त्वरोचयतात्मानं चतुरोवृद्धिमानपि ॥ ६४ ॥

यस्यामित्यादि । रिपुर्द्वाननः स्मरात्कामाद्भेतोः केवलं नि **अ०म०**
 प्कलं यस्यां सीतां वासयते स वासितवान् न त्वरोचयत् आत्मा
 नं नैवात्मानमुपरोचितवान् चतुरोऽपि योषिदारोधनकुब्रलो
 ऽपि बुद्धिमानपि सम्पन्नोऽपि रोषिवाख्योरणावित्यादिना प्राप्त
 ॥ ६३ ॥ अ परस्मैपदस्य नपादमीतिप्रतिषेधे षिच द्वेति तद् ॥ ६४ ॥

यस्यामित्यादि । यस्यामशोकवनिकायां रिपुर्द्वाननः स्मरात् **भ०**
 कामात् केवलं सीतां वासयते स वासतिं कारयति स नत् आत्मा
 नं तस्यै अरोचयत् रोचितवान् चतुरोऽपि योषिदारोधनकुब्रलो
 ऽपि बुद्धिमानपि स्मरशास्त्रज्ञानवानपि वसुधेश्वरजि प्राण्डिषा
 ङाचेति पे प्राप्ते पूर्ववत् ॥ ६४ ॥

मन्दायमानगमनोहरितायत्तहं कपिः । द्रुमैः
 शकशकायङ्गिर्ग्राहतेनाट सर्व्वतः ॥ ६५ ॥

मन्देत्यादि । कपिः सर्व्वतः सर्व्वं च तामाट विजहार यत्तदो **अ०म०**
 नित्यमन्वन्धाम्नामिति गम्यते मन्दायमानगमनः मन्दीभवद्गम
 नः कीदृशीं हरितायत्तहं श्रादलोभवद्दृशां अप्राण्जितेस्येत्युः
 द्रुमैरुपलसितां कीदृशैः शकशकायङ्गिः शकशकाभावेः शकीभवद्भिः
 केन मारुतेन अचामन्दं मन्दं भवति अहरिताहरिताभवन्तीति
 लोहितादिनाटक्यप् शककाः शकाभवन्तीति वाक्ये अव्यक्ता
 नुकरणादिति डाच् तस्मिन्विषयभूते डाचिवड्डत्तं दे भवतः

ज्योत्स्नारूपममृतं वापीर्ष्टं हदीर्षिका अपाययत पाबितवान् अस्त्रा
 र्थत्वात् पे प्राप्ते पूर्व्ववन्नं प्राञ्छावाञ्छेत्यादिना यन् अतएव विक
 सितानि उत्पन्नानि वासु तास्यथा ज्योतिरस्याअसीति ज्योत्स्ना
 निपातनात् ॥ ६२ ॥

प्रादमयन्त पुष्येषुं यस्यां वन्द्यः समाहृताः । परि
 मोहयमाणाभीराक्षसीभिः समावृताः ॥ ६३ ॥

जःम० प्रादेत्यादि । यस्यां वन्द्यः समाहृताः समानीताः पुष्येषुं काम
 स्यादमयन्त प्रमितवत्यः तन्मतस्याचरणात् कीदृश्यः परिमोह
 यमाणाभिः व्यामोहयन्तोभिः राक्षसीभिः परिवृताः दमिपरिमु
 च्योः अजाधित्यादिना प्राप्तस्य परस्मैपदस्य नपादमन्त्यादिना
 प्रतिषेधे षिचस्येत्यात्मनेपदं ॥ ६३ ॥

भ० प्रादेत्यादि । यस्यामन्नोक्वनिकायां समाहृताअनीताएकच
 हतावा वन्द्याहृताः स्त्रियः पुष्येषुं कामं प्रादमयन्त प्रमि
 तवत्यः अतिदुःखात् यतः परिमोहयमाणाभिर्याम्योहयन्तोभी
 राक्षसीभिः समावृताः परिवृताः दमुपरिमुशरन्नि प्राधिधाढा
 चति पे प्राप्ते पूर्व्ववन्नं ॥ ६३ ॥

यस्यां वासयते सीतां केवलं स रिपुः क्षरात् । न
 त्वरोचयतात्मानं चतुरोवृद्धिमानपि ॥ ६४ ॥

यस्यामित्यादि । रिपुर्द्वाननः सारात्कामाद्भेतोः केवलं नि **म०म०**
 प्कलं यस्यां सीतां वासयते स वासितवान् न त्वरोचयत् आत्मा
 न्मेवात्मानमुपरोचितवान् चतुरोऽपि योषिदाराराधनकुत्रलो
 ऽपि बुद्धिमानपि सम्पन्नोऽपि रोचिवाद्योरक्षावित्यादिना प्राप्त
 म्परस्मैपदस्य नपादमोतिप्रतिषेधे षिचक्षेति तद्भा॥ ६४ ॥

यस्यामित्यादि । यस्यामघोक्त्रनिकायां रिपुर्द्वाननः सारात् **म०**
 कामात् केवलं सीतां वासयते स वासतिं कारयति स नत् आत्मा
 न्तस्यै अरोचयत् रोचितवान् चतुरोऽपि योषिदाराराधनकुत्रलो
 ऽपि बुद्धिमानपि सारवास्तज्ञानवानपि वसदचोरजि प्राणिया
 ङाचेति पे प्राप्ते पूर्ववत् ॥ ६४ ॥

मन्दायमानगमनोहरितायत्तहं कपिः । द्रुमैः
 शकशकायङ्गिर्माहूतेनाट सर्व्वतः ॥ ६५ ॥

मन्देत्यादि । कपिः सर्व्वतः सर्व्वत्र तामाट विजहार यत्तदो **म०म०**
 नित्यमन्वन्ध्याप्तमिति गम्यते मन्दायमानगमनः मन्दीभवद्गम
 नः कीदृशीं हरितायत्तहं श्रादसीभवद्दृशां अप्राणिजातेष्वेत्यूङ्
 द्रुमैरपलक्षितां कीदृशैः शकशकायङ्गिः शकशकायङ्गिः शकीभवद्भिः
 केन माहूतेन अचामन्दं मन्दं भवति अहरिताहरिताभवन्तीति
 लोहितादिनात्कृष्ण अशकाः शकाभवन्तीति वाक्ये अन्वन्धा
 नुकरणादिति डाच् तस्मिन्निषयभूते डाचिवद्भवं दे भवतः

नित्यमावेडिते डाचीति पररूपत्वं डाजन्तात् शकशकाशब्दा
तस्यैवाक्यवृत्ति परस्मैपदं आत्मनेपदञ्च ॥ ६५ ॥

भ० मन्देत्यादि । कपिः सर्वतः सर्वत्र ताम्रोकवनिकामाट
वभ्राम कीदृशः मन्दायमानगमनः अमन्दं मन्दं भवति मन्दा
यमानं तादृशं गमनमस्येति विग्रहः भृशादेश्च्यर्थे इति श्रुः
ङित्त्वान्मं तां कीदृशीं हरितायत्तत्वं हरिदर्णाभवद्गुचां अहरि
ताहरिताभवन्ति हरितायन्तस्तादृशास्तरवोयत्र डाङ्गोहितादे
रिति च्यर्थे श्रुः पचे पञ्च माहतेन वायुना शकशकायङ्गिः शक
तशकदिति शब्दं कुर्वङ्गिः द्रुमैरुपलक्षितां द्रुमैः करणभूतैराटेति
वा शकीदत्यनुकरणशब्दात् नैकाचोऽव्यक्तानुकरणादिति डाच्
दित्वञ्च तलोपाऽतइति प्रकृतेर्देश्च तलोपः अशकशकाः शकशका
भवन्तीति डाङ्गोहितादेरिति च्यर्थे श्रुः पचे पञ्च शकदित्यस्य
शब्दवाचकस्यापि लक्षणया तदिति वृत्ते वृत्तिः ॥ ६५ ॥

अस्यन्दन्निन्दुमणयोव्यरुचन् कुमुदाकराः । अलो
ठिपत वातेन प्रकीर्णास्तवकोच्चयाः ॥ ६६ ॥

ज०म० अस्येत्यादि । चन्द्रोदयादिन्दुमणयः अस्यन्दन् स्यन्दन्ने स्य
तामाटेति योज्यं व्यरुचन् कुमुदाकराः विराजितवन्तः स्तवको
च्चयाः गुच्छराश्चयः वातेन प्रकीर्णाः इतस्ततोविशिष्टाः सन्तः
अलोठिपत लुठन्तेऽस्य सर्वत्र द्युङ्गोऽनुङ्गोति विभाषा परस्मैपदं
द्युतादयस्य लूपपर्यन्ताः ॥ ६६ ॥

असित्यादि । इन्दुमणयश्चन्द्रकान्ताश्चन्द्रन् सवन्ति स्य चन्द्र भ०
 रग्निभिरित्यर्थात् यस्यां तामाटेति सम्बन्धोबोधः यस्यां कुमु
 दानामाकराउत्पत्तिस्थानानि व्यहचन् विरेजुः यस्यां सवको
 चथाः पुष्यगुच्छसमूहावातेन प्रकीर्णादतस्ततोविशिष्टाः सन्तः
 अलोठिषत लुलुठुः सन्दुर्वृत्तुतौ इच्छुप्रीतिप्रकाशयोः स्यु
 ठुवादिवत् एषां कित्वादात्मनेपदे मिद्धे शासुलिद्युत्पुषादे
 रिति द्युतादित्वात् टी पेठविधानं तेनैव पं अतएव द्युतादेष्ट्याम्
 भयपदित्वं गम्यते परे तु लुकि द्युतादेरिति सूत्रेण विकल्पेनात्म
 नेपदमाहुः ऊँ सन्दं र्मलोपाभावोवाहुन्यात् देवीदासचक्रवर्ती
 तु शासुलिद्युदित्यादौ म्लुचुनैवेष्टिद्धौ म्लुचुपादानेन ऊँ क
 चित् नलोपाभावो ज्ञापितइत्याह केचित्तु कचिदात्मनेपदिनो
 ऽपि परस्मैपदित्वं स्यादिति ज्ञापनाय घ्यां रूपं दर्शितमित्याहुः
 अलोठिषतेति भान्तोऽदनतइत्यतादेशः ॥ ६६ ॥

सीतान्तिकेविवृत्सन्तं वर्त्यत्सिद्धिं श्रवङ्गमं । पत
 त्त्रिणः शुभामन्द्रमानुषानास्त्वजिह्वदन् ॥ ६७ ॥

सीतेत्यादि । सीतासमीपे विवृत्सन्तं वर्त्तितुमिहन्तं श्रवङ्गमं ज०म०
 वर्त्यत्सिद्धिं वर्त्यन्ती भविष्यन्ती भिद्धिः सीतादर्शनलक्षणा यस्य
 दृश्यःससमेरिति विभाषातिप् तं पक्षिणः शुभाः प्रप्रसाशजि
 ह्वदन् सुखयन्ति स्य षिचि लुकि चकि रूपं कीदृशाः मन्त्रं गभीरं

मधुरमानुवानाः वाञ्छमानाः आङ्गिनुष्टुप्पद्योदपद्योदमिति तद्-
णुस्ततावित्यादादिकस्य परस्मैपदित्वात् ॥ ६७ ॥

- भ० सीतेत्यादि । शुभाश्रमुकूलाः पतत्त्रिणः पक्षिणः सवङ्गमं
हनूमन्तं अजिह्वदन् आनन्दयामासुः ह्यादीङ्मोदने औ आं
रूपं किं कुर्वन्तः मन्द्रं गभोरं आनुवानाः उत्कण्ठापूर्वकं शब्दं
कुर्वाणाः आङ्पूर्वमौतिरुत्कण्ठायां शब्दे वर्तन्ते विपराजी
त्यादिना मं कीदृशं सीतासमीपे विवृत्सन्तं वर्त्तितुमिच्छन्तं
वर्त्यन्ती भविव्यन्ती सिद्धिः सीतादर्शनरूपा यस्य तं शुभशब्देन
भाविनीं सिद्धिमनुमाय कपेरानन्द इति ध्वनिः वृद्धौनेम्पेस्यस
मोर्वात्वमेदति इमन्निषेधः अतएव पं तेन वृतादेःस्यसमोर्
भयपदित्वं गम्यते ॥ ६७ ॥

वर्त्तित्यमाणमात्मानं सीता पत्युरिवान्तिके । उद्-
पश्यत्तदा तथ्यैर्निमित्तैरिष्टदर्शनैः ॥ ६८ ॥

- ज०म० वर्त्तित्यादि । सीतापि तदा तस्मिन् काले पत्यूरामस्यान्तिके
आत्मानं वर्त्तित्यमाणमिव उदपश्यत् उन्प्रेक्षते स्म वृद्धःस्यसमो
रिति विभाषावचनात्तद् निमित्तस्यस्यस्यन्दनादिभिः तथैरवि
सम्वादिभिः इष्टदर्शनैः इष्टार्थप्रकाशकैः दर्शनमिति इत्यच्युटो
वृत्तलमिति कर्त्तरि च्युट् ॥ ६८ ॥

- भ० वर्त्तित्यादि । तदा तस्मिन् काले सीतापि पत्यूरामसा
न्तिके वर्त्तित्यमाणमिवात्मानं निमित्तैश्चस्यस्यन्दनादिभिर्इ

पश्यत उत्प्रेक्षितवती तथैरविषम्यादिभिः दृष्टः प्रियोदृश्यते चैः
करणेऽनट् दृष्टं दर्शयन्तीति कर्त्तरि वा दृष्टस्य दर्शनं येभ्य इति
वा वृतादेः पे स्यसनेरिन्निषेधः मे तु इम् भवत्येव द्वाचोऽच
सादृश्यं सम्भावना वा ॥ ६८ ॥

निरवर्त्यन्न चेदार्त्ता सीतायावितथैव नः । अक
ल्प्यदुद्यतिः सर्वा इ नूमानित्यचिन्तयत् ॥ ६९ ॥

आत्मनेपदाधिकारः ॥

निरेत्यादि । चेदिति यद्यर्थे यदि सीतायावार्त्ता न निरव ब०म०
र्त्यन्ति निर्वृतिं नायाम्यत् तदा वृथैव निष्कलैव नोऽस्माकमुद्यतिः
सर्वा अयमुद्यमः समुद्रलङ्घनादिकः अकल्प्यत् अभविष्यत् इत्ये
वं इ नूमानचिन्तयत् क्रियातिपत्तौ लङ् तत्र निरवर्त्यदिति
वृद्धः स्यसनेरिति विभाषापरस्मैपदं अकल्प्यदिति लुटि चकृ
पदति चकारात् स्यसनेरपि भवति विभाषापरस्मैपदं उद्यति
रिति यमेः स्त्रियां क्तिन् अनुदानेत्यादिना अनुनासिकसोपद
त्यात्मनेपदपरस्मैपदाधिकारः ॥ ६९ ॥

निरेत्यादि । चेद्यदि सीतायावार्त्ता न निरवर्त्यन्ति न निष्प भ०
त्यन्ते तदास्माकं सर्वा समुद्रलङ्घनारूपा उद्यतिरयमेव वित
थैव निष्कलैव अकल्प्यत् अभविष्यत् इति इ नूमान् अचिन्तयत्
वृतादेः पूर्ववदुभयपदं अनिम् च ष्यां रूपं निष्पूर्वोवृतिर्निष्पत्य

र्थः कृषूषकृषूषकल्पने कृषूषोऽकृषूषादाविति कृषूषादेवः यमेः का
वनतनाद्यनिमामिति मलोपः । इतिपरस्मैपराधिकारः ॥ ६६ ॥

वृक्षादृक्षं परिक्रामन्नावणादिभ्यतीं भृशं । शचो
स्ताणमपश्यन्तोमदृश्यो जनकात्मजां ॥ ७० ॥

ज०म० इतः प्रभृतिकारकमधित्याह । वृक्षादित्यादि । तां जनका
त्मजां सीतां सकपिकुञ्जरोऽपश्यदिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः वृक्षात्
वृक्षं परिक्रामन् गच्छन् भ्रुवमपायेऽपादानमित्यपादानसंज्ञायां
पञ्चमी रावणादिभ्यतीं भृशं चस्यन्तीं अत्यर्थं शत्रोरावणाद्रक्षाम
पश्यन्तीं यतोभयन्ततः कुतो रचेति भीत्रार्थानामित्यपादान
संज्ञा अदृश्यः प्रहृष्टाभूत्वा च्छदुपधेत्यादिना क्यप् ॥ ७० ॥

भ० अथ कारकाधिकारः । वृक्षादित्यादि तां जनकात्मजां कपि
कुञ्जरोऽपश्यदिति द्वितीयसंज्ञकेनान्वयः किं कुर्वन् अदृश्योभूत्वा
वृक्षादेकस्मादपरं वृक्षं परिक्रामन् गच्छन् तां कीदृशीं रावणा
दिभ्यतीं चस्यन्तीं शत्रोरावणात् चापं रक्ष्यं अपश्यन्तीं यतोऽपा
येत्यादिना सर्वत्रापादानत्वं अपायः संश्लेषः अपाययोगे यच्छ
ब्दोऽवधिवचनः यतोभीर्भयमित्यत्र यच्छब्दोभयहेतुवचनः तेन
भयार्थयोगे भयहेतोः रपादानत्वं चापं रक्ष्यं तच्च भीतस्य तेना
चापि यच्छब्दोभयहेतुवचनः तेन चापार्थयोगेऽपि भयहेतो
रपादानत्वं दृभृजुपेत्यादिना च्छदुक्तत्वात् द्वित्रेः क्यप् ॥ ७० ॥

तां पराजयमानां सप्रीतेरक्ष्या दशाननात् ।
अन्तर्दधानां रक्षोभ्यो मलिनां ध्याममूर्द्धजां ॥ ७१ ॥

तामित्यादि । प्रीतेः रावणसम्बन्धिन्याः पराजयमानां विमु
स्त्रीभवन्तीं पराजेरसोढइत्यपादानत्वं अमाडाऽयः प्रीतिः र
क्ष्यान्दशाननात् रावणविषये स्वयं निवार्यप्रसरां वारणार्था
नामोषितइत्यपादानत्वं प्रवृत्तिविघातलक्षणया रक्षणक्रियया
आत्मसम्बन्धिन्या दशाननस्य व्याप्तुमभिप्रेतत्वात् अन्तर्दधानां
रक्षोभ्यः मा मां रक्षांसि द्राचुरिति ततश्चान्तर्द्धा येनादर्शनमित्य
पादानसंज्ञा अन्तर्द्धिमित्तं हि रक्षोभिरात्मनादर्शनस्यानी
षितत्वात् मलिनां शरीरेण स्नानमूर्द्धजां मलिनकेशां बद्धवेषी
त्वात् ॥ ७१ ॥

तामित्यादि । तां कीदृशीं प्रीतेरावणसम्बन्धिन्याइत्य
थात् पराजयमानां प्रीतिमसहमानामित्यर्थः यतोऽपायेत्यादौ
पराजयोऽसहनं पराजयपदनिर्देशेन परापुर्व्वजेरसहनविष
यीभूतो गम्यते पराजेरसोढे इति पाणिनिस्त्वचदर्शनात् पराजेः
सोढुमशक्यमिति क्रमदीश्वरस्त्वचदर्शनाच्च अशक्या निवर्त्तनं वा
पराजयः रावणप्रीतेः सकाशात् अशक्या निवर्त्तमानामित्यर्थः
यद्यपि प्रीतिं बुद्ध्या प्राप्य ततो निवर्त्तत इति बुद्धिकृतापाय एवा
पादानत्वं घटते तथापि पराजयेति कृतं प्रपञ्चार्षं दशाननात्
रक्ष्यां रक्षणीयां चाक्षार्येऽपादानत्वं रक्ष्यां निवारणीयां वा
तदा वारणार्थेऽपादानत्वं रक्षोभ्योऽन्तर्दधानां रावणसकटकद

श्रंणाभावेच्छया यवहितोभवन्ती अनाहुंवापादानत्वं अनाहुंश्च
 वधानं तच्च यदीयदर्शनाभावेच्छया तस्यापादानत्वं रक्षाधि
 विलोक्येति वा यवर्थे पञ्चमी मलिनां शरीरेष्वधाममूर्द्धजां म
 लिनकेशां वेणीवन्धात् मण्डवन्धात् फलादित्यात् गोदण्डमेधे
 त्यादिना दनः ॥ ७१ ॥

रामादधीतसन्देशोवायोर्जातश्च्युतस्त्रितां । प्रभ
 वन्तीमिवादित्यादपश्यत्कपिकुञ्जरः ॥ ७२ ॥

ज म० रामादित्यादि । सत्कृत्य अधीतसन्देशोवायोर्जातसन्देशः कपिकु
 ज्ञरः आख्यातोपयोगइत्यपादानसंज्ञा रामस्याख्यात्वात्साव
 धानतया सन्देशयद्दद्यात् नियमपूर्वकविद्यावत्सन्देशयद्दद्यं वायो
 र्जातइति अनिकर्तुरित्यपादानसंज्ञा अन्यर्थस्य जन्मनः कर्त्ता
 हनुमान् तस्य वायुः प्रकृतिः कारणं च्युतस्त्रितां शोकाकामत्वात्
 प्रभवन्तीमिवादित्यात् भुवःप्रभवइत्यनेन भवत्यर्थस्य शीतायाः
 कर्त्तृभूतायाः प्रथमत उपसन्नभ्यमानत्वात् अतः प्रभवआदित्यः
 तस्यास्तीजस्त्रितात् ॥ ७२ ॥

भ० रामादित्यादि । च्युतं स्त्रितं यस्याः शोकाकामत्वात् तां
 आदित्यात् प्रभवन्तीमिव उत्पन्नामिव प्रथमत उपसन्नभ्यमानां वा
 एतेन तेजोऽनिवृत्त्यादभ्रितः यतोऽपाद्येत्यादिना यतोभूरित्यपा
 दानत्वं भूइत्यग्निः उत्पन्नितुस्तत्सत्त्वयथा प्रथमोपसन्नभ्यमान
 च बुद्धिसंज्ञेष्वपूर्वकस्यापाद्यत्वात् यतोऽप्यदइत्यपादानत्वं

वा यत्र प्रकाशनं प्रभवत्त्याधदुरसापादानत्वमिति श्रीपतिः भुव
 आद्योपलभ्यमानमित्यपादानसंज्ञार्थं कमदीश्वरसूत्रं ईदृशी
 तां कपिकुञ्जरः कपिश्रेष्ठो हनुमान् अपश्यदित्यन्वयः शकीह्वरः
 रामादधीतसन्देहः गृहीतवाचिकः यतश्चादानमित्यपादानत्वं
 वायोर्जातः यतोभूरित्यपादानत्वं ॥ ७२ ॥

रोचमानः कुदृष्टिभ्योरक्षोभ्यः प्रप्तवान् श्रियं ।
 श्लाघमानः परस्त्रीभ्यस्तत्रागाद्राक्षसाधिपः ॥ ७३ ॥

रोचेत्यादि । तत्र तस्मान्नोक्तविकायां राक्षसाधिपो रा अ०म०
 वणः आगात् आगतः रोचमानः कुदृष्टिभ्यः त्यक्तवधीधर्मत्वात्
 धे कुदृष्टयः कुबुद्धयः तान् स्वविषये स्पृहावतः कारयन्नित्यर्थः
 इत्यर्थानां प्रीयमाण इति सम्प्रदानसंज्ञार्थां चतुर्थी रक्षेरभिला
 षस्य तत्रावस्थानात् कुदृष्टयः प्रीयमाणाः रक्षोभ्यः श्रियं विभू
 तं प्रप्तवान् कर्मणा यमभिप्रेतीति सम्प्रदानं इदतिक्त्वया
 राक्षसानामभिप्रीयमाणात् श्लाघमानः परस्त्रीभ्यः वृत्रहिष
 वेऽस्माकं श्लाघेति परकलत्राणि ज्ञापयितुमेवयन् श्लाघकुञ्जित्वा
 दिना सम्प्रदानत्वं श्लाघया वृत्रमानेन ज्ञापयितुमिच्छमाणात्
 सायां ॥ ७३ ॥

कुलम् । रोचेत्यादि । तत्र तस्मान्नोक्तविकायां राक्षसाधिपो अ०
 राक्षसो आगात् आगतः शकीह्वरः कुदृष्टिभ्योरक्षोभ्यः धे कुदृष्टयः
 कुबुद्धयः त्यक्तधर्मत्वात् तेभ्योरक्षमानक्षोभां प्रीतिमुत्पादयन्

यस्मैदित्सेत्यादिना यस्मैदृचिरिति मंप्रदानत्वं दृचिरभिलाषोत्पा
 दनं तेन दृश्यर्थस्य कर्त्ता यस्य प्रीतिमुत्पादयति तस्य मंप्रदा
 नत्वमिति पर्यवसितोऽर्थः रत्नोभ्यः अथं प्रप्तवान् कृतसम्पत्ति
 दानः ग्यचक्षवेति दात्रसादेशः यस्मैदित्सेति मंप्रदानत्वं पर
 स्त्रीभ्यः आघमानः तासां आघया तास्तोषयन् स्वकीयआघां ता
 ज्ञापयन् वा तास्वात्म आघां कथयन् वा यस्मैआघार्थेदिति सम्प्र
 दानत्व यस्मैआघार्थेदिति आघार्थेन योज्यमानस्तस्य सम्प्र
 दानत्वमित्यर्थः ॥ ७३ ॥

अश्रुनिऋवानोऽसौ सीतायै स्मरमोहितः । धारय
 न्निव चैतस्यै वसुनि प्रत्यपद्यत ॥ ७४ ॥

ज०म० अश्रुत्यादि । सीतायै निऋवानः क्रौर्यादिकं न मेऽस्तीति
 सीतां ज्ञापयितुमेषयन्नित्यर्थः तस्यै सीतायै अश्रयन् प्रपद्यं सीतां
 ज्ञापयितुमेषदित्यर्थः किमित्येवमाह स्मरमोहितः अत्र प्रपद्या
 पङ्क्तिक्रियया सीतामा ज्ञापयितुमियमाणत्वात् पूर्ववत्सम्प्रदान
 मंज्ञा किञ्चास्मै सीतायै स्मामिनोभूतायै वसुनि दद्याणि प्रत्यप
 द्यत अङ्गीकृतवान् धारयन्निव दृष्टीतवित्तद्वय अत्र धारेदत्त
 मर्षेदिति सीतायाः कयाचिदुत्तमर्षया तुष्यत्वात् ॥ ७४ ॥

भ० अश्रुत्यादि । अशौ रावणः स्मरेण मोहितः यन् सीतायै
 अश्रु प्रपद्यं मियाणिरवभं तां ज्ञापयितुमिच्छति अत्र स्वप्रपद्य
 पूर्वकं वा किञ्चित् ज्ञापयितुमिष्टवान् प्रपद्याधीमंत्यनुकारदिति

अपद्ये मं तस्यै निरुवानः कपटापङ्गवेन सीतां स्नाभिप्रायं चाप
यितुमिच्छन् किञ्च एतस्यै सीतायै वसुनि धारयन्निव तत्सम्बन्धी
नि धनानि आत्मनि स्थापयन्निव गृहीतवित्तोऽधमर्षादव तस्यै
वसुनि प्रत्यपद्यत दातुमङ्गीकृतवान् यस्मैदिक्षेत्यादिना सर्व्वञ्च
सम्प्रदानत्वं अपङ्गधात्वर्थयोगे यच्छब्दोऽप्यमानवचनः धार्य्य
र्थयोगे यच्छब्द उक्तमर्थवचनः ॥ ७४ ॥

तस्यै स्पृहयमाणोऽसौ वज्रप्रियमभाषत । सानुनी
तिश्च सीतायै नाक्रुध्यन्नाप्यह्यत ॥ ७५ ॥

तस्यै इत्यादि । असौ राजसाधिपः स्पृहयमाणः सीतामाप्नुमि ३००
इन् वज्र प्रियमभाषत वक्ष्यमाणं स्पृहेरोष्णितइति स्पृहयतेः
स्वार्थिकस्थानस्य प्रयोगे सीतायार्हस्यमानत्वात् सानुनीतिश्च सानु
नयः सीतायै नाक्रुध्यत् तां प्रति कोपं न कृतवान् नाप्यसूयत
दोषाविष्करणलक्षणासूयां न कृतवान् क्रुध्यतिसूयत्योर्हिवादि
कयोर्दत्तात्तत्तद्धि तात्तद्धिप्रयोगे क्रुधद्दुष्टेत्यादिना सस्यदानं
॥ ७५ ॥

तस्यै इत्यादि । असौ राजसो वज्रप्रियं वक्ष्यमाणं अभाषत ३०
तस्यै सीतायै स्पृहयमाणः स्पृहां कुर्वन् यस्मैदिक्षेत्यादिना सस्य
दानत्वं स्पृह्यर्थे यच्छब्दोऽस्मिन्वचनः सानुनीतिः सानुनयः इव
सीतायै मा क्रुध्यत् न कोपं कृतवान् नापि असूयत दोषाविष्क
रणं नापि कृतवान् सूयोऽस्यतावित्यस्यानेकार्थत्वात् इदं रूपं

यां कषडादावस्रधातोर्घीटीथोष्वमित्यस्य कश्चिद्भित्तिरादमो
ऽभावइति केचित् माणस्यतेति केचित् पठन्ति पूर्ववत् समदा
नत्वं ॥ ७५ ॥

संकुध्यसि मृषा किन्त्वं दिदृक्षुं मां मृगेक्षणे । ईक्षि
तव्यं परस्त्रीभ्यः स्वधर्मो रक्षसामयं ॥ ७६ ॥

ज० म० संकृत्यदि । किं त्वं शुभाशुभं दिदृक्षुं द्रष्टुमिच्छं मां हे मृगे
क्षणे संकुध्यसि क्रुध्यद्द्रोहो रपस्यष्टयोः कर्मोति कर्मसंज्ञा क्रुधेरुपस
गण युक्तत्वात् कुतश्चे परिज्ञानं यत्परस्त्रीषु शुभाशुभं निरूप
यसि अन्यत्र दुष्टाशयत्वात् अथ कथं मृषा संकुध्यामीति चेदा
ह ईक्षितव्यं परस्त्रीभ्यः का शुभा न शुभंति यदीक्षितव्यमी
क्षणीयं तदयं स्वधर्मो रक्षसां राधीक्ष्यो र्यस्यविप्रश्नइति समदा
नसंज्ञा यतः स्त्रीविषये विविधस्य प्रश्नस्य क्रियमाणत्वात् ॥ ७६ ॥

भ० संकृत्यादि । किं प्रियमभाषतेत्याह हे मृगेक्षणे त्वं शुभा न
वेति द्रष्टुमिच्छन्तं मां किं मृषा त्वं संकुध्यसि क्रुधद्द्रोहो रपसर्गे समदा
दानस्य कर्मत्वमिति केचित् स्वमते स्वभावादिमौ सोपसर्गौ सक
र्मकाविति दुर्गवाक्यमादृतं क्रियाव्याप्यस्य कर्मत्वात् परस्त्रीदर्शनं
युक्तएव क्रोधः कथं मृषेति चेदाह परस्त्रीभ्य ईक्षितव्यं विविध
प्रश्नपूर्वकं तद्दर्शनं तासां शुभाशुभनिरूपणं वा कर्त्तव्यमित्ययं
रक्षसां स्वधर्मः यस्मैदित्थेत्यादिना ईश्वरार्थयोगे समदानत्वं

ईश्वरत्रविविधप्रपन्नपूर्वकदर्शनार्थः शुभाशुभपर्यालोचनार्थो
वा ॥ ७६ ॥

शृण्वद्भिः प्रतिशृण्वन्ति मध्यमा भीरु नोत्तमाः ।
गृणद्भिः अनुगृणन्त्यन्ये कृतार्थानैव मदिधाः ॥ ७७ ॥

शृण्वदित्यादि । अनेनात्मना प्रभावं दर्शयति शृण्वद्भिः ज०म०
प्रार्थयमानेभ्यः स्वामिन्निदं क्रियतामिति मध्यमाः प्रभवः प्रति
शृण्वन्ति श्रामित्युपगच्छन्ति हे भीरु नोत्तमामाहवाः ते हि
स्वातव्यात्स्वयमेव हितमतिपद्यन्त इति भावः प्रत्याङ्भ्यांश्रुवः
पूर्वस्यकर्त्तव्यं सम्प्रदानसंज्ञा पूर्वस्याः प्रार्थनक्रियायाः प्रार्थ
यितुः कर्तव्यात् अन्ये प्रभवोऽकृतार्थाः अन्नभलाभाः शृण्वद्भिः
अनुयायस्य भृत्यस्य कस्यचिन्न स्तुतिं कुर्वद्भ्योमन्त्रिभ्यः अनुशृण्व
न्ति तान् प्रोत्साहयन्ति अनुशृण्वन्ति अनुशृण्वन्ति ममानुगतोभव
तीति नैव मदिधा अनुशृण्वन्ति कृतार्थत्वात् शृण्वदित्यस्य प्रयो
गे अनुप्रतिशृण्वन्ति सम्प्रदानसंज्ञा शृण्वन्तेः स्तुतिक्रियापेक्षया
कर्तव्यात् ॥ ७७ ॥

शृण्वदित्यादि । इदानीमात्मोत्कर्षः कथ्यते हे भीरु शृण्वद्भिः म०
प्रार्थयमानेभ्यः स्वामिन्निदं क्रियतामित्युपदेष्टृभ्यामध्यमाएव
प्रभवः प्रतिशृण्वन्ति तैः प्रयुक्ताः सन्तस्तथा कर्त्तव्यमित्युपगच्छ
न्ति न तु मदिधामाहवाउत्तमाः ते हि स्वातव्यात्स्वयमेव
हितहितं जानन्तीति भावः अन्ये तु अकृतार्थाः प्रभवोऽशृण्वद्भिः

स्तुतिं कुर्वन्नाह एव अनुगृणन्ति तैः प्रयुक्ताधनादिकं दातुमभ्युपग
 ष्णन्ति स्वप्रसिद्धये स्तावकेभ्योयच्छन्तीत्यर्थः नत्वेवं मदिधाः
 स्वतः प्रसिद्धत्वेन परस्तुत्यनपेक्षत्वात् यस्मैदित्सेत्यादिना उभ
 यत्र सम्प्रदानत्वं अत्र आप्रतिश्रुप्रत्यनुगर्षयोगे यच्छब्दो गम्य
 पूर्वक्रियाकर्तृवचनदत्ति तु रामं वदन्तं प्रोत्साहयामासेत्यर्थं इ
 त्यनेन सूचितं अत्र हि प्रार्थनमेव पूर्वक्रिया गम्या तस्याः कर्त्ता प्र
 ष्णच्छब्दः एवं स्तुतिकरणमेव पूर्वक्रिया गम्या तस्याः कर्त्ता गृ
 ष्णच्छब्दः ॥ ७० ॥

इच्छे स्नेहेन दीव्यन्ती विषयान् भुवनेश्वरं । सम्भो
 गाय परिकीतः कर्त्तास्मि तव नाप्रियं ॥ ७८ ॥

ज०म० इच्छेत्यादि । ईदृशं प्जितं भुवनेश्वरं त्रिलोकविजयिनिमि
 ष्ण अङ्गीकुरु आत्मानमुद्दिश्य स्नेहेन प्रेम्णा भाधकतमद्वरणमिति
 करणमंज्ञा दीव्यन्ती क्रीडन्ती विषयान् शब्दादिभिरित्यर्थः
 दिवःकर्षयेति करणमंज्ञापवादात्कर्षमंज्ञा सम्भोगाय परि
 कीतः तद्विषयभागंन परिकीतइत्यर्थः परिक्रयणं सम्प्रदानमिति
 सम्प्रदानत्वं तत्र नाप्रियं कर्त्तास्मि न करिष्यामि ॥ ७८ ॥

भ० इच्छेत्यादि ॥ ॥ भवनानामीश्वरं मां त्वं स्नेहेन प्रेम्णा इच्छ
 अङ्गीकुरु साधनहेत्विति करणत्वं किं कुर्वन्ती विषयान् दीव्यन्ती
 विषयैः अक्चन्दनादिभिः क्रीडन्ती दिवोर्धवेति पक्षे करणे
 द्वितीया सम्भोगाय सम्भोगेन परिकीते नियतकालं त्वया मेवायै

स्वीकृतोऽहं तवाप्रियं अहं न कर्त्तास्मि न करिष्यामि परिक्रियोधे
वेति पक्षे करणे चतुर्थी ॥ ७८ ॥

आस्व साकं मया सौधे मा धिष्ठा निर्जनं वनं ।
मा धिवात्सीर्भुवं शय्यामधिगेष्व सरोत्सुका ॥ ७९ ॥

आस्वेत्यादि । मया साकं माद्वं सौधे धवलगृहे आस्व तिष्ठ ज०म०
आसंलोटि रूपं आधारेऽधिकरणमित्यधिकरणसंज्ञायां सप्तमी
मा धिष्ठा निर्जनं वनं अधिष्ठीङ्स्यासां कर्मेत्यधिकरणे कर्मसंज्ञा
लुङि रूपं मा धिवात्सीः भुवं भूमौ मा शयिष्ठाः माङ्ङि लुङि
रूपं उपान्वधाङ्त्वमदति अधिकरणे कर्मसंज्ञा किन्तु शय्याम
धिगेष्व षीङ्गलोटि रूपं अधिष्ठीङ्गिति कर्मसंज्ञा सरोत्सुका
कामार्थिनो ॥ ७९ ॥

आस्वेत्यादि । मया साकं सह सौधे धवलगृहे आस्व तिष्ठ जि भ०
सासङ् उपवेष्टे आमन्त्रणे प्रार्थने वा गी कालभावाधारमित्या
शेषाधारत्वं निर्जनं वनं त्वं मा धिष्ठाः निर्जने वने न तिष्ठ कर्म
क्रियेत्यादिना अधिपूर्वस्य आधारस्य कर्मत्वं भूस्वेति सेर्लुक्
गीकः स्रस्रुमेत्यादिना षत्वं भुवं मा धिवात्सीः भूमौ मा शयिष्ठाः
पूर्ववदधिवसेराधारस्य कर्मत्वं षत्स्वरदति तः सरोत्सुका
कामासक्ता सती त्वं शय्यां अधिगेष्व पूर्ववदधिष्ठीङ्गआधारस्य
कर्मत्वं ॥ ७९ ॥

अभिन्यविषयास्त्वं मे यथैवाव्याहता मनः । तवाप्य
ध्यावसन्तं मां मारौत्सीर्हृदयं तथा ॥ ८० ॥

ज०म० अभोत्यादि । यथैव त्वमव्याहता अनिवारिता सती मे मम
मनः अभिन्यविषयाः अभिनिविष्टासि लुङि रूपं मेर्विब्रूवति तद्
अभिनिविष्टस्येत्यधिकरणे मनसः कर्मसंज्ञा तथा त्वमपि त्वद्दृ
द्यमध्यावसन्तं मां मा रौत्सीः मा निवारय हृद्येर्लुङि रूपं उपात्त
थेति हृद्यस्य कर्मसंज्ञा ॥ ८० ॥

भ० अभोत्यादि ॥ यथैव येनैव प्रकारेण त्वमव्याहता मया
अनिवारिता सती मम मनोऽभिन्यविषयाः अभिनिविष्टासि प्री
विष्टप्रवेष्टे विपरजोति मं हृद्योऽनिमित्तुङ् इति सक अभिन्यवि
षया इति पाठे चो पूर्ववदाधारस्य कर्मत्वं तथा तेनैव प्रकारेण
तत्र हृदयमध्यावसन्तं मां त्वमपि मा रौत्सीः न निवारय मां
इदिकुर्विति भावः रुधिरौजिधञ् आट्टौ टो पूर्ववदधिवसे
राधारस्य कर्मत्वं ॥ ८० ॥

मावमंस्थानमस्यक्तमकार्यज्ञे जगत्पतिं । संदृष्टे
मयि काकुत्स्थमधन्यं कामयेत का ॥ ८१ ॥

ज०म० मावेत्यादि । हे अकार्यज्ञे अत्रिनेवज्ञे मां जगत्पतिं जमखन्तं
मावमंस्थाः लुङि रूपं कर्तुरीषिततममिति कर्मसंज्ञा अवमान
क्रिया कर्तव्यत्वान्या जगत्पतरामुमिष्टत्वात् संदृष्टे मयि

काकुत्स्थमध्वं मन्द्भाग्यं का कामयेत् इहेत् नैवेत्यर्थः तथा युक्तं चानीषितमिति कर्मसंज्ञा येनैव प्रकारेण कर्त्तुरीषिततर्ज कियथा युक्तं तेनैवेष्टिनादन्वस्य रामस्य प्रयुज्यमानत्वात् ॥ ८१ ॥

मावेत्यादि । हे अकार्यंहे ऽविद्वेषहे नमस्त्वं प्रथमकर्म जगत्पतिं मां त्वं मावमंस्याः नावजानीहि जगत्प्रमथोऽप्यहं त्वां नमस्यामीति नावज्ञा युक्ति भावः कर्मक्रियंति कर्मत्वं कर्मक्रियेत्यत्र कर्मक्रियात्थाप्यं तत्र चतुर्विधं प्राप्यनिर्वर्त्यविकार्यामीषितमे दात् इदम् प्राप्यं कर्म प्राप्तुमिष्टत्वात् तत्र पूर्वमवमननक्रियया जगत्पतिर्याप्यते पश्चाद्भ्रूयोगेन बहिरङ्गेन न तस्मिन्वृत्तिः नमः करोतीति नमस्तपोवरिवदति क्यः मयि संदृष्टे सति अध्वं मन्द्भाग्यं काकुत्स्थं रामं का कामयेत् इहेत् इदमनीषितं कर्म ॥ ८१ ॥

यः पयोदोग्धि पाषाणं सरामाद्भूतिमाप्नुवात् । रावणं गमय प्रीतिं बोधयन्तं हितार्हितं ॥ ८२ ॥

यःपेत्यादि । यथा पाषाणात् पयोः सञ्भवति तथा रामादपि विभूतिरिति नैराशं दर्शयति पयसः पूर्वेष्वैव कर्मसंज्ञा पाषाणस्याकथितस्येत्यनेन रावणं गमय प्रीतिं भवत्या सह प्रीतिं गच्छन्तं गमय प्रीतिं स्वयमेव हितार्हितं भवतीं बुध्यमानां बोधयन्तं गतिबुद्धीत्यादिना कर्मसंज्ञा गतिबुद्धोरस्यनावस्थायां तयोः कर्त्तृत्वात् ॥ ८२ ॥

भ० यदत्यादि । यः पाषाणं पयोदोग्नि पाषाणेन हंतुना पयोनिः
 क्षारयति स एव रामाङ्गुतिं प्राप्नुयात् सन्भावनायां स्त्री यथा
 पाषाणात् पयोऽन सन्नवति तथा रामादपि भूतिरिति भावः या
 ज्ञार्थेत्यादिना दुष्टेदिकर्मकत्वं पाषाणमिति कर्महेतोः कर्मत्वं
 पयदति निर्वर्त्य कर्म तस्मात् रावणं मां प्रीतिं गमय प्रापय
 हितञ्चाहितञ्च बोधयन्तं भवतीमित्युत्तरं साकस्यमिहानुषज्यते
 घोऽज्ञैरेरिति गतिज्ञानार्थयोः प्रथोज्यकर्तुः कर्मत्वं ॥ ८२ ॥

प्रीतोऽहं भोजयिष्यामि भवतीं भुवनत्रयं । किं
 विलापयसेऽत्यर्थं पार्श्वे शायय रावणं ॥ ८३ ॥

ज० म० प्रीतइत्यादि । अहं प्रीतः मन् भुवनत्रयं तत्समुत्थं भोज्यं भोक्तुं
 योग्यान्भवतीं भोजयिष्यामि प्रत्यवसानार्थत्वात्कर्मसंज्ञा प्रत्यव
 मानसभ्यवहारः अकर्मभिप्राये णिचस्येत्यात्मनेपदं न भवति वि
 लपन्तं विविधं भाषमाणं किं विलापयसेऽत्यर्थं नाहं त्वामिहा
 मीति व्रुवाणा अत्र ब्रह्मकर्मकत्वात् कर्मसंज्ञा कर्मभिप्राये णिच
 स्येत्यात्मनेपदं तस्मादिदं प्रार्थये पार्श्वे रावणं शायय अत्राकर्म
 कत्वात्कर्मसंज्ञा ॥ ८३ ॥

भ० प्रीतइत्यादि । अहं प्रीतः मन् भवतीं त्वां भुवनत्रयं भोजयि
 यामि भुवनत्रयमन्वन्धि सुखोपभोगो भुवनत्रयभोगेन लक्ष्यते पृथ्वं
 वदयनायंश्च प्रथोज्यकर्तुः कर्मत्वं किं रावणं मां अत्यर्थं विलाप

यस्यै विविधं भाषयामि शब्दार्थत्वात् प्रयोञ्जस्य कर्मत्वं तस्यादिदं
प्रार्थये मां पार्थं शायय स्वापय प्रार्थनायां गी श्रीहोऽकर्म
कत्वात् प्रयोञ्जस्य कर्मत्वं ॥ ८३ ॥

आज्ञां कारय रक्षोभिर्मां प्रियाण्युपहारय । कः
शक्रेण हृतं नेच्छेदधिमूर्द्धानमञ्जलिं ॥ ८४ ॥
इति कारकाधिकारः ॥

आज्ञामित्यादि । रक्षांसि त्वदाज्ञां कुर्वन्त्येव कारय प्रियाणि ज०म०
च तत्सम्बन्धीनि मामुपहरन्तमुपहारय उत्पादय हृकोरन्य
तरस्यामिति कर्ममंज्ञा शक्रेण हृतं विरचितं अञ्जलिमधिमूर्द्धानं
अधिगतः प्राप्तो मूर्द्धा येनेति कोनेकेत् स्वतन्त्रश्च इति कर्त्तृमंज्ञा
शक्रेण प्रणतोऽहमित्यर्थः प्रयोञ्जकत्तां नोदाहृतोऽथन्नावसाया
मुदाहृतत्वात् । इति कारकाधिकारः ॥ ८४ ॥

आज्ञामित्यादि । रक्षोभिराज्ञां कारय तान्याज्ञाकरणाय भ०
प्रेरय मां प्रियाणि अभिलषणीयानि उपहारय प्रियाण्युपहर्तुं
मानेतुं मां प्रेरय हृत्तमाभवादिहृत्तस्तुवेति प्रयोञ्जस्य विकल्पेन
कर्मत्वं कर्मत्वाभावपक्षे साधनहेलित्यादिनां कर्त्तरि तृतीया की
जनः शक्रेण हृतं विरचितं अधिमूर्द्धानमञ्जलिं न दच्छेत् अपि तु
सर्वएवेच्छति इच्छेत्प्राहं प्रणतः त्वामपि मत्प्रियामसौ नम
स्करिष्यतीति भावः मूर्द्धानमधिगतः प्राप्तः अधिमूर्द्धा अधिगता
मूर्द्धा येनेति वा अथ स्वतन्त्रकर्त्तादाहृतः औप्रयोञ्जकत्तां

दृष्टितएव स्वर्धेत्यादिना उक्तकर्त्तरि प्रथमा कर्त्ता क्रियामुख्यः
प्रयोजकश्च । इति कारकाधिकारः ॥ ८४ ॥

वचनं रक्षसां पत्युरनुक्रुद्धा पतिप्रिया । पापानुव
सितं सीता रावणं प्रात्रवोदचः ॥ ८५ ॥

ज०म० इतः प्रभृति कर्मप्रवचनीयमधिष्ठत्याह । वचनमित्यादि रक्ष
सां पत्युरावणस्य वचनमनुलक्ष्यीकृत्य अनुर्लक्षणइति कर्मप्रवच
नीयसंज्ञायां द्वितीया क्रुद्धा सती सीता पतिप्रिया पतिः प्रियोय
स्याइति रावणं प्रात्रवोदचोवक्ष्यमाणं पापानुवसितं पापेन
संयुक्तं द्वितीयार्थइत्यनेन कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां द्वितीया पाप
मन्ववसितइति द्वितीयेति योगविभागात्सः सुप्तपति वा ॥ ८५ ॥

भ० अथ कर्मप्रवचनीयाधिकारः सच स्वमते धिक्ममयेत्यादि
सूत्रसमूहनिर्दिष्टविभक्त्याधिकारः । वचनमित्यादि पतिः प्रियो
यस्याः सा सीता रक्षसां पत्युरावणस्य वचनमनुलक्ष्यीकृत्य
तेन हेतुना वा क्रुद्धा सती रावणं वचोवक्ष्यमाणं प्रात्रवोत् राव
णं क्रुद्धं पापानुवसितं पापमनु पापेन सह वसितं सम्बद्धमिति
द्वितीयामममः दिन्गज्ज्वन्धे अवपूर्व्यात् ऋः वातावार्यारिति
अवस्यस्योपः धिक्ममयेत्यादिना अनुयोगे द्वितीया वीक्षित्यस्या
वचिञ्जेऽभिक्षेपुभागेपरिप्रती । अनुक्षेपु सहाये च हीनेऽनूपौ
मताविहेति वीक्षादिमन्मन्धं द्वितीया वक्ति अभ्यादयोद्योतका
अनुरव चिञ्कार्ये सहाये च चिञ्जं लक्षणं हेतावप्यनुयोगे द्विती
येति वेचित् ॥ ८५ ॥

न भवाननुरामश्चेदुपगृह्ये वा ततः । अपवाद्या
च्छलादीरौ किमर्थं मामिहाहरः ॥ ८६ ॥

नेत्यादि । यदि भवाननुरामं रामान्न हीनइत्यर्थः हीन ज०म०
इत्यनेन कर्मप्रवचनीयसंज्ञा अनुराब्दस्य स्त्रीनाथस्योक्तकः हीन
स्योक्तप्रापेः उपगृह्ये वा गृह्येभ्यावा यद्यधिकोभवान् उपो
धिकेचेति चकाराद्गीने उपगृह्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यस्मा
दधिकमित्यनेन सप्तमी उपगृह्यस्य अधिकस्योतनात् किमर्थं कनक
मृगहस्तेन वीरौ रामलक्ष्मणौ अपवाद्या अन्यतोनीत्वा मामिहा
हरः न ह्यामानीतवान् ॥ ८६ ॥

नेत्यादि । किं प्रात्रवीदित्याह । चेद्यदि भवान् अनुरामं रा म०
सात् हीनो नभवेत् यदि वा उपगृह्ये गृह्येभ्यः यद्यधिकोभवान्
तदा किमर्थं किमिति कनकमृगहस्तेन वीरौ रामलक्ष्मणौ
अपवाद्या अन्यतोनीत्वा त्वं मामिहाहरः न ह्यामानीतवानधि
समर्थोहि जित्वैवानयति ह्यत्रोघो पूर्ववदनुयोगे द्वितीया अनुर
त्र हीनार्थे अधिकेशार्थोपाधिभ्यामिति अधिकार्थोपयोगे सप्तमी
॥ ८६ ॥

उपगृह्ये न ते वृत्तं कथं रात्रिञ्चराधम । यत्संप्रत्य
पलोकेभ्योऽलङ्कारां वसतिर्भयात् ॥ ८७ ॥

उपेत्यादि । हे रात्रिञ्चराधम कथं ते वृत्तं चरितं नोप ज०म०
गृह्ये गृह्येभ्योऽन हीन उपोधिकेचेति चकाराद्गीने उपगृह्यस्य कर्म

प्रवचनीयसंज्ञा यद्यस्मात्सम्यक्त्यधुना भयात्तद्वायां जलपर्वत
दुर्गायां वसतिः वनेरति वसिर्वर्तिभ्यश्चेत्यौणादिकः अपलोकेभ्यां
लोकान् वर्जयित्वा अपपरोवर्जनइति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां
पञ्चमपाङ्परिरिति पञ्चमी ॥ ८० ॥

भ० उपेत्यादि । हे रात्रिश्चराधम कथं ते तव वृत्तं चरितं नेप
पूरं गृहेभ्यो न हीनं गृहभ्योऽत्र लक्षणया गृहवृत्तवाची
धिक्समयेत्यादिना द्वितीया उपोऽत्र हीनार्थे यत् यस्मात् सम
ति भयाद्दूतोरपलोकेभ्योलोकान् वर्जयित्वा लङ्गायां जलपर्व
तदुर्गायां तव वसतिर्निवासः अन्यारभेत्यादिना अपयोगे
पञ्चमी अपस्यागार्थे आङ्ग्याप्रिसोस्त्राग्येऽन्यौ प्रतिदाननि
धौप्रतीति अन्यौ पर्यपौ ॥ ८० ॥

आरामदर्शनात्पाप विद्योतस्व स्त्रियः प्रति । सदृत्ता
ननुदुर्वृत्तः परिस्त्रीं जातमन्मथः ॥ ८८ ॥

न०मः आरेत्यादि । हे पाप आरामदर्शनात् रामदर्शनं यावत्
आङ्ग्यादावचने पूर्ववत्पञ्चमी स्त्रियः प्रति योषितो लक्ष्मी
कृत्य विद्योतस्व ज्ञोभस्व लक्षणेत्यभ्रुंतति कर्मप्रवचनीयत्वं परि
स्त्रींजातमन्मथः अत्र वीषायां कर्मप्रवचनीयत्वं ॥ ८८ ॥

भ० आरामेत्यादि । हे पाप दुराचार आरामदर्शनात् रामद
र्शनं यावत् स्त्रियः प्रति लक्ष्मीकृत्य विद्योतस्व ज्ञोभस्व पूर्ववत्
सीमायांङ्ग्याग्ये पञ्चमी धिक्समयेत्यादिना चिद्गार्थप्रतियोगे

द्वितीया त्वं कीदृशः सदृत्तान् सदाचारान् अनुदुर्वृत्तः दुश्चरि
 चः सदाचारेषु कथञ्चित् प्रकारं द्रोहादिकमापन्नोदुर्वृत्तोभव
 भीत्यर्थः पूर्ववदित्यन्वावाद्यानुयोगे द्वितीया इत्यन्वावः कस्य
 चित्प्रकारस्यापत्तिः स्त्रीःपरि लक्ष्मीकृत्य स्त्रीषु कथञ्चित्प्रकारं
 विहारित्वादि कमापन्नो वा जातकामः पूर्ववच्चिञ्कार्थे इत्यन्वावा
 र्थे वा परियोगे द्वितीया वीष्णायां परिब्रह्मस्य कर्मप्रवचनी
 यत्वमिति जयमङ्गला न युक्ता वीष्णायां द्वित्वं लोकातः सिद्ध
 मिति टीकायामुक्तत्वात् क्वचित् समुद्यन्तमिदं विज्ञेयवदयं द
 श्यते ॥ ८८ ॥

अभियोतिष्यते रामो भवन्तमचिरादिह । उद्गुर्ण
 वाणः संग्रामे यो नारायणतः प्रति ॥ ८९ ॥

अभीत्यादि । भवन्तमभि भवन्तं लक्ष्मीकृत्य अभिरभागइति ज०म०
 कर्मप्रवचनीयत्वं अचिरादिह लक्षायां रामोद्योतिष्यते असङ्गते
 जाभविष्यति य उद्गुर्णवाणः उद्यतवाणः संग्रामे नारायणतः प्रति
 तेन तुल्यः प्रतिनिधिः प्रति प्रतिनिधिः प्रतिनिधौ कर्मप्रवचनी
 यत्वं प्रतिः प्रतिनिधि प्रतिदाने च यस्यादिति पञ्चमी प्रतिषोभे
 पञ्चम्यास्तसिः मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः ॥ ८९ ॥

अभीत्यादि । भवन्तमभि लक्ष्मीकृत्य रामोऽचिरादिह म०
 लक्षायां द्योतिष्यते असङ्गते जाभविष्यतीत्यर्थः पूर्ववत् चिञ्कार्था
 भियोगे द्वितीया यो रामः संग्रामे उद्गुर्णवाण उद्यतवाणः सम्

नारायणतः प्रति तेन तुल्यः अन्यारभेत्यादिना प्रतिनिधये
प्रतियोगे पञ्चमी प्रवक्तुरिति पञ्चम्यास्तस् ॥ ८६ ॥

कुतोऽधियास्यसि क्रूर निहतस्तेन पत्रिभिः । न
सूक्तं भवतात्यग्रमतिरामं मदोद्धत ॥ ८७ ॥

ज०म० कुतइत्यादि । हे क्रूर तेन रामेण उद्धर्षवाणेन पत्रिभिः शरैः
निहतः सन् कुतोऽधियास्यसि केन प्रकारेण निःपरिह्यसि अधि
परीअनर्थकाविति अर्धेः कर्मप्रवचनीयमंज्ञा धालर्थव्यतिरेकेणा
र्थस्यामभिधानादनर्थकत्वं मंज्ञा च गत्युपसर्गसंज्ञावाधनार्थात्तेन
तिङ्गि चादात्तवतीति निघाताभावेद्रष्टव्यः पञ्चमी च प्रप्राख्या
नयोरित्युपसंख्यानात् भवति किमिति हनिष्यतीति चेत् यतो
भवता न सूक्तं प्रवक्तुमुक्तं सुः पूजायामिति कर्मप्रवचनीयत्वं
गतिरमन्तरइति स्वराभावः अत्युपमतिरौद्र अतिरामं राम
मधिल्लिय काकुत्स्थमधन्यमिति अतिरतिक्रमणे चेति कर्मप्रवच
नीयत्वं चकारात्पूजायाश्च तत्राप्युक्तमिति प्रथमः हे मदोद्धत
॥ ८७ ॥

भ० कुतइत्यादि । हे क्रूर तेन रामेण मंगामे पत्रिभिः शरैर्निहत
सन् कुतस्त्वं अधियास्यसि सर्वतोभावेन कस्यात् निःपरिह्यसि न
मदोद्धत अतिरामं राममतिक्रम्य अथल्लिय अत्युप अतिरौद्र
भवता न सूक्तं न ज्ञानमुक्तं रामाद्येपकं तत्र पूर्ववचनं मिथीयेति
भावः धिक्प्रमथेत्यादिना अतियोगे द्वितीया ॥ ८७ ॥

परिशेषं न नामापि स्थापयिष्यन्ति ते विभुः । अपि
स्थाणुं जयेद्रामो भवतोयदृष्टं कियत् ॥ ६१ ॥

परीत्यादि । रामोविभुः प्रभुः तेपरिशेषं नामापि संज्ञा म०म०
मपि न स्थापयिष्यति किमु देहं अपिः पदार्थेत्यादिना पदार्थे
कर्मप्रवचनीयसंज्ञा पदस्य देहस्याप्रयुज्यमानस्यार्थे अपिब्रह्मेव
र्तते अपि स्थाणुं जयेद्रामोयमारारधाधिपत्यं प्राप्तवानसि तमपि
स्थाणुं महादेवं जेतुं सम्भाव्यते भवतोयदृष्टं कियत् वस्त्वैव न भव
ति अत्र संभावनायां कर्मप्रवचनीयत्वं सम्भावने लिङ् उप
सर्गबाधनत्वात्संज्ञाया उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना वत्वं न भवति
॥ ६१ ॥

परीत्यादि । सप्रभुरामो तत्र परिशेषं नामापि संज्ञामपि न म०
स्थापयिष्यति किं पुनः शरीरं अत्रापिब्रह्मेन देहस्य समुच्चयात्
अचार्थायां सती नातिक्रमेऽतिः पर्यधी मतो । अपिः पदार्थ
संभाव्यगर्हानुज्ञासमुच्चये दत्यनेनोपसर्गत्वाभावः तेन व्यस्यन्मु
कारेत्यादिना न समासः धातुपूर्वत्वनिबन्धाभावः गीकः सुस्तुभे
त्यादिना न वत्वञ्च परैस्त्रैतदर्थं कर्मप्रवचनीयसंज्ञा कृता कुत
सत्त्वैव सामर्थ्यमित्याह रामः स्थाणुमपि जयेत् यमारारध तमा
धिपत्यं प्राप्तवान् तमपि स्थाणुं महादेवं जयेदिति सम्भाव्यते
अपिब्रह्मः सम्भावनायासौतकः तत्रैव स्त्रीतेन रामेह वत्साङ्गवतो
यदृष्टं कियत् अस्यायाससाध्यमेव पूर्ववत्त्वनिबन्धः ॥ ६१ ॥

अपिसुहृदपिसेवासांस्तथ्यमुक्तं नराशन । अपि
सिञ्चेः कृशानौ त्वं दर्पं मय्यपि योऽभिकः ॥ ६२ ॥

- अ०म० अपीत्यादि । हे नराशन मया तथ्यमुक्तं यन्नामापि न स्थापयि
ष्यतीति अस्मानपि सुहि साधुक्रमिति प्रशंस सेर्त्तपिचेति अपिति
हित्वाङ्गुणाभावः अपिसिध निगृहण यथेहं तथा क्रियतां मया
तु सत्यमेवोक्तमिति भावः अत्रानुपसर्गे कामचारानुष्ठाने कर्म
प्रवचनोपसंज्ञा किञ्च कृशानावग्नौ दर्पं अपिसिञ्चेः चरेत्त्वं अत्र
गर्हायां लिङ्गि रूपं योऽयं मय्यपि महिषयेऽपि अभिकः काम
भ० यिता अनुकाभिकेत्यादिना निपातितः उपसर्गसंज्ञाबाधनार्थं
त्वात् सौतिसेधिसिचां पत्वं न भवति ॥ ६२ ॥

अपीत्यादि । हे नराशन परिशेषं न नामापि स्थापयि
ष्यतीति तथ्यं सत्यमेव मयोक्तं त्वमस्मान् अपिसुहि साधुक्रमिति
प्रशंस अपिसिध निगृहण यथा तवैच्छा तथैव क्रियतां मया तु
सत्यमेवोक्तमिति भावः अत्रापिब्रह्मः समुचयेऽनुष्ठानायां वा पूर्व
वत्पत्ननिषेधः दृग्भ्रमन्तौ पिधृशिवेकास्त्रं सौ रूपं त्वं कृशानौ
वैश्यावेव दर्पं अपिसिञ्चः मुञ्च अत्रापिब्रह्मेगर्हायां पूर्ववत् पत्न
निषेधः यद्यपि आत्मपिभ्यां सदासंपे इति कालसामान्यं गर्हायां
की विहितं तथापि पदसंस्कारात् विधौ खो अयतः स्यात् अत्र
दर्पब्रह्मेन दर्पजनकत्वाद्देतउच्यते यस्त्वं मय्यपि महिषये अभि
कः कामुकः ॥ ६२ ॥

अधिरामे पराक्रान्तमधिकर्त्ता स ते जयं । इत्युक्त्वा
मैथिली तूष्णीमासाञ्चक्रे दशाननं ॥ ६३ ॥

अधीत्यादि । पराक्रान्तस्य शौर्यस्य रामइष्टितेत्यस्मिन्नथ ज०म०
अधिरामे पराक्रान्तं नपुंसके भावे ऋः अधिरोश्चरदति स्वस्वामि
सम्बन्धे अघेः कर्मप्रवचनीवसञ्ज्ञा यस्मादधिकमित्यादिना सप्त
मी यश्चैवं सरामस्ते जयमधिकर्त्ता करिष्यति अत्र कर्मण्येव
द्वितीया न कर्मप्रवचनीययुक्तदति विभाषाहृजोति या संज्ञा
तस्यागत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्थत्वात् संज्ञापक्षे तिङि चोदात्तव
तीति निघानाभावोद्दृष्टव्यदति एवमुक्त्वा दशाननं मैथिली तूष्णी
मासाञ्चक्रे तूष्णीं स्थितवती । इति कर्मप्रवचनीयाधिकारः
॥ ६३ ॥

अधीत्यादि । रामः पराक्रमस्य स्वामीत्यर्थे अधिरामे अधिके भ०
शार्थोपाधिभ्रामिति सप्तमी पराक्रान्तमिति भावे ऋः अधिरामे
पराक्रान्तं यथा भवति तथा सरामस्ते तव जयं अधिकर्त्ता
अधिकं करिष्यति स्वकीयपराक्रमेण जयं करिष्यतीत्यर्थः इति
दशाननमुक्त्वा मैथिली तूष्णीं मौनेन आसाञ्चक्रे स्थितवती
र्विजादीत्याम् । इति कर्मप्रवचनीयाधिकारः ॥ ६३ ॥

ततः खड्गं समुद्यम्य रावणः क्रूरविग्रहः । वैदेहीम
नरा क्रुद्धः क्षणमूचे विनिश्चमन् ॥ ६४ ॥

म० इतः प्रभृत्यनभिहितदत्यधिकृत्य विभक्तिविधानमाह । तत इत्यादि ततः सीतावचनादुत्तरकालं रावणः खड्गं समुद्यम्य उत्तिष्ठ्य कर्णणि द्वितीया क्रूरविपहः दुःप्रस्यत्वात् वैदेहीमन्तरा क्रुदुः वैदेह्यामधे कुपितः अन्तरान्तरं च युक्त इति पश्यपवादाद्वितीया अन्तराब्रह्मा मध्यमाधेयप्रधानमाहृष्टे आधेयस्याव क्रुदोरावणः सप्तमूचे उक्तवान् उक्तिक्रियया सप्तस्य कालस्य साकल्येन समन्धात् कालाधनेरिति द्वितीया विनिश्चयन् क्रोधत् ॥ ६४ ॥

भ० अद्यानभिहिताधिकारः । अद्यानभिहितदत्यधिकृत्य पाणिनिना या द्वितीयादिविभक्तयोर्विहितास्ताः कथ्यन्ते स्वमतेऽनभिहिताधिकाराभावाऽपि उक्तं कर्मादौ प्रथमा स्यात् पारिशेष्यादनभिहितदत्यवगम्यते । तत इत्यादि सीतावचनानन्तरं रावणः क्रूरविपहोरोषात् दुःप्रस्यत्वात् रावणः सन् खड्गमुद्यम्य उत्तिष्ठ्य सप्तं विनिश्चयन् ऊचे कीदृशः वैदेहीमन्तरा सीतायामधे क्रुदुः मध्यभागं हेतुमुद्यत इत्यर्थः किम्वा रावणपरिजनस्येत्यत्राध्याहार्यं वैदेहीं रावणः परिजनस्यान्तरा क्रुदुः वैदेह्यारावणपरिजनस्य चान्तरामधे कुपितः सन्नित्यर्थः खड्गमिति कर्णणि द्वितीया अन्तराब्रह्ममध्यार्थः तद्योगे धिक्स्वमयेत्यादिना द्वितीया सप्तमिति सदाध्यादिव्याप्राविति द्वितीया विनिश्चासक्रियया वचनेन वा तस्मात्संयोगसमन्धात् ॥ ६४ ॥

चिरेणानुगुणं प्रोक्ता प्रतिपत्तिपराङ्मुखी । न मासे प्रतिपत्तासे माञ्चेन्मर्त्तासि मैथिलि ॥ ६५ ॥

चिरेत्यादि । हे मैथिलि चिरेषापि कालेनानुगुणमनुकूलं च० म०
 मया प्रोक्तापि वती प्रतिपत्तिपराङ्मुखी उक्तव्यायं यानुष्ठानं
 प्रतिपत्तिः तस्यां पराङ्मुखी इदानीं यदि त्वं मासि चिंद्बद्दिवस
 साक्षणे मां न प्रतिपत्तासे माङ्गीकरिष्यसि तदा मर्त्तासि मरि
 ष्यसि उभयमपि लुटि रूपं तत्र चिरेष प्रोक्त्यपवर्गे द्वितीया विव
 क्षितार्थप्रकाशनं फलं तस्य प्राप्तौ तत्त्वियापरिषमाप्तिरपवर्ग इति
 मां मासेन प्रतिपत्तास इति सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्य इति स
 प्तमी कर्मकर्त्तौः कारकयोर्मध्यत्वात् मासस्य ॥ ६-५ ॥

चिरेणेत्यादि । हे मैथिलि चिरेष कालेन मयानुगुणं अनु भ०
 कूलं प्रोक्तापि तस्याः कस्य प्रतिपत्तिरनुमतिस्ततः पराङ्मुखी त्वम
 धुना चेद्यदि मासे चिंद्बद्दिनपरिमिते काले मां न प्रतिपत्तासे
 नाङ्गीकरिष्यसि तदा मर्त्तासि मरिष्यसि खड्गप्रहारोपेत्यर्थात्
 माम इति व्याप्त्यविवक्षया न द्वितीया सत्यामपि व्याप्तौ निर्धारं
 अधिकेन क्रियान्नः कालाध्वनेऽस्य पोषेति सप्तमी आद्यैका वचन
 क्रिया अपरा च प्रतिपत्तिक्रिया तन्मध्ये मासः कालसेन तदि
 षयः मासे अनतिक्रान्ते सतीत्यथा इत्य पदं साध्विति श्रीपतिः
 प्रतिपूर्वपदोऽट्टस्य स्यां रूपं ॥ ६-५ ॥

प्रायुङ्क्त राक्षसीभीमा मन्दिराय प्रतिव्रजन् । भया
 नि दत्त सीतायै सर्वायूयं कृते ममे ॥ ६६ ॥

प्रायुङ्क्तेत्यादि । रावणो राक्षसीभीमाभवानकाः प्रायुङ्क्त च म०
 वमादिदृवान् लङ्ङि रूपं मन्दिराय प्रतिव्रजन् गृहात् प्रतिव्रजन्

गत्यर्थकर्मणीत्यादिना तु चतुर्थी कर्मप्रवचनीयाधिकारएव
दर्शितत्वात् किमादिशब्दित्याह सर्वायुयं सीतायै भयानि दत्त
लोटि रूपं चतुर्थीसम्प्रदाने संपूज्यादृत्य प्रकर्षेण दीयतइति
सम्प्रदानं मम कृते मदनयद्दनिमित्तं ॥ ६६ ॥

भ० प्रायुङ्क्तेत्यादि । रावणोमन्दिराय प्रतिप्रजन् गृहं प्रति ग
च्छन् भोमाभयानकाराक्षसीः प्रायुङ्क्त समादिष्टवान् गत्यर्थ
मन्यठेइति कर्मणिचतुर्थी किमादिशब्दित्याह सर्वायुयं मम
कृते मन्निमित्तं मत्कार्याय वा सीतायै भयानि दत्त प्रयच्छत
संप्रदाने चतुर्थी यद्यपि स्वस्वत्वध्वंसपूर्व्वेत्यादिलक्षणं दानं भय
स्य न सम्भवति आरोपणार्थं एव ददाति न तथापि दिक्षाशब्दस्य
विवक्षामात्रदचनत्वात् साधुत्वं कृतेऽशब्देऽनिमित्तार्थोऽव्ययः क्विपि
तादर्थ्ये वा चतुर्थी ॥ ६६ ॥

गते तस्मिन् समाजग्मुर्भयाय प्रति मैथिलीं । राक्ष
स्यो रावणप्रीत्यै क्रूञ्चोचुरलं मुहुः ॥ ६७ ॥

ज०र० गतइत्यादि । तस्मिन् रावणे गते सति राक्षस्यः समाजग्मुः
सम्भूय गताः समागमृद्धीत्यादिना आत्मनेपदं न भवति आह्वा
व्यवहितत्वात् मैथिलीं प्रति लक्ष्मीकृत्य भयाय सीतायै भयं दातुं
क्रियार्थोपपदस्य कर्मणिस्थानिनइति चतुर्थी ददातेः क्रियार्थो
पपदस्य स्थानिनः प्रयुज्यमानस्य भयं कर्म क्रिया चात्र समागमः

तत्रोपपदं क्रियार्थमिति क्रूरञ्च भयानकं मुहुः प्रतिक्षणं अलं
पर्याप्तमूचुः उक्तवत्यः रावणप्रोत्थै रावणसैवं प्रीतिः स्यादिति
तुमर्थाच्चभाववचनादिति चतुर्थी क्रियायांक्रियार्थायामिति तु
मुना समानार्थत्वात् भाववचनाद्येत्यनेन विहितस्य क्तिनः क्रियार्थं
उपपदं क्रूराभिधानं ॥ ६७ ॥

गतेइत्यादि । तस्मिन् रावणे गते सति मैथिलीं प्रति लक्ष्मी म०
कृत्स्व भयाय सीतायै भयं दातुं राक्षस्यः समाजग्मः आङ्गव्यव
धानात् समोगमृच्छेति न मं भयायेति नित्यं कर्मणि तुमोऽप्र
योगिनदिति चतुर्थ्यर्थं परसुचं स्वमते तादर्थ्येव मैथिलीमिति
धिक्रममयेत्यादिना प्रतियोगे द्वितीया अथ रावणप्रोत्थै क्रूरं
कठोरं अलं अत्यर्थं मुहुर्वारं वारं ऊचुः क्रूरमिति क्रियाविभे
षणे द्वितीया ॥ ६७ ॥

रावणाय नमः कुर्याः स्यात्सीते स्वस्ति ते भ्रुवं । अन्य
था प्रातराशाय कुर्याम त्वामलं वयं ॥ ६८ ॥

रावेत्यादि । हे सीते रावणाय नमः कुर्यांरावणं नमस्कृत् ज०म०
एवञ्च सति ते तुभ्यं स्वस्ति कस्यापि भुवं स्यात् युष्मद्व्यस्य चतुर्थ्ये
कवचनान्मस्य ते आदेशः नमस्कृत्वेति पाठान्तरं तत्र नमस्कृत्वा
स्वित्तायै तुभ्यमित्यथाहृत्य योज्यं अन्यथा स्यात्समानकर्तृकत्वात्
क्लाप्रत्ययान् घटते नमस्कृत्येति पाठान्तरं साक्षात्प्रभृतिषु नन

शब्दस्य विकल्पेन गतिसंज्ञा गत्यभावपक्षे नित्यं गतिषमाभा
भावे व्यषादेशः नमस्युरसोर्गत्योरिति विसर्जनीयस्य सकारादे
शस्य न सम्भवतीति अन्यथेति यदि न नमस्कुर्याः तदा अलमा
तराशाय प्रातर्भोजनाय त्वां कुर्याम वयमित्युचुः नित्यंङितदति
सलोपः रावणाद्येत्यादिषु नमःस्वस्तीत्यादिना चतुर्थी ॥ ६८ ॥

भ० रावणाद्येत्यादि । किमुचुरित्याह हे सीते त्वं रावणाय नमः
प्रणामं कुर्याः तेनैव भुवं ते तुभ्यं स्वस्ति कुश्रक्तं स्यात् शकार्यवप
डित्यादिना नमःस्वस्तिधागे चतुर्थी नमःशब्दोऽयं यदा वाच
कएव तदा तद्योगे चतुर्थीति बोध्यं नारायणं नमस्कृत्येत्यादिषु
नमःशब्दोऽद्योतकः कृत्रेव प्रणामं वक्ति तेन तद्योगे न चतुर्थी किन्तु
द्वितीया नमस्कुर्यादिति सकारवत्याठे हस्तिपाणावित्यादिना
माच्चाटादित्वात्पक्षे ममामः संतुकखपफेवेति पक्षे विसर्गस्य स
कारः नमस्कृत्येति पाठे स्थितायादत्यध्याहार्यं विष्णुं नत्वा सौ
तीत्युदाहरणेन एककटकधातुद्वययोगे पूर्वकालेकाचोच्चा
पितत्वात् अन्यथा यदि रावणं न प्रणमामि तदा प्रातराशाय प्रा
तर्भोजनायानं ममर्या त्वां वयं कुर्याम प्रातर्भोज्यामइत्यर्थः
अलंशब्दः शकार्यमो न तद्योगे चतुर्थी ॥ ६८ ॥

तृणाय मत्वा ताः सर्व्वावदन्तीस्त्रिजटावदत् ।
आत्मानं हत दुर्वृत्ताः स्वमांसैः कुरुताशनं ॥ ६९ ॥

ज०म० दृष्टेत्यादि । अद्यान्मरं राक्षसीर्वदन्तीः त्रिजटा रावण
सखा अवदत् उक्तवती तृणाय मत्वा दृष्टमिव सङ्गणय्य मन्य

कर्माण्यनादरइति चतुर्थी तत्र कुत्सितग्रहणं कर्त्तव्यमित्युक्तं दृष्ट
मा भूत् दृष्टं मत्विति किमवदत् आत्मानं इत मारयत दुर्भृताः
दुर्गचाराः स्वमांसैः कुरुताश्चनमिति करणे दृतीया ॥ ६६ ॥

दृष्टायेत्यादि । इति वदन्तीस्ताः सर्व्वाराक्षसोत्सृष्टाय मत्वा भ०
दृष्टवन्मत्वा त्रिजटानाम् राक्षसो वक्ष्यमाणमवदत् गत्यर्थमन्यदृ
इति अवज्ञाबोधकदृष्ट्यात् कर्माणि चतुर्थी राक्षसीशब्देनावज्ञा
बाधकः तेन तच्छब्दात् कर्माणि न चतुर्थी किन्तु द्वितीया किमव
ददित्याह हे दुर्भृतादुराचारायुयं आत्मानं इत मारयत स्व
कोयैर्मांसैरश्नं भोजनं कुरुत यतः सीताभोजनोद्यताः करणे
दृतीया वनतनाद्यनिमामिति इन्तेर्नलोपः ॥ ६६ ॥

अद्य सीता मया दृष्टा सूर्य्यं चन्द्रमसा सह । स्वप्ने
सृष्टन्ती मध्येन तनुः श्यामा सुलोचना ॥ १०० ॥

किमर्थमेव माहेत्याह अद्येत्यादि । स्वप्ने मया अद्य सीता दृष्टा ज०म०
कर्त्तरि दृतीया सूर्य्यं सृष्टन्ती चन्द्रमसा सह सहयोगे दृतीया
सूर्य्याचन्द्रमसाविति रामसंज्ञाणाविति भावः मध्येन तनुः तन्वी
इत्यंभूतलक्षणे दृतीया वातो गुणवचनादिति ऊर्ध्वावपक्षे रूपं
श्यामाः वर्णेन सुलोचना प्रोभननेचा ॥ १०० ॥

अद्येत्यादि । अद्य स्वप्ने मया सीता दृष्टा कर्त्तरि दृतीया की भ०
दृष्टी चन्द्रमसा सह सूर्य्यं सृष्टन्ती एतादृशः स्वप्नः साक्षात्संज्ञा
मिति केचित् सूर्य्याचन्द्रमसाविव रामसंज्ञाणावित्वाद्भवदिति

अयमङ्गला सहवारणेति सहयोगे तृतीया मध्येन तनूः तन्वी भेद
के तृतीया श्यामा शीते सुखोष्णसर्वाङ्गी योक्ते या सुखशीतला ।
तप्तकाञ्चनवर्णाभा सा स्त्री श्यामेति कथ्यते । श्यामवर्षेनेत्यन्ये सुन्ना
चना प्राभननेचा ॥ १०० ॥

तास्तया तर्जिताः सर्वामुखैर्भोमायथागतं । ययुः
सुषुप्तवस्तस्यं भोमैर्वचनकर्माभिः ॥ १०१ ॥

ज०म० ता इत्यादि । ताराक्षस्यस्तया त्रिजटया तर्जिताभर्त्सिताः
सुषुप्तवः स्वप्नुमिच्छवस्तस्यं ज्ञयनीयं ययुर्गताः यथागतं यतोयत
स्तस्यादुत्यायागताः यथासादृश्यदति वीषायामव्ययीभावः मुखै
र्भोमारौद्राः मुखानां विकृतत्वात् येनाङ्गविकारइति तृतीया
भोमैर्वचनकर्माभिः उपलक्षिताः इत्वंभूते तृतीया ॥ १०१ ॥

भ० ता इत्यादि । ताः सर्वांराक्षस्यः तया त्रिजटया तर्जिताभ
र्त्सिताः मत्स्यः सुषुप्तवः ज्ञयितुमिच्छवस्तस्यं ययुः यथागतं यस्मा
द्यस्मात् उत्यायागतास्तत्र तत्रैव वीषायामव्ययीभावः मुखैर्भो
माः मङ्गविकारोपलक्षिताः भेदके तृतीया येनाङ्गेनाङ्गिर्भाविक
तिर्लक्ष्यते तस्मादिति परः भोमैर्वचनकर्माभिरुपलक्षिताः विभे
षणं तृतीया तस्यं ज्ञय्यादृदारेष्वित्यमरः ॥ १०१ ॥

गतासु तासु मैथिन्याऽसंजानानोऽनिलात्मजः ।
आयातेन दद्यात्सस्य संस्थितोऽन्तर्हितस्विरं ॥ १०२ ॥

गतेत्यादि । तासु राक्षसीषु गतासु अनिलात्मजो हनुमान् राम ज०म०
संकथां प्रास्तावीदिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः मैथिल्या संज्ञानानः
इत्थं मैथ्यवगहन् संज्ञान्यतरस्यामिति कर्मणि ढतीया सम्प्रति
भ्यामिति तद् दद्यात्स्यायातेनागमनेन हेतुना चिरमन्तर्हिता
निलीनः स्थितः हेताविति ढतीया ॥ १०२ ॥

गतास्त्रित्यादि । तासु राक्षसीषु गतासु सतीषु अनिलात्मजो भ०
हनुमान् रामसङ्ख्यां प्रास्तावीत् प्रावर्त्तयदिति वक्ष्यमाणश्लोकं
मान्वयः कीदृशः मैथिल्या संज्ञानानः संवेद्यमित्यवगच्छन् संज्ञा
स्मृताविति कर्मणि ढतीया सम्प्रतेरस्मृताविति सं दद्यात्स्या
यातेनागमनेन हेतुना अन्तर्हिताविलीनः मन् चिरं संस्थितः
हेता ढतीया न्यभावक्रेति दद्यात्स्यात् कर्त्तारि षष्ठी सम्बन्धविवक्ष
या वा ॥ १०२ ॥

ऋणाद्वद्द्वेवोन्मुक्तो वियोगेन क्रतुदिषः । हेतो
र्वीधस्य मैथिल्याः प्रास्तावीद्रामसंकथां ॥ १०३ ॥

ऋणादित्यादि । ऋणाद्धेतोर्ब्द्वेवोन्मुक्तो यथा स्थानान्तरं ज०म०
गतवान् अकर्त्तृऋणदति पञ्चमी ऋणस्याकर्त्तृहेतुत्वात् ऋणेन
बन्धित इवेति नोक्तं अप्रयोजकं कर्त्तृत्वाद्दृणस्य उन्मुक्तः क्रतुदिषो
रावणस्य वियोगेन विशेषेण विभाषागुणे ऽस्त्वियामिति पक्षे ढती
योदाहृता न पञ्चमी वियोगस्य गुणपदार्थत्वात् किमिति संकथां
प्रास्तावीदित्याह हेतोर्वीधस्य मैथिल्याः एषरामदूत इति मैथि

व्याधोऽवगमः स्यात् षष्ठीहेतुप्रयोगरति बोधशब्दस्य षष्ठी
प्राप्तावीदिति सुसुधुम्भः परस्मैपदेष्वितोऽट् नेटीति हलन्तलच
णायावृद्धेः प्रतिषेधः नेगन्तलचणायाः ॥ १०३ ॥

भ० च्छणादित्यादि । हनूमान् कीदृशः क्रतुदिषोरावणस्य वियोगेन
विक्षेपेण हेतुना उन्मुक्तः स्वच्छन्दः यथा च्छणाद्धेतोर्व्यदुः
सन् उन्मुक्तः स्थानान्तरं गतस्तदत् हेतोः पञ्चमी तृतीया च दर्शिता
ता किमर्थं रामसङ्घां प्राप्तावीदित्याह एषरामदूतदति मैथि
व्यायोबोधस्तस्य हेतोस्तदर्थं प्रयोजनमपि हेतुरुच्यते तद्देशेन
कार्योत्पत्तेः व्यादयोऽर्थार्थैककारिति षष्ठी सुसुधुम्भः मरिच्येदती
म् ब्रजवदेति त्रिः ॥ १०३ ॥

तं दृष्ट्वाचिन्तयत्सीता हेतोः कस्यैवरावणः । अव
रुद्ध तरोरारादैति वानरवियहः ॥ १०४ ॥

ज०म० तमित्यादि । तं हनूमन्तं रामं सुवन्तं दृष्ट्वा सीता अचिन्तयत्
कस्य हेतोः रावणोवानरवियहः सन् ईति आयाति आङ्पूर्व
स्येणोरूपं सर्वनामसृतीयाचेति षष्ठी किंशब्दस्य सर्वनामत्वात्
आरान् अन्तिके तरोरिति अन्यारादित्याराद्व्ययोगे पञ्चमी
अवरुद्धावतीर्येति अवरुद्धणापेक्षयेत्यपादाने पञ्चमी अपेक्षा
यायौगपद्याभावादुपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्व्यस्तीयसी आरा
द्योगे न वर्तते ॥ १०४ ॥

तमित्यादि । तं रामं सुवन्तं हनुमन्तं वृद्धा सीताचिन्तयत् भ०
 किं चिन्तितवतीत्याह कस्य हेताः किमर्थं रावणोऽयं वानरमूर्तिः
 सन् अवरुह्य वृक्षान्तरादर्यात् तरोरारात् तदाश्रितवृक्षस्य
 समीपे ऐति आगच्छति आरुपुर्व्वदणगतौ कस्य हेतोरिति व्या
 दयोऽर्थार्थिकक्तेः श्रेणुसर्वा इति षष्ठी तरोरित्यावृत्त्या उभयत्र
 सम्बन्धादेकवापादाने षष्ठमी अपरत्र अन्यारभ्येत्यदिना द्वय
 मेवोदाहृतं अपादानषष्ठम्याः कारकाधिकारे दर्शितत्वान्तरो
 रित्यस्यावहृत्तयेन सम्बन्धो विवक्षितः आरादित्यनेनैव सम्ब
 न्ध इति कंचित् उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्गरीयसीत्यपादान
 एव षष्ठमीति केचित् ॥ १०४ ॥

पूर्व्वस्मादन्यवद्भाति भावाद्वाशरथिं सुवन् । ऋते
 क्रौर्यात्समायातोमां विश्वासयितुं नु किं ॥ १०५ ॥

पूर्व्वेत्यादि । पूर्व्वस्माद्वावणादन्यवद्भाति ज्ञायते अन्येन तुल्यं ज०म०
 वर्त्तत इति कृत्वा अन्यशब्दयोगे षष्ठमी यतोभावात्सेहाद्वा
 रथिं सुवन् किन्तु क्रौर्यादृते क्रौर्यं वर्जयित्वा ऋतेशब्दयोगे षष्ठ
 मी मान्निश्चासयितुं सम्भावयितुं किमागत इत्यचिन्तयत् ॥ १०५ ॥

पूर्व्वस्मादित्यादि । अयं पूर्व्वस्माद्वावणादन्यवद् भाति प्रका ३०
 षते अन्यारभ्येति षष्ठमी कुत इत्याह भावादभिप्रायाद्देतोर्दा
 रथिं सुवन् हेतौ षष्ठमी क्रौर्यात् ऋते रामविषये क्रूरतां विना
 मां विश्वासयितुं किम् समायातः नु वितर्के ऋतेयोगे पूर्व्व

पञ्चमी भावः स्वभावेऽभिप्राये चेष्टासत्तात्मजन्मसु । क्रिया
लीलापदार्थेषु वृद्धजन्तुविभूतिध्विति विश्वः ॥ १०५ ॥

इतरोरावणादेषराघवानुचरोयदि । सफलानि
निमित्तानि प्राक्प्रभातात्ततोमम ॥ १०६ ॥

ज०म० इतद्व्यादि । यदि रावणादितरः प्रतिधोगी राघवानुचरः
राघवार्थकारी इतरयोगे पञ्चमी ततोमम सफलानि स्वप्रलक्ष
णानि दर्शनादीनि निमित्तानि प्राक् प्रभातात् आदित्योदया
त्पूर्वस्मिन् काले अन्यस्य हि प्रभातादुत्तरकालं सफलानि उत्त
रपदयोगे पञ्चमी ॥ १०६ ॥

भ० इतरद्व्यादि । एषयदि रावणादितरोऽन्यः राघवानुचरः
रामप्रयोगनकारी भवेत् मम प्राक् प्रभातात् सूर्योदयात् पूर्व
कालं यानि शुभस्य निमित्तानि स्वप्रदर्शनादीनि तानि मम सफ
लानि स्युः इतरशब्दाऽन्यार्थः अद्योगे दिक्शब्दयोगे च पञ्चमी
दिक्शब्दादिर्द्विभक्तकालेषात्तस्य लुक्च ॥ १०६ ॥

उत्तरादि वसवामः समुद्राद्रक्षसां पुरं । अवे
क्ष्णवणतोयस्य स्थितां दक्षिणतः कथं ॥ १०७ ॥

ज०म० उत्तरेत्यादि । रामदूतोऽयमिति न सञ्जायते यतः समुद्रा
दुत्तरा या दिक् तस्मान्मुत्तरादि वसन् रामः आदिचदूरो

उत्तराचेति तथाहिप्रत्ययान्तेन उत्तरादिद्वन्द्वेन योगे समुद्रा
दिति पञ्चमी सवणतोयस्य सवणसमुद्रस्य दक्षिणतोदक्षिणस्यां
दिशि स्थितां रक्षसां पुरीं लह्यां कथमवेत् ज्ञातवान् दक्षि
णत इति दक्षिणोत्तराभ्यामतसुश् तदन्तेन योगे पश्चतसर्थप्रत्य
येनेति षष्ठी ॥ १०७ ॥

उत्तरेत्यादि । अथ रामदूतोऽयं न सन्भाव्यते यत इतः समु **भ०**
द्रादुत्तरस्यांदिशि वसन् रामो सवणतोयस्य समुद्रस्य दक्षिणस्यां
दिशि स्थितां रक्षसां पुरं लह्यां कथमवेत् ज्ञातवान् दक्षिणोत्त
रादासीति सप्तम्यान्नादि अन्यारभ्येति दिक्त्रयध्वनी पञ्चमी
तत्कृतिरिति सप्तम्यास्तस् तद्योगे समर्थनेत्यादिना षष्ठी ॥ १०७ ॥

दण्डकान्दक्षिणेनाद्यं सरितोऽद्रीन् वनानि च ।
अतिक्रम्यामुधिश्चैव पुंसांमगममाहता ॥ १०८ ॥

दण्डेत्यादि । दण्डकानामदूरे वा दक्षिणा दिक् तस्मानिति **भ०भ०**
हनवन्मतरस्यामिति सप्तम्यादेनप्रत्ययः तदन्तेन योगे हन
पादितोयेति द्वितीया दक्षिणेन दण्डकानां दक्षिणस्यां दिशि
सरितोऽद्रीन्वनानि च अमुधिं अतिक्रम्य पुंसांमगममगम्यं पद
वृद्धनिश्चिगमसेत्यप् अहमाहता आनीता तत्कथमवेदित्वधि
कथयत् ॥ १०८ ॥

दण्डकानित्यादि । दण्डकायाददूरे दक्षिणस्यां दिशि स्थि **भ०**
तानि सरितोऽद्रीन् वनानि च अमुधिं अतिक्रम्य पुंसांमगममगम्यं

ज्ञातं यथा स्यात्तथाहमाहता पुंशामगम्यं देवं प्रापिता वा न
 विद्यते गमो ज्ञानं यत्र तत्कथमवैदिति सम्बन्धः वेनोऽपीति सप्त
 स्याएनः तद्योगे धिक्समयेत्यादिना दिनीया एमोऽपञ्चम्यादिति
 परस्वरसात् छत्तद्धितसमासानामभिधानं निशामकमित्युक्तर
 दूरार्थमपि बोध्यं दण्डकाग्रब्धोवनेऽपि स्त्रीलिङ्गं नित्यवज्जवच
 नान्तः पुंलिङ्गइत्यन्ये तस्मते दण्डकानिति पाठः ॥ १०८ ॥

पृथङ्गभस्वतश्चण्डादैनतेयेन वाविना । गन्मुमुक्षु
 हते नेह कश्चित्किमुत वानरः ॥ १०९ ॥

जः म० पृथगित्यादि । नभस्वतो वातात् चण्डात् पृथक् वायुं त्यक्त्वा
 वैनतेयेन वा विना गह्वरं वा वर्जयित्वा पृथग्विनेत्यादिना तृतीया
 पञ्चम्या इह लङ्गायां कश्चित् गन्तुं मोक्षयति किमुत वानरः
 ॥ १०९ ॥

भ० पृथगित्यादि । चण्डाच्चभस्वतोवातात् पृथगव्यः वैनतेयेन
 गह्वरेण वाव्यः कश्चिदिह गन्तुं न उक्तयते किं पुनर्मानरः इत्येवम
 चिन्तयदिति सम्बन्धः पृथक्चण्डोऽन्यार्थस्तेन तद्योगे विना योगे
 च अन्यारभ्येत्यादिना पञ्चमी नभस्वन्तं वैनतेयश्च वर्जयिते
 त्यर्थ इति केचित् किमुतेत्यव्ययं पुनरर्थे ॥ १०९ ॥

इति चिन्तावतीं छान्दोग्यमासाद्य कपिद्विपः । मुक्तं
 स्तोत्रेण रक्षोभिः प्राचेऽहं रामकिङ्करः ॥ ११० ॥

इतीत्यादि । एवमुक्तेन प्रकारेण चिन्तावती कपिदिपोहनू ख०म०
मान् छद्मात्मसाक्षाद्य कथमप्युपगम्य अहं रामकिङ्करः रामत्रे
पणकरइति प्रोचे मुक्तां शोकैनात्येन रक्षोभिः कर्तृभिः करणे
न च शोकात्येत्यादिना द्वतीयापञ्चम्यौ छद्मशोकयोरसत्ववचन
योः करणत्वात् ॥ ११० ॥

इतीत्यादि । कपिदिपः कपिञ्जेष्टोहनूमान् तां शीतां छद्मात् भ०
शिरकालान्तेष्वेन समासाद्य प्राप्य अहं रामस्य किङ्करः परिचा
रकरइति प्रोचे वदति स्य कीदृशी एवमुक्तप्रकारेण चिन्तायुक्तां
रक्षोभिः शोकैनात्येन मुक्तां त्यक्तां करणे कतिपयशोकाव्यछद्मा
दसत्त्वइति सूत्रेण विभाषया पञ्चमीमाह परः समते छद्मादि
ति हेतौ पञ्चमी शोकैनेति करणे द्वतीया ॥ ११० ॥

विप्रकृष्टं महेन्द्रस्य न दूरं विन्ध्यपर्वतात् । नान
भ्यासे समुद्रस्य तव माल्यवति प्रियः ॥ १११ ॥

यदि त्वं रामकिङ्करः काशावित्वाह विप्रेत्यादि । माल्यवति ख०म०
पर्वतं तव प्रियोरामः महेन्द्रस्य पर्वतस्य विप्रकृष्टं दूरं विन्ध्य
पर्वताच्च न दूरं दूरान्तिकार्थैः पश्यन्वतरस्यामिति षड्पञ्चम्यौ
महेन्द्रपर्वतविन्ध्ययोर्दूरविप्रकृष्टयोस्तु दूरान्तिकार्थेभ्योद्वितीया
चेति द्वितीया नानभ्यासे न दूरे समुद्रस्य दूरान्तिकार्थैरिति
षष्ठी माल्यवति षष्ठ्यधिकरणेचेति षष्ठमी चकाराद्दूरान्तिका
र्थेभ्यश्च यस्माच्चभावेनेत्यनेनानभ्यासरिति षष्ठमी ॥ १११ ॥

विप्रेत्यादि । यदि त्वं रामकिङ्करस्तदा कासावित्यतद्वदम्
 ष्यते तव प्रियेमास्त्रवति पर्वते वर्तते महेन्द्रस्य पर्वतविशेष
 स्य न विप्रकृष्टं न दूरं विन्ध्यवासः पर्वतात् न दूरं समुद्रस्य ना
 दन्ध ये न दूरे वाराहर्षेरिति विन्ध्यपर्वतत्रय्यात् पक्षे पञ्चमी
 तदप्रकृतिपक्षे सम्बन्धे पक्ष्येव आराहर्षेरिति दूरान्तिकार्थः
 दूरान्तिकार्थं दशत्वेऽमृताकृषिर्द्विसंति परः स्वमतं विप्रकृष्टा
 दयोदेष्टार्थमे विवक्षिताः स्थितिक्रियात्वर्थात्कथमतएव तेनास्ती
 त्यथाहारात् देशाध्यकास्यभाववर्धैरिति पाश्चिककर्षणं कर्ष
 णःभावपक्षे षष्ठमी ॥ १११ ॥

असंप्राप्ते दशमीवे प्रविष्टोऽहमिदं वनं । तस्मिन्
 प्रतिगते द्रष्टुं त्वामुपाकंस्यर्चेतितः ॥ ११२ ॥

जःम० असमित्यादि । दशवदने असंप्राप्ते अप्रविष्टे अहमर्चेतितः
 संन् इदं वनमत्रोकवनिक्काख्यं प्रविष्ट इति तस्मिन् प्रतिगते त्वां द्रष्टु
 मुपाकंसि समुत्सहं स्य यस्य चभावेनेति षष्ठमी कर्षः प्रवेशोपक
 मर्थाः रावकसंप्राप्तिप्रतिगमनक्रियाभ्यां कस्यमायत्नात् उपाकं
 सीति उपपराभ्यामित्यनेन दृत्यादिपुसर्गउत्साहं कर्मसात् उक्त
 सपुद्गैकवचनं इत् सीकमारनात्तनेपदनिमित्त इति सिष् इत्
 वभवति ॥ ११२ ॥

भ० असमित्यादि । रावके असंप्राप्ते अनायाते इति अहमर्चेतितो
 ऽद्यातः मन्निदं वनं प्रविष्टः प्रवेशस्य गतिविशेषत्वात् नत्यर्थात्तेति
 कर्त्तरि कः तस्मिन् प्रतिगते इति त्वां द्रष्टुं साक्षात्कर्षणं अर्ष

उपाकंषि उद्यतोऽस्मि प्रोपादारभरति संष्ठांषिः उपाकंषि उत्सा
 षं कृतवानस्मीति वाचंः कृत्युत्साहताचनरति सं कासभावाधा
 रमिति उभयत्र भावे सप्तमो ॥ ११२ ॥

तस्मिन् वदति दृष्टोऽपि नाकार्षं देवि विक्रमं । अ
 विनाशाय कार्यस्य विचिन्वानः परापरं ॥ ११३ ॥

अद्यादावेव प्रविष्टोऽसि तर्हि किमिति सकार्षं न दर्शितवानसौ च०म०
 त्याह । तस्मिन्नित्यादि हे देवि तस्मिन् वदति दृष्टोऽपि विक्रमं नाका
 र्षं तं तथा वदन्तमनादृत्य विक्रमं नाकार्षमित्यर्थः षष्ठीसामानादर
 दति अकारात्सप्तमो किमर्थं कार्यस्य सन्देहकथनादेरविना
 शाय विचिन्वानः परापरं पौर्वापर्यं निरूपयन् कर्त्तृभिर्प्रायेतत्
 ॥ ११३ ॥

तस्मिन्नित्यादि । हे देवि तस्मिन् रावणे वदति वदन्तं तं भ०
 अनादृत्य दृष्टोऽप्यहं विक्रमं नाकार्षं न कृतवान् स्वामीश्वराधि
 पतित्यादिना अनादरे सप्तमो तस्मिन् वदति सतीति भावे
 सप्तमीति विद्यासागरः कुतश्चत्याह यतोऽहं कार्यस्य सन्देहकथ
 नस्य अविनाशाय अविघाताय परापरं विचिन्वानः परं यद्भव
 यति विरोधादि अपरञ्च यद्भूतं सन्देहकथनार्थमागमनादि
 तत्सर्वं विचारयन् उत्तरे सति कथं न पूर्वस्य वाधरति चिन्ता
 यन् ॥ ११३ ॥

वानरेषु कपिः स्वामी नरेश्वधिपतेः सखा । जातोरा
मस्य सुग्रीवस्ततो दूतोऽहभागतः ॥ ११४ ॥

ज०म० कथं वानरस्त्वं तस्य किंकरइत्याह । वानरेत्यादि वानरेषु
स्वामी यः कपिः सुग्रीवः स नरेश्वधिपतेरामस्य सखा जातः स्वामी
श्वरेत्यादिना षष्ठीसप्तम्योर्विधानात् षप्तस्युदाहृता ततोऽहं दूत
आगतः ॥ ११४ ॥

भ० वानरेखित्यादि । रामस्थानुचरोवानरः कथमित्याह वान
राणां कपिः सुग्रीवो नराणामधिपतेरामस्य सखा जातः ततोऽहं
दूतआगतः स्वामीश्वराधिपतीति षप्तमी ॥ ११४ ॥

ईश्वरस्य निशाटानां विलोक्य निखिलां पुरीं । कुञ्ज
लोऽन्वेषणस्याहमायुक्तो दूतकर्म्मणि ॥ ११५ ॥

ज०म० आगत्य च लङ्कां प्रविश्य दहायातइत्याह । ईश्वेत्यादि निशा
टानां राक्षसानामीश्वरस्य दशाननस्य अत्र षष्ठ्युदाहृता पुरीं
निखिलां निःशेषां विलोक्य किं तत्र वर्त्ततइति प्राप्तइति षष्ठ्यमा
णेन समन्धः कुञ्जलोऽन्वेषणस्याहं शीताया अन्वेषणस्य निपुणः आ
युक्तो दूतकर्म्मणि दूतकर्म्मणि दूतक्रियायां व्यापृतः आयुक्तकुञ्ज
लाभ्यामिति षष्ठीसप्तम्यौ ॥ ११५ ॥

भ० ईश्वरस्येत्यादि । निशाटानां राक्षसानां ईश्वरस्य रावणस्य
निखिलां समस्तां पुरीं विलोक्य अहं प्राप्तइत्यपिमहोकेनान्वयः

कीदृशः अन्वेषणस्य सुदृशः बीतान्वेषणनिपुणः दूतकर्षि चानु
क्तः तत्परः स्वामीश्वराधिपतीत्यादिना वृद्धीसप्तम्यै ॥ ११५ ॥

दर्शनीयतमाः पश्यन् स्त्रीषु दिव्यास्त्रपि स्त्रियः । प्राप्नो
व्या लतमान् व्यस्यन् भुजङ्गेभ्योऽपि राक्षसान् ॥ ११६ ॥

दर्शेत्यादि । तत्र दिव्यास्त्रपि स्त्रीषु मध्ये दर्शनीयतमाः स्त्रियः ज०म०
पश्यन् यतश्च निर्द्वारणमिति सप्तमी दर्शनीयतमत्वेन गुणेन पृथ
क्करणात् भुजङ्गेभ्योऽपि व्यालतमान् हिंस्रान् राक्षसान् व्यस्यन्
अपचिपन् पञ्चमीविभक्त इति पञ्चमी भुजङ्गेभ्यः राक्षसानां विभा
गात् प्राप्नोदेव्याः पादमूलमित्यर्थात् ॥ ११६ ॥

दर्शेत्यादि । दिव्यास्त्रपि स्त्रीषु मध्ये दर्शनीयतमाः स्त्रियः पश्यन् भ०
भुजङ्गेभ्योऽपि व्यालतमान् अतिहिंस्रान् राक्षसान् व्यस्यन् अत्र
चिपन् अहं प्राप्नोदेव्याः स्नानमित्यर्थात् गम्यते स्त्रीस्त्रित्यत्र दर्श
नीयतमत्वेन गुणेन समुदायादेकदेशस्य निर्द्वारणात् स्वामीश्व
राधिपतीत्यादिना निर्द्वारे सप्तमी भुजङ्गेभ्य इत्यत्र पञ्चमीत्यति
रेके इति सूत्रेण पञ्चमीमाह परः व्यतिरेकोऽस्तीनाधिकभावरति
परः स्मरते निर्द्वारेऽधिकेनेत्यादिना निर्द्वारेपञ्चमी केनचिद्गु
णेन समानधर्मिभ्यः सप्तपुत्ररूपं सनिर्द्वारः भुजङ्गराक्षसयोस्तु
सधर्मित्वं व्यालत्वेन वासवता अपि कश्चित् पञ्चमीत्यनेन निर्द्वारे
रे पञ्चमीमाहः ॥ ११६ ॥

भवत्वामुत्सुकीरामः प्रसितः सङ्गमेन ते । मघासु
 हतनिर्व्यापः पितृभ्यामां व्यसर्जयत् ॥ ११७ ॥

म०म० किमवस्योरामइत्याह भवेत्यादि । भवत्यां त्वयि उत्सुकः उन्म
 नाः रामः तव सङ्गमेन प्रसितः प्रसक्तः प्रसितोत्सुकाभ्यां द्वितीया
 चेति चकारात्सप्तमी मघाभिर्युक्तः कालः तत्समीपे चन्द्रमघोवर्त
 मानत्वात् नचत्रेण युक्तः कालइत्यण् तस्यसुत्रविशेषइति सुप्
 तस्मिन्काले पिदम्भः हतनिर्व्यापः दत्तदानः मां व्यसर्जयत् नच
 चेष सुपोति सप्तमी तत्रापि सुपि युक्तवद्भक्तिवचनइति स्त्रीलिङ्ग
 वङ्गवचने भवतः व्यसर्जयदिति विश्वव्याप्तातिपदिनेत्यादिना
 प्रातिपदिकमात्रे प्रथमा ॥ ११७ ॥

भ० भवत्यामित्यादि । रामोमां व्यसर्जयत् प्रास्तापयत् कीदृशः
 सन् भवत्यां त्वयि उत्सुकः उन्मनाः तव सङ्गमेन प्रसितः प्रसक्तः
 प्रसितोत्सुकाभ्यां द्वितीयासप्तम्याविति परः स्वमते विषयविवक्षया
 सप्तमी करणत्वविवक्षया द्वितीया मघासु मघानचत्रयुक्तकाले
 पिदम्भः हतनिर्व्यापः हतदानः काले सप्तमी मघाप्रस्य तयुक्त
 कासवाचिलं कासवाचिनोमघादित्युत्प्रेरेव गम्यते लोकोपया
 रात् कासेऽपि स्त्रीलिङ्गत्वं वङ्गवचनात्कालश्च परे तु मघानचत्रे
 सेन्दुयुक्तेन युक्तः कालइत्यर्थे टश्चतन्मुष्च प्रकृतिवद्भक्तिवचने
 इति स्त्रीत्वं वङ्गवचनत्वञ्चाह ॥ ११७ ॥

अयं मैथिल्यभिज्ञानं काकुत्स्थस्याङ्गुरीयकः । भव
 त्याः स्मरतात्यर्थमर्पितः सादरंमम ॥ ११८ ॥

सन्देहनिवृत्त्यर्थं चाभिज्ञानं दर्शयन्नाह अयमित्यादि । काकु न०म०
 तस्यस्यायमङ्गुलीयकोऽभिज्ञानं चिह्नमयमभिज्ञानमिति लिङ्गा
 धिके प्रातिपदिकमात्रे प्रथमा मैथिलीति सम्बोधनाधिके सम्बोध
 ने चेति सामन्वितं सम्बुद्धिस्यात्तैव द्रष्टव्यं काकुत्स्थस्येति षष्ठीषेप
 इति षष्ठी भवत्या अत्यर्थं स्मरता मम सादरमर्पितं अधोगर्भेत्या
 दिना स्मरणार्थं कर्मणः शेषविवक्षायां षष्ठी ॥ ११८ ॥

अयमित्यादि । सन्देहनिरासार्थमाह हे मैथिलि अयं काकु न०म०
 तस्यस्य रामस्य अङ्गुलीयकआभरणविशेषोऽभिज्ञानं चिह्नं स्य
 र्थसम्बुद्ध्याय इति लिङ्गार्थे सम्बोधने च प्रथमा काकुत्स्थस्येति
 सम्बन्धे षष्ठी अत्यर्थं भवती स्मरता रामेण सादरं यथा स्यात्त
 या मम समर्पितः भवत्या इति समर्थनेत्यादिकर्मणि षष्ठी अन्ये
 तु कर्मणां वा दयादेः स्मृत्यर्थस्य चेत्यादिविशेषसूत्रैः कर्मणि षष्ठी
 मुक्ता कर्मादिविषयेऽप्यविवक्षिते कर्मादौ सम्बन्धविवक्षायां षष्ठे
 वेत्यनेनान्यत्रापि षष्ठी स्त्रीकुर्मन्नि विशेषसूत्रविषयादन्वत्रापि
 दृष्टत्वात् ममेत्याधारे सम्बन्धविवक्षा अङ्गुलौ भवति तिष्ठतीति
 ढधेकादिति ईयः तदन्वस्य वाच्यलिङ्गत्वात् अस्मद्कारणस्य
 गम्यमानत्वात् पुंस्त्वमुदाहृतं अङ्गुलीयकमूर्च्छिकेत्यमरेण सामा
 न्यत्वात्पुंसकं प्रयुक्तं ॥ ११८ ॥

रामस्य दयमानोऽसावधेति तव लक्ष्मणः । उपा
 स्मृषातां राजेन्द्रावागमस्येह मा चक्षीः ॥ ११९ ॥

ज०म० रामेत्यादि । अथा लक्ष्मणोरामस्य दयमानिरामं रक्षन्
 द्युचं मा कार्षीरिति दयतेः कर्म्मणि षष्ठी तवाभ्येति त्वां स्मरति
 अधोगर्थे षष्ठी आश्वासनार्थमाह मा षष्ठीः उद्देगं मा कार्षीः
 अग्नेर्दित्वात्त्रिष्टायामिट्प्रतिषेधात् षिचइट् भवति यतोरा
 जेन्द्रौ रामलक्ष्मणौ दहागमस्यागमनस्य भावे अप् उपासूपातां
 प्रतियत्नं कृतवन्तौ आगमनस्य निश्चितत्वात् तस्यैव सुयीवसस्ये
 न गुणाधानात् तेन कृतः प्रतियत्न इति कर्म्मणि षष्ठी प्रतियत्ने
 लुङ् तङ् सुट् ॥ ११६ ॥

भ० रामेत्यादि । अमौ लक्ष्मणोरामस्य दयमानः शोकापनोद
 नेन रामं प्रतिपासयन् तव अर्थेति त्वां स्मरति पूर्व्ववत्कर्म्मणि
 षष्ठी आश्वासनार्थमाह राजेन्द्रौ त्रिचञ्चैौ तौ दहागमस्य उपा
 सूपातां आगमनमुपसूतवन्तौ अतोमा षष्ठीः भयं न कुरु सू च
 नावचेपषेत्यादिना प्रतियत्ने मं मपरैःसुमुपादित्यादिना सुम्
 सतो गुणान्नराधानं प्रतियत्नः निश्चितत्वात् सतएव गमनस्य
 सुयीवसस्येन गुणान्नरस्योत्कर्षसाधानात् पूर्व्ववत्कर्म्मणि षष्ठी
 कृतः प्रतियत्नं कर्म्मणि षष्ठीति परः षष्ठी उद्देगे टी ॥ ११६ ॥

रावणस्येह रोक्ष्यन्ति कपयोभीमविक्रमाः । धृत्या
 नायस्य वैदेहि मन्योर्ज्जासयात्पनः ॥ १२० ॥

ज०म० रावेत्यादि । इह लङ्कायां कपयोभीमविक्रमाः अथल्लपरा
 क्रमाः रावणस्य रोक्ष्यन्ति वरीमं रावणं करिष्यन्ति भीमविक्रमा

इति गुणप्रधानो निर्देष्टः ततश्च विक्रमे रजः भावकर्तृकत्वात् रजा
 र्थानां भाववचनानाम् अत्र इति षष्ठी अतो वैदेहि धृत्या नायस्य
 आशंसस्य धृतिं लभस्वेत्यर्थः आशिविनाय इति कर्मणि षष्ठी आशि
 विनाय इत्युपसंख्यानान्मङ् मन्वो रूक्षा मयात्मनः मनुं नात्रय
 जसुहिंसायां ताडने च चौरादिकस्य हिंसार्थत्वात्तेन जाशिवि
 प्रहसेति कर्मणि षष्ठी ॥ १२० ॥

रावणस्येत्यादि । इह लङ्कायां कपयो भीमपराक्रमाः सन्तो रा म०
 वणस्य रोक्ष्यन्ति रावणं पीडयिष्यन्ति रजोभङ्गे तो कर्मणि षष्ठी
 अन्ये तु रजार्यस्य भावकर्तृत्वे इति सूत्रेण कर्मणि षष्ठी उदाह
 रणार्थं कपयस्तत्सम्बन्धिनो भीमाविक्रमाश्च इह रावणस्य रोक्ष्य
 न्तीत्यन्वयं कुर्वन्ति हे वैदेहि धृत्या नायस्य धृतिर्भूयादित्यात्म
 न्याशिवं कुरु धृतिं लभस्वेति भावः कर्मणि षष्ठी आशिविनाय इति
 षष्ठीर्थं परसूत्रं प्रपद्याभीरित्यादिना मं आत्मनो मन्वो रूक्षा
 मय आत्मनः शोकं नात्रय जसकवधे कर्मणि षष्ठी आशिविप्र
 हननाटिकाद्यपि सां हिंसायामिति षष्ठीर्थं परसूत्रं ॥ १२० ॥

राक्षसानां मयि गते रामः प्रणिहनिष्यति । प्राणा
 नामपण्डितासौ रावणस्त्वामिहानयन् ॥ १२१ ॥

राक्षेत्यादि । मयि गते रामो राक्षसानां प्रणिहनिष्यति राक्ष म० म०
 यान् मारयिष्यति पूर्ववत्कर्मणि षष्ठी निप्रहण इति षष्ठीानविष्ट
 हीतविपर्ययस्य हणमित्युक्तं नेगं देत्यादिना ललं किञ्च प्राणाना

मपण्डित्यामिति अथं रावणस्वामिहानयन् प्राणानपण्डित् विक्री
तवान् व्यवहृत्पणोःसमर्थबोरिति षष्ठी प्राणानामपणाविष्टंति
पाठान्तरं तदयुक्तं सुत्यर्थस्य पणोस्तत्र यदृणात् गुपृधृपेत्यादिना
आवप्रत्ययेन भवति ॥ १२१ ॥

भ० राक्षसानामित्यादि । मयि गते सति रामोराक्षसानां प्रणि
हनिष्यति राक्षसान् मागयिष्यति प्राप्स्येति षष्ठी नैर्णलं कर्मणि
षष्ठी अमौ रावणस्वामिह लङ्कायामानयन् प्राणानामपण्डित्
प्राणान् विक्रीतवान् व्यवहृत्पणोर्व्यवहारे इति षष्ठ्यर्थं परसुत्र
तत्र व्यवहारे इति क्रयविक्रयलक्षणे द्यूतक्रियायाञ्चेति व्याख्यातं
पण्डित्यवहृतौ स्तुतां वारं इत्यनेन कमश्चतइत्यादिषु च विहिता
त्रिङ्शोडश्याविभाषिताः तेन पक्षे नायप्रत्ययः अपण्डितेति
चिन्त्यमिति विश्वाविमोदस्य प्रलपितं व्यवस्थितवाधिकारादाया
दयोऽमार्त्तधातुके वा भवन्तीति पक्षे नायप्रत्ययइति विश्वाभागा
रेणोक्तत्वात् स्वमतं युक्तमेव ॥ १२१ ॥

अदेवीदन्धुभोगानां प्रादेवीदात्मसम्पदं । शतक
त्वस्तावैकस्याः स्मरत्यङ्गारघृत्तमः ॥ १२२ ॥

ज० म० अदेवीदित्यादि । न केवलं प्राणानपण्डित् बन्धुभोगानामदेवीत्
बन्धुभोगान्विक्रीतवान् दिवसदर्थस्यति षष्ठी दिवोव्यवहारार्थं
त्वात् प्रादेवीदात्मसम्पदं विक्रीतवान् विभाषोपसर्गइति षष्ठी दि
तीया प्रश्नश्च यत्कत्वात् रामानुरागं पुनर्द्भ्रंयन्नाह रघूत्तम

स्मरति अधोगर्हेति षष्ठी अङ्गदति एकस्मिन्मप्यङ्गि हत्वोऽर्थप्रयो
गकालेऽधिकरुदति षष्ठी ॥ १०२ ॥

अदेवीदित्यादि । न केवलं प्राणानामपशिष्टासौ रावसो भ०
बन्धुन् भोगांश्च अदेवीत् क्रीतवान् त्यक्तवानिति यावत् कर्मणि
षष्ठी आत्मसम्बन्धमपि प्रादेवीत् विक्रीतवान् कर्मणि द्वितीया परे
तु व्यवहारे मोषसर्गस्य दिवः कर्मणि वा षष्ठी नित्यन्वनपसर्गस्ये
त्याङ्गः अथ मन्त्रिय पुनरपि रामानुरागं दर्शयति अङ्गः इतहत्वो
दिवसं शतं वारान् राम एकस्यान्वव एकां त्वा स्मरति सकृत्वम्
वारं दति इतश्चात् सकृत्वस् तस्योगे स्वामीश्वराधिपतीत्या
दां मुजर्थैरिति अहन्श्चात् षष्ठी तवेति कर्मणि षष्ठी ॥ १०१ ॥

तवोपशायिका यावद्वाचस्यश्चेतयन्ति न । प्रतिसं
दिध्यतां तावद्भर्तुः शार्ङ्गस्य मैथिलि ॥ १२३ ॥

एवं तामाश्रास्य सन्देहान्दापयितुमाह तवेत्यादि । हे मैथिलि ज०म०
तवोपशायिका परिपाय्या इवनं याभीरासोभिः सहेत्यर्थात्
पर्यायाहर्णोत्पत्तिषु स्वुष यावन्न चेतयन्ति न प्रतिबुध्यन्ते ताव
त्प्रतिसन्दिश्यतां प्रतिसन्देहोदीयतां शार्ङ्गस्य भर्तुः शार्ङ्गं धनुर्धा
रयतो रामस्य तव शार्ङ्गस्येति यथाकर्म कर्तृकर्मणोः कृतीति
षष्ठी ॥ १२३ ॥

तवेत्यादि । हे मैथिलि तवोपशायिका पर्यायइवनं याभीरा भ०
सोभिः सहेत्यर्थात् पर्यायप्राप्या तासु रासोबावन्न चेत

यन्मि न प्रतिबुध्यन्ते तावत् ब्राह्मण्य भर्तुर्धनुर्धारयतो रामस्य कृत
 प्रतिबन्दिष्यतां प्रतिबन्दिष्योदीयता इत्येवं हनुमान् प्रोचे इति
 पूर्व्वेण सम्बन्धः उपपूर्व्वशीङ् पर्यायश्रवणवाचकः अस्त्यणकेति
 ज्ञापकात् भावे षकः स्त्रीलक्ष्ण उच्येकतीत्यादिना तवेत्यत्र कर्त्त
 रि षष्ठी ब्राह्मण्येत्यत्र कर्मणि तव उप समीपे प्रायिकाः प्रया
 नाः राक्षस्यः कर्त्तरि णकइति केचित् चित्कथञ्ज्ञाने चुर्भोजिः
 ॥ १२२ ॥

पुरः प्रवेशमाश्रय्य बुद्ध्या शाखामृगेण सा । चूडाम
 णिमभिज्ञानं ददौ रामस्य सम्मतं ॥ १२४ ॥

ज०म० पुरइत्यादि । शाखामृगेण मर्कटेन पुरोक्तज्ञायाः दुःप्रवेशा
 यायाः प्रवेशः तमाश्रय्यमहुतं बुद्ध्या सा सीता चूडामणिमभिज्ञा
 नं ददौ सर्व्वमुक्तमस्य सम्भाव्यतइति उभयप्राप्तौ कर्मणीति षष्ठी
 प्रवेशइत्युभयप्राप्तौ कृति लङ्गाहनुमताः कर्मकर्त्तृत्वात् रामस्य
 संमतं प्रियं मतिबुद्धीत्यादिना वर्त्तमाने निष्ठा नसांकेति षष्ठी ।
 प्रतिषेधे प्राप्ते कस्य च वर्त्तमानइति षष्ठी ॥ १२४ ॥

भ० पुरइत्यादि । शाखामृगेण वानरेण पुरोक्तज्ञायाः प्रवेश
 माश्रय्य बुद्ध्या मत्वा सा सीता चूडामणिमभिज्ञानं त्रिरारब्धं
 स्वकीयचिह्नं ददौ रामस्य सम्मतं रामेण मन्यमानं ज्ञायमानं
 यदा स्मरणात् ज्ञां चोद्धार्येति वर्त्तमाने ऋः तद्योगे कामुकसहायं
 ऋइति कर्त्तरि षष्ठी प्रपूर्व्वविशेषं तद्योगे उच्येकतीति पुरइत्य

च कर्मणि षष्ठी कश्चिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनविब्रतदति न्या
 यात् प्राखामृगेणेत्यच ङघेकृतोत्थनेन षष्ठीविषयेऽपि बाधनहे
 त्वित्यादिना कर्त्तरि ढतीया इति केचित् वस्तुतस्तु यच्चैककृद्योगे
 कर्त्तरि कर्मणि च षष्ठाविषयः स्यात्तत्र ङघेकृतोत्थादिना कर्म
 णि नित्यं षष्ठी स्यभावनेत्यादौ षडदत्यनेन तु कर्त्तरि विभाषया
 षष्ठी षटेषष्ठी योग्यकर्मवत् कृतिप्रयुज्यमानेदत्यर्थः यत्तु कर्त्त
 कर्मप्राप्तौ कर्मणएवैककृतीति षष्ठ्यर्थं क्रमद्वीश्वरस्य सूत्रं तत्तु
 प्रायिकं अनात्कृद्भिर्व्येत्यपरे इति तेनैव पश्चादुक्तं ब्रह्मानामनुवा
 सममाचार्येणार्थस्येत्याद्युदाहरन्ति प्राञ्चः ॥ १२४ ॥

रामस्य शयितं भुक्तं जल्पितं हसितं स्थितं । प्रक्रान्त
 च मुहुः पृष्ठा हनूमन् व्यसर्जयत् ॥ १२५ ॥

रामेत्यादि । रामस्य अभिज्ञानं हत्वा प्रवितादिकं मुहुः ज०म०
 पृष्ठा हनूमन् व्यसर्जयत् प्रेषितवती तस्य शयितं शयनस्थानं किं भू
 म्ना प्रेते चन्यत्रेति वा भुक्तं भोजनस्थानं किं गृहे भुक्ते मुनिजनगृहे
 वेति जल्पितं मन्त्रस्थानं किं रहसि मन्त्रयते प्रकाशे वेति हसितं
 हस्यनस्थानं किं शृंगारवस्तुनि हसति वीरवस्तुनि वेति स्थितं
 निवासस्थानं किं गुहायां, तिष्ठत्युत तदतस्ते वेति प्रक्रान्तं प्रचक्रम
 णस्थानं अनुनासिकेत्यादिना दीर्घः किं अङ्गुले क्रमते चन्यत्र वेति
 एषां भौत्यगतिप्रत्यवधानार्थत्वात् श्लोधिकरेषेवेति ऋः तस्य
 प्रयोगे अधिकरणवाचिनश्चेति षष्ठी ॥ १२५ ॥

भ० रामस्येत्यादि । अभिज्ञानं दत्त्वा रामश्च प्रथितादि मुञ्जर्षीरं
 वारं पृष्ठा सीता हनुमन्तं व्यसञ्जयत् प्रेषितवती प्रथितं प्रथ
 नस्थानं भूमिः प्रथ्या वेति भुक्तं भोजनस्थानं स्वगृहं मुनिगृहं वेति
 धत्पितं मन्त्रणास्थानं रक्षः प्रकाशितं वा हसितं हास्यस्थानं शृङ्गा
 रवस्तु वीरवस्तु वा स्थितं वासस्थानं तरुतलं गृहादिकं वा प्रका
 न्तं चक्रमणस्थानं अङ्गुणं वनं वा सर्व्वच भ्राव्यगत्यदनार्थादिति
 आधारे ऋः तद्योगे कामुकसङ्गार्थकेदिति कर्त्तरि षष्ठी यदि भा
 वे ऋः तदा व्यभावकृति षष्ठी सम्बन्धविवक्षया वा ॥ १२५ ॥

असौ दधदभिज्ञानं चिकीर्षुः कर्म दारुणं । गामु
 कोऽप्यन्तिकं भर्तुर्मनसाचिन्तयत्क्षणां ॥ १२६ ॥

ज० म० अमावित्यादि । असौ हनुमान् दधत् धारयन्नभिज्ञानं
 चिह्नं कर्त्तृकसंज्ञाः कृतीति षष्ठ्यां प्राप्तायां नलोकेति लप्रयोगे
 प्रतिषेधः लदति ज्ञाननादवागृह्यताः दारुणमग्नीकवनिका
 भङ्गादिकं कर्म चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुः उकारप्रसङ्गात् षष्ठ्याः प्रति
 षेधः भर्तुः स्वामिनः अन्तिकं समीपं गामुकोऽपि गमनशीलोऽपि
 उक्तप्रयोगे प्रतिषेधः मनसा चर्त्तं चिन्तितवान् वक्ष्यमाणं कर्म
 ॥ १२६ ॥

भ० अमावित्यादि । असौ हनुमान् अभिज्ञानं चिह्नं दधत् धार
 यन् दारुणं कर्म चिकीर्षुः कर्त्तुमिच्छुः भर्तुराजश्च अन्तिकं समीपं
 गामुको गमनशीलोऽपि चर्त्तं मनसाचिन्तयत् वक्ष्यमाणमिति
 धाञ्च ढधेकृतीति सूत्रे आदिवर्जमान् न कर्त्तुषि षष्ठी ॥ १२६ ॥

कृत्वा कर्म यथादिष्टं पूर्वकार्याविरोधि यः । करो
त्यभ्यधिकं कृत्यं तमाहुर्दूतमुत्तमं ॥ १२७ ॥

कृत्वेत्यादि । यो दूतो यथादिष्टं कर्म कार्यं कृत्वा अत्र कृत्वेत्यव्ययं ज०म
यप्रयोगे प्रतिषेधः तत उत्तरकालं पूर्वकर्माविरोधि पूर्वकृतस्य
कार्यस्य यदविरोधि तदधिकं करोति तमुत्तमं दूतमाहुर्विदु
र्नीतिविददति शेषः मया च यथादिष्टं सीतान्वेषणं कृतमिति
भावः ॥ १२७ ॥

कृत्वेत्यादि । यो दूतो यथादिष्टमाज्ञानतिक्रमेष कार्यं कृत्वा भ०
पूर्वकार्याविरोधि अधिकं कार्यान्तरं करोति तमुत्तमं दूतमा
हुर्नीतिविददति शेषः तस्मात् सीतान्वेषणमादिष्टं कर्म कृत्वा
अधिकमपि करिष्यामीत्यपिमद्योके वक्ष्यति कृत्वेति व्यवर्जनात्
न तद्योगे षष्ठी ॥ १२७ ॥

वैदेहीं दृष्टवान् कर्म कृत्वान्यैरपि दुष्करं । यशो
यास्याम्युपादाता वार्त्तामाख्यायकः प्रभोः ॥ १२८ ॥

तदेव च दर्शयन्नाह वैदेइत्यादि । अहमद्य तावद्वैदेहीं दृष्ट ज०म०
वान्निष्ठाप्रयोगे प्रतिषेधः अन्यदपि कार्यमतिदुष्करं कृत्वा खलु
प्रयोगे प्रतिषेधः ततो यत्र उपादाता आत्मशात्कर्त्ता इदमिति
दुष्करं तेन कृतमिति ब्रह्मन्तस्य प्रयोगे प्रतिषेधः वार्त्तामाख्याय

कः प्रभोर्वार्त्तामाख्याता स्मातिभविष्यदधिकारात्तुमखुलौकिया
यामिति खुलु अकेनोर्भविष्यदाधर्कन्त्योरिति प्रतिषेधः ॥ १२८ ॥

भ० वेदेहीमित्यादि । वेदेहो दृष्टवानहं अन्यैरितिदुष्करं कर्म
वक्ष्यमाणं वनभङ्गादि कृत्वा यन्नउपादाता उपादानशीलः सन्
प्रभोः समीपे वार्त्तामाख्यायकः आख्यातुं यास्यामि ऋवतुखल
र्थशीलार्थद्वेषां योगे षष्ठीनिषेधोदर्शितः आख्यायकदति अस्य
एकेत्युक्तेस्तृणकौघेदति विधानादन्यत्रापि एकोभवतीति ज्ञापि
तं तेनात्र तुमर्थे एकोबोध्यः किम्वा दृग्णकौघेदत्यनेमेव एकः
तत्र कालस्याविशेषात् सर्वस्मिन् काले तौ भवतदति प्राप्तं अत्र
तु भविष्यत्कालोविवाचितः आख्यायकः आख्यासन्नित्यर्थः कपि
दपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽपि प्रवर्त्ततदति न्यायात् षष्ठीविषयेऽपि
द्वितीया परे तु क्रियार्थार्थाङ्गविष्यतीति सूत्रेण एकं एकस्तुम
र्थेप्रायदति सूत्रेण षष्ठीनिषेधश्चाहुः प्रायोपहृष्टात् कश्चित् षष्ठी
मपि ॥ १२८ ॥

राक्षसेन्द्रस्य संरक्ष्यं मया लव्यमिदं वनं । इति सं
चिन्त्य सदृशं नन्दनस्याभनक् कपिः ॥ १२९ ॥

अ०म० राक्षेत्यादि । इदं वनमशोकवनिकाख्यं राक्षसेन्द्रस्य सं
रक्ष्यं रक्षार्हं अर्हेद्यः सदृशोर्थत् तन्मया लव्यं लवनीयं कृत्या
मां कर्त्तरिवेति षष्ठी द्वितीये कर्त्तरि भवतः इत्येवं षष्ठिन्य कपि
नन्दनस्य वनस्य सदृशं तुभ्यं तुभ्यार्थैरिति पक्षे षष्ठी अभनक्

भगवान् भञ्जेर्लङि लाप्रसोपइति गसोपे इत्त्वादिप्रोपे जसे
चर्त्वे च रूपं ॥ १२६ ॥

राधेत्यादि । इदं वनं राधधेन्द्रस्य संरक्ष्यं सम्बन्धकार्थं भ०
मया लव्यं कन्दनीयं इति वसिष्ठस्य मन्दनस्य इन्द्रवन्स्य सहस्रं
तदमं कपिर्हनुमान् अभनक् भगवान् भञ्जेर्था रधादित्वात्
अण् स्यभावकृति स्ययोगे कर्त्तरि विभाषया षष्ठी समार्थेनेति
समार्थेन षष्ठी ॥ १२६ ॥ •

राधवाभ्यां शिवं दूतस्तयोरहमिति ब्रुवन् । हितो
भनञ्चि रामस्य कः किं ब्रूतेऽत्र राक्षसः ॥ १३० ॥

राधेत्यादि । राधवाभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां शिवं भद्रमस्तु तयो ज०म
र्हनुमान् दूतोहितोरामस्य भनञ्चिदं वनं एवञ्च क्रियमाणे कोभ
वतां मध्ये राक्षसः किं ब्रूते इत्येवं ब्रुवन् वभञ्च पवनात्प्रागे
रिपुवनमिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः राधवाभ्यां शिवं हितोराम
स्येति चतुर्थी चाग्निष्येत्यादिना षष्ठीचतुर्थी । इति विभक्त्यधि
कारः ॥ १३० ॥

राधवाभ्यामित्यादि । हे राक्षसा राधवाभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां भ०
शिवं भूयादिति शेषः ब्रह्मार्थवषडित्यादिना हितार्थत्वात् शिव
शब्दयोगे चतुर्थी तच्च हि ब्रह्मरत्यनेन ब्रह्मार्थानां अर्चप्रभु
प्राथपर्याप्तसमर्थादीनां सदृशं अर्थशब्दः प्रयोजनवाची तेषु प्र
थोक्तनार्थानां सदृशं हितमित्यनेन हितार्थानां भद्रप्रोभनश्रिवा

दीनां कल्याणपर्यायपठितानां अन्येषाञ्च साध्यादीनां ग्रहणं
 हितार्थत्वेन स्वस्तिशब्दे गृहीतेऽपि स्वस्तिशब्दग्रहणं समर्थैर्ने
 त्यादिना हितार्थत्वेन प्राप्तपञ्चाशत्प्रवृत्त्यर्थं अतएव स्वस्तिवर्जं
 कुम्भसार्थैरिति विभाषया चतुर्थ्यर्थं परस्त्रुचं एवं सुखार्थानां मुम्भो
 त्यादीनां ग्रहणं अतएव च्चाय साधुः क्षत्रिय इत्युदाहृतं रामस्य
 हितःसम् इदं वनं भगञ्जि समर्थैर्नेति सम्बन्धं हितयोगे च पठो
 एवं क्रियमाणे अत्र कर्मणि कोराणमः किं ब्रूते इति मुञ्चन्
 पवनात्मजो रिपुवनं वभञ्जेत्ययिमल्लोकेनाम्बयः ॥ १२० ॥

विन्तुलितपुष्परेणुकपिशं प्रशान्तकलिकापलाशकुसु
 मं कुसुमनिपातविचित्रवसुधं रुशब्दनिपतद्भ्रुमोत्क
 शकुनं । शकुननिनादनादितककुब्जिलोत्तविपलाय
 मानहरिणं हरिणविनोचनाधिवसतिं वभञ्ज पवना
 त्मजोरिपुवनं ॥ १२१ ॥

॥ इति मट्टिकाव्येऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

जःम०

विन्तित्यादि । कीदृशं वभञ्ज विजुलितानां पुष्पाणां रेणुभिः
 कपिशं पिङ्गं प्रशान्ताश्रवमसाः कलिकाः पलाशानि पत्राणि
 कुसुमानि च यत्र कुसुमानां निपातेन विचित्रा वसुधा यत्र सश
 ब्दैर्निपतद्भिर्दुर्मैहत्काउत्सवः शकुनायत्र शकुनानां पलाय
 मानानां निनादेन नादिताः शञ्जातनादाः ककुभादिभ्यो यत्र
 विलोत्ताव्याकुलाविपलायमानाहरिषा यत्र हरिषस्यैव लोचने

यस्याः सीतायाः तस्मात्प्रधिवसति निवासं । इत्यनभिहिता
धिकारः ॥ १३१ ॥

इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलायां अधिकारकाण्डे
तृतीयः परिच्छेदः काव्यस्याशोकवनिकाभङ्गीनामाष्टमः सर्गः ॥

विजुलितेत्यादि । पवनात्प्रजेरिपुवनं वभञ्ज कीदृशं विस्रु भ०
लितानां विघटितानां पुष्पाणां रेणुभिः कपिशं पिङ्गलं प्रशान्तानि
अवमन्त्रानि कैलिकाः पत्राणि पुष्पाणि च यत्र कुसुमानां निपा
तेन विचित्रा वसुधा यत्र सञ्चरैः सञ्चरं वा निपतद्भिर्द्रुमेरुत्काः
स्थानान्तरं गन्तुमुत्सवसः शकुनाः पक्षिणो यत्र शकुनानां पक्षा
यमानानां निनादेन नादिताः संजातनादाः शब्दाद्यमानोक्ततावा
ककुभेदिशो यत्र विलोलाव्याकुलाः सन्नोविपलायमानाहरि
णायत्र हरिणस्यैव विलोचने यस्याः सीतायास्तदधिवसति तत्र
वासस्थानं ॥ १३१ ॥

इति सदैवहरिहरस्नानवन्दनसम्भवमौराङ्गमस्त्रीकात्प्रज्ञीभ
रतसेनकृतायां मुग्धबोधिन्यां भट्टिकाव्यामधिकारकाण्डेऽष्ट
मः सर्गः ॥

अथ प्रकीर्णकाः ।

द्रुभङ्गध्वनिसंविद्याः कुवत्यक्षिकुलाकुलाः । अक्का
र्षुः क्षणदाचर्योरावणस्य निवेदनं ॥ १ ॥

अत्राक्षरे प्रकीर्णकसौकानाह द्रुभङ्गित्यादि । क्षणदाचर्यो भ०म०
निद्याचर्यः चरेष्टः रावणस्य निवेदनमकार्षुः क्षतवत्यः वक्ष्यमा

अप्रकारेण दुभङ्गध्वनिध्वनिग्राः प्राखाभङ्गशब्देन सम्प्रसाः श्रो
 विजीभयचलनयोः श्रोदितस्येति निष्ठानतं नुवत्पञ्चकुलाः कूज
 द्विः पञ्चकुलेः व्यस्तमानसाः कुशब्दे तौदादिकस्य उवकादेशः
 ॥ १ ॥

भ० दुभङ्गेत्यादि । शीतासन्निधिस्याः लषदाचर्योराचसोरावणस्य
 निवेदनं वक्ष्यमाणं अकार्षुः कृतवत्यः कञ्जथी अनुस्तिरेरित्युम्
 कोट्टश्यः द्रूणां वृक्षाणां भङ्गशब्देः संवस्ताः त्रिजङ्गीश्रीभोक्तव्ये श्रो
 दिन्वात् कस्य नः कुवद्विः शब्दायमानैः पञ्चिणां कुलेः समूहेरा
 कुलाव्यस्तचित्ताः कुशब्देकुलचेत्यादादिकात् शलः कुशब्दे
 भौवादिकइति जयमङ्गलायां प्रमादस्तथात्मनेपदित्वात् शपो
 गुणित्वाच्च कूअत्पञ्चकुलाकुलाइति कचित् पाठः ॥ १ ॥

यदताप्तीच्छनैर्भानुर्यत्रावासीम्भितं मरुत् ।
 यदाप्यानं द्विमोक्षेण भनक्त्युपवनं कपिः ॥ २ ॥

ज० म० यदित्यादि । यदनं भानुः शनैर्मन्दमताप्तीत्तपति स्म हलन्त
 लक्षणा वृद्धिः मरुत् मितं स्त्रोकमवासीत् वाति स्म द्विमोक्षेण
 त्रिजिररग्निना आप्यानं वृद्धिं नीतं पायतेर्लोपोव्योर्बलीति
 यलोपः आदित्वात्तत्रं तदुपवनं कपिभिर्नक्ति चूर्णयतीति निवेद
 नमकार्षुः ॥ २ ॥

भ० यदित्यादि । निवेदनमाह यदुपवनं भानुः शनैर्मन्दं अता
 प्तीत्तपति स्म त्रजवदेति त्रिः अनिमत्वात् यत्रापवने वायुर्मित

मन्यं अवासीत् वाति स्म यमरमेति दम्भनौ यदुपवनं हिमोस्नेह
चन्द्रेण आप्यानं वृद्धं शोषायीकृत्तु कर्त्तरि क्तः योर्लोपइति
यलोपः किरणोसमयूष्मांशुगभक्तिघृणिघृणयइत्यमरः तदुप
वनं कपिर्भनक्ति इति निवेदनमकार्युरिति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥ २ ॥

ततोऽशीतिसहस्राणि किङ्कराणां समादिशत् ।
इन्द्रजित्सूर्विनाशाय मारुतेः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ३ ॥

ततइत्यादि । निवेदानान्तरमिन्द्रजित्सूः रावणः इन्द्रजितं ज०म०
सूतइति सत्सुद्विषेत्यादिनानुपसर्गे क्लिप् मारुतेर्हनूमतोविनाशाय
अशीतिसहस्राणि समादिशत् समादिष्टवान् किङ्कराणां किं कुर्वं
न्ति दिवाविभेत्यादिना टच् क्रोधमूर्च्छितः क्रोधोद्धतः मूर्च्छेः समु
द्राये वर्त्तमानत्वात् ॥ ३ ॥

ततइत्यादि । ततोऽनन्तरमिन्द्रजित्सूरावणः क्रोधेन मूर्च्छितः भ०
संजातमूर्च्छः सन् मारुतेर्हनूमतोविनाशाय किङ्कराणां अशीति
सहस्राणि समादिशत् आज्ञापयत् इन्द्रजितं सूते इति क्लिप् ॥ ३ ॥

शक्त्यृष्टिपरिघप्रासगदामुद्गरपाणयः । व्यञ्जवाना
दिशः प्रापूर्वमं दृष्टिविषोपमाः ॥ ४ ॥

ब्रह्मीत्यादि । ते किङ्करावनं प्रापुः प्राप्तवन्तः ब्रह्मादयः प्रह ज०म०
रणविशेषाः पातौ येषामिति प्रहरणार्थेभ्यः परे निहायज्ञप्ती

भवतः अश्रुवानाः दिशोव्याश्रुवन्तः अश्रुव्याप्तौ चोवादिः दृष्टि
विषोपमाः भुजङ्गवत् दृश्यैव विनाशयन्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

म० ब्रह्मीत्यादि । ब्रह्मादयः पाण्डौ येषां ते किङ्करा वनं प्रापुः
दिशोव्यश्रुवानाव्याश्रुवन्तः अश्रुव्याप्तिसंहृत्योः दृष्टिविधैः सर्पं
विश्वैरुपमायेषां दृष्टिर्दग्धं विषोपमा विषमिव येषामिति वा
॥ ४ ॥

दध्वान मेघवल्लीममादाय परिघं कपिः । नेदुर्दीप्ता
युधास्त्रेऽपि तडित्वन्त इवाम्बुदाः ॥ ५ ॥

ज० म० दध्नेत्यादि । कपिर्भीमं परिघं भयानकमर्गजमादाय मेघ
वदध्वान ध्वनति स तेषुपि किङ्कराः तडित्वन्त इवाम्बुदाः नेदुः
नदन्ति स किङ्कराणां कृष्यत्वात् मेघैः सादृश्यं चायुधानाञ्च
तडितेति ॥ ५ ॥

भ० दध्वानेत्यादि । कपिर्धनूमान् भीमं भयानकं परिघं लोह
वस्तुद्वरमादाय दृष्टीना मेघरव दध्वान ध्वनन्त्ये तेषुपि दीप्त
प्रहरणाराधसाक्षिणुक्तामेघादव नेदुः प्रखितवन्तः ॥ ५ ॥

कपिनाम्नाधिधीरेण समगंसुत राजसाः । वर्षा
उद्धततोयौघाः समुद्रेणैव सिन्धवः ॥ ६ ॥

ज० म० कपोत्यादि । कपिना अम्नाधिधीरेण चोभ्यत्वात् राजसाः
समगंसुत उद्धताः समोगमीत्यादिना तद् कृद् कृद्यथा सिन्धवो
मयः उद्धततोयौघाः उद्विक्तजलपूराः समुद्रेण उद्धन्ते ॥ ६ ॥

कपित्वादि । ते राक्षसाः समुद्रवह्नीरेण कपिना समगं म०
 यत मिक्षितावभ्रुः समोगच्छेति मं मानोऽदनतदत्यतादेवः
 यथा वर्षास्रद्धतजलपुराः सिन्धवानघः समुद्रेण सप्रताभवन्ति
 ॥ ६ ॥

साङ्गलमुद्धतं धुम्बसुदहनं परिघं गुरुं । तस्यौ तोर
 षमारुह्य पूर्व्यं न प्रजहार सः ॥ ७ ॥

॥ एते प्रकीर्षकाः ॥

साङ्गलेत्यादि । उदधुमान् साङ्गुलं पुहमुद्धतं उत्तिष्ठतं म०
 धुम्बन् धुम्बकम्बनरति सादौ पठितः परिघं गुरुं उदहनं तोर
 षमारुह्य तस्यौ न तु पूर्व्यं प्रजहार प्रहृतवान् शूराणां पद्यात्
 प्रहारित्वात् ॥ ७ ॥

एते प्रकीर्षकाः ।

साङ्गलेत्यादि । उदधुमान् तोरुषं वहिर्दारमारुह्य उद्धत म०
 मुत्तिष्ठतं साङ्गुलं धुम्बन् कम्बयन् गुरुं परिघं उदहनं धारयन्
 तस्यौ पूर्व्यं न प्रजहार शूराणां पद्यात्प्रहारित्वात् ॥ ७ ॥

एते प्रकीर्षकाः ।

॥ सिचि वृद्धाधिकारमाह ॥

अक्षरिषुः शराभ्रांसि तस्मिन्मन्त्रः पयोधराः । न
 चाङ्गालीन् चाप्राजीन्नासं कपिमहीधरः ॥ ८ ॥

ज०म० इतःपरं विधि दृष्टिमधिकार्याह अवेत्यादि । तस्मिन्ने एवः
 प्रयोधराः रक्षांसि पयोधरा इव प्रराक्ष्णांसि प्ररान् प्रक्षांसि
 इ प्रचारिषुः अस्तिवक्तः अस्तिरकर्मकः अस्ते चतुजटसिरि
 त्यादिप्रयोगेषु दृश्यते इह तु सकर्मकोविवक्षितः कपिर्महीधर
 इव न चाङ्गालीत् न चलितवान् इत्येवप्रतीत्यभावेर्षघोरिति
 विकल्पे प्राप्ते अतोलाकस्येति सिद्धिः इतिः नामाजीत् चासं भव
 स्य न जगाम महीधरतुल्यत्वात् नेटोति प्रतिषेधस्यातोहलादेर्ल
 घोरिति विकल्पिते वदप्रजेत्यादिना दृष्टिः ॥ ८ ॥

भ० अथ विधि दृष्टाधिकारः स्वमते विच् सिः । अवेत्यादि ।
 तस्मिन् कपो रक्षांसि पयोधरा इव प्रराक्ष्णांसि प्रचारिषुः
 अस्तिवक्तः किन्तु कपिर्महीधर इव न च चाङ्गालीत् नैव चलित
 वान् न च चासमप्राजीत् प्राप्तवान् उर्ध्वसञ्चलने कसञ्चल
 चासे प्रजगतौ सर्वत्र स्थांसिः प्रजवदेति सिः ॥ ८ ॥

अचादीतिष्ठतेषु चैः प्रादेवीत्परिघं कथिः । तथा
 कथा रणे प्राप्सन् वेत्तनामघ हीद्विपी ॥ ९ ॥

ज०म० अवेत्यादि । ततउत्तरकात् कपिस्तिष्ठत मा पलायधमिति
 उच्येखानवादीत् पूर्ववदृष्टिः तथा तेन प्रकारेण परिघं परिघेण
 प्रादेवीत् विजिगीषते सा दिवःकर्मवेति परिघेण कर्ममंशा दिवे
 नेटोति दृष्टिप्रतिषेधः यथा वृक्षां दिवः वृक्षां प्राणात्मयसीत्
 निगृहीतवान् अतोहलादेरिति विकल्पे प्राप्ते अतोलाकस्येति
 प्रतिषेधः ॥ ९ ॥

अवादीदित्यादि । अतः परं चूर्थ निर्गतं मा पलायध्वनि भ०
 त्युर्ध्वमहता ध्वनिना कपिरवादीत् उक्तवान् पूर्ववदृष्टिः परिषेध
 तथा तेन प्रकारेण प्राद्वेषीत् क्रीडति क्व जेतुं च द्वा दिव्यजिगी
 वेष्वापणिद्यतौ क्रीडागत्योः टी सुर्ध्वरुदति षुः दिवोधेवेति करणे
 द्वितीया यथा रणे वङ्गनां वचूषां प्राणान् अयदीत् अपहृतवान्
 समादेःसेमरति चान्तेवर्जनात् त्रिः ॥ ८ ॥

त्रणैरवमिपूरत्तां देवैः प्रौर्षाविषुर्भुवं । दिशः प्रौर्ष
 विषुश्चान्ये यास्तु धानाभवद्भिः ॥ १० ॥

त्रणैरित्यादि । यास्तु धाना रात्रया त्रणैः प्रहारमार्गैः रत्नं प्रो ज० म०
 श्वितमवमिषुः वमेति क्व पुंस्त्विति दृष्टिप्रतिषेधः देवैर्भुवं प्रौर्षा
 विषुः हादितवन्तः अस्मि यास्तु धानाः भवद्भिः भवन्तीभीर्देवाभिमिति
 भयात्पलायमानाः दिशः प्रौर्षविषुः हादितवन्तः ऊर्षोतेर्विभा
 वेति विकल्पः ऊर्षोर्विभाषोर्षोरित्यङ्गिन्पक्षे द्रष्टव्यः ङित्त्वे गुण
 दृष्टिप्रतिषेधात् ॥ १० ॥

त्रणैरित्यादि । यास्तु धाना त्रणैः प्रहारमार्गैरेतत् अवमिषुः भ०
 वमेति क्व पूर्ववक्तान्तवर्जनात् त्रिः देवैर्भुवं प्रौर्षाविषुः याश्च
 दितवन्तः भवन्ती विषुमाना भीर्भुवं येषां तेऽन्ये यास्तु धानादिशः
 प्रौर्षविषुः पलायनी सोत्सर्षः अर्षुसमाहादने चूर्थमिषामिति
 दृष्टिदाकादेव च ॥ १० ॥

अकाषिषुशुतोत्साहाभिन्नदेहाः प्रियासवः । कपे
रचासिषुर्नादाभृगाः सिंहधनेरिव ॥ ११ ॥
॥ इति सिचि वृद्धाधिकारः ॥

ज०म० अरेत्यादि । शुतोत्साहाः निरुत्साहाः अरारिषुः मृताः स
इति शब्दितवन्तः यतः प्रियासवः प्रियप्राणाः कपेः सम्बन्धिना
नादादत्रासिषुः अस्ताः उभयत्रापि नेटीति प्रतिषिद्धोऽताहला
हेरिति विकल्पः । इति सिचि वृद्धाधिकारः ॥ ११ ॥

भ० अकेत्यादि । प्रियासवः प्राणायेषां ते यातुधानाभिन्नदेहा
विदोर्णररीराभृता निरुत्साहानित्युहाः सन्तः अकाषिषुः मृताः
स इति शब्दितवन्तः कषत्रये हसादेःसेमइति पक्षे त्रिः कपे
र्नादात् अचासिषुः अस्ताः पूर्ववत्पक्षे त्रिः यथा सिंहस्य धनेर्नृगा
स्यस्थानि । इति सिचि वृद्धाधिकारः ॥ ११ ॥

मायानामीश्वरास्तेऽपि शस्त्रहस्तारथैः कर्षिं । प्रत्या
ववृतिरे हन्तुं हन्तव्यामारुतेः पुनः ॥ १२ ॥

ज०म० इतदट्प्रतिषेधमभिज्ञत्याह मायेत्यादि । अद्यानन्तरं
राक्षसाय दिवोगताः ते कर्षिं हन्तुं पुनः प्रत्याववृतिरे प्रति
निरुक्ताः मायानामीश्वराः प्रभवः क्षीमेति वरत् नैवविद्यतीति
नेट् आहंभातुकेत्यादिना प्राप्तानात् रथैस्तत्र गताः सन्तः शस्त्र
हस्ताः प्रत्याधि हस्तेषु येषामिति हनिषुष्वेत्यादिना रथैरीषा

दिकः क्वन् रथाः अमिचमीत्यादिना ह्येरीयादिसन् ह्यिद्व
 म्वञ्चेत्यादिना ह्येसन् तथासितुचेत्यादिना इट्प्रतिषेधः हन्
 या माहते रिति हन्मतोवधार्हः कृत्यानां कर्त्तरिवेति षष्ठी एका
 च इत्यादिना इट्प्रतिषेधः हन्नेर्नमान्नेष्वनिट्त्वात् ॥ ११ ॥

इतइट्प्रतिषेधाधिकारः मायानामित्यादि । अथानन्तरं भ०
 ये दिशः प्रौर्णविषुः ते कपिं हन्तुं रथैः पुनः प्रत्यावृत्तिरे प्रत्या
 गताः प्रतिनिवृत्ता हन्सौ गतौवधे वसोरस्येमनौदितइति औदि
 दर्जनादनिम् कीट्वास्ते मायानामीश्वराः प्रभवः वायायभास
 कसइति वरः ह्यवचतेरिति नेम् ब्रह्मं ह्यसौ येषां ते तथा ब्रह्मते
 ह्यन्यतेऽनेनेति ब्रह्मं ब्रह्मवधे चासुषिति चः पूर्ववस्नेम् माहतेर्हन्
 मतोहन्तव्याः हन्तुं ब्रह्म्याः स्यभावेति पञ्चे कर्त्तरि षष्ठी ॥ १२ ॥

तांश्चेतव्यान् चित्तौ श्रित्वा वानरस्तोरणं युतान् ।
 जघानाधूय परिधं विजिघृक्षून् समागतान् ॥ १३ ॥

तांश्चेतेत्यादि । समुदिताएकस्यामेव वेलायां मया हन्तव्या ज०म०
 इति वानरस्तोरणमाश्रितवान् सतोरणं श्रित्वा तान् राक्षसान्
 विजिघृक्षून् विष्टेरीतुमिहून् युतान् समुदिताम् समागतान् टौकि
 तान् चित्तौ पृथिव्यां चेतव्यान् पुञ्जीकर्त्तव्यान् जघान हतवान् परि
 धमाधूय परिभ्राम्य तत्र चेतव्यामिति एकाचइतीट्प्रतिषेधः
 चित्ताविति क्तिप्त्तौषधंज्ञायामिति क्तिच् तितुचेत्यादिना इट्
 प्रतिषेधः श्रित्वा युतामिति श्बुकः क्तितीट्प्रतिषेधः विजिघृक्षूनििति

वनिषद्गुहोऽनेति तत्र ददविदेति वनः किल यद्विष्येति संप्रसा
रुषं ठत्वकत्वत्वानि ॥ १३ ॥

३० तामित्यादि । तौदृषं श्रित्वा परिषमवधूय परिश्राम्य वागर
स्तान् राक्षसान् जघान कीदृशान् चितौ चेतव्यान् पुञ्जीकर्त्त
व्यान् युतान् एकीभूतान् विजिघृक्षून् विषदं कर्त्तुमिच्छून् समाग
तान् मिलितान् चित्रस्तव्यः नेमेकाजादित्यादिना इमनिषेधः वृ
दुत्रिन्नूर्णोरिति श्रियुभ्यां नेम् नेमुगुहयहरति यद्वेः वनि नेम्
गमेरोदित्वाच्चेम् ॥ १३ ॥

संजुघुचवश्चायूषि ततः प्रतिरूपवः । रावणा
निकमाजम्भुर्हतशेषानिशाचराः ॥ १४ ॥

ज० म० संज्वित्यादि । ततउत्तरकाखं ये हतशेषानिशाचराः ते संजु
घुचवश्चायूषि जीवितानि गोहितुमिच्छवः गुहेः पूर्ववत्प्रतिषेधः
रावणान्निकमाजम्भुः आगताः प्रतिरूपवः वक्ष्यमाणमर्थं कथ
यितुमिच्छवः अत्रापि पूर्ववत्प्रतिषेधः तत्र चकारेणोगन्तानां वनि
समुच्चितत्वात् ॥ १४ ॥

३० समित्यादि । ततोऽनन्तरं हतशेषानिशाचरारावणस्य
समीपमासंदुः समाजम्भुः कीदृशाः चायूषि जीवितानि गोपायि
तुमिच्छवः गुह्यजसंदतो वन् नेमुगुहयहरति नेम् प्रतिरूपवः
वक्ष्यमाणं कथयितुमिच्छवः इत्यध्वनौ पूर्ववच्चेम् ॥ १४ ॥

एकेन वदवः शूराः साविष्काराः प्रमत्तवत् । वैमु
ख्यश्चकमेत्युच्चैरुचुर्दशमुखान्तिकी ॥ १५ ॥

एकेनेत्यादि । वयं वदन्तः शूराः काविव्याराः साधकाराश्चपि क०म०
 वनः एकेनापि कपिना हेतुभूतेन वैमुख्यं चक्रे पराश्रुतवत्
 बुधितवन्तः प्रजापतवत् मद्यपानमजस्तन एवञ्च चित्तव्याघेपा
 दुत्तमपुरुषे सिद्धि कृते कस्यइत्यादिना इदप्रतिषेधोभियमित
 इति एवं दत्तमुखात्किञ्चे उच्यते ॥ १५ ॥

एकेनेत्यादि । एकेन कपिना हेतुना वहवोऽपि समर्थोऽपि प्र भ०
 मत्तादव साधकाराश्चपि वैमुख्यं विसुखतां चक्रे विसुखाभवा
 मः स्नेहार्थात् इति ते इतरेष्वानिग्रहप्रकारावप्यस्य समीपे ऊचुः
 नेमसुमिति नेम् परमते अस्मादि वाच्ये चित्तविघेपार्थे टी तदर्थ
 सूत्रवाच्यं प्रजापतवदित्युक्तं मद्यपानां हि चित्तविघेवः सन्धयवेव
 स्वमते सर्वत्र टी दुर्विचारा ॥ १६ ॥

मांसेषु भोगसंश्रुतानुद्दिश्रीस्तानवैत्य सः । उद्धृत
 नयनेमिचान्मन्त्रिणः खान् व्यसर्जयत् ॥ १६ ॥

मांसेत्यादि । महत्प्रमुखानुद्दिश्रीन् भोक्तव्यमेव ज्ञात्वा सा क०म०
 नात्मीवान् मन्त्रिणां व्यसर्जयत् प्राचिद्योत् कीदृशांस्तान् मांसेषु
 भोगसंश्रुतान् मांसेषु भोगेन खान् व्यसर्जयत् उभयत्रापि शीहितो
 मिहाशामितोट्प्रतिषेधः तत्र चयनेर्वाजाहितेर्वाजात्प्रकारेण च
 इति संप्रसारणस्य हीर्षः इत्येवमिहाशामितेर्वाजात्प्रकारेण च
 नाराणात् मित्रोक्तत्वात् यद्यपि मांसेर्वाजात्प्रतिषेधः इति
 इति चान् मन्त्रिणां व्यसर्जयत् मन्त्रिणः
 रदाभ्यामिति मिहाशामिते ॥ १६ ॥

भ० मांयेत्यादि । तान् राक्षसात् उदिगान् चक्षान् चवेत्य ज्ञा
 या सरावणोमन्त्रिसोद्यसर्जयत् कीदृशान् मांयोपभोगेन संभू
 तान् सुखान् मित्रान् सिग्धान् सकीदृशः उदृक्तनयनः उदूर्ध्वित
 नेचः क्रोधवशात् द्वायोः श्रीर्गतिदृष्टोः रेमञ्जीश्रीदिति नेम् यजा
 दित्वात् यद्वस्यपाद्योरिति जिः जिर्षोऽन्यः सुखाद्योदिति ओदि
 ज्ञात् तस्य नः विजङ्गीश्रीभीकन्ये ईदित्वात् पूर्व्वक्षेम् दृत्तुक्तु
 वर्तने पूक्लिमुदितदत्यनेन वेमत्वात् पूर्व्वक्षेम् दूर्ध्विद्यास्तु मिदा
 जिक्तुचरति चकारात् खेहने आदितदिति नेम् ॥ १६ ॥

प्रमेदिताः सपुत्रास्ते सुखान्मावाढविक्रमाः । अस्त्रि
 टनादानिरगुः पापटचिचास्त्रपाणयः ॥ १७ ॥

ष० म० प्रमेदत्यादि । ते मन्त्रिणः सपुत्राः पुत्रैः सह निरगुः निर्गताः
 द्रव्योणाकुञ्जि प्रमेदिताः सिग्धोभवितुमारम्भाः आदिकर्मणि
 निष्ठा ततोविभाषाभावादिकर्मणिरिति प्रतिषेधः इदृपचं निष्ठा
 श्रीकृत्यादिना क्लिप्तप्रतिषेधात् मुचः सुखान्माः स्वामिनि कस्या
 समनसः वाढविक्रमाः भृशपराक्रमाः अस्त्रिटनादाः विच्यट्टवाचः
 मन्त्रिणां वासित्वात् पापटचिचास्त्रपाणयः यदृष्टतपिष्टं कषाथं
 उदृक्तसर्जयत् आदिभक्तुर्ध ईवदुष्यं तदस्यप्रयाससाधनात्
 अनावाहसाथं पापटमित्युच्यते तेन चिचाचि रक्षितानि अस्त्रा
 चिचाचौ येषामिति स्वान्मादयः सुभेदादिका निपातिताः ॥ १७ ॥

भ० प्रमेदत्यादि । ते मन्त्रिणः सपुत्राः पुत्रैः सह निरनुर्निर्गतव
 नाः इत्यस्यां रूपं कीदृशाः प्रमेदिताः अस्त्रिर्मनसमनस्ये भार्यादीन्

प्रति खेहं कर्तुमारभ्यन्तः राजप्रसादात् खिग्वाभवितुमारब्धा
 विविधोपभोगेन प्रीताभवितुमारब्धावा भावादिदेवेति पचे इम्
 मुखान्ताः शोभनमनसः वाढविक्रमाः भृङ्गपराक्रमाः अक्षिष्ट
 नादाः तिस्रष्टवाचः मन्त्रिणां वाग्मितात् फाण्टचित्रास्तपाण
 यः फाण्डेन कषायभेदेन चिचाणि अस्ताणि पाषाी येषां ते तथा
 चुम्भवाडेत्यादिना स्तनवाङ्मञ्जुकिकाणां स्तान्तवाढक्षिष्टफाण्टा
 निपातिताः पुनातीति पुत्रः घ्रादेः स्रइत्यस्य योगविभागेन द्रस्व
 मात्र गुणः हवचतेरिति नेम् ॥ १७ ॥

तान् दृष्टान्तिदृढान्भृष्टान् प्राप्तान् परिवृढान्नया ।
 कष्टं विनर्दतः क्रूरान् शस्त्रघुष्टकरान् कपिः ॥ १८ ॥

तानित्यादि । तान् दृष्टान् कपिः आर्हिर्ददिति वक्ष्यमाणेन सम
 न्धः किंभूतान् भृष्टान् भृष्टोतीति भृष्टः धुषीन्नधीवैयात्यदतीट् प्रति
 षेधः अतिदृढान् वलवतः दृढसूलवलयोरिति निपातनं परि
 वृढान्नया परिवृढस्य प्रभौरान्नया प्राप्तान् प्रभौ परिवृढदिति
 निपातनं कष्टं विनर्दतः क्रूरं धनतः गभीररवस्य क्रूरगहनयोः
 कषदतीट्प्रतिषेधः क्रूरान् हिंस्रान् शस्त्रघुष्टकरान् धुषिरविन्नन्
 नदतीट्प्रतिषेधः ॥ १८ ॥

ज०म०

तानित्यादि । कर्पिर्दनुमान् तान् राक्षसान् दृष्टान् इतं आर्हि
 ददित्यपिमसोकेनाश्रयः कीदृशान् अतिदृढान् वलवत्तरान्
 भृष्टान् प्रगल्भान् परिवृढस्य प्रभौरान्नया प्राप्तान् कष्टं क्रूरं शी

म०

चतुःसदं विनर्हतः प्रव्यायमानान् क्रूरान् हिंस्रान् प्रक्षीर्षुष्टोषो
 वशां प्राप्तः सततधारणाहृष्टोवा करीयेषां तान् पूर्ववत् दृष्ट
 वृषवृष्टकषयुषां क्रो निपातः ॥ १८ ॥

अव्यर्षीगिरिकूटाभानभ्यर्षीनार्हिदत् द्रुतं । वृत्तत्र
 स्वान्महारभानदान्तांस्त्रिदशैरपि ॥ १९ ॥ युग्मकं ॥

ज० म० अव्यर्षीत्यादि । अव्यर्षीऽपीडितः अर्हेःसनिविभ्रदतीट्प्रति
 षेधः गिरिकूटाभान् महागिरिसहस्रप्रमाणान् अभर्षीनविदू
 रान् अभेद्याविदूर्ध्वदतीट्प्रतिषेधः द्रुतमार्हिदत् हिंसितवान्
 अर्देः स्वार्थिकण्यन्तस्य लुङि रूपं वृत्तत्रस्तोऽधीतत्रस्त्रविद्यः षोरथ
 यने वृत्तमिति इडभावोष्णिलुक निपात्यते महारभान् अमल्पव्या
 पारान् त्रिदशैरप्यदान्तान् अभ्रमिताम् वादान्तेत्यादिना इड
 भावोष्णिलुक निपात्यते ॥ १८ ॥

भ० अव्यर्षीत्यादि । गिरिकूटाभान् पर्वतवृद्धसहस्रान् अभर्षीन्
 समीपगतान् वृत्तत्रस्तान् अधीतत्रस्त्रविद्यान् महारभान् इत
 व्युहत्वात् त्रिदशैरपि अदान्तान् अदमितान् कपिः कीदृशः
 अव्यर्षः अपीडितः अर्हेः क्रो नेम्सन्नियर्द्धदति नेम् चुम्बाठेत्या
 दिना सामाष्यं अभिपूर्वादर्देऽन्यन्तवृत्तोरथयने च निपातितः
 अन्यन्तदमेदान्तान्तेत्यादिना निपातः ॥ १९ ॥

दमितारिः प्रशान्तोर्जात्नादापूरितदिक्षुषः । अ
घान रुषितोरुष्टांस्तरितसूर्षमागतान् ॥ २० ॥

दमीत्यादि । ये तु प्रशान्तौजसः प्रमितवसाः सन्तोदृष्टाः ज०म०
तूर्णमागताः तान् कपिर्जघान व्यापादितवान् प्रतापादात्म्यनो
ऽरथेदमिताद्येन दमितारिः प्रशान्तं प्रचक्षामोर्जाद्येन सप्र
शान्तौजाः नादापूरितदिक्षुषः तस्य दृष्टत्वात् रुषितः क्रुद्धः
त्वरितः ससम्भ्रमः अत्र दमितप्रमितपूरिताः क्षन्ताः वादान्ते
त्यादिना विकल्पितैः दृष्टरुषितत्वरिताः रुष्यमत्तरेत्यादिना
॥ २० ॥

दमीत्यादि । कपिसूर्षं शीघ्रं आगतान् राक्षसान् तरितः भ०
सन् जघान कीदृशः दमिताउपप्रमिताशरथः प्रचक्षोयेन स
तथा नादैरापूरितं दिक्षुषं येन रुषितः क्रुद्धः कीदृशान् प्रशा
न्तोर्षान् उपप्रमितवसान् दृष्टान् क्रुद्धान् अन्यन्नमैः क्रदम् लो
पोऽरेरिति अिलोपः अन्यदमेर्दान्तशान्तेत्यादिना निपातः एष
त्वरिभ्यां ऋश्च वादेषामित्यादिना विभाषितदम् तरेरनिम्पचे
श्रिवावमवेत्यादिना ऊट् ॥ २० ॥

तेषां निहन्यमानानां संघुष्टैः कर्णभेदिभिः । अभू
द्भ्यमित्वासमास्तान्नाशेषदिग्जगत् ॥ २१ ॥

तेषामित्यादि । तेषां रक्षसां निहन्यमानानां संघुष्टैः कर्णभेदिभिः कर्ण
भेदिभिः वाधिर्व्यकरैः अभ्यमित्वासं अभिगतवासं जगद्भूत ज०म०

आस्त्राणाः शस्त्रादिभोगक्षिप् जगति बहुलाभिमित्वाणाः
इत्यमत्रेति विकल्पितेः ॥ २१ ॥

भ० तेषामित्यादि । इन्मता निहन्मामाणां तेषां राक्षसाणां
संघुष्टैः इत्यैः जगत् भुवनं अभिमित्वाणं प्राप्तभयं अभूत् कीदृशैः
कर्षभेदिभिः श्रोत्रविदारिभिः कीदृशं आस्त्राणां शस्त्राणां शस्त्रे
षादिभोगेषु तत्तथा संपूर्णेषु अभूत् शस्त्रेषु शस्त्राणां वास्त्राभि
त्यादिना क्लृप्तत्वोर्वेमसं ॥ २१ ॥

भयसंहृष्टरोमाणस्ततस्तीऽपचितदिवः । क्षणेन क्षीण
विक्रान्ताः कपिनानेषत क्षयं ॥ २२ ॥

इतीदृशप्रतिषेधाधिकारः ॥

अ० म० भयमित्यादि । ततश्चो राक्षसाः कपिषा क्षणेन क्षयं विनाशमने
षत नीताः कर्षणिषु बहु भयसंहृष्टरोमाः भयोद्गतरोमाः
इत्येतेषामस्त्रिति विभाषितेऽपचितदिवः अपचितानां पूजिता
नां क्षीणो ब्रह्मः अपचितश्चेति निपातः क्षीणविक्रान्ताः क्षीणं वि
क्रान्तं पराक्रमोपेषां क्षियोदीर्घादिति निहातकारस्य नः ॥ २२ ॥

भ० भयेत्यादि । ततोऽमत्रं कपिना ते राक्षसाः क्षणेन क्षयं अने
षत प्रापिताः कर्षणिः टी सुर्षुः इति शः नामोऽदमतदत्तदादिषुः
न्यादिष्वन्नाढगत्यर्था इति मुख्यकर्षोक्तं कीदृशाः भयेन संहृष्टानि
उद्गतामि रोमाश्चि तेषां वास्त्राम इत्येति वेम् अपचितानां पूजि
तानां मुन्यादीनां दिवः ब्रह्मः नेमेकाजितिनेम् क्षीणं विक्रान्तं

पराक्रमोवेवां चोः पूर्ववन्नेम् चोर्भेठेरति दीर्घम् अन्नाद्योदित्यादि
 ना तस्य नः क्रमुगतावित्यस्य पृथिव्युदितरस्येन्येन वेम्नात् नैम्
 डीशीदिति नेम् अमुकस्यस्यणविति र्घः । इतीट्प्रतिषेधाधिकारः
 ॥ २२ ॥

इत्या रक्षांसि लवितुमक्रमीत्याहतिः पुनः । अशोक
 वनिकामेव निगृहीतारिशासनः ॥ २३ ॥

इतः प्रभृतीटमधिकृत्याह इत्येत्यादि । रक्षांसि इत्या मार ज०म०
 तिरशाकवनिकामेव पूर्वर्ध्वितुं हेतुं आहुं धातुकाद्येत् अक्रमीत्
 गतवान् सुक्रमोरनानेपदनिमित्तइतीट् निगृहीतारिशासनः ध
 खारियमस्यः यथैच्छिति होर्ध्वइतीटोदीर्घम् ॥ २२ ॥

अशेषधिकारः । इत्येत्यादि । इक्षांसि इत्या निगृहीतरावया भ०
 शीमाहतिर्धनूमान् पुनरप्यशोकवनिकामेव लवितुं हेतुं अक्र
 मीत् जगाम लूजगिहिरि वसोरखेतीम् क्रमेही सुक्रमोऽमरति
 इम् मामवर्षनात् हस्यदेः वेमरति न त्रिः यथेदिमोर्ध्वम् ॥ २३ ॥

आवरीतुमिवाकाशं वरितुं वीनिवोत्थितं । वनं प्रभ
 अमसुतोनादयिष्ट विनाशयन् ॥ २४ ॥

आवेत्यादि । प्रभञ्जनसुतोहनूमान् वनमशोकवनिकाशं ज०म०
 विनाशयन् नादपिहृदयां न हतवान् सुक्ति रूपं आकाशमा
 वरीतुमिव अवहृत्त्वमिवोत्थितं वनं वीन् पक्षिणीवदितुं प्रार्थयितु

मिवोत्थितं आनकृत नान्यत्र घात इवैव फलवृद्धिं प्राप्स्यथेति
आवरीतुं वरितुमिति वृत्तोवेति विकल्पेनेटोदीर्घत्वं ॥ २४ ॥

भ० आवेत्यादि । प्रभञ्जनसुतोहनूमान् वनं विनाशयन् न चद
यिष्ट दद्यां न कृतवान् कीदृशं आकाशं आवरीतुं आह्लादयितु
मिव वीन् पक्षिणे वरितुं प्रार्थयितुमिव उत्थितं अत्युच्यतात्
उच्यतेनेटो नैकाजित्यादौ वृत्तवर्धनादिम् वृत्तोवेमोर्धरति
वादीर्घः ॥ २४ ॥

वरिषीष्ट शिवं शिष्यन् मैथिल्याः कल्पशास्त्रिनः ।
प्रावारिपुरिव शौषीं शिष्यावृक्षाः समन्ततः ॥ २५ ॥

अ०म० वरीत्यादि । ये कल्पशास्त्रिनः कल्पवृक्षाः स्वर्गादादायारी
पितास्मानुसूक्त यथास्मानं शिष्यन् मैथिल्याः शिवं कल्याणं वरि
षीष्ट प्रार्थितवान् मैथिल्याभद्रमस्त्रित्याग्रंसावचने लिङ् नसिद्धी
ति दीर्घप्रतिषेधः अन्ते च वृक्षास्तेन समन्ततः शिष्याः वनाः शौषीं
पृथ्वीं प्रावारिपुरिवाह्लादितवन्त इव तेषामाह्लादितत्वादिबार्थः
यिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति वृद्धिः ॥ २५ ॥

भ० वरीत्यादि ।हनूमान् मैथिल्याः शिवं ननुषं वरिषीष्ट प्रार्थि
तवान् आश्रिषि टी साद्यद्दुरिति पक्षे इन् अठोडीपक्षेरिति ने
मोदीर्घः किङ्कुर्वन् ये कल्पवृक्षाः स्वर्गादादीनामोक्तविकल्पिकायामा
रोपितास्मानुसूक्त यथास्मानं शिष्यवन्नुपेक्षन् शिववृक्ष
चितार्थत्वात् समर्थैनेत्यादिना मैथिल्यादत्त्वात् च षडो अन्ते वृक्षाः

ममन्तस्तेन शिप्राः शौचिं भूमिं प्रावारिपुरिव आच्छादितव
न्मदव व्याअनि रूपं पूर्ववक्षेमोर्धः ॥ २५ ॥

संववूर्धुः स्वमाकृतमाञ्चां विवरिषुं द्रुतं । अवरिष्टा
क्षमक्षस्यं कपिं हन्तुं दशाननः ॥ २६ ॥

सम्बुद्ध्यादि । रामदूतेन कपिना कर्षेदृषं हतमिति स्वमा प०म०
कृतमभिप्रायं सम्बुर्धुः सम्बरीतुमिहुः दशाननोद्भूतमाञ्चां विव
रिषुः प्रकटितुमिहुः अक्षं स्वसुतमवरिष्टं प्रार्थितवान् कर्षेभिप्रा
ये तद् किमर्थं कपिं हन्तुं हनिष्यामीति अक्षस्यं हन्तुमन्नक्षं पौर
दुपधादिति यत् सम्बुर्धुः विवरिषुरिति उगन्तत्वात् सनि यह
गुहोञ्चेति, चकारेष्टप्रतिषेधे प्राप्ते इट् सनिवेति विभाषेष्ट
तत्रानिट्पठे इकोष्ठसीति किल्ले उदोष्ठपूर्वस्थेत्युत्पठे गुण
एव ॥ २६ ॥

समित्यादि । अथ दशाननोद्भूतं कपिं हन्तुं अक्षमामां कुमारं भ०
अवरिष्टं प्रार्थितवान् पठे इमोर्धाभावः कीदृशं अक्षस्यं न स्वमाहं
कीदृशः कपिमात्रेण रामदूतेनैव हतमिति स्वमाकृतं स्वकीयमा
त्रयं संववूर्धुः संवरीतुमिष्णुः आञ्चां विवरिषुः हे अक्षगच्छा
गच्छ कपिर्हन्त्यतामित्याञ्चां विवरीतुं प्रकटितुमिहुः आद्युद्दु
रिति वृजः सनोवेम् अनित्ये चोऽञ्जलिङ्गमामिति दीर्घते चूर्णा
निमित्तनीत्युत्पत्तात् अदिरवावित्युर् ॥ २६ ॥

ऊचे संवरिषीष्ठास्त्वं गच्छ प्रचोः पराक्रमं । ध्वषी
ष्ठायुधि मायाभिः स्वरिता शत्रुसंमुखं ॥ २७ ॥

ज०म० ऊचेदत्यादि । किमित्याह त्वं गच्छ प्रचोः पराक्रमं संवरिषी
ष्ठाः संकादय आश्रिषि सिद्धिचोरात्मनेपदेस्विति दृष्टोविभा
षेद् उच्येतीट् पचे न किञ्च ध्वषीष्ठाः युधि मायाभिः कर्तृ
भृताभिः त्वं कुटिलोद्धृषीष्ठाः धृष्टार्द्धने उद्धाकौटिष्ये तस्य चोदा
त्तत्तात् आश्रिषि कर्षोषि सिद्धि चतस्रसंयोगादेरिति विभाषेद्
अनिट्पचे उच्येति किञ्च स्वरिता उपतापयिता शत्रुसंमुखं
प्रचोरयतः प्रतोद्भुतं स्वरिषीष्ठादिति वक्ष्यमाणेन योज्यं स्वप्नव्ये
पतापयोरित्यस्य स्वरिति सति स्येत्यादिना विभाषेद् सिद्धिचि
चोरिति मानुवर्त्तते ॥ २७ ॥

भ० ऊचेदत्यादि । विवरणमाह दशाननऊचे किमित्याह चै अथ
त्वं गच्छ गत्वा प्रचोः कपेः पराक्रमं संवरिषीष्ठाः आच्छादय
आश्रिषि टी पूर्ववत् पचे इत् त्वं युधि संघामं मायाभिः कर्त्तृभिः
ध्वषीष्ठाः कुटिलोद्धृषीष्ठाः धृष्टार्द्धने कर्षोषि टी साद्युद्भुरिति
पचे इमोऽभावे इमुद्भुर्मेढीकनिमदिति कित्ताम् गुह्यः त्वं कीदृशः
शत्रुसंमुखं यथा सात्तया स्वरिता प्रचोरयत उपतापयितेत्यर्थः
किञ्चा शत्रुसंमुखं शत्रुणा प्रधानं स्वरिता उपतापयन्नीकः मुख
माद्ये प्रधानेचेत्यमरः सुहृद्भव्योपतापयोः वेमूदित्स्वरिति पचे
इत् ॥ २७ ॥

द्रुतं संस्वरिषीष्ठास्त्वं निर्दयः प्रधनोत्तमे । समाया
नामगात् सोता कपेर्विधितुं युतिं ॥ २८ ॥

द्रुतमित्यादि । संस्वरिषीष्ठाः उपतापय निर्भयस्तन् आत्रिवि ज०म०
लिङ् समोगच्छीत्यात्मनेपदं अत्र चतस्रेतीट् प्रधनोत्तमे वंशा
मवरे एवमुक्तः सन् समायानां सोता जनकः कपेर्युतिनेजोवि
धवितुमपनेतुमगात् गतः सोता धवितुमिति स्वरतीत्यादिस्त्वेष
विभाषेत् ॥ २८ ॥

द्रुतमित्यादि । त्वं प्रधनोत्तमे महाबुद्धे निर्भयः सन् द्रुतं वं भ०
स्वरिषीष्ठाः उपतापय त्रचुमित्यर्थात् समोगच्छेति मं एव
मुक्तः सोऽस्यः कपेर्युतिं तेजोविधवितुं अपनेतुं अगात् गतः की
दृशः मायानां सोता जनकः स्रधुजां पूर्ववत् पठे इम् ॥ २८ ॥

विगाढारं वनस्थायै शत्रूणां गाहिता कपिः । अक्षं
रधितुमारिभे रद्धा लङ्गानिवासिनां ॥ २९ ॥

विनेत्यादि । असौ कपिः वनस्य विगाढा अवसोऽयिता अरं श्री ज०म०
क्षं शत्रूणां गाहिता विनाशयिता कर्माणि षष्ठी ऊदित्वादिभाषेत्
स्वरतीत्यादिना अक्षं रधितुं हिंसितुमारिभे प्रवृत्तः लङ्गानिवा
सिनां रक्षसां रद्धा हिंसिता रधादिभ्यश्चेति विभाषेत् ॥ २९ ॥

विनेत्यादि । असौ हनुमान् अक्षं रधितुं हिंसितुं आरिभे भ०
प्रवृत्तः कीदृशः अरं श्रीक्षं वनस्य विगाढा विनाशयिता शत्रूणां
गाहिता नाशयिता लङ्गानिवासिनां रद्धा हना गच्छविस्रोते
इत्यस्य ऊदित्वात् रधइती इत्यस्य च रधादिनात् पूर्ववदिभा
षया इम् ॥ २९ ॥

निष्कोषितव्यान्निष्कोष्टुं प्राणान् दशमुखात्मजात् ।
आदाय परिधं तस्यौ वनान्निष्कुषितद्रुमः ॥ ३० ॥

ज०म० निष्करत्यादि । दशमुखात्मजादशात् प्राणान्निष्कोषितव्यान्
अपनेतव्यान् अपनयार्हान् निष्कोष्टुं अपनेयामीति परिधमा
दायतस्यौ निरःकुषदति विभाषेष्ट निष्कुषितद्रुमः वनादपनीत
वृक्षः इच्छिष्टायामितीट् ॥ ३० ॥

भ० निष्करत्यादि । दशमुखात्मजात् अशात् निष्कोषितव्यान्
आकर्षणयोग्यान् प्राणान् निष्कोष्टुं अपहरत्तुं परिधं आदाय
गृहीत्वा कपिः तस्यौ कीदृशः वनात् निष्कुषिता आकृष्टाद्रुमवृक्षा
येन पूर्ववत् निःपूर्वकुषोवेम् नेम्होन्नीदिदेम्दति केनेम् निषेध
स्तत्र निष्कुषिवर्जनात् ॥ ३० ॥

एष्टारमेषिता संख्ये सोढारं सहिता भृशं । रेष्टारं
रेषितं व्यास्यद्रोष्टाक्षः शस्त्रसंहतीः ॥ ३१ ॥

ज०म० एष्टेत्यादि । कपिं युद्धसौष्टारं एषिता एषणप्रतीकोऽक्षः तादृ
क्ष्ये दन् नसोकेति षड्डीप्रतिषेधः सोढारं प्रहरणस्य सहितारं
सहिता मृशं बहवन्नीक्षः रेष्टारं शिषकं रेषितुं शिषितुं रोष्टा
रोषणप्रतीक्षः शस्त्रसंहतीर्यासात् शिषवान् कश्चि रूपं यन्मेष तीक्ष
णहेत्यादिना वेद ॥ ३१ ॥

एष्टेत्यादि । अचः संख्ये युद्धे रेष्टारं द्विचक्रं हनुमन्तं देवितुं भ०
 द्विचक्रं त्रस्रस्रमूहान् व्यासत् चिन्नवान् अक्षुद्धोपे श्री कोहर्ष
 एष्टारं दच्छाश्रीलं युद्धस्येत्यर्थात् सेठारं सहनश्रीलं भुवमत्यर्थं
 सेऽपि एषिता एषणश्रीलः सहिता सहनश्रीलः रोष्टा रोषण
 श्रीलः दपुत्र्वाच्छे सहनरुद्रश्री रिववधे दवभिच चकारात्
 वधे वेम्सहेत्यादिना वेम् ॥ ३१ ॥

शस्त्रैर्दिदेविषुं संख्ये दुष्टुषुः परिचं कपिः । अर्द्धिधिषु
 र्यशःकीर्त्तिमीर्त्तुं वृक्षैरताडयत् ॥ ३२ ॥

शस्त्रैरित्यादि । कपिः अर्द्धिधिषुः यज्ञोवर्द्धितुमिच्छुः परिचं दुष्टु भ० म०
 षुः परिषेष कीर्त्तितुमिच्छुः अचं वृक्षैरताडयत् इतन्नान् कीर्त्तय
 शस्त्रैर्दिदेविषुं कीर्त्तितुमिच्छुं कीर्त्तिमीर्त्तुं वर्द्धितुमिच्छुं दिवेरिवनस्र
 अधुद्वृष्टावित्यास च यज्ञोवन्तुंत्यादिना विभाषितेत् तत्र दिवे
 रिचभावपक्षे होःशूट् अधेराप्त्रपृथामोदितौलं अभाषसो
 पच ॥ ३२ ॥

शस्त्रैरित्यादि । कपिः संख्ये युद्धे वृक्षैरस्रमताडयत् अचं भ०
 कीर्त्तय शस्त्रैर्दिदेविषुं कीर्त्तितुमिच्छुं नं ईर्त्तुं वर्द्धितुमिच्छुं कपिः
 कीर्त्तयः परिषेष दुष्टुषुः कीर्त्तितुमिच्छुः दिवोधेनेति करणे द्विती
 या यज्ञोऽर्द्धिधिषुः वर्द्धितुमिच्छुः दिवुश्रीडादी भस्त्रमिच्छु
 यूर्धुभरेत्यादिना इवन्तत्तात् यज्ञोवेम् इमीऽभावपक्षे श्चिः शूटा
 वित्यादिना ऊट् अधुद्वृष्टौ पूर्वेष यज्ञोवेम् नावन्तादेरादिर्दि

रित्यकारस्य सादौगवद्भेऽचेरति रेफस्य च न द्वित्वं अनिमपचे
 प्रपधांपामीर्ष्येति रेर खिलोपस्य अनभूतज्यायेऽच बोध्यः
 ॥ ३२ ॥

भूयस्तं धिषुमाह्वय राजपुत्रं दिदम्भिषुः । अहंस्त
 तः समूर्च्छावान् संश्रिशीष्वरभूद्धजं ॥ ३२ ॥

ज० म० भूयदत्यादि । तं राजपुत्रं अहं धिषुं दम्भितुं वक्ष्यितुमिच्छुं
 भूयः पुनरपि दिदम्भिषुः वक्ष्यितुमिच्छुः आह्वयागच्छेत्यहं हत
 वान् ततः सोऽस्यः मूर्च्छावान् मूर्च्छायुक्तः ध्वजमात्मीयं संश्रिशीषुः
 संश्रयितुमिच्छुः अभूत् भूतः अच दम्भेः अयतेस्य समीवन्नाद्धेतीट्
 अच अयतेरनिट्पक्षे अजहानगमांसनीति दीर्घः द्वितीयस्य च
 दम्भइष अभासलोपः दंभेर्हल् यदणस्य जातिपरत्वात्सिद्धमि
 ति किञ्चे अनुनासिकलोपः एकाचोवन्नइति भष् खरिचेति चत्वं
 ॥ ३२ ॥

भ० भूयदत्यादि । कपिसमचं आह्वय आगच्छ युद्धे इत्युक्त्वा
 भूयः पुनरपि अहं हन्तेर्षी कीदृशं धीषुं दम्भं कर्तुमिच्छं सच
 दिदम्भिषुः दम्भं कर्तुमिच्छुः ततः प्रहारानन्तरं सोऽस्योध्वजं
 संश्रिशीषुः आश्रयितुमिच्छुः सन् मूर्च्छावान् मूर्च्छितोऽभूत् अस्त्र
 शीत्यादिना दम्भेः अयतेस्य समीवेम् दम्भेरनिमपक्षे दभीयावि
 ति अचईलं खिलोपस्य अनकारनिर्देशात् नस्य लोपः सभान्त
 खेति दस्य धः अयतेर्षीऽजहानिष्टमामिति दीर्घः ॥ ३२ ॥

आश्वत्याक्षः क्षणात् लोकां विभ्रक्षुरिव तेजसा ।
रूपा विभ्रञ्जिषुप्रख्यं कपिं वाणैरवाकिरत् ॥ ३४ ॥

आश्वेत्यादि । क्षणात् क्षणमात्रेणायस्य संज्ञां लब्धा लोकान् ज०म०
जमान् तेजसा क्रोधात्वेन विभ्रक्षुरिव अथ कपिं वाणैरवाकिरत्
संहादितवान् कीदृशं विभ्रञ्जिषुप्रख्यं अग्नितुष्यं विभ्रञ्जिषुः
विभ्रक्षुरिति सनीवन्मूर्धेत्यादिना विभाषेत् तत्रानिट्पक्षे स्त्री
रिति सलोपः प्रस्येति षः इट्पक्षे सकारस्य जज्ञत् चतुश्च ॥ ३४ ॥

आश्वेत्यादि । ततोऽक्षः क्षणात् आश्वस्य चेतनां प्राप्य भ०
वाणैः कपिमवाकिरत् आहादितवान् कीदृशः तेजसा लोकान्
विभ्रक्षुरिव क्रोधलक्षणमत्र तेजः रूपा क्रोधेन विभ्रञ्जिषुप्रख्यं
अग्नितुष्यं भ्रसजतीति भ्रस्जेः सनि वेम् ॥ ३४ ॥

संयुयूषुं दिशोवाणैरक्षं यियविषुर्द्रुमैः । कपिर्माया
मिवाकार्षीर्हर्षयन् विक्रमं रणे ॥ ३५ ॥

समित्यादि । वाणैर्दिशः संयुयूषुं मित्रवितुमिदं अक्षं कपिः ज०म०
द्रुमेयियविषुः योतुमिदुर्मायामिवेन्द्रजालमिवाकार्षीत् कृतवान्
रणे विक्रमं दर्शयन् योतेः सन् सनीवन्मूर्धेति विभाषेत् श्रोःपु
यण्यपरइतीलं अज्ज्ञानगमांसनीति दीर्घः ॥ ३५ ॥

समित्यादि । कपोरखे विक्रमं दर्शयन् मायामिव अकार्षीत् भ०
इन्द्रजालमिव दर्शितवानित्यर्थः कीदृशः द्रुमैरक्षं यियविषुः मित्र

वितुमिच्छुः अथ कीदृशं वाचैर्दंश दिशः संयुयुतु मियवितुमिच्छुं
अस्त्रमीति वेम् ॥ १५ ॥

वानरं प्रोर्णुनविषुः शस्त्रैरशोषिदिद्युते । तं प्रोर्णुनू
पुरुषलैः सवृक्षैरावभौ कपिः ॥ १६ ॥

ज०म० वानेत्यादि । वानरं प्रोर्णुनविषुः आहवितुमिच्छुरथः विदि
द्युते विद्योतते अद्युतिस्त्राषोरिति संप्रसारणं कपिरपि तमथं
उपलैर्दृष्टव्यदितैः प्रोर्णुनूयुः यन्मरीतुमिच्छुरावभौ भाति अत्रो
तेः पूर्ववद्विभाषेद् इदपथे गुणः अन्यत्र अज्जहनेति दीर्घः उभ
वच नष्टादिति रेफोन दिदृश्यते ॥ १६ ॥

भ० वानरमित्यादि । अथः शस्त्रैर्वानरं प्रोर्णुनविषुः आहवितु
मिच्छुः यन् विदियते दीप्तः द्युत्स्त्राषोः खेर्जिः कपिरपि वृक्षस
दितैरयलैः पाषाणैस्तमथं प्रोर्णुनूयुः आहवितुमिच्छुः यन् वभौ
दीप्यते अत्र ऊर्ध्वलम्बाह्वाने अस्त्रमीत्यादिना वेम् ॥ १६ ॥

सा जिज्ञापयिषू शक्तिं बुभूषू नु जगन्नि किं । शस्त्रै
रित्यज्ञाघातां तौ पश्यतां बुद्धिमाहवे ॥ १७ ॥

ज०भ० साञ्चीत्यादि । तौ कपिराद्यौ किं सां शक्तिं जिज्ञापयिषू बोध
वितुमिच्छु इव बुभूषू भिन्नगन्नि किं नु चैषीक्यं शस्त्रैश्च ननु पूरवि
तुमिच्छु इत्येवं बुद्धिमाहवे पश्यतां प्रेक्षकाणां अज्ञानां ज्ञानयो

त्रिज्ञापयिषू बुभुर्षु इति विभाषेत् तत्र भृशभरक्षरति भौवादि
कस्य ग्रहणं सनोवन्त इति सूत्रे भरेति त्रया निर्देष्टान् ॥ २० ॥

स्वामित्यादि । तौ कपिराक्षसौ पश्यतां जनानां आक्षवे युद्धे भ०
इति बुद्धिमत्त्वानां चक्रतः कोटिर्षीं बुद्धिमित्याह किमु किमु
एतौ स्त्रां वृत्तिं ज्ञापयितुमिच्छू जगन्ति विभुवनानि वृत्तैर्बुभुर्षु
पूरयितुमिच्छू स्वपिभूषां धसत्रोत्यादिना सनोवेम् भूर्भौ
वादिकः सूत्रे भरेति निर्देष्टान् ॥ २० ॥

मायाभिः सुचिरं क्रिष्ट्वा राक्षसोऽक्रिञ्चितक्रिचं । स
प्राप्य वानरं भूमौ पपात परिघाहतः ॥ २८ ॥

मायेत्यादि । राक्षसोमायाभिः सुचिरं क्रिष्ट्वा क्रिचं कृत्वा ज०म०
वानरं अक्रिञ्चितक्रिचमभिभूतव्यापारं वक्ष्याप्य परिघाहते
भूमौ पपात क्रिचः क्लान्तिष्ठोरिति विभाषेत् ॥ २८ ॥

मायाभिरित्यादि । राक्षसोऽसौमायाभिः सुचिरं क्रिष्ट्वा क्रिचं भ०
प्राप्य अक्रिञ्चितक्रिचं अनभिभूतव्यापारं वानरं वक्ष्याप्य परिघे
षाहतः सन् भूमौ पपात क्रिचः पूक्तिशुद्धितइति क्लाचोवेम् पूक्ति
वचमजपेति क्लवलोवेम् ॥ २७ ॥

पवितोऽनुगुणैर्ध्वानैः शीतैः पूत्वा पयोनिधौ । वभ
ज्जाध्युषितं भूयः शुभित्वा पचिभिर्वनं ॥ ३९ ॥

पवोत्यादि । कपिरपि पयोनिधौ पूत्वा स्वात्मा अनुगुणैरनु ज०म०
शुद्धैः शीतैर्वातैः पवितः पविशीकृतः पूक्येति विभाषेत् भूयः

पुनर्वनं वभञ्ज कीदृशं पचिभिः पचिभिः बुधित्वा बुधितैर्भूत्वा
अधुवितं कृततिवासं वसतिबुधोरितीद् ॥ ३६ ॥

भ० पवितरत्यादि । कपिः बुधित्वा बुधितोभूत्वा पयोनिधौ पूत्वा
स्वात्वा फलादिकं भुक्त्वा चेत्यर्थात् श्रोतसैरनुगुणैर्वातैः पवितरस्य
कञ्जमः सन् भूयः पुनरपि तदनं वभञ्ज भग्नवान् कीदृशं पचिभिः
पचिभिरधुवितं अधिष्ठितं कणं भङ्गाभावात् पूजः पूजिन्नवमेति क
कवतोर्वेम् पूज्जीधृषेत्यादिना षुः पूजिश्चदितइति ज्ञाचोवेम् वधिः
बुधेच्च बुधवसपूजार्थाच्च इतीम् ॥ ३६ ॥

उच्चैरश्चितसाङ्गुलः शिरोऽश्चित्वेव संवहन् । दध
दिलुभितं वातैः केशरं वक्रिपिङ्गलं ॥ ४० ॥

ज० म० उच्चैरित्यादि । उच्चैर्दूर्जं अश्चितं पूजितं साङ्गुलं पुच्छं यस्य
शोभनविन्यासेन श्चितत्वात् शिरोऽश्चित्वेव संवहन् अनसत्वात्
पूजयित्वेव शिरोविभाषः अक्षेः पूजायामिति विभाषेद् वक्रिपि
ङ्गलश्च केशरं सटां दधत् विभत् वातैर्विलुभितं चाकुलितं
कुभोविमोहनइतीद् विमोहनमाकुलीकरचं ॥ ४० ॥

भ० उच्चैरित्यादि । कपिः कीदृशः उच्चैरश्चितसाङ्गुलः ऊर्जं
अश्चितं पूजितं साङ्गुलं पुच्छं यस्य सतथा शिरोऽश्चित्वेव अन
सत्वात् पूजयित्वेव संवहन् विभाषः वातैर्विलुभितं चक्षुलीकृतं
वक्रिवत्पिङ्गलं केशरं दधत् धारयन् ईदृशीवनं वभञ्जेति पूर्वेषां
अथः बुधवसपूजार्थाच्चागांभ्यार्थमुभरति इन् नैदित्पूजार्थाच्ची
रिति नलोपाम्बुवः ॥ ४० ॥

अहिंसायां ।

अहिंसेन जनेनापि निमित्तुदास्य प्रसक्तिः । अहिंसा
विद्वानन्यान् वदनापातयन्तम् ॥

अहिंसायादि । तत्र अहिंसेन जनेन अने प्रसक्तिः अहिंसेन
जीर्णारव भ्रमा निवेतुः कथां कथन् वसेन-प्रसिद्धा हिंसा हिंसा
ज्ञान् अहिंसेन वदनापातयन् वदितवान् अत्रहीः प्रीतिः ॥ ४१ ॥
अहिंसायादि । अने प्रसक्तिः तत्र अहिंसेन जनेन अहिंसेन
जीर्णारव भ्रमा निवेतुः अहिंसेन वदना पातयन् अनेन
ज्ञान् तदन्व-वसेन प्रसिद्धा हिंसा अहिंसेन वदनापातयन्
अत्रहीनविरिति इत्यभिनिवेशः ॥ ४१ ॥

म०
म०

दक्षिणापरिचरितात्मानान्मा अपिकेवरी । वरं
वपार अहिंसेन अहिंसेन निरहमः ॥ ४२ ॥

दक्षिणायादि । अपिकेवरी वपुसात् अहिंसेनात्मान् दक्षिणा
अपिकेवरी वपुसात् अहिंसेनात्मान् अने वपार अहिंसेन
वेति अहिंसेनेन निरहमः निरहमः अहिंसेन अहिंसेन
अहिंसेन अहिंसेन अहिंसेनादिना विभाषितः ॥ ४२ ॥

म०
म०

दक्षिणायादि । अपिकेवरी [अपिकेवरी वपुसात् दक्षिणा
अपिकेवरी वपुसात् अहिंसेनात्मान् अने अहिंसेन अहिंसेन
अहिंसेन अहिंसेन अहिंसेनादिना विभाषितः ॥ ४२ ॥

वञ्जाम हञ्जद्वर्जने ऋमुञ्जद्वर्जपःशेदयोददित्वात् पूञ्जिञ्जदिति
इति वेम् हतोऽपहृदि नृत्त्यनृत्ये ऋनघोर्नृत्कृदिति वेम् ॥ ४२ ॥

पारं जिगमिषन् सोऽथ पुनरावर्त्यतां दिवां । मत्त
द्विरदवद्रेमे वने लङ्घानिवासिनां ॥ ४३ ॥

ज०म० पारमित्यादि । अथ सकपिर्दिवां पारं जिगमिषन् गन्तुमि
हन् गमेरिट्परस्मैपदेषु पुनरावर्त्यतां प्रतीपीभविष्यतां नटङ्ग
इतोऽप्रतिषेधः टङ्गः स्वसमेरिति परस्मैपदं लङ्घानिवासिनां वने
मत्तद्विरदवद्रेमे रंमे क्रीडितवान् ॥ ४३ ॥

भ० पारमित्यादि । अद्यानन्तरं सङ्गनूमान् पुनरावर्त्यतां प्रत्या
गमिष्यतां लङ्घानिवासिनां दिवां ऋषूषां पारमन्तं गन्तुं इच्छुः
सन् वने मत्तद्वस्तीव रंमे क्रीडति स्म गमोऽनेषइति गच्छतेरिम्
टङ्गोनेम्पेदति वृतेर्नेम् अतएव पं ॥ ४३ ॥

यद्यकल्प्यदभिप्रायोऽयोर्दु रक्षःपतेः स्वयं । तमप्य
कर्त्स्यमद्याद्यं वदन्नित्यश्चरत्कपिः ॥ ४४ ॥

ज०म० यद्येत्यादि । रक्षःपतेः रावणस्य स्वयं योर्दुं यद्यभिप्रायो
ऽकल्प्यत् समपस्वत् ताविसकूपइति चकारात् चकारेच नेट्
तदा तमप्यहमकर्त्स्यं चकारामि अहमयेति एव वदन् कपि

वैनमचरत् उषीषीत्यादिना विभाषेत् सकलस्य दक्षमिति च
 लिङ्गनिमित्त इति सङ्घे हेतुहेतुमद्भावस्य लिङ्गनिमित्तं ॥ ४४ ॥

यद्येत्यादि । यदि रघुःपतेरावच्छस्य सख्यं योऽङ्गमभिप्रायो म०
 ऽकल्पस्यत् कल्पित्यते तमप्यद्यादमकस्य अहेत्यर्थ इति वदन् कपि
 रचरत् चरति स्य ह्यपुङ्गुचकल्पने पूर्ववत् वृतादिनात् सख्य
 नेम् ह्यतीव्रपक्षिदि नृत्कृदिति वेम् ॥ ४४ ॥

इते तस्मिन् प्रियं श्रुत्वा कल्पना प्रीतिं परां प्रभुः ।
 तोषोऽद्यैव च सीतायाः परस्त्रेतसि कल्पस्यति ॥ ४५ ॥

इतरत्यादि । इते तस्मिन् रघुःपतौ प्रियं श्रुत्वा प्रभुः रामः ज०म०
 परां प्रीतिं कल्पना जनयिता अचान्तर्भावितोच्छर्षः धातोरकस्य
 कत्वात् सीतायाश्चाद्यैव चेतसि तोषः परोमहान् कल्पस्यति संप
 त्यते तासि चकूपदतीट्प्रतिषेधः सुटिचकूप इति परस्त्रैपदं ॥ ४५ ॥

इतेरत्यादि । तस्मिन् रावच्छे इते इति प्रियं श्रुत्वा प्रभुररामः म
 परां प्रीतिं कल्पना प्राप्स्यति नेम्पेद्या इति तेनैव पं किञ्च च
 अधुनैव च सीतायाश्चेतसि परस्त्रोषः कल्पस्यति भवित्यति पूर्ववत्
 वृतादिनात् सख्यनेम् इति वदन् कपिरचरदिति पूर्वेषाम्बः
 ॥ ४४ ॥

आश्रय रावणोऽघोचदधेन्द्रजितमनिकात् । वने
 मत्तद्वव क्रुद्दोगजेन्द्रः प्रधनेष्वटन् ॥ ४६ ॥

ज०म० आह्वयेत्यादि । अथ रावणः इन्द्रजितमाह्वय अमिक्कमवोचत्
किमवोचदित्याह वने मत्तदव यथा गजेन्द्रो मत्तः कुड्डो वने पथ्यं
टन् दिवामन्तं गतवान् तथा त्वं अधनेषु संयामेव्यटन् दिवा
मन्तं यथा चेति वक्ष्यमाणश्लोकेनावयः ॥ ४६ ॥

भ० आह्वयेत्यादि । अथानन्तरं अमिक्के समीपे इन्द्रजितमा
ह्वय रावणोऽवोचत् उक्तवान् किमवोचदित्याह त्वं कुड्डः सन्
प्रधनेषु युद्धेषु अटन् परिभ्रमन् वने मत्तो गजेन्द्रव दिवामन्तं
यथाचेत्यमिक्केनावयः मदीभिर्यजिह्वेषु नेमूञ्जीशीदिति ईदि
त्वाश्वेम् सृत्वाद्योदित्यादौ मदवर्जनाश्च कस्य नः कुधुधौकोपे
आदित्वाश्वेम् ॥ ४६ ॥

यथाय त्वं दिवामन्तं भूयोयातासि चासकृत् । अथ
वय जेतुं त्वं देवान् मायाः सस्मर्थं संप्रति ॥ ४७ ॥

ज०म० आह्वयेत्यादि । न केवलं यथाय भूयः पुनरपि यातासि चास्यसि
यातः क्वादिनियमात्प्राप्तस्यैः अचस्तास्वत्यन्यनिटो नित्यमिति
प्रतिषेधः तस्य हि तामौ नित्यमनिट्वं अजन्माधातवोऽमुदा
त्तदिति वचनात् देवान् जेतुं त्वमसकृत् वज्रधा अथकथ अकोपि
उपदेष्टेत्वतदिति यस्मिन् प्रतिषेधः अकेस्तासौ नित्यानिट्वं अकि
स्तु कान्तरिति वचनात् मायास्य कूटयुद्धानि सम्प्रति युद्धे सस्मर्थं
ज्ञातवानसि अतोभारदाजस्येतीट्प्रतिषेधः ॥ ४७ ॥

अथावेत्यादि । असकन् वारंवारं दिवामर्गं यथाच प्राप्तवा भ०
 नसि स्रजद्वयमिति वेम्त्वं भूयः पुनरपि घातासि च घातासि च
 नेनेकाविति नेम्त्वं देवान् जेतुं ब्रह्मस्य ब्रह्मोभूतोऽसि स्रजद्वय
 मिति वेम् संवति बुद्धे मायावक्त्रीः सस्यर्चं स्मृतवानसि नेस्तस्यप
 रति नेम् ॥ ४० ॥

त्वं संसर्जिष्य शस्त्राणि दद्रुषारींश्च दुःसहान् । शस्त्रै
 रादिय शस्त्राणि त्वमेव महतामपि ॥ ४८ ॥

त्वं वेत्यादि । शस्त्राणि त्वं संसर्जिष्य चिप्रावानसि शरींश्च दुःस
 हान् युध्यतः दद्रुष दृष्टवानसि न पलायितोऽसि विभाषास्रजि
 द्रुषोऽसि यसि विभाषेत् अनिट्पद्ये स्रजिद्रुषोऽस्यम्किति बल
 दुते महतामपि मध्ये तमेव शस्त्राणि परकीयानि शस्त्रैः खैरा
 दिय जगवानसि द्रुषत्युतिव्ययतीनामित्यदेरिट् ॥ ४८ ॥

त्वमित्यादि । त्वं शस्त्राणि च संसर्जिष्य चिप्रावानसि स्रजद्वय
 मिति वेम् दुःसहानरीन् दद्रुष दृष्टवानसि पूर्ववदेम्त्वान् पद्येऽ
 निम् ब्रह्ममिति षड् वर्द्धोक्तिरिति अतोः सकीचैः शस्त्रैः तमे
 वाद्वितीयः महतामिन्द्रादीनामपि शस्त्राणि आदिय भषित
 वानसि स्रजद्वयेत्यादौ अदवर्द्धनाच्चेम्समित्यादिना नियमात्
 नित्येनिम् ॥ ४८ ॥

स त्वं हनिष्यन् दुर्वृद्धिं कपिं ब्रजममाद्यया । माना
 ष्ठीराक्षसीर्मायाः प्रसाधीर्माया न चिक्रमं ॥ ४९ ॥

ज०म० सत्प्रमित्यादि । स तमेवविधः कपिं दुर्बुद्धिं चपत्तत्तादृशिव्य
 क्षिति मदाद्यथा ब्रज चड्डनोत्तरतीट् वलीकाजिति स्रपचर्च मे
 दा इतं फलादेवस्य इन्दोविषयत्वात् राक्षसीं मायां मा नाञ्चीः
 मा न यत्कीकुट् अपितु यत्कीकुर्वित्यर्थः अश्वोःविधीतीट् विक्रमं
 न मा प्रस्तावीः मा न प्रादुरभूत् स सुसुधुभरतीट् ॥ ४६ ॥

भ० सत्प्रमित्यादि । स एवविधः प्रसिद्धस्यं दुष्टमतिं कपिं इति
 यन् विनाञ्चिष्यन् समाद्यथा ब्रज गच्छ सस्यार्द्धनरति इम्
 राक्षससम्बन्धिनोर्मायामा न अञ्चीः यत्कीकरिव्यसि अपि त्ववश्य
 मेव अन्ध्रुध्रिज्यक्तिमतिवचणे ऊदिमादेमले अश्वःशेरिमिति
 नित्यमिन् विक्रमं मा न प्रस्तावीः न न प्रसृतं करिव्यसि अपि त्वव
 श्यमेव सुसुधोः शेरितीम् ब्रजवदेति त्रिः मायोगे इत्युःभावः
 माञ्जीवेति सदा टी च ॥ ४६ ॥

मा न सावीर्यं वास्त्राणि मा न धावीररिं रणे । वा
 नरं मा न संयंसीर्ब्रज त्वर्षमशङ्कितः ॥ ५० ॥

ज०म०

माञ्जीवेत्यादि । रणे महास्त्राणि मा न सावीः मा न प्रसुचि मा
 न मुप्रसिद्धेत्यर्थः पुप्रसवैश्वर्य्योरित्यस्य रूपं चरींश्च मा न धावीः
 मा न कल्पय अपि तु भीषयस्त्रेत्यर्थः पूर्ववद्विट् वानरं मा न संयं
 सीः मा न बधीः चमरमेत्यादिना वगिटी समुदारुभ्यामरति
 तदु न भवति तत्राकर्षकादिति वर्त्तते यतएव तस्मादप्रङ्कित
 त्वर्षं ब्रज ॥ ५० ॥

मानेत्यादि । महात्मासि मा न धावीर्भ व चत्वाश्चि अपि तु म०
 वत्तार्थं करिष्येव रणे अदिं वनुं मा न धावीर्भ व कन्वित्वादि
 अपि त्वद्वयमेव वानरं मा न संबन्धीः वहुं न न करिष्ये अपि त्व
 वद्वयमेव तस्मात्त्वं निर्भयः यन् तूर्ध्वं शीघ्रं प्रव गच्छ पुञ्जवत्त्वात्क्रेद
 पीडामन्वे धुञ्जकमे आम्नां सुसुधोःषेरितीम् यमौचपरतौ
 संपूर्णोवत्त्वार्थः यमरमेति दम्बनौ जिन्व्यनोत्यादौ अयन्तो
 त्वमायमरति न मं कर्तुः फलवत्त्वाभावात् इति रावणोऽवोच
 दिति पूर्वेषु वत्त्वः ॥ ५० ॥

अनंसीच्चरषौ तस्य मन्दिरादिभ्रजिद्वजम् । गते
 तस्मिन्नुपारंसीत् संरम्भाद्गणसां पतिः ॥ ५१ ॥

अनंसीत्यादि । एवमुक्तद्वजित् मन्दिरात् प्रवन् गमिष्यन् म०म०
 वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवदिति सट् तस्य पितुश्चरणावर्गंसीत्
 नतवान् पूर्ववत्सगिडौ गते तस्मिन् रक्षसां पतिः रावणः संरम्भात्
 क्रोधात् उपारंसीत् निवृत्तवान् पूर्ववत्सगिडौ रमेदपाचेति तिप्
 ॥ ५१ ॥

अनंसीदित्यादि । एवमुक्तद्वजित् मन्दिरात् प्रवन् गच्छन् म०
 तस्य रावणस्य चरषौ अनंसीत् प्रथमाम तस्मिन्निभ्रजिति गते
 यति रक्षसां पतीरावणः संरम्भात् क्रोधात् उपारंसीत् निवृत्तः
 उभयत्र यमरमणमेति दम्बनौ ॥ ५१ ॥

द्वजिद्विक्रमाभिश्चोमन्वानोवानरं जितं । संसि
 क्षयिषमाणोऽगान्मायां व्यञ्जिजिषुर्दिषः ॥ ५२ ॥

ज०म० इन्द्राद्यादि । वानरं जितं मन्वानोऽवमहन् प्रतोविप्रमाभिन्नः
 अगात् मतवान् दिवः प्रभून् विष्णुविषमाद्यः उपहवितुमिहन्
 पूर्ववत्समदति तद्मायां यच्चिजिषुः यत्कीकर्तुमिहः सिपूठर
 अत्रावनीतोद् तथा अनेन्द्रादति नकारोमदिदच्यते ॥ ५२ ॥

म० इन्द्रादित्यादि । इन्द्रजित् सविप्रमाभिन्नः अतएव वानरं
 जितमभिभूतं मन्वानो जागन् दिवः प्रभोः संविष्णुविषमाद्यः
 उपहवितुमिहः सन् मायां यच्चिजिषुर्वात्कीकर्तुमिहः सन्
 अगात् गतः सिपूठरित्यादिना सिङ्गीऽन्वयः समरम् दिव
 इति समन्धे षठी ॥ ५२ ॥

जगत्पिपविपूर्वायुः कल्पान्तरव दुर्धरः । लोकाना
 त्रिभिषोस्तुल्यः कृतान्तस्य विपर्यये ॥ ५३ ॥

ज०म० जगत्यादि । कल्पान्ते युगान्ते वायुरिव दुर्धरः जगत्पिपविषुः
 पवितुमुत्सेमुमिहः विपर्यये विनाशकाले लोकानात्रिभिषोः भव
 वितुमिहो कृतान्तस्य तुल्योऽगादिति पूर्वेष समन्धः पूर्ववदिद्
 ॥ ५३ ॥

म० जगदित्यादि । कीदृशः जगत् भुवनं पिपविषुः पवितुमुत्से
 मुमिहः कल्पान्ते वायुरिव दुर्धरः धर्तुमन्नका विपर्यये जगतां
 विनाशकाले लोकान् आत्रिभिषोः आनुमात्मसात्कर्तुमिहोः
 कृतान्तस्य समस्य तुल्यः ईदृशइन्द्रादिनादिति पूर्वेषामन्धः

पूङ्गवोषे चयुक्त्वात्प्रिचं हत्वोः आभ्यां वनः स्त्रिःकृत्वादिना
इन् आत्रिःत्रिषोर्भचयितुमिहोरिति केचित् तत्र बाधु सने अयु
इत्युदनुबन्धनिर्देशात् ॥ ५२ ॥

वने चिकरिषोर्वृक्षान् बलं जिगरिषुः कपेः । लस
द्विचित्रशस्त्रैः संग्रामोमूर्तिमानिव ॥ ५४ ॥

वनइत्यादि । वने वृक्षांश्चिकरिषोः विचेष्टुमिहोः कपेर्वलं ज०मः
सामर्थ्यं जिगरिषुः अपनेतुमिहोः कृपोरुगन्तत्वात् सनि यद्गुहो
श्चेति प्रतिषेधे प्राप्ते इहानिवेतिविकल्पे किरत्यपश्चभ्यदतीट् किर
तेरिटो दीर्घत्वं नेहन्तीति न दीर्घः लसन् शोभमानोविविधोवज्र
प्रकारः शस्त्राणामायुधानामोघः समूहोयस्य समूर्तिमान् इरी
रो संग्रामइव इन्द्रजिदगादिति पूर्वेषाम्बयइत्यर्थः ॥ ५४ ॥

वनेइत्यादि । पुनः कीदृशः वने वृक्षान् चिकरिषोर्विचेष्टु म०
मिहोः कपेर्वलं सामर्थ्यं जिगरिषुर्भचयितुं नात्रयितुमिहोः ल
सन् दीप्यमानोविचित्रोनानाविधः शस्त्रसमूहोयस्य मूर्त्तः संग्राम
इव इन्द्रजिदगादिति पूर्वेषां सम्बन्धः कृशविचेष्टे गृशनिगरणे
आभ्यां वनः पूर्ववदिम् ॥ ५४ ॥

रोदिति स्त्रेव चायाति तस्मिन् पक्षिगणः शुचा ।
मुक्तकण्ठं इतान् वृक्षान् बन्धून् बन्धोरिवागमे ॥ ५५ ॥

- ज०म० रोदीत्यादि । तस्मिन्निन्द्रजिति आयात्वागच्छति सति पक्षिगणः
 हतान् वृक्षान् कपिनाशितान् शुचा शोकेन मुक्तकण्ठं सञ्चब्दं
 नामयाहं रोदिति स्रोत्रेव रुदितवानिव नामयदृष्यपूर्व्या रोदन
 क्रियया व्याप्यमानत्वात् वृक्षाणां कर्कसंज्ञा रुदादिभरतीट् बन्धून्
 बन्धोरिव यथा बन्धोरागमने कश्चित् बन्धून् रोदिति ॥ ५५ ॥
- भ० रोदितीत्यादि । तस्मिन्निन्द्रजिति आयाति आगच्छति सति
 पक्षिगणः शुचा शोकेन मुक्तकण्ठं सञ्चब्दं यथास्यात्तथा हतान्
 हनूमता विनाशितान् वृक्षान् रोदिति स्रोत्रे कन्दति स्रोत्रे यथा
 बन्धोरागमे लोकोहतान् बन्धून् रोदिति सञ्चब्दरोदनक्रियायां
 रुदिःसकर्मकः रुद्धोयोहसस्येतीम् हनलौगतौबधे औदित्वा
 श्रेम् ॥ ५५ ॥

आश्वसीदिव चायाति तद्देगपवनाहतं । विचित्रस्त
 वकोङ्गासि वनं लुलितपल्लवं ॥ ५६ ॥

- ज०म० आश्वेत्यादि । तस्मिन्नायाति वनं तद्देगपवनाहतं सन् आश्व
 सीदिव सञ्जीवितमिव लुलि रूपं यतोविचित्रस्तवकोङ्गासि लुलि
 तपल्लवश्च जातं पूर्ववदिट् ॥ ५६ ॥
- भ० आश्वसीदित्यादि । तस्मिन्नायाति सति वनञ्च आश्वसीदिव
 सञ्जीवितमिव अस्मद्गुप्राणने घो रुदाद्यसीति ईम् कीदृशं तस्म
 हनूमतौवेगवायुना आहतं आश्वस्ततामाह विचित्रेण स्तवके
 नोङ्गासमानं यदादित्वाश्रेम् लुलितं मनोहरं पल्लवं यत्त य
 तथा ॥ ५६ ॥

न प्राणिविदुराचार मायानामोन्निये न च । नेडिषे
यदि काकुत्स्थं तमूचे वानरोवचः ॥ ५७ ॥

इतीडधिकारः ॥

नप्रेत्यादि । वानरसमागच्छन्मिदं वचनमूचे हे दुराचार ज०म०
न प्राणिवि न जीवसि अनचेत्यस्य रूपं पूर्व्वदिट् अनितेरिति
खल्वनच मायानामोन्निये नेत्रिता भवसि ईशः सदति इट् अधी
गर्धति कर्मणि षष्ठी यदि काकुत्स्थं नेडिषे न सौषि ईडजनोर्ध्वे
चेत् चकारात्सेचेतीट् । इतीडधिकारः ॥ ५७ ॥

नप्रेत्यादि । वानरो हनूमान् तमिन्द्रजितं वच ऊचे किं वच भ०
इत्याह हे दुराचार त्वं काकुत्स्थं यदि नेडिषे न सौषि तदा न
प्राणिवि न जीवसि न च मायानामोन्निये मायानामोश्चरो न भवि
यसि माया यथेष्टं न च विनियोक्त्यसे इति वा कर्मणि षष्ठी धात्व्
नामनेकार्थत्वात् विनियोगार्थता वर्त्तमानसामीप्येऽपि वर्त्तमान
वद्विवक्ष्यतइति न्यायात् सर्व्वत्र की अनहुप्राणने रुद्ध्योऽयइति इम्
ईडलकसुतौ आभ्यां सध्वोरस्येमिति इम् । इतीडधिकारः ॥ ५७ ॥

ससैन्यम्हादयन् संस्थे प्रावर्त्तिष्ट तमिन्द्रजित् ।
शरः खुरप्रैर्मायाभिः शतशः सर्व्वतोमुज्जः ॥ ५८ ॥

इदानीं विश्वर्षनीचक सदस्यधिकृत्याह । ससेत्यादि । व०म०
इन्द्रजित् ससैन्यः सबलः तं वानरं सर्व्वतः शरैः खुरप्रः भक्षैः

हादवन् मुहुः चर्च मायाभिः प्रतप्तोऽनेकाधा चर्चो प्रावर्त्तिष्ट
 प्रवृत्तः सुष्ठि रूपं तत्र सर्वैश्वर्यादवन् इति विसर्जनीयस्य इति
 चर्चं हकारे परे सुत्वं प्ररैः सुरप्रैरिति समापवादः प्रर्परोत्तरि
 विसर्जनीयस्य विसर्जनीयः विसर्जनीयस्य विकारनिवृत्त्यर्थः माया
 भिः प्रतप्तः सर्वत इति वाचरोति विकल्पः विसर्जनीयः यका
 रोवा ॥ ५८ ॥

भ० अतः परं विसर्जनीयसत्ताधिकारः । सकारपदमादेवमा
 चोपलक्षणं स्वमते विसर्ज्यधिकारः । सर्वैश्वर्यादिति । इन्द्रमित्
 सर्वैश्वर्यैः सर्वैः सुरप्रैः सुरप्रैश्च सर्वतोमुहुर्भारंवारं तं वानरं
 हादवन् संख्ये युद्धे मायाभिः प्रतप्तः प्रतं प्रतं वारान् प्रावर्त्तिष्ट
 प्रवृत्तः सर्वैश्वर्यादवचित्य च वेः सोऽश्रसन्नेकते इति विसर्गस्य
 सः सुसुभिरिति तालव्यत्वं प्ररैः सुरप्रैरित्यत्र कस्यपफयोर्मुन्या
 वित्यस्य न विषयः अश्रसन्ने इत्यस्यानुवर्त्तनात् विभक्तिव्यत्ययेन
 अश्रसन्नेयोरिति कस्यपफयोर्विशेषणात् परे तु प्रथपरयोः स्याज्जि
 च न स्यादिति जिज्ञामूलोपनिषेधं पस्पपरयोर्न स्यादित्यनेन उप
 ध्यानीयनिषेधस्याहुः सुरप्रैर्मायाभिरित्यत्र रिचोऽवे इति विसर्ग
 स्य रेफः यद्यपि रवे इति कृते इष्टविद्धिः स्यात्तथापि इच इति
 कृतस्य साफस्यमाह देवीदासचक्रवर्ती यथा कचिदपवाहविषये
 ऽप्युत्सर्गोऽपि प्रवर्त्तत इति न्यायात् अभाभनोऽचोभोऽवे सुवित्या
 दिस्तत्रविषये प्रवृत्त्या प्रवृत्तानिरासः तेन हि न्यायेन दधिना पति
 नेत्यादिसिद्धं मायाभिः प्रतप्त इत्यत्र प्रविश्रित्यस्य विषयः सर्व
 तोमुहुरित्यत्र अतोऽहुर्बुरित्यस्य विषयः ॥ ५८ ॥

वानरः कुलशैलाभः प्रसङ्गावुधशीकरं । रक्षसा
शान् यत्रस्काभ्यंस्तमस्कल्पानदुद्रुवत् ॥ ५६ ॥

वानेत्यादि । वानरः कुलशैलाभः संघामे स्त्रिरत्नात् आयुधं ज०म०
श्रीकरमिव नैरन्तर्येण पतनात् प्रसङ्गाभिभूय कुःशैः कःशै
चेति जिह्वामूलीयोपधानीयौ रक्षसाशान् कुक्षितरासवान्
पाप्येपात्रप् स्वार्थिकाश्रपि प्रकृतितोसिपुवचनान्यतिवर्तन्ते यत्र
स्काभ्यन् आत्मनो यत्रदृक्त्वं अत्र तकारे परतोमन्व्यप्रधानिति
नुत्वं विषयर्जनीयसकारौ च पूर्वस्थानुनाधिकः तमस्कल्पान् ईष
दसमाप्ततमसः कुःशैरपवादः शोपदादाविति सकारः तत्र
पात्रकल्पकाम्येच्छिति परिगणनं अदुद्रुवत् टौकते स शिशीत्या
दिना चङ् ॥ ५६ ॥

वानरदत्यादि । वानरः कुलपर्वततुल्यः क्षीररहितत्वात् म०
आयुधं श्रीकरमिव नैरन्तर्येण पतनात् प्रसङ्गं शोदा रक्षसा
शान् कुक्षितरचांसि अदुद्रुवत् टौकते स द्रावितवानित्यर्थः द्रुग
तौ टौ जिम्निशुद्रुकमदति अङ् कीदृशः यत्रस्काभ्यन् आत्मनो
यत्रदृक्त्वंति सैःकाम्यक्खेच्छायामिति काम्यक् ततः ब्रह्मः
कीदृशान् तमस्कल्पान् अन्धकारतुल्यान् त्यादेसोनेदति कल्पः
कुक्षितानि रचांसि रक्षसाशाः पात्रःकुत्साभामिति पात्रः पुंस्त्व
मभिधानात् राजानमिच्छति राजीयतीत्यादिषु नोत्पुंकेधावि
त्यनेनैवेष्टसिद्धौ नलोपार्थं नलोपक्युंरति कृतं प्रापयति कुम्भवि
भक्तिकस्य विरामामितकार्यस्थानित्यमिति तेन रक्षसाशादिषु

विसर्गभावः किम्वा रचसात्राद्घोमनीयादित्यात्विद्वाः किम्वा
 सेतुकक्षपफेवेत्यस्य घोमविभागात् वात्रब्दस्य यवस्त्रावाचित्वात्
 पात्रकाम्यकल्पेषु विसर्गस्य नित्यं सकारः ॥ ५६ ॥

धनुस्याश्रभृतः संख्ये ज्योतिस्कल्पोरुकेशरः । दुधाव
 निर्नमस्कारान् राक्षसेन्द्रपुरस्कृतान् ॥ ६० ॥

ज०म० धनुरित्यादि । धनुष्याश्रभृतः कुक्षितधनुर्धरान् राक्षसान्
 ज्योतिस्कल्पोरुकेशरः अग्निमुखवृद्धसटोवानरः रणःषदति
 पात्रादिव्येव विसर्जनीयस्य षत्वं दुधाव कल्पितवान् यस्माच्चिर्न
 मस्कारान् अप्रक्षामान् राक्षसेन्द्रेणैन्द्रजिता पुरस्कृतान् अयतः
 स्थापितान् नमस्युरसौर्गत्योरिति विसर्जनीयस्य सकारः इणउ
 त्तरस्य तु विसर्जनीयस्य सएवाधिक्रियते तत्र नमःत्रब्दस्य साक्षा
 त्प्रभृतिषु पाठान् पुरःत्रब्दस्य पुरोऽव्ययमिति गतिरंघ्रा ॥ ६० ॥

भ० धनुरित्यादि । वानरः संख्ये युद्धे तान् राक्षसान् दुधाव कल्पि
 तवान् धृन्जकल्पे ठी कीदृशान् धनुष्याश्रभृतः निन्दितधनुर्द्ध
 रान् पूर्ववत्पात्रः निर्नमस्कारान् नमस्कारवर्जितान् अप्रक्षसा
 नित्यर्थः राक्षसेन्द्रपुरस्कृतान् इन्द्रजिताऽयतः स्थापितान् कीदृशः
 ज्योतिस्कल्पोरुकेशरः अग्निमुखवर्षविपुलसटः पूर्ववत् कल्पः
 सर्व्वत्र पूर्ववत् विसर्गभावः वेःसकारावा तस्त्रीलात्परस्य सस्य
 षत्त्वमभिधिष्यत न्यदृत्त्य च व्याख्यातं ॥ ६० ॥

स्वामिनो निष्क्रयं गन्तुमाविष्कृतबलः कपिः । रराज
समरे शत्रून् घ्नन् दुष्कृतवहिष्कृतः ॥ ६१ ॥

स्वामीत्यादि । स्वामिनः सुग्रीवस्य निष्क्रयमानृष्यं गन्तुं ३० म०
शत्रून् घ्नन् विनाशयन् कपिः समरे रराज आविष्कृतबलः प्रकटि
तसामर्थ्यः दुष्कृतवहिष्कृतः दुष्कृतं पापं वहिःकृतमनेनेति वाहि
ताम्यादिषु द्रष्टव्यं सर्वत्र इउदुपधस्य चेत्यनेनाप्रत्ययविषयं
नीयस्य सत् ॥ ६१ ॥

स्वामीत्यादि । कपिः समरे संघामे शत्रून् घ्नन् विनाशयन् ३०
रराज दीप्यते स कीदृशः स्वामिनः सुग्रीवस्य निष्क्रयमानृष्यं
गन्तुं आविष्कृतं प्रकाशितं बलं सामर्थ्यं येन तादृशः दुष्कृतेन
पापेन वहिष्कृतस्वकः निष्पापइत्यर्थः दुष्कृतं वहिष्कृतं येने
ति वा पूर्वनिपातस्यानियमात् कश्चित् कान्तस्य परनिपातः आहि
ताम्यादेर्भेति परः दुर्भिराविर्वहिःप्रादुस्यतुरांशः कखपफेइति
परस्य च दर्शनात् निष्क्रयादिषु सेतुकखपफेवेत्यस्य वा ब्रह्मस्य
व्यवस्थावाचित्वात् नित्यं सकारो बोध्यः विकल्पेऽपि न सतिः दुःखं
दुष्कृतं चेति द्विरूपदर्शनात् मूर्द्धन्यसत्त्वं पूर्ववत् ॥ ६१ ॥

चतुष्काष्ठं क्षिपन् वृक्षान् तिरस्कुर्वन् शरीरणि । तिर
ष्कृतदिगाभोगोदहशे वज्रधा भ्रमन् ॥ ६२ ॥

- ज०म० चतुरित्यादि । चतस्रः काठादिभेषजिन् चेषचरति क्रिया विभेषसं पूर्ववत् पत्वं चतस्रपु दिषु वृत्तान् रणे भ्रमन् एकोऽपि वज्रधा दृष्टे दृष्टः कपिः क्षिपन्निति तौदादिकः अरींक्षिरस्कुर्वन् अभिभवन् तिरष्कृतदिगाभोगः अपनीतदिम्बिस्तारः तिरषोन्वत रस्त्रामिति पचे षत्वं ॥ ६२ ॥
- भ० चतुरित्यादि । स एकः कपीरणे भ्रमन् वज्रधा दृष्टे जने रित्यर्थात् किङ्कुर्वन् चतुष्काष्ठं वृत्तान् क्षिपन् चतस्रः काठादिभ्र आधारत्वेन यस्मिन् चेषणे क्रियाविभेषणमिदं चतस्रपु दिषु वृत्तान् क्षिपन्नित्यर्थः अरीन् ब्रून् तिरस्कुर्वन् अभिभवन् तिरष्कृतदिगाभोगः आच्छादितदिम्बिस्तारः पूर्ववदिभाषया विष गंस्व सकारः ॥ ६२ ॥

दिष्कुर्वन्तां चतुष्कुर्वन्प्रभिघातं नगैर्दिषां । वहिष्क
रिष्यन् संग्रामाद्रिपून् ज्वलनपिङ्गलः ॥ ६३ ॥

- ज०म० दिष्कुर्वन्त्यादि । असौ कपिराटीदिति वक्ष्यमाणेन समन्धः कीदृशः दिष्कुर्वन्तां दौ वारावभिघातं कुर्वन्तां दिषां चतुष्कुर्वन् चतुरो वारान् नगैर्दृष्टैरभिघातं कुर्वन् दिक्षि सतुरिति क्लृप्तोऽर्थ इति विषर्जनीयस्व वा षत्वं अरीन् संग्रामाद्दहिष्करिष्यन् अपने व्यापीति दसुषोः सामर्थ्यदिति विषर्जनीयस्व षत्वं पचे सामर्थ्यं चाच श्रपेणानैकार्थीभावः वहिष्करिष्यन्निति इयोः परस्परव्यपेक्षत्वात् ॥ ६३ ॥

दिरित्यादि । असौ अपिराटोदित्यपिमञ्जेकेनाश्वः किं दुर्बन् भ०
 दो वारी अभिघातं कुर्वतां द्विषां गगैः पर्वतैश्चतुरोवारान् अभि
 घातं कुर्वन् द्विसिद्धतुःश्रुतिः इति सूत्रेण विभावया कस्ता
 दित्वाङ्गपदयमिति परः स्वमते हस्तीपाषावित्यादिना साषा
 दादित्वात् वा समासः । समासे सेतुकखेति रूपद्वयं निर्विरोधं
 एवमसमासेऽपि कल्पफेवेत्यस्य योगविभागः कार्यः समासपक्षे
 घत्वं व्याख्यातमेव असमासेऽपि क्लिप्तादित्यस्य योगविभागात्
 घत्वं मनीषादित्यादा संयामात् अरीन् प्रभून् वहिष्करिष्यन्
 पूर्ववत् वेःसः घत्वं च अलनवत् वक्रिवत् पिङ्गलः ॥ ६२ ॥

ज्योतिष्कुर्वन्निवैकोऽसावाटीत् संख्ये परार्द्धवत् ।
 तमनायुष्करं प्राप शक्रश्चतुर्द्वनुष्करः ॥ ६४ ॥

ज्योतिरित्यादि । एकोऽपि अलनपिङ्गलः ज्योतिष्कुर्वन्निव ज०म०
 अग्निं दीपयन्निव पूर्ववत्पक्षे विसर्जनीयस्य सः परार्द्धवत् दिव्य
 इव परार्द्धेषुलोकः प्रह्लाद्यसम्बन्धिन ऊर्ध्वभागस्योत्कृष्टत्वात्
 तत्र भवइति परावराधमेति यत् संख्ये संयामे आटीत् परि
 चक्राम इटइटीति विधोसोपः तं वानरमनायुष्करं प्राणाय
 हारिषं शक्रश्चतुर्द्वजित् प्राप प्राप्तवान् धनुष्करः धनुः करे
 यस्येति नित्यं समासेत्यादिना घत्वं ॥ ६४ ॥

ज्योतिरित्यादि । एकोऽसौ कपिः संख्ये परार्द्धवत् अत्युत्कृष्टं भ०
 ह्यसंख्याविशेषावच्छिन्नवत् ज्योतिष्कुर्वन् आटीत् परिचक्राम

पराङ्मवत् दिव्यवदिति जघमङ्गला तं कपिं ब्रह्मवपुरिभ्रजित्
 प्राप कीदृशं न आयुः करोतीत्यवाबुष्करं कीदृशः धनुः करे यस्य
 स तथा पूर्ववदेः सत्त्व इत्सुसन्तयोः कल्पपफयोर्भित्यमिति परः
 ॥ ६४ ॥

अस्यन्नरुष्करान् वाणान् ज्योतिष्करसमद्युतिः ।
 यशस्करोयशस्कामं कपिं वाणैरताडयत् ॥ ६५ ॥

ज०म० अस्यन्नित्यादि । वाणानरुष्करान् ब्रह्मजनकान् दिवाविभेत्या
 दिना टः अस्यन् क्षिपन् ज्योतिष्करसमद्युतिः ज्योतिष्करणशीलः
 आदित्यः कर्जाहेतित्यादिना टः तेन तुल्यइत्यर्थः पूर्ववत् षत्वं
 यशस्करोयशोजननशीलः इन्द्रजिद्यशस्कामं यशसि कामोऽस्येति
 तं कपिं वाणैरवाकिरत् अताडयत् अतः कर्मोत्यादिना न व्यय
 विसर्जनीयस्य सत्वं ॥ ६५ ॥

भ० अस्यन्नित्यादि । इन्द्रजिदरुष्करान् ब्रह्मजनकान् वाणान्
 अस्यन् क्षिपन् वाणैः कपिमताडयत् ज्योतिष्करस्य सूर्यस्य समा
 द्युतिर्यस्य यशस्करोयशोजननशीलः कीदृशं कपि यशस्कामं य
 इति कामोयस्य सर्वत्र पूर्ववदेः स इत्यात्षत्वं च इर्ज्योतिर्यशस्य
 करोतीति यकुट्टः ॥ ६५ ॥

षकाराधस्यदं नासौ चरन् वियति मारुतिः । मर्मा
 विह्विस्तमस्काण्डैर्विध्यमानोऽप्यनेकधा ॥ ६६ ॥

इति सत्वाधिकारः ।

चकारेत्यादि । अथो माहतिर्विचति चरन् अधस्यदं पृथिव्यां ज०म०
पदं न चकार अधस्यदमिति मयूरव्यंसकादित्वात्; कस्कादिपु
चेति वत्सं मर्त्याणि विध्यन्तीति क्षिप् नश्चिदृतीत्यादिना पूर्वपदस्य
दीर्घत्व । इति वत्वसत्ताधिकारः ॥ ६६ ॥

चकारेत्यादि । अथो माहतिर्धनूमान् विचति आकाशे म०
चरन् मर्त्याणि विध्यद्भिः कालायस्यचटितत्वात् तमस्तुच्यैः काष्ठैः
अरैरेकेषाविध्यमानस्ताद्यमानोऽपि अधस्यदं पृथिव्यां पदं न
चकार पूर्ववदेः सः अधःत्रिरसोःपदे तमसस्तु काष्ठे नित्यं विष
गंस्य सकारइति परः । इति विशर्ष्यनीयसत्ताधिकारः ॥ ६६ ॥

पुरुहन्तद्विषो धूर्षु युक्तानक्षस्य वाजिनः । आयूषि
त्वक्षु निर्भिद्य प्राभञ्जनिरमोचयत् ॥ ६७ ॥

इतः प्रभृति अपदानस्य मूर्द्धन्यदत्यधिकृत्याह । पुरुहन्तेत्यादि । ज०म०
पुरुहन्तद्विषद्वजिनः सम्बन्धिनोषानस्य रक्षस्य धूर्षु युक्तान्
वाजिनः त्वक्षु चर्षसु निर्भिद्यं प्राभञ्जनिर्माहतिरायूषि जीवितानि
अमोचयत् त्याधितवान् धूर्षु त्वक्षिति आदेशप्रत्यययोरिति सः
प्रत्ययसकारत्वात् तच्च हि इक्षोरिति वर्तते परेश चकारेश
प्रत्याहारः आयूषीति मुनिवर्जनीयेत्यादिना सहेःषाटस्यः इति
हन्द्वाविषयत्वाद्दोदाहृतं ततः हन्द्वि सद्इति लिप्रत्ययस्य
विधानात् एवञ्च पृथनावाङ्मिव इति पाठान्तरमयुक्तं ॥ ६७ ॥

अथ मूर्द्धन्यसत्ताधिकारः । पुरुहन्तेत्यादि । प्रभञ्जनस्यपत्त्यं म०
धनूमान् पुरुहन्तद्विषः प्रक्रमचोर्मेधनादस्य धानस्य रक्षस्य धूर्षु

भार्येणु शुक्रान् वाजिनोऽद्यान् तेषु चर्चसु निर्मिष आचूषि चमो
 चयत् त्वावयामाव योऽमौमेरिति सूत्रे उपवर्ज्योभूतार्थाचपि
 प्रव्यार्थादयोपह्वानो इति तु प्राप्स्यर्थोर्निवहोः प्रतिषेधेन ज्ञापि
 तं तेन वाजिनां प्रयोष्यानां कर्कसं चप हि मुषिर्भुक्तिपूर्विकायां
 गतौ वर्तते अतएवामोचयत् मोचनेन भवान्तरमममद्यदित्यर्थः
 क्लिष्टादित्यादिना धूर्त्वित्यत्र रेफात् आचूषीत्यत्र मुषिष्यवधानेऽपि
 लक्षित्यत्र ककारात् सख्यं षत्वं पुद्गलतेत्यत्र इतनावाचिति
 कचित्पाठः ॥ ६० ॥

सुषुपुस्ते यदा भूमौ रावणिः सारथिं तदा । आह
 र्त्तुमन्यानश्लिषत् प्रोषितत्रासकर्कशः ॥ ६८ ॥

ज०म० सुखित्यादि । ते यदा भूमौ सुषुपुः निषेतुः आदेशसकार
 तात्पूर्ववत् षत्वं तदा रावणिरन्यानश्लानाहर्त्तुमानेतुं सारथि
 मश्लिषत् आदिष्टवान् यतिंशास्त्रीत्वञ्च श्वाभदुद्दुहलोरिति
 इकारः श्लिषसीति षत्वं प्रोषितत्रासः प्रोषिताद्गमादुपगत
 भयः कर्कशश्च रौद्रः प्रोषितइति यजादित्वात्सम्प्रसारणं षत्वं
 पूर्ववत् ॥ ६८ ॥

अ० सुषुपुरित्यादि । ते वाजिनोयदा भूमौ सुषुपुः निषेदुः श्लिष्य
 यौत्रये भाषादिष्णइति मूर्द्धन्यस्य इत्यत्वं ततः क्लिष्टादिति सख्यं
 कृतत्वात् षत्वं तदा लक्षिन् काञ्चे रावणस्यापत्यमिश्रजित् अन्या
 यस्यानाहर्त्तुं सारथिं अश्लिषत् आदिष्टवान् कीदृशः प्रोषितोऽपग

मङ्गलार्थः ।

तस्माद्यथाशेषेति वक्तव्यमिति सचाद्यै कर्कशेति यथात्कर्कशधारयः
 प्रेषितपापिन कर्कशोवा प्राप्तेः प्राप्तिद्युतिरिति कः प्राप्तिरिति
 इन् वचेः बुधवसेति कश्च इन् यदस्यपापोरिति निः किञ्चादि
 त्यादौ प्राप्तिवसेति वत् ॥ ६८ ॥

प्रतुष्टुषुः पुनर्युद्धमासिषञ्जयिषुर्भयं । आतस्यौ
 रथमात्मीयानुत्सिसाहयियन्निव ॥ ६९ ॥

प्रतित्यादि । अथाप्रानीताइति पुनरपि युद्धं प्रतुष्टुषुः प्रसौ च०म०
 तुमारभुमिहुः यन् अज्जगन्गमांशनीति दीर्घः सनात्रंशभिचउः
 नसोकेति षष्ठीप्रतिषेधः रथमातस्यौ आरूढवान् भयमासिषञ्ज
 यिषुः संश्लेषयितुमिहुः इन्मता तत्र सौतेः यनि वत्भूते षञ्जेस्य
 सौतिषोरिति अभाषादुत्तरस्य वत्सं आत्मीयान् भृत्यानुत्सि
 साहयियन्निव उत्साहयितुमिहुन्निव युध्यध्वमिति सौतीत्यादिना
 वत्से प्राप्ते षःस्त्रिदित्यादिना षकारस्य वत्सं ॥ ६९ ॥

प्रतुष्टुपुरित्यादि । इन्द्रजित् पुनः सञ्जीभूतं रथमातस्यौ म०
 आश्रितवान् कीदृशः युद्धं प्रतुष्टुषुः प्रसौतुमारभुमिहुः भयं
 आसिषञ्जयिषुः इन्मतोभयमासञ्जयितुं संश्लेषयितुं इहुः आत्मी
 यान् अनुचरान् उत्सिसाहयियन्निव उत्साहयितुमिहुन्निव
 जिस्सोःखेरित्यादिना वत्संभूते यनि खेः वत्सं तत्रैव सद्यर्जनात्
 उत्सिसाहयियन्निव न वत्सं ॥ ६९ ॥

बलान्धभिषिषिषन्नं तदभिः कपिवारिदं । विजिगीषुः
पुनश्चक्रे व्यूहं दुर्जयमिच्छजित् ॥ ७० ॥

अ० म० बलेत्यादि । कपिवारिदं कपिं वारिदमिव बलान्धभिषि
षिषन्नं तदभिः अभिषेक्तुं हादधितुमिच्छन्नं सादिष्यभावेत्या
दिना तु सकारसाभाससकारस्य च बलं तमेवंविधं कपिं
विजिगीषुर्विजेतुमिच्छुः रञ्जित् वञ्छितोर्जेरिति कुत्वं पुनर्ग्रहं
बलसन्निवेशं दुर्जयास्यं चक्रे इत्यन्त्यादिसैनिकानां मण्डलस्यित्या
विरच्यते ॥ ७० ॥

भ० बलान्धेत्यादि । तदभिर्बलानि अभिषिषिषन्नं हादधितुमि
च्छन्नं अतएव कपिं वारिदमिव जेतुमिच्छुरिच्छजित् पुनर्ग्रहं
बलविन्यासं चक्रे दुर्जयं जेतुमश्चक्यं व्यूहस्य कपेर्था विज्ञेयं अभि
पूर्वेष्विषः सनः पत्ने अस्त्रोः खेरिति नियमेन किलादित्यादिना
गीक इति इत्यादिना च प्राप्तं बलं वाध्यते प्रकृतेर्वाधितत्वात् गी
क इत्यादिना खेः सकारस्यापि न बलमिति केचित् अस्त्रोः खेरि
त्यनेन खिनिमित्तं बलं वाध्यते तेन प्रकृतेः सस्य न बलं खेसु गीक
इत्यादिना बलं भवत्येवेति केचित् वस्तुतस्तु बलभूते सनि
खिनिमित्तस्यैव बलस्य निषेधः नतु गिनिमित्तस्य तेनोभयत्र गीक
इति बलं ॥ ७० ॥

ज०

अभिष्यन्तः कपिं क्रोधादभ्यपिञ्चन्निवात्मनः । संप्र
चारसमुद्भूतैरत्तैः क्रोष्यैरदृश्युतैः ॥ ७१ ॥

अभीत्यादि । राचसाः शोधादात्मनोऽभिस्यन्तः चत् ३००
 नयन्तः शोऽन्तकर्मधीत्यस्य अतरि शोतः शोतीत्याकारस्योपः उप
 सर्गादिति षत्वं चत्प्रहारसम्भूतेः रत्नैः कोष्ठीरोषदुष्पैः अदस्युतेः
 प्रधाभिर्गतेः कपिमभविच्चन्निव अभिषिक्तवन्त इव चङ्कि रूपं
 प्राक्षितादद्भवायेऽपीति षत्वं ॥ ७१ ॥

अभीत्यादि । राचसाः शोधादात्मनोऽभिस्यन्तोऽन्तं नयन्तः ३०
 चम्बक् प्रहारजातेः ईषदुष्पैर्ब्रह्मच्युतेः रत्नैः कपि अभविच्चन्निव
 अभिषिक्तवन्त इव षोडशान्ते ब्रह्मः अभिषोषिषोर्गीकः सुसुभयो
 इत्यादिना षत्वं ॥ ७१ ॥

संयामे तानधिष्ठास्यन्निषद्य पुरतोरणं । अविषी
 दन्नवष्टभान् व्यष्टस्त्रास्ररविष्वणान् ॥ ७२ ॥

संयामइत्यादि । ये प्राचिनः अभिषिच्चन्ति तास्ररविष्वणान् ३००
 राचसान् संयामे अधिष्ठास्रन् अस्रतन्मीकरिष्यन् कपिः उपसर्गा
 दिति षत्वं पुरतोरणं पुरदारं व्यष्टभान् आञ्जितवान् निषद्य
 तत्रैव पुरतोरणे स्त्रित्वा प्राचिनोमाप्रविचुरिति अविषीदन्
 विषादमगहन् निषद्य विषीदन्निति सदिरप्रतेरिति षत्वं अवष्ट
 भान् अविदूरान् अवाषास्रम्भनाविदूर्य्ययोर्िति षत्वं व्यष्टभा
 दिति अद्भवायेवेसाभेरिति षत्वं सशुसुभुइत्यादिना आप्रत्ययः
 सन्नद्धाचामभवहारक्रियायां स्वगतिर्वर्त्तते नराणां विष्वषाइति
 यः नरान् सन्नद्धमभवहारनाइत्यर्थः वेद्यस्योसभोजनइति षत्वं
 ॥ ७२ ॥

भ० संयामहत्यादि । हनुमान् संयामे विषयं क्षिता अविपी
 हन् विषयो न भवन् तान् राक्षसान् अधिष्ठास्वन् अभिभविष्वन्
 पुरतो रषं पुरीवहिर्दारं व्यहृथात् आक्रान्तवान् पुरतो रष
 मधिष्ठास्वन् तान् व्यहृथादिति वा कीदृशान् अवहृथान् निकट
 स्थान् ऊर्जितान् वा नरविज्जणान् मनुष्यं भुञ्जानान् अधिष्ठानि
 विषदविस्तभास्वार्थविस्त्रनां जीकरत्वादिना वत्नं अवहृथानिति
 जीकरत्वाद्दौ अवस्त्रनेत्यस्य योगविभागाद्यत् कश्चिदस्वार्थादन्व
 चापि वत्नं मनीषादित्वादा अत्रात्सभेरीर्जित्यामयनिकटभे
 जनेष्विति परः ॥ ७१ ॥

विषय्य राक्षसाः क्रुद्धाः प्रस्त्रजालमवाकिरन् । यत्न
 व्यसहतेन्द्रोऽपि कपिः पर्येषहिष्ट तत् ॥ ७२ ॥

ज० भ० विषेत्यादि । विषय्य षोडश कपिचेष्टितमित्यर्थात् सात्यदासो
 रिति प्रतिषेधे प्राप्तं परिनिविभ्यदति वत्नं राक्षसाः क्रुद्धाः प्रस्त्र
 जालमवाकिरन् विचित्रवक्त्राः कृत्स्न रूपं यच्च प्रस्त्रजालमिश्रो
 ऽपि न व्यसहत न षोडशान्धः कृत्स्न रूपं तत्कपिः पर्येषहिष्ट
 कृत्स्न रूपं यच्चैः शिवादीनामित्यादिना विभाषा वत्नं ॥ ७२ ॥

भ० विषय्येत्यादि । राक्षसाविषय्य षोडश हनुमतः प्रहारमित्य
 र्थात् क्रुद्धाः वक्त्राः प्रस्त्रजालं प्रस्त्रमूर्धं चैरन्तर्धे च वर्धतेविषे
 यात् आसमिव अवाकिरन् विचित्रवक्त्राः र्था रूपं यत्प्रस्त्रजालं

मङ्गिकायां ।

दशोऽपि न कश्चन न विद्वेदवान् कश्चित् ब्रह्मजालं पर्यव
 दित् परिशोडवान् वा क्वं विवक्षीत्यत्र नीकरत्यादिना वनं
 कश्चतेत्यत्र पर्यवदित्तेत्यत्र च निविपरिषन्नेत्यादिना पाचिक
 वनं ॥ ७३ ॥

विश्वन्मानदधिरोरक्तविश्वन्पाटखान् । विश्व
 न्नुन् परिषेसादन्नविश्वना कपिर्दिवः ॥ ७४ ॥

विश्वेत्यादि । विश्वन्मानदधिरः चरद्वक्तः कपिः परिषेसा अ०म०
 चन् ताडितवान् दिवः ब्रह्मन् रक्तविश्वन्पाटखान् रक्तकुतिसो
 दितान् अनुषर्ष्यमिनिविश्वः खन्तेरिति विभाषावत् रक्तखा
 भाषितान् विश्वान् विविधं स्तान् गन्तुं शीघ्रमेवामिति इन् अवि
 श्वना कपिः चननवशीघ्रः खानशीघ्रत्वर्थः वेःस्तन्देरनिहा
 यामिति विभाषा वनं ॥ ७४ ॥

विश्वेत्यादि । कपिर्दिवः ब्रह्मन् परिषेस चरन् ताडितवान् अ०
 कीदृशः विश्वन्मानदधिरः चरद्वक्तः अविश्वना अविषयन
 शीघ्रः कीदृशान् रक्तविश्वन्पाटखान् रक्तकुतिसोदितान्
 विश्वान् विविधगतिशीलान् खन्तेरनुषर्ष्यते स्तन्दिरोशेषे
 गत्यां अगयोः चरविश्वानिर्भविश्वेत्यादिना पक्षे वनं खन्तेः
 कर्त्तं रक्तं तेनाप्राधिकर्त्तवत् स्तन्दिशुन् अपपद्योरिति इत्थं त-
 चवर्गात् चवर्गश्च चवर्गेषुमेति इत्थे च पक्षे इत्योपपत्त्यः इरे
 खान्ते मनीषादिनात्तद्रूपमपि ॥ ७४ ॥

भट्टिशास्रं ।

मेघनादः परिष्कन्दम् परिष्कन्दस्यमासदि । अत्र
भादपरिष्कन्दं ब्रह्मपात्रेण विष्णुरन् ॥ ७५ ॥

ज०म० मेघेत्यादि । मेघनाद इन्द्रवित् परिष्कन्दम् परितोभमम्
परिष्कन्दस्यपरिष्कन्दस्यमदि कपिं ब्रह्मपात्रेण ब्रह्मपात्रेण दत्तेन
पात्रेणभीषमवभात् वद्वान् कञ्चि आप्रत्यये रूपं परीक्षति वा
यत्नं अपरिष्कन्दं ब्रह्मपात्रभरतत्वात् तेन परिष्कन्दः प्राच्यभरते
मिति निपातनं विष्णुरन् देवादुद्भवित्यर्थः स्मुरतिष्णुषत्यो
रिति विभाषापत्तं ॥ ७५ ॥

भ० मेघेत्यादि । मेघनाद इन्द्रवित् परिष्कन्दम् परितोभमम्
परिष्कन्दस्य परितोभमस्यमदि इक्षुमन्तं ब्रह्मपात्रेण आशु
भीषं अपरिष्कन्दं निखलं यथा खान्तया अदभात् वद्वान् न
दिसते परिष्कन्दस्यस्यं यथादन्वगात् क्रियाविशेषणं अरेर्विशे
षणमिति केचित् विष्णुरन् क्रोपात् इर्थादा कर्ममानः परिष्कन्द
विष्णुरोः बल विष्कभानिर्मेत्यादिना विभाषया पत्तं ॥ ७५ ॥

विष्णुसङ्घिर्गृहीतोऽसौ निष्कषः पुरुषाश्चनैः । विष्क
भित्तुं समर्थोऽपि नाचलद्रुह्यगौरवात् ॥ ७६ ॥

ज०म० विष्णुसेत्यादि । असौ कपिः पुरुषाश्चनैः राक्षसैः विष्णुसङ्घिः
इर्थाचलद्रुह्यगौरवात् निष्कषः बतेजाः निष्कषेति विभाषा पत्तं

विष्कम्भितुं व्यापारितुं समर्थोऽपि ब्रह्मणो रवाका च सत् न च सितः
माभून्मोघो ब्राह्मः पात्र इति वैष्कम्भातेरिति वचनं ॥ ७६ ॥

विष्कुसेत्यादि । अथौ कपिर्विष्कुलद्विर्घ्वाचलद्विः पुरवा भ०
ब्रह्मैः रावणैः पृथीतोऽपि निष्कुसोनिष्कमः विष्कम्भितुं व्यापारितुं
समर्थोऽपि ब्रह्मणो रवात् नाचसत् न च सितवान् विष्कम्भेत्या
दिना विष्कम्भः वचनं नित्यं कुरस्कुलोच्छ विभाषितं ॥ ७६ ॥

छपीडं भर्तुरानन्दं मा न प्रोडं द्रुतं विवत् । वानरं
नेतुमित्युच्चैरिद्भ्रजित् प्रावदत् स्वकान् ॥ ७७ ॥

छपीत्यादि । भर्तुः रावणस्य आनन्दं छपीडं कुरध्वं लिङि भ० म०
रुधं अतीवानरं द्रुतं नेतुं विषदाकारं मा न प्रोडं मानोत्पतिष्ट
नाङि कुरु रणः धीधमिति धकारस्य मूर्द्धन्वडकारः इत्येवमुच्चै
रिद्भ्रजित् स्वकान् भुत्वान् प्रावदत् वहेर्लिङि रूपं ॥ ७७ ॥

छपीडमित्यादि । ध्रुवं भर्तुरावणस्य आनन्दं छपीडं कुरध्वं भ०
व्या रूपं इगुडुर्मडीति कित्वात् गुणः टीठीठीधोडिच इति धस्य
डत्वं कित्वादिति धः वानरं नेतुं द्रुतं ध्रुवं विषदाकारं मा न प्रोडं
न न गच्छत अपि तु प्रोडं मुमुक्षुचवर्षणे मावोने टी धिः गुणः
धेयलोपेवेति पञ्चे विलोपः टीठीठीधोडिच इति धस्य डत्वं इत्युक्तं
इद्भ्रजित् स्वकान् आत्मीयान् उच्चैर्धरता धनिना प्रावदत्
प्रावदवान् ॥ ७७ ॥

प्रसन्नमुचिषत्त्वं मां भीरीषाणादिपानम् । आदि
शामरति प्रोचुर्नवनीमावति दिवः ॥ ७८ ॥

म०म० गमनित्यादि । चतुर्विधा चतुः चतुर्विधः तं गतं प्राप्तं चस
प्राप्तमित्यर्थः यथावेऽङ्गुष्ठैः चतुरति यत्तं भीरीः आतरस्य चत्
खानं तथाभीरीषाणादिपानम् भीरीखानमिति यत्तं आदिषा
मरति प्रोचुः हि योराचवा मरतिं नवनीमेवमाः वर्धमानवा
भीषी भविष्यति षट् ॥ ७८ ॥

म० गमनित्यादि । मरतिं नवनीराचवा रति प्रोचुः उक्तवत्तः
विमित्याह मां यत्तं आदिषामः भीरीषाणां चतुर्विधैः चतुर् गतं
प्राप्तं चसप्राप्तमित्यर्थः भीरीरासस्य खानादिषु चतुर्विधामा
गतं यथावेऽङ्गुष्ठैः चतुर्क भीरीखानस्य चेति यत्तमिति परः
कर्मते विजाहितस्य योनविभागात् प्राचववचवपाठाच्छेत्तव
चकारखानुत्तवमुच्यार्थमाह नवनीमयेत्यर्थादा मनीषादिना
इत् ॥ ७८ ॥

७०

अग्निष्टोमादिवंक्षीषु ज्योतिष्टोमादिषु दिजान् ।
योऽरक्षीतस्य दूतोऽयं मानुषश्चेति चावदन् ॥ ७९ ॥

म०म० अग्नीत्यादि । अग्निष्टोमादिवंक्षीषु चतुर्विधेषु ज्योतिष्टोमादिषु
योदिषामरक्षीतस्य मानुषश्चायं दूत इतिचावदन् नवनी
दिवः अग्निष्टोमाद्योमाः ज्योतिष्टोमाद्योमरति यत्तं ॥ ७९ ॥

भेदीत्यादि । अष्टिशास्त्रादिष्वप्येवमपि शिष्टादिषु चक्षुषु म०
 शादिष्वान् अरणीन् आदिष्वन्त्यादात्मैवादेशेर्षड्ढं आनुर्वीति
 रष्टिभ्यःसोमश्चेति प्रत्ययमिति परः समन्ते मनीषादिनात् तस्य
 मानुषस्यार्थं दूतइति च से द्विप्रोऽवदन् ॥ ६० ॥

नासां मातृष्वस्यैव्यास्य रावणस्य सुखाव यः । मातुः
 ससुस्य तनयान् खरादीन् विजघान यः ॥ ८० ॥

नाशामित्यादि । रावणस्य वा मातुः सुखा भगिनी वा मातृ म०म०
 यथा मातृपितृभ्यामिति वत् तस्याचपत्यं मातृव्यवेदी मातृव्य
 सुस्येतिठगनासोपौ तस्यायोभासो सुखाव मातुःससुस्य तनयान्
 खरादीभिरजघान मातृपितृभ्यामन्तरस्यामिति प्रमाभावपद्ये
 विभाषासुस्यपत्नीरिति षष्ठाचसुक् ॥ ८० ॥

नाशामित्यादि । यो रावणस्य मातृव्यवेद्यामातृव्यसुदुहितुः म०
 शूर्पवखायानासो सुखाव शिष्यान् मातृसदृश्यादत्यादि
 मातृष्वेयः मनीषादिनादन्त्यापः आदिष्वस्य प्रत्ययं मातृपि
 तृभ्यां ससुरिति परः योमातुः ससुस्य मातृभगिनीस्य तनयान्
 पुत्रान् खरादीन् विजघान तस्य दूतोऽवमिति वज्रमः ससुस्यो
 मातृपितृभ्यामिति विभाषया प्रत्ययमिति परः समन्ते मनीषादि
 नात् ॥ ८० ॥

मातुःवन्ति न संभाषावस्य रचःसमागमे । तस्य
 चक्षुषदुःपूतेरयं प्रथिविरागतः ॥ ८१ ॥

ज०म० प्रादुरित्यादि । यत्क रचःसमागमे यन्मायाः यथापि न प्रादुः
 यन्ति न प्रादुर्भवन्ति यत्सर्वत्रप्रादुर्भंगनिष्ठादिना दुःख्यादुत्त
 रखासि यकारक अघोरशिवरत्नस्यैवै कते वत्त प्रादुःयका
 रक च दुर्गं तस्य अविषदुःपूतेः दुष्पुत्रस्यैव प्रविष्टिरागत
 इति चावदन् नयनः स्यतइति सतिः दुर्निदायामिति सतेः
 यकारक सुविनिर्दुःखइति वत्त ॥ ८१ ॥

भ० प्रादुरित्यादि । रचयां समागमे यत्क यन्मायायाम प्रादुः
 यन्ति न प्रादुर्भवन्ति प्रादुर्गीकरइति वत्तं तस्य अविषदुःपूतेः प्रवि
 ष्टिरोऽयमागतः विनिर्दुःखः सतिवससुपामिति वत्तमिति
 परः समते मनोषादित्यात् ॥ ८१ ॥

दृष्ट्वा सुपुत्रं राजेन्द्रं पापेऽयं विषमाश्रयः । चार
 कर्मणि निष्णातः प्रविष्टः प्रमदावनं ॥ ८२ ॥

ज०म० दृष्टेत्यादि । राजेन्द्रं रावचं दृष्ट्वा प्रमदावनं प्रविष्टः सुपुत्रं
 गाढनिद्रं वृष्णादिना यन्प्रसारचं पापेऽयं विषमाश्रयः सुपीत्या
 दिना वत्तं चारकर्मणि निष्णातः सुप्रसः विनदीभांशान्तेःकौत्र
 खइति वत्तं ॥ ८२ ॥

भ० दृष्टेत्यादि । यत्क पापेदुराचारे राजेन्द्रं रावचं दृष्ट्वा प्रम
 दावनं प्रविष्टःकौद्रं राजेन्द्रं सुपुत्रं गाढनिद्रितं विस्वभानिर्बन्धि
 सुनिर्दुःखइति वत्तं कौद्रः विषमाश्रयः कुटिलहृदयः विषमे
 यत्क मनीषादित्यात् वत्तं चारकर्मणि निष्णातः सुप्रसः विनदी
 भांशः कौत्रखेइति वत्तमिति परः समते मनीषादित्यात् ॥ ८२ ॥

कुडके । सुप्रतिष्ठातस्य चाद्या कपिष्ठससमत्विषा ।
 क्षितां वृत्ते दिजातीनां रात्रावैद्यत मैथिली ॥ ८२ ॥

सुप्रेत्यादि । येषां दिजातीनां सुप्रतिष्ठातानि यन्वतोऽर्थं ज०म
 तस्य निश्चितानि सूत्राणि तेषां सुप्रतिष्ठातस्य चाद्या सूत्रं प्रतिष्ठा
 तमिति निपातनं कपिष्ठससमत्विषां कपिष्ठलोगामद्विजर्षभो गोच
 प्रवर्त्तकः कपिष्ठलोगोचरति साधुः तत्पुत्रतेजसां दिजातीनां
 वृत्ते चरिते क्षितां मैथिलीं ऐशत ॥ ८२ ॥

सुप्रेत्यादि । अथ रात्रौ दिजातीनां वृत्ते क्षितां मैथिलीं म०
 ऐशत दृष्टवान् यथा रूपं कीदृशानां सुप्रतिष्ठातं यन्वतोऽर्थतस्य
 विशुद्धं गोभिरादिसूत्रं येषां मनीषादित्वात् सूत्रे प्रतिष्ठातस्य
 यत्नं कपिष्ठससमत्विषां कपिष्ठसाख्यस्य ऋषेः समा लिट् येषां म
 नीषादित्वात् गोत्रे कपेः साख्यस्य यत्नं ॥ ८३ ॥

सर्व्वनारीगुणैः प्रष्टां विष्टरस्यां गविष्टिरां । शया
 नां कुडके तारां दिविष्टामिव निर्मालां ॥ ८४ ॥

कीदृशीमित्याह सर्व्वेत्यादि । चाद्यनारीगुणाः तैः प्रष्टां ज०म०
 अयगामिनीं प्रष्टायगामिनीति साधुः विष्टरस्यामीयसस्यां वृथा
 यनयोर्विष्टररति साधुः गविष्टिरां वाचिष्टिरां गविष्टिभ्रामिति
 यत्नं अस्यादेव वचनात् सप्तम्यात्सुक् कुडके प्रष्टानां यौ क्षणे

आत्मकेन्द्रे विद्युत्प्रतिबिम्बवदिति निवृत्तानि अपि
कारति च तन्पुरवेष्टितिव्यक्तमिति । इत्येवमप्युक्तं मन्त्रवशा
ताराभिव निर्वाहा दिवि निवृत्तीति इत्येवमिति च ।

भ० उच्यते । आत्मका वाह्यात् मन्त्रवशात्कुर्यात् यदा आत्मको
वादीमुखात्परमार्थानिर्णय मनीषादिनात् प्राप्स्योऽनेन वत् विदु
रक्षा आत्मका मनीषादिनादुत्पन्नयोर्विदुदरति इत्येवमिति
मन्त्रिणा मन्त्रिणा यन्मनीषात्पुदकः यन्मिषात्पुदकः
मनीषादिनात् मन्त्रिणात्पुदक वत् सुदुष्टे मन्त्रवशात्
मनीषादिनात् मन्त्रिणात्पुदकः यन्मन्त्रवशात् इत्येवमिति च तारा
भिव निर्वाहा दिवि निवृत्तीति इत्येवमिति च यन्मिषात्पुदक
या च सुदुष्टवशात्पुदक मनीषादिनात् वत् ॥ ८५ ॥

उपासीं सर्वतेजःसु तन्वी ज्योतिष्टमा शुभा । निष्ट
यन्तीमिवात्मानं ज्योतिःसात्कुर्वती वनं ॥ ८५ ॥

भ० म० सुचेत्यादि । ज्ञानं याम चकारति विदुश्च यमउपधासोपि
नोऽन्तरात्मामिति कीप् सुषामादिपुचेति वत् सुदु प्रियम्भदा
मित्यर्थः तन्वी इवा शुभा कक्षासीं सर्वतेजसु ज्योतिष्टमां
अतिशयेन ज्योतिष्मतीं प्रसाप्तादौ तद्विदुदरति वत् एवञ्च कक्षा
निष्टयन्तीमिवात्मानं यन्मन्त्रवशात्पुदक मन्त्रिणात्पुदक
वेवमिति वत् वत् ज्योतिःसात्कुर्वती च ज्योतिर्ज्योतिः कुर्वती
सात्कुर्वती दीपयन्तीमित्यर्थः सात्कुर्वती सातिप्रत्ययः तत्र गुणि

विषयेषीषयोहादिवा प्राप्तस्य वलस्य सापदाद्योरिति प्रति
 शेषः पुनरिच्छादिमोदादृतं हाब्दवमात् ॥ ८३ ॥

सुषाकीमित्यादि । पुनः कीदृशीं मैथिलीं सुषाकीं प्रियम्बदां म-
 शीभनं याम वक्ष्यादिति भावत्वात् स्त्रियामोप् निःसुदुर्भ्यःसामने
 धयन्धीनामिति बलमिति परः स्वमते मनीषादिलात् तन्वीं ह्यत्रां
 मुखादोतदिति पथे ईप् सर्व्वञ्च्योतिःसु मध्ये ज्योतिष्टमां प्रकृष्ट
 प्रकाशरूपां लोकोर्धादिति षत्वं षुभां कन्वाणयुक्तां आत्मानं
 निष्टपन्तीमिव सकृन्नापयन्तीमिव हनूमद्दर्शनात् तापस्य नैर
 नार्थ्याभावात् निरस्तपौसकृत्सेवनेदिति षत्वमिति परः स्वमते मनी
 षादिलात् तापस्य सकृत्सेवनमत्र विवक्षितं वनं ज्योतिःसात्कु
 र्वन्तीं कार्त्स्न्येन दीपयन्तीमित्यर्थः कार्त्स्न्यायत्नोःसम्पद्यक्तादा
 विनि चसात् किलादित्यादौ सादृश्वनात् न षत्वं ॥ ८५ ॥

मधुसाङ्गूतकिञ्चलकपिञ्जरधमराकुलां । उल्ल
 सत्कुसुमां पुण्यां हेमरत्नलतामिव ॥ ८६ ॥

मधित्यादि । मधुसाङ्गूतकिञ्चलकं कार्त्स्न्येन मधुतामापन्नं ज०मः
 यत्किञ्चलकं पुष्पकेसरं तन्मधुसाङ्गूतकिञ्चलकं चादेवप्रत्यययो
 रिति प्राप्तस्य पूर्व्ववप्रतिषेधः तेन पिञ्जराः पिङ्गलाः ये धमराः
 तैराकुलां उल्लसत्कुसुमां चसत्पुण्यां हेमरत्नलतामिव चचा
 हेमरत्नमयीं कल्पतरुसतां पुण्यां पवित्रान्तरात्तामपीत्यर्थः ॥ ८६ ॥

भ० मधुसादित्यादि । पुनः कीदृशी हेमरत्नस्यतामिव कथ्यत इ
 सतामिव पुष्पां पवित्रां उत्तमामित्यर्थः हेमरत्नस्यतां कीदृशीं
 कात्स्न्येन मधुतामापत्तेन किञ्च एकेन पुष्पवैशेष्येण पित्रजा ये
 धमराक्षैराकुलां धाम्नां अथापि सादृश्यं नाशयत्वं उत्तमत्कुसुमा
 राजत्पुष्पां ॥ ८६ ॥

विलोचनाम्बु मुञ्चन्तीं कुर्व्याणां परिसेसिचां । इद
 यस्येव श्लोकाग्रिसन्तप्रस्योत्तमव्रतां ॥ ८७ ॥

ज० म० विलोचनेत्यादि । विलोचनाम्बु अम्बु मुञ्चन्तीं विचिपन्तीं इद
 यस्य श्लोकाग्रिसन्तप्रस्य परिसेसिचां भृशं निर्वाणमिव कुर्वाणामैव
 तेति पूर्वेषु सम्बन्धः शिचेर्यङनात् स्त्रीलिङ्गे भावे अकारप्रत्ययः
 उपसर्गादित्यादिना अभासव्यवायेऽपि प्राप्तस्य वत्स्य विचोच
 ङीति प्रतिषेधः उत्तमव्रतां पतिव्रतात्मात् ॥ ८७ ॥

भ० विलोचनेत्यादि । विलोचनाम्बु मुञ्चन्तीं अम्बु विपन्तीं श्लोक
 रूपाग्रिसन्तप्रस्य इदयस्य परिसेसिचां पुनः पुनरतिव्रयेन वा
 सेचनं कुर्वाणामिव अग्निनिर्वाणाय जलसंकेतः क्रियत इत्युपसर्गा
 विचोचङ्ङुकि संख्याददति अः स्त्रियामाप गोकदत्तादौ अचङ्
 शिचेति यङ्ङ्वर्जनात् वत्वं उत्तमव्रतां पतिव्रतात्मात् ईदृशीं
 मैथिलीमैथतेति सम्बन्धः ॥ ८७ ॥

इहा नामभनगुहान् विचोचन् परिसेवतः । परित
 शान् विचिषेध मुहुः स्वमिमानिषः ॥ ८८ ॥

दृष्टेत्यादि । तां दृष्ट्वा दृष्टान् अभनक् पूर्वितवान् दिवः प्रचून् अ०म०
परिषेधतः आगच्छतः प्रन् हिंसन् पूर्ववत्प्राप्तस्य सेधतेर्गताविति
प्रतिषेधः परितस्तु समन्ताद्बुद्धिचिन्तेषु उन्मूलितवान् क्षिप्तः संयो
गादिभादकिञ्चे गुणः क्रुद्धः स्वयमिव साक्षादिवानिलः ॥ ८८ ॥

दृष्टेत्यादि । अयं तां सीतां दृष्ट्वा दृष्टान् अभनक् भग्नवान् भ०
किदुष्यन् दिवः प्रचून् प्रन् हिंसन् कीदृशान् परिषेधतः सर्व
तो गच्छतः मीकदृष्ट्यादेः अगतिसेधेति गत्यर्थवद्भ्रान्तात् न परं
अयं तान् दृष्टान् परितः समन्तात् प्रचिन्तेषु क्षिप्तवान् क्रुद्धः वन्
स्वयं साक्षात् अनिल इव ॥ ८८ ॥

अप्रतिस्वभ्यविक्रान्तमनिस्त्वोमहाहवे । विषोढ
वन्तमस्त्राणि व्यतस्तम्भान्ध्वनिः ॥ ८९ ॥

अप्रेत्यादि । अनधनिर्मेघनाहः अनिस्त्वोऽनभिभूतः अप्र अ०म०
तिस्वभ्यविक्रान्तं अनभिभूतविक्रमं कपि स्वकीरिति प्राप्तस्य एतस्य
प्रतिस्वभ्यनिस्त्वोऽवेति प्रतिषेधनिपातनं अस्त्राणि महाहवे विषो
ढवन्तं षोढ इति प्रतिषेधः व्यतस्तम्भान् निष्पादितवान् एवं नव
मोऽवदमिति योज्यं तन्मेघानस्य तन्मिदुष्यन्महाह्वयेति वन्
प्रतिषेधः ॥ ८९ ॥

अप्रेत्यादि । अनधनिर्मेघनाहः अप्रतिस्वभ्यविक्रान्तं अनभि भ०
भूतविक्रमं वनूजना व्यतस्तम्भान् निष्पादितवान् कीदृशः अनि
स्त्वः अनभिभूतः कीदृशं महाह्वये अस्त्राणि विषोढवन्तं वदिः

प्रायतः वेमवहेति वेमनात् मेम्वीपीदिति मेम् शब्दः वववरीऽ
 दादीति श्रोत्रं गीकरत्यादौ अमोक्वहेति अमोक्वर्जनात् वत्वं
 लक्ष्मिः प्रेरणे जिः जिश्रीत्यक् गीकरत्यादौ अमोक्वहेति अमोक्व
 र्जनात् वत्वं प्रतिसम्भनिसम्भयोः प्रतिनिश्चये उपसर्गप्रतिष्ठा
 यकौ तेन गीकरत्यादिना न वत्वं प्रतिनिष्ठां सम्भवेति वत्त्वनि
 वेधार्थपरसूत्रं ॥ ८६ ॥

ते विज्ञायाभिसोध्यन्तं रक्षैरक्षांसि सव्यथाः । अन्यै
 रप्यायतं मेवुर्व्वरचाष्टृङ्गलादिभिः ॥ ८० ॥

ज०म०

ते इत्यादि । राक्षसाः ये माहति मेव्यन्तः रक्षैः रक्षांसि
 विषोध्यन्तं अभिषेक्षन्तं कपिं सुमोतेः स्वमोरिति वत्वं यद्याह
 यमाशेन नीयेत अवश्यं राक्षसान् रक्षैः शोध्यतीति विज्ञाया
 सव्यथाः सभयाः सन्तः अन्यैरपि वरचाष्टृङ्गलादिरायतं दीर्घं
 नेष्टः वन्नन्ति स्म एहवन्धनइत्यस्य लिटि रूपं ॥ ८० ॥

म०

ते इत्यादि । ते माहति मयन्तोराक्षसाविज्ञाय इनुमत्प
 राक्रममित्यर्थात् सव्यथाः सभयाः सन्तः प्रज्ञास्ववन्धे सत्यपि
 अन्यैरपि वरचाष्टृङ्गलादिरायतं दीर्घं कपिं मेवुः वन्नन्ति स्म
 मवन्धे मधोवन्धनं यां रूपं कीदृशं रक्षैः स्वमाचस्यवैरक्षांसि
 अभिषोध्यन्तं अभिषेक्षन्तं गीकरत्यादौ अस्मान्मुञ्चेति स्मान्
 वर्जनात् वत्वं वरचा चर्चरञ्जुः ॥ ८० ॥

विषसादेन्द्रजिदुद्धा बन्धे बन्धान्तरक्रियां । दिव्य
बन्धोविषहते नापरं बन्धनं यतः ॥ ८१ ॥

इति षत्वाधिकारः ।

विषेत्यादि । बन्धे दिव्ये बन्धान्तरक्रियां बन्धनविशेषकरणं ज०न०
बुद्धा इन्द्रजित् विषसाद् विषादमुपगतः नियतं दिव्यबन्धं मुक्त
वानिति यतोदिव्यबन्धोनापरं स्वयं बन्धनं विषहते अतोविषसा
इति योज्यं यदिसंख्याः परस्मै लिटि षत्वप्रतिषेधः पूर्वस्य तु
यदिरप्रतेरिति भवत्येव विषहते इति न प्रतिषेधः तत्र सोढरूपस्य
ग्रहणात् । इति मूर्द्धन्याधिकारः ॥ ८१ ॥

विषेत्यादि । इन्द्रजित् बन्धे बन्धान्तरकरणं बुद्धा ज्ञात्वा भ०
विषसाद् विषादं गतवान् गीकदत्यादिना षत्वे प्राप्ते सट्सन्धो
ध्यानाखेरिति प्रकृतेः षत्वनिषेधः खेस्तु षत्वमेव यतोयस्मात्
दिव्यबन्धोऽपरं बन्धनं न विषहते गीकदत्यादिना षत्वं । इति
षत्वाधिकारः ॥ ८१ ॥

मुष्णन्तमिव तेजांसि विस्तीर्णोरस्यत्वं पुरः । उपसे
दुर्दशश्रीवं गृहीत्वा राक्षसाः कपिं ॥ ८२ ॥

इतः प्रभृति षत्वमधिकृत्याह । मुष्णेत्यादि । राक्षसाः पुरः ज०न०
कपिनादाय दशश्रीवमासेदुः कौकितवन्तः नतु दर्शनमोचैर्
गताः अप्रभातत्वात् कीदृशं तेजांसि मुष्णन्तं खण्डयन्तमिव विस्ती
र्णोरस्यत्वं विद्वृतवचसं तत्र रषाभ्यां नोचइति षत्वं ॥ ८२ ॥

म० वज्रध्वजध्वजः । मुष्णनानिहन्ति । राज्ञः कथं इतीत्या
 पुरेऽप्यनोदयस्योपपत्तेः कीदृशं तेनादि मुष्णनानि वज्र
 ध्वजानि सन्तेषां भिन्नत्वात् विशीर्षवत्त्वं सम्यक् पुरोदा
 न्तेन इति खल ॥ ६२ ॥

वज्रधाभिन्नमर्माणोभीमाः खरखसादयः । अग्रे
 वषं वर्त्तमाने प्रतीच्यां चन्द्रमण्डले ॥ ६३ ॥

ज० म० वज्रित्यादि । वानरदिषाराखसाज्जुति वज्रमासेन सम्बन्धः
 कीदृशाः किमुचुरित्याह वज्रधा भिन्नमर्माण इति यानि कासा
 न्तरे प्राचहराणि मर्माणि तानि वज्रधा भिन्नानि येषामिति वज्र
 प्रीतिः अट्पवर्गसमुदायस्य व्यवधानादट्कुष्णकित्यादिना खलं
 खरखसादयः खरखेव नाभिकायस्येति अन्नाभिकायादित्यप्
 नसादेवस्य पूर्वपदात्संज्ञायामिति खलं खरखसादयोराखसाः
 वनस्याये अग्रेष्वं राजदन्तादितात्परनिपातः वर्गपरगेति खलं
 प्रतीच्यान्दिषि यदनन्तस्य वनस्याये उपरि वर्त्तमाने चन्द्रमण्डले
 प्रभातसन्ध्यायामित्यर्थः ॥ ६३ ॥

म० वज्रधेत्यादि । वानरदिषोराखसादित्युचुरित्ययिमस्योक्तेना
 न्ययः कीदृशाः वज्रधा भिन्नानि मर्माणि जीवितज्ञानानि येषां
 तादृशाः पुरोऽदान्ते इत्यादिना अवकुष्णन्तरेपीति खलं भीमा
 भयानकाः खरखेव नसा नाभिका येषां ते आदयो येषां ते तथा
 पुरोऽदान्तादावन्तादित्यस्य योगविभागात् खलं नसाभ्यस्य

इपमिद् वचनं वदन् तुष्टमाननं नाशिका भवेति रभसः वसा
 नासा च नाशिकेति कौषाण्णरं खरसुराभ्यां नाशिकायानम्भसा
 विति परः किमूपरित्याच चन्द्रमण्डले प्रतीच्यां पश्चिमाद्यां द्वित्रि
 वनस्याये वर्त्तमाने सति अनेनोद्यानं निर्वर्षं वनशून्यं कृतमिति
 परलोकानामयः वनस्याये अयेवषं तस्मिन् खंपूर्वमिति अये
 ऋष्यस्य पूर्वनिपातः अयेवषमिति पाठे देशाध्यकात्तेति उर्वञ्चा
 अयेवषमित्यनुस्वारवत् पाठोऽपि प्रमादकृतः सप्तम्यन्तादिति
 विद्याविनोदः अयेवषइति खरस्यसवसलं अये मित्रकासारिका
 सिधकापुरमाकोटराभोवनस्य संज्ञायामिति परसूत्रे संज्ञाया
 मिति सम्भवपरमुक्तं तेनासंज्ञायामपि षत्वं स्यादिति बोधं अयेव
 षेवर्त्तमाने प्रतीच्यां चन्द्रमण्डलइत्यनेन प्रातःसन्ध्या सूचिता
 ॥ ६६ ॥

निर्वर्षं कृतमुद्यानमनेनास्रवणादिभिः । देवदाह
 वनामिश्रैरित्युचूर्वानरद्विषः ॥ ६४ ॥

निर्वर्षत्यादि । उद्यानं संनिवेशविशेषः निर्वर्षं तु खरचितं अनेन ज०म०
 कपिना कृतं आस्रवणादिभिरुपलक्षितं उभयत्रापि प्रनिरन्तेति
 षत्वं देवदाहवनामिश्रैरिति विभाषोपधीत्यादिना षत्वं न भवति
 शृण्वरत्यक्षरैर्भ्यइति वक्तव्यमिति वचनात् इत्येवमूचुः ॥ ६४ ॥

निर्वर्षमित्यादि । कीदृशमुद्यानं आस्रवणादिभिरुपलक्षितं भ०
 कीदृशैः देवदाहवनामिश्रैः देवदाहवनयज्ञैः निर्वर्षास्रवणयोः

उरुवपवत्तं देवदाहवनेत्यप्यपोन्नविभागस्य कश्चिद्विषयात्
 कृतं परमते आत्मप्रसूषणं चरुवदिरमिः प्रकाशं चरुवदिरमिः
 नस्य कृतं तथा ईदिकाभद्रिकातिमिरवर्कं द्विजप्रवृत्तौषधिस्य
 पुष्पावमस्य कृतं देवदाहवनेत्यप्यपोन्नविभागस्य कश्चिद्विषयात्
 रित्यप्यनवत्तं ॥ ६४ ॥

उपास्थिपत संप्रीताः पूर्वाङ्गे रोषवाहणं । राक्षसाः
 कपिमादाय पतिं रुधिरपायिणां ॥ ६५ ॥

ज० म० उपेत्यादि । ते राक्षसाः पतिमुपास्थिपत उपागताः इद्विषयं
 गतादत्यर्थः उपादेवपूजेत्यादिना सङ्कतिकरणे तद् स्थाष्यो
 रिष्य सन्प्रीताः इष्टाः तेषामनुज्ञातप्रवेशत्वात् पूर्वाङ्गे प्रत्युषधि
 अङ्गोदनादिति कृतं रोषवाहणं कपिमादाय रोषस्यासनीकृतं
 वाहनमाश्रित्यादिति कृतं रोषस्य तत्राधीयमानत्वात् पतिं रुधि
 रपायिणां राक्षसानां पतिं देवदिति कृतं ॥ ६५ ॥

म० उपेत्यादि । राक्षसाः कपिमादाय संप्रीताः सन्तः पूर्वाङ्गे
 प्रत्युषधि रुधिरपायिणां राक्षसानां पतिं रावणं उपास्थिपत
 स्यपनताः मेवाध्वसङ्काराधदति सङ्गे मं स्थाशोकिंष्टीमे दति किः
 गुणाभावेन मानोऽदनतदत्यत् कपिं कीदृशं रोषवाहणं आरुढ
 क्रोधं पूर्वाङ्गेदिति प्राम्पसोषीऽतीऽङ्गयेति कृतं रोषवाहणमिति
 उरुवपवत्तं परमते वाङ्मपुनोचनस्य कृतं रोषस्य वाङ्मनात्

वधिरपायिष्णामिति वधिरं रक्तं पिबन्तीति यथादित्वात् षिन्
 पुष्पोऽदान्तरत्यादौ नैकाचकोऽनुवेति पाचिकं षत्वं असृक्पाषा
 धिपंत्तुर्षं कपिमादाय राचसादिति कचित्वाठः तदा असृक्
 प्रधानं पानं येषां तेषामधिपं असृजां पानं यत्र सोऽसृक्पाषो
 देवः तस्याधिपमिति वा असृगेव पानं पेयं येषामिति वा खरखस
 वखलं देवे पानस्य षत्वं नित्यं भावकरणयोः पानस्य वा षत्
 मिति परः ॥ ६५ ॥

सुरापाणपरिशीवं रिपुदर्पहरोदयं । परस्त्रीवा
 हिष्णं प्रापुः साविस्काराः सुरापिणः ॥ ६६ ॥

सुरेत्यादि । सुरापाणात्परिशीवं मत्तं रावणं वा भावकरणे ज०म०
 योरिति षत्वं रिपुदर्पहरउदयोद्विर्यस्य तं परस्त्रियं वाह
 यितुमुपभोक्तुं शीघ्रं यस्य तं परस्त्रीवाहिष्णं प्रातिपदिकान्तरिति
 षत्वाभावः पाचिकः प्रापुः सुहु निकटीकताः साविस्काराः वाह
 ह्वाराः सुरापिणः सुरापैर्युक्ताः सुरां पिबन्तीति गार्पोष्टक्ते येषां
 वन्तीति मत्तरीयः एकाजुत्तरपदेऽदिति षत्वं उत्तरस्य प्राति
 पदिकान्तसौकाशत्वात् ॥ ६६ ॥

सुरेत्यादि । राचसारावणं प्रापुः कीदृशं सुरापाणेन परि भ०
 शीवं मत्तं खरखसवखलं भावकरणयोः पानस्य वा षत्त्वमिति परः
 रिपूषां दर्पहारकउदयोद्विर्यस्य तं परस्त्रियं वोक्तुं उपभोक्तुं शीघ्रं
 यस्य तं पुष्पोऽदान्तरत्यादिना नैकाचकोऽनुवेति पक्षे षत्वं परस्त्री

कामिण्यमिति पाठे तेष्वैव कवर्गवत्प्रात् नित्यं चत्वं कीदृशः चापि
 श्चाराः साहचाराः सुराधिकः सुराधिपुत्राः सुरा विवर्जनीति
 सुरापाः इमजनादिति चः ततोऽप्यर्थे इन् पूर्ववद्विधात्प्रात्
 नित्यं चत्वं ॥ ६६ ॥

संहर्ययोगिणः पादौ प्रथेमुखिदग्रदिषः । प्रदिषं
 न्नो हनूमन्तं प्रमीषन्तं द्विषन्मतीः ॥ ६७ ॥

ज०भ० संहर्यादि । संहर्ययोगिणः सार्द्धयोगिनः कुमतिचेति चत्वं ते
 च्चन्योन्याभिभवेक्षया त्रिदशदिषोरावणस्य पादौ प्रथेमुः उप
 सर्गादसमासेऽपीति चत्वं हनूमन्तं प्रदिषन्तः डौकचन्तः द्विष
 न्मतीः प्रचुपुड्डीः प्रमीषन्तं अभिभवन्तं भीमदिषायां भीमादिकः
 द्विनुमिनादिति चत्वं ॥ ६७ ॥

भ० समित्यादि । राक्षसास्त्रिदशदिषोरावणस्य पादौ प्रथेमुः
 प्रणतवन्तः प्राञ्चसौषडत्यादिना नादिघातुत्वाच्चत्वं संहर्ययो
 गिणः महाहर्ययुक्ताः पुष्यदत्यादिना कवर्गवत्प्रात् नित्यं चत्वं
 हनूमन्तं प्रदिषन्तः प्रापयन्तः कीदृशं द्विषन्मतीः प्रचुपुड्डीः प्रमी
 षन्तं अभिभवन्तं प्राञ्चसौषदति भीमादिभ्योर्चत्वं ॥ ६७ ॥

प्रवपाणि शीरो भूमौ वानरस्य वनच्छिदः । आन
 न्नयत संक्रुद्धः समितिं रक्षसां पतिः ॥ ६८ ॥

प्रवेत्यादि । चक्षुः शानरस्य वनहिन्दः शिरीषमौ प्रवपाधि ज०म०
 हिन्ना पातयानि आनिशोक्तिं वनं वपिरच प्रवपाधि वनं वंशुदुः
 रचवां वतिः क्षामी वनिति वनूं प्रामन्नयत्तभादितवाद् ॥ ६८ ॥

प्रवेत्यादि । रचवां पतीरावणः वंशुदुः वन् वनिति वभां म०
 प्रामन्नयत्त उक्तवान् किनादित्याह अहं वनहिन्दो वागरस्य शिरीष
 भूमौ प्रवपाधि हिन्ना पातयामीत्यर्थः वपिरच प्रवरणे प्राम्न
 शोषरति आनियोषत्वं ॥ ६८ ॥

प्रण्यगादीत् प्रणिघ्नन्तं घनः प्रणिनदन्निव । ततः
 प्रणिहितः स्वार्थे राक्षसेन्द्रं विभीषणः ॥ ६९ ॥

प्रण्येत्यादि । तत उत्तरकालं विभीषणो राक्षसेन्द्रं प्रणि ज०म०
 घ्नन्तं हनुमारमभाषं प्रण्यगादीत् वक्तुं प्रवृत्तः घनइव प्रणिन
 दन् गर्जनं स्वार्थे राक्षसेन्द्रस्य प्रणिहितोऽवहितमनाः सर्वत्र
 वेगं देति इत्वं ॥ ६९ ॥

प्रण्येत्यादि । ततोऽनन्तरं हनुमन्तं प्रणिघ्नन्तं हनुमारभ म०
 भाषं राक्षसेन्द्रं विभीषणो घनइव प्रणिनदन् गर्जनं प्रण्यगादीत्
 वक्तुं प्रवृत्तः स्वार्थे रावणप्रयोजने प्रणिहितः सावधानः सर्वत्र
 प्राम्नशोषरति इत्वं ॥ ६९ ॥

प्रणिशान्त्वं दृशयीव प्रणियातुमलं रुधं । प्रणिजा
 नोधि इत्यन्तो दूतादोषे न सत्त्वपि ॥ १०० ॥

ज०म० प्रणीत्यादि । हे दशमीय प्रणिशान्त दीर्घं त्यज सेटि चानि
रूपं प्रमासृष्टानामिति दीर्घः इषं प्रणियातुमसंभ किञ्चित्पूर्वं
वचनं प्रणियानीहि अवगच्छ सत्यपि दोषे न हन्यन्ते दूता इति
जानातेः शेषधातोरुपदेशावस्थायां अकस्माद्यपान्तात् शेषे
विभाषेत्यादिना षत्वं ॥ १०० ॥

भ० प्रणीत्यादि । हे दशमीय प्रणिशान्त जानोभय प्रमेष्ट्या
रूपं यन्योश्चमादिमिद इति दीर्घः हेलोपः इषं क्रोधं, प्रणियातुं
आश्रितुं अस्त् नार्हसि निषेधार्थोऽलं प्रच्छः उभयत्र प्राञ्जलोप
इति षत्वं तं प्रणियानीहि अवगच्छ पूर्ववदकस्माद्यपान्तात् नने
रिति षत्वे षत्वं दोषे सत्यपि दूता न हन्यन्ते नीतिश्चैरित्यर्थात्
॥ १०० ॥

प्राणयन्तमरिं प्रोचे राक्षसेन्द्रेविभीषणं । प्राणिणि
षुर्न पापोऽयं योऽभाङ्गीत्यमदावनं ॥ १०१ ॥

ज०म० प्राणेत्यादि । अरिं क्वपि यः प्राणयति जीवयति तं प्राणयणां
विभीषणं असप्राणने अनचेत्यस्य रूपं अनितेरिति षत्वं प्रोचे राक्ष
सेन्द्रः न प्राणिविषुः न जीवितुमिहुरयं पापः उभौ वाभ्यास्येति
षत्वं इतिरपि योऽभाङ्गीत् भगवान् प्रमदावनं इत्यन्तस्यप्या
दृष्टिः ॥ १०१ ॥

भ० प्राणेत्यादि । अरिं हनुमन्तं प्राणयन्तं जीवयन्तं विभीषणं
राक्षसेन्द्रः प्रोचे उक्तवान् अनितेर्यन्तस्य रूपं किमुक्तवामित्याद

अथ पापौदुरासादीन् प्राचिषिषुर्न कीवितुमिच्छुः अग्निः अग्नि
रूपं प्राञ्जकोषदत्यादिना वात्सनेति विभाषया षत्वं योऽथं प्रम
दायनं अभाङ्गीत् भगवान् स्यां रूपं ॥ १०१ ॥

प्राधानिषत रक्षांसि येनाप्तानि वने मम । न प्रहृष्टः
कथं पापं वद पूर्वापकारिणं ॥ १०२ ॥

प्राधेत्यादि । मम आप्तानि अक्षप्रभृतीनि येन वने प्राधानिषत अ० म०
मारितानि कर्षणि लुङ् चिषदिट् होहन्तेरिति षत्वं तपर
परिष्काराकारपूर्वस्य नकारस्य हन्तेरत्यूर्ध्वस्येति षत्वं न भवति
तं पूर्वापकारिणं पापं कथं न प्रहृष्टः न मारयामदिति वद
कथय भोर्व्येति षत्वं ॥ १०२ ॥

प्राधेत्यादि । येन ममाप्तानि रक्षांसि अक्षप्रभृतीनि रक्षे प्राधा अ०
निषत मारितानि कर्षणि टो हनयद्दृशच्च इति मिष् खेर्होषो
ञ्जितिचेति घः हनोऽङ्गो ज्ञोषण इत्यत्र ह्रदत्युपलक्षणं हस्यान्यथा
त्वे षत्त्वाभावइति बोध्यं तेन षत्वेऽपि षत्त्वनिषेधः होषत्वे इति षत्त्व
निषेधार्थं परस्मै चतुर्थं पूर्वापकारिणं पापं कथं कथं वयं न प्रहृष्टः
इति त्वं वद प्राञ्जकोषदत्यादौ मवान्तहनइति पक्षे षत्वं पूर्वा
पकारिणमिति बुद्धदत्यादिना कवर्गवत्त्वात् नित्यं षत्वं ॥ १०२ ॥

वेष्मान्तर्षणं कोपात्मम शत्रोः करिष्यतः । मा का
र्षीरन्तरवर्षं प्रयाणार्चमवेष्टुमुं ॥ १०३ ॥

ज०म० वेद्येत्यादि । प्रचोर्ध्वेच्छान्तः इहमथएह इवमं कीपायान्न करिष्यतः अन्तरदेवइति नकारश्च अत्वं इत्यनन्ताभावकृत् स्यादेवमात् अन्तरश्चमन्तरावच्छं विद्यातं मा कार्षीः अथ च इति अत्वं प्रधाकार्हे दोर्ध्वप्रस्थानार्हेममुमवेहि अथगह कृत्य च इति अत्वं अथउत्तरश्च नकारश्च कृत्यात्मात् ॥ १०२ ॥

भ० वेद्येत्यादि । वेद्यान्तर्गृहमध्ये प्रचोर्ध्वणं करिष्यतोमन अन्तरश्चं विद्मं तं मा कार्षीः न कुह हे विभीषण अमुं वानरं प्रधाकार्हे दोर्ध्वप्रस्थानार्हे मरुत्वयोग्यं अवेहि जानीहि अन्तर्ध्व नमिति प्राग्बोधइति अत्वं अन्तरोऽदेवैइति अत्त्वमिति परः अन्तरश्चमिति अरश्चवत्त्वत्वं अन्तरोऽदेवैऽचनयेति अत्त्वमिति परः प्रधाकार्हेमिति नोऽचोऽन्तरदुर्गेरिति अत्वं ॥ १०३ ॥

प्रहीणजीवितं कुर्युर्ये न अनुमुपस्थितं । व्याख्याया अपि ते लक्ष्म्याः कुर्वन्त्याशु प्रहापयं ॥ १०४ ॥

ज०म० प्रहीत्यादि । अनुमुपस्थितं प्रहीणजीवितं ये न कुर्युः अहाने रोदितयेति निडादेवमन्कारश्च पूर्वप्रचलंते व्याख्याया अपि कुल कमादानताया अपि लक्ष्म्याः प्रहापयं व्याजनं कुर्यन्ति चेर्विभा येति अत्वं ॥ १०४ ॥

भ० प्रहीत्यादि । ये उपस्थितं अनुं प्रहीणजीवितं अन्तर्मात्रं न कुर्युः चोदाकृत्याने दामानैवागिति की दीदितात् नश्च नः

नोचोऽन्तरदुर्गेरिति खलं ते न्यायाद्यान्वावप्रभावाप्रपि सख्याः
 आरु प्रदापथं त्यागं कुर्वन्ति नोचोऽन्तरदुर्गेरित्यादिना
 व्यक्तात् पथे खलं ॥ १०४ ॥

कः कृत्वा रावणामर्षप्रकोपणमवद्यधीः । शक्तेऽज
 गति शक्तेऽपि कर्तुमायुःप्रगोपणं ॥ १०५ ॥

कः कृत्वेत्यादि । अवद्यधीः योऽनुद्धिः रावणामर्षस्य प्रकोपणं न०म०
 मभिष्टुङ्गं कृत्वा आयुःप्रगोपणं कर्तुं शक्तेऽपि कः शक्तः एव ही
 जुपधादिति खलं कुपगुपयोर्द्वन्द्वोरिति गुपधत्वात् ॥ १०५ ॥

कः कृत्वादि । कोऽवद्यधीर्दुर्द्धिः शक्तेऽपि दम्भस्योऽपि रावणं न०
 सन्धिकोपस्य प्रकोपणमभिष्टुङ्गं कृत्वा आयुषः प्रगोपणं कर्तुं
 शक्तः समर्थो भवति नोचोऽन्तरदुर्गेरित्यादिना कुपगुपारिभु
 क्त्वात् विभाषया खलं ॥ १०५ ॥

वनान्तप्रेङ्खणः पापः फलानां परिषिंसकः । प्रवि
 शिष्यति नोभूयः प्रशिष्यासात्मबुद्धयं ॥ १०६ ॥

वनेत्यादि । प्रेङ्खति गच्छतीति प्रपूर्णादिङ्ङिः कर्त्तरि क्त्वा न०म०
 वनान्तस्य वनसमीपस्य प्रेङ्खणः दमादेः अनुमरति खलं फलानां
 परिषिंसकः भक्षयिता विविधुमनरत्नस्य रूपं यस्यान् प्रशिष्य
 तिरस्यत्य भूतः पुनरप्यथं मधुनि नोऽस्यात् प्रशिषियमि नोऽपि
 विविधुमनरत्नस्य रूपं वानिषमिषमिन्द्रामिति खलं ॥ १०६ ॥

